103.505

SUTJESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ŠESNAESTA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA PRVA

UREĐIVAČKI ODBOR

Milinko ĐUROVIĆ, Jovan LUKOVIĆ,
Nikola LJUBIČIĆ, Kiril MIHAILOVSKI, Pero MORAČA,
Rade PEHAČEK, Branko PEROVIĆ, Fabijan TRGO
Milisav PEROVIĆ — odgovorni urednik

SUTJESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Cana BABOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Pavle JAKŠIĆ, Đuro KLADARIN, Dušan KOSTIĆ, Vicko KRSTULOVIĆ, Ivan KUKOČ, Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Tanasije MLADENOVIĆ, Milijan NEORIČIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Koča POPOVIĆ, Velimir TERZIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Ljubo VUČKOVIĆ

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA
Beograd
Inv. Br.: 103.505
Sign.:

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

KNJIGA PRVA

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA BEOGRAD

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD 1958

GLAVNI UREDNIK

Milinko ĐUROVIĆ

UREDNICI

Milisav PEROVIĆ i Radomir PETKOVIĆ

LIKOVNI PRILOZI

Đorđe ANDREJEVIĆ-KUN, Ismet MUJEZINOVIĆ, Marijan DETONI, Branko ŠOTRA, Pivo KARAMATIJEVIĆ, Franjo MRAZ, Nikolaj PIRNAT, Oton POSTRUŽNIK, Nikola MARTINOSKI

Naslovna strana i inicijali
BRANKO ŠOTRA

Izbor likovnih priloga
PIVO KARAMATIJEVIĆ

Mi koji smo bili učesnici ove nadčovječanske herojske borbe, vođene na uskom prostoru Crne Gore, Sandžaka i Tjentišta protiv daleko nadmoćnijih njemačkih, talijanskih i bugarskih okupatorskih trupa, nosimo u svojim srcima likove heroja koji su u toj borbi dali svoje živote. Naše riječi i pera mogu dati samo blijede fragmente ili uopštenu sliku jednog najvažnijeg i najslavnijeg dijela naše krvave narodne epopeje u toku Oslobodilačkog rata.

Prema tome, i ova knjiga samo je jedan mali i skromni prikaz tih herojskih dana naše Narodnooslobodilačke borbe, a svi preživjeli borci dužni su da opišu sve najvažnije momente iz te borbe. To je njihova dužnost ne samo prema palim drugovima, već i prema sebi, i prema historiji naše teške četvorogodišnje borbe. Niko od nas ne bi mogao dati jednu približno vjernu i cjelovitu sliku te borbe, ali svi preživjeli borci iz svojih sjećanja mogu stvoriti materijale koji će se dopunjavati i oblikovati jednu vjernu cjelinu.

Naša strategija i taktika u toj borbi, kao i strategija i taktika neprijatelja, već su manje-više poznate, ali

mnogi i mnogi tragični i herojski momenti iz te borbe malo su poznati našim narodima. A baš to je najvažnije za naša sadašnja i buduća pokoljenja, jer ona treba da se napajaju vrlinama mladića i djevojaka koji su se gladni, slabo odjeveni i do smrti iznureni borili i umirali herojskom smrću, sa vjerom da time doprinose ljepšem i sretnijem životu novih pokoljenja.

Kako će se današnje i buduće generacije najbolje odužiti onima koji danas leže u grobu na Tjentištu i brdima u okolini? One se mogu odužiti samo time što će uvijek misliti na njih i cijeniti žrtve koje su date da bi sadašnja i buduća pokoljenja bila sretnija, što će cijeniti i čuvati velike tekovine naše narodne Revolucije, što će gajiti one ideale za koje su pale stotine hiljada boraca Narodnooslobodilačke borbe, što će produžiti upornu borbu za ostvarenje socijalizma, što će čuvati i gajiti najveću tekovinu te naše borbe — bratstvo i jedinstvo naših naroda.

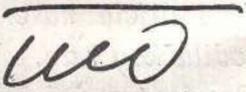

Branko Šotra: KANJON SUTJESKE *(drvorez)*

I

BITKA NA SUTJESCI[1]

Bitka na Sutjesci bila je najpresudniji događaj Narodnooslobodilačkog rata. Ona se odigrala posle dve godine našeg rata i revolucije, kada je Narodnooslobodilačka vojska već bila čvrsto stala na svoje noge, kad je, posle slavne bitke na Neretvi, bila potpuno dorasla da se ponovo uhvati u koštac sa odabranim okupatorskim divizijama na jugoslovenskom ratištu.

Krajem 1942 i početkom 1943 godine, posle poraza nemačkih snaga kod Staljingrada i posle uspešne anglo-američke ofanzive u Africi, strategiska inicijativa prešla je u ruke antihitlerovske koalicije. Očekujući preokret u daljem vođenju rata, nemačka Vrhovna komanda morala je preduzeti nove mere za odbranu »evropske tvrđave«, naročito na jugoistoku, na Balkanu, gde je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije pretstavljala značajan vojno-politički faktor, te je mogla imati veliki uticaj na operacije u slučaju anglo-američkog iskrcavanja u Grčkoj ili na Jadranu. Zato je Hitler još u novembru

---

[1] Ova bitka obuhvata tridesetodnevna borbena dejstva na velikom prostranstvu Crne Gore, severoistočne Hercegovine i jugoistočne Bosne. Ali, pošto su se presudni događaji odigrali u dolini Sutjeske i na Zelengori, može se uzeti naziv *Bitka na Sutjesci.* Neprijateljska komanda je ova dejstva nazvala operacijom »Švarc«, a kod nas su poznata i pod imenom *Peta neprijateljska ofanziva.*

1942 odlučio da uništi »Titovu državu« i njenu vojsku. U tom cilju trebalo je u prvoj polovini 1943 godine, udruženim nemačko-italijanskim snagama i svim raspoloživim kvislinškim formacijama na jugoslovenskom ratištu, preduzeti odlučujuće ofanzivne operacije. Nemci su težili da i protiv naše vojske primene svoju omiljenu, dobro poznatu operativno-strategisku koncepciju »okružiti i uništiti«. Ta ideja okruženja i uništenja Narodnooslobodilačke vojske dobila je, u strategiskom smislu, svoje puno oličenje u poznatim ofanzivnim operacijama »Vajs 1«, »Vajs 2« i »Švarc«, koje su naizmenično trajale skoro celu prvu polovinu 1943 godine — poznate pod imenom *Četvrta i Peta neprijateljska ofanziva*.

Posle tromesečnih borbi u Bosanskoj Krajini, Lici, Kordunu, Baniji, i posle istoriske Bitke na Neretvi, namera nemačke Vrhovne komande o uništenju Narodnooslobodilačke vojske u »Titovoj državi« nije se ostvarila.

NEMAČKI OPERACISKI PLAN

Prodor Glavne operativne grupe, posle Bitke na Neretvi (u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi) i bitke na Drini, u Crnu Goru i Sandžak i njena dalja orijentacija ka jugoistoku, prema glavnim balkanskim komunikacijama Beograd — Solun i Beograd — Sofija, tj. u pozadinu potencijalnog grčkog fronta, ozbiljno su zabrinuli nemačku Vrhovnu komandu. Zbog toga je ona odlučila da produži ofanzivne operacije radi uništenja naše Glavne operativne grupe na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine. U operaciskom planu za Petu ofanzivu (»Švarc«), osnovna ideja nemačke Komande Jugoistoka bila je: sa kružne operaciske osnovice Mostar — Trebinje — Nikšić — Podgorica — Andrijevica — Berane — Pljevlja — Goražde — Kalinovik najpre okružiti Glavnu operativnu grupu u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, a zatim, koncentričnim nastupanjem, pretvoriti operativno okruženje u taktičko stezanje radi njenog potpunog uništenja na prostoru između Pive, Tare i Durmitora.[2]

[2] Planirajući ovu operaciju, nemačka Vrhovna komanda je predvidela razoružanje četnika, jer je pretpostavljala da bi četničke jedinice stale na stranu saveznika u slučaju njihovog iskrcavanja na Balkan.

Izvanredno težak položaj Glavne operativne grupe u Crnoj Gori i Sandžaku — krajnje nepovoljan brojni odnos snaga (oko 115.000 : 18.000), veoma skučen i nepogodan prostor za manevrovanje i organizovanje odbrane — pružao je neprijatelju veoma povoljne izglede za potpuno ostvarenje njegove namere. Poučena iskustvom iz prethodne ofanzive, nemačka komanda je, skoro čitavu prvu polovinu maja, u najvećoj tajnosti vršila svestrane organizacione i materijalne pripreme i osposobljavala svoje divizije za vođenje operacija na brdsko-planinskom zemljištu.

Prema osnovnoj zamisli nemačkog operaciskog plana trebalo je prvo sprečiti prodor naših glavnih snaga u Srbiju, zatim brzo zatvoriti obruč oko njih i, nanoseći glavni udar sa istoka, sužavati taj obruč sve do njihovog konačnog uništenja u uglu između Pive i Tare. Za izvršenje ove zamisli, komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj general Liters,[3] imao je sledeće snage: 118 lovačku diviziju (još u preformiranju, te stoga samo do 60% spremnu za upotrebu), SS diviziju »Princ Eugen«, 1-vu brdsku diviziju, nepotpunu 369 pešadisku diviziju, ojačani 724 pešadiski puk, puk »Brandenburg« i 569 motorizovani pionirski bataljon.

U ovoj bici su učestvovale i sledeće okupatorske snage: 61 i 63 bugarski pešadiski puk (za osiguranje) i italijanske divizije »Taurinense«, »Ferara« i glavnina divizije »Venecija«. Osim toga, za podršku je bila angažovana neprijateljska avijacija sa aerodroma u Sarajevu, Mostaru i Podgorici.

Da bi ostvarili iznenađenje, Nemci su, u najvećoj tajnosti ovako grupisali svoje snage: jedan puk 369 divizije zanoćio je 14 maja uveče u Foči, Ustikolini i Goraždu, dok su njeni ostali delovi pristizali (63 i 61 bugarski puk, koji su se nalazili kod Mokre Gore i Vardišta, bili su privremeno stavljeni pod komandu ove divizije); 118 lovačka divizija: 750 puk u Foči, 738 puk u Konjicu i ostali delovi severno od Trnova; 4 domobranska lovačka brigada (u operativnom pogledu potčinjena 118 diviziji) bila je u pokretu od Vrela Bosne ka Foči; SS divizija

---

[3] General Liters bio je određen za glavnokomandujućeg svih neprijateljskih snaga u Četvrtoj (u Bici na Neretvi) i Petoj ofanzivi (u Bici na Sutjesci).

»Princ Eugen« od Ljubuškog do Širokog Brijega; 1-va brdska divizija — 98 puk kod Mojkovca i 99 puk kod Kolašina; puk »Brandenburg« u Andrijevici; ojačani 724 puk (104 divizije) kod Prijepolja i Brodareva.

Italijanske divizije su još od ranije bile ovako raspoređene: »Taurinense« u rejonu Pljevlja — Prijepolje; »Ferara« u rejonu Nikšić — Danilovgrad; »Venecija« na prostoriji Berane — Bijelo Polje — Kolašin; trupe Podgoričkog garnizona na prostoru Podgorica — Spuž. Neke od njih su samo delimično učestvovale u prvoj fazi ofanzive.

Pored ovih snaga, u primorskom pojasu, od albanske granice do donjeg toka Neretve, nalazile su se ove italijanske divizije: »Emilija« u Boki Kotorskoj; »Peruđa« na prostoru Vilusi — Bileća — Trebinje; »Murđe« oko Dubrovnika i »Marke« u donjem toku Neretve, od Mostara do Metkovića.[4] Tako su Nemci, pored četiri nemačke i tri italijanske divizije, jedne nemačko-bugarske borbene grupe jačine divizije, jedne domobranske brigade, jednog nemačkog puka za specijalnu upotrebu i jednog motorizovanog pionirskog bataljona u prvoj liniji, imali i 117 diviziju u rejonu Sarajeva i 373 diviziju u dolini Neretve.

PLAN VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ[5]

Pošto je u to vreme Glavna operativna grupa, u skladu s planom Vrhovnog štaba, bila orijentisana ka Kosovu, Metohiji i Toplici, iznenadni početak neprijateljske ofanzive zatekao je naše snage u sledećem rasporedu:

---

[4] Kako ove italijanske snage nisu bile potčinjene nemačkoj komandi, to Nemci od njihovog učešća, naročito u prvoj fazi operacija, nisu imali neke veće koristi. One su stupile u akciju sa zakašnjenjem, zbog poznatog nemačko-italijanskog antagonizma koji je dolazio, ukoliko se bližio kraj ratu, sve više do izražaja. Musolini je tek 22 maja naredio guverneru Crne Gore Pirciju Biroliju da italijanske divizije učestvuju u operacijama, da se Italija ne bi izložila opasnostima koje bi pretstavljalo ustaničko područje u vreme eventualnog iskrcavanja angloameričkih trupa u Grčkoj. U tom cilju su general Liters i guverner Pircio Biroli krajem maja stvorili plan o zajedničkim operacijama, i to samo za prvu fazu, tj. u slučaju prodora partizana ka jugoistoku, no, kao što je poznato, italijanske jedinice učestvovale su u operacijama zajedno sa nemačkim snagama sve do kraja ofanzive.

[5] U periodu Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, organizacija Vrhovnog štaba NOV i POJ bila je sledeća: (vidi str. 8 i 9).

— *jedinice Prve proleterske divizije:* Prva proleterska brigada zapadno od Bijelog Polja; Treća krajiška severno od Mojkovca, na desnoj obali potoka Lepešnice i levoj obali Ravne Rijeke do Bijelog Polja; Treća sandžačka na komunikaciji Pljevlja — Prijepolje, u rejonu Mihajlovica — Jabuka; Treća dalmatinska zapadno od Pljevalja, oko Vikoča i Zavajita;

— *jedinice Druge proleterske divizije:* Četvrta proleterska (crnogorska) brigada orijentisana zapadno od Kolašina, ka D. Morači; Sedma krajiška, iz rejona G. i D. Lipova, držala je jugoistočne padine Sinjajevine; Druga dalmatinska bila je istočno od Šavnika, oko Boana i Bara (Druga proleterska brigada je već bila ušla u sastav Drinske operativne grupe, izuzev dva bataljona koji su sa Lipove Ravni zatvarali pravac od Nikšića);

— *Treća udarna divizija* na prostoru od Pivske Župe do Nikšića: Deseta hercegovačka brigada zatvarala je pravce Avtovac — Čemerno i Avtovac — Goransko, Peta crnogorska pravac Nikšić — Šavnik, a Prva dalmatinska pravac Nikšić — Pivska Župa (preko Javorka);

— *Udarna grupa bataljona* (tri bataljona) iz sastava Četvrte i Pete crnogorske brigade prodirala je ka Bioču;

— *Sedma baniska divizija* (Sedma, Osma i Šesnaesta brigada) bila je na maršu od Ćureva (sa Sutjeske) ka Pljevljima;

— *Drinska operativna grupa* osiguravala je Glavnu operativnu grupu sa pravca Drine, od Foče:[6] Druga proleterska brigada (bez 2 bataljona) na Crnom Vrhu i Šćepan Polju, Šesta istočnobosanska južno od Goražda i Majevička na Ifsaru i Kruščici, kod Ustikoline.

Centralna bolnica: u selima Čelebiću, Zavajitu, Kolijevci, Slatini i, manjim delom, oko Šćepan Polja.

U to vreme su naše snage već bile otpočele ofanzivna dejstva kod Kolašina, prema istoku. Tu su se sudarile sa 1 brdskom nemačkom divizijom, koja je dolazila sa istoka, tako da obostrana dejstva u dolini Tare i Lima imaju karakter žestokih susretnih borbi, koje su se po nas nepovoljno razvijale.

---

[6] Nemci su već 5 maja deblokirali italijansku posadu u Foči i ovu zaposeli svojim snagama (trupe 369 legionarske divizije).

Zbog slabe obaveštajne i izviđačke službe, Vrhovni štab je tek 18 maja uočio opasnost koja preti Glavnoj operativnoj grupi od brižljivo pripremljene neprijateljske ofanzive. Ta opasnost je bila utoliko veća što se Glavna operativna grupa, sa ogromnim brojem ranjenika i bolesnika, nije mogla probiti u Srbiju, kako je to bilo ranije predviđeno. Zato je vrhovni komandant Tito doneo odluku da težište operacija prenese sa jugoistoka na severozapad, tj. da se celokupnim snagama što

---

VRHOVNI

OPERATIVNI OTSEK	OBAVEŠTAJNI OTSEK	EKONOMSKI OTSEK	VOJNOSUDSKI OTSEK
a) *Sekcija* za pripremu i izvođenje operacija b) *Sekcija* za organizaciju, formaciju i mobilizaciju vojske c) *Sekcija* za nastavu i obuku	a) *Sekcija* za obaveštavanje (prikupljanje podataka) o neprijatelju na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji b) *Sekcija* za kontrašpijunažu na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji	a) *Sekcija* za naoružanje i ubojnu opremu b) *Sekcija* za ishranu i dotur hrane c) *Sekcija* za odeću i obućnu opremu	*Zadatak:* Stara se o organizaciji pravosuđa u vojsci. Vodi istragu po krivičnim delima i, na osnovi dostavljenog istražnog materijala, donosi presude. Održava vezu sa Ob. otsekom i Komisijom za borbu protiv pete kolone.

NAPOMENA: Na čelu otseka nalazi se šef otseka, koji je odgovoran za
rent odgovoran svome šefu otseka.

Prema ranijoj odluci Centralnog komiteta KPJ, u Vrhovnom štabu je,
jeva naše zemlje. Od njih su, kao učesnici na raznim dužnostima, u Bici na
vačević, Sava Orović, Sreten Žujović, Milovan Đilas, Rade Hamović i Vlada

Dužnost otsutnog načelnika Vrhovnog štaba vršio je Velimir Terzić, a

(Rađeno prema originalu, koji se nalazi u Arhivu Vojnog istoriskog insti-

pre probije u istočnu Bosnu i izbegne uništenje. I spasavanje ranjenika i bolesnika moralo je uticati na donošenje odluke. Taj veliki politički i operativni problem imao je ogromnog uticaja i u novostvorenoj situaciji. Iako je kasnije evoluirala prema razvoju situacije, ideja o proboju Glavne operativne grupe u istočnu Bosnu nije se bitno izmenila. Ona se, u suštini, može ovako formulisati: oslanjajući se na planinske masive Durmitora, Vojnika, Golije i Maglića i na reke Pivu, Taru i

ŠTAB

POZADINSKI OTSEK	TEHNIČKI OTSEK	SANITETSKI OTSEK	KOMISIJA ZA BORBU PROTIV PETOKOLONAŠA
Zadatak: Organizuje komande područja i komande mesta i vodi nadzor i kontrolu nad njihovim radom. U svom radu upravlja se po naredbi VŠ od septembra 1942 g.	*SEKCIJE:* a) *Građevinska* (za građenje puteva, vojnih objekata i naselja) b) *Poštansko-telefonska* (za održavanje i izgrađivanje telefonskih linija) c) *Saobraćajna* (za organizaciju tranzitnog i lokalnog saobraćaja na oslobođenoj teritoriji) d) *Industriska* (za organizaciju i nadzor nad pilanama, mlinovima, fabrikama kože itd.)	a) *Referent* za sanitet operativne vojske b) *Referent* za bolnice c) *Referent* za epidemiologiju (zarazne bolnice) d) *Referent* za apotekarstvo	*Zadatak:* Vodi borbu protiv pete kolone i narodnih neprijatelja svih vrsta. Održava tesnu vezu sa Ob. otsekom i Vojnosudskim otsekom.

rad u svome otseku. Svakom sekcijom u otseku rukovodi jedno lice, kao refe-

pored Vrhovnog komandanta druga Tita, bilo još 19 rukovodilaca iz raznih kra-
Sutjesci bili: Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović, Peko Dapčević, Sava Ko-
Zečević.
njegov pomoćnik bio je Pavle Ilić.
tuta JNA).

Drinu, naše snage, grupisane između Ćeotine i Pive, izvršiće proboj iz okruženja na otseku Foča—Sutjeska—Maglić, zatim će energično produžiti operacije na severozapad, ka dolini Save; istovremeno, deo snaga će se orijentisati na neprijateljske komunikacije Sarajevo—Brod i Sarajevo—Mostar. U tom cilju je posle 19 maja izvršeno pregrupisavanje naših snaga za proboj iz okruženja.

Bitka na Sutjesci, koja je trajala od 15 maja do 15 juna, može se podeliti u pet faza. *Prva faza* obuhvata obostrana borbena dejstva od 15 do 20 maja. Neprijatelj je težio da spreči prodor naših snaga na istok i jugoistok i da otpočne operativno okruženje, dok su naše snage nastojale da, u duhu ranijeg plana, prodru u Srbiju. Težište ovih dejstava bilo je u dolini Morače, Lima i Tare, gde su se u to vreme već nalazile naše glavne snage (Prva, Druga i Treća divizija). *Druga faza* obuhvata borbe od 21 do 27 maja, posle odluke Vrhovnog štaba o povratku Glavne operativne grupe u Bosnu. Dok su naše snage na sektoru Foče pokušavale da se probiju preko Drine u istočnu Bosnu, neprijatelj je nastavljao sužavanje obruča. *Treća faza* obuhvata obostrana dejstva od 27 maja do 3 juna, tj. dejstva posle odluke Vrhovnog štaba o proboju preko Sutjeske. Naše snage su izbile na Sutjesku, a neprijatelj je operativno okruženje pretvorio u taktičko stezanje. *Četvrta faza* obuhvata dejstva od 4 do 9 juna, tj. izbijanje glavnine Glavne operativne grupe na Zelengoru, odnosno zbijanje naših snaga na najuži prostor — onaj između Pive, Sutjeske i Zelengore. *U petoj fazi*, od 10 do 15 juna, naše snage su se sa Zelengore probile na Jahorinu, a neprijatelj je na Sutjesci potpuno okružio i razbio Treću diviziju.

Postavlja se pitanje: kakve su bile naše operativne mogućnosti za vođenje jedne tako velike operacije, protiv toliko nadmoćnog neprijatelja, pre no što se ova sudbonosna bitka rasplamsala od Lima i Tare, na istoku, do Jahorine i Zelengore, na zapadu? Te mogućnosti, svakako, nisu bile velike, naročito zbog prednosti koju je neprijatelj stekao iznenadnim početkom ofanzive. Naše teškoće su bile potencirane i gubitkom znatnog vremena u očekivanju najavljenog dolaska engleske vojne

misije. Zato je i duže zadržavanje Vrhovnog štaba na Crnom Jezeru pod Durmitorom bilo povezano sa sačekivanjem toga dolaska, iako je, u vezi sa donesenim odlukama, operativna situacija tih dana nalagala da se Vrhovni štab pomeri bliže severozapadu. Ali, za sve vreme operacije, najveći problem pretstavljali su ranjenici — njihovo spasavanje od uništenja. Razumljivo je da se Glavna operativna grupa mogla probiti — masiranim snagama, na bilo kojem delu neprijateljskog operativnog obruča, pa i kasnije, u junu — samo bez ranjenika. Na tako nešto nije se ni pomišljalo u Vrhovnom štabu. Na sva planiranja, sve direktive i zapovesti koje su tokom čitave operacije izdavane iz Vrhovnog štaba, i na celokupno rukovođenje Bitkom na Sutjesci od strane Vrhovnog komandanta, posebno je uticao problem spasavanja ranjenika.

Posle danonoćnih tromesečnih borbi u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, tj. posle bitaka na Neretvi i na Drini, jedinice Glavne operativne grupe bile su premorene, proređene, bez hrane i municije, i opterećene ogromnim brojem ranjenika i bolesnika. Vrhovni štab je uvideo potrebu da im — posle izbijanja naših prethodnica na Lim i gornji tok Tare — treba dati kraći odmor, reorganizovati ih i popuniti, i stvoriti sigurnu operacisku osnovicu u Crnoj Gori i Sandžaku da bi se odatle otisnule u ofanzivu prema Kosmetu i Toplici. Međutim, ova neprijateljska ofanziva zatekla nas je na prostoriji koja je svojim stvorom i oblikom (planine Durmitor, Vojnik, Maglić), naročito ispresecanošću, znatno sputavala slobodu našeg manevrovanja, a omogućavala neprijatelju (koji je imao bolju organizaciju i formaciju jedinica, opremu i naoružanje prilagođene planinskom zemljištu) da brže i lakše zatvori obruč oko naših snaga. Neprijatelj je imao te prednosti, ali je naša revolucionarna vojska imala druge prednosti: iskustvo, snalažljivost, upornost, inicijativu, bezgranično poverenje u Vrhovnog komandanta i Komunističku partiju, onaj borbeni moral koji je u ovoj bici, kao i u ranijim, imao odlučujuću ulogu.

Tako smo bili prinuđeni, protivno načelima naše ratne veštine, protivno strategiji naše Revolucije, da prihvatimo odlučujuću bitku pod krajnje nepovoljnim uslovima za nas, bitku

koju niko od nas nije želeo u takvim okolnostima. Ali, uzvišeni ciljevi i interesi naše Revolucije, iznad svega briga za čoveka, borba za spas ranjenika, kao najviši moralni zakon, imperativno su nalagali da se prihvati i povede bitka na Sutjesci i pod takvim nepovoljnim uslovima.

TOK OPERACIJA

PRVA FAZA (15—20 MAJ): POKUŠAJ PRODORA PREMA ISTOKU — POČETAK OKRUŽENJA

Pošto je nemačka komanda upočetku obratila glavnu pažnju na dolinu Lima i gornjeg toka Tare (gde su već bile izbile Prva i Druga proleterska divizija), ona je 1-vu brdsku diviziju (čija se glavnina već 14 maja nalazila na sektoru Andrijevica—Berane—Murina) brzo orijentisala na sektor Bijelo Polje—Mojkovac—Kolašin. Na desnom krilu 1-ve brdske divizije, južno od Prijepolja, nastupao je 724 nemački puk 104 lovačke divizije, a na njenom levom krilu, u rejonu Andrijevice, puk »Brandenburg«. Nemačkim snagama u dolini Lima priključili su se: 3 alpiski puk divizije »Taurinense«, radi napada iz Pljevalja i Prijepolja prema Jabuci, i tri bataljona divizije »Venecija«, radi napada sa linije Bijelo Polje—Ribarevina u pravcu Šahovića i Slepač Mosta.

»Videći opasan razvoj opšte situacije u Hercegovini i Crnoj Gori«, komandant Jugoistoka (general Ler) naredio je glavnokomandujućem generalu Litersu da ofanziva počne 15 maja. U duhu te zapovesti, napad 1-ve brdske divizije usledio je u času kad je Vrhovni štab planirao zauzimanje Mojkovca i Kolašina, prema kojima su već bile prikupljene jedinice Prve i Druge proleterske divizije. U toku borbi 15, 16 i 17 maja na ovom otseku neprijatelj je ovladao linijom Mateševo — Kolašin — Mojkovac i potisnuo jedinice Druge proleterske divizije zapadno od Tare, prema Sinjajevini. I na frontu Prve proleterske divizije (na pravcu Bijelo Polje — Šahovići) severno krilo 1-ve brdske divizije uspelo je da ovlada linijom Cerovo — Burenj.

Smatrajući da se radi o jačim neprijateljskim ispadima (a ne o ofanzivi), Vrhovni štab je ostao pri ranijoj odluci o

prodoru na istok i naredio Drugoj diviziji da napadne Kolašin i Mojkovac a Prvoj diviziji, koja je bila sa svojim glavnim snagama na komunikacijama: Bijelo Polje—Brodarevo i Pljevlja —Prijepolje, da, u cilju sadejstva, preduzme ofanzivna dejstva prema komunikaciji Mojkovac — Slepač Most — Ribarevina. Međutim, usled pojačane aktivnosti obe grupe 1-ve brdske divizije iz doline Tare i Lima prema zapadu, Prva i Druga divizija nisu uspele da ostvare postavljene zadatke, već su se 18/19 maja, pod pritiskom nadmoćnijih neprijateljskih snaga, povukle više na zapad, i to Druga divizija na Sinjajevinu, a Prva divizija na liniju Vaškovo—Kovren, zatvarajući tako pravce prema Šavniku, Žabljaku i Đurđevića Tari.

Istovremeno s napadom 1-ve brdske divizije u dolini Tare i Lima, 15 maja su i trupe 369 legionarske divizije napale položaje Drinske operativne grupe na fočanskom sektoru. Pošto je, posle dvodnevnih borbi, ovladala Metaljkom i potisnula naše snage na levu obalu Čeotine, 369 divizija je zauzela Boljaniće i na komunikaciji Čajniče — Pljevlja kod s. Gotovuša spojila se sa divizijom »Taurinense«. Da bi sprečio dalje nadiranje 369 divizije i zaštitio pravac Pljevlja — Đurđevića Tara, Vrhovni štab je 17 maja hitno uputio Sedmu banisku diviziju u rejon Potpeće—Maoče—Mataruge, s tim da zaštiti i pozadinu Prve divizije koja je bila orijentisana prema istoku.

Nešto kasnije (oko 19 maja), sa zapada, 118 lovačka divizija krenula je u nastupanje ka donjem toku Tare i Pive: grupa »Anaker«[7] (738 lovački puk i delovi 668 artiljeriskog puka) sa gornjeg toka Neretve ka donjem toku Sutjeske i Pive (tj. ka trouglu Tjentište — Šćepan Polje — Mratinje), a grupa »Gertler« (750 lovački puk i delovi 668 artiljeriskog puka) i 4 lovačka domobranska brigada sa fočanskog mostobrana, obema obalama Drine, prema Šćepan Polju i, delom snaga, prema Čelebiću. Ove neprijateljske snage uspele su da

[7] U cilju uspešnog izvršenja postavljenih zadataka i lakšeg rukovođenja, nemačka komanda redovno je praktikovala da u toku jedne operacije privremeno formira pojedine borbene grupe (od raznorodnih jedinica, bilo u sastavu divizije ili van njenog sastava), dajući im naziv prema prezimenu komandanata koji njima rukovode.

do 20 maja odbace delove Druge proleterske brigade sa Crnog Vrha. Nastupajući iz južne Hercegovine u tri kolone, SS divizija »Princ Eugen« stupila je u borbu sa zakašnjenjem,[8] zbog nesporazuma sa Italijanima kroz čiju je zonu morala proći da bi, po predviđenom planu, učestvovala u operaciji. Tako je do 20 maja prodiranje neprijatelja izgledalo ovako: 1-va brdska divizija izbila je na liniju Kolašin—Mojkovac—Prošćenje—Šahovići—planina Lisa; delovi divizije »Venecija« nalazili su se u zahvatu komunikacije Bijelo Polje — Brodarevo, držeći okolna sela; grupa »Ludviger« (724 pešadiski puk, 61 bugarski pešadiski puk i diviziski delovi 104 divizije sa štabom divizije) bila je u pokretu ka Kamenoj Gori; delovi divizije »Taurinense« istaknuti su jugozapadno i jugoistočno od Pljevalja; 369 legionarska dvizija izbila je na Ćeotinu na sektoru Bjeloševina — Brvenica — Gotovuša; 4 domobranska brigada bila je na pravcu Dragočava—Podgaj—Potpeće; grupa »Gertler« nalazila se na Crnom Vrhu; grupa »Anaker« izbila je na liniju Čemerno—Sutjeska—Tjentište—Ćurevo; SS divizija »Princ Eugen« nalazila se na liniji Gacko—Avtovac—Plana—Nikšić; puk »Brandenburg«, sa delovima divizije »Venecija« i grupom bataljona crnih košulja, bio je na sektoru Podgorica—Bioče—Mateševo.

Dok su Prva i Druga proleterska divizija vodile petodnevne teške borbe u dolini Lima i Tare, dotle je na frontu Treće udarne divizije (koja je uglavnom bila orijentisana prema Nikšiću) vladalo zatišje posle uspešne i iznenadne diverzije koju je jedna grupa bataljona Četvrte i Pete brigade izvela, 16 maja, kod Bioča, na putu Podgorica—Mateševo, gde su razbijene jake italijanske snage. Ozbiljno zabrinuta zbog ove diverzije, glavna italijanska komanda u Crnoj Gori hitno je uputila iz Mostara prema Nikšiću četiri bataljona divizije »Marke«. Ova diverzija zbunila je i nemačku komandu. Naime, ona je došla do pogrešnog zaključka da je Glavna operativna grupa odustala od prodora u Srbiju i »prenela težište

---

[8] Zakašnjenje je došlo i otuda što Nemci nisu hteli da uđu u italijansku okupacionu zonu pre početka ofanzive (15 maj) jer su, pored ostalog, hteli da iznenade i razoružaju četnike koje su Italijani uporno štitili.

na jug, u prostor Podgorice« i »da su snage od oko jedne i po divizije zadržane u dolini Lima verovatno radi osiguranja boka glavnih snaga koje prodiru na jug«. Zbog toga je nemački komandant Jugoistoka, general Ler, 19 maja, odmah posle dolaska trupa SS divizije »Princ Eugen« u Nikšić, preko Danilovgrada uputio u Podgoricu motorizovani odred »Šmithuber« (ojačan tenkovima), bez obzira na to što je već ranije bio upućen puk »Brandenburg«. Pored toga je i glavnokomandujući general Liters, zbog tobožnjeg prodora naših snaga između Mateševa i Podgorice u Albaniju, naredio 1-voj brdskoj diviziji da izvuče grupu »Remolt« iz borbe i hitno je uputi u rejon Mateševa, a komandantu SS divizije »Princ Eugen« — da svoju desnu kolonu orijentiše ka Nikšiću i upotrebi je, dalje (ako ustreba), ka Podgorici. Tako je krajem maja u rejonu Podgorica—Mateševo bilo grupisano nekoliko nemačkih i italijanskih pukova, u očekivanju prodora naših glavnih snaga prema Albaniji. Time su bile znatno oslabljene nemačke snage u dolini Lima i Tare, ali je, s druge strane, zbog toga bilo olakšano brzo prebacivanje Prve proleterske divizije na fočanski sektor.

U ovo vreme su, preko Glavnog štaba Hrvatske, vođeni pregovori sa engleskom Komandom Bliskog Istoka o dolasku jedne vojne misije u Vrhovni štab. Najzad, 18 maja, Vrhovni komandant NOV i POJ dao je saglasnost za dolazak jedne takve misije. Na njen dolazak se čekalo deset dana, sve do 28 maja, kada se pet članova misije padobranima spustilo na Negobućko Polje kod Žabljaka. Tada, u jeku neprijateljske ofanzive, nužno je bilo uskladiti naše operacije (naročito Prve i Druge divizije) da bi se sačekala i prihvatila engleska vojna misija. U tome je izgubljeno dragoceno vreme. To je imalo znatnog uticaja na dalji tok operacija, naročito posle 28 maja.

Budno prateći razvoj situacije na svima pravcima neprijateljskog nadiranja, proučavajući obaveštajno-izviđačke podatke,[9] Vrhovni komandant je 18 maja došao do uverenja da je preduzeta velika neprijateljska ofanziva protiv Glavne ope-

---

[9] Komandant Prve proleterske divizije, u depeši od 17 maja, izvestio je Vrhovni štab o tome da »neprijateljska akcija ima karakter ofanzive«.

rativne grupe, da je operativno okruženje već otpočelo i da neprijateljska komanda uporno nastoji da snažnim i naizmeničnim napadima jakih snaga spreči naš prodor ka jugoistoku. Već je bilo skoro očevidno da neprijatelj, koncentričnim nastupanjem ka trouglu Durmitor — Maglić — Šćepan Polje i naglim sužavanjem obruča, želi da zbije naše snage na ovom prostoru i da ih tu uništi.[10] On je zato ubrzano približavao unutrašnja krila svojih nastupajućih divizija da bi se što pre dočepao prelaza na Pivi i Tari.

Pošto je svestrano proučio novonastalu situaciju, Vrhovni komandant je odustao od prodora u Srbiju i, 19 maja, doneo novu odluku: da Glavnu operativnu grupu vrati u Bosnu. A da bi se ova grupa što pre probila iz okruženja, posle događaja u dolini Lima i Tare, on brzo vrši pregrupisavanje snaga prema fočanskom sektoru, tj. prema trouglu Foča — Čelebić — ušće Tare, u cilju probijanja neprijateljskog obruča i prodora svih snaga u istočnu Bosnu. Tako je, u duhu ove odluke, odmah otpočelo pregrupisavanje naših jedinica prema severozapadu, *gde će sledećih dana biti težište bitke.*[11]

S obzirom na postavljeni cilj, pravac prema Foči pružao je najveće operativne izglede. U slučaju uspeha na ovom pravcu izbilo bi se na visoravan u trouglu Foča — Jahorina — Kalinovik odakle se moglo krenuti bilo ka istočnoj bilo ka srednjoj Bosni. Pored toga, ovim pravcem su se pružale velike mogućnosti za brzo i lako prebacivanje preko Drine Centralne bolnice (koja je bila blizu Foče, u rejonu Šćepan Polje — Čelebić — Pivska Planina), odmah po izvršenom proboju i ovlađivanju prelazom na Drini od strane prvog ešelona, i da se na taj način, već u toj fazi, odmah reši najosetljiviji problem čitave operacije. Najzad, u pogledu izvođenja proboja, s obzirom na grupisanje neprijateljskih snaga (blizinu, opasnost i tempo nadiranja

---

[10] U depeši Vrhovnog štaba Drugoj proleterskoj diviziji, od 20 maja, kaže se: »Neprijatelj preduzeo koncentričnu ofanzivu od Pljevalja, Foče i Gacka u pravcu slobodne teritorije. Prva i Treća brigada upućene za Foču. Odmah uputite Sedmu krajišku pravcem: Šavnik — Pivski Manastir — Ravno da pojača Hercegovačku«.

[11] Istovremeno je Vrhovni komandant, preko Glavnog štaba Hrvatske, forsirao najavljeni dolazak engleske vojne misije, tražeći tom prilikom pomoć u sanitetskom materijalu i oružju.

neprijateljske grupacije iz rejona Foče) i karakter zemljišta, ovaj pravac je u datoj situaciji imao najpogodnije uslove. Svakako da je i stečeno iskustvo, naročito u poznavanju ovog zemljišta (posebno Drine), iz ranijih operacija, koje su se izvodile u aprilu severno i južno od Foče, tj. u trouglu Šćepan Polje — Metaljka — Ustikolina, imalo izvesnog uticaja na izbor ovoga pravca. Zato je ovaj pravac za izlazak iz operativnog okruženja bio u svakom slučaju povoljniji nego, naprimer, pravac preko Sutjeske i Zelengore, koji je bio znatno duži, obilazniji, neprohodniji, i koji je, pored drugih nepogodnosti, obuhvatao jednu visoku planinsko-šumsku zonu, ispresecanu rekama Pivom, Sutjeskom, Bjelavom i Bistricom, sa dubokim kanjonima, a na koji smo se morali kasnije, posle 26 maja, iz nužde, orijentisati. Najzad, ovom odlukom Vrhovnog štaba o brzom izlasku iz okruženja preko rejona Foče htelo se nadoknaditi izgubljeno vreme i neprijatelju preuzeti inicijativa.

DRUGA FAZA (21—26 MAJ): POKUŠAJ PROBOJA NA FOČANSKOM SEKTORU — OPERATIVNO OKRUŽENJE

Posle odluke Vrhovnog komandanta o povratku u Bosnu, probojem preko Drine u rejonu Foče, izvršeno je hitno pregrupisavanje ka severozapadu, prema fočanskom sektoru. Tako je Prva divizija upućena na front Drinske operativne grupe, a istovremeno je, u cilju obezbeđenja ovog proboja, izvršeno pregrupisavanje i ostalih naših snaga. Pritom je Treća divizija dobila zadatak da na položajima južno od r. Komarnice i r. Bijele, tj. na liniji Volujak — Golija — Vojnik, zatvori pravce Gacko — Pivska Župa i Nikšić — Šavnik, kao i pravac Nikšić — Javorak — Pivska Župa, a Druga proleterska divizija — da zatvori pravac od Kolašina i Mojkovca, preko Sinjajevine, ka Žabljaku i Šavniku, dok je pravac Pljevlja—Lever Tara poveren Sedmoj baniskoj diviziji. Radi pojačanja odbrane Desete hercegovačke brigade na pravcu Avtovac—Pivska Župa, prema jednom delu SS divizije »Princ Eugen«, sa Sinjajevine je upućena Sedma krajiška brigada. Za obezbeđenje severnog boka Glavne operativne grupe i dalje su na desnoj obali Tare, frontom ka Čeotini, zadržane Treća sandžačka i Treća dalma-

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA
Beograd
Inv. Br.: 103.505
Sign.:

tinska brigada, kao i Sedma baniska divizija (znatno oslabljena tifusom). Ovim je trebalo obezbediti slobodu manevra našoj grupaciji određenoj za proboj na frontu Šćepan Polje — Foča. Osim toga, Vrhovni štab je 21 maja naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa: da Peta krajiška divizija najpre poruši prugu Sarajevo — Bosanski Brod, a zatim produži nastupanje pravcem Olovo — Han Pijesak — Rogatica — Goražde i dejstvom u neprijateljsku pozadinu ukaže pomoć Glavnoj operativnoj grupi. Najzad, Vrhovni štab je 22 maja prebacio dva bataljona Druge proleterske brigade sa pravca Nikšića na Vučevo da — »za slučaj potrebe« — obezbede ovaj mostobran.[12] Takvim pregrupisavanjem snaga i njihovim orijentisanjem ka severozapadu izražena je osnovna ideja Vrhovnog komandanta o izlasku iz okruženja probojem svih snaga u rejonu Foče, prema istočnoj Bosni.

Nadirući ka trouglu Durmitor — Maglić — ušće Sutjeske, na fočanskom sektoru je 118 lovačka divizija pojačala pritisak ka Šćepan Polju, a leva kolona SS divizije »Princ Eugen« ka donjem toku Pive. Pritom su 118 lovačka divizija (4 lovačka domobranska brigada i grupa »Gertler«) 21 maja, posle snažne artiljeriske i aviopripreme, pošle u napad ka rejonu Trovrh — Zlatni Bor — Čelebić. Osnovni zadatak neprijateljske fočanske grupacije bio je: nadirući obema obalama Drine, što pre izbiti u rejon Šćepan Polja i ovladati prelazima na donjoj Tari, Sutjesci i Pivi. A pošto su naše snage, u duhu osnovne ideje

[12] Po mišljenju generala Lera, vrhovnog komandanta Jugoistoka, osnovna je greška glavnokomandujućeg generala Litersa, što nije uspeo da ovlada Vučevom. U svojoj izjavi, pored ostalog, Ler kaže:

»118 lovačka divizija imala je zadatak da zaposedne taj položaj. Jedan njen bataljon, usled teškoća snabdevanja, dobio je dozvolu od šefa operacija, generala Litersa, da zaposedne samo greben planine, i postavio je kod glavnog prelaza samo stražu, a glavnina bataljona nalazila se s one strane Sutjeske. Kasnije, kad je postalo očigledno da tuda ide glavni pravac probijanja partizanskih snaga, greška je bila primećena i Liters je odmah naredio da čitav bataljon zaposedne prolaz (misli se na Vučevo — prim. V.T.). To se nije moglo izvesti, jer su partizani već stvorili mostobran na toj planini i koncentričnim napadima prešli u ofanzivu. Potisnuli su bataljon, i 118 lovačka divizija bila je prinuđena da obrazuje nov front na Sutjesci«. (Posleratna izjava generala Lera, kao našeg ratnog zarobljenika. Arhiv Vojnog istoriskog instituta.)

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA

Vrhovnog štaba, hitale u trougao Šćepan Polje — Foča — Čelebić, sa ciljem napada na Foču, to će se na ovom sektoru sledećih pet dana razviti ogorčene borbe, uz maksimalno angažovanje snaga radi izvršenja postavljenih zadataka. U takvoj situaciji, 4 domobranska brigada uspela je da potisne Majevičku brigadu sa Trovrha ka Čelebiću, a isto tako bila je potisnuta i Šesta istočnobosanska brigada, koja je, pod jačim neprijateljskim pritiskom, bila prinuđena da posedne položaj na liniji Ječmište — Čelebić — Suho Polje. Tada je u Čelebić usiljenim maršem pristizalo čelo Prve proleterske brigade. Ova je, sa delovima Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade, posle žestoke borbe, odbacila 4 lovačku domobransku brigadu severozapadno od Borja, zauzela Zavajit i Dubravu, a 22 maja, oko podne, i Trovrh (ali ga je 4 lovačka brigada istoga dana povratila).

Pošto je borbama na pravcu Foča — Čelebić, odnosno Foča — Šćepan Polje, pridavao veliki značaj, neprijatelj je tamo prebacio glavne snage 118 lovačke divizije. Grupa »Gertler« je nastojala da se što pre dočepa prelaza na donjem toku Tare (kod Uzlupa). Međutim, taj pokušaj brzo je osujetila Prva proleterska brigada, i bataljoni Druge proleterske (izuzev dva bataljona koji su se već nalazili na pravcu: Vučevo — Sutjeska) i Majevičke brigade koji su uspeli da odbace grupu »Gertler« prema Zavajitu.

Za vreme ovih teških borbi u trouglu Foča — Čelebić — ušće Tare, grupa »Anaker« (iz 118 lovačke divizije), koja je već 22 maja izbila na liniju Čemerno — Tjentište, pokušala je da preko Sutjeske izbije na Vučevo, ali su to energično osujetili ranije prebačeni bataljoni Druge proleterske brigade, tako da je mostobran na Vučevu ostao čvrsto u našim rukama. Novi pokušaj jedinica 118 lovačke divizije, 23 maja, da prodru ka donjem toku Tare i Pive, u pravcu Šćepan Polja i Uzlupa, osujećen je protivnapadom Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade i delova Prve proleterske brigade na pravcima Zavajit — Vijenac, Korlat — Kušlat i Branića Potok — Bijele Vode. Neprijateljske snage jedva su se zadržale na liniji Trovrh — Bakić.

Vrhovni komandat je 23 maja naredio Štabu Prve proleterske divizije:[13] da preuzme komandu nad svim jedinicama fočanskog sektora i energično napadne neprijatelja na sektoru Foča — Šćepan Polje; da glavni udar usmeri levom obalom Ćeotine u cilju otsecanja neprijateljske grupacije u uglu Drina — Tara i njenog nabacivanja na Drinu; da na desnu obalu Ćeotine prebaci jedan-dva bataljona za pritisak na fočanski utvrđeni rejon, a zatim da sa Drugom proleterskom brigadom (bez dva bataljona) pređe na levu obalu Drine i ovlada ušćem Sutjeske, Zakmurom i Bistricom, nastojeći da zauzme i Foču.[14]

Komandant Prve proleterske divizije odmah je organizovao i preduzeo snažan napad svim raspoloživim snagama. Tako su 23 maja uveče sve naše snage na ovom sektoru (Prva i Druga proleterska, Majevička, Treća krajiška i Šesta istočnobosanska brigada) krenule u napad u dve kolone, pravcima Kušlat — Trovrh i Pliješ — Gradina, sa zadatkom da zauzmu položaje Humić — Trovrh i slome otpor 118 lovačke divizije na pravcu Foče.[15] Pošto su 4 lovačka brigada i drugi delovi 118 lovačke divizije u toku ovoga napada bili odbačeni na Trovrh i Crni Vrh, komandant 118 divizije je na Trovrh privukao jedan artiljeriski puk, a 7 puk 4-te lovačke brigade iz

---

[13] Vrhovni štab je 23 maja poslao komandantu Prve proleterske divizije sledeću depešu:

»Štab diviz. sa Trećom krajiškom brigadom najhitnije da krene preko Čelebića za Zavajit. Komandu svih jedinica na fočanskom sektoru primiće Koča. Zadatak je razbiti neprijateljske snage na pravcu Foča — Šćepan Polje, odbaciti ih što dalje ka severu i ovladati levom obalom Drine na prostoru Suha — Ljubina — Zakmur — Bistrica.

Sa 5 brigada koje imate najhitnije preduzmite protivnapad na neprijatelja na pravcu Foča — Šćepan Polje. Težište vašeg napada levom obalom Ćehotine, otsecajući neprijateljske snage koje su se istakle ka Šćepan Polju i nabacujući ih na Drinu.

Po potrebi prebaciti na desnu obalu Ćehotine 1 do 2 bataljona za pritisak na tvrđavu. Odmah zatim prebacite Drugu proletersku na levu obalu Drine, koja će ovladati prostorom Vučevo — Suha — Zakmur — Bistrica. Nastojte da zauzmete Foču. Nikakvo čekanje ne sme biti. Radite brzo i energično. Već sad jedan bataljon da bude na levoj obali Drine«.

[14] Ovih dana bilo je naređeno načelniku Saniteta Vrhovnog štaba da privremeno zadrži bolnice na desnoj obali Tare, kako bi se u slučaju uspeha brzo transportovali ranjenici pravcem izvršenog proboja.

[15] General Liters 24 maja javlja: »Jak neprijateljski napad u pravcu Foče, po svoj prilici četiri komunističke brigade, u cilju da se probiju na frontu 118 lovačke divizije.«

rejona Zlataja uputio na položaj Orlov Šjed — Vikoč, nadajući se da će ovim pregrupisavanjem snaga održati stvoreni klin između Ćeotine i Drine dok se ne ispolji bočno dejstvo grupe »Gertler« od ušća Tare ka Uzlupu i 369 divizije od srednjeg toka Ćeotine ka Čelebiću.

U ovim oštrim borbama neprijatelj je, uz podršku artiljerije i avijacije, odbio više uzastopnih napada naših snaga na Trovrh i Crni Vrh, ali je i grupa »Gertler« bila prinuđena na povlačenje. U toku ponovljenih napada Prve divizije 23, 24 i 25 maja izjutra, na položaje Bakić — Trovrh — Crni Vrh — Korče, koje su uporno držale 4 lovačka brigada i grupa »Gertler«, postignuti su samo neznatni uspesi na spoju između ovih neprijateljskih jedinica, jer se on žilavo branio, naročito posle uvođenja rezervi 118 lovačke divizije. Međutim, 25 maja iznenadno se pojavilo više kolona 369 legionarske divizije, koje su nadirale opštim pravcem Gradac — Cerovci — Čelebić, tj. u desni bok i pozadinu grupacije fočanskog sektora, koja je napadala prema Foči. Pošto je neprijatelj, 26 maja, potisnuo Treću dalmatinsku brigadu i prišao Ćeotini, komandant Prve proleterske divizije obustavio je napad svojih snaga i naredio povlačenje ka jugozapadu, ka donjem toku Tare,[16] jer je očekivao da će 369 divizija usmeriti svoje snage u pozadinu Prve proleterske divizije, odnosno ka prelazima na donjem toku Tare (koji su bili od životne važnosti za sve naše snage na desnoj obali ove reke).

Usled prodora 369 divizije južno od Ćeotine, naročito prema Čelebiću, kao i divizije »Taurinense« u pravcu Ljubišnje, došla je u težak položaj i Sedma baniska divizija. Uviđajući ove nove opasnosti (za naše snage na desnoj obali Tare), Vrhovni štab je naredio komandantu Sedme baniske divizije da se povuče prema jugozapadu, s tim da po svaku cenu održi važne prelaze na Tari kod Tepaca, Lever Tare i Đurđevića Tare. A da bi usporio ovaj prodor, Vrhovni komandant je u isto vreme naredio Štabu Prve proleterske divizije da uputi jednu brigadu prema Gracu, kuda je već bila hitno upućena

---

[16] U depeši Vrhovnom štabu, od 26 maja, komandant Prve proleterske divizije kaže: »Situacija ozbiljna. Nužno što pre preći Taru«.

i Treća dalmatinska brigada. U takvoj situaciji, zbog pojave 369 divizije, divizije »Taurinense« i grupe »Ludviger« prema donjem toku Tare (kao pomoć 118 lovačkoj diviziji na sektoru Foča — Šćepan Polje), komanda naših trupa na fočanskom sektoru je blagovremeno obustavila dalji napad u pravcu Foče kao necelishodan. Time je, posle petodnevnih dramatičnih borbi, pokušaj jedinica na fočanskom sektoru da se probiju iz okruženja (u duhu odluke Vrhovnog štaba od 20 maja) završen neuspešno. Neprijatelj je na ovom sektoru potpuno preuzeo inicijativu i otpočeo koncentrično nadiranje sa prostora Foča — Metaljka — Pljevlja s ciljem da što pre izbije na Taru i ovlada njenim prelazima.

Pošto je, posle 20 maja, ocenio da naše jake snage prodiru prema Foči, general Liters je — da bi olakšao teško stanje 118 lovačke divizije i parirao ovaj naš manevar — hitno uveo borbenu grupu »Remolt« iz Mateševa u napad prema izvornom delu Morače i istovremeno uputio puk »Brandenburg« preko Čajniča ka donjem toku Ćeotine, na fočanski sektor. Uviđajući da se težište bitke pomerilo na severozapad, nemačka komanda je užurbano preorijentisala svoje glavne snage zapadno od Pive i Drine da bi sprečila proboj naših jedinica u pravcu Bosne.

Za vreme ovih okršaja na severozapadu (u rejonu Foče) neprijatelj nije ispoljavao veću aktivnost niti je postigao značajnije rezultate na ostalim frontovima. U pravcu Žabljaka su jedinice Druge proleterske divizije uspešno zadržavale nadiranje snaga 1-ve brdske divizije, tako da je borbena grupa »Salminger« tek 24 maja dostigla liniju Borova Glava — Jablanov Vrh — Lipovo Ravno.

Na pravcu Nikšić — Šavnik, a zatim i na pravcima Gacko — Volujak — Maglić i Gacko — Pivska Župa (prema Goranskom), Treća udarna divizija vodila je uporne borbe sa kolonama SS divizije »Princ Eugen«, kao i sa delovima divizije »Ferara« u pravcu Šavnika. Na pravcima Nikšić — Šavnik i Nikšić — Pivska Župa, 14 puk SS divizije »Princ Eugen«, ojačan motorizovanim jedinicama i jedinicama divizije »Fe-

rara«, potisnuo je snage Treće divizije (Petu crnogorsku i Prvu dalmatinsku brigadu) na liniju Gradac — V. i M. Orah — Jasenovo Polje, gde su se one održale sve do 27 maja. Na pravcu Ravno — Pivska Župa, Deseta hercegovačka brigada je uspela da odbaci delove 13 puka SS divizije »Princ Eugen« na ogranke Lebršnika. Međutim, 22 maja, posle pristizanja 2 bataljona 738 puka iz grupe »Anaker« od Čemerna, neprijatelj je uspeo da prinudi naše snage na povlačenje ka Volujaku. Situacija se nije bitno promenila ni 23 maja, kad je na ovaj sektor stigla Sedma krajiška brigada. Držeći inicijativu u svojim rukama, delovi 13 puka SS divizije »Princ Eugen« i grupa »Anaker« produžili su nadiranje od Gatačkog Polja i Čemerna ka Volujaku, Suhoj, Zelengori i potisli Desetu hercegovačku i Sedmu krajišku brigadu još dalje na sever, na liniju Goransko — Volujak.

Naš pokušaj proboja iz okruženja na fočanskom sektoru nije uspeo i pored izvanrednog zalaganja naših trupa. Neprijateljska komanda je uspela da koncentracijom jakih snaga u rejonu Foča — Metaljka — Čelebić (istina, sa izvesnim zakašnjenjem) stabilizuje svoju odbranu, suzbije naše napade i prinudi naše snage da pređu u odbranu. Međutim, ona je ipak morala donekle da menja svoj operaciski plan: da hitnim pregrupisavanjem ukaže pomoć 118 lovačkoj diviziji u rejonu Foče, koja je preživljavala tešku krizu, i da gubi dragoceno vreme u tempu ostvarenja svoje osnovne operativne zamisli — brzo opkoljavanje i uništenje naših snaga.[17] Usled toga Vrhovni štab je imao vremena i mogućnosti da brzo pregrupiše svoje snage, da Centralnu bolnicu izvuče iz Sandžaka na Pivsku Planinu, da, radi bržeg obrazovanja napadnog poretka, skrati front i organizuje proboj preko Sutjeske. Posle bojeva u ovoj fazi, Vrhovni štab je u novostvorenoj situaciji, u kojoj je vreme igralo prvorazrednu ulogu, pošto ni neprijateljska

[17] Vrhovni štab opravdano se bojao da koncentracijom jačih snaga prema Foči (naprimer, pomeranjem pojedinih brigada sa sinjajevinskog ili nikšićkog pravca kuda su nastupale najbolje nemačke jedinice) ne dovede u pitanje bezbednost Negobućkog Polja, gde se (og 20—28 maja) svake noći očekivao ugovoreni dolazak engleske vojne misije, koji se nije mogao odgoditi.

komanda nije dotada posvetila dovoljno pažnje sektoru na Sutjesci i Zelengori, mogao da donosi celishodne odluke u smislu dalje pripreme i izvođenja proboja iz okruženja.

TREĆA FAZA (27 MAJ — 3 JUN): IZBIJANJE NA SUTJESKU — DALJE SUŽAVANJE OBRUČA

Posle neuspelog pokušaja proboja preko fočanskog sektora, vrhovni komandant Tito je, 26 maja, doneo novu odluku: da se proboj izvrši preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore, tj. na najslabije posednutom delu obruča — na sektoru 118 lovačke divizije.

U Vrhovnom štabu su se veoma savesno proučavale mogućnosti izlaza iz situacije koja se stalno pogoršavala. Ranjenici i bolesnici u Centralnoj bolnici pretstavljali su veliku brigu i obavezu za Vrhovni štab jer se njihov broj svakog dana povećavao. Tada se već govorilo o divergentnim pravcima proboja pojedinih divizija, ali se — s obzirom na minimalne mogućnosti brzog transportovanja ranjenika i bolesnika i na rizik kome se oni izlažu — odustalo od te kombinacije i ostalo pri odluci o proboju preko Sutjeske i Zelengore *svima snagama,* kao pri rešenju koje daje najviše izgleda na uspeh. Iako je ideja o proboju ka Bosni evoluirala prema razvoju situacije u toku prve polovine juna, ona je u suštini ostala *ideja vodilja* u izvođenju čitave operacije. Da bi se ova odluka sprovela u delo, prvo se mislilo na obezbeđenje mostobrana na Vučevu, na kome su se već nalazila dva bataljona Druge proleterske brigade, a zatim je otpočelo orijentisanje svih naših snaga ka Vučevu i Sutjesci. U toj situaciji bilo je od posebne važnosti obezbeđenje pregrupisavanja, naročito osiguranje prelaza na Tari i Pivi. Pored toga, trebalo je sve ranjenike što pre koncentrisati na Pivskoj Planini, kako bi se i oni što bolje obezbedili i pripremili za transport predviđenim pravcem proboja. A pošto je neprijatelj sa svih pravaca ubrzano sužavao obruč, bilo je neophodno da pojedine naše jedinice svojom upornom borbom i maksimalnim zalaganjem stvore potrebno vreme i prostor da bi se glavne snage prikupile na Vučevu i izvršile proboj predviđenim pravcem. Međutim, situacija je bila veoma

kritična, pored ostalog, i zbog toga što su naše jedinice bile krajnje iscrpene, desetkovane i izgladnele, što su svakog dana trpele gubitke, što su bile bez prevoznih i prenosnih sredstava, bez hrane i dovoljno municije, bez taktičkih i operativnih rezervi.[18] Tome treba dodati takve prirodne prepreke koje se mogu preći samo na dva-tri ograničena prelaza, a zatim i pojačani pritisak neprijateljske avijacije. A nije bilo nade da nam iko spolja može ukazati posrednu ili neposrednu pomoć (pokušaj Pete krajiške divizije da forsira Bosnu kod Nemile propao je, i tako je izostalo njeno očekivano dejstvo u pravcu Foče).

Uoči 27 maja, uporno nadirući ka trouglu Durmitor — Maglić — Šćepan Polje, neprijateljske snage su imale sledeći raspored:

— 118 lovačka divizija (grupa »Gertler« i 4 domobranska lovačka brigada) izbila je na liniju Bakić — Trovrh — Crni Vrh — Korča, sa isturenim klinom kod s. Zlatni Bor;

— 369 legionarska divizija, pojačana pukom »Brandenburg«, izbila je na Ćeotinu, sa jakim mostobranom na levoj obali, na sektoru Cerovci — Odošino Brdo;

— grupa »Ludviger« i delovi divizije »Taurinense« izbili su na liniju Stožer — Podkrajci — Ćeotina — Brvenica, sa orijentacijom glavnih snaga prema Lever Tari i Đurđevića Tari;

— 1-va brdska divizija, preko Sinjajevine, izbila je na liniju s. Dobrilovina — Jablanov Vrh — Katun — Vratlo (k 2203);

— delovi divizije »Venecija« (grupa »Izaska«) i divizije »Ferara« i dalje su dejstvovali u međuprostoru između 1-ve brdske divizije i SS divizije »Princ Eugen«, od izvora Morače i Nikšićke Župe opštim pravcem ka Šavniku;[19]

---

[18] Zbog teškoća u pregrupisavanju snaga, posebno u prebacivanju ranjenika iz Sandžaka, preko Tare, na Pivsku Planinu, izgubljeno je nekoliko dragocenih dana.

[19] Divizija »Ferara« i grupa »Izaska« (iz sastava divizije »Venecija«) uglavnom su dejstvovale pozadi nemačkih trupa, brižljivo pročešljavajući teren, još obuzete strahom od našeg eventualnog prodora u Albaniju.

— SS divizija »Princ Eugen«, nadirući, u više kolona, glavnim snagama prema liniji Šavnik — Goransko, napadala je na položaje Krnovska Glava — Komandirovo Brdo — Vojnik — G. i D. Brezna — Goransko — s. Smriječno — Stabna, nastojeći, sa grupom »Anaker« (iz 118 lovačke divizije) na svome krajnjem levom krilu, da što pre izbije na Komarnicu i Pivu; naročita težnja levog krila SS divizije »Princ Eugen« (sa grupom »Anaker«) ogledala se u brzom ovlađivanju prelazima na Pivi: Goranskim, Plužinama i Mratinjem; dva bataljona iz grupe »Anaker« držala su dolinu Sutjeske od Graba do Čureva.

No, i pored takve, skoro bezizlazne situacije, Vrhovni štab nije gubio veru u sebe i u svoje prekaljene i proslavljene jedinice. Zato je 26 maja preduzeo mere za obezbeđenje predviđenog proboja iz okruženja, naređujući Prvoj proleterskoj diviziji da blokira neprijateljske snage kod Zlatnog Bora, da po svaku cenu »osigura prelaz kod Uzlupa«, jer je »taj prelaz od životne važnosti«, i da uputi Drugu proletersku (bez dva bataljona koja su već bila na Vučevu) i Majevičku brigadu na levu obalu Drine »sa zadatkom da izbiju na liniju: Suha — Vrbnica — Zakmur — Trbušče«. Za to vreme su obe strane na fočanskom sektoru očekivale nove napade. Iako je već posle 27 maja uglavnom prozrela naše namere u pogledu pravca proboja preko Sutjeske, ka zapadu i severozapadu, neprijateljska komanda je, ipak, i dalje računala da će naše snage ponovo pokušati proboj ka Foči. Zbog toga je na ovaj pravac uputila i puk »Brandenburg« da zatvori prazninu između 4 lovačke domobranske brigade i 369 legionarske divizije. A 27 maja počela je da jače steže obruč, nastojeći da i na ostalim pravcima čvršće poveže svoje nastupajuće kolone.

Smatrajući da će 369 divizija produžiti nadiranje prema Čelebiću, i dalje prema Tari, Vrhovni štab je na ovome pravcu zadržao Treću krajišku brigadu, koja je u toku 25, 26 i 27 maja, sa Trećom dalmatinskom i Osmom baniskom brigadom, uzaludno pokušavala da likvidira neprijateljski mostobran na levoj obali Ćeotine, kod s. Gradac. Čelebić je, očigledno, bio u opasnosti. Vrhovni štab je težio da obezbedi slobodu mane-

vrovanja čuvajući važne prelaze (rečne i planinske), da što pre grupiše glavne snage i ostvari nadmoćnost na novom pravcu proboja — preko Sutjeske. Zato je, 27 maja, ponovo naredio Prvoj proleterskoj diviziji da sa desne obale Tare prebaci što više snaga na Pivsku Planinu, da što pre uputi Šestu istočnobosansku brigadu ka Ćurevu, u pomoć Drugoj proleterskoj brigadi, a da ostatkom snaga (Prvom proleterskom i Trećom dalmatinskom brigadom) obezbeđuje prelaz kod Uzlupa i levi bok snaga u Sandžaku. U isto vreme je naredio Drugoj proleterskoj diviziji (Drugoj dalmatinskoj i Četvrtoj proleterskoj brigadi) da svoje snage orijentiše prema Pivi, u pravcu Mratinja, a Sedmoj baniskoj diviziji i Trećoj sandžačkoj brigadi — da posednu položaje od Sušice do Dobrog Dola i zatvore front prema Sinjajevini.

Ovih dana je neprijatelj ispoljio veoma jaku aktivnost kako na fočanskom sektoru, tako i u dolini Sutjeske. U toku 27 i 28 maja grupa »Gertler« i 4 lovačka brigada pokušale su da odbace naše snage kod Uzlupa i ušća Tare. Međutim, Prva proleterska brigada je zadržala neprijatelja na Ilijinoj Glavi i, slomivši napad 4 lovačke domobranske brigade, zatvarala pravac prema Čelebiću do 30 maja kada je hitno prebačena na Vučevo. Sa mostobrana Uzlup — Zlatni Bor, 29 maja izjutra, Treća krajiška brigada se prebacila na levu obalu Tare, ostavljajući na mostobranu jedan bataljon. Pošto je i dalje vodio naročitu brigu oko obezbeđenja prelaza kod Uzlupa, Vrhovni štab je naredio Prvoj proleterskoj diviziji da zadrži deo snaga na desnoj obali Tare, da bi se omogućilo blagovremeno prebacivanje Sedme baniske divizije i Treće dalmatinske brigade. Međutim, posle jačeg pritiska, 4 lovačka brigada je ovoga dana posle podne izbila na Uzlup (koji je za nas izgubio raniju važnost posle prenošenja težišta operacija na Sutjesku), a grupa »Gertler« zadržala se u Bastasima.

U dolini Sutjeske, prema Vučevu, neprijatelj je takođe ispoljio pojačanu aktivnost. Grupa »Anaker« je prodirala jednom kolonom preko Maglića ka Mratinju, a drugom preko Ćureva ka Koritniku, pokušavajući da ovlada Vučevom i da se preko Duži dohvati prelaza na Pivi. Majevička i Druga

proleterska brigada usporavale su nadiranje neprijatelja. Dva hitno prebačena bataljona Prve proleterske brigade i Šesta istočnobosanska brigada, 28 maja izjutra, u protivnapadu, odbacili su grupu »Anaker« preko Koritnika i Stožera u dolinu Sutjeske i zatvorili obe staze koje iz ove doline izvode na Vučevo. Iako je time plato Vučeva ostao čvrsto u našim rukama, on nije mogao, zbog svoga malog prostranstva i otkrivenosti, zadovoljiti taktičko-operativne zahteve u pogledu organizovanja i izvođenja proboja na predviđenom pravcu. Zapadno i severozapadno ga obuhvata Sutjeska (uzana ali brza i u ovo vreme samo na pojedinim mestima gazna reka), čijom se levom obalom proteže venac visova koji se od Zelengore strmo spuštaju u njenu dolinu. Sve je to znatno otežavalo pripreme za organizovanje proboja.

Da bi se obezbedili osnovni uslovi proboja, trebalo je ovladati dolinom Sutjeske, od Suhe do ušća, i taktičkim mostobranima na njenoj levoj obali. Zato je Vrhovni štab, 29 maja, naredio Štabu Druge proleterske brigade (pod čiju je komandu ponovo stavio Majevičku i Šestu istočnobosansku brigadu) da očisti dolinu Sutjeske i što pre izbije na liniju Suha — Vrbnica — Zakmur — Trbušče, a Prvoj proleterskoj diviziji — da organizuje odbranu Tare i Drine na otseku Uzlup — Bastasi i, delom snaga, na položajima Mratinje — Trnovačko Jezero — Suha, da bi se sprečio prodor nemačkih snaga sa severa i juga ka Vučevu i donjem toku Sutjeske. Vrhovni komandant je i ovog dana ponovo naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa: da Peta krajiška divizija, ukoliko nije prešla reku Bosnu, odmah krene preko Fojnice i Igmana ka Trnovu i Kalinoviku radi sadejstva Glavnoj operativnoj grupi pri proboju iz okruženja.

Kao što se vidi, nije bilo mogućno brzo odvajanje od neprijatelja na drugim pravcima da bi se izvršilo blagovremeno grupisanje jakih snaga na Vučevu, koje bi odlučno krenule u proboj preko Sutjeske. A pošto je već 30 maja uočila naše namere u pogledu proboja preko Sutjeske ka severozapadu, neprijateljska komanda je pojačala svoju budnost prema severozapadu, nastojeći da nas u tome omete novim pregrupisa-

vanjem snaga i njihovom koncentracijom u međurečju Sutjeska — Drina, kao i pojačanim stezanjem obruča. U tom cilju je glavnokomandujući general Liters 30 maja orijentisao ka dolini Sutjeske glavninu 118 lovačke divizije iz rejona Foče, sa severa, i SS diviziju »Princ Eugen« iz rejona Šavnika i Pivske Župe, s juga, — obe ka četvorouglu: Mratinje — G. i D. Bare — Vrbnica — ušće Sutjeske, dodelivši njihove sektore u rejonu Šavnika, odnosno istočno od Drine, susednim divizijama. *Otada je težište bitke, za obe strane, konačno preneto u dolinu Sutjeske i na Zelengoru.*

Od 27 do 31 maja situacija na ostalim sektorima razvijala se uglavnom ovako:

Na pravcima Šavnik — Pivska Planina i Volujak — Maglić — Mratinje Treća udarna divizija vodila je teške borbe sa nadmoćnijim snagama SS divizije »Princ Eugen« koja je nastupala u više kolona. Pošto je potisnula Petu crnogorsku brigadu, jedna neprijateljska kolona (koja je nadirala sa pravca Nikšića) zauzela je Lukovo i Brestovački Vrh. Iako je Peta crnogorska brigada, svojim krajnjim zalaganjem, usporila nadiranje ove kolone, ipak se situacija u toku 28, 29 i 30 maja na ovom pravcu naglo pogoršala, jer je neprijatelj uspeo da izbije na Krnovsku Glavicu, Ostrvicu i Komandirovo Brdo. Pošto je zauzela Šavnik, glavnina SS divizije »Princ Eugen« izbila je širokim frontom na Komarnicu i stupila u neposrednu vezu sa delovima 1-ve brdske divizije u dolini Tušine, dok su delovi divizije »Ferara« i grupa »Izaska«, nastupajući uglavnom pozadi nje i 1-ve brdske divizije, u isto vreme izbili na sektor Nikšićka Župa — gornji tok Morače. Pred nadmoćnijim neprijateljem, boreći se žilavo i uporno, Peta crnogorska i Prva dalmatinska brigada Treće udarne divizije povukle su se na desnu obalu Komarnice i Pive i zatvorile pravac Šavnik — Pivska Planina (prema Mratinju).

Na pravcu Volujak — Maglić — Mratinje, jedna jaka kolona SS divizije »Princ Eugen«, u sadejstvu sa jedinicama grupe »Anaker«, prinudila je Desetu hercegovačku i Sedmu krajišku brigadu da preko Pivskog Manastira i Plužina otstupe

na desnu obalu Pive. Tako je najvažniji prelaz na Pivi, onaj kod Mratinja, kuda je išla životna arterija naših trupa, bio otvoren. Situacija je iznenada postala kritična. Zato je Vrhovni štab, 31 maja, naredio Drugoj proleterskoj diviziji (koja je bila u pokretu ka Mratinju), da Četvrta proleterska, Sedma krajiška, Deseta hercegovačka i Druga dalmatinska brigada hitno preduzmu napad pravcem Mratinje — Javorak — Štirno i odbace neprijatelja što dalje na jug. U duhu te zapovesti, brigade Druge divizije, koje su još depešom od 30 maja bile orijentisane preko Vučeva, ka levoj obali Sutjeske da bi tu stvorile mostobrane (Tjentište — Vrbnica), bile su prinuđene da se prethodno, pod komandom Štaba Treće divizije, angažuju na ovom zadatku. I, zahvaljujući njihovom brzom grupisanju i izvanrednom zalaganju, neprijatelj je 31 maja odbačen na mratinjskom pravcu. Tako su naše snage, odbacivši neprijatelja preko rečice Vrbnice, ponovo ovladale Javorkom, Štirnom i Katinim Kukom. Time je obezbeđen prelaz kod Mratinja, koji je za nas bio od životne važnosti.

U duhu ranije direktive Vrhovnog štaba za brzo pregrupisavanje snaga, Sedma baniska divizija je povučena sa desne na levu obalu Tare, sa zadatkom: da posedne položaje na levoj obali Sušice i da zatvori prelaze na Durmitoru i Tari (Dobri Do, Nedajno, Tepca), pravac od Žabljaka ka zapadu i prelaze na Tari, nizvodno od Tepaca do Šćepan Polja.

Uoči 1 juna je naš znatno skraćeni front išao Pivom, Komarnicom, grebenom Durmitora, i dalje Tarom do ušća, sa isturenim klinom glavnih snaga na Vučevu i u dolini Sutjeske. U isto vreme, 31 maja, četiri neprijateljske divizije izbile su na liniju Đurđevića Tara — Šavnik — Pivski Manastir — Goransko i time, sa istoka i jugoistoka, potpuno zatvorile obruč oko Glavne operativne grupe. U takvoj situaciji Vrhovni štab je, čvrsto držeći svoje jedinice i sve glavne prelaze na rekama i planinskim grebenima (one na Pivi, Tari, Sutjesci, Durmitoru, Magliću), poklonio najveću pažnju što bržem koncentrisanju snaga na Vučevu radi formiranja napadnog poretka za proboj preko Sutjeske, vodeći računa o obezbeđenju od Foče i Avtovca.

Kao što smo istakli, neprijateljska komanda je uočila grupisanje naših snaga na Vučevu i, uglavnom, prozrela našu nameru da se probijemo preko Sutjeske. Da bi pošto-poto sprečila ovaj proboj, ona je, 31 maja, uputila glavninu SS divizije »Princ Eugen«, s juga, i celu 118 diviziju, sa severa, u dolinu Sutjeske, s tim da posednu i otsudno brane ovaj dotle zanemareni i najslabije posednuti sektor obruča. Obraćajući glavnu pažnju na međurečje Sutjeska — Drina, ona je predvidela i to da se front na Tari dodeli 4 lovačkoj domobranskoj brigadi, 369 legionarskoj diviziji i diviziji »Taurinense«, a da se 1-va brdska divizija, grupa »Ludviger«, glavnina italijanske divizije »Ferara« i grupa »Izaska« (iz divizije »Venecija«) sa linije Durmitor — Komarnica upute u napad opštim pravcem ka Mratinju i Šćepan Polju.[20] Sprovođenjem u delo ovog dopunskog operativnog plana vrlo brzo bi se ostvarilo taktičko stezanje i uništenje naših snaga u međurečju Piva — Sutjeska, tim pre što su mnoge okolnosti išle na ruku neprijatelju i pružale mu izvrsne izglede za ostvarenje toga plana. Pa ipak je neprijatelj nešto zakasnio, jer se već 1 juna u rejonu Vučevo — na desnoj obali Sutjeske — nalazila naša jaka udarna masa od sedam brigada, dok su Treća krajiška i Druga i Treća dalmatinska brigada bile u pokretu ka Vučevu. No, iako je to bila jaka udarna sila, sposobna za najveća naprezanja i spremna za velike podvige, ipak se situacija posle 1 juna ubrzano pogoršavala. Vrhovni štab je bio neprekidno u toku situacije i svojim konkretnim rukovođenjem, držeći sve jedinice čvrsto u svojim rukama, uporno je nastojao da svoju odluku o proboju iz okruženja što pre sprovede u delo.

Za uspešno izvođenje proboja tada je bilo od naročitog značaja da se ovlada dominirajućim grebenom na levoj obali Sutjeske, kao izvanrednim taktičkim osloncem. Time bi se obezbedili ne samo prelazi na Sutjesci nego i taktički mostobran sa kojeg bi se naše snage otisnule u proboj neprijateljske odbrane na Zelengori i dalje ka severozapadu, i tako izišle iz okruženja. Zato se nastojalo da se na levoj obali Sutjeske stvore

---

[20] Prelazi na Tari, Pivi i Drini: Tepca, Uzlup, Šćepan Polje, Kruševo, Mratinje — dobili su, za obe strane, veliki taktičko-operativni značaj.

solidni mostobrani, naročito na pravcima Popov Most — Vrbnica, Suha — D. i G. Bare i Grab — Jabuka — žandarmeriska stanica Zelengora, s tim da se levi bok dobro obezbedi od juga — od SS divizije »Princ Eugen«. U tom cilju su dodeljeni zadaci brigadama koje su bile na sektoru Vučevo i u dolini Sutjeske (na njenoj desnoj obali). Tako je Šesta istočnobosanska brigada upućena u napad pravcem Koritnik — Humići — Đurđevica, Majevička brigada pravcem Ždrijelo — Čurevo, a Druga proleterska brigada pravcem Borovno — Košur, naročito obezbeđujući južni bok u dolini Sutjeske od prodora Nemaca iz Čemerna ka Suhoj. Ranije upućene jedinice (Četvrta crnogorska, Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada), pod komandom Štaba Treće udarne divizije, bile su već potisnule delove 13 puka SS divizije »Princ Eugen« i delove grupe »Anaker« ka Stabnima i izbile na Budanj i u s. Brljevo. Pored toga, traženo je od Prve proleterske divizije (čija je Prva proleterska brigada 1 juna već bila u dolini Sutjeske) da, po mogućstvu, sadejstvuje ovom napadu preko Trnovačkog Jezera ka Volujaku. U cilju obezbeđenja ovih dejstava, koja su po predviđanju Vrhovnog štaba imala trajati nešto duže, naređeno je Sedmoj baniskoj diviziji da brani Taru do Šćepan Polja (posle smene Treće krajiške i Treće dalmatinske brigade koje su orijentisane ka Vučevu).

Vrhovni štab je uporno nastojao da se koordiniranim naporima svih brigada stvori solidan mostobran na levoj obali Sutjeske i izvrši proboj kroz neprijateljsku odbranu na ovom sektoru. Međutim, pokušaj prelaza na levu obalu Sutjeske nije dao očekivane rezultate. Iako je uspela da delom snaga pređe Sutjesku, ipak je Šesta istočnobosanska brigada odbačena na desnu obalu bočnim dejstvom delova 118 lovačke divizije. I Druga proleterska brigada je bila prinuđena da napusti Borovno (koje je bila zauzela na juriš) i da deo snaga uputi na Košur i ka Barama.[21] Što se tiče Treće krajiške brigade, ona se zadržala na sektoru Uzlup — Šćepan Polje i nije učestvovala u ovom napadu u dolini Sutjeske. Tako u pravcu s. Vrbnice

---

[21] Već je 1 juna 2 bataljon Druge proleterske brigade izbio na Bare — važnu raskrsnicu u Zelengori, zapadno od Suhe.

nije postignut nikakav uspeh, više zbog nedovoljno organizovanog napada i slabog sadejstva nego zbog jačine neprijateljskog otpora koji se, po svemu sudeći, mogao slomiti. Taj neuspeh ove grupe brigada znatno će uticati na dalji razvoj događaja u dolini Sutjeske.

Posle značajne pobede grupe brigada (sastava: Četvrta crnogorska, Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada) na Budnju, kojom je otklonjena opasnost za pravac Pivski Javorak — Mratinje, smatralo se da su stvoreni povoljni uslovi za brzo prodiranje preko s. Izgori u pravcu Zelengore. Ceneći tako situaciju, Vrhovni štab je 1 juna naredio Štabu Druge proleterske divizije da preduzme napad pravcem Izgori — Grab — Jabuka — žandarmeriska stanica Zelengora — Konjske Vode. On je hitno uputio Prvu proletersku brigadu u dolinu Sutjeske, da bi sa Drugom proleterskom, Šestom istočnobosanskom i Majevičkom brigadom (koje su se tamo nalazile) razbila neprijatelja na otseku Popov Most — Tjentište i izvršila prodor ka s. Vrbnici. Vrhovni štab je nastojao da brzim prodorom u dolinu Sutjeske i obrazovanjem mostobrana na njenoj levoj obali, kao i nadiranjem Druge proleterske divizije preko Graba i Suhe na Zelengoru, preduhitri neprijatelja, nadoknadi izgubljeno vreme i stvori taktičko-operativne uslove za brz izlazak iz okruženja. Jednovremenim nadiranjem naših snaga na širokom frontu (od Graba do Popovog Mosta), u više kolona, stvorio bi se širi otvor proboja i nastali bi povoljni uslovi za brz prolaz svih snaga kroz Zelengoru. Međutim, ova predviđanja se nisu ostvarila, jer su događaji uzeli drugi obrt. U tom periodu najveća opasnost je pretila Glavnoj operativnoj grupi od glavnine SS divizije »Princ Eugen«, koja je s juga, od Stabna i Čemerna, prema severu, pravcem Pivski Javorak — Mratinje, nadirala ka Magliću i Mratinju, i pravcem Čemerno — Suha i zapadnije, u dubinu Zelengore.

Nemačka komanda je 1 juna naredila da se obavezno zatvori otvor Tjentište — Suha, a za 4 jun predvidela koncentričan napad na Mratinje. Već 2 juna su snage SS divizije »Princ Eugen« preduzele snažan napad na celom sektoru između Pive i Sutjeske, kako prema Mratinju tako i dolinom

Sutjeske (prema Suhoj i Barama), i odbacile grupu brigada (Četvrtu proletersku, Desetu hercegovačku i Sedmu krajišku) na liniju Krvava Brda — Katin Kuk — Kamenito Pleće — Stolovi, odakle su se Četvrta crnogorska i Sedma krajiška sledećeg dana morale povući na Pivski Javorak, tj. na pravac prema Mratinju, a Deseta hercegovačka na Trnovačko Jezero. Tako su namere Vrhovnog štaba da se Druga proleterska divizija uputi iz s. Brljeva preko s. Izgori, odnosno preko Graba za Zelengoru, osujećene brzim nadiranjem leve kolone SS divizije »Princ Eugen« i grupe »Anaker« s juga prema liniji Mratinje — Maglić — Suha. Zbog toga je morao biti promenjen zadatak Druge proleterske divizije. A 3 juna je propao pokušaj Prve i Druge proleterske, Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade da razbiju trupe 118 lovačke divizije na Košuru i Borovnom, koji su ostali čvrsto u neprijateljskim rukama. Tako je naš pokušaj brzog prodora u Zelengoru bio osujećen.

Neuspeh na sektoru Maglić — Volujak — Tovarnica i u dolini Sutjeske (3 juna) stavio je Vrhovni štab pred izvanredno teške probleme. Naša situacija se sve više pogoršavala, tim pre što je neprijateljska komanda prvih dana juna forsirala i pokrete ostalih divizija sa linije Tara — Durmitor — Komarnica prema zapadu. Ka međurečju Tara — Piva, sa istoka i jugoistoka, u polukrugu, nastupale su, čvrsto povezane, neprijateljske divizije: »Taurinense«, 1-va brdska i »Ferara« sa grupom »Izaska«, dok je divizija »Marke« privučena bliže Bileći i Trebinju radi eventualnog angažovanja u pravcu Gacka. Pored toga, neprijateljska avijacija snažno je bombardovala doline Pive, Tare i Sutjeske, Vučevo i sve prelaze. Naše bolnice, grupisane na prostoru između Sušice, Tare i Pive, čekale su na dalji transport.[22]

---

[22] Pošto je veliki broj tovarne stoke uginuo od iscrpenosti (delom bila poklana za ishranu jedinica), to su mogućnosti za brz transport bolnica neprekidno opadale. Pored toga je i teško naoružanje većim delom moralo biti zakopano jer se nije moglo nositi. Tada smo imali oko 2.200 ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici. Uprkos ogromnim patnjama usled gladi, tifusa, neprekidnog bombardovanja, moral ranjenih i bolesnih boraca ostao je na visini.

Još 3 juna — kada je taktičko stezanje obruča već bilo u toku (sem na Sutjesci), sa izrazitim grupisanjem neprijateljskih snaga na sektoru Sutjeska — Zelengora, tj. na izabranom pravcu proboja — vreme je postalo presudan faktor, a ono je išlo na ruku neprijatelju, s obzirom na višestruku brojnu i tehničku nadmoćnost i na opremljenost njegovih trupa. U takvoj situaciji, kada već nije uspeo prelaz preko Sutjeske, trebalo je izvući Glavnu operativnu grupu iz okruženja *u bilo kom pravcu i spasavati ranjenike*, koji su bili prikupljeni na Pivskoj Planini. Zato je Vrhovni komandant, osećajući svu težinu novonastale situacije, 3 juna, u s. Mratinju, održao savetovanje[23] sa članovima svoga štaba i CK KPJ, na kome je doneta sledeća odluka: da se od Prve i Druge proleterske divizije obrazuje Prva grupa (snage koje su već bile zapadno od Pive), a od Treće udarne i Sedme baniske divizije — Druga grupa (snage koje su bile istočno od Pive), s tim da se Glavna operativna grupa probije *iz okruženja divergentnim pravcima;* da teški ranjenici ostanu pod komandom Druge grupe; da se pojedini članovi CK KPJ i AVNOJ-a rasporede po divizijama. Zadatak je Prve proleterske divizije bio da se probije pravcem Košur — Vrbnica i, dalje, na sever, i da, po prelasku komunikacije Foča — Kalinovik, produži ofanzivna dejstva preko Jahorine ka istočnoj Bosni. Druga proleterska divizija imala je da se probija pravcem Suha — Gornje Bare — Konjske Vode, a odatle, posle proboja neprijateljskog obruča, skrene prema Oblju i Umoljanima i, posle prelaska Treskavice, usmeri ofanzivna dejstva ka srednjoj Bosni. Kao posebna grupacija, pod zajedničkim operativnim štabom (naročito obrazovanim u ovoj situaciji), Treća udarna i Sedma baniska divizija dobile su zadatak da se sa ranjenicima upute ka Ljubišnji

[23] Vrhovni komandant je u toku cele operacije održavao lični kontakt sa komandantima divizija. Kad je trebalo donositi važne odluke, održavao bi savetovanja sa članovima CK i Vrhovnog štaba i komandantima divizija (na Crnom Jezeru 26 maja, u Mratinju 3 juna, u Mrkalju 6 juna). Pored ostalog, tada je odlučeno da Štab Prve proleterske divizije preuzme komandu nad pet brigada: Prvom proleterskom, Trećom krajiškom, Sedmom krajiškom, Šestom istočnobosanskom i Majevičkom, a Štab Druge proleterske divizije nad četiri brigade: Drugom proleterskom, Drugom dalmatinskom, Četvrtom crnogorskom i Desetom hercegovačkom.

i Sinjajevini (ili Goliji). Ova odluka je davala najviše izgleda da će se prebroditi teška kriza i snage sa ranjenicima izvući iz okruženja u što kraćem vremenu. Računalo se da će se Treća udarna i Sedma baniska divizija probiti iz okruženja i spasti ranjenike koristeći noć, planinsko zemljište i međuprostore u neprijateljskom rasporedu.

Iako ideja o proboju divergentnim pravcima nije sasvim nova (pošto je još ranije proučavana u Vrhovnom štabu), ona je u tako kritičnoj situaciji bila potpuno opravdana, *jer je trebalo spasti živu silu kojim bilo pravcem, sa što manje gubitaka i u najkraćem vremenu.*

ČETVRTA FAZA (4—9 JUN): PROBOJ NA SUTJESCI I PROBIJANJE KROZ ZELENGORU — TAKTIČKO STEZANJE OBRUČA

Da bi olakšao tešku situaciju, Vrhovni komandant je 5 juna ponovo naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa da Petu krajišku brigadu, a po mogućstvu i druge snage iz srednje Bosne, najhitnije uputi u pravcu Trnova, u pomoć Glavnoj operativnoj grupi. Na drugoj strani, glavnokomandujući neprijateljskih snaga, general Liters, izveo je u osnovi pravilne zaključke o situaciji posle 3 juna, naime »da se u luku Piva — Sutjeska nalaze jaki delovi« Glavne operativne grupe, da je Vrhovni štab »privukao i druge snage i da će masiranim napadom verovatno pokušati da se probije preko Sutjeske«. Zato on čini krajnje napore da zapreči prelaz preko Sutjeske i prolaz kroz Zelengoru, nastojeći da »zbije« naše snage »na najuži prostor« između Pive i Sutjeske i da ih tu uništi. U tom cilju je puk »Brandenburg«, sa 659 motorizovanim pionirskim bataljonom, uputio na Čemerno, u pomoć SS diviziji »Princ Eugen«, izvukao borbenu grupu 369 legionarske divizije sa Ćeotine i prebacio je na levu obalu Drine, na komunikaciju Foča — Kalinovik, »na odlučujuću tačku« — rejon Jeleča, odakle je, svojim dejstvom ka Zelengori, trebalo da sadejstvuje desnom krilu 118 lovačke divizije i levom krilu SS divizije »Princ Eugen«. Osim toga, sve neprijateljske snage dobile su zadatak da hitaju ka postavljenim ciljevima, »pošto je nastupila odlučujuća faza operacije«. Šestog juna je, s juga, grupa »Anaker«, sa izviđač-

kim bataljonom iz 118 lovačke divizije, preduzela jake napade prema Barama, a grupa »Gertler«, sa severa, prema Milinkladi i Krekovima, tj. na bokove Prve grupe, u cilju likvidiranja mostobrana na levoj obali Sutjeske i brzog spajanja u njenoj dolini.

Tako su se sledećih dana razvile izvanredno teške borbe na svima pravcima, posebno u dolini Sutjeske i na Zelengori, borbe koje će se voditi na život i smrt, sa krajnjim zalaganjem obeju strana.

Noću 4/5 juna Prva proleterska divizija prikupila se na desnoj obali Sutjeske, u rejonu Dragoš Sedla, radi proboja neprijateljske odbrane na pravcu Košur — Vrbnica.[24] U zoru je krenula u napad, u toku dana zauzela Borovno i Mrkalje i širokim frontom izbila na Sutjesku, ali nije uspela da zauzme dobro utvrđeni Košur. U isto vreme se Druga proleterska divizija prikuplja na pravcu Suha — Bare, obezbeđujući levi bok Prve grupe prema SS diviziji »Princ Eugen«. Toga dana je grupa »Anaker« krenula u napad jugozapadno od Suhe i izbila na južne padine Tovarnice skoro istovremeno kada je Druga dalmatinska brigada stizala u G. i D. Bare, i kada je izviđački bataljon 118 lovačke divizije bio u pokretu ka Barama, a puk »Brandenburg« i 659 motorizovani izviđački pionirski bataljon prema Čemernu. Jedinice 369 divizije nastupale su iz Jeleča ka Zelengori s ciljem da što pre posednu otsek između Bara i Vrbnice, na sektoru 118 lovačke divizije, dok je sa istoka i jugoistoka, tj. od Tare, Durmitora i Komarnice, kombinovana nemačko-italijanska grupacija pojačala pritisak ka Pivi — Mratinju.

Pošto se Prva proleterska divizija nije mogla probiti preko Popovog Mosta i Košura, Vrhovni štab joj je, 6 juna, naredio da se probija pravcem: Borovno — Tjentište — Krekovi — Milinklada za Zelengoru.

Situacija se prethodnog dana naročito pogoršala na levom boku Glavne operativne grupe, tj. na pravcu Javorak (Pivski) — Mratinje (Maglić). Naime, SS divizija »Princ Eugen« je toga

---

[24] U toku 4 juna neprijatelj je na desnoj obali Sutjeske još držao otporne tačke Borovno, Mrkalje i Popov Most.

dana, posle izbijanja na Trnovačko Jezero, produžila nadiranje ka Mratinju, izbila na sam vrh Maglića i potisnula Sedmu krajišku i Desetu hercegovačku brigadu ka Tjentištu i severnim padinama Maglića. Tako je, ustvari, obezbeđenje levog boka, u rejonu Maglića, ostalo na samoj Desetoj hercegovačkoj brigadi. Pored toga, gustina i dubina neprijateljskog odbranbenog pojasa na Zelengori znatno su povećane uvođenjem borbene grupe 369 legionarske divizije sa pravca Jeleča ka Zelengori.

Usled ozbiljnije opasnosti od daljeg prodora SS divizije »Princ Eugen« ka severu i njenog brzog izbijanja na Vučevo i na prelaze Sutjeske kod Tjentišta, Vrhovni štab je 6 juna uveče obustavio prebacivanje Druge grupe na levu obalu Pive (koje je bilo naređeno prethodnog dana) i naredio joj da teže ranjenike skloni na Durmitor i u dolinu Pive, s tim da odmah organizuje prebacivanje ostalih ranjenika preko Tare na Ljubišnju. Isto tako je naredio da se pojedini bataljoni Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade, ukoliko za to postoji mogućnost, probiju ka Goliji i da delovi Sedme baniske divizije i ranjenici — pešaci (već prebačeni na levu obalu Pive) odmah krenu pravcem Vučevo — Tjentište — Krekovi i, dalje, ka Zelengori. Pošto se prebacivanje Druge grupe divizija preko Pive moralo vršiti u vrlo teškim uslovima (pritisak neprijateljske avijacije, glad, velika oskudica u sredstvima za prenošenje na nesigurnom prelazu kod Šćepan Polja), javio se nesklad između potreba i mogućnosti sprovođenja izdatih naređenja, te je zato ova grupa sve više dolazila u vremenski tesnac, što će kasnije imati sudbonosne posledice.

Štab Prve proleterske divizije odmah je postupio u duhu naređenja Vrhovnog štaba i 6 juna uveče uputio Prvu proletersku brigadu preko Tjentišta ka Milinkladi, Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Za Prvom proleterskom upućena je i Treća krajiška brigada.

Vrhovni štab je naročitu brigu posvetio obezbeđenju bokova Prve grupe divizija, i zato je, radi obezbeđenja levog boka, na Barama postavio Drugu dalmatinsku brigadu, a u rejonu Popov Most — Krekovi — Košur Šestu istočnobosansku i Ma-

jevičku brigadu i 1 i 4 bataljon Druge proleterske brigade, da bi održali mostobrane na levoj obali Sutjeske. Vrhovni štab je, sa Štabom Druge divizije i sa dve brigade (Četvrtom crnogorskom i Sedmom krajiškom), bio u pokretu preko Dragoš Sedla, u nameri da preko Bara prodre ka Zelengori. Međutim, neprijateljski uspesi 7 i 8 juna u pravcu Bara izmenili su ovaj plan Vrhovnog štaba.

Sedmog juna neprijatelj je pojačao pritisak na svima pravcima. Težište njegovih napora bilo je usmereno na sektor između Pive i Sutjeske, kao i u dolinu same Sutjeske. General Liters je nastojao da što potpunije objedini i maksimalno ubrza dejstva SS divizije »Princ Eugen« i 118 lovačke divizije ka Sutjesci. Tako su grupa »Anaker« i puk »Brandenburg«, posle veoma oštrih borbi, uspeli da odbace Drugu dalmatinsku brigadu sa G. Bara na liniju D. Bare — Planinica — Crkvine i da preseku pravac koji od Suhe, preko Bara, vodi za Zelengoru, a koji je bio predviđen za prodiranje snaga Druge proleterske divizije. Zbog takve situacije na levom boku, Vrhovni štab je bio prinuđen da uputi Majevičku brigadu ka Barama. Usled nadiranja drugih nemačkih snaga sa zapada i severa ka Boščijoj Glavi i Medveđem Brdu, sve više su se približavala unutrašnja krila SS divizije »Princ Eugen« i 118 lovačke divizije, tako da je pravac ka Zelengori koji vodi između Tovarnice, s jedne strane, i Boščije Glave i Medveđeg Brda, s druge, bio presečen, a mostobrani na levoj obali Sutjeske bivali su sve uži. Nadirući i sa severoistoka, Nemci su u toku 7 juna zauzeli s. Vrbnicu i Stražinsko Brdo i potisnuli Drugu proletersku brigadu na V. i M. Košutu. Pored toga, SS divizija »Princ Eugen«, koja je u toku 7/8 juna izbila na liniju Maglić — Prijevor — Suha, potiskujući Desetu hercegovačku brigadu ka dolini Sutjeske, prema Skakavcima i Tjentištu, ugrožavala je vezu Prve grupe divizija sa Drugom grupom (Trećom i Sedmom divizijom), između kojih je otstojanje bilo dosta veliko, a taktička veza sve labavija i slabija.

Mada je Treća udarna divizija u toku 7 juna usporavala nadiranje 1-ve brdske divizije, grupe »Ludviger« i divizije »Ferara« između Pive i Tare, njena situacija je, posle pada Ma-

glića i Mratinja, postajala sve teža. Zato je toga dana Vrhovni štab naredio Štabu Druge grupe da Treću diviziju, sa lakšim ranjenicima, prebaci na levu obalu Pive i ubrza njen pokret ka Sutjesci, a teže ranjenike da skloni na Pivsku Planinu. Istoga dana je naređeno Sedmoj baniskoj diviziji (koja je bila u pokretu ka Sutjesci) da jednu brigadu prebaci severno od Mratinja, drugu na Ćurevo, radi zatvaranja pravaca Mratinje — Vučevo i Vučevo — Ćurevo, a da Treća brigada i pokretni ranjenici produže za Suhu.

I u toku 8 juna neprijatelj je nadirao ubrzanim tempom, pojačavajući pritisak u pravcu Zelengore. Grupa »Vertmiler« napadala je od Jablanovog Vrha prema Mrčin Kolibama, a jače snage 369 divizije nastupale su južno od Jeleča, da bi svojim prodorom prema jugu, kroz Zelengoru, u sadejstvu sa nemačkim snagama koje su nadirale sa severoistoka i juga, nabacile naše snage u dolinu Sutjeske i zatvorile obruč na Zelengori. Dakle, priliv novih neprijateljskih snaga u dubinu Zelengore, ka gornjem toku reke Vrbnice, vršio se užurbano.

U duhu postavljenog zadatka, Prva proleterska divizija je 7 i 8 juna produžila nadiranje ka Zelengori opštim pravcem Milinklada — Lučke Kolibe — Vrbničke Kolibe. Ona je već 9 juna bila u rejonu Vrbničkih Koliba, na liniji Janči Do — Sremačka Luka — Orlovača (sa glavnim snagama u rejonu Vrbničke Kolibe — Ljubin Grob), uspostavivši borbeni dodir sa neprijateljem. Na M. i V. Košuti, kao bočno obezbeđenje Prve grupe od severoistoka — od pravca Vrbnice, bila su dva bataljona Druge proleterske brigade.

Pošto Druga proleterska divizija nije mogla izvršiti proboj pravcem Suha — Bare — Zelengora, Vrhovni štab ju je, odustavši od ranijeg plana da ova divizija, preko Suhe i Bara, prodre ka Konjskim Vodama, uputio na pravac Prve proleterske divizije, tako da je i ona noću 8/9 juna krenula u pravcu Milinklade. U toku 7 i 8 juna obezbeđenje desnog boka prema 118 lovačkoj diviziji vršile su Šesta istočnobosanska i Sedma krajiška brigada, sa jednim bataljonom iz Četvrte proleterske brigade, na liniji Zamršten — Milinklada — Tisovo Brdo, dok

je Deseta hercegovačka brigada maršovala od Prijevora ka Tjentištu sa zadatkom da ostane u zaštitnici Prve grupe, sačeka Sedmu banisku diviziju i ovu prihvati na Sutjesci, u rejonu Tjentišta. Tada se znatno pogoršala situacija i na sektoru između Pive i Tare. Uprkos naređenju koje je Vrhovni komandant 7 juna izdao Trećoj udarnoj diviziji (kada je bilo u izgledu da će i jedinice ove divizije izići iz okruženja): da sa lakšim ranjenicima krene ka Sutjesci, delegat Vrhovnog štaba je izvestio istoga dana Vrhovni štab da Treća udarna divizija neće poći ka Sutjesci, već ka donjem toku Tare, da se prebaci u Sandžak. Odmah po prijemu ovog izveštaja, naređeno je Sedmoj baniskoj diviziji, koja je bila zadržana na Vučevu radi planiranog prihvata Treće udarne divizije, da usiljenim maršem krene ka Milinkladi, Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Međutim, kako su svi pokušaji da forsira Taru kod Uzlupa ostali bez uspeha, Štab Druge grupe prihvatio je pomenutu direktivu Vrhovnog štaba i 8 juna naredio da se sve jedinice i ranjenici prebace na levu obalu Pive, u cilju daljeg pokreta ka Sutjesci. Pošto je učinjeno sve što se u datom trenutku moglo učiniti da se na Pivskoj Planini posakrivaju teški ranjenici, Štab Treće udarne divizije je 8/9 juna organizovao za pokret prema Sutjesci sledeći marševski poredak: Prva dalmatiska brigada, Peta crnogorska brigada, bolnica sa pokretnim ranjenicima i, najzad, Treća sandžačka brigada u zaštitnici. Nažalost, ova odluka je kasno donesena.

Vrhovni štab je činio posebne napore da proboj glavnine uskladi sa blagovremenim pristizanjem Treće udarne divizije i da što duže obezbedi prelaze i mostobran na Sutjesci. U tom cilju je 7 juna i upućeno naređenje Trećoj udarnoj diviziji da preko Sutjeske krene za glavnim snagama. Međutim, pošto se nije imalo snaga, niti se dragoceno vreme za proboj glavnine (Prve i Druge divizije) kroz Zelengoru smelo gubiti, jer bi svako zadržavanje u dolini Sutjeske išlo u prilog neprijatelju, to je bilo nužno da se naše snage blagovremeno povuku iz ove doline ka Zelengori (jedino se u toku ovoga i sledećeg dana pomoglo Sedmoj baniskoj diviziji držanjem prelaza na Sutjesci kod Ravnog Borja i zatvaranjem pravaca Tjentište — Suha i Tjentište — Čurevo). Međutim, kada je Sedma baniska divi-

zija prešla Sutjesku i kada su se odavde povukla naša bočna obezbeđenja (postavljena prema severu i jugu), neprijatelj je mogao, bez prepreke, da brzo zatvori obruč u dolini ove reke, tj. na pravcu prolaza naših jedinica za Zelengoru.

U toku 9 juna neprijatelj je ispoljio najjači pritisak na sektoru između Sutjeske i Drine, s ciljem da zatvori brešu na Zelengori i prodre dolinom Sutjeske. Još od ranog jutra, uz jaku podršku avijacije, on je vršio snažne napade na trougao Milinklada — Ozren — Krekovi, gde se prikupljala Druga proleterska divizija u cilju daljeg prodora ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Tom prilikom je ova divizija pretrpela ozbiljne gubitke (naročito Četvrta crnogorska brigada), a na Milinkladi je, od avionske bombe, ranjen u ruku i Vrhovni komandant. U toku 8/9 juna još su se nalazile prema jugu, na liniji Skakavci — Ploča — D. Bare — Boščija Glava, Deseta hercegovačka, Majevička i Druga dalmatinska brigada, koje su, krajnjim zalaganjem, odbijale neprijateljske napade.[25] Jak pritisak ispoljila je i grupa »Gertler« prema Krekovima i Milinkladi. Neprijateljska južna grupa je u toku ovoga dana ovladala Suhom, Planinicom, D. Barama i Boščijom Glavom, a severna grupa Krekovima i Milinkladom, tako da je ostao samo veoma uzan mostobran na levoj obali Sutjeske, u rejonu Tjentište — Kazani, odnosno Ozren — Vilinjak. Pa ipak su se sve brigade Druge proleterske divizije pod borbom probile iz doline Sutjeske prema Hrčavki i Vrbničkim Kolibama, dok je Sedma baniska divizija 9 juna, u sumrak, otpočela prelaz preko Sutjeske, južno od Tjentišta, i 10 juna nastavila pokret (prokrčenim šumskim stazama), pravcem zapadno od Ozrena i Krekova, ka Lučkim Kolibama. Ona je u poslednjem trenutku izmakla udaru 118 lovačke i SS divizije »Princ Eugen«, koje su toga dana oko podne zatvorile dolinu Sutjeske ispred Treće udarne divizije. Već 9 juna uveče Vrhovni štab se nalazio na Lučkim Kolibama sa Štabom Druge proleterske divizije. Tako se Treća udarna divizija, sa ranjenicima, 10 juna našla u potpunom okruženju.

---

[25] Treba, u tim sudbonosnim danima, posebno istaći herojizam Druge dalmatinske brigade na Barama. Ona je, uprkos znatno nadmoćnijem neprijatelju, uspela održati svoje položaje i, na taj način, obezbediti levi bok glavnine naših snaga.

PETA FAZA (10—15 JUN): PROBOJ SA ZELENGORE NA JAHORINU OKRUŽENJE I RAZBIJANJE TREĆE DIVIZIJE

Bitka je u ovoj fazi dostigla svoju kulminacionu tačku. Deseti jun označava prekretnicu u operativnoj situaciji. Noću 9/10 juna, na već suženoj bitačnoj prostoriji, jasno su se ocrtavala tri izrazito aktivna žarišta ove sudbonosne bitke. Jedno žarište bilo je u međurečju Tara — Piva i na Vučevu, na prelazima gde su se koncentrisale začelne jedinice Druge grupe u cilju prelaza na Vučevo kod Šćepan Polja, gde je već bila grupisana glavnina Druge grupe sa ranjenicima. Drugo, glavno, žarište bilo je u dolini Sutjeske (Tjentište — Krekovi — Ozren — Lučke Kolibe), gde je Druga proleterska divizija, krajnjim zalaganjem, branila mostobrane na Sutjesci od neprijateljskih napada sa severa i juga. Treće žarište je bila Zelengora, gde su čelni ešeloni Prve i Druge proleterske divizije vodili žestoke borbe sa novopristiglim neprijateljskim snagama. Na ta tri razbuktala žarišta bitke, koja su ustvari pretstavljala operativnu celinu, bila je tih dana, uglavnom, usmerena pažnja Vrhovnog štaba, s ciljem da se na svima njima usklade borbe naših brigada i divizija, da bi se postigao postavljeni operativni cilj: uspešan proboj svih snaga iz okruženja.

Desetog juna, uzoru, prema direktivi Vrhovnog štaba za proboj kroz Zelengoru, Štab Prve proleterske divizije,[26] sa Prvom proleterskom brigadom, napao je neprijatelja koji je na levoj obali Vrbničke Reke, u luku, držao položaje na liniji Bavan — Balinovac — Stražinsko Brdo, i razbio borbenu grupu 369 legionarske divizije na Balinovcu, probivši neprijateljski položaj.[27] Zatim je Prvu proletersku brigadu uputio ka Mrčin

[26] Štab Prve proleterske divizije doneo je odluku o daljem prodoru prema severu, tj. izbijanju na komunikaciju Kalinovik — Foča 9 juna u 23 časa, i to Prva proleterska brigada pravcem: Balinovac — Mrčin Kolibe — Ruda Planina — Rataj, a Treća krajiška pravcem: Balinovac — Jezero — r. Oteša — s. Drače, s tim da se što pre prebace preko komunikacije Kalinovik — Foča. (Vidi Zbornik dokumenata o NOR, tom IV, izdanje VII, izveštaj Štaba Prve proleterske divizije Vrhovnom štabu — dok. br. 13.)

[27] Iako se Vrhovni štab, zbog obaveza prema Drugoj grupi (Trećoj udarnoj i Sedmoj baniskoj diviziji) i zbog planiranja da se *sačekaju i prihvate sve jedinice i ranjenici sa Pive i Sutjeske*, trenutno nije saglasio sa ovim prodorom Prve proleterske divizije, ipak je, s obzirom

Kolibama, Rudoj Planini i s. Rataju, a Treću krajišku pravcem Jezero — Radomišlje — Drače. Tako je Prva proleterska divizija, do pada mraka, izbila na liniju Trebičina — Zagorice — Vis (k 1374) — Pliješ (k 1605), vršeći pripreme za prodiranje prema Rataju i Jeleču. Komandant Prve proleterske divizije, posle podne, izvestio je Vrhovni štab o postignutom uspehu i o svojoj nameri da u toku noći 10/11 juna pokuša preći komunikaciju Foča — Kalinovik. On je predložio da se Šesta istočnobosanska, Sedma krajiška i Majevička brigada upute zapadno od Ljubine i Vrbnice, preko Trebičine i Rataja, u Miljevinu i da Vrhovni štab sa svim ostalim snagama krene za Prvom proleterskom divizijom.

Uspeh Prve proleterske divizije 10 juna bio je od presudnog značaja za čitav ishod tridesetodnevne Bitke na Sutjesci. Njenim prodorom kroz Zelengoru ka Jahorini bio je ne samo kompromitovan već i osujećen neprijateljski plan okruženja i uništenja Glavne operativne grupe, jer su stvoreni bitni uslovi za brži prolaz svih ostalih naših snaga. Karakteristično je da je glavnokomandujući neprijateljskih snaga, general Liters, baš toga dana smatrao da je »nastupila poslednja faza borbe na Sutjesci i Pivskoj Planini — čas potpunog uništenja Titove armije do poslednjeg čoveka«, pa je svojim trupama naredio »da nijedan čovek sposoban za vojsku ne sme živ napustiti opkoljeni prostor«. Međutim, kao što će se videti iz daljeg toka bitke, ovim uspehom Prve proleterske divizije preokrenuta je operativna situacija u korist Glavne operativne grupe, tako da više nije bilo mogućno ostvarenje nemačkog plana.[28] Istina, ovoga dana su se ostale snage Druge proleterske divizije i preostale brigade Prve proleterske divizije nalazile u uzanom koridoru duž staze ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama, izložene veoma snažnim udarima nemačkih snaga sa linije Stružinsko Brdo — Treskavac (u desni bok) i sa položaja

na razvoj situacije od 10 juna posle podne, brzo uvideo da je postignuti uspeh Prve proleterske divizije na pravcu Balinovac — Rataj bio odlučujući za čitavu operaciju.

[28] Nemačka komanda, u svome operativnom izveštaju od 11 juna, priznaje naš proboj na frontu 369 divizije u Zelengori i ističe da su upućena hitna pojačanja za Jeleč — na pravcu proboja naših glavnih snaga.

Videš — Orlovača — Boščija Glava (u levi bok), tako da je svakog časa pretila opasnost da neprijatelj preseče ove naše snage na delove i zatvori obruč u ovom rejonu. U tom kritičnom trenutku Vrhovni štab je, radi zaštite bokova Glavne operativne grupe, prebacio Drugu proletersku brigadu na vis Košutu, a Četvrtu proletersku brigadu na Ljubin Grob. Mada su Nemci 10 juna vršili žestoke napade na Ljubin Grob i Košutu, Četvrta proleterska brigada je, i pored teških gubitaka, uspela da spreči njihov prodor ka Vrbničkim Kolibama. Istoga dana je i Druga proleterska brigada izvršila zadatak, bez obzira na teške borbe i na izloženost bombardovanju i mitraljiranju na golom kamenjaru Košute. Predveče je Deseta hercegovačka brigada smenila Četvrtu proletersku i ostala je kao zaštitnica na Ljubinom Grobu, odakle je obezbeđivala dalji pokret Sedme baniske divizije od Sutjeske, preko Hrčavke i Ljubina Groba, ka Drugoj proleterskoj diviziji.

Čim je, 10 juna, primio navedeni izveštaj komandanta Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant je odlučio da Druga proleterska divizija i sve preostale brigade Prve proleterske divizije uveče krenu opštim pravcem Vrbničke Kolibe — Mrčin Planina — Zagorice — s. Rataj (tj. za Prvom proleterskom divizijom), ne čekajući jedinice Druge grupe. To je bilo neophodno i jedino pravilno, pošto su toga dana nemačke snage već bile zatvorile dolinu Sutjeske, tako da je taktička veza između jedinica Prve i Druge grupe bila potpuno prekinuta. A posle uspešnog proboja kroz neprijateljsku odbranu na pravcu Balinovac — Jeleč i stvaranja uzanog koridora kroz Zelengoru za prolaz naših snaga iz okruženog prostora, svako dalje zadržavanje na Zelengori moglo je samo da pogorša našu situaciju. Zato bi sačekivanje Treće udarne divizije i pokušaji povratka u cilju otvaranja prolaza na Sutjesci bili pogibeljni.

U duhu pomenute odluke Vrhovnog štaba, naše snage su noću 10/11 juna (posle pristizanja Sedme baniske divizije[29] sa oko 600 lakih ranjenika) krenule opštim pravcem Zelengora — s. Jeleč, u dve kolone: desna (Druga proleterska, Šesta istočno-

---

[29] Bolnica ove divizije bila je 10 juna posle podne otsečena i zarobljena u dolini Sutjeske. Divizija je oko 20 časova stigla na Lučke Kolibe.

bosanska i Druga dalmatinska brigada) zapadnije od Vrbnice i Ljubine, prema Rudoj Planini, a leva (Četvrta proleterska, Sedma krajiška, Majevička i Deseta hercegovačka brigada) preko Balinovca ka Mrčin Planini, a za ovom kolonom Sedma baniska divizija.

Probijajući se kroz Zelengoru, ove snage (sa Vrhovnim štabom) vodile su u toku 11 juna teške borbe na svojim bokovima, jer su Nemci pokušavali da zatvore brešu koju je stvorila Prva proleterska divizija. Pošto su odbacile nemačke snage, one su 11/12 juna zanoćile na prostoru Ratkovac — Jablanovo Brdo — Mrčin Kolibe — Pliješ i došle u dodir sa Prvom proleterskom divizijom. Posle izbijanja (10 juna uveče) na liniju Zagorice — Trebičina — Repišta — Vis, Prva proleterska divizija potisnula je neprijatelja ka Konjskim Vodama i dolini r. Govze i energično produžila nadiranje ka s. Rataju i s. Jeleču. Tu je u toku noći 10/11 juna razbila delove 369 legionarske divizije i odbacila ih na liniju s. Nozdre — s. Ocrkavlje — s. Jeleč, dok su se drugi delovi 369 divizije zadržali na jugoistočnim padinama Husada i na desnoj obali r. Govze. U toku 12 juna Prva proleterska divizija je savladala otpor na liniji Budanj — s. Jeleč, ušla u s. Ocrkavlje i s. Jeleč i ovladala delom komunikacije Kalinovik — Foča.

Za vreme probijanja glavnine i Vrhovnog štaba sa Zelengore ka Jahorini položaj Treće udarne divizije stalno se pogoršavao. Opterećena mnogobrojnim ranjenicima i bolesnicima, proređena i iscrpena glađu i neprekidnim borbama, ona se 10 juna, kad su SS divizija »Princ Eugen« i 118 lovačka divizija već bile zatvorile Sutjesku, našla na uzanom platou Vučeva, opkoljena sa svih strana i izložena dejstvu nemačke artiljerije i avijacije. A kad je, 11 juna, izbila na Sutjesku, neprijatelj je već bio organizovao odbranu na levoj obali. U tako kritičnoj situaciji, komanda Druge grupe izdala je (11 juna) zapovest za forsiranje Sutjeske i proboj ka Zelengori, i od Vrhovnog štaba zatražila je da deo snaga uputi ka dolini Sutjeske u cilju olakšanja proboja spolja. Prva dalmatinska brigada[30] (bez jednog

---

[30] Na Vučevu je 11 juna, pod rukovodstvom delegata Vrhovnog štaba, održano savetovanje na kome je odlučeno da se izlazak iz okru-

bataljona) i 1 bataljon Pete crnogorske brigade obrazovali su čelni ešelon, koji je po podne, pod tako nepovoljnim uslovima, krenuo ka Sutjesci s ciljem da je pređe i na njoj obrazuje mostobran i tako obezbedi prelaz glavnine i Centralne bolnice. U drugom ešelonu trebalo je da se kreću: Peta crnogorska brigada, Mostarski bataljon Desete hercegovačke brigade, jedan bataljon Prve dalmatinske i bolnica sa ranjenicima, s tim da Treća sandžačka ostane u zaštitnici. Iako je čelni ešelon (Prva dalmatinska brigada) forsirao Sutjesku i između Tjentišta i Kazana probio nemačku odbranu, Nemci su se ubrzo sredili i po padu mraka, sa pristiglim pojačanjima, protivnapadom potpuno razbili ovaj ešelon, tako da se on u toku noći morao prilično neorganizovano probijati ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama, ne izvršivši postavljeni zadatak. Time je glavnina Treće udarne divizije dovedena u težu situaciju, ali se nije odustalo od proboja preko Sutjeske, jer su uslovi za proboj preko Maglića ili Vučeva bili daleko nepovoljniji, tim pre što su jake snage SS divizije »Princ Eugen« od Vučeva i Maglića potiskivale Treću sandžačku brigadu ka dolini Sutjeske. Sada je ponovo odlučeno da forsiranje otpočne 12 juna u sumrak, na otseku Košur — Tjentište, tj. uglavnom na istom otseku na kome je vršeno prethodnog dana. A pošto je Štab Druge grupe toga dana dobio od Vrhovnog štaba obaveštenje da mu se ne može uputiti pomoć, položaj glavnine Treće udarne divizije i Centralne bolnice postao je vrlo kritičan.[31] Opkoljena od četiri neprijateljske divizije i zbijena na vrlo uzanom prostoru Vučevo — Ćurevo — Mrkalje — Dragoš Sedlo, ova divizija, zaista, bila je u skoro beznadežnoj situaciji.

U vreme kada se glavnina Treće udarne divizije, u rejonu Dragoš Sedla, pripremala za pokret ka Sutjesci,[32] delovi 118

ženja izvrši probojem na Sutjesci kod Tjentišta i da u prvom ešelonu bude Prva dalmatinska brigada (sa jednim bataljonom iz Pete crnogorske brigade).

[31] To je bila poslednja veza između Vrhovnog štaba i Treće udarne divizije.

[32] Na ponovnom savetovanju rukovodstva Druge grupe, 12 juna, odlučeno je da se noću pokuša proboj na istom sektoru, tj. prema Tjentištu, stim da u čelnom ešelonu bude Peta crnogorska brigada (bez jednog bataljona). Ova odluka da se na istom sektoru (gde je prethodnog

lovačke divizije preduzeli su (12 juna) napad od Borovna, iz doline Sutjeske, ka Dragoš Sedlu i time neposredno ugrozili i glavninu Treće udarne divizije i Centralnu bolnicu. Mada je Peta crnogorska brigada odbacila Nemce ka Borovnu, ipak je njeno angažovanje znatno usporilo forsiranje Sutjeske i poremetilo planirani borbeni poredak za forsiranje. Time je izgubljena čitava noć predviđena za forsiranje Sutjeske. Sem toga, bolnica i zbegovi znatno su otežavali i usporavali prikupljanje Treće udarne divizije u polaznim rejonima, u kojima su se osećali nedovoljno čvrsto rukovođenje i prilična nervoza komandovanja.[33] Tako su bataljoni Pete crnogorske brigade tek uzoru 13 juna izbila na Sutjesku. Da ne bi gubili vreme oko ponovnog pregrupisavanja snaga, oni su zajedno sa bataljonom Prve dalmatinske brigade, odmah otpočeli prelaz i, prešavši reku i Tjentište, izbili ispred s. Krekovi (k 900). Isto tako je, odmah posle svitanja, Treća sandžačka brigada, koja je dotle na desnoj obali Sutjeske obezbeđivala proboj od Maglića i Vučeva, prešla na levu obalu Sutjeske. One naše snage koje su napadale na označene nemačke položaje zauzele su, posle nekoliko juriša, prvu liniju bunkera. Prilikom ponovnog juriša, u prvim redovima, herojski je poginuo i sam komandant Treće udarne divizije Sava Kovačević.[34] Iako su jake snage 118 lovačke i SS divizije

---

dana pretrpljen neuspeh) vrši proboj bila je pogrešna. Da je posvećeno više pažnje izviđanju leve obale Sutjeske, mogao se naći pogodniji sektor za prelaz, naprimer, onaj između Ozrena i Vilinjaka kuda su prošle mnoge naše jedinice i pojedine grupe boraca i posle 13 juna.

[33] Rukovodstvo Druge grupe (sada ustvari Treće udarne divizije) nije moglo lako sačuvati prisebnost i hladnokrvnost pri rukovođenju jedinicama u tim dramatičnim časovima.

Naročito je bilo upadljivo slabo držanje delegata Vrhovnog štaba Milovana Đilasa. Zbog njegovog kolebanja i panike, Treća udarna divizija pretrpela je znatno veće gubitke nego što je trebalo.

[34] Prema izjavi nekih rukovodilaca — učesnika, događaji u toku 13 juna u dolini Sutjeske, tekli su ovako:

Pred samu zoru prešli su Sutjesku dva bataljona Pete crnogorske brigade i Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade, sa štabom grupe, Štabom divizije i Štabom Pete crnogorske brigade, i produžili u pravcu Krekova. U isto vreme prešli su reku Treći i Četvrti bataljon Pete crnogorske brigade, koji su prethodnog dana vodili borbu sa Nemcima, kada su ovi napravili ispad iz doline Sutjeske, ispod Mitrine Usovi, prema Dragoš Sedlu. Sve jedinice vršile su napad između Krekova i Usovičkog Potoka. Ona prva grupa bataljona, sa štabovima, odmah posle svitanja, izbila je pred k 900, južno od Krekova, gde je dočekana

»Princ Eugen«, sa već utvrđenih položaja na levoj obali Sutjeske (Košur — Krekovi (k 900) — Lastva), zadržavale ove jedinice Treće udarne divizije, ipak su se na levom diviziskom krilu, kroz šume Ozrena, probili neki delovi Pete crnogorske i bataljon Prve dalmatinske brigade i Peti bataljon Treće sandžačke brigade i produžili pokret za prvim ešelonom, ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Pokušaj rokiranja ovih snaga prema Ozrenu, radi proboja na tom pravcu, takođe nije uspeo. A kad su u toku dana pojačale pritisak i neprijateljske snage od Maglića i Vučeva, preostale jedinice Treće udarne divizije bile su koncentričnim napadom višestruko jačeg neprijatelja razbijene i uništene. Uskoro posle toga Nemci su na zverski način poubijali veći broj ranjenika i bolesnika.[35] U toku naredne noći (13/14 juna) samo su se pojedine grupe i izvestan broj lakih ranjenika probili između Ozrena i Suhe ka Zelengori.

Neki manji delovi glavnine Treće udarne divizije, koji su se preko Sutjeske probili na sever, u Zelengoru, spojili su se sledećeg dana, u rejonu Lučkih Koliba, sa jedinicama Prve dalmatinske i bataljonom Pete crnogorske brigade, tj. sa pri-

---

ubitačnom vatrom iz neprijateljskih rovova. U tom momentu jedinice su zastale, a komandant divizije naredio je juriš i sam potrčao prema neprijateljskom rovu, zgrabio jednog Nemca, razoružao ga, dao mitraljez jednom borcu i krenuo napred, ali je pao smrtno pogođen.

Ove jedinice su nekoliko puta jurišale, ali su bile odbijene. Uspeli su da se probiju, uz velike gubitke, samo Treći i Četvrti bataljon Pete crnogorske brigade i Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade, ali nepovezano, svaki na svom pravcu.

Posle svitanja prešla je na levu stranu Sutjeske, iznad Tjentišta, i Centralna bolnica. Odmah za njom i Treća sandžačka brigada, koja je, zajedno sa Mostarskim bataljonom, izvršila napad na položaje gde su napadale i jedinice Pete crnogorske brigade. I nekoliko uzastopnih juriša jedinica Treće sandžačke brigade bilo je odbijeno, uz ogromne gubitke, samo se njen Peti bataljon probio, izgleda, između Lastve i Usovičkog Potoka i produžio prema Zelengori.

Sem toga, probijale su se manje ili veće grupe, a i pojedinci, iz obe brigade, a tako isto i pokretni ranjenici. Koji nisu uspeli da se probiju kroz neprijateljske položaje, probijali su se prema Izgorima, a odatle, za glavnim snagama, u pravcu Zelengore, ili prema Hercegovini. Mostarski bataljon sačuvao je celinu i probio se prema Hercegovini, ali je bio razbijen. Glavnina Treće sandžačke brigade probijala se, u manjim i većim grupama, preko Vučeva i Maglića ka Sandžaku, a dva bataljona Pete crnogorske brigade preko Maglića i Golije ka Crnoj Gori.

[35] Pomoću specijalnih izviđačkih patrola i dresiranih pasa, Nemci su nekoliko dana brižljivo pretresali svaku šumicu, pećinu i uvalu na bojištu i pronađene ranjenike i bolesnike ubijali.

kupljenim delovima prvog ešelona ove divizije, i posle popune bataljonskog i četnog rukovodećeg kadra, izginulog pri proboju, nastavili pokret za Prvom i Drugom divizijom prema Jahorini. Treća sandžačka brigada (sem jednog bataljona), po grupicama ili pojedinačno, probijala se ka Sandžaku, dok su se ostaci Pete brigade i Mostarskog bataljona prebacivali delom preko s. Izgori za Crnu Goru, a delom i za Hercegovinu.[36] Tako je Treća udarna divizija, i pored vanrednog zalaganja i masovnog herojizma, bila potpuno razbijena, ali se ni u toj bezizlaznoj situaciji nijedan njen borac nije predao neprijatelju.[37]

Prateći razvoj situacije, nastojeći da se sve jedinice spasu od uništenja, Vrhovni štab je 12 juna, shodno odluci od 3 juna, naredio: da se Druga proleterska i Sedma baniska divizija probiju pravcem Pliješ — Konjske Vode — Lelija, a potom preduzmu ofanzivna dejstva u pravcu Oblja i Umoljana — ka srednjoj Bosni; da Prva proleterska divizija, posle proboja kroz neprijateljsku odbranu na liniji Jeleč — Rataj — Trebičina, pređe komunikaciju Foča — Kalinovik i produži dejstva ka Jahorini i dalje ka istočnoj Bosni. Vrhovni štab je ovoga dana radiogramom izvestio Štab Druge grupe o ovoj odluci i o tome da Trećoj udarnoj diviziji ne može uputiti traženu pomoć ka dolini Sutjeske zbog teške situacije u kojoj se nalaze glavne snage, i naredio mu da Treća udarna divizija izvrši proboj preko Sutjeske ka Zelengori i produži pokret ka srednjoj Bosni, za Drugom i Sedmom divizijou, ili da se, u slučaju neuspeha, »raščlani u bataljone i čete i da se kroz šume i noću, kroz međuprostor Avtovac, Bare, prebacuje na Borač«, jer bi joj se na tom pravcu, po izbijanju Druge proleterske i Sedme baniske divizije na Leliju, uputio deo snaga za prihvat. Vrhovni štab je, očigledno, ponovo prihvatio odluku od 3 juna: da Prva i

[36] Rukovodstvo Druge grupe, koje se u toku 13/14 juna probilo za s. Izgori, stiglo je kasnije, početkom jula, u istočnu Bosnu, u okolinu Olova gde se tada nalazio Vrhovni štab NOV i POJ.

[37] Iako je posle 13 juna položaj preostalih delova na Vučevu i na desnoj obali Sutjeske bio potpuno bezizlazan, ipak se svaki borac nadao u spasenje, grčevito se držao života, nije hteo da se miri s neminovnom pogibijom. Samo se tom čudesnom vitalnošću može objasniti činjenica da su tada mnogi naši borci izbegli sigurnu smrt. Bilo je primera da su uspeli da spasu život čak i takvi teški ranjenici koji su jedva puzali.

Druga proleterska divizija izvrše divergentan proboj na oba pravca, stim što je sada na pravcu Konjske Vode — Lelija trebalo da se angažuje i Sedma baniska divizija. Međutim, tražeći izlaz iz teške situacije, on je, posle proboja Prve proleterske divizije na komunikaciju Kalinovik — Foča, iste večeri odustao od ovoga plana i ponovo orijentisao Drugu proletersku i Sedmu banisku diviziju za Prvom proleterskom divizijom.

U toku 12 juna na komunikaciji Foča — Kalinovik (u zahvatu s. Ocrkavlje — s. Rataj) neprijateljska komanda je angažovala raspoložive rezerve da bi sprečila prelaz preko reke Bistrice i komunikacije Foča — Kalinovik, ali je u toku 12 i 13 juna savladan njihov otpor i pored jačeg angažovanja neprijateljskih tenkova i avijacije (od koje smo imali teške gubitke pri forsiranju Bistrice u rejonu Rataj — Jeleč).[38] Do 14 juna izjutra, kod s. Rataja, Glavna operativna grupa i Vrhovni štab prešli su komunikaciju Foča — Kalinovik i odmah krenuli ka grebenu Jahorine, gde su Prva i Druga proleterska divizija stigle već 15 juna, dok je Sedma baniska divizija privremeno ostavljena u zaštitnici u zahvatu komunikacije Foča — Kalinovik. Time su i proboj naših snaga iz okruženja i Bitka na Sutjesci bili završeni. Tako je ono što je bilo najgore i najteže u minulim danima ostalo za nama. Svest o velikoj istoriskoj ulozi naše vojske, o njenoj odgovornosti pred narodom, udružena sa čeličnom revolucionarnom voljom svih učesnika, pomogla nam je da izdržimo sva iskušenja u ovoj sudbonosnoj bici.

* * *

Pošto u Četvrtoj ofanzivi nije uspela da uništi naše glavne snage, neprijateljska komanda je u najvećoj tajnosti i sa posebnom brižljivošću izvela sve potrebne pripreme za Petu ofanzivu, s ciljem da izvrši ono što joj nije pošlo za rukom u prethodnoj ofanzivi. Tako je došlo do Bitke na Sutjesci, do tipične bitke u okruženju sa probojem iz njega, na planinskom, besputnom i jako ispresecanom zemljištu između Pive, Tare,

[38] U nemačkom operativnom izveštaju od 13 juna ističe se da je general Liters »lično intervenisao na mestu proboja«.

Čeotine, Sutjeske i Bistrice, sa neuporedivo brojno i tehnički nadmoćnijim neprijateljem.

Koristeći se svojom kružnom operaciskom osnovicom (kružnim rasporedom garnizona) i iznenadnim početkom operacija, neprijatelj je vrlo brzo ostvario operativno okruženje naših snaga i već posle deset dana ofanzive doveo nas u kritičnu situaciju. Pošto je pravilno uočio opasnost, Vrhovni štab je došao do zaključka da se mora odustati od predviđenog prodora u Srbiju i vratiti se u Bosnu.

U istoriji ratova i ratne veštine malo je primera da je jedan vrhovni komandant, narodni vođa, vođa revolucije komandovao, rukovodio i upravljao pod tako teškim uslovima kao drug Tito. Pred ogromnom istoriskom odgovornošću, dugo vremena bez ikakve pomoći sa strane, sa golorukim i opljačkanim narodom, u uslovima nemilosrdne okupacije, u danonoćnim borbama uz nečuvena stradanja, patnje i žrtve, — drug Tito je rukovodio ratom i Revolucijom, imajući stalno u vidu postavljeni ratni cilj. On je i u Bici na Sutjesci, snagom svoga bogatog revolucionarnog iskustva, neuporedivom duhovnom okretnošću i pronicljivošću, udruženim sa jakom voljom, držeći se postavljenog cilja bitke, uvek uspevao da savlada i najveće teškoće, da nađe uspešno rešenje iz takoreći bezizlaznih situacija, da otkrije izvore snaga i da te snage brzo stavi u pokret i dejstvo, da digne duh i moral boraca i starešina do neslućenih visina. Lično podnoseći najveće napore, nalazeći se uvek u središtu bitke, odnosno težištu operacija, deleći sve opasnosti i ratne teškoće sa svojim borcima i starešinama, radeći danonoćno bez predaha, drug Tito je ličnim primerom i ličnim starešinskim uticajem u najdramatičnijim časovima Bitke na Sutjesci, tim putem rešavao najteže borbene krize. Neposrednost i bliskost u ophođenju sa ljudima smatraju »najvažnijim, a možda i najređim darom jednog vojskovođe«. A upravo ta dragocena osobina — ljubav za borce i starešine, za njihov razvitak i uspon, za njihov bolji i srećniji život — od uvek sastavni i nerazdvojni deo Titove ličnosti, — jasno se manifestovala u svima dramatičnim časovima, na svima poprištima čitave bitačne prostorije od Lima i Tare do Zelengore i Jaho-

rine. A ljubav i odanost boraca prema Titu, njihova nepokolebljiva rešenost da se svaka zamisao i svako naređenje Vrhovnog komandanta u potpunosti i do kraja ostvari i izvrši, bili su jedna od osnova one masovne i kolektivne hrabrosti naših slavnih brigada u veličanstvenoj Bici na Sutjesci.

U majsko-junskim tridesetodnevnim borbama, koje pretstavljaju vrhunac ljudskih napora, patnji i stradanja, sve naše starešine i borci pokazali su vanrednu hrabrost i izdržljivost. Iako sasvim skromno naoružane (samo pešadiskim oružjem), bez dovoljno municije, naše jedinice su se herojski nosile sa brojno daleko jačim, bolje naoružanim i opremljenim nemačkim trupama koje su uvek imale jaku podršku svoje artiljerije i avijacije. To priznaje i glavnokomandujući nemačkih snaga, general Liters, u izveštaju svojoj pretpostavljenoj komandi.[39] Komentarišući svoj neuspeh, on u pomenutom izveštaju, pored ostalog, navodi: »Zahtevima rata u planini bile su dorasle samo 1-va brdska i SS divizija, ostale divizije su zaostajale za neprijateljem, koji je dobro poznavao ovo zemljište«.

---

[39] U tom poverljivom izveštaju o borbi i iskustvima u poduhvatu »Švarc«, general Liters, pored ostalog, navodi sledeće:

»Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vešto vođene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čuđenje. Neprijateljska komanda bila je izvanredno pokretna i — takođe i u odbrani — aktivna.

Karakteristični su bili masovni napadi prikupljenim snagama na jednom mestu, izvođeni pri atmosferskim prilikama povoljnim za neprijatelja (kad je nemogućan rad avijacije), i to tamo, gde naša artiljerija nije mogla dobro da dejstvuje. Komunistima je uvek polazilo za rukom da izjednače svoj nedostatak teškog naoružanja i da, koristeći mrak, maglu i kišu, dođu na otstojanje bliske borbe, prsa u prsa. Pri ovome su se pokazali kao fanatični, krajnje uporni, dobri borci koji odlično poznaju teško planinsko zemljište.

Naoružanje komunista je bilo dobro. Raspolažu začuđujući velikim brojem automatskog oružja (puškomitraljezima, teškim mitraljezima, bacačima itd.) i usto obiljem municije. Svi se izveštaji slažu u tome, a i naši gubici dokazuju, da ovim oružjem umeju da rukuju. Prvorazrednom obaveštajnom službom (pomoću stanovništva itd.), rafiniranim korišćenjem zemljišta i kamuflažom (takođe u uniformama svih vrsta), uvek im je pošlo za rukom da našim trupama postave klopke.

Nesumnjivo je da su komunisti *veoma žilav protivnik* kome je dorasla samo jedinica koja je opremljena i naoružana svim potrebama za vođenje borbe u planinama i koja je naviknuta na najveća telesna naprezanja« (Arhiv Vojnog istoriskog instituta, I. a br. 456/43 g. od 20 VI 1943).

Zahvaljujući krajnjem zalaganju i požrtvovanju svih učesnika, glavne snage Operativne grupe probile su se iz okruženja sa zadivljujućim rezultatom, mada je neprijatelju pošlo za rukom da nam, naročito u dolini Sutjeske, nanese teške gubitke. Tako je za spas glavnih snaga, ranjenika i bolesnika žrtvovana skoro cela Treća udarna divizija. A težnja da se ranjenici i bolesnici spasu po svaku cenu imala je gotovo presudan uticaj na ceo tok, način izvođenja i rezultate bitke, jer je za njihov spas učinjeno sve što se moglo učiniti. Smatra se da je Glavna operativna grupa izgubila skoro polovinu svog sastava. Neprijatelj je takođe imao velike gubitke. Po sopstvenom priznanju Nemci su imali 3.134 poginula. No, svakako, ti su gubici bili znatno veći.[40]

Kao i u Bici na Neretvi, u kojoj je slomljena Četvrta neprijateljska ofanziva, i u Bici na Sutjesci su se našle jedna prema drugoj dve vojske, dve komande, dve sile koje su poštopoto htele da unište jedna drugu. Ali, pred nepokolebljivim i neustrašivim duhom i moralnom čvrstinom naših trupa, prožetih dubokim osećanjem istoriske odgovornosti i revolucionarnom svešću, vojska okupatora — agresora morala je priznati svoj neuspeh.

U pogledu stečenih ratnih iskustava, Bitka na Sutjesci (zajedno sa Bitkom na Neretvi) pretstavlja sintezu naše tadašnje ratne veštine, borbene umešnosti, taktičke i operativne snalažljivosti, naročito u planinskom ratovanju sa nadmoćnim neprijateljem. U raznovrsnim taktičko-operativnim i borbenim postupcima naših starešina i trupa, za ovih 30 dana neprekidnih borbi, nalazi se bogato i neiscrpno vrelo mnogih pouka, koje pretstavljaju retku dragocenost za savremenu brdsko-planinsku trupu i njenu taktiku, i nesumnjivo značajan prilog savremenoj ratnoj veštini planinskog ratovanja uopšte.

Sa gledišta ratne prakse Drugog svetskog rata treba istaći da je Bitka na Sutjesci (pored Bitke na Neretvi), izgleda, skoro

---

[40] Tabelarni pregled Komande nemačkih trupa u Hrvatskoj 1. A. br. 458/43 god. od 20 VI 1943 god. (Arhiv VII). General Ler, u posleratnoj izjavi, kaže da su ti gubici bili veći nego što su izneti u zvaničnom izveštaju, pošto su »dve divizije (118 lovačka i 369 legionarska) bile pregažene«.

jedina bitka u okruženju koja je pobedonosno završena: trupe su se probile iz okruženja sopstvenim snagama, bez ikakve neposredne spoljne pomoći. Ova bitka je vođena i dobivena na aktivnom jugoslovenskom ratištu, hiljade kilometara daleko od savezničkih frontova, u dubokoj strategiskoj pozadini neprijatelja, vlastitim snagama, oružjem otetim od neprijatelja, bez ičije neposredne pomoći sa bilo koje strane. To treba da shvate svi oni koji hoće pošteno i pravedno da ocene naže žrtve i naš doprinos zajedničkim savezničkim naporima u borbi protiv hitlerovske koalicije u Drugom svetskom ratu.

Kao što znamo, posle naših velikih pobeda u toku Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, posle slavnih bitaka na Uni, Neretvi, Drini i Sutjesci, posle šestomesečne natčovečanske borbe u prvoj polovini 1943 godine, kao kruna naših pobeda, napora i jedinstvene revolucionarne narodne volje, došlo je Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu 29 novembra 1943 godine, na kome su donete istoriske odluke i postavljeni temelji naše nove, narodne države. A nema sumnje da je na odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a dosta uticala i Bitka na Sutjesci.

Sada proslavljamo petnaestogodišnjicu ove znamenite bitke. Ukoliko se od nje vremenski više udaljujemo, utoliko sve više i dublje uviđamo njenu grandioznu istorisku ulogu u našem Narodnooslobodilačkom ratu. Ukoliko bržim tempom i većim zamahom vršimo revolucionarne preobražaje u izgradnji našeg socijalističkog života, utoliko nam herojska dela i pregnuća boraca i starešina u tridesetodnevnoj Bici na Sutjesci postaju sve bliža, prisnija, utoliko nas više prožimaju nadahnućem, snažnom voljom i verom u sebe, u vlastite snage, u našu vedru i svetlu sutrašnjicu. Zato je Bitka na Sutjesci gorostasan spomenik jedne slavne epopeje, koji, blistajući sve većim sjajem, pokazuje i osvetljava put mladim generacijama, novom pokolenju koje izgrađuje svoju socijalističku otadžbinu. Zato će Bitka na Sutjesci večno ostati naš ponos, naša gordost, naša slava.

Velimir TERZIĆ

Đorđe Andrejević-Kun: NA POLOŽAJU *(crtež)*

POBEDA NA SUTJESCI — DELO SVIH JEDINICA KOJE SU UČESTVOVALE U BICI

Od završetka rata naovamo prikupljeno je mnogo novih podataka koji rasvetljavaju pojedine momente bitke na Sutjesci. Na osnovu onoga što se od ranije znalo i ovih novih podataka napisano je nekoliko opsežnih studija o ovoj bici. Izneću ovde neka zapažanja u vezi sa dejstvom jedinica kojima je tada komandovao Štab Prve proleterske divizije, na osnovu sećanja, a ne posle izučavanja materijala kojim danas raspolažemo. Ne isključujem, zato, da sam neke pojedinosti pogrešno zapamtio ili zaboravio; ali mi, razume se, nije ovde ni namera da dajem potpuniju ili tačniju sliku ovih događaja nego što je to učinjeno u pomenutim studijama.

Ponekad se misli da najverniju sliku ovakvog složenog zbira događaja, kao što je bila Bitka na Sutjesci, mogu dati oni koji su u njima učestvovali, pogotovo ako su se nalazili na odgovornijim komandnim dužnostima. To, razume se, nije tačno. Mi, učesnici, možemo samo dopuniti podrobnije analize, učinjene na osnovu brižljivog izučavanja svih raspoloživih podataka. Mi možemo izneti kakvi su bili motivi koji su nas, na osnovu onoga što smo tada znali i naših tadašnjih ocena, naveli na donošenje ovakve ili onakve odluke. A za veran prikaz

onoga što se dogodilo, taj, da tako kažem, unutrašnji momenat nije nikako sporedan, jer on objašnjava kako se formiralo saznanje i volja — živa *akcija.*

Mi smo delovali u određenim situacijama koje su se nadovezivale jedna na drugu, proizlazile jedna iz druge. Mi smo ih morali rešavati. Morali smo, dakle, donositi odluke na osnovu nužno nepotpune slike o konkretnoj situaciji sa kojom smo bili suočeni. To vredi za svaku akciju, naročito u ratu. Tada nema vremena za sačekivanje i bilansiranje svih potrebnih podataka. Nema ih nikad dovoljno, nisu svi provereni, neki su čak pogrešni. Situacija se, uostalom, neprestano menja, nailaze stalno novi momenti. A nema drugog načina da se dejstvuje na njihovo dalje menjanje u pravcu koji će nam odgovarati nego akcijom komandi (donošenje odluke, izdavanje naređenja) i borbenih jedinica (izvršavanje naređenja, neposredna borba sa neprijateljem). U tome se i sastoji inicijativa u ratu, kojoj se s pravom pridaje tolika važnost. Mi smo, međutim — makoliko izgledalo paradoksalno to tvrditi kad se odnosi na bitku kao onu na Sutjesci, gde smo bili u okruženju — uprkos ogromnoj nadmoći neprijatelja i svemu ostalom, stalno držali borbenu inicijativu u našim rukama. To vredi za naše komande na svim stepenima, za sve naše jedinice i svakog pojedinog borca. Samo se time može objasniti da smo i na Sutjesci, razbijanjem neprijateljskog plana putem niza borbi, bez obzira što nisu bile (niti mogle biti) sve uspešne — pobedili.

U naknadnim analizama ponekad se pojavljuje tendencija, skoro prirodno, da se zbiru dejstava koja su predmet ispitivanja, a na osnovu onoga što je proizišlo kao rezultat tih dejstava — pripiše više planskog nego što ga je u stvarnosti bilo. Iz činjenice da je došlo u stvarnosti do takvih i takvih konkretnih rezultata zaključuje se, odnosno stvara utisak, da su maltene svi ti rezultati neposredna posledica odgovarajućih prethodnih zamisli. Uz to se ponekad i doteruje opis dejstava, u pravcu veće sličnosti sa dejstvima potpuno regularnih jedinica i uopšte sa regularnim ratom. Ukoliko se to čini, ne smatram da se time daje veća vrednost našoj tadašnjoj ratnoj veštini. Naprotiv. Tačno je da je za rešenje situacije koja je bila stvorena neprijateljskom ofanzivom postojala, odnosno da je u toku

borbe, prilično rano, sazrela određena osnovna ideja Vrhovnog štaba — prodor ka istočnoj Bosni, koju je Vrhovni štab sprovodio dosledno i organizovano, koja je bila saopštena glavnim vojnim rukovodiocima i koja je ubrzo, preko zadataka koje su dobijale jedinice, postala poznata i svim borcima. Ono što je — kako je to neko zapisao — za divljenje jeste to sa koliko je upornosti i stalno obnovljene inicijative ta ideja, u onim izvanredno teškim uslovima, bila od svih sprovođena, postala naša zajednička volja. Elemenat organizovanosti, povezanosti dejstva svih jedinica, odnosno njegovog usklađivanja sa jednog mesta, bio je vrlo važan i za ishod same bitke i za kasnije operacije, što je potvrđeno uspehom naših koordiniranih ofanzivnih operacija u istočnoj Bosni takoreći odmah posle Sutjeske. (Već petnaest dana posle izvršenog proboja, posle onako teških bojeva, žrtava i patnji, naše jedinice su uspešno rešile niz vrlo složenih ofanzivnih zadataka, što je dokaz izuzetno visokog stepena njihove vitalnosti, svesti i borbene sposobnosti.) Ali tvrditi na osnovu toga da smo mi unapred bili precizno odredili i znali na kom ćemo se otseku neprijateljskog obruča probiti — ne može biti ispravno. U okviru pravilno izabranog opšteg pravca, taj se otsek mogao ocrtati i pronaći samo krajnje borbenim zalaganjem svih jedinica. Veličina postignutog uspeha nije bila u tome što je proboj izvršen na navodno unapred predviđenom otseku, nego što je, u onakvim okolnostima, uopšte izvršen. Samo je natčovečanska borba svih naših jedinica mogla da pronađe, tj. da *stvori* taj otvor.

Ne znam kad je neprijatelj uočio kojim pravcem nameravamo da se probijemo. Ali, prvo, naše jedinice su *svuda* pružale žestok otpor, prelazeći često u protivnapade, što je otežavalo neprijatelju da brzo donese zaključak o pravcu našeg probijanja. Drugo, žestina borbi svih naših jedinica, povremeni uspesi koje su one postizale, naterivala je neprijatelja da prebacuje deo svojih snaga mimo svog opšteg plana. Time smo stalno ometali »spokojno« sprovođenje njegovog plana; postepeno i sve više nagrizali borbenost njegovih vojnika, trošili njegove rezerve i njegovu sposobnost manevrovanja njima, jednom reči sve više smanjivali mogućnost ostvarenja tog plana (bez obzira na nadmoćnost neprijateljskih snaga). Postignuta

pobeda je zato bila rezultat zalaganja, napora i žrtava *svih naših jedinica*. To je ono što je stvorilo uslove za izvršenje proboja.

*

Ishod bitke na Sutjesci bio je od izvanrednog značaja za čitav tok rata u Jugoslaviji. Posle neuspeha plana »Vajs I i II«, neprijatelj nije bio odustao od svoje namere da uništi Udarnu grupu jedinica kojima je neposredno komandovao Vrhovni štab, tj. sam drug Tito.

Neprijateljska komanda je pravilno ocenila da je došlo do situacije od čijeg će rešenja zavisiti sve buduće mogućnosti dejstva na sve važnijem balkanskom ratištu. Zato je neprijatelj prikupio velike snage, računajući da će njima sigurno uspeti da izvrši zadatak koji je sebi bio postavio. Smatrao je, takođe pravilno, da je prostor na kome se imala odigrati bitka bio povoljan za njega, a nepovoljan za nas. Imao je na raspoloženju periferne komunikacije koje su mu omogućavale da manevriše svojim snagama, a onaj deo na kome su se nalazile naše jedinice bio je teško prohodan, — planinski, sa nekoliko uzastopnih kanjona, — sa minimalnim mogućnostima ishrane, a sve to još mnogo pogoršano činjenicom velikog broja naših ranjenika iz prethodnih teških borbi.

Verovatno je da je prva zamisao — namera neprijatelja bila da nas sabije u trougao između Tare i Pive. Možda je to razlog što je on jedinice koje je trebalo da zatvore obruč sa zapada pokrenuo, odnosno približio — ako se ne varam — kasnije, kako bi se stvorilo vreme za prethodno potiskivanje, odbacivanje naših snaga iz Sandžaka. Pritom je učinio nekoliko grešaka, koje su se kasnije pokazale od odlučujućeg značaja. Jedna od glavnih bila je ta da nije ocenio da će naši delovi izbiti tako rano na levu obalu Pive i na Sutjesku, računajući verovatno da će znatan deo naših snaga biti suviše angažovan u borbama na istočnom i južnom delu obruča (koji se sklapao). Kad je shvatio da smo prozreli njegovu nameru, a da bi nas što pre sabio na predviđeni uski i nepogodni prostor, ubrzao je operacije na pravcu Foča—Ljubišnja i pokret određenih snaga prema Sutjesci. To je, međutim, već bilo, i za tu fazu bitke, kasno. Pred sobom je našao jedinice koje su ne samo primale borbu

nego odlučno prelazile u protivnapad, sa očiglednom rešenošću da borbom stvore uslove za probijanje na najpovoljnijem mestu za to. U tom smislu su krvave borbe Prve proleterske, Treće krajiške, Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade na prostoru Foča — Čelebić — Uzlup bile od izvanrednog značaja za tu fazu bitke i od vrlo velikog značaja i za čitav dalji tok operacija (u toku kojih će doći još do nekoliko kritičnih momenata i situacija). Snaga našeg protivudara na ovom sektoru bila je tolika da je ona ugrozila već tada, tj. relativno rano, čitav plan neprijatelja, što ga je nateralo da, radi ispravljanja situacije, ubaci u borbu, na tom pravcu, veći broj jedinica nego što je pretpostavljao, delom svakako i na račun snaga koje je bio namenio zaposedanju Sutjeske. U sklopu takve situacije poseban značaj dobija činjenica da je naš Vrhovni štab blagovremeno prebacio neke naše jedinice na levu obalu Pive, pa zatim na Sutjesku, odnosno zapadno od Suhe i prema Košuru. To je bila dalekovida i smela odluka, pogotovo kad se ima u vidu koliko nam je bilo teško odvojiti i jednu jedinu jedinicu iz ogorčenih borbi sa nadmoćnim neprijateljem, a koje su na svim otsecima već bile u toku.

Koliko se sećam i kao što sam već rekao, mislim da bi bilo pogrešno tvrditi da smo već tada bili odlučili na kom mestu ćemo izvršiti proboj. U ovako složenoj situaciji to nije bilo ni mogućno. Ali se svakako može reći da smo u vrlo teškoj opštoj situaciji, blagovremenim upućivanjem jedinica napred, na opštem pravcu koji je ocenjen kao najpovoljniji, *stvorili uslove* da se proboj izvrši na najpovoljnijem mestu, čim se ono *u toku dinamike borbe* bude ocrtalo.

Tako je Druga proleterska brigada bila upućena na Sutjesku, pa za njom i druge jedinice, i tako je, najzad, na tom pravcu i izvršen proboj.

Na otseku jedinica koje su bile pod komandom Štaba Prve proleterske divizije i susednih bilo je još nekoliko prekretničkih momenata: borba na Borovnu, zatim na Košuru, — bez obzira što nismo uspeli odbaciti neprijatelja sa Košura, — a naročito herojska borba Druge dalmatinske na G. i D. Barama.

Jedinice pod komandom Prve proleterske divizije bile su u prethodnici. Treba potsetiti da su u bitkama koje smo mi vodili, u onakvim uslovima ratovanja i uz onakvu brojnu nadmoć neprijatelja, po pravilu, bez obzira koliko je teška opšta situacija, odnosno naročito kad je teška — relativno najlakši zadatak imale čelne jedinice. Jedinice i komandanti u prethodnici imali su uvek tendenciju da hitaju napred, naročito ako neprijatelj pred njima nije uspeo da se prikupi i organizuje. Ta tendencija je zdrava, ona nosi u sebi ofanzivnost. Ali ta tendencija može biti jednostrana, sa gledišta interesa celine jedinica angažovanih u boju, pogotovo kad se ima u vidu kakav težak problem su pretstavljali ranjenici. Tu je Vrhovni štab, koji je neposredno rukovodio kretanjem i operacijama svih jedinica, bio u vrlo teškoj situaciji, jer je, pored svega ostalog, morao neprekidno da ocenjuje koliko smemo da se rastegnemo, a koliko moramo ostati okupljeni.

Mi, na čelu, posle izbijanja na Vrbničke Kolibe i posle borbi vođenih u toku 9-og juna, osetili smo da smo najzad izbili na prostor na kome neprijatelj nije uspeo da se učvrsti i organizuje. I osetili smo da to treba iskoristiti, tim pre što je to bila jedina sagledana i možda poslednja pukotina u obruču taktičkog okruženja. Smatrali smo da se, i sa gledišta interesa celine, najzad pruža prilika za proširenje prostora našeg manevra i našeg dejstva, a to je bilo postalo neophodno. Zato mislim da je odluka o proboju kod Balinovca bila ispravna, a sprovedena je tako umešno, odvažno i odlučno, od jedinica i komandi, da je postignuto puno iznenađenje neprijatelja. Njom je stvoren otvor posle čega se neprijatelj morao ograničiti na relativno manje, ograničene ciljeve, u poređenju sa onima koje je sebi mogao postaviti dotada. To nije moglo otkloniti teškoće začelnih jedinica, ali one ih već nisu mogle izbeći, a mislim da bi bilo još teže i za njih i za sve ostale da smo svi ostali na prostoru Sutjeska—Košuta.

Neuspehom Pete neprijateljske ofanzive ozakonjen je, da tako kažem, i novi odnos naših i neprijateljskih snaga i mogućnosti. To je bio poslednji pokušaj opkoljavanja i uništenja Udarne grupe divizija zajedno sa Vrhovnim štabom.

Neprijatelj je sigurno znao da uništenje ove grupe ne bi zaustavilo Narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji, ali je pravilno ocenio da bi nam time zadao vrlo ozbiljan udarac. Uništenje ove grupe je za neprijatelja bilo važno, osim toga, i zbog njenog velikog značaja u odnosu na jadranski i srbijanski front, koji su ustvari bili u okviru dva glavna tada uočljiva i mogućna pravca savezničke akcije na Balkanu, pravca Jadranskog Mora i Grčke. Kasniji događaji su dejstvu naših jedinica na ovim frontovima, u sklopu opšte savezničke akcije na susednim frontovima, dali još veći značaj.

Koča POPOVIĆ

DRUGA PROLETERSKA DIVIZIJA OD KOLAŠINA, PREKO SUTJESKE, DO SJETLINE

Bitka na Sutjesci je posljednji veliki pokušaj okupatorskih snaga da u jednom zamahu unište Glavnu operativnu grupu i Vrhovni štab i da time daju drugi tok čitavom daljem vođenju Narodnooslobodilačkog rata. Bitka je uslijedila kao neposredno produženje teške i dugotrajne operacije protiv slobodne teritorije u kojoj neprijatelj nije postigao željeni cilj, ali je desetkovao, izmorio i iskrvario naše trupe, opterećujući ih sve većim brojem ranjenika i bolesnika. Time je bio u velikoj mjeri skučen manevar naših snaga i dovedena u opasnost njihova inicijativa — to najubojitije oružje formacija Narodnooslobodilačke vojske. Našim trupama je, i pored toga, trebala samo kraća operativna pauza da se, poslije teških borbi u takozvanoj Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi koje su bez prekida trajale nekoliko mjeseci, odmore, srede, popune i učvrste na prostoriji Crne Gore i Hercegovine (gdje su izbile poslije bitke na Drini), likvidiraju jedan dio italijanskih garnizona, razbiju četnike (naročito vasojevićke) i njihov uticaj i da na taj način obezbijede povoljnu operacijsku osnovicu za kasniji prodor u Srbiju — najveću i jednu od najvažnijih teritorija rata. U vezi sa opštom situacijom na jugoslovenskom ratištu, u cilju proširenja i još intenzivnijeg vođenja rata, tamo je i trebalo prenijeti dejstva

glavnih snaga Glavne operativne grupe. Samo tako se obezbjeđivao puni opštejugoslovenski karakter rata čime su se jedino i mogle pripremiti završne operacije i osigurati cilj koji je, prodorom Prve armiske grupe u Srbiju sredinom 1944 godine, i postignut.

Zamisao Vrhovnog komandanta je zasnivana na takvom značaju Srbije, razvoju događaja kod nas i u svijetu i na perspektivi razvitka tih događaja koji su u odnosu na Srbiju zavisili od dejstava koja će biti osigurana, podržana i usmjerena dejstvima Glavne operativne grupe.[1] Situacija je izgledala dosta povoljna za izvršenje svih priprema i ostvarenje daljih ideja Vrhovnog štaba za prodiranje ka istoku.

Međutim, i neprijatelj je znao kakve bi posljedice imalo ostvarenje takve zamisli, pa je zato i požurio da Glavnu operativnu grupu, još zamorenu, iscrpenu i opterećenu ranjenicima i bolesnicima, tuče prije nego što ona uspije da se konsoliduje, zada ozbiljne udarce Italijanima, razbije četnike i da se solidno ojača i učvrsti na tom za manevar pogodnom prostoru. U tom cilju on je odlučio da je najprije jakim snagama okruži (nanoseći joj gubitke), stegne, nabaci na masive Sinjajevine, Durmitora i Maglića i koncentričnim napadima na tom, za

---

[1] Kada se govori o našim planovima u tom periodu rata, u nekim radovima se misli na nekakav plan (donijet navodno u Rami) po kome je, poslije forsiranja Neretve i Drine, razbijanja neprijateljske protivofanzive i izbijanja na ovaj važan operativni prostor, trebalo odmah prodrijeti glavnim snagama u Kosmet, a ostatkom snaga ka Srbiji. Međutim, takav plan nije postojao, a on bi bio i nerealan, zato što je Narodnooslobodilački pokret u Kosmetu bio vrlo slab i što takav zaobilazan prodor nije bio ni potreban, a ni operativno opravdan. S druge strane, neprijatelj je u Kosmetu imao jak uticaj pa je, koristeći stari antagonizam Šiptara i Srba u toj oblasti, formirao diviziju »Skenderbeg« i mnoge miliciske formacije. Zbog toga bi snage Glavne operativne grupe tamo bile uvučene u teške borbe (to je potvrdio pokušaj prodora naših srpskih snaga u tom pravcu sredinom 1944), za razliku od Srbije u kojoj bi se oslonile na prijateljski raspoloženo stanovništvo i već postojeće i dosta aktivne, iako male, partizanske snage. Ustvari, radilo se samo o *ideji* (što je logično kad se zna da o situaciji u Srbiji nije bilo dovoljno podataka) koju je, po dolasku na crnogorsko-hercegovački pivo, trebalo ostvariti u dvije etape: prvo — odmoriti i popuniti snage Glavne operativne grupe, učvrstiti se na prostoru Crne Gore i Hercegovine i povezati se sa snagama u istočnoj Bosni i partizanskim snagama u Srbiji, i drugo — tek onda preduzeti energično nastupanje ka Srbiji (jer se tamo nije smjelo ići, a da se ne dobije bitka). Dakle, planove je tek trebalo stvarati na osnovu te ideje i konkretne situacije u Srbiji, u čemu se nije moglo zakasniti, već samo preuraniti.

manevar i snabdijevanje veoma nepogodnom prostoru, sabije na plato između Tare i Pive i tu, u uglu između tih rijeka, dubokim prodorima najprije razbije, a onda i potpuno uništi. I, zaista, neprijatelju je pošlo za rukom da našim snagama naturi bitku i po vremenu i po mjestu približno onako kako je to on planirao, i da nas više nego i u jednoj drugoj bici postavi u položaj koji mu je davao mnoge mogućnosti za ostvarenje takvog plana.

Što je u tome više uspio nego i u jednoj ranijoj bici ima dosta uzroka, među kojima je naše sporo reagiranje, vjerovatno, jedan od najvažnijih.

Naše trupe su saznale ili osjetile neke od neprijateljskih priprema, ali niko nije vjerovao da će protivofanziva tako jakim snagama tako brzo uslijediti.[2] Zato je bilo prilično teško preduzeti odgovarajuće protivmjere, iako je ranije bilo odlučeno da snage Glavne operativne grupe (koje su bile opterećene sa preko 3.000 ranjenika i bolesnika), u slučaju slične neprijateljske protivofanzive, izvrše manevar u pravcu Bosne i da, naslonom na snage u Bosni, izbjegnu odlučujuću bitku, jer bi njene posljedice u takvoj situaciji mogle biti vrlo teške. A odluku o proboju već oformljenog šireg neprijateljskog obruča bilo je teško brzo donijeti, prije nego što se bar donekle razjasni situacija. Takva odluka se nije smjela brzo donijeti, a da se pritom ne zažali za tako važnom prostorijom i zamisli oko prodora u tako važan rejon kakva je za nas bila u to vrijeme Srbija. Moralo se, dakle, dobro razmisliti i tačno procijeniti situacija, jer je takva odluka značila radikalno mijenjanje svih naših planova, što bi u velikoj mjeri uticalo na dalji razvoj događaja, naročito ako to ne bi bila neprijateljska protivofanziva širih razmjera i odlučujućeg karaktera. Tako je, kao što se kasnije i pokazalo, vrijeme odmicalo u korist neprijatelja (kojemu

---

[2] Naša obavještenja, a naročito agenturni dio obavještajne službe, bila su slaba. To je bila skoro stalna slabost Narodnooslobodilačkog rata (sem Slovenije i nešto u Hrvatskoj). Ona se naročito ispoljila pred ovu operaciju, i to na prostoriji koju smo prije godinu dana napustili. Neprijatelj je na tom prostoru bio varvarskim represalijama gotovo sasvim razorio našu raniju službu, tako da ju je trebalo iznova izgraditi.

treba dodati i ona tri dana koja su izgubljena u čekanju savezničke vojne misije na Žabljaku)[3], a situacija Glavne operativne grupe postajala je sve komplikovanija. Time se i može objasniti to što se prvi dio ove operacije završio u korist neprijatelja[4].

Ostvarujući zamisao Vrhovnog štaba o razvijanju ofanzivnih dejstava poslije Bitke na Drini, dvije nepotpune brigade Druge proleterske divizije — tri bataljona Druge proleterske (1-vi, 2-gi i 4-ti) i Četvrta proleterska brigada — i Peta crnogorska brigada razbile su potpuno 1/2 maja 1943 godine četnike i jedan italijanski puk na Javorku kod Nikšića, od koga se spasla samo jedna ili najviše dvije čete sa komandantom puka[5].

Početkom maja 1943, u sastavu Druge proleterske divizije nalazile su se: Druga proleterska, Četvrta proleterska, Druga udarna dalmatinska i Sedma krajiška brigada (pridodata poslije Bitke na Drini). Tada joj je Vrhovni štab stavio do znanja da se tri brigade Prve proleterske divizije kreću ka Vasojevićima sa ciljem da napadnu neke tamošnje italijanske garnizone i čet-

---

[3] Pošto je bilo već dogovoreno da misija dođe kod Vrhovnog štaba, nije se smjelo dozvoliti da se ona ne prihvati, jer je to bilo faktičko priznanje naših oružanih snaga od strane Saveznika. A to je za nas pretstavljalo krupnu političku pobjedu u odnosu na četnike i ostale kvislinge. Dakle, dragocjeno vrijeme je žrtvovano, jer nije bilo drugog izlaza.

[4] Ova operacija dobila je naziv Bitka na Sutjesci zbog toga što se njen rješavajući dio odigrao na otsjeku Sutjeske, dok njen prvi dio pretstavlja samo uvod u ovu veliku bitku.

Neprijatelj joj je dao naziv operacija »Švarc«, a ne »Peta« ili ne znam koja »ofanziva«.

[5] Na Javorku i u rejonu Jasenovog Polja ubijeno je oko 650, a zarobljeno oko 600 italijanskih vojnika i oficira i oko 200 četnika, i zaplijenjeno: 7 tanketa, 17 kamiona, 4 motocikla, 4 brdska topa, 11 minobacača, 24 mitraljeza, oko 600 pušaka, nekoliko desetina mašinskih pušaka, 5 radiostanica, velika količina municije za ova oruđa i znatne količine opreme i hrane. Zarobljenici su kroz nekoliko dana bili zamijenjeni za internirane i zatvorene rodoljube, kojima su popunjene Četvrta proleterska i Peta crnogorska brigada. Naši gubici su bili minimalni. U ovom boju istakla se Peta crnogorska brigada Treće divizije i njen komandant Sava Kovačević. Tada je Centralnom komitetu i Vrhovnom komandantu upućena otprilike ovakva depeša: »Čestitamo vam 1 maj pobjedom na Javorku u kojoj je ubijeno 650, zarobljeno 600 italijanskih vojnika i oficira; zaplijenjena sva ratna oprema i razbijeni četnici«. Depešu su potpisali komandant i komesar Druge proleterske divizije.

nike (vjerovatno najprije na Mojkovac — Kolašin) čim tamo stignu.

Početkom maja (između 2 i 5 maja) brigade Druge proleterske divizije nalazile su se: Sedma krajiška na Sinjajevini (Timar — Bare), Četvrta proleterska se prebacivala od Javorka prema južnim padinama Sinjajevine, ka prostoru Malinsko — Strug (sem 3-eg bataljona koji je ostao u Lukovu oko Nikšića i Gvozda). Druga proleterska brigada je sa dva bataljona (1-vim i 2-gim) držala položaje Gornje Polje — Javorak, dva bataljona (3-ći i 5-ti) nalazila su se na prostoru Uzlup — Šćepan-Polje, a jedan (4-ti) na putu od Nikšića ka Šćepan-Polju. Druga dalmatinska brigada još učestvuje u blokadi Foče. Takav raspored brigada omogućivao je angažovanje divizije bilo ka Kolašinu i Vasojevićima radi sadejstva Prvoj proleterskoj diviziji na tom pravcu, bilo prema Nikšiću i Podgorici (Titogradu). Štab divizije nalazio se 6 i 7 maja u Mokrom (3 km jugozapadno od Šavnika), a od 7 do 9 maja u selu Miloševići (4 km južno od Šavnika).

PRIPREME ZA NAPAD NA KOLAŠIN

Na savjetovanju u Kruševu, kome je prisustvovao i komandant Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant naredio je da se Druga proleterska divizija koncentriše prema Kolašinu i da, ako to situacija dozvoli, zauzme Mateševo, izbije na Bioče i Vjetrenik; da Prva proleterska divizija za to vrijeme zauzme Bijelo Polje, zatim da obje najprije zauzmu Mojkovac i Kolašin, a kasnije i Berane (danas Ivangrad). Komandant Druge proleterske divizije naredio je odmah depešom 8 maja, iz Kruševa, svojim brigadama da krenu u pravcu Kolašina, ali ih je usmjeravao tako da ih može upotrijebiti i u pravcu Vasojevića.

Dok se (12 maja) glavnina Druge proleterske divizije počela prikupljati za napad na Kolašin, dotle je prema Bioču i Podgorici upućena (pod komandom Nika Strugara) Udarna grupa bataljona (3-ći bataljon Četvrte proleterske, zatim 2-gi i 4-ti Pete crnogorske brigade, kao i neke partizanske snage sa tog rejona), da u sadejstvu sa dva bataljona Zetskog odreda

razbije i uništi četnike i italijanske snage u rejonu Pipera i Bioča i da na taj pravac privuče što jače neprijateljske snage.[6]

Prema naređenju Vrhovnog komandanta (od 14 maja) Kolašin je trebalo napasti 17 maja. Plan za napad povjeren je Štabu Druge proleterske divizije. Prva proleterska divizija imala je prethodno da likvidira Mojkovac, a zatim su obje divizije trebale da brzo i skriveno grupišu svoje glavne snage s jedne i druge obale Tare za brz i energičan napad na Kolašin.

U to vrijeme u dobro fortifikaciski uređenom Kolašinu nalazilo se: dva bataljona divizije »Venecija«, jedna brdska baterija, preko 500 Đurišićevih i dva bataljona srbijanskih četnika. Pored toga, sa jugoistoka primicala se njemačka 1-va brdska divizija.

POČETAK NEPRIJATELJSKE PROTIVOFANZIVE

Pošto je iznenada upala u Andrijevicu i Kolašin i razoružala četnike, 1-va brdska divizija je, 15 maja uzoru, prešla u nastupanje protiv snaga Glavne operativne grupe, i to na pravcu glavnog udara njemačkih snaga na ovom sektoru — u zoni između Brodareva i Kolašina. Pri tome je sjevernije, pravcem Vlaško Polje — Šahovići, nastupala njena borbena grupa »Remolt« (99 lovački puk sa ojačanjima), dok je južnije, pravcem Mateševo — Kolašin, nastupala grupa »Salminger« (98 lovački puk sa ojačanjima).[7] Od Kolašina ka Mojkovcu bio je upućen jedan motorizovani odred (»Daumiler«), dok je po-

---

[6] Ova grupa bataljona je, prodirući ka Bioču, razbila crnogorske četnike koncentrisane na liniji Pantelijev Vrh — Ilijino Brdo, a zatim noću 15/16 maja na južnim padinama Vežešnika razbila italijanske snage (upućene iz Podgorice) i tom prilikom potpuno uništila štab italijanskog 383 puka i njegov 3-ći bataljon i zaplijenila veliku količinu oružja, municije i opreme.

Događaji kod Bioča dobrim dijelom su bacili u to vrijeme u zasjenak događaje na ostalim djelovima fronta. Pretpostavljajući da su to uvodne borbe za proboj snaga Glavne operativne grupe prema Staroj Crnoj Gori i Albaniji, Njemci i Italijani su preduzeli hitna prebacivanja jedinica na jug ka liniji Mateševo — Bioče — Titograd — Spuž. Ovakvo odvlačenje neprijateljskih snaga sa pravaca glavnih zbivanja odraziće se donekle nepovoljno na njihovo grupisanje u kasnijim fazama bitke.

[7] Borbena grupa »Remolt« bila je sastava: 99 brdski lovački puk, brdski artiljeriski divizion, pionirska četa i neki tenkovski dijelovi, a grupa »Salminger«: 98 brdski lovački puk, brdski divizion (bez jedne baterije) i četa pionira.

zadi grupe »Salminger« nastupala rezerva ove divizije. U Andrijevici nalazio se puk »Brandenburg«. Poslije ulaska u Kolašin grupa »Salminger« produžila je ka Mojkovcu, a odred »Daumiler« ka G. Lipovu.

Do 15 maja prema Kolašinu i Mojkovcu bilo je prikupljeno pet brigada (prema Mojkovcu Prva proleterska i Treća krajiška, a zapadno od Kolašina Sedma krajiška, Četvrta proleterska i Druga dalmatinska koja je tih dana stigla sa Tepaca u Boan). U momentu početka neprijateljske protivofanzive, brigade Druge proleterske divizije bile su ovako raspoređene: Četvrta proleterska zapadno od Kolašina (štab brigade u Bistrici), Sedma krajiška u rejonu sela Lipova, Druga dalmatinska u rejonu sela Boana i sela Bara.[8] Štab divizije u Boanu.

I tako je 1-va brdska divizija napala naše snage u trenutku kada je Vrhovni štab planirao zauzimanje Mojkovca i Kolašina, prema kojima su već bile prikupljene brigade Prve i Druge proleterske divizije određene za napad na ovaj utvrđeni neprijateljski garnizon.

Odmah, još prvog dana protivofanzive, razvile su se oštre borbe, naročito na sektoru Prve proleterske divizije, prema kome je dejstvovala sjeverna grupa njemačke 1-ve brdske divizije. Neprijatelj je ubrzo uspio da ovlada prostorijom istočno od linije Šahovići — Slijepač Most i grebenom jugozapadno od Šahovića (Rudine—Željevo—Sokolovica).

Još se ne uviđa da se radi o ofanzivi širokih razmjera, te Vrhovni štab naređuje Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji da zajedničkim dejstvima (Prve proleterske, Treće krajiške i Druge dalmatinske brigade) osujete neprijateljski prodor prema Šahovićima, zadržavajući i dalje inicijativu za predviđena ofanzivna dejstva. Međutim, neprijatelj produžuje napade, potiskuje Prvu proletersku brigadu i zauzima Šahoviće. U isto vrijeme on je, po prelasku Tare kod Mojkovca, produžio dejstva sjevernim padinama Sinjajevine i izbio na liniju Šanac — D. Lipovo, dok je grupa »Salminger« forsirala Taru kod Kolašina. Zbog

---

[8] Druga proleterska brigada već je bila ušla u sastav Drinske operativne grupe, gdje su stigla (22 maja) i ona dva bataljona (1-vi i 2-gi) koji su bili na pravcu Javorak — Nikšić.

ovoga je Druga proleterska divizija bila prinuđena da se povuče na lijevu obalu Tare, održavajući i dalje vezu sa Prvom proleterskom divizijom. Drukčije se nije moglo, niti smjelo dejstvovati, ne samo zbog toga što je za nas bio važan ovaj crnogorsko-hercegovački pivo za razvijanje daljih dejstava, već i zato, što je ranija praksa pokazala da su se protivu sličnih poduhvata neprijatelja mogla planirati solidna protivdejstva samo onda kada se jasno ispoljila namjera neprijatelja, inače bi bilo isuviše »manevrovanja«, a naše trupe ne bi nikada stekle upornost koja je karakterisala sva njihova borbena dejstva.

U izvještajima Prve proleterske divizije od 17 maja naglašeno je Vrhovnom štabu da napadi jakih neprijateljskih snaga, izgleda, imaju prije karakter šire protivofanzive na čitavom frontu Glavne operativne grupe, nego lokalan napad na ove dvije divizije u cilju njihovog odbacivanja od njemačkih i italijanskih garnizona. Podvučeno je i to da pojava Njemaca mijenja dosadanje planove i perspektive te, ako bi se i pored toga ostalo »pri ranijem planu za likvidaciju neprijateljskih snaga na našem sektoru« (misli se na zauzimanje Mojkovca i Kolašina), onda Štab Prve proleterske divizije smatra, kako u svom izvještaju i kaže, da bi u tome pravcu trebalo jače angažovati Drugu proletersku diviziju. Zbog toga je Vrhovni štab i naredio Drugoj proleterskoj diviziji da izvrši pritisak ka Mojkovcu.

Četvrta proleterska brigada je uspjela (18 juna) da u rejonu Umova privremeno okruži neke neprijateljske djelove koji su bili prodrli od Kolašina. Pretpostavljajući da se radi o pripremi jačih napada na Mateševo i Kolašin, Njemci su odmah preduzeli napad jakim snagama od Kolašina i Lipova, oslobodili okružene djelove i zauzeli Vučje. Ovoga dana Druga dalmatinska brigada vršila je pritisak prema Mojkovcu u cilju usporavanja neprijateljskog nadiranja na tom pravcu i sadejstva brigadama Prve proleterske divizije. Štab Prve proleterske divizije tražio je da ova brigada u toku noći 18/19 maja energično napadne jake neprijateljske kolone koje su primijećene u Gornjim i Donjim Poljima, zapadno od Mojkovca, obećavajući da će u isto vrijeme i njene snage izvršiti jak pritisak na Mojkovac.

Izviješten o koncentrisanju jačih neprijateljskih snaga u G. i D. Poljima, Vrhovni štab je došao do zaključka da će neprijatelj produžiti nadiranje lijevom obalom Tare ka Bistrici, pa je naredio (18 maja u 11.45 časova) da Druga proleterska divizija hitno usmjeri tamo Sedmu krajišku brigadu i sigurno zatvori pravac prema Bistrici. U isto vrijeme naredio je da Četvrta proleterska uputi jedan svoj bataljon na Vratilo sa izviđačkim djelovima ka G. Lipovu, i da odmah povuče svoj 3-ći bataljon od Bioča iz sastava grupe Nika Strugara. Ovakvim pomjeranjem snaga Druge divizije sa jednovremenim povlačenjem brigada Prve divizije na liniju Vaskovo — Kovren, bio je front prema istoku mnogo čvršće i solidnije povezan, te je mnogo bolje obezbjeđivao potrebno sadejstvo ove dvije divizije i efikasnije planiranje njihove dalje upotrebe. To je istovremeno bio i trenutak kad se konačno odustalo od napada na Mojkovac i Kolašin, trenutak kada je Vrhovni štab počeo preduzimati opsježnije mjere i pripreme u skladu sa novonastalom operativnom situacijom, za koju je bilo naročito karakteristično to da je inicijativa sve više prelazila u ruke neprijatelja. A da bi se situacija još više razjasnila i da bi se donijela odluka o našim budućim dejstvima i eventualnom pravcu proboja, ako bi nas neprijatelj okružio, trebalo je još izvjesno vrijeme pružati otpor njegovim snagama. U međuvremenu su date direktive i izdata naređenja za izvršenje budućeg manevra, a brigade Prve i Druge proleterske divizije povučene su za 5—15 km, radi međusobnog čvršćeg povezivanja, predaha i slobodnije upotrebe.

Ovo vrijeme Vrhovni komandant je iskoristio za proučavanje novonastale situacije i preduzimanje odgovarjućih mjera, jer je u Vrhovnom štabu bilo jasno da mogu nastupiti teški okršaji i da već treba misliti na to kako da se najorganizovanije, planski i sa najmanje žrtava, vještim manevrom, izvuku snage Glavne operativne grupe iz odlučne bitke, koja nije ništa obećavala do nova velika krvavljenja i okruženje grupe od strane neprijatelja u cilju uništenja njenih glavnih snaga. Vrhovni komandant poziva u svoj štab na Crnom Jezeru pod Durmitorom najprije komandanta Prve, a onda i komandanta Druge proleterske divizije. Na osnovu ranijeg savjetovanja u Vrhov-

nom štabu, gdje je cijenjena situacija, sada je diskutovano o situaciji i određivane su okvirne mjere koje treba preduzeti kada se nešto jasnije ispolje namjere neprijatelja. Raspravljano je o pretpostavkama: da se manevrom preko Drine kod Broda (nešto južnije od Foče) probije snagama Glavne operativne grupe u Bosnu, a da se još razmatraju pravac između Pljevalja i Drine i onaj preko Sutjeske prema Bosni. Vrhovni komandant je ukazivao na težinu situacije koja može nastupiti i tražio od komandanata divizija da brzo reaguju imajući u vidu cjelinu grupe, i da stalno obezbjeđuju sadejstvo na terenu, jer su to uslovi kojima će se obezbijediti pobjeda u ovoj kao i u dosadašnjim operacijama. Naglašavao je da smo malo obaviješteni i da se odluka ne smije donositi isuviše brzo, a usto i da se Englezi moraju čekati.

U toku ovih već značajnih petodnevnih borbi situacija se sve više razjašnjavala i davala podataka za donošenje odgovarajućih rješenja. Vrhovni štab jasno uviđa da je okruženje jakim neprijateljskim snagama sa nekoliko pravaca već otpočelo i da neprijatelj nastoji ne samo da nam spriječi prodor ka jugoistoku, već sa svoje strane preduzima koncentrično nadiranje jakim snagama i na drugim pravcima (od Pljevalja, Foče, Gackog), težeći da nas sabije na uži prostor Durmitor — Maglić — Šćepan Polje i tu razbije i uništi. U takvoj situaciji Vrhovni štab je odlučio (19 maja) da se Glavna operativna grupa probija u Bosnu i u vezi sa tim odmah je naredio da se izvrši pregrupisavanje glavnih snaga prema Fočanskom sektoru koji je u toj situaciji davao najviše izgleda za jedno takvo rješenje.

POČETAK OKRUŽAVANJA NAŠIH SNAGA

Oko podne 20 maja Vrhovni štab nas je obavijestio o koncentričnom nastupanju neprijateljskih snaga od Pljevalja, Foče i Gackog i o tome da su Prva proleterska i Treća krajiška brigada upućene ka Foči. On je u vezi s tim naredio: da se Sedma krajiška brigada odmah uputi pravcem Šavnik — Pivski Manastir — Ravno radi pojačanja Desete hercegovačke brigade koja je sprečavala nadiranje jakih neprijateljskih snaga na pravcu Gacko — Goransko; da se Druga dalmatinska brigada pomjeri na lijevu obalu Tare, stim da manjim snagama brani pre-

laze kod Dobrilovine (20 km zapadno od Šahovića), Prenćana (20 km istočno od Žabljaka), Đurđevića Tare, Lever Tare i Tepaca, a glavnim snagama da se još zadrže na prostoru Krš (oko 10 km istočno od Žabljaka) i, najzad, da se Četvrta proleterska brigada pomjeri na prostor Krnja Jela — Boan, ostavljajući jače zaštitne djelove na Vratlu i prema G. Morači.[9]

Sjutradan predveče Štab Druge proleterske divizije krenuo je iz Boana za Timar, dok su brigade već bile u pokretu, u duhu naređenja Vrhovnog štaba od prethodnog dana. Sedma krajiška brigada, poslije usiljenog marša od sela Lipova preko Dubrovskog, Dubljevića i Borkovića, stigla je (23 maja) u Orah, gdje u zajednici sa Desetom hercegovačkom brigadom vrši noćni protivnapad (23/24 maja) na neprijateljske snage prema Berušici. Sjutradan se obje brigade povlače na položaj na liniji Kućetine — Šejtan Kula, a 25 maja Sedma krajiška brigada povlači se na Goransko. Poslije prelaska na desnu obalu Pive, brigada se u toku 27 maja razmjestila u rejonu Pirni Do.

Četvrta proleterska brigada i dalje je svojim dejstvima na južnim padinama Sinjajevine usporavala nadiranje južne grupe (»Salminger«) 1-ve brdske divizije, tako da je ona tek 24 maja dostigla liniju: Borova Glava — Jablanov Vrh — Ravno. Brigada je 24/25 maja izvršila protivnapad na Jablanov Vrh koji, istina, nije uspio, ali je zadržao nadiranje 1-ve brdske divizije na tom pravcu sve do 27 maja. Brigada je zatim preduzela marš pravcem: Mljetičnjak — Komarnica — Boan — Nikolin Do — Boričje — Pišča — Vojnovići (3 km od Krsca), gdje je zanoćila 29/30 maja.

Druga dalmatinska brigada prebacila se na ranije određenu prostoriju u cilju izvršenja postavljenog zadatka. Njena

---

[9] Uveče 20 maja obruč oko Glavne operativne grupe mnogo se jasnije ocrtavao: glavnina 7 SS divizije »Princ Eugen« [oznaku 7 dobila je kasnije] nalazila se u rejonu Nikšića, a jedna njena kolona ispred Ravnog (8 km istočno od Avtovca); divizija »Ferara« u rejonu južno od Nikšića; Grupa »Anaker« izbijala je na liniju Gacko — Vrbnica, a ostale snage 118 divizije sa 4 lovačkom brigadom već su bile na liniji Mješaja — Četinište — Zlataja; 369 (nepotpuna) divizija u rejonu Gotovuše i Čajniča bila je u tijesnoj vezi sa Italijanima u Pljevljima, a pozadi nje 63 bugarski puk; bataljoni divizije »Taurinense« izbijali su na put Pljevlja — Tulovo, a pozadi njih 61 bugarski puk; 1-va brdska divizija nalazila se zapadno od linije Šahovići — Mojkovac — Kolašin.

glavnina nalazila se, 26 maja, na Sinjajevini u rejonu Ružice, a 30 maja ona je bila na maršu od Negobuđe za Mratinje.

Štab Druge proleterske divizije stigao je 29 maja u selo Boričje, a 30 maja se prebacio u selo Kneževići.

NAŠA PROTIVDEJSTVA U CILJU SPREČAVANJA UŽEG OKRUŽENJA I OČUVANJA INICIJATIVE

Vrhovni štab je uvidio opasnost od manevra lijevog krila 7 SS divizije i djelova grupe »Anaker«, koji su težili da što prije ovladaju prelazima na Pivi, kod Goranskog, Plužina i Mratinja, i onemoguće proboj našim snagama ka Ravnom i Izgorima. U vezi s tim 26 maja naredio je Štabu Druge proleterske divizije da sa Četvrtom proleterskom brigadom krene preko Pive na gatački pravac i preuzme komandu nad Desetom hercegovačkom i Sedmom krajiškom brigadom, stim da sa ove tri brigade razbije lijevo krilo 7 SS divizije, a zatim produži ofanzivna dejstva ka liniji Gacko — Čemerno — Suha. Ovakvim grupisanjem tri brigade Druge proleterske divizije na gatačkom pravcu stvoreno je veoma važno bočno osiguranje na južnim masivima planine Bioča, Maglića i Volujaka, koje će prilikom prelaska Glavne operativne grupe preko Mratinja (Vučeva) i Sutjeske i u daljem razvoju događaja igrati značajnu ulogu u obezbjeđenju od dejstava neprijatelja od Ravna, Maglića, Gacka, Konjskih Voda.

Zaštita južnog boka na otsjeku Mratinje — Trnovačko Jezero — Suha, koja je ranije bila povjerena Prvoj proleterskoj brigadi, sada je pala u dio Drugoj proleterskoj diviziji, koja će taj zadatak izvršavati ofanzivnim dejstvima sa ciljem da se omogući planirani proboj čitave Glavne operativne grupe iz okruženja. Ovako brza i svojevremena pregrupacija jednog dijela naših snaga (kuda će kasnije biti upućena glavnina Glavne operativne grupe) došla je kao posljedica odustajanja od proboja glavnih snaga južno od Foče, odnosno kod Broda na Drini, i, odluke da se glavnim, ili čak i svim snagama, probija obruč preko Sutjeske i Zelengore u pravcu Bosne. Sreća je što je Vrhovni štab donio svojevremeno tu odluku i tim ofanzivnim manevrom obezbijedio izvršenje konačne zamisli o proboju snaga Glavne operativne grupe iz okruženja. To je bio onaj

odlučni momenat u čitavom daljem vođenju ove operacije, koji je omogućio da se isprave neke posljedice početnog — nešto sporijeg reagiranja.

Sjutradan (30 maja) oko prelaza kod Mratinja bile su prikupljene tri brigade: Sedma krajiška (bez jednog bataljona), Deseta hercegovačka (bez 2-gog — Mostarskog — bataljona) i Četvrta proleterska brigada. Sa ove tri brigade trebalo je odbaciti neprijatelja od Javorka, razbiti ga u dolini Vrbnice i na prostoriji Plužine — Goransko i deblokirati prelaze na Pivi u rejonu Krsca i Pivskog Manastira.

Vrhovni štab je promijenio naređenje koje je ranije izdao Štabu Druge proleterske divizije, pa je naredio Štabu Treće udarne divizije da sa Četvrtom proleterskom, Sedmom krajiškom, Desetom hercegovačkom i Drugom dalmatinskom brigadom razbije neprijatelja koji nadire pravcem Plužine — Javorak — Mratinje i da ga što dalje odbaci ka jugozapadu, oslobađajući time pravac: Krstac — Plužine — Miloševići — Stabna — Izgori — Grab. Pošto je ukazivao na potrebu brzog i energičnog rada na tom pravcu, Vrhovni štab je kasnije depešom naredio da se ova akcija preduzme ne čekajući na Drugu dalmatinsku brigadu, koja je još bila na maršu.

Tako je ovim bojem rukovodio Štab Treće udarne divizije (a ne Štab Druge proleterske divizije), stim što su se na njegovom komandnom mjestu nalazili komandant i komesar Druge proleterske divizije (jer se većina brigada Druge proleterske divizije nalazila na tom pravcu). U pismu Vrhovnog štaba, koje je odmah poslije boja (ili pri kraju boja) došlo Štabu Druge proleterske divizije, govori se o nesporazumu koji je nastao promenom ranijeg naređenja o rukovođenju ovim bojem — najprije Štab Druge proleterske divizije, a zatim Štab Treće udarne divizije. Međutim, ovaj nesporazum nije imao posljedica. Naređenje Vrhovnog štaba je izvršeno, a neprijatelj zaustavljen i odbačen prema Plužinama i Stabnu, kako je i zahtijevano od strane Vrhovnog štaba.

Zadržavajući se na prelazu Pive oko organizovanja prelaska (jer je situacija oko mosta sjutradan mogla biti kritična u slučaju naleta neprijateljske avijacije, ako se brzo ne napravi

red) i davanja uputstava brigadama, Štab Druge proleterske divizije je stigao u Mratinje 1 juna.

Na mratinjskom pravcu, koji je pretstavljao osjetljivo žarište na južnom boku Glavne operativne grupe, razvile su se žestoke borbe. One su uglavnom ovako tekle: Djelovi 1-og bataljona Sedme krajiške brigade, po izbijanju na Javorak, sukobili su se (30 maja) u susretnoj borbi sa prednjim djelovima grupe »Anaker« (2-gim bataljonom 738 puka) i uspjeli da ih zadrže, a zatim, kada su u toku noći 30/31 maja počele pristizati ostale snage (iz Sedme i Desete brigade), da ih odbace uz velike gubitke ka Štirnu i Brljevu. Ovim je u posljednjem momentu održan Javorak (vrlo jak topografski oslonac) i spasen najvažniji prelaz na Pivi, oko koga će se narednih dana razviti vrlo uporne i iscrpljujuće borbe.

Noću 31 maja / 1 juna izvršen je opšti napad sa pristiglim djelovima iz ove tri brigade, i to: Sedmom krajiškom pravcem Javorak — Brljevo, Četvrtom proleterskom pravcem preko Štirna ka Budnju, a Desetom hercegovačkom preko Stabna i Sedlara. Razvile su se teške i uporne borbe sa jurišima i protivjurišima, koje su trajale cijelu noć i sljedeći dan tj. 1 juna, u kojima su i naše i neprijateljske snage ozbiljno iskrvavile (južno od Brljeva bila je okružena jedna veća grupa Njemaca). Njemci su se bili naročito jako utvrdili iznad sela Budnja i južno od sela Brljeva (Budanj je pao u naše ruke oko podne 1 juna). Međutim, u toku noći 1/2 juna počinju pristizati nove, svježe neprijateljske snage. Njemci su, naime, uočili da Glavna operativna grupa prenosi težište na sjeverozapad i da će pokušati da izvrši proboj preko Sutjeske, pa su odlučili da, pored ostalog, prebace glavninu 7 SS divizije sa Komarnice i usmjere je ka sjeveru, između Pive i Sutjeske, ususret 118-toj diviziji. Jedan dio ovih snaga već je pristizao u toku noći 1/2 juna preko Vrbnice i ojačavao snage na pravcu Javorka. Pojava novih njemačkih snaga u momentu kada su Četvrta i Deseta brigada bile spremne da produže dejstva preko Vrbnice prema Goranskom i Plužinama, uticala je na dalje odluke i tok dejstava na ovom pravcu. A kada su se, u toku 2 juna, pojavile jače neprijateljske snage od Volujaka (preko Vlasulje) i ugrozile pravac preko Presjeke ka Mratinju, naše snage su se morale

povući sjevernije i zauzeti nov raspored (Deseta hercegovačka na položaju Krvava Brda — Katin Kuk, Četvrta proleterska na pravcu Štirno — Javorak, a Sedma krajiška brigada na pravcu Brljevo — Javorak).

Situacija na mratinjskom pravcu se u toku 2 juna sve više pogoršavala. Neprijatelj ubacuje nove snage preko Štirna i Brljeva, a preko planine Bioča ozbiljno ugrožava bok Desete hercegovačke brigade.

Sva naređenja koja je Vrhovni štab u toj situaciji izdao Drugoj proleterskoj brigadi, Trećoj udarnoj i Drugoj proleterskoj diviziji, imala su za cilj da se očuva inicijativa i sadejstvo unutar grupe i obezbijede ofanzivna dejstva na pravcu Sutjeska — Zelengora, da bi obezbijedilo ostvarenje već oformljene opšte zamisli. U njima se već ocrtava ideja o proboju jednog dijela Glavne operativne grupe preko donje Sutjeske ka Vrbnici, a drugog dijela preko Graba i Suhe na Zelengoru, što je konačno utvrđeno na savjetovanju u Mratinju i Lokvi Dernečište.

USMJERAVANJE DEJSTAVA GLAVNIH SNAGA KA PRAVCIMA PROBOJA

Situacija na pravcu proboja bila je još prilično neizvjesna jer je neprijatelj, usljed naših protivdejstava, još manevrovao. Pošto tri brigade (Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Majevička) ne uspijevaju da odbace neprijatelja na pravcu selo Vrbnica, Vrhovni komandant hitno upućuje i Prvu proletersku brigadu u dolinu Sutjeske, da zajedno sa njima razbije neprijatelja na otsjeku Popov Most — Tjentište, proširi brešu i izvrši prodor ka Vrbnici, kao jednom od smjerova prodora glavnine snaga Glavne operativne grupe. U isto vrijeme naređuje Štabu Druge proleterske divizije da i on aktivnim dejstvom (Četvrte proleterske preko Graba ka Jabuci i žand. stanici Zelengora, a Druge dalmatinske preko Suhe, D. i G. Bara ka Hrčavki) razbije neprijatelja i proširi proboj ovim pravcem, a potom da napada prema Tođevcu i selu Vrbnici, u bok njemačkih snaga na Sutjesci. Time bi naše trupe bile dovedene u položaj koji je zahtijevao samo još jedan udar i skok pa da se neprijateljski obruč razbije i obezbijedi proboj ka Bosni. (U toku noći 2/3

juna Četvrta proleterska brigada je po naređenju Vrhovnog štaba povučena sa mratinjskog pravca i upućena na sektor Sutjeske.)

Pošto je, usljed pojave 7 SS divizije na južnom boku, napuštena namjera o odbacivanju neprijatelja južno od Vrbnice i oslobođenju puta za Grab, Druga proleterska divizija dobila je zadatak da kao lijeva (bočna) kolona krene u pravcu Sutjeske, osiguravajući glavne snage od pravaca Ravno — Maglić i Gacko — Izgori — Suha. (Trećoj udarnoj diviziji vraćene su u sastav Deseta hercegovačka i privremeno pridata Sedma krajiška brigada.)

Uzoru 3 juna Štab Druge proleterske divizije nastavio je pokret iz Mratinja za katun Plan (3,5 km jugoistočno od Tjentišta). To je bio vrlo težak marš po kiši, gradu i vijavici, u kome su ljudi padali od gladi i iznemoglosti. Ovoga dana na savjetovanju u Vrhovnom štabu u Mratinju donesena je odluka, koja je konačno oformljena na savjetovanju u Lokvi Dernečište, da Prva i Druga proleterska divizija, po mogućnosti u jednom zamahu, probiju neprijateljski obruč na Sutjesci i Zelengori, stim da se Prva proleterska divizija (ojačana Šestom istočnobosanskom i Majevičkom brigadom) probije pravcem Košur (Popov Most) — Vrbnica i poslije proboja prebaci preko pruge Sarajevo — Višegrad, a Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom pravcem Suha — Bare — Konjske Vode, a zatim preko Treskavice na Bradinu. Na savjetovanju u Lokvi Dernečište riješeno je da Treća divizija (Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Treća sandžačka brigada) i Sedma baniska divizija (Sedma, Osma i Šesnaesta baniska brigada) ostanu sa ranjenicima stim da se, prema situaciji, probijaju za ovim kolonama ili prema Sandžaku, a odatle za istočnu Bosnu, ili prema Hercegovini, pa da se onda vrate na teren Crne Gore i razviju dejstva (u granicama svojih mogućnosti), kako je ranije bilo predviđeno za Glavnu operativnu grupu. Za prvi mah Prva proleterska divizija nastojaće da se probije na sjever preko Košura i Popovog Mosta, a Druga proleterska divizija preduzeće mjere da osigura stazu za Zelengoru od Suhe preko Bara ka Konjskim Vodama. (Na ovom savjetovanju donesena je i odluka o rasformiranju Drinske operativne grupe.) Štab Druge proleterske divizije

preuzeo je komandu nad Drugom proleterskom, Četvrtom proleterskom, Drugom dalmatinskom i, naknadno, nad Desetom hercegovačkom brigadom.

Na sastanku Vrhovnog štaba u Lokvi Dernečište, dva dana kasnije, saopštena je i potvrđena odluka iz Mratinja da se od Prve i Druge proleterske divizije obrazuje Sjeverna, a od Treće i Sedme divizije — Južna grupa Glavne operativne grupe i da se Prva i Druga proleterska probijaju kao prvi, a Treća i Sedma udarna divizija sa težim ranjenicima kao drugi ešelon.

Četvrtog juna Štab Druge proleterske divizije stigao je na Dragoš-Sedlo. Njegova radiostanica privremeno nije imala veze ni sa Vrhovnim štabom ni sa Prvom proleterskom, a ni sa Trećom udarnom divizijom, ali se štab divizije nalazio u neposrednoj blizini Štaba Druge proleterske brigade sa kojim je bio u stalnom kontaktu. Uskoro je uspostavljena veza i sa Štabom Prve proleterske divizije i diskutovano o cjelishodnosti napada na Košur i potrebi mijenjanja pravca nastupanja Prve proleterske divizije u cilju zaobilaska Košura. Neki djelovi Četvrte proleterske brigade bili su još na maršu iz Mratinja za Prepeličje i dalje za Mrkalj-Klade. Pošto, usljed velikog snijega, nije mogla da se prebaci preko Presjeke, Druga dalmatinska brigada nastavila je pokret pravcem Ponor — Poljana — Suha Gora — Mrkalj-Klade, stim što je jedan njen bataljon predviđen da najprije pojača 6-ti bataljon Prve proleterske brigade kod Suhe. Vrhovni štab se prebacio iz Lokve Dernečište u Mrkalj-Klade. Štab Prve proleterske divizije je u 9,30 časova obavijestio Štab Prve proleterske brigade o borbi na pravcu Ulobić — Trnovačko Jezero i naredio mu da tamo uputi svoj 1-vi bataljon, a po potrebi još jedan bataljon Druge dalmatinske ili Šeste istočnobosanske brigade u sporazumu sa komandantom Druge proleterske divizije i komandantom Druge dalmatinske brigade.

Prva i Druga proleterska divizija vršile su 4 juna pripreme za proboj prema ranijem planu, dok su brigade Druge grupe u isto vrijeme preduzimale mjere za obezbjeđenje ranjenika i bolesnika i pripremale se za proboj prema situaciji i ranijim direktivama.

Neprijateljske snage koje su dejstvovale prema južnom boku naših glavnih snaga (Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji), odnosno na pravcima dejstva brigada Druge proleterske divizije, bile su, 5 juna, ovako raspoređene:

— Djelovi grupe »Anaker«, na lijevom boku sutjeskog mostobrana na liniji Slano Brdo — selo Grab — Koljeno — Ardov. Ona je poslije 5 juna pomjerila glavne snage ka svome lijevom krilu, na Koljeno i Ardov sa namjerom da se probije ka Donjim i Gornjim Barama. Radi sadejstva ovim snagama upućen je 118 izviđački bataljon da se preko Zelengore prebaci u rejon Boščija Glava — Uglješin Vrh i da odatle ugrozi desni bok i pozadinu Druge dalmatinske brigade na Barama. Ove snage će idućih dana odigrati presudnu ulogu na ovom važnom pravcu, onemogućivši da se njime probije Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom.

— 7 SS divizija na liniji: Pivski Manastir — selo Plužine — selo Brljevo — planina Bioč — Trnovačko Jezero — Trnovačke Kolibe — Volujak — Izgori, dejstvujući energično ka Mratinju, Magliću (izbiće na njega sjutradan), Prijevoru, Jelovoj Stazi i Suhoj, da bi ugrozila bok glavnih snaga i onemogućila proboj preko Sutjeske.[10]

U to vrijeme brigade Druge proleterske divizije našle su se u ovakvom rasporedu:

— Druga proleterska brigada, obezbjeđuje desni bok Glavne operativne grupe, i to: 1-vi i 4-ti bataljon jugozapadno od Košura na liniji selo Krekovi — Milinklade, 3-ći bataljon u rejonu sela Vrbnice, a 2-gi, koji je ovog dana smijenjen sa položaja kod G. i D. Bara od strane Druge dalmatinske — u pokretu je ka selu Vrbnici;

— Druga dalmatinska brigada se, u cilju obezbjeđenja južnog boka sutjeskog mostobrana, prikupljala na liniji Gornje i Donje Bare — Planinica;

— Četvrta proleterska brigada: glavnina na Dragoš-Sedlu (u rezervi Vrhovnog štaba), jedan bataljon u pokretu ka Suhoj

[10] Na sjeveru je grupa »Gertler« posjela liniju Košur — Popov Most i odatle ugrožavala desni bok sutjeskog mostobrana, a sa Ćeotine prema Jeleču prebacivala se borbena grupa 369 divizije, da još više ojača obruč na pravcu glavnog proboja.

da bi smijenio 6-ti bataljon Prve proleterske brigade, a jedan bataljon negdje kod Maglića;

— Deseta hercegovačka, koja će takođe ući u sastav Druge proleterske divizije, »držala je zajedno sa Sedmom krajiškom liniju Konjska Lastva — Javorak«. Uveče (5 juna) naređeno im je da se povuku sa Javorka i to: Sedma ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka ka Magliću, stim da zatvori sve pravce od Mratinja prema Vučevu.

Štab Druge proleterske divizije nalazio se u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba na Dragoš-Sedlu, radi lakšeg komandovanja i organizovanja zajedničkog pokreta preko Bara u pravcu Konjskih Voda.

ISCRPLJUJUĆE BORBE U KOTLU SUTJESKE I PRIPREME ZA PROBOJ

Ovoga dana (5 juna) grupa »Anaker« krenula je u napad jugozapadno od Suhe i izbila na južne padine Tovarnice skoro jednovremeno kad i Druga dalmatinska u G. i D. Bare. Štab brigade je težio da poslije napornog marša najprije odmori i prikupi brigadu, a zatim da sjutradan uzoru posjedne položaje na Tovarnici, da bi po svaku cijenu zatvorio pravac Bare — Suha i omogućio proboj Druge proleterske divizije na planiranom pravcu preko Zelengore. Međutim, prilikom izbijanja ove brigade prema G. Barama i Tovarnici, došlo je do žestokih susretnih borbi sa neprijateljskim djelovima koji su se probijali prema Sutjesci. Prethodnički bataljon se ustrijemio na prethodnicu neprijatelja, dok je štab brigade, shvatajući opasnost eventualnog neprijateljskog prodora ovim pravcem, ubrzo bacio i drugi bataljon u boj i uspio da odbaci neprijatelja ka Ardovu i Koljenu. Iznureni ranijim marševima i borbama, naši bataljoni su zastali pred Ardovom na liniji: Gornje Bare — Donje Bare — Planinica. Sljedeći dan prošao je u međusobnom izviđanju, čarkama i bombardovanju položaja Druge dalmatinske brigade od strane jakih formacija neprijateljske avijacije. Ali je to bilo samo zatišje pred okršajima koji će tek nastupiti dva sljedeća dana, u kojima su se smjenjivali napadi i protivnapadi s jedne i druge strane. Brigada je u toku 6 i 7

juna (i pored velikih gubitaka) izdržala sve uporne napade neprijatelja, naročito na desnom boku ispred Gornjih Bara.

Pošto je ojačao svoje snage izviđačkim bataljonom 118 divizije, koji se pojavljuje sa pravca Vita Bare, neprijatelj je 7 juna napao desni bok Druge dalmatinske brigade u rejonu Gornjih Bara, sa ciljem da ih preko Donjih Bara zbaci u kanjon Sutjeske. U toku 7 i 7/8 juna položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Bataljon iz rejona Gornjih Bara, i pored sve upornosti, odbačen je prema Donjim Barama, pošto je, u tom teškom i nejednakom boju, izgubio polovinu ljudstva. Borba je dobijala sve dramatičniji karakter. Brigada se nesebično borila i sagorijevala u tom boju jer je znala da, itekako, od njenog uspjeha zavisi mogućnost ostvarenja tako sudbonosnih planova Vrhovnog štaba. Međutim, svi pokušaji da se Gornje Bare povrate nijesu uspjeli. I tako je neprijatelj, najzad, uspio da presiječe stazu za Zelengoru na predviđenom pravcu proboja Druge proleterske divizije, te je taj pravac bio izgubljen za naše dalje planove. Druga dalmatinska brigada povukla se na V. i M. Siljevicu, odakle je upornim dejstvima, i dalje krvareći, jedva sprečavala dalji prodor neprijatelja od Suhe ka Tjentištu.

Prateći tok borbe Druge dalmatinske brigade, Vrhovni komandant se mnogo brinuo za sudbinu te brigade, njenih boraca i starješina, koji su se nesebično žrtvovali u tom sudbonosnom času za sve naše snage. Situacija je bila tim dramatičnija što se nije moglo ništa učiniti da bi se ojačao njen položaj, akamoli da se moglo misliti na njeno smjenjivanje i izvlačenje iz borbe. Vrhovni štab je raspolagao sa svega tri bataljona Četvrte proleterske brigade u rejonu Dragoš-Sedla, a ta jedina rezerva nije se smjela, ni u toj situaciji, uputiti kao pojačanje na pravac Bara. Zbog izmijenjene situacije na tom pravcu, Četvrta proleterska brigada se, kao čelni udarni odred, morala probijati na pravcu Prve proleterske divizije, da bi tek tada (kao što se i desilo) osiguravala desni bok Druge dalmatinske i Desete hercegovačke brigade (kasnije) i njihovo izvlačenje preko Hrčavke i padina Ozrena u pravcu proboja Druge proleterske divizije. Vrhovni komandant je lično i preko Štaba Druge proleterske divizije odavao u toku borbe priznanje borcima i starješinama

i bodrio ih da izdrže još koji dan, dok se situacija, dejstvima naših glavnih snaga, ne promijeni u našu korist.

Šestog juna, kada se još nije znalo za ishod boja na Barama, donesena je konačna odluka o pravcu i načinu proboja snaga prvog ešelona Glavne operativne grupe. Došlo se do zaključka da se naše snage mogu probiti samo preko Zelengore, stazom preko Milinklada i istočno od Bara u pravcu Govze i Rataja i dalje preko komunikacije Kalinovik — Foča. Prvom stazom trebalo je uputiti Prvu proletersku, a drugom — Drugu proletersku diviziju, stim da i Vrhovni štab pođe sa Drugom proleterskom divizijom.[11]

U očekivanju ishoda boja kod Bara, Vrhovni komandant, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije, Četvrta proleterska i Sedma krajiška brigada spuštali su se, 7 juna, ka Suhoj sa ciljem da se u smislu prvobitne odluke prebace preko Sutjeske u pravcu Zelengore. I ovoga dana su Prva i Druga proleterska divizija vodile teške borbe da bi se probile iz okruženja, proširile svoje mostobrane, najuže povezale svoje snage i time obezbijedile proboj na svojim pravcima i prelazak i ostalih snaga preko Sutjeske.

POČETAK LOMLJENJA OBRUČA

U vezi sa odlukom od 6 juna komandant Prve proleterske divizije obavijestio je, 8 juna izjutra, Vrhovni štab o situaciji na svom pravcu i o svojoj namjeri da toga dana (poslije pada mraka), u saglasnosti sa delegatom Vrhovnog štaba, izvrši proboj na svom pravcu. To je bila smjela inicijativa komandanta Prve proleterske divizije Koče Popovića, koji je ocijenio da će se probiti dan ranije nego što je to očekivano u Vrhovnom štabu.

---

[11] Ovoga dana stanje na južnom boku Glavne operativne grupe postaje sve ozbiljnije. Jaki djelovi 7 SS divizije izbili su na Maglić, ovladali Mratinjem i pojačali pritisak ka Sušičkom Potoku i Suhoj, a djelovi grupe »Anaker« vršili su, kao što smo vidjeli, grupisanje prema G. i D. Barama, pripremajući se za otsudnije napade na tom sektoru u sadejstvu sa izviđačkim bataljonom 118 divizije. S druge strane, Sedma krajiška brigada se po napuštanju Javorka povlačila ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka, na koju je sada palo cjelokupno obezbjeđenje lijevog boka, povukla se sa Konjske Lastve na Maglić, gdje je zatvorila samo pravac preko Prijevora za Suhu. Druga dalmatinska brigada odolijevala je jakim njemačkim snagama u rejonu Bara.

Njegovo obavještenje primljeno je sa izvjesnom skepsom i u Vrhovnom štabu i u Štabu Druge proleterske divizije, jer je postojala bojazan da se brigade Druge proleterske divizije (pošto se nijesu mogle probijati ranijim pravcem, a bile su angažovane u borbama) neće moći lako odlijepiti od neprijatelja, koji je nastupao od Konjskih Voda prema Barama i da će neprijatelj prije njih zauzeti Ozren, Milinkladu i Hrčavu i time onemogućiti Drugoj proleterskoj diviziji da se probije pravcem Prve proleterske divizije (koji je, kako je već izgledalo, ostao jedina mogućnost proboja svih naših snaga u toj situaciji). Brzom intervencijom Vrhovnog komandanta i Štaba Druge proleterske divizije, čije su se brigade najuže povezale sa brigadama Prve proleterske divizije, osiguran je bok i pozadina Prve proleterske divizije i osujećene namjere neprijatelja u pravcu Ozrena, Milinklade i Hrčave. Blagodareći pravilnoj procjeni situacije, smjeloj i promišljenoj inicijativi komandanta Prve proleterske divizije (koju su pri izvršenju proboja podržale snage Druge proleterske divizije), ubrzo je nađeno najbolje rješenje za izlaz iz te tako teške situacije. Da je neprijatelju uspjelo da zatvori obruč oko glavnih snaga Glavne operativne grupe (poslije proboja Prve proleterske divizije) izbijanjem na Ozren, Milinklade, Hrčavu, Lučke Kolibe i Vrbničke Kolibe, situacija bi se itekako iskomplikovala i za Prvu proletersku diviziju i ostale snage koje su se spremale za proboj sljedećeg dana pod direktnim rukovodstvom Vrhovnog komandanta. Zahvaljujući intervenciji Vrhovnog komandanta, smjelim i brzim dejstvima svih snaga Prve i Druge proleterske divizije, desilo se ono što je predviđao komandant Prve proleterske divizije, ostvarujući zamisao Vrhovnog štaba. Zato je ovakva inicijativa komandanta Prve proleterske divizije Koče Popovića dobila priznanje i od Vrhovnog komandanta i od štabova divizija koje su se probile na tom pravcu.

Djelovi 7 SS divizije zauzeli su, 8 juna, Maglić (k. 2386) i katun Prijevor i počeli tući rejon u kome se nalazio Vrhovni štab, koji se pripremao za prelazak Sutjeske na pravcu Prve proleterske divizije. Poslije povlačenja Desete hercegovačke sa Prijevora ka Sutjesci (povukao se i bataljon Četvrte proleterske), jake snage 7 SS divizije uspjele su da izbiju pred mrak

na Sutjesku kod Suhe i time omoguće i drugim njemačkim jedinicama da sa Boščije Glave produže nadiranje ka Ljubinom Grobu. Snage od Suhe produžile su napad dolinom Sutjeske ususret 118 diviziji.

Ovoga dana Vrhovni štab je, po prelasku Sutjeske, zastao u šumi na padinama Kazana. Tu u blizini bila je i glavnina Četvrte proleterske brigade sa Štabom Druge proleterske divizije. Još neko vrijeme se čekalo da Druga dalmatinska, u sadejstvu sa Majevičkom brigadom, eventualno odbaci neprijatelja i otvori i put za Bare, jer se strijepilo od toga da se samo jednim pravcem (pravcem Prve proleterske divizije) nastupa tako jakim snagama iz mnogo razloga. Dakle, htio se obezbijediti bar toliko širok front koji bi osigurao proboj i nastupanje u dva pravca, da bi se izbjegao ponovni pokušaj neprijatelja da zatvori obruč oko naših snaga, da bi se tako što prije izišlo na široko operativno prostranstvo. (Zbog kritičnog stanja Druge dalmatinske Vrhovni štab je bio prinuđen da uputi Majevičku brigadu od Tjentišta ka Barama.) A kad je postalo jasno da je nemoguć proboj preko G. Bara za Zelengoru, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije i Četvrta proleterska brigada su, pod vatrom neprijateljske artiljerije, krenuli pravcem Prve proleterske divizije, pored Krekova za Milinkladu. Štab Druge proleterske obavijestio je Drugu dalmatinsku, koja je u to vrijeme još vodila teške borbe oko D. Bara (M. i V. Siljevica), da se u naslonu na Desetu hercegovačku brigadu postepeno pomjera ka Ozrenu, nasloni na naše snage i uključi u sastav divizije. Pritom joj je naređeno da pri povlačenju održava čvrstu borbenu vezu sa Desetom hercegovačkom brigadom, da svojim aktivnim dejstvima vrši stalno obezbjeđenje boka sa tog pravca i da se što prije poveže sa Četvrtom proleterskom, koja je već vodila borbe oko Ozrena i ka Ljubinom Grobu radi zaštite boka i pozadine Prve proleterske divizije.

Prolazeći pored Košura, bataljoni Druge proleterske divizije (Druge i Četvrte proleterske brigade) svojim aktivnim dejstvima onemogućili su efikasno dejstvo grupe »Gertler« u pravcu Milinklada i Tjentišta i osiguravali izvlačenje bataljona Druge proleterske brigade iz rejona Košura. Ovi bataljoni su već nekoliko dana vodili oko Košura iscrpljujuće danonoćne

borbe slične onim koje su vodili bataljoni Druge dalmatinske u rejonu Bara. Bilo je krajnje vrijeme otkačiti ih od toga rejona.

Vrhovni štab i Štab Druge proleterske divizije krenuli su 9 juna iz Milinklada, preko Krekova ka Hrčavki. U to vrijeme su snage Glavne operativne grupe, pored teškoća u savlađivanju neprijateljevog otpora na zemlji, bile izložene i vrlo intenzivnom bombardovanju od strane njihove avijacije, koja je tukla položaje i pravce kretanja naših brigada. Avijacija je ovoga dana neprekidno dejstvovala na uskoj prostoriji Milinklade — Ozren — Krekovi, tukući naročito dolinu Hrčavke kojom su se kretale kolone brigada Druge proleterske divizije, Vrhovni štab i ranjenici. Pri takvom jednom bombardovanju, i to tek što je Vrhovni štab bio izišao iz Hrčavke, jedna neprijateljska eskadrila obasula je rejon razmještaja Vrhovnog štaba i ranila Vrhovnog komandanta.[12] Vijest o ranjavanju druga Tita brzo je prostrujala kroz sve naše brigade, još jače zbila naše redove i razbuktala želju za odmazdom i probojem preko lješeva elitnih neprijateljskih formacija.

U međuvremenu neprijatelj je uspio da odbaci glavninu Druge dalmatinske i Desete hercegovačke brigade ka Sutjesci i Tjentištu, gdje su se našli Majevička i dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade. Iako je prolaz između Vilinjaka i Ozrena vrlo težak i neprohodan, ove dvije brigade su krenule tim pravcem, spustile se predveče preko sedla Pleća u Hrčavku, povezale se sa Sedmom krajiškom brigadom i ušle u raspored Druge proleterske divizije. Djelovi Druge proleterske brigade upućeni su na Planik radi obezbjeđenja lijevog boka i zatvaranja pravca Tisovica — Zelengora.

PROBOJ

Pošto je odlučio da nastavi nadiranje ka sjeveru, Štab Prve proleterske divizije obavijestio je, 9 juna u 16,30 časova, o tome Štab Druge proleterske divizije, ukazujući mu na potrebu da dijelom svojih snaga dejstvuje prema Javorku i Lju-

---

[12] Tu su poginuli engleski kapetan Stjuart i Titov kurir Đuro Vujović. Od bombardovanja u Hrčavi istog dana poginuo je i komandant Četvrte proleterske brigade Vako Đurović.

binom Grobu, kao i da izvrši obezbjeđenje pravca prema Zelengori i desnog boka prema Košuru i Zamrštenu. Ovim bi se omogućilo da se Prva proleterska, Treća krajiška i Majevička uvedu u proboj pravcem Vrbničke Kolibe — Balinovac — selo Jeleč, a Sedma krajiška i Šesta istočnobosanska brigada pravcem Vrbničke Kolibe — planina Ruda. On je u vezi s tim, a u duhu odluke Vrhovnog štaba od 3 juna o probijanju Prve i Druge proleterske divizije (koja je bila još uvijek na snazi), zamolio Štab Druge proleterske divizije da se što prije oslobode Sedma krajiška, Šesta istočnobosanska i Majevička brigada i da se upute ka Vrbničkim Kolibama. Štab Prve proleterske divizije uzimao je još donekle u obzir i tu mogućnost da će se Druga proleterska divizija ipak probiti preko Zelengore u sjeverozapadnom pravcu. U međuvremenu Štab Druge proleterske divizije izdao je naređenje Drugoj dalmatinskoj brigadi da se prebaci na Lučke Kolibe, a kad je dobio obavještenje da će Prva divizija energično krenuti naprijed, on je došao do zaključka da treba što prije osigurati stazu Katunišče — Lučke Kolibe, obezbijediti se prema Zelengori i Vrbnici, a zatim što prije krenuti za Prvom divizijom, kao jedinim mogućim pravcem za proboj. On je u tome smislu podnio i prijedlog Vrhovnom štabu, koji je već razmatrao takvu odluku.

Sjutradan, kada su se brigade nalazile duž staze ka Lučkim Kolibama, bile su izložene neprijateljskom udaru sa oba boka (u desni sa linije Stružničko Brdo — Treskavac, i lijevi sa linije Videž — Orlovača — Boščija Glava). Situacija je bila takva da je neprijatelj mogao mjestimično čak i da prostrjeljuje naš borbeni poredak svojom mitraljeskom vatrom. Da bi obezbijedio taj uzani prolaz, Vrhovni štab je prebacio Drugu proletersku brigadu na Košutu, a Četvrtu proletersku na Ljubin Grob. (Predveče je Četvrtu proletersku smijenila Deseta hercegovačka brigada.)

Kada su se snage Prve grupe sa Vrhovnim štabom i Štabom Druge proleterske divizije (10 juna) ispele na Lučke Kolibe, u Vrhovnom štabu se morala donijeti odluka o daljem radu. Pošto je već otpala mogućnost prodora Druge divizije preko Treskavice ka Bradini, ostalo je jedino da ona nastupa pravcem Prve divizije koja je već bila načela neprijateljski

obruč. U tom cilju formirane su dvije kolone; desna — Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Druga dalmatinska brigada, pod komandom načelnika Štaba Druge divizije, i lijeva — Četvrta proleterska, Sedma krajiška, Majevička i Deseta hercegovačka brigada — sve pod komandom komandanta Druge proleterske divizije.

Nešto predveče Štab Druge proleterske divizije obaviješten je preko Štaba Četvrte proleterske brigade da njen 5-ti bataljon vodi tešku borbu da bi osigurao da se Sedma baniska divizija, koja se probijala prema Vrbničkim Kolibama, poveže sa Prvom grupom i priključi joj se u cilju daljeg proboja.[13]

Ovoga dana su prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije (sa Lučkih Koliba) povučeni iznureni 1-vi i 4-ti bataljon Druge proleterske brigade s Tisovog Brda (k 1379) i potoka Hrčavke u sastav svoje brigade, pošto ih je smijenio 5-ti bataljon Četvrte proleterske brigade, koja je angažovana na najtežem pravcu: Tisovo Brdo — Ljubin Grob. Pri tome je 5-ti bataljon Četvrte proleterske brigade dobio zadatak da preuzme osiguranje prema Boščijoj Glavi (k 1710) i Vilinjaku (k 1764) i da prihvati brigade Prve grupe koje su izlazile iz Sutjeske i Hrčavke, a eventualno i neke formacije iz Druge grupe. I zaista, ovaj bataljon je, uz osjetne gubitke (12 poginulih i preko 20 ranjenih boraca), odbijao žestoke napade neprijatelja na Tisovo Brdo i (prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije) obezbijedio izvlačenje Sedme baniske divizije koja se probijala za Prvom grupom. Za to mu je Štab Sedme baniske divizije uputio sljedeću zahvalnicu:

Dragi drugovi,

Na našem putu iz Crne Gore za Istočnu Bosnu, kad smo se pod najtežim okolnostima probijali kroz neprijateljske linije, vi ste nas

---

[13] Ova pametna inicijativa komandanta divizije Pavla Jakšića prihvaćena je od Vrhovnog komandanta (pohvaljena su dejstva Četvrte proleterske), iako je ova divizija ranije bila dobila zadatak da se kao Druga grupa probije sa Trećom udarnom divizijom i ranjenicima. (Kamo sreće da je to isto mogla učiniti i Treća udarna divizija, makar i po cijenu žrtvovanja izvjesnog dijela ranjenika!) Vrhovni komandant je tada donio odluku da se Sedma divizija osloni na Drugu proletersku diviziju i sa njom nastupa ka Govzi.

prihvatili u najtežem momentu na rijeci Hrčavki. Vaše junačko držanje i drugarska pažnja našoj diviziji potstiče sve naše borce i rukovodioce da u ime divizije izrazimo zahvalnost.[14]

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Komesar,
Đuro Kladarin

Komandant,
Pavle Jakšić

Dok je 5-ti bataljon Četvrte proleterske brigade vodio tešku borbu za osiguranje prolaza Sedme baniske divizije, dotle su i ostali bataljoni ove brigade kao lijeva pobočnica vodili upornu borbu za osiguranje pravca od Tisovog Brda preko Ljubina Groba do Balinovca. Neprijatelju je bila jasna uloga ove pobočnice u odnosu na naše snage koje su se probijale ka komunikaciji Foča — Kalinovik, pa je angažovao avijaciju i jake snage — naročito u pravcu Ljubina Groba, kao najosetljivije tačke našeg borbenog poretka. Na goloj kosi na kojoj se nalazi Ljubin Grob, Njemci su uz jaku podršku avijacije nekoliko puta jurišali na položaje 3-eg bataljona. U borbama prsa u prsa, 3-ći bataljon je izdržao — isto onako kao što je izdržala i Druga proleterska na Košuru, Druga dalmatinska na Barama, ili 5-ti bataljon Četvrte proleterske na Tisovom Brdu — sve juriše nadmoćnog neprijatelja, koji je srljao u živo meso naših brigada, i omogućio da se Vrhovni štab, ranjenici, kolone naših brigada i Štab Druge proleterske divizije probiju za Prvom proleterskom divizijom. Bataljon je izgubio trećinu svojih efektiva, ali i dobio najviša priznanja.[15]

Zbog pojave djelova grupe »Fišer« na lijevom boku, Štab Druge proleterske divizije uputio je 11 juna preko rijeke Govze Četvrtu proletersku i 1-vi bataljon Sedme krajiške brigade pravcem Radomišlje — Vratlo.

Vrhovni štab je (izjutra 12 juna) još jednom ispitivao mogućnost eventualnog proboja Druge i Sedme divizije na pravcu Konjske Vode — planina Lelija i preduzimanja ofanzive pravcem Lelija — Obalj — Umoljani, ka srednjoj Bosni u cilju razvlačenja neprijateljskih snaga, izlaska na što šire operativno

[14] »Četvrta proleterska«, izdanje VII JNA, Beograd 1952, str. 128.

[15] Za požrtvovano držanje i »istaknuti masovni heroizam na Ljubinom Grobu« Prezidijum Narodne skupštine Federativne narodne republike Jugoslavije odlikovao je 2-gu četu 3-eg bataljona Četvrte proleterske brigade ordenom Zasluga za narod I reda.

prostranstvo i što brže povezivanje sa snagama u Bosni. U tom smislu je orijentisao donekle i dejstva Prve divizije. Međutim, zbog postignutog uspjeha na pravcu Prve divizije, Vrhovni štab je istog dana uveče odustao od takve namjere i ponovo orijentisao obje ove divizije na pravac Prve proleterske divizije. On je na savjetovanju na Mrčin-Kolibama odlučio da se čitava grupa prebaci u Istočnu Bosnu preko pruge Višegrad — Sarajevo, a zatim je depešom obavijestio Treću udarnu diviziju o stanju na pravcu proboja i uputio joj naređenje za dalji rad.[16]

Svi pokušaji neprijatelja (369 divizije) da uz podršku tenkova i avijacije ponovo ovlada komunikacijom Foča — Kalinovik i da na tom posljednjem obruču dobije bitku u kojoj je skoro mjesec dana bezuspješno krvario, ostali su bez uspjeha. Uveče 12 juna uvedene su u borbu preostale brigade Prve i prednji djelovi Druge proleterske divizije.

Sjutradan izjutra počeo je prelazak glavnine naših snaga preko puta Kalinovik — Foča stim što je, prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije, osiguranje pravca prema Kalinoviku vršila Četvrta proleterska brigada. U cilju boljeg osiguranja lijevog boka, stavljena je komandantu Druge proleterske divizije na raspolaganje i Sedma baniska brigada koja je nešto kasnije tamo stigla (u toku kretanja bila je napadnuta iz vazduha). Slijedećeg dana brigade Druge proleterske divizije prikupljale su se u cilju konsolidovanja i nastupanja u određenom pravcu, tako da su 15 juna uveče krenule sa prostorije Kozarevići — Mazlina — Modro Polje u pravcu puta i željezničke pruge Višegrad — Sarajevo.[17] Ovoga dana je Deseta

[16] Vrhovnom komandantu je tom prilikom učinjena sugestija da naredi Trećoj udarnoj diviziji da se, žrtvujući dio ranjenika, odmah probija za ostalim divizijama. Vrhovni komandant to nije mogao prihvatiti. On je otprilike tada rekao da to ne može narediti ni kao sekretar Partije, ni kao Vrhovni komandant, ni kao čovjek. Iz toga je bilo jasno da bi takvo naređenje komande grupe bilo ocijenjeno samo kao jedini izlaz iz tako teške situacije. Na istom savjetovanju riješeno je da se u pogodnom momentu, poslije prelaska komunikacije Kalinovik — Foča, Deseta hercegovačka brigada uputi u Hercegovinu, kako bi se tamo popunila i, razvijanjem dejstava na tom važnom području, kasnije formirala nova brigada.

[17] Ovoga dana Štab Druge proleterske divizije bio je u Smješi (5 km zapadno od Jabuke); u toku noći 16/17 juna prešao je Jahorinu i 17 juna pred zoru stigao u Mrkodo (8 km jugozapadno od Podgraba).

hercegovačka brigada upućena iz sela Sokola ka Rogaju, u Hercegovinu.[18]

Do zore 17 juna glavnina Glavne operativne grupe prebacila se preko Jahorine, poslije čega je Druga proleterska divizija (Druga i Četvrta proleterska i Druga dalmatinska brigada) bila raspoređena u Gornjoj Prači. Tu u blizini bila je i Sedma baniska divizija koja je, prema naređenju Vrhovnog štaba, imala da u naslonu na Štab Druge proleterske divizije obrazuje sa njom jednu nastupnu kolonu.

Druga proleterska divizija prešla je, u toku noći 17/18 i dana 18 juna, prugu Sarajevo — Višegrad na otsjeku Sjetlina — Stambolčić — Pale, i to: glavnina (Četvrta proleterska i Druga dalmatinska brigada) kod Sjetline, a Druga proleterska brigada kod Stambolčića. U toku noći 18/19 juna kod Sjetline su se prebacili i Vrhovni štab, kao i Štab Druge proleterske divizije. Dio Vrhovnog štaba došao je u Babiće (6 km sjeverno od Sjetline), gdje je nešto kasnije došao i Štab Druge proleterske divizije.

Ovim je Glavna operativna grupa izvršila proboj iz okruženja, osujetila dalje pokušaje neprijatelja da oko nje ponovo zatvori obruč i izišla na novo operativno prostranstvo, spremna za dalja ofanzivna dejstva, do kojih je uskoro i došlo.

* *

*

Bitka na Sutjesci odigrala se uskoro poslije bitke za slobodnu teritoriju i bitaka na Neretvi i Drini. Pošto je uspješno riješila prve tri bitke, Glavna operativna grupa je izbila na novo operativno prostranstvo (u Crnu Goru i Hercegovinu), odakle je mogla ofanzivno dejstvovati u nekoliko važnih pravaca, od kojih je zavisio dalji razmah Narodnooslobodilačke borbe (u Srbiji, Hercegovini, Crnoj Gori), podržati snage u Makedoniji i Narodnooslobodilački pokret Albanije. Zato su njene snage odmah pristupile ofanzivnim dejstvima u cilju konsolidovanja svog položaja, uništenja nekih italijanskih garnizona, razbijanja četnika i popune svojih formacija.

---

[18] Tamo je ova brigada, poslije kapitulacije Italije, brzo narasla tako da je krajem 1943 formirana i Dvadesetdeveta udarna hercegovačka divizija.

Iako iscrpene, opterećene ranjenicima i bolesnicima (tifus), snage Glavne operativne grupe smjelo su krenule u novu ofanzivu, tako da su ozbiljno zagrozile italijanskim garnizonima u sjevernim krajevima Crne Gore. Poslije tih dejstava pred njima se otvarala nova velika perspektiva — zakucati na vrata Srbije i pružiti ruku tamošnjim našim snagama koje su, iako male, vodile upornu borbu kako sa okupatorskim trupama (Njemcima i Bugarima), tako i sa kvislinškim snagama Nedića i četnika.

Već su bile otpočele pripreme akcija protiv italijanskih garnizona u Kolašinu, Mojkovcu, Mateševu, i Bijelom Polju, a pripremani su planovi prema Beranama i Andrijevici i protiv vasojevićkih četnika. Planovi Vrhovnog štaba i štabova divizija bili su jasni i ostvarljivi. Novo oružje za naoružanje boraca koji će stupiti u brigade Glavne operativne grupe bilo je na domaku našim snagama. Postojali su svi uslovi da se izgubljeni borci i oružje u teškim ranijim bitkama brzo nadoknade i da naše brigade narastu u mnogo jače efektive. Italijanske trupe ne bi mogle spriječiti izvršenje tih naših namjera, već bi više služile kao rezervoar za popunu naših formacija tehnikom i opremom.

Međutim, u toj situaciji neprijatelj je brzo spremao novu protivofanzivu protiv snaga Glavne operativne grupe (sa nekoliko njemačkih i italijanskih divizija, jednom nepotpunom bugarskom divizijom i kvislinškim hrvatskim formacijama). Položaj naših snaga bio je povoljan za izvršenje jednog takvog poduhvata, jer je i konfiguracija zemljišta dozvoljavala da se lako izoluju i tuku ove neprijateljske snage. Ali su one istovremeno bile i tako postavljene da ih je neprijatelj mogao dosta lako nabaciti na planinske masive Sinjajevine, Durmitora, Maglića i Zelengore u slučaju jedne protivofanzive jakim snagama sa osloncem na postojeće garnizone.

Koncentracijom nadmoćnih snaga na pravcima: Pljevlja, Kolašin, Nikšić, Gacko, Kalinovik, Foča, neprijatelj je, kao što smo vidjeli, težio da najprije stegne obruč oko Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba (koji je neposredno rukovodio grupom i u ovoj operaciji), a zatim da ih razbije i potpuno uništi. Blagodareći brižljivim pripremama, dosta iznenadnom po-

četku i jednovremenim dejstvima, neprijatelj je zatekao naše snage u dosta razvučenom rasporedu tako da se samo brzom reakcijom, stalnim sadejstvom i vještim manevrima, moglo spriječiti zabijanje klinova, razdvajanje snaga Glavne operativne grupe i njihovo tučenje po djelovima. A kada su već otkrivene takve namjere neprijatelja, Vrhovni štab je preduzeo sve mjere da obezbijedi jedinstvo dejstva grupe — uspostavljen je stalan i čvrst kontakt sa štabovima divizija da bi njihovi efektivi bili najracionalnije upotrijebljeni. Naše komandovanje bilo je već osposobljeno da brzim i energičnim dejstvima parira nastupanja neprijatelja na pojedinim pravcima i u cjelini, ali su naše snage bile nedovoljne da u samom početku suzbiju neprijatelja, brzo preorijentišu svoja dejstva i energičnim ofanzivnim protivdejstvima izigraju njegove namjere. No, bez obzira na to, naše snage se nijesu samo branile već su elastičnim dejstvima i manevrima tražile najbolji izlaz iz te situacije. Tako su prema situaciji bile prepotčinjavane brigade jedne divizije drugoj, formirana je Drinska operativna grupa, zatim dvije grupe itd. Sve to je činjeno u cilju očuvanja inicijative, najefikasnije upotrebe tako oskudnih trupa, protiv oko šest puta jačih neprijateljskih efektiva, i da bi Vrhovni komandant direktno i neposredno mogao uticati na vođenje svakog boja u cilju obezbjeđenja vođenja cijele operacije i proboja iz okruženja.

Situacija se tako brzo razvijala, da je bila prava mudrost brzo dejstvovati, sačuvati inicijativu i spriječiti neprijatelja (koji je energično nadirao, napadao i srljao ka cilju) u ostvarivanju plana o uništenju naših snaga. Trebalo je, dakle, najelastičnije i najracionalnije upotrebljavati ionako oskudne snage, takoreći svaku brigadu i svaki bataljon, da bi se osujetile namjere neprijatelja i obezbijedilo sprovođenje naših zamisli. To se postizalo prepotčinjavanjem brigada, formiranjem grupa, davanjem zadataka pojedinim brigadama neposredno od strane Vrhovnog komandanta, intervenisanjem na licu mjesta, skoro svakočasovnim praćenjem obostranih dejstava na svim pravcima.[19] Sve je to bilo u skladu sa idejom da se tim interven-

[19] Zbog toga su u pojedinim situacijama neki štabovi divizija privremeno ostajali skoro bez trupa kao, naprimjer, Štab Druge proleterske za vrijeme brze intervencije preko Štaba Treće udarne divizije, kad je neprijatelj, nastupanjem od Plužina preko Javorka ka Mratinju,

cijama naše trupe što prije usmjere i dovedu u pogodan položaj za izvršenje proboja, koji je Vrhovni štab planirao od momenta kada su se jasno ispoljile namjere neprijatelja. A samo tako je Vrhovni štab mogao uspješno i na vrijeme sprječavati mnoge prodore neprijatelja koji bi naše trupe inače mogli dovesti čak i u bezizlazan položaj (da se i malo kasnilo ili čekalo na određene formacije). Recimo, da Vrhovni komandant nije lično intervenisao »Drinskom grupom« u pravcu Vučevo — Popov Most — Sutjeska, i da neprijatelj nije odbačen u momentu kada je prijetila opasnost od gubitka Vučeva, ili da nije brzo intervenisao dejstvom na kolonu koja je od Plužina nastupala prema Javorku i Mratinju, ili da nije naredio Štabu Druge proleterske divizije da uputi Drugu dalmatinsku brigadu na Bare da osigura pravac od Konjskih Voda i spriječi izbijanje neprijatelja ka Sutjesci i Hrčavki, ili da nije svojevremeno orijentisao Prvu proletersku diviziju na pravcu proboja glavnih snaga, a odmah za njom uputio i Drugu proletersku diviziju, neprijatelju bi pošlo za rukom da nas opkoljene rasiječe na nekoliko grupa i da otpočne uništavati grupu po grupu, pa i diviziju po diviziju. Da u tim odlučnim momentima Vrhovni komandant nije lično vršio pregrupisavanje snaga i organizovao sadejstva divizija i brigada Glavne operativne grupe, neprijatelj bi ostvario mnoge od svojih paklenih namjera. Nesumnjivo je da bi se to katastrofalno odrazilo na ishod Bitke na Sutjesci i na proboj naših trupa iz okruženja u tom prelomnom momentu Narodnooslobodilačkog rata. A posljedica toga bila bi ne samo uništenje elitnog dijela Narodnooslobodilačke vojske, već mnogo nedoglednije — pored gubljenja te udarne pesnice Narodnooslobodilačkog rata, bio bi vjerovatno zadan udarac i Vrhovnom štabu, što bi uticalo na dalje vođenje rata u cjelini. A baš zato što neprijatelj nije uspio da ostvari svoju namjeru i što je Vrhovni štab takvim komandovanjem sačuvao naše snage kao cjelinu, one su se tako uspješno nosile sa neprijateljem i organizovano i na vrijeme (u odlučnom mo-

---

pokušao da upadne u Mratinje, izbije u bok i leđa našim snagama i presiječe im put za Sutjesku. Slično se događalo i kod nekih drugih divizija. Sve je ovo bilo kratkotrajno, ali i nužno, jer je trebalo brzo dejstvovati snagama koje su bile pri ruci.

mentu) izvršile proboj u toku ove najteže i najnapornije operacije Narodnooslobodilačkog rata.[20]

Karakteristično je da smo u toku četiri etape zamašne i velike Bitke na Sutjesci[21] i mi i neprijatelj brzo reagirali, tražeći najbrži put ostvarenja svojih zamisli shvatajući da gubljenje inicijative ili nadigravanje od strane neprijatelja mora biti presudno za ishod ove grandiozne bitke. Bojevi su se neprekidno smjenjivali — neprijatelj je pokušavao da nas razbije i uništi, i obratno. Karakteristično je i to da su obje strane imale inicijativu, tako živu i neprekidnu da skoro i nije bilo predaha, već samo smjene u akcijama i protivakcijama. Naše snage, koje su bile iscrpene i opterećene hiljadama ranjenika čiji se broj stalno povećavao, bile su u mnogo težem položaju, jer su bile okružene i skoro lišene svog moćnog oružja — manevra. One su se zato u danonoćnim borbama sve više iscrpljivale i krvarile, opterećujući se sve većim brojem ranjenika koji su ih sve više vezivali i onemogućavali im da razvežu svoje moći i sile. Ali se i neprijatelj zamarao i sve više krvario, a da nije mogao riješiti bitku u svoju korist, bez obzira na veliku sposobnost manevrovanja (izbio je i na vrh Maglića), na vođenje upornih bojeva bez predaha, na veliku brojnu i tehničku nadmoćnost i na izvanrednu snabdjevenost svojih trupa.[22] U tako teškoj

---

[20] Evo šta kaže njemački komandant Liters o našem komandovanju i dejstvima svojih i naših trupa u Bici na Sutjesci:

»... b) Neprijatelj: Tok borbe je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vješto vođene, i da raspolažu borbenim moralom, koji izaziva čuđenje. Neprijateljsko komandovanje bilo je izvanredno pokretno — takođe i u odbrani — aktivno.

Karakteristični su bili masovni napadi prikupljenim snagama na jednom mjestu ...« Liters s. r.

(Original izvještaja u Minhenu, a kopija u VII JNA.)

[21] Prva etapa obuhvata proboj naših snaga ka Sutjesci, odnosno dejstva u cilju sprečavanja neprijatelja da zauzme Vučevo i Mratinje i time osujeti proboj naših snaga tim pravcem; drugu čine dejstva u okruženju u širem rejonu Sutjeske (sprečavanje prodora neprijatelja u naš borbeni poredak i aktivna dejstva naših trupa u cilju zauzimanja najpogodnijeg položaja za izvršenje prodora); treća obuhvata izvršenje prodora, odnosno raskidanje neprijateljskog obruča, dok se četvrta poklapa sa izlaskom naših snaga na novo, operativno prostranstvo poslije prelaska komunikacije Višegrad — Sarajevo.

[22] Kad bi naše snage razbile pojedine neprijateljske dijelove, one bi se gostile iz njihovih ranaca u kojima je bilo svega, pa i butera, dok su naše trupe već nekoliko dana živjele na konjetini i »srijemuši« — bez soli i hljeba.

situaciji duh borbe i težnja za probojem nijesu ni za momenat bili pokolebani, već su se rasplamsavali i čeličili u svim redovima moralno čudesnih boraca i starješina svih naših divizija. Kako je počela, tako je vođena i završena ova velika bitka. Velika ideja Narodnooslobodilačke borbe sve više je sjedinjavala borce i starješine, naše brigade i divizije u toj natčovječanskoj borbi, u toliko teškim uslovima, da se ne mogu opisati. Briga za druga, briga za ranjenika i bolesnika, i potpuno slivanje ličnog sa opštim u toj bici na život i smrt, bili su isto tako jaki kao i težnja za probojem. A ta velika težnja ostvarila se baš zato što niko nije mislio samo na sebe — već na cjelinu i pobjedu koju samo cjelina može izvojevati i od Bitke na Sutjesci napraviti jednu od najvećih epopeja Narodnooslobodilačkog rata.

Peko DAPČEVIĆ

SEĆANJA NA BORBENI PUT SEDME BANISKE DIVIZIJE

Sticajem okolnosti Sedma divizija[1] je u januaru 1943 primila na sebe dobar deo tereta takozvane Četvrte neprijateljske ofanzive, koji se po zamisli Vrhovnog štaba, imao rasporediti i na ostale naše snage, zadužene da manevarskom odbranom na prostoriji između Kupe i Une stvore vreme i prostor Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba da se izvuče iz borbi u zapadnoj Bosni i probije ofanzivnim dejstvima u Sandžak, Crnu Goru i dalje na jugoistok. Drugi, takođe još nedovoljno ocenjeni faktori, uslovili su da je ova divizija izdržala teške borbe u Bosanskoj Krajini i pored izričitog naređenja Vrhovnog štaba da zaštitničke borbe na pravcu Bihać — Petrovac — Livno prepusti jedinicama Prvog bosanskog korpusa a ona da se što pre uključi u Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba. Međutim, usled nepristizanja krajiških jedinica iz Grmeča, ostala je na položajima između Petrovca i Drvara, daleko duže nego što se to smelo dozvoliti s obzirom na zadatak koji joj je već bio dat u sastavu Glavne operativne grupe. Stoga je ova divizija, — koja se, po dosta oštrim merilima, mogla u ono vreme ubrajati među nekoliko naših najbolje organizovanih i najborbenijih divizija, — stigla na položaje između Gornjeg Vakufa i Prozora kasnije nego što je bilo predviđeno, brojno

desetkovana, sva iscrpena i iznurena glađu i zimom. A kako zbog toga Treća brigada Prve divizije uopšte nije otišla u sastav divizije na Ivan-Sedlo, to je Nemcima bilo olakšano da prodorom u Konjic poremete planove Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, okruže je u dolini Rame i Neretve, nametnu joj »bitku za ranjenike« i prelaz preko Prenja pod neopisivo teškim uslovima. Sedma divizija je u takvoj situaciji dobila zadatke koji su zahtevali krajnje naprezanje snaga i borbu do požrtvovanja. Njoj je na Makljenu, severno od Prozora, u kome su bili Vrhovni štab i nekoliko hiljada ranjenika, formulisan zadatak otsudne odbrane otprilike ovim dramatičnim rečima: »Situacija je takva da ni koraka više ne možete nazad. Morate se boriti do poslednjeg čoveka na mestu. O vašim gubicima više ne možemo diskutovati. I, ako ostane poslednji komandant ili politički komesar divizije, jedan može podneti izveštaj o onome što se desilo«. Ovakav zadatak pretstavlja jedinstven primer zahteva da se jedna, u ono vreme vrlo krupna jedinica, u potpunosti žrtvuje za spas celine. A to je uslovilo da se gladna i promrzla divizija, pod nebrojenim udarima nemačke avijacije i sistematske artiljeriske vatre, kojima su sledovali mnogobrojni juriši Nemaca na stabilnu liniju odbrane koju su naši borci branili skromnim sredstvima tokom jedanaest dana i noći, gotovo istopila u borbama na bajonet na padinama i vr-

[1] Imajući u vidu da postoje brojne vojno-političke analize Pete neprijateljske ofanzive i da je ranije, 1951 godine, otštampan u »Vojnoistoriskom glasniku« moj rad: »Sedma divizija u IV i V ofanzivi« u kome je izložen deo istoriskih činjenica koje su, usled gubitka arhive, mogle pasti u zaborav, u ovom članku ću pokušati da, po sećanju, što vernije reprodukujem svoja lična doživljavanja i postupke u ulozi komandanta Sedme divizije, kao mali delić onog slikovitog mozaika izgrađenog od kostiju i obojenog krvlju, znojem i suzama naših boraca na surovim masivima Durmitora, Maglića i Zelengore u leto 1943 godine, u skromnoj nameri da pomognem ljudima bogate mašte, suptilne emocionalnosti, snažnog pera i palete da ta nadahnuća i herojizam naroda Jugoslavije uobliče u sintetička umetnička dela i predadu novim pokoljenjima u nasledstvo i na čuvanje. Na ovako, neposredno lično izlaganje navodi me i činjenica da među tim postupcima, malo poznatim, ima dosta neuobičajenih kako sa gledišta vojne teorije tako i prakse usvojene u našem Oslobodilačkom ratu; da su ovi postupci posle izlaska iz okruženja u istočnu Bosnu, izazvali kritičke primedbe nekih rukovodilaca Sedme divizije, i da se oni i danas mogu ceniti različito u zavisnosti od toga da li se posmatraju dogmatski ili po rezultatima i u vezi sa situacijom koja je bila sasvim osobena.

hovima planine Kobile. U takvim borbama su takoreći odjednom iz spiska brisani čitavi bataljoni, a u protivjurišima učestvovali su i kompletni štabovi brigada.

Kad je sve to prebrođeno, divizija je dobila zadatak da ovlada najsurovijim liticama Prenja, koje su bile posednute neprijateljskim snagama, i da preko sela Zimlja izbije u Nevesinje i obezbedi od bočnog udara nastupanja glavne napadne kolone uz dolinu Neretve prema Kalinoviku. Naporne i teške borbe na Prenju, u okviru ovoga zadatka, pa zatim naređenje delegata Vrhovnog štaba u dolini Neretve da divizija ustupi sve svoje konje — ne samo komorske već i mitraljeske — za prenos ranjenika, što je ona iz humano-političkih razloga, na veliku svoju štetu izvršila, pa zatim naređenje da njeno ljudstvo, i pored toga što joj konji više nikad nisu vraćeni, na rukama preko Prenja prenese celu bolnicu tifusara (što je očigledno uslovljavalo masovno zaražavanje boraca tifusom), — sve to dovelo do toga da je divizija u gornjem toku Neretve bila gotovo paralisana boleščću, glađu i iznemoglošu. Jedino je Šesnaesta brigada bila u nešto boljem položaju, dok je ljudstvo Sedme i Osme brigade preživljavalo krizu, utoliko težu što je moralo voditi borbu protiv četničkih i ustaških delova.

Početkom aprila 1943, iako je tifus jenjavao, dnevno se javljalo u bolnicu 10—15, a umiralo 5—10 boraca. Broj bolesnih bio se popeo na 900.

Zbog poteškoća oko transportovanja hrane kao i usled smanjenja broja konja, diviziska bolnica bila je premeštena na prostoriju oko s. Obalj (j-z. od Kalinovika). Veliki broj bolesnika koji se nalazio po brigadnim ambulantama upućen je u bolnicu, a teški, koji se nisu mogli kretati, predati su Centralnoj bolnici. Tako su brigade, oslobođene bolesnika, postale pokretljivije. Zahvaljujući tome i specijalnoj pomoći u hrani koju je Vrhovni štab još krajem marta bio uputio iz Nevesinja, borci su se počeli oporavljati. Tako je posle odmora oko Kalinovika preživelo ljudstvo bilo sposobno za pokret mada uz velike napore.

Kada se uzmu u obzir žrtve samo ove divizije, uslovljene odbranbenim borbama za ranjenike, stradanja i muke pri nji-

hovom transportovanju i prenošenju preko Prenja, s jedne strane, iskustvo stečeno ostavljanjem ranjenika na Zelengori pri pokretu u Krajinu 1942 godine, i uspesi i iskustva stečena pri decentralizovanju ranjenika po selima i zemunicama u šumama pod nadzorom i zaštitom lokalnih — većih ili manjih — jedinica, s druge strane, — onda se jasno uočava da je u partizanskom ratu i manevarsko-teritorijalnom ratu, po suštini partizanskom, pokretanje velikih masa teških ranjenika, pa i naroda koji se može kretati sam, zajedno sa krupnim operativnim grupacijama koje na sebe uzimaju najteže zadatke, daleko nepodesnije nego ostavljanje i prebacivanje i naroda i ranjenika u manjim grupama u pozadinu napadača i njihovo vezivanje za jedinice koje ostaju na ranije oslobođenoj teritoriji. A kada se tome dodaju žrtve i stradanja ostalih jedinica Operativne grupe divizija u »borbi za ranjenike« i da nije bez osnova pomisao da i takozvana Peta ofanziva Nemaca i epopeja na Sutjesci ne bi imale za Narodnooslobodilačku vojsku ni približno onako težak vid, da možda ne bi ni došlo do nje u onako za nas teškim uslovima mesta i vremena, da je Operativna grupa krenula bez teških ranjenika, onda je prednji zaključak još prirodniji. U krupnim operativnim maršmanevrima u okviru partizanskog rata, gde brzina manevra igra presudnu ulogu, mogu učestvovati samo brzo-pokretne i borbeno sposobne jedinice, dok sve ono što je teško pokretljivo, kao teški ranjenici, bolesnici i narod, treba, zajedno sa lokalnom vojskom, da manevriše na užem prostoru na kome se zadesi, jer je to najbolji način za uspešno vođenje borbe u celini, a to je najefikasnija indirektna zaštita i ranjenika i naroda, a i najpodesniji vid njihove neposredne zaštite.

Ovo je, naravno, načelan zaključak koji ne isključuje izuzetke i koji ne daje ocenu konkretne odluke donesene u vezi sa bolnicom na početku Četvrte ofanzive, jer je ta odluka umnogome bila uslovljena velikom koncentracijom ranjenika u šumama Krajine, zbog čega ovo poslednje ne bi smelo postati stalna praksa i pravilo.

Dok je Sedma divizija lečila posledice naprezanja koja su daleko prevazilazila normalne mogućnosti, dotle su Prva,

Druga i Treća divizija koje, i pored teškoća u dolini Neretve, nisu bile mnogo iscrpene odbranbenim borbama, savladale Drinu i prodrle u Sandžak i Crnu Goru. To je omogućilo i Sedmoj diviziji da posle određenog broja dana krene za ostalim jedinicama Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na jugoistok.

Srazmerno napredovanju Prve, Druge i Treće divizije kroz Sandžak i Crnu Goru, pomerala se i Sedma divizija u ulozi opšte zaštitnice. Ona se 9 maja 1943 nalazila u sledećem rasporedu: Šesnaesta brigada — s. Đeđevo (ušće r. Bistrice u r. Drinu), Sedma brigada — na prostoriji s. Jeleč — s. Rataj — s. Kuti (južno od druma Kalinovik — Foča), a Osma brigada — u pokretu od Konjskih Voda ka s. Vrbnici. Brojno stanje Šesnaeste brigade iznosilo je 420, a Sedme i Osme po 300 ljudi.

Relativno zatišje na frontu divizije oko Kalinovika bilo je ovde iznenada narušeno. Naime, leve pobočnice divizije, isturene prema Foči i Drini, bile su napadnute od svežih, dobro opremljenih i agresivnih nemačkih snaga.

Za vreme pokreta kroz Zelengoru u dolinu reke Drine, divizija je stupila u borbu protiv Nemaca koji su iz Foče nadirali uz dolinu reke. Tako je Šesnaesta brigada ceo dan 9 maja vodila borbe protiv neprijatelja (delovi neprijateljskih snaga koje su se već prikupile za projektovanu Petu ofanzivu) koji je vršio ispade u pravcu s. Đeđeva sa desne obale Drine preko mosta kod s. Broda i sa leve obale reke Bistrice. Ovom prilikom su neprijateljski izviđački avioni sasvim neočekivano, u rano kišovito i maglovito jutro, napali usamljene kolibe negde između s. Vrbnice i s. Ljubine i naneli Štabu divizije osetne gubitke.[2]

Dalji pokret divizije sledećeg dana prekinuo je kontakt sa ovim neprijateljem, koji je, sudeći po onome što se desilo kasnije, već bio počeo posedanje masiva Zelengore u duhu svojeg plana da okruži i uništi Glavnu operativnu grupu na čelu sa Vrhovnim štabom na tromeđi Bosne, Crne Gore i Her-

[2] Poginuo je, pored ostalih, načelnik saniteta dr Vajs, a smrtno ranjen načelnik Štaba divizije drug Vojislav Đokić, učesnik Mariborske pobune 1932 godine.

cegovine, u kanjonima reka Tare, Pive i Sutjeske. Možda je i sama slučajnost htela da Nemci ovaj pokret ne počnu nekoliko dana ranije i tako ne otkriju svoje namere pre nego što je Sedma divizija, kao zaštitnica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, pomerajući se po naređenju za glavninom, uvukla u planirani nemački džak i poslednje svoje delove i ostavila pust i nekontrolisan teren na kome su Nemci kovali karike svog smrtonosnog obruča. Ako se gleda iz današnje perspektive, možda je borbeni kontakt, uspostavljen sa Nemcima 9 maja jugozapadno od Foče, mogao biti i ozbiljnije ocenjen. Ali, s obzirom na to da je Vrhovni štab svu svoju pažnju bio usmerio na dalji prodor na jugoistok, preko Lima, da Sedma divizija nije, sem svog obezbeđenja, imala nikakvog interesa oko Foče, da je imala naređenje da što pre izbije na prostoriju južno od Pljevalja, kao i da je neprijateljevo posedanje terena koji je napuštala NOV bila normalna pojava, to je razumljivo da tim čarkama nije pridavan nikakav značaj. Zbog svega toga, bila je daleko od nas i svaka pomisao da bi ti pokreti mogli biti elementi novog velikog zahvata protiv NOV, što su oni stvarno bili.

Odbivši bočne napade Nemaca sa pravca Foče uz Drinu, divizija je 16 maja prošla kroz Šćepan Polje (na sastavu Pive i Tare), u pravcu s. Čelebića (za oko 15 km severoistočno), sa zadatkom da posedne rejon južno od Pljevalja i zatvori opšti pravac Pljevlja — Žabljak.

U s. Čelebiću diviziji se priključilo oko 800 boraca, koji su kao teški bolesnici i ranjenici bili u Centralnoj bolnici, što je brojno stanje divizije popelo na oko 2.000—2.500 ljudi, ali je to još bilo manje od polovine onog brojnog stanja koje je divizija imala u decembru 1942 godine kada je počeo napad Nemaca na oslobođenu teritoriju u Hrvatskoj i zapadnoj Bosni. U sastav Sedme divizije ušla je 18 maja i Treća dalmatinska brigada[3], što je davalo nade da će Sedma divizija, dok se malo pothrani, opet postati relativno snažna, iako daleko od njene ranije snage i moći.

---

[3] Ostaci Devete dalmatinske divizije, koja se pod udarima neprijatelja, gladi i tifusa bila jako smanjila, preformirani su u Treću dalmatinsku brigadu.

Osamnaestog maja divizija je zatvorila pravac Pljevlja — Žabljak u sledećem rasporedu: Šesnaesta brigada u rejonu s. Mijaković — s. Korijen; Sedma brigada — s. Podpeće; Treća dalmatinska brigada u rejonu s. Kruševo — s. Hoćevine — s. D. Brvenica, a Osma brigada — u rezervi divizije u s. Vlahovići. Po naređenju Vrhovnog štaba pomerena je 20 maja Treća dalmatinska brigada na prostoriju zapadno: s. G. Orlja — s. G. i D. Gradac — s. Mrčevo, dok je na njeno mesto upućena Osma brigada iz rezerve divizije.

Međutim, nade divizije da će se ovde malo oporaviti boljom ishranom, koja je bila neophodna ljudstvu posle preležanog tifusa, nisu se ostvarile. Slično kao i kod Gornjeg Vakufa, čim je divizija posela prostoriju južno od Pljevalja, počelo je nadiranje neprijatelja iz Pljevalja u duhu opšte zamisli okupatorske komande da iz baza: Foča, Goražde, Pljevlja, Kolašin, Nikšić i Gacko koncentričnim nastupanjem okruži i uništi Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba između kanjona Pive i Tare, u stilu takozvanog »naterivanja u ribarsku mrežu«. Mrežu je trebalo da obrazuju neprijateljske snage koje će izbiti na Pivu i Taru, a uterivanje u mrežu trebalo je da se izvrši sa juga. Ono što je Sedma divizija osetila oko 10 maja u dolini Drine i ono što se odvijalo sada južno od Pljevalja bilo je povezano, jer su to bili delovi celovitog plana — obrazovanje mreže posedanjem istočne obale Tare i zapadne obale Pive.

NA PIVSKOM PLATOU

Jednoga dana, oko 24 maja, pored Štaba Sedme divizije promicala je kolona Prve proleterske brigade u pravcu severa, prema Foči. U pozdravima i susretima sa drugovima iz moje ranije brigade, a posebno iz Kraljevačkog bataljona, bile su nevidljivo prisutne kobne slutnje i strepnje da se približava nešto važno i ozbiljno. »Eto, opet ništa od naših želja i žudnji za rodnim krajem, za našom Srbijom. Samo se malo nadnesosmo nad Lim, a neprijatelj nam prepreči put« — govorili su Srbijanci koji su se nadali da će im se uskoro pružiti prilika da se nađu u Srbiji.

Nemci su poseli Lim, a iz Foče su i sa Italijanima iz Pljevalja (divizija »Taurinense«) frontalno nastupali na Taru. Oni su me pre desetak dana napali kod Sutjeske. Prva proleterska brigada menja pravac pokreta i okreće se sa jugoistoka na severozapad. Da li je obruč protegnut i na južnu Crnu Goru i Hercegovinu? Da li ćemo uspeti da ga probijemo, i gde? To su bile misli i slutnje koje su me obuzimale.

Ali su uskoro pretpostavke ustupile mesto stvarnosti koja je bila identična sa kobnim slutnjama. Vrhovni štab nas je obavestio da je neprijatelj sa svih strana otpočeo nastupanje na Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba i da će pravac proboja verovatno biti na sever.

Sedma divizija, iako još umorna i iscrpena, tri puta je u vremenu od 20 do 29 maja odbacivala neprijatelja preko reke Ćeotine na sever. Ona se u duhu naređenja Vrhovnog štaba, vodeći manevarsku odbranu, polako i postepeno povlačila prema Tari koju je imala preći kod s. Tepaca (8 km severozapadno od Žabljaka).

U međuvremenu (3 juna) Vrhovni štab je doneo definitivnu odluku da se proboj iz obruča, koji se već bio jasno ispoljio, izvrši preko Vučeva i Zelengore sa severnom grupom divizija — Prvom i Drugom divizijom pod rukovodstvom Vrhovnog štaba na čelu sa drugom Titom, dok je od Treće i Sedme divizije formirana druga grupa divizija pod rukovodstvom posebnog operativnog štaba,[4] koja je imala zadatak da zadrži nastupanje neprijatelja sa juga i da se kasnije uputi za prvom grupom ili i sama probije iz obruča u najpogodnijem pravcu. AVNOJ i Centralna bolnica bili su na sredokraći ove dve operativne grupe divizija i mogli su biti upućeni u onom pravcu u kome se postigne više uspeha u borbama i gde bude više izgleda za proboj iz okruženja sa što manje gubitaka.

Ocenivši po pokretu Prve proleterske brigade da se sa divizijom možemo lako naći na Zelengori, — koju sam poznavao od pre godinu dana, za vreme pokreta grupe brigada iz Crne Gore i Hercegovine u Krajinu, i u kojoj sam, sticajem

[4] Milovan Đilas, Radovan Vukanović i Jovan Vukotić (o Vukotiću je odluka docnije izmenjena).

okolnosti, sa Kraljevačkim bataljonom, u nemogućnosti da igde išta pribavim za hranu sem lišća i korenja, nekoliko dana padao u nesvest od gladi kod žandarmeriske stanice na Zelengori, — naredio sam intendantu divizije, još pre prelaska iz Sandžaka preko Tare u Crnu Goru, da, ne birajući sredstva, uključujući i grubu silu oružja, pribavi diviziji hranu u živoj stoci za 25 dana. Za čuvanje i teranje te stoke odvojio sam potreban broj ljudi. Naređenje je bilo izvršeno u potpunosti i nekoliko hiljada ovaca, i pored opiranja seljaka — meštana, našlo se pozadi kolone divizije na njenom pokretu iz Sandžaka u Crnu Goru.

Divizija je posle prelaska Tare — glavninom kod s. Tepaca, a delom kod Đurđevića Tare (ist. od Žabljaka) — poslednjih dana maja dobila zadatak da se od Žabljaka kreće pravcem Štulac — s. Nedajno — s. Nikovići i da posedne zapadnu obalu donjeg toka reke Tare od Sušice do ušća i donji tok r. Pive, preko koje se održavala veza sa severnom operativnom grupom divizija i Vrhovnim štabom, i da tako oslobodi njene delove za pokret na sever. Štab divizije je smešten u Rudinama (5 km jugoistočno od sastava Pive i Tare) i odatle je rukovodio odbranom na reci Tari i na sastavu Tare i Pive, na Šćepan-Polju. Nemci su nastojali da prodru uz dolinu Pive, zaposednu naš most i ugroze bok severne grupe divizija (prvog ešelona) i time bar naknadno ostvare zamišljenu »mrežu« kad im to nije uspelo u početku zbog izbijanja Druge proleterske brigade na Vučevo pre njih i nastupanja severne grupe divizija na sever u pravcu Zelengore. Jaka nemačka artiljerija sa desne obale Drine, iz s. Huma i s. Bukovika (severno od sastava Pive i Tare), neprekidno je držala pod vatrom naše položaje i nanosila nam velike gubitke.

Jednoga dana, ne sećam se tačno koga, ali je to moglo biti prvih dana juna, pozvao me je pretstavnik Vrhovnog štaba da dođem k njemu negde kod sela Nikovića. Sa mnom je pošao i rukovodilac politodela (8 brigade). Na sastanku je pretstavnik Vrhovnog štaba saopštio da je zadatak Treće i Sedme divizije da se probiju preko donjeg toka reke Tare u Sandžak, i zatražio je od mene, kao komandanta divizije, da izvršim procenu

situacije i dam svoj predlog. I pored toga što mi je pretstavnik Vrhovnog štaba već bio saopštio odluku i zadatak za moju diviziju, ja sam, na bazi svoje ocene situacije, njemu izneo i predložio sledeće:

1) Da se od Vrhovnog štaba traži saglasnost da Treća i Sedma divizija odmah krenu na sever za Prvom i Drugom divizijom i tako zajedničkim naporima izvrše proboj obruča i obezbede što brži izlazak iz opasne situacije u kojoj se našla grupa divizija sa Vrhovnim štabom.

2) Ako se ne usvoji ovaj predlog, da Treća i Sedma divizija odmah organizuju proboj u pravcu Hercegovine preko gornjeg toka Pive i reke Komarnice. Ove reke na tom delu ne pretstavljaju ozbiljnu prepreku, a odatle kroz pozadinu nemačkih snaga, koje su sa zapada stezale obruč oko Zelengore, da krenemo opštim pravcem na sever.

3) Da se odustane od namere forsiranja plahovite reke Tare u donjem toku zato što bi ona za našu vojsku, koja ne raspolaže ni sredstvima ni iskustvom za forsiranje reka, pretstavljala veliku prepreku čak i kad njene suprotne obale ne bi bile posednute i branjene neprijateljskim snagama. A pošto je desna obala reke Tare već bila posednuta neprijateljskim snagama, to je ona kao takva bila nesavladiva za nas u datim uslovima.

Moji razlozi, argumentacija i predlozi nisu usvojeni, nego mi je ponovljena odluka i zadatak da pristupim pripremama za forsiranje reke Tare, sa težištem oko ušća Sušice u Taru.

Odluku i naređenje sam primio i vratio se u Štab, posle čega je divizija počela, uz ogromne napore i bez alata, izrađivati i prikupljati priručna sredstva za forsiranje reke — splavove, skele, korita, itd.

Spokojstvo i mir su vladali u našim redovima. To može da ilustruje i činjenica da je na dnevnom redu diviziskog komiteta bilo tih dana objavljeno »Raspuštanje treće internacionale« o kome se diskutovalo sa širokih teorisko-političkih aspekata radničkog pokreta u celini, bez tragova nervoze i uznemirenosti zbog opasnosti kojih je svaki borac bio svestan.

Nekoliko dana, mislim do 5 juna, prošlo je u pripremama za forsiranje reke Tare i borbama sa Nemcima na reci, osobito na sastavu Pive i Tare. A onda me je iznenada (4-tog ili 5-tog juna) pozvao pretstavnik Vrhovnog štaba i saopštio mi naređenje Vrhovnog štaba da *odmah* i Treća i Sedma divizija krenu na sever za Prvom i Drugom divizijom. Saopštio mi je da će se Sedma divizija kretati na čelu i da odmah pristupim organizaciji marša. Delove Sedme divizije na reci Tari imali su, po njegovom naređenju, da smene delovi Treće divizije.

Pošto je naređenje Vrhovnog štaba odgovaralo mom predlogu koji sam bio dao nekoliko dana ranije, to mi je novi zadatak bio blizak i razumljiv, te sam za njegovo izvršenje založio sve svoje umne i fizičke sposobnosti, sa velikom voljom i verom da je to put pobede i razbijanja neprijateljskih planova da nas unište u kanjonima Pive i Tare.

Procenivši situaciju uvideo sam da je ključ rešenja problem u brzini kretanja i provođenju divizije, bez borbe ili uz što manje borbe, kroz otvore koje su stvorile Prva i Druga divizija na Vučevu, Sutjesci i Zelengori, i to pre nego što ih Nemci ponovo zatvore, te sam naredio pokret glavnine divizije u pravcu Pive, ne čekajući da se prikupe delovi sa perifernih položaja divizije, sa reke Sušice, u uverenju da će i oni, na osnovu naređenja koja su im poslata, stići glavninu divizije. Ovom prilikom je naređeno da, i pored stoke koja se tera uz diviziju kao hrana, svaki borac ponese sa sobom nekoliko kilograma mesa, koje će moći na svakom zastanku da peče i tako se potkrepljuje za kretanje koje će biti danonoćno i vrlo naporno.

Vojna i političko-partiska organizacija — štabovi, komiteti i politodeli — bacili su se svim snagama na realizovanje ove zamisli, tj. da se usiljenim i do krajnosti napregnutim maršem izmanevrišu neprijateljski položaji i zasede, i da se, negde na Zelengori, što pre stigne u sastav grupe divizija pod komandom druga Tita. Na karti, kao što se zna, to nije veliko rastojanje, ali ona braonkasto obojena pruga pored reka Pive i Sutjeske, široka 2 cm — što znači rastojanje od 2 km između litica kanjona — u praksi traži skoro čitav dan za savlađivanje sa divizijom.

Za vreme pripreme za pokret i samog izvođenja pokreta ka Pivi obavešten sam od strane pretstavnika Vrhovnog štaba, koji je ostao sa Trećom divizijom, da Treća divizija neće za mnom i da se krećem na sever bez obzira na nju, jer će se ona probijati po starom planu u Sandžak.

Ljudstvo divizije bilo se dosta oporavilo zahvaljujući naređenju Štaba divizije da se još u Sandžaku obezbedi meso za 25 dana. Ovce koje su bile oduzete po tom naređenju služile su za hranu sve do proboja u istočnu Bosnu ne samo Sedmoj diviziji nego i bolnici. Ovo naređenje i upornost u njegovom sprovođenju poštedeli su diviziju od gladi u ovoj operaciji. Obezbeđena hrana i pokret na severozapad (za borce pokret prema Baniji) davali su snage borcima da savlađuju sve teškoće i da se kreću čak i uz pesmu, organizovano napred.

U toj atmosferi i sa takvom orijentacijom, glavnina divizije našla se, 6 juna uveče, u dolini Pive, negde blizu sela G. Kruševo, uzvodno od žičanog mosta kojim su prešle snage našeg prvog ešelona divizija. Ali je ovaj most sada bio oštećen i pod neprekidnom artiljeriskom vatrom sa pravca Šćepan-Polja. Bučna i plahovita reka nije se nigde mogla gaziti, a prelaza nije bilo. Inžinjeriska četa, na čelu sa Ratkom Djetlićem, uz pomoć šumarskog inženjera Bože Koraća i celokupnog boračkog i rukovodećeg kadra, napravila je uz ogromna naprezanja mali most preko reke i jedno brvno za prelaz samo pešaka.

U svanuće, 7 juna, počelo je prelaženje reke preko brvna i mosta, kao i pomoću dva gumena čamca i teranjem konja da preplivavaju.

Za nekoliko sati prešla je glavnina divizije na levu obalu reke i dohvatila se staza koje su vodile prema Vučevu i Zelengori. Zatim je na prelaze naišla Centralna bolnica. I pored relativno dobre organizovanosti, njen stepen organizacije i discipline nije, što je razumljivo, odgovarao potrebnoj brzini reagovanja na događaje, koja je u datoj situaciji bila nužna. Sporo su se prebacivali ranjenici i bolesnici, a njihovi konji i stoka, koje su terale i divizija i bolnica, bili su ispunili usku dolinu reke. Najoštrije mere koje su bile odobrene da bi se

ta masa što pre pokrenula iz zone u kojoj su svaki čas očekivani nemački avioni, nisu imale potrebnog efekta. Mnogi su ljudi bili iznemogli i izbezumljeni od umora, gladi i bolesti. Oni su se vrzmali tamo-amo ili sedeli kod zaklane ovce i vatre na kojoj su potpuno bezbrižno i bez potrebne svesti o događajima spremali sebi hranu.

Nemački avioni (»Štuke«) su oko 10 časova, posle izviđanja jedne njihove »Rode«, naišli i obrušili se na naš most, pri čemu su naneli nagomilanom ljudstvu i stoci velike gubitke, a reku Pivu zamutili telima i krvlju ljudi, stoke i riba, dok su most kojim su imali preći još zaostali delovi divizije i bolnice jako oštetili.

U toj situaciji, negde pred podne 7 juna, primio sam pismo direktno iz Vrhovnog štaba, u kome je, po mom sećanju, stajalo u osnovi ovo: Situacija je, uzeta u celini, vrlo teška. Rasteretite se komora i teškog naoružanja, zakopajte teško naoružanje i krećite za nama usiljenim maršem, bez obzira na umor i na one ljude koji ne mogu izdržati takav tempo kretanja. Centralnoj bolnici saopštite da kreće za vama sa onim bolesnim i ranjenim ljudstvom koje može pratiti vaš pokret, a nepokretne ranjenike i bolesnike neka skloni u obližnja skrovišta, ostavljajući im potrebnu hranu.

Tu je bilo još jedno obaveštenje da Treća divizija neće za nama i da mi na svom putu najpre treba da stignemo Desetu hercegovačku brigadu.

Kako je pored mene bio neki od rukovodilaca saniteta Vrhovnog štaba, dao sam mu pismo. Dogovorili smo se da što pre izvršimo potrebnu reorganizaciju i krenemo u duhu najnovijeg naređenja Vrhovnog štaba.

Lako je verovati, shvatiti i pretstaviti sebi teško stanje koje je kao mora pritiskivalo ljudstvo. Bilo je nužno rastati se od dragih drugova — ranjenika i bolesnika iz svih krajeva naše zemlje, iz svih naših jedinica i ostaviti ih u bespomoćnom položaju na milost i nemilost surovom okupatoru.[5] Ta

[5] Među njima, kako sam kasnije saznao, bio je i drug Živan Maričić, komandant Kraljevačkog bataljona posle mog odlaska iz njega, neustrašivi borac koji je nekoliko dana ranije bio teško ranjen u jurišu na čelu svog bataljona pri razbijanju nemačkih snaga iznad Foče.

mi smo za njih prineli ogromne žrtve u dolini Vrbasa, Rame i Neretve, prenosili ih sve do ovoga momenta, dok je bilo i najmanje nade da se oni mogu spasavati i braniti bez opasnosti da se žrtvuju najborbenije jedinice naše vojske zajedno sa Vrhovnim štabom. Teško je bilo rastati se od minobacača i protivtenkovskih topova i mitraljeza otetih od Nemaca u noćnim jurišima na poljima Banije, oko Siska i Kostajnice, jer su oni činili deo nas, deo našeg života.

Sakrivajući, razume se, svoja raspoloženja, unutrašnja previranja i slutnje preneo sam štabovima brigada i rukovodiocima diviziskih delova duh naređenja Vrhovnog štaba, zadatke koji su u njemu bili sadržani i koji su iz njega proizlazili.

U toku od nekoliko sati sve je bilo gotovo i spremno za pokret. Divizija se svijala u onu poznatu, partizansku, izduženu kolonu po jedan i hvatala se brda Vučeva.

Kada su i poslednji borci prošli, članovi Štaba divizije su pojahali svoje konje. I u momentu kada sam bio spreman da krenem uz brdo, ostavljajući surovu dolinu Pive, neko je trčao uz brdo i dozivao da ga sačekam. Bio je to jedan od boraca inžinjeriske čete, koji su rukovali gumenim čamcima i koji su bili dobili naređenje da ih unište i krenu sa divizijom. On mi je saopštio da je na reku stiglo nekoliko boraca Treće divizije sa zadatkom da osiguraju prelaze i da traže od mene da ostavim ovoj diviziji vezu jer se kreće za nama.

Ovaj podatak, iako je bio dat usmeno, preko borca, cenio sam kao verodostojan i pored toga što je Štab bio ranije nekoliko puta obaveštavan sa raznih strana da Treća divizija neće ići za nama na sever. Imajući u vidu teškoće s kojima se pri prelasku Pive susrela i borila Sedma divizija, kao i to da su pri tome važnu ulogu odigrali pripadnici inžinjeriske čete, koju Treća divizija nije imala, naredio sam komandiru inžinjeriske čete, drugu Ratku Djetliću,[6] da se sa petoricom dru-

---

[6] Drug Ratko je sa celom ovom grupom poginuo u onom vrtlogu sa Trećom divizijom. Ovde ovim i njemu i drugovima koji su ostali s njim po ovom mom naređenju želim da odam posebno priznanje.

gova vrati na Pivu i pruži Trećoj diviziji potrebnu stručnu pomoć pri organizovanju prelaza reke.

NA VUČEVU

Ostavljajući tužnu i bučnu dolinu Pive, divizija je tokom noći 7/8 juna izbila na plato Vučeva.

Radioveza nije funkcionisala. Divizija je bila bez kontakta kako sa prvim ešelonom, tako i sa Trećom divizijom. Jedina veza bili su kuriri — konjanici i pešaci.

Tu na Vučevu dobiveno je obaveštenje od Vrhovnog štaba da se Treća divizija zaista kreće za nama, da treba da usporimo pokret i obezbedimo joj prihvat.

To je uslovilo da 8 juni provedemo na platou Vučeva u sledećem rasporedu: Osma brigada sa Štabom divizije, Centralnom bolnicom, čiji se dobar deo pokrenuo iz doline Pive za Vučevo, nekim članovima Vrhovnog štaba, Centralnog komiteta omladine, AVNOJ-a i ZAVNOH-a, među kojima su bili pretsednik AVNOJ-a Ribar, pesnik Nazor, Mladen Iveković, Dobrivoje Vidić, slikar Marijan Detoni i dr. — na prostoriji Strmac — Katun — Duži, dok je Sedma brigada, kao desna pobočnica i zaštita od napada iz doline Sutjeske, preko s. Ćureva, bila upućena na Ždrijelo (3 km južno od s. Ćureva), a Šesnaesta brigada, kao leva pobočnica i zaštita od napada Nemaca sa pravca od s. Mratinja, na položaje kod Poljana i Klekove Glave (oko 3 km severno od s. Mratinja).

Pri polasku Štaba divizije sa Vučeva, 8 juna predveče, odeljenje za vezu sa Trećom divizijom, ostavljeno u dolini reke Pive, izvestilo je da su prethodnice Treće divizije stigle na reku i da pripremaju prelaz. Veze radijem nije bilo ni sa Vrhovnim štabom ni sa Trećom divizijom.

Osma brigada i jedinice i ustanove oko nje izvršile su pokret napred, pravcem Hadžića Ravan — Poljana — Mrkalj Klade. Nešto posle ponoći kolona se zaustavila na raskrsnici puta divizije i puta koji vodi iz s. Ćureva u s. Mratinje, približno na istom mestu na kome sam, u rano proleće 1942, zanoćio sa Kraljevačkim bataljonom na putu iz Bosne za Crnu Goru.

Tu su odmah preduzete mere da se uhvati veza sa Desetom hercegovačkom brigadom, koja se, po obaveštenjima iz Vrhovnog štaba, nalazila u zaštitnici Prve i Druge divizije.

Plato na kome je divizija zanoćila bio je sada obrastao travom koju su konji sa uživanjem pasli, dok su borci, po običaju i direktivi, odmah ložili vatru i gotovili sebi jelo. Štab divizije sedeo je oko vatre. Tu su bili i kuriri i ostali prištapski delovi.

Iznenada i usplahireno u Štab divizije stigao je kurir Vrhovnog štaba i predao komandantu divizije pismo u kome je, koliko se sećam, stajalo ovo: Krećite odmah za nama pravcem Mrkalj-Klade — s. Suha — s. D. Bare — s. G. Bare. Ne čekajte Treću diviziju. Ne obazirite se na one koji ne mogu pratiti ubrzan pokret. Situacija je vrlo, vrlo teška.

Lično sam se nalazio u veoma teškom položaju. Noć. Teren pust, na kome se ne može lako orijentisati. Treba odmah kretati napred, a dve brigade su na bočnom obezbeđenju.

Doneta je odluka da se Sedmoj i Šesnaestoj brigadi upute potrebna naređenja po desetini boraca na čelu sa odgovornim rukovodiocima, a da sa glavninom snaga na centru Vučeva divizija odmah krene napred. I dok sam oficirima — kuririma izdavao naređenje i uputstva kako da nađu štabove Sedme i Šesnaeste brigade, iznenada su u Štab divizije banuli štabovi i komandanti obe brigade sa svojim kuririma. Tako je, po onoj idejnoj vezi i budnom praćenju događaja i inicijativnom i stvaralačkom reagovanju na te događaje, bila rešena veoma delikatna situacija u kojoj se divizija nalazila, jer joj je pretila opasnost da se pocepa na delove ili izgubi dragoceno vreme čekajući na mestu dok se ne prikupi.

Nemci su bili izvukli svoje topove na vrh Maglića i odatle organizovali plansku artiljerisku vatru po Mrkalj-Kladama i Dragoš - Sedlu, mestima koja su ležala ispod njih kao na dlanu, a kroz koja je vodio naš put za Zelengoru. Svitalo je kada smo kretali sa Vučeva, što je značilo da treba ili čekati ceo dan, pa se sledeće noći provući neopaženo pored Nemaca, — što je uslovljavalo gubljenje vremena i opasnost da neprijatelj organizuje snažnu odbranu na Sutjesci i dalje na Zelen-

gori, — ili se poslužiti veštim manevrovanjem i proći neopažen ispred nosa Nemcima, po danu. Kako se procenom situacije došlo do zaključka da je, u datom momentu, osnovno skrenuti sa glavnog puta i kroz šumu pronaći prolaze, staze i stazice, nevidljive sa nemačkih položaja, a i provesti kroz njih celu diviziju, i to najbrže što je bilo moguće, komandant divizije je lično pošao u izviđanje.

Borce koji su do ovog momenta, i pored teške situacije, pevali, iznenada je zahvatio nemir koji se bližio panici. Tome je doprinelo i to što su kuriri i prištapsko osoblje dokučili sadržaj poslednjeg naređenja Vrhovnog štaba i što se po načinu užurbanog prenošenja naređenja moglo zaključiti da je situacija veoma ozbiljna. Kod Mrkalj-Klada počeli su se ispoljavati elementi nereda koji je pretio da se pretvori u rasulo. Sem toga, postojala je opasnost da se cela masa pristiglog ljudstva, suprotno stvorenoj zamisli, uputi čistinom ispred nemačkih topova i doživi teške, možda i sudbonosne gubitke.

Bio sam prinuđen da se na čistini, koju su Nemci mogli osmatrati, pojavim pred uznemirenim ljudstvom i snagom reči i autoriteta za trenutak obustavim svaki pokret jedinica divizije, delova AVNOJ-a, bolnice i drugih. U grobnoj tišini, koja je bila zavladala, usmeno sam izdao zapovest za marš, obrazovao ponovo prethodnice, pobočnice i zaštitnice i zaveo red u marševskom poretku.

Uzevši nekoliko fizički izdržljivijih ljudi, krenuo sam napred, ispred kolone. Dugo se trčkaralo kroz šumu tamo-amo, proveravajući iza svakog drveta vidljivost sa Maglića. Obeležavajući put, koji sam lično određivao, ostavljao sam releje na svakom mestu gde je izgledalo da bi kolona, usled izvaljenog drveta ili nečeg drugog, mogla skrenuti i tako upropastiti realizovanje stvorene zamisli.

Jezivo su zjapile nemačke topovske cevi iznad kolone. Nemci su se muvali oko svojih oruđa i durbinima neprekidno pretraživali predteren ne bi li otkrili nekoga na koga bi, bez ikakve opasnosti po sebe, mogli sasuti oganj svojih topova.

Negde oko podne, ova borba nerava bila je završena u korist divizije. Kolona se neopaženo svila prema Sutjesci i našla se oko Dragoš-Sedla, ne primivši na sebe nijedan mitraljeski rafal i nijedan artiljeriski metak iako je prolazila ispred nemačkih mitraljeskih i topovskih cevi po danu. Posle podne su Nemci otvarali žestoku vatru na svakog zaostalog pojedinca ili grupu iz Centralne bolnice, ne sluteći da im je na domet puške prošla neopaženo kolona od nekoliko hiljada ljudi.

PRELAZAK SUTJESKE

Štab divizije nije imao ni sada veze ni sa kim. Naređenje Vrhovnog štaba glasilo je da Sutjesku pređemo kod s. Suhe i da produžimo preko s. D. i G. Bara i dalje na sever, prema Lučkim Kolibama. Međutim, po mojoj oceni, stvorenoj na osnovu neprijateljske vatre, zaključio sam da s. Suha i s. G. i D. Bare nisu više u našim rukama. Ostao je, znači, jedino prolaz pravcem s. Tjentište — s. Krekovi — Milinklada — Hrčava. Ali je i tamo tutnjilo kao u kazanu. Situacija je bila posve nejasna i neizvesna. Nju je komplikovalo i to što se u šumi nikako nije mogla naći raskrsnica od koje su se odvajale staze za s. Suhu i s. Tjentište. Jedini vodič koga smo imali sa sobom nije mogao ništa pomoći. Zato sam uputio jednu četu napred sa zadatkom da ispita situaciju kod s. Suhe, posle čega se ceo rukovodeći kadar divizije, dok je kolona stajala, razmileo po šumi da traži raskrsnicu staza. Spuštajući se korak po korak niz brdo, pristigao sam četu koja je bila poslata napred u izviđanje i sa njom sam našao traženu raskrsnicu staza sa koje se po vatri moglo jasno utvrditi da su rejonom s. Suhe ovladali Nemci. Zato se moralo otstupiti od naređenja Vrhovnog štaba i uputiti se prema Tjentištu, mada je i tamo bila neizvesnost. U tom smislu izmenjeno je i ranije izdato naređenje četi da ide u s. Suhu, koja je sada upućena na Sutjesku prema Ravnom Borju (2 km jugoistočno od Tjentišta), dok su kuriri poslati nazad po kolonu.

Ova odluka komandanta divizije kojom je, u kritičnom momentu, uz primanje pune odgovornosti, izmenjeno naređenje Vrhovnog štaba, bila je, kao što se danas vidi, sudbonosna

za Sedmu diviziju. Jer, da se divizija spustila na Sutjesku kod s. Suhe, ona ne bi mogla napred, a vremena za vraćanje u Tjentište ne bi bilo i ona bi se našla u istoj situaciji u kojoj se našla Treća divizija, tj. tako teškoj da bi verovatno bila razbijena i dobrim delom uništena.

Dok je kolona pristizala, sa litica iznad desne obale Sutjeske, pratio sam svetlosne signale, i slušao vatru na osnovu koje sam nastojao da utvrdim raspored Nemaca i delova naše Prve i Druge divizije kako bih ocenio kuda se može probiti uz najmanje žrtava i napora.

Ovde je nužno naglasiti da sve do doline reke Sutjeske nije bilo moguće doći u dodir sa delovima Prve i Druge divizije. Uništeno oružje i oprema, kao i sveži grobovi bili su svedoci teških okršaja i oznake puta kojim se treba kretati. No, podatke o tome da li je neprijatelj ponovo presekao taj put nije bilo moguće dobiti na drugi način nego od izviđača koji su bili upućivani napred.

Tmurnih oblaka, koji su nas prošle godine štitili od napada iz vazduha i kakvi često grle i miluju ovo »suro večito stenje«, nije nažalost bilo. Nemački avioni su u talasima neprekidno bombardovali korito reke Sutjeske i time stvarali neprobojan vatreni zid na reci, što je govorilo da na prelaz reke po danu ne treba ni misliti. Severoistočno od Tjentišta, oko s. Krekova, nemačka avijacija je koncentričnim udarima bombardovala položaje oko puta kojim je trebalo proći. Posle odlaska aviona, iz dima se izvila raketa, što je značilo (pošto mi rakete nismo koristili) da su Nemci presekli i ovaj poslednji put kojim su prošli delovi naše Prve i Druge divizije u prvom ešelonu. Bilo je to negde oko podne.

Divizija je posle vrlo napornog marša stigla predveče, no još dosta rano, čelom u dolinu reke Sutjeske. Kod Ravnog Borja postavljena su bočna obezbeđenja, jačine bataljona, prema s. Suhoj i s. Tjentištu. Kako prelazak nije bio moguć po danu zbog žestokog bombardovanja, to su poslati izviđači preko reke, koji su prvi put uhvatili vezu sa delovima Druge dalmatinske brigade i obavestili da je ona dobila naređenje da kreće napred i da će to odmah učiniti.

Osmatranjem sa desne obale reke ustanovio sam, po neprijateljskim raketama, da su Nemci predveče zaista ušli u s. Krekove i time sigurno presekli još jedini preostali put koji je diviziji stajao na raspolaganju. Postojala je očevidna opasnost okruženja, ako bi neprijatelj do mraka od s. D. Bara i s. Krekova izbio na Pleće i Ozren i tako zauzeo visove između Sutjeske i Hrčavke.

Pokret napred bio je neophodan, no avijacija ga je potpuno onemogućavala. Čim se njena vatra za izvesno vreme prekinula, prebačen je jedan bataljon[7] na levu obalu Sutjeske u cilju obrazovanja mostobrana i sprečavanja neprijatelja da posedne levu obalu. Bataljon je konstatovao da su delovi Druge dalmatinske brigade izvršili pokret na sever.

Na osnovu svih ovih podataka moj je zaključak bio ovakav:

1) Sutjesku ne možemo prelaziti, sem manjim delovima, do mraka, i to zbog nemačkih aviona koji imaju očigledan zadatak da taj prelazak sprečavaju. Jačina njihove vatre bila je u skladu sa postavljenim zadatkom, tako da bi onaj koji bi pokušao da pod tim uslovima prelazi ovu reku, mogao doživeti smrtonosne udarce.

2) Čekanje je veoma rizično i opasno. Sve staze obeležene na karti, a koje vode na sever, u rukama su Nemaca. Zasada, izgleda, još nije posednut samo greben između reka Sutjeske i Hrčavke, na otseku između s. D. Bara i s. Krekova, tačnije između Vilinjaka (k 1764) i Ozrena (k 1405).

Postoji velika verovatnoća da će i tih nekoliko kilometara obruča do noći biti posednuto i da će tako obruč biti potpuno zatvoren.

Na osnovu toga sam odlučio:

1) Da se po danu prebaci jedan bataljon na levu obalu Sutjeske sa zadatkom da zauzme mostobran i postavi pobočnice prema s. Tjentištu i s. Suhoj u cilju sprečavanja bočnog udara za vreme prelaska reke noću.

---

[7] Sa bataljonom je upućen i zamenik komandanta Osme brigade, Rade Grmuša.

2) Da se s divizijom udari besputnim terenom pravcem Ravno Borje — Lastva — Pleće — Hrčava, gde se očekivalo da Nemci, zbog svoje metodičnosti, do noći ili uopšte neće stići ili, i ako stignu, da će taj divlji teren prve noći posesti slabim snagama.

3) Da se divizija do noći pripremi za najtežu varijantu, tj. frontalan proboj na otseku Vilinjak — Ozren, u kome bi, s obzirom na opštu situaciju, sa bombama i mitraljezima morali u prvim redovima učestvovati i svi rukovodioci zajedno sa borcima.[8]

---

[8] Dok su kuriri stajali pored mene i nemo i oprezno pratili svaki moj mig, ja sam, posle ove odluke koja je momentano bila samo meni poznata, utonuo malo u svoja razmišljanja. Duboki mir divljine i pustoši koju smo mi namerno stvorili u proleće 1942 godine, egzotični izgled Zelengore i Sutjeske kroz koje na putevima iz Srbije u Hrvatsku i obratno u raznim ulogama (komandant bataljona i divizije) — prolazim za poslednju godinu dana evo već peti put i verovatnoća da ću se noćas ponovo susresti sa Nemcima na otstojanju pištolja, ručne bombe i kundaka, dočarali su mi nekako reljefno moj životni put i značajnije susrete sa ovim prokletim mračnjacima i divljacima, nemačkim i italijanskim fašistima i njihovom zavojevačkom vojskom.

Prvi put su mi presekli put koji me je sa pašnjaka vodio u tajne prirodnih nauka i tehnike, u Francuskoj 1940 godine, kad sam ih posmatrao pri ulazu u Pariz. Mislio sam da su Francuzi u borbi s njima morali biti odlučniji, i da prkosno treba stajati pred njihovim mitraljezima i da ću ja tako postupati ako se nekad nađem u borbi s njima.

Morao sam se okrenuti zidu da mi se ne vide suze besa i mržnje kada sam se susreo sa njima u Jugoslaviji aprila 1941 godine, nemoćan da im ma kakvo zlo učinim dok su oni pevajući kretali nekuda na Istok.

A kakvo je bilo zadovoljstvo nekoliko meseci kasnije gledati ove profesionalne ubice i palikuće kako dižu ruke u vis u kafani u Ušću na Ibru i u školi sela Gaočića pred revolverskim cevima uperenim u njihove grudi i našim očima iz kojih je iskrila mržnja, druga medalja ljubavi prema slobodi i pravdi. Znači, sa njima treba biti odlučan i na silu odgovarati silom.

Ali biće u svakom slučaju bolje, ako do takvog susreta noćas ne dođe. Umorno, izmučeno ljudstvo i divizije i bolnice treba pokušati provesti kroz pukotine u rasporedu Nemaca bez borbe ili uz minimalne borbe. Ovo je za nas nepodesno i mesto i vreme i odnos snaga za upuštanje u odlučnije borbe. Znači, u prvi plan ratno lukavstvo i veština, a u drugom imati u pripravnosti silu. To mi i diktira i opredeljuje pravac pokreta i vreme prebacivanja preko Sutjeske kao osnovne elemente donesene odluke.

Iz ovoga razmišljanja prenuli su me drugovi koji su pristigli sa kolonom, očevidno uzbuđeni i zadovoljni što se nisu obistinile njihove mračne slutnje za moju sudbinu. Upoznao sam ih sa procenom situacije koju sam izvršio na bazi ličnog posmatranja i sa odlukom koju sam doneo na bazi te procene. Nije bilo primedaba i odmah se pristupilo ostvarivanju te odluke.

Cela divizija je bila upoznata sa ozbiljnošću situacije i verovatnoćom da će doći do borbi za proboj. To je sve bilo 9 juna popodne.

Uznemirenosti i potištenosti moralo je biti. Na putu kojim smo prolazili nailazili smo na razbacano oružje, nesahranjene mrtve, ranjenike i bolesnike koji su iz blata pored puta jezivo dozivali da ih ponesemo. Hrane je bilo, ali je nije bilo još mnogo, zato što je mnogo ovaca dato bolnici u dolini Pive i što je dobar deo izgubljen usput. Ali niko nije bio gladan, jer je svako nosio sa sobom po nekoliko kilograma mesa i pekao ga i jeo na svakom zastanku. Tako se o spremanju hrane nije vodila posebna briga.

Zatim sam sazvao sastanak celokupnog rukovodećeg sastava divizije[9] na kome sam izneo osnovne elemente situacije i za najgoru varijantu — tj. da na otseku između Vilinjaka i

---

[9] Bili su prisutni:

— Iz štaba divizije: Đuro Kladarin — politički komesar, Milan Pavlović — načelnik štaba, dr Ivo Kralj — načelnik saniteta, Bojo Batinić — intendant divizije, Mićan Nevajda — načelnik veze, Čaldarević Mladen — rukovodilac Agitpropa.

Sedma brigada: iz štaba brigade: Nina Maraković — komandant, Uroš Krunić — politički komesar, Vajko Hokšteter — zamenik komandanta, Vlado Bakarić — načelnik štaba, Pero Lalović — zamenik političkog komesara, Savo Vukčević, Ivo Frol, Kaja Lalović i Zdravko Kolar (rukovodilac SKOJ-a) — članovi politodela; iz 1-og bataljona: Dragan Šolić — komandant i Milan Marković — politički komesar; iz 2-og bataljona: Rade Milojević — komandant i Slavko Borojević — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Janko Zebić — komandant i Milutin Omazić — politički komesar.

Osma brigada: iz štaba brigade: Stanko Bjelajac »Čane« — komandant, Mirko Burić — politički komesar, Rade Grmuša — zamenik komandanta, Stevo Januz — načelnik štaba, Šukrija Bijedić — zamenik političkog komesara, Stefan Mitrović, Bogdan Perović i »Belka« — članovi politodela; iz 1-og bataljona: Stanko Nevajda — komandant i Boro Tošović — politički komesar; iz 2-og bataljona: Miloš Suzić — komandant i Dušan Sužnjević — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Adam Macakanja — komandant i Gnjatija Joka — politički komesar.

Šesnaesta brigada: iz štaba brigade: Banina Ante — komandant, Uroš Slijepčević — politički komesar, Marko Milanović — zamenik komandanta, Nikola Kojić »Kole« — načelnik štaba, Milinko Marojević — zamenik političkog komesara, Stjepan Debeljak »Bil«, Dušan Kostić, Vera Majer i Branko Resanović (rukovodilac SKOJ-a) — članovi politodela; iz 1-og bataljona: Đuro Mrkšić — komandant i Pero Svrabić — politički komesar; iz 2-og bataljona: Stanko Kreča — komandant i Tomo Ugarković — politički komesar; iz 3-eg bataljona: Jovo Čakalo — komandant i Milan Knežević — politički komesar.

Ozrena naiđemo na čvrstu odbranu Nemaca — tražio spremnost za učestvovanje u opštem jurišu u prvim redovima sa bombama i mitraljezima.

Bilo je to u popodnevnim časovima 9 juna. Posle toga su počele pripreme i divizije i bolnice za prelaz Sutjeske na mostobranu koji je bio u našim rukama i za borbe koje smo očekivali na grebenu posle prelaza reke, u dolini reke Hrčavke i dalje u šumama Zelengore. I pored izvesne potištenosti sve je do tada išlo po planu.

Padom mraka počeo je prelaz Sutjeske preko bataljonskog mostobrana, obrazovanog posle podne, 2 km zapadno od Tjentišta. Kako prelaz reke, dubine ispod 1 m, nije pretstavljao nikakav problem za bataljon koji je gazio vodu po danu, što smo posmatrali iz neposredne blizine, nije pretpostavljano da će se pri nailasku na vodu pojaviti ozbiljnije teškoće. Uvereni da je dovoljno upozorenje da se pri prelazu borci drže za ruke i konjske repove i vrše prelaz što brže, usmerena je pažnja napred, na greben između Sutjeske i Hrčavke, gde su očekivani Nemci i u tom slučaju velike teškoće. Međutim, tokom prelaza iznemogli borci, drugarice uopšte, a pre svega one u suknjama, počeli su da se sapliću o kamenje u vodi, da padaju i vrište. To je izazvalo strah od vode i paniku u celoj koloni. Mnogi se nisu usudili da zagaze vodu čiju dubinu noću nisu mogli oceniti, a nisu ni slutili da ni tada kada je bila nadošla od kiše ona nije pretstavljala opasnost i da se uz malo pažnje mogla sasvim lako gaziti.

Zastoj pri prelazu likvidiran je izvanrednim merama i zalaganjem celokupnog rukovodećeg kadra koji je delom stajao u vodi i hrabrio borce i pomagao im, a delom milom i silom zahtevao da se reka prelazi, upozoravajući da se onaj ko do zore ne pređe reku i ne bude na brdu, teško može nadati da će spasti svoj život. To je uslovilo da je divizija, kao celina, pregazila reku uz relativno male gubitke. Međutim, deo bolnice nije ozbiljno shvatio upozorenje i naređenje da po svaku cenu pregazi reku noću. Zato je dobar deo njenog ljudstva ostao na desnoj obali Sutjeske do zore. Videvši ujutru da reka nije ni široka ni mnogo duboka, ranjeni i bolesni borci pre-

gazili su Sutjesku i uputili se na sever za divizijom. No, kao što se pretpostavljalo, noć 9/10 juna označavala je poslednji momenat u kome se još moglo uz slabije borbe probiti kroz nemačke položaje. Nemačke kolone, koje su nadirale uz i niz Sutjesku, spojile su se 10 juna u Tjentištu i na grebenu između reke Sutjeske i Hrčavke organizovale tako moćne odbranbene položaje da se na njima razbila i Treća divizija, a o samostalnom prolazu dela bolnice, koji se noću 9/10 juna odvojio na Sutjesci od Sedme divizije, nije moglo biti ni reči. Ovo ljudstvo, koje je još bilo sposobno za pokret, probijalo se po grupama za kolonom, dok su se neki pridružili delovima Treće divizije, a ostali su izginuli u dolini Sutjeske.

KROZ ZELENGORU

Divizija je sa delom bolnice i delovima AVNOJ-a savladala posle prelaska reke vrlo naporan i besputan teren orijentišući se po busoli i po vrhovima Ozrena i Vilinjaka i ulagala krajnje napore da tokom noći stigne na greben. Izbivši u zoru na sedlo između Ozrena i Vilinjaka, doživela je prijatno iznenađenje. Nemci, iako im je to bilo moguće s obzirom na situaciju, ni oko 14 časova 9 juna nisu bili zaposeli nekoliko kilometara grebena za koji se pretpostavljalo, na osnovu konfiguracije zemljišta i rasporeda Nemaca, da ima verovatnoće da ostane neposednut do ujutru. Odmah su levo i desno prema Vilinjaku i Ozrenu isturene jake pobočnice, dok je jedan bataljon upućen u gornji tok reke Hrčavke, kao obezbeđenje od udara dolinom Hrčavke sa pravca s. G. Bare, a drugi bataljon u donji tok ove reke, prema Milinkladi, za obezbeđenje sa ovog pravca. Potom je diviziji dat mali zastanak sa naređenjem da se ljudstvo malo založi i bude u pripravnosti da svakog časa nastavi pokret koji je neprekidno trajao već 36 časova. Pretpostavljao sam da će i Nemci, koji su znali da ima naših snaga u dolini Sutjeske (iako, izgleda, nisu imali obaveštenja da je tu stigla iz Crne Gore cela Sedma divizija i bolnica), preduzeti hitne mere da zatvore što pre ovaj mali otvor kako bi otklonili i poslednju mogućnost da naše snage, koje su oče-

kivali sa juga, otkriju i iskoriste ovaj prolaz, što je i uspelo Sedmoj diviziji u poslednjem času.

I, zaista, tek što je kolona stala, nemačke eskadrile su snažno obasule bombama prostoriju ispod grebena koji nije bio posednut, što znači da su Nemci sa obližnjih položaja, prisluškujući viku i dozivanje noću, tačno odredili gde je kolona koja nije izbila na njihove položaje kod sela Krekova. Mitraljeska vatra se čula i levo i desno. Pored naše leve pobočnice, borbu su primile zaštitnice Druge divizije (delovi Druge dalmatinske i Četvrte crnogorske brigade) koje su se povlačile sa položaja kod s. D. Bara. Odmah je naređeno prebacivanje preko grebena u dolinu reke Hrčavke, ali se budno motrilo na bočna obezbeđenja koja su vodila žestoku borbu sa Nemcima koji su jurišali kroz šumu u susret jedni drugima u nameri da zatvore obruč. Posle možda nešto više od jednog sata, cela kolona, koja se bila prikupila pod grebenom, prebacila se niz strminu preko grebena u dolinu Hrčavke.

I baš kada se Štab divizije spremao da i sam krene za kolonom ispred nemačkih mitraljeza koji su šarali unakrsnom vatrom, neko se setio Nazora koga niko nije primetio da je prošao.

Nastala je opet dramatična situacija. Pobočnice su popuštale pod pritiskom Nemaca koji su bili sasvim blizu nas i sa jedne i sa druge strane. Divizija je prošla i trebalo bi da se i pobočnice i mi svijemo za njom u kolonu. A kako ostaviti starog pesnika! On je bio naš veliki moralni kapital! Uzimam najboljeg komandira čete iz pobočnice i izdajem mu naređenje da ostane u obruču, nađe Nazora i dovede ga za nama, iako je bilo vrlo malo verovatnoće da se to ostvari.

Dok je komandir čete primao ovaj zadatak, disciplinovano i bez pogovora, slično kao i komandir pomenute inžinjeriske čete, Ratko Djetlić na Pivi, iako mu je bilo teško da se odvoji od kolone i ode u neizvesnost ili u gotovo sigurnu smrt, iznenada se usred mitraljeske vatre i zujanja aviona pojavila jedna mala kolona koja se približavala sa Nazorom na konju i nekoliko pratilaca koji su sa sobom gonili jednu kravu. Prihvatili smo ih uz veliku radost svih, a najviše komandira čete i nje-

govih boraca, i svi smo počeli da se suljamo niz jednu strminu ka reci, dok su Nemci iz svojih mitraljeza »šaraca« i mašinki štepovali za nama ne pogodivši nikog.

Izvlačenje divizije iz doline Hrčavke u pravcu platoa Lučkih Koliba bilo je vrlo teško i trajalo je gotovo ceo dan. Nemci su nas napadali niz reku od s. Bara i uz reku od Milinklade, tako da su naše pobočnice izdržale žestok pritisak. Pored toga, Nemci su se spustili za kolonom od Vilinjaka i Ozrena i vatrom iz mitraljeza i minobacača prikivali nas za zemljište neposredno pored obale reke, što je uslovilo teške zaštitničke borbe.

Na taj način Nemci su bili definitivno presekli put svima onima koji su bili zaostali, kao i Trećoj diviziji koja će tuda naići za koji dan. U isto vreme Nemci su za nama krenuli poternim odredima u pravcu Lučkih Koliba i vatrom nas prisiljavali da se pod borbom izvlačimo iz doline.

Slučajnost je htela da se to odigravalo na stazi kojom sam, nešto pre godinu dana, prošao sa Kraljevačkim bataljonom koji je bio na čelu Prve proleterske brigade za vreme pokreta grupe brigada iz Crne Gore i Hercegovine u zapadnu Bosnu. Tada se staza jedva nazirala u šumi, a sada je to bio gotovo kolonski put, široko ugažen i obeležen rasutim oružjem, ognjištima i grobovima.

U kasnim popodnevnim časovima, 10 juna, divizija se izvukla iz borbe u dolini Hrčavke i prikupila na platou Lučkih Koliba. Pre godinu dana tu sam naišao na travu do pojasa iz koje su se izdizali niski krovovi pustih koliba i po kojoj je jurilo jedno poludivlje konjče, dolutalo ovde bogzna otkuda i bogzna kada. A sada je to bilo razbojište na kome je trava bila uništena vatrom oružja i gaženjem vojske koja je vrvela kao u košnici. Nemački avioni preoravali su i livade i šume ne gubeći se ni za trenutak sa horizonta. Severozapadno od Lučkih Koliba, na Ljubinom Grobu, množili su se ogromnom brzinom novi »Ljubini grobovi« Crnogoraca i Dalmatinaca, neobeleženi i neimenovani. Sa svih strana je tutnjilo i prolamali su se izmešani glasovi ljudi, štektanje mitraljeza, zujanje

aviona i detonacije aviobombi. Onima koji su poginuli do ovoga momenta odavana je zaista veličanstvena počasna paljba.

Izbivši na plato Lučkih Koliba, saznali smo od Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba da su tu u neposrednoj blizini članovi Vrhovnog štaba i drug Tito koji je ranjen, da su ranjeni i poginuli neki članovi engleske vojne misije, da Vrhovni štab nema nimalo hrane, da su situacija i ishod borbe nejasni, da se Prva proleterska divizija probila napred u pravcu Balinovca, ali da je Nemcima uspelo da ponovo zatvore prolaz i tako izoluju Prvu i Drugu diviziju jednu od druge, itd., itd.

Četvrta crnogorska brigada sahranjivala je svoga komandanta Vaka Đurovića, a Druga dalmatinska izveštavala je o ogromnim žrtvama na položajima kod s. D. Bare. Štab Sedme divizije joj je uputio pismenu zahvalnost za izdržljivost, jer je to, između ostalog, omogućilo izvlačenje divizije. Uopšte uzev, svi smo imali jedni drugima mnogo da pričamo o krvavim borbama i teškim gubicima, samo nije bilo vremena za to. Put do istočne Bosne bio je još dug, i na njemu je bilo mnogo nemačke vojske. Ali pristizanje Sedme divizije sa velikim delom bolesnika i ranjenika iz Centralne bolnice izazvalo je radost Prve i Druge divizije.

Morao sam pričekati da se malo utiša napad nemačkih aviona da bih mogao prići do bunkera druga Tita, koji je bio žestoko bombardovan, podneti mu izveštaj i zatražiti direktive za dalji rad.

Sa zavijenom rukom, u malom bunkeru, napravljenom od kamenja, koji bi mogla razneti svaka aviobomba od 50 kilograma, primio me drug Tito sa vidnim izrazima iznenađenja i zadovoljstva. Bio je iznenađen time što smo neočekivano brzo pristigli prvi ešelon divizija, a zadovoljan što smo u relativno dobrom stanju i borbenom raspoloženju. Iz njegovog držanja u ovoj zaista vrlo teškoj situaciji, kao i uvek i na svim mestima gde sam ga posmatrao iz blizine, izbijalo je samopouzdanje koje je delovalo umirujuće i ohrabrujuće. Dok sam razgovarao s njime, čula se potmula tutnjava i grmljavina artiljerije sa Sutjeske. U tom trenutku je radiotelegrafista uneo depešu Treće divizije u kojoj je ona tražila pomoć. Teška srca je drug

Tito izrekao odluku da se taj zahtev odbija usled nepostojanja bilo kakvih realnih uslova da se ispuni bez rizika da naša vojska na Zelengori bude potpuno uništena do poslednjeg čoveka glađu i napadima Nemaca.

»Mi smo već izvršili raspored za pokret napred, koji počinje sutra ujutru. Vi obrazujte zaseban ešelon, uhvatite vezu sa Hercegovačkom brigadom i krećite se za njom u pravcu Vrbničkih Koliba i Balinovca« — glasilo je naređenje za Sedmu diviziju.

Posle razgovora sa komandantom Druge divizije, Pekom Dapčevićem, kojom prilikom me je upoznao sa borbama Dalmatinaca i Crnogoraca kod s. G. i D. Bara, koje su pomogle Sedmoj diviziji da se probije na Lučke Kolibe i pristigne prvi ešelon, Štab divizije je uputio 5 bataljonu Četvrte crnogorske brigade zahvalnost i čestitke na uspešnoj i drugarskoj saradnji u borbi, misleći pri tome na sve borce koji su svojim grudima u pobočnici kod s. Bara štitili glavnu kolonu od bočnog udara sa jugozapada i severa.

Osećanje sigurnosti koje me je bilo obuzelo pošto smo pristigli prvi ešelon i duboka vera u Vrhovni štab i lično druga Tita, učinili su da mi pažnja za trenutak popusti i da se kod zamenika načelnika Vrhovnog štaba pre mraka ne obavestim detaljno o situaciji i rasporedu snaga na platou Lučkih Koliba Ljubinog Groba i dalje prema Balinovcu, bar u onoj meri u kojoj je njemu bila poznata, jer je zaista zbog složenih i bržih promena bilo jako otežano sigurno praćenje jedinica. Meni je izgledalo da je osnovno u datom momentu uspostaviti vezu sa Hercegovačkom brigadom i obezbediti pokret za njom, a pretpostavljao sam da je ona tu, u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba.

Zato sam izdao naređenje načelniku Štaba divizije[11] da tu vezu uspostavi i izvesti me o situaciji kod brigade.

Ustupivši Vrhovnom štabu nešto ovčijeg mesa koje smo nosili, koji je već jeo konjetinu, večerao sam i posle teškog naprezanja, koje sam podneo naročito od Pive do Zelengore,

---

[11] Milan Pavlović

zaspao sam u Štabu divizije koji je bio izmešan sa Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba. Borba se bila potpuno utišala.

Kada sam se probudio, negde posle ponoći, najpre sam uočio da nema Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Protrljavši oči i napravivši nekoliko koraka, brzo sam saznao da oko nas nema nikoga sem jedinica divizije. Obuzet kobnim slutnjama, potražio sam načelnika Štaba divizije. Kada mi je on saopštio da se poslati kuriri u Hercegovačku brigadu još nisu vratili i da veza sa njome nije uspostavljena, obuzela me je neopisiva uznemirenost. Opet je sve visilo o koncu. Nije bilo nikakvih elemenata na osnovu kojih bi se mogla doneti pouzdana odluka. Raspored Nemaca bio nam je nepoznat, a drugih naših snaga nije nigde bilo, niti ikakvog živog meštanina koji bi nam mogao pokazati stazu koja je vodila pored Ljubinog Groba prema Vrbničkim Kolibama. Busola i karta, bez precizno određene stajne tačke, takođe nisu mogle dati siguran put, pogotovu ne noću.

Posle uzaludnog nastojanja da noću pronađem stazu kojom je trebalo ići, iznenada sam se prisetio jednog detalja iz ranije provedenog vremena ovde sa Kraljevčanima. Naime, setio sam se da je tu negde, zapadno od Lučkih Koliba postojalo jedno brvno i da je kod njega bila raskrsnica staza, jedne koja, prema karti, vodi ka žandarmeriskoj stanici na Zelengori, i one koju ja tražim. Raskrsnica je bila vidljiva na karti, ali se nije mogla naći na zemljištu. Sem toga, bilo je pitanje da li je brvno još tu i kako da se nađe po mraku na ovom razbojištu izrovanom aviobombama i artiljeriskim granatama i pokrivenom leševima ljudi, konja i ratnom opremom.

Posle dužeg traganja levo i desno, po noći, najzad sam našao na 1,5 km zapadno od Lučkih Koliba, južno od Ljubinog Groba, kod kote 1615, brvno koje je bilo okupiralo svu moju pažnju, celo moje biće. Kolona se već svijala za mnom, spremna za pokret. Orijentisao sam se, izabrao pravac kretanja na sever i krenuo na čelu kolone napred, u veliku neizvesnost u pravcu koliba na Zamrštenu, 1 km severozapadno od Lučkih Koliba.

Iznenada sam u mraku primetio kako ispred mene promiče neka kolona. Upitao sam ko je tamo, ali odgovora nije

bilo. Crne siluete promicale su ispred mene na bliskom rastojanju. Ponovio sam svoje pitanje u pripravnosti da primim borbu. A onda je neko iz kolone, na našem jeziku, umesto nemačkog, koji sam očekivao, zapitao: »Jesi li ti to, druže Jakšiću?« Na potvrdan odgovor, drug iz kolone saopštio je da je kolona koja je defilovala ispred mene Prateći bataljon Vrhovnog štaba.

Mojoj sreći nije bilo kraja. Spojio sam čelo svoje kolone sa začeljem bataljona, nemajući vremena da se obavestim kako je on sada izbio ovde kad je sa mesta, gde je zanoćio, bio nestao najmanje pre jednoga sata, a mi smo se, tražeći put, bili pomakli sa toga mesta svega 1 km na severozapad.

Kasnije sam video da su naše dve kolone obišle kotu 1627 i srećno se spojile negde kod Zamrštena kada se već razdanjivalo. Nigde se nije čuo nijedan pucanj, samo je zveket oružja i potmuli bat koraka narušavao ovaj planinski mir.

Pobočnice su upućene prema Ljubinom Grobu i Velikoj Košuti, a kolona je produžila pokret pravcem za Balinovac.

Kako je kolona promicala dosta brzo preko sedla između Ljubinog Groba i V. Košute, pobočnice nisu stigle da izbiju na vrhove pomenutih čuka. Krećući se padinama, svile su se na začelje kolone kad se ona preko sedla počela spuštati u dolinu Vrbničke Reke prema Vrbničkim Kolibama.

Neočekivano sam se sreo sa Vladom Šegrtom, komandantom Hercegovačke brigade. Pričao sam mu o nezgodi koja mi se desila usled neuspostavljanja veze s njim tokom noći, a on me iznenada upita gde je bolnica. Znajući da u mojoj koloni ide deo Centralne bolnice, rekao sam mu da to baš ona sada prolazi pored nas. Međutim, on je postavljao pitanje za bolnicu Prve i Druge divizije, koju su ove divizije dobile na putu od Pive do Zelengore. U nemogućnosti da mu o tome ma šta kažem, počeli smo se dogovarati o merama koje bi trebalo preduzeti da se bolnica pronađe i pokrene napred za ostalim našim snagama.

I dok smo se mi dogovarali, pred nama se pojavi čelo jedne kolone koja je dolazila sa pravca Lučkih Koliba, otkuda

su došli i Sedma divizija i Vrhovni štab nekoliko minuta pre toga.

Dan je već bio ovladao, ali sunce još nije bilo izašlo. Moj pogled privukoše čuke oko Ljubinog Groba i V. Košute. Na njima se, na moje veliko iznenađenje, počeše komešati Nemci. Protrljaše malo oči, prihvatiše se mitraljeza i otvoriše uragansku vatru po bolničkoj koloni koja se kretala između njih na otstojanju uspešne mitraljeske i puščane vatre. Nastade gužva oko nas, i to vrlo velika, jer je u toj koloni moglo biti do 1.000 ljudi. Naredismo da nekoliko naših mitraljeza, koji su bili pored nas, otvore vatru na Nemce, što olakša izvlačenje bolnice iz zone vatre. A onda, da bismo kretanje bolničke kolone i raznih grupa, koje su sporo milele preko livada u pravcu šume, ubrzali i tako sprečili nemačkim avionima, koje smo očekivali svakog časa, da nam nanesu gubitke i otkriju pravac kojim se krećemo kroz šumu, naredismo da naši mitraljezi puste nekoliko rafala preko glava naših boraca, što je učinilo da se poljana za čas očistila, jer se sve ljudstvo sručilo u šumu u pravcu Vrbničke Reke. Nisam mogao potpuno razumeti otkuda Hercegovačka brigada s druge strane neprijatelja u odnosu na Vrhovni štab, ali nije bilo vremena za objašnjenje onoga što je prošlo. Pred nama su bili novi teški problemi. Neobično je da smo mi uspeli proći bez borbe kroz nemačke položaje na 800 metara od njihovih mitraljeza, dok su oni spavali tako da nas nisu opazili, ali, u ratu se događaju mnoge neobične stvari. Ono što Nemci nisu mogli pretpostaviti — da ćemo mi proći kroz njihov prilično gust raspored oko Ljubinog Groba — postalo je stvarnost. Položaji njihovi oko Ljubinog Groba bili su izmanevrovani veštim noćnim pokretima.

Tako je počeo 11 jun. Nemci su bili svuda oko nas. Daleko na horizontu oni su vidljivo visili na liticama dok su njihove borbene grupe krstarile svuda po šumi.

U toku daljeg pokreta vođene su borbe po šumama između Ljubinog Groba i Balinovca. Više se nije tačno znalo gde je nemački front, jer smo mi sa velikim snagama bili ušli u neprijateljski raspored. Na sve strane se vodila borba. Nekoliko puta su Nemci bili u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba i

druga Tita. Ali naša smelost ih je zbunila. Oni su se u početku čas branili čas napadali, a kada su videli da se u njihovom rasporedu nalaze naše velike snage, poseli su okolne visove i sa njih sipali vatru na naše kolone koje su defilovale ispred njih.

U dolini Vrbničke Reke zaustavili smo se i, po običaju, odmah počeli spremati jelo. Kiša, koja u ovim krajevima nije topla ni u junu, prisilila je borce da se šćućure oko vatri i pokriju šatorskim krilima. Tiho dobovanje kiše po lišću i šatorskim krilima iznenada je prekinula vatra nemačkih mašinki i »šaraca«, u neposrednoj blizini Štaba divizije i štabova njenih brigada. Bacili smo odmah u borbu najbliže ljudstvo. Posle kratke i oštre borbe Nemci su bili proterani i izgubili se nekud u nepoznatom pravcu.

A kad se vatra utišala, utvrdili smo da su Nemci bili napali Vrhovni štab koji je bio takođe zastao u šumi i pripremao se da se malo založi. Saznali smo da se neprijatelj bio privukao blizu, da se i drug Tito lično iz zaklona morao boriti sa oružjem u ruci. I pored povoljne prilike koja se pružala Nemcima, gledajući se oči u oči sa vođom NOP-a, svog velikog protivnika na Balkanu, nije im pošlo za rukom da nanesu tome pokretu ogroman moralno-politički udarac, i to blagodareći ličnoj hrabrosti i snalažljivosti druga Tita, ispoljenim ne samo tu i toga dana, i odlučnosti, incijativnosti i borbenoj spremnosti cele vojske koju je on vodio i one koja se tu zadesila u neposrednoj njegovoj blizini. Umesto velikog plena i uspeha, kome su bili blizu, Nemci su se morali zadovoljiti odnošenjem oskudnog ručka za koji verovatno nisu nikad pretpostavljali niti utvrdili da je bio namenjen Titu, čoveku koga su oni i u snu i na javi proklinjali i mrzeli pentrajući se po vrletima Zelengore, isto onako kao što su on i njegova vojska mrzeli njih, zavojevače, palikuće i ubice, koji su iz daljine došli da bi se na konopcima spuštali u svaku pećinu Pive, Sutjeske i Zelengore u potrazi za skrivenim ranjenim i iznemoglim sinovima i kćerima Jugoslavije, proteranim iz vlastitih kuća i sa vlastitih ognjišta od tih istih Nemaca, zato da bi u ime »novog poretka« revnosno i sa nemačkom pedantnošću

sejali jezu i užase grozne smrti. Goneći i napadajući sa svih strana i svim sredstvima one koji još nisu bili ranjeni ili do kraja iscrpeni, oni su nameravali da i njih dovedu u bezizlazan položaj.

Taj prkos, prezir i mržnja prema zavojevačima uslovili su odluku kod svakoga borca u Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba, prikupljenoj u ono vreme na Zelengori, da se ide do kraja i kad se napada, i kad se brani, i kad se kreće kroz zonu njihove vatre. Reljefno sam to video, sem ostalog, i pri pokretu od Vrbničkih Koliba prema Balinovcu. Sedma divizija se kretala po danu u koloni po jedan, stazom koja je prolazila na oko 800—1.000 metara od jedne bočne čuke koju su držali Nemci. Ovladavanje tim položajima iziskivalo je mnogo žrtava i vremena, a sa staze se nije moglo skretati. Bilo je odlučeno da idemo ispred Nemaca kao da ih i nema na brdu. Oni su sa vrlo povoljnih položaja otvorili žestoku vatru iz svojih bacača i »šaraca«, čiji je brži takt mnogo odudarao od sumornog i sporog našeg koraka. Lišće i granje, otsečeno iznad naših glava, zajedno sa kuršumima padali su na nas i oko nas. Ali se niko nije ni saginjao ni osvrtao na Nemce.

Na Balinovcu, kod Mrčin-Koliba, Druga i Sedma divizija sa Vrhovnim štabom stigle su Prvu diviziju. Drug Tito je uveče na sastanku naredio Drugoj diviziji da protera Nemce sa jednog brda, sa koga su nas vrlo uspešno stalno gađali, i razmotrio situaciju kod Prve divizije koja je izbijala na put Foča — Kalinovik čvrsto posednut nemačkim snagama. Tokom 12 juna nije se moglo napred. Kiša, koja je neprekidno sipala, stvarala je utisak jeseni. Balinovac, bojište na kome je nekoliko dana ranije Prva proleterska divizija pod komandom Koče Popovića pregazila nemačke položaje na juriš i u svoje trofeje uvrstila nemačke pukovske zastave i ogroman ratni plen, odisao je tragovima te velike borbe. U Štabu Druge divizije, koji je bio poznat po dobrom domazluku, gde sam bio na dogovoru, bila je ubijena mazga za ručak. A kad sam se vratio u svoj štab, saopštili su mi da su morali za ručak ubiti jednog štapskog konja i da u porciji prženog mesa, koje je majstorski spremio bivši brodski kuvar (koga su zadirkivali da je iz straha od

aviona izmislio bezdimnu vatru), ima pomešanog ovčijeg i konjskog mesa. Prvi zalogaj zastao mi je u ustima. Nisam mogao da ga progutam, ali ne zato što je jelo bilo neukusno. Ne. Naprotiv, jelo je bilo vrlo ukusno. Bilo mi je nekako žao konja Liska koji me je verno nosio od Siska preko Bosne i Crne Gore. Imao sam osećaj da to meso ne pripada životinji već nekom bliskom drugu, i zato sam ga ispljunuo i ostao gladan.

Pred nama su bile jače nemačke snage na drumu Kalinovik — Foča, a za nama su se kretali poterni odredi Nemaca koji su nas, prebacujući se s čuke na čuku, stalno ugrožavali s leđa.

Prva divizija nastupila je glavnim snagama kroz s. Rataj na s. Miljevinu (za 2 km severno od sredine puta Foča — Kalinovik), a pomoćnim preko Govze. Proboj je izvršen na otseku sela Rataj, dok se kod Govze Treća krajiška brigada nije mogla probiti. Trinaestog juna otpočeo je pokret Sedme divizije sa Balinovca. Vrilo je kao u kazanu. Svugde u krugu vođena je borba. Nemci su nas napadali spreda, pozadi i bočno. Njihovi avioni stalno su, po lepom vremenu, bombardovali prostoriju našeg »pokretnog ježa«, a naročito selo Rataj i deo puta Kalinovik — Foča, koji je bio u našim rukama.

Bio je probijen poslednji obruč na Zelengori i pretposlednji u okviru Pete nemačke ofanzive. Pred nama je bio zadatak da pod borbom, odbijajući bočne napade i napade borbenih grupa sa začelja, pređemo što pre drum Foča — Kalinovik i dohvatimo se planine Jahorine.

U nadi da će uskoro biti savladane glavne opasnosti u pogledu napada Nemaca i u pogledu gladovanja, stigli smo do sela Rataja. Ovo selo je izgledalo kao neko dezorganizovano vojno vežbalište. Hiljade ljudi vrilo je po polju i oko pojedinih kuća sa ciljem da se što pre dokopa Jahorine ili da u pustim kućama nađe nešto za jelo. Nemačka avijacija nije se skidala sa horizonta. Talas za talasom dolazio je i istresao svoje tovare bombi na polje prepuno vojske, koje je ostajalo pokriveno leševima ljudi i stoke i sa koga su se izvijali oblaci dima, prašine i požari zapaljenih kuća.

Nemci su pritiskivali sa začelja i bokova. Borci se nisu laka srca odvajali od glavnine, a u pobočnicama i u zaštitnicama, koje su imale zadatak da Nemce zadržavaju na potrebnom otstojanju od glavnine, nisu bili uporni u borbi. Oni su osećali da se može desiti da ne dobiju blagovremeno naređenje za pokret i da mogu ostati u obruču, i zato su se pobočnice i zaštitnice približavale glavnini više nego što je to bilo nužno, a to je uslovilo da pred selom Ratajom kolona Sedme divizije i Vrhovnog štaba zauzme dosta uzan prostor.

Pokret napred preko Ratajskog polja, pod udarom avijacije, bio je vrlo riskantan. Zato smo se zadržali na ivicama šuma iznad sela, odakle smo mogli dobro osmatrati borbu pobočnica na putu Kalinovik — Foča, na koje su Nemci jurišali tenkovima sa ciljem da ih razbiju i ponovo zapuše otvor koji je bila napravila Prva proleterska divizija i zatvore u obruč delove Druge divizije, Vrhovni štab, Sedmu diviziju i bolnicu koja se uz velike napore i sa priličnim brojem ranjenika još od Pive kretala uz borbene jedinice.

Negde u popodnevnim časovima, 13 juna, u trenutku najnapregnutije borbe, i na čelu, i na začelju, i na bokovima naše grupacije, dobio sam pismeno obaveštenje i zahtev od komandanta Druge divizije da odmah uputim potrebne snage kao pobočnice na drum, jer on ima nameru da, posle prolaza njegove divizije, svoje pobočnice skine sa položaja. Nisam bio upoznat sa time da i Vrhovni štab još nije bio prošao, pa sam shvatio da sam dužan da preduzmem mere za obezbeđenje prolaza svoje divizije preko druma. Zato sam naredio komandantu Sedme brigade, Nini Marakoviću, da uhvati vezu sa Drugom divizijom, da se obavesti o situaciji na drumu Foča — Kalinovik i da bude u pripravnosti za pokret napred u cilju smene delova Druge divizije na drumu. Komandant brigade spustio se sa delom brigade lično u selo (što u onoj situaciji nije bio, kao što se zna, redak slučaj da komandant ide napred) gde je zapao u vrtlog nemačkog bombardovanja iz vazduha i tako poginuo na ivici raskinutog dubokog obruča, koji su Nemci bili skovali oko Glavne operativne grupe na čelu sa

Vrhovnim štabom na prostoriji od reke Pive preko planinskog masiva Zelengore sve do druma Kalinovik — Foča.

Tokom noći i sutradan, 14 juna, popodne jedinice Sedme divizije i Centralna bolnica prešle su drum Foča — Kalinovik. Sedma divizija vodila je s Nemcima oštre zaštitničke borbe u rejonu sela Miljevine. Posle dugog gladovanja i naprezanja borci su, i organizovano i neorganizovano, uzimali sve što je bilo za jelo i tako iza sebe ostavljali pravu pustoš. Retka su u našoj zemlji sela koja su videla NOV u onom stanju u kome su je videla i doživela sela Rataj i Miljevina tih dana. Kako su jedinice koje su prošle ranije energično kupile sve do čega su došle, Sedmoj diviziji nije ostalo drugo nego da pokupi i poslednje ostatke stoke i hrane. Situacija je bila teška i tako je moralo biti. Dalji pokret naših snaga bio je usmeren u pravcu s. Jabuke (oko 10 km severno od s. Miljevine). Na planini Jahorini, posle mnogo dana i nedelja, ponovo smo došli do veće količine hrane. Bilo je već krajnje vreme da se borci nahrane, jer je iscrpenost bila dostigla zabrinjavajući stepen.

Obeleživši 13 juna u sumrak završetak svog borbenog puta kroz Zelengoru svežom humkom komandanta Sedme brigade Sedme divizije — Nine Marakovića, gro Glavne operativne grupe VŠ, u čijem su sastavu bile Prva, Druga i Sedma divizija, na čelu sa Vrhovnim štabom i drugom Titom, kao i deo ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice, bili su definitivno izišli iz nemačkog okruženja i dohvatili se planine Jahorine. Savladavši zasede i odbranu Nemaca u dolini reke Prače, ove snage su se probile u istočnu Bosnu, gde su oslobodile nove teritorije, što je jasno pokazalo da je, istina uz velike žrtve i napore, razbijen, kako se sada zna, i poslednji nemački veliki plan da se jednim jedinim ofanzivnim zahvatom uništi Narodnooslobodilački pokret i njegova Oslobodilačka vojska.

Rana zadobijena na padinama pitome i u ono vreme cvetnim livadama pokrivene Jahorine i geler u desnoj nozi poslednje su i najtrajnije uspomene koje sam, kao komandant Sedme divizije, poneo sa sobom iz završetka ove epopeje koju smo nazvali *Sutjeska*.

Ona je svima nama, borcima i rukovodiocima, koji smo u njoj učestvovali, pružila priliku da ispitamo, naprežući se do kraja u borbi, kretanju i gladovanju, granice svojih umnih, moralnih i fizičkih snaga. Drug Aleksandar Ranković-Marko, poznat po svojoj odmerenosti, dao nam je direktive u istočnoj Bosni da ne budemo oštri pri ispitivanju raznih slabosti ispoljenih u toj atmosferi, a situaciju okarakterisao ovim rečima: »Imajte u vidu da je bilo zaista teško«. Komandant Druge divizije, koja je u dolini Neretve lako lomila italijanske garnizone a sada bila teško osakaćena, tugujući za izgubljenim ljudstvom, uhvativši me pod ruku negde na Konjuhu, sa uzdahom je rekao: »Imam osećaj kao da mi je otsečena desna ruka«.

*

Sedma divizija budi u meni bolne uspomene i osećanje pijeteta utoliko većeg ukoliko nam vreme više odmiče od onih dana kada sam na njenom čelu prolazio brdovite i snegom zavejane puteve Banije i Bosne, zakrčene ženama i malom decom njenih boraca, koji su se tada, ispruženih ruku, izbezumljenih lica i suznozakrvavljenih očiju rastajali sa svojim očevima i braćom koji su odlazili nekud — u neizvesnost. Ostavljati svoju porodicu gladnu, golu i bosu, pod vedrim nebom, na snegu, izloženu mitraljiranju i bombardovanju fašističkih pirata, u saznanju da nailaze svirepi dželati koji su dovoljno »hrabri« da dave žene i decu u lavorima vode i mole za svoj jadni život kad im borci za slobodu istrgnu iz ruku ubojito dželatsko oružje, bilo je, razume se, duboko bolno. Ali je taj bol nadvladan masovnim herojizmom običnih ljudi — boraca, njihovim osećanjem ljubavi prema ljudskoj slobodi bez obzira na to što su bili minimalni izgledi da će taj ideal ikad uživati oni i njihova izmučena deca i žene. Obuzet u to vreme brigama kako da usporimo napredovanje Nemaca, koji su kao lavina pritiskivali sa severa, nisam sebi smeo dopustiti da pokažem da je i meni teško i da me je okivao težak bol. Danas, posle petnaest godina, izlivam ta svoja unutarnja previranja i sagorevanja, tu tugu za rasejanim ljudima, ženama i decom od Siska do Neretve, za bataljonima koji su pred mojim očima sagorevali u

vatri artiljeriskog i aviobombardovanja na Pidrišu kod Prozora, za borcima smrznutim i umrlim naslonjenim na svoje oružje u snežnim rovovima na planini Kobili, braneći zajedno sa Trećom krajiškom i Prvom dalmatinskom brigadom jedanaest dana i noći vrhovno rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta i svoje ranjene drugove koji su bili pozadi njih u Prozoru, za onim ženama, decom i starcima koji su, nagoreli pored vatre, izdisali ispred svake uzbrdice na svom mučeničkom izbegličkom putu i za onima koji su ostali rasuti po kanjonima Pive, Sutjeske i šumama i stazama Zelengore.

Neka im ovo nekoliko redaka bude umesto buketa cveća na rasejanim grobovima i još jedan dokaz da na njih mislim sa dirljivim osećanjima i da se mi koji smo preživeli osećamo duboko obaveznim da naše zajedničko delo dovedemo do kraja na sreću svih nas i one njihove dece koja su se nekako izvukla iz one kataklizme.

Posebno isticanje uloge Sedme divizije u ovim sudbonosnim danima naše istorije u referatu Vrhovnog komandanta druga Tita povodom 10-to godišnjice razvitka naše Armije najrečitije govori da su njeni napori, žrtve i stradanja visoko ocenjeni, i da je narodu Banije, koji je, slično Kozari, ispisao jednu od najpotresnijih stranica našeg Oslobodilačkog rata, odato zasluženo poštovanje i priznanje.

Pavle JAKŠIĆ

Nikolaj Pirnat: POSLEDNJI JURIŠ *(linorez)*

TREĆA UDARNA DIVIZIJA U BICI NA SUTJESCI

Teško je danas opisati, realno i kompletno, dejstva Treće divizije u ovoj ofanzivi. Sačuvanih pisanih dokumenata (izvještaja, naređenja, dnevnika, relacija) nema. Propali su u okršajima njenih brigada i bataljona na Sutjesci i Zelengori. Isto tako su propali skoro svi lični dnevnici i zabeleške pojedinaca. Otuda, ono što je do sada napisano o diviziji, ne prelazi okvire manjkavih, nepotpunih i često subjektivnih detalja o njenom učešću, zadatku i ulozi u ovim događajima. Pisci za to nisu krivi, jer im je nedostajalo građe da bi mogli zahvatiti cjelinu. Oslanjanjem na manji broj izjava učesnika (često neodređenih i subjektivnih) nije se mogao nadomjestiti ovaj nedostatak.

Možda je kasno da se prikupi veći broj autentičnih sjećanja učesnika. Trebalo je to učiniti dok su sjećanja još bila svježa — u toku ili odmah poslije rata. Ipak, biće od neocjenjive koristi ako se i sada, a i kasnije ulože napori u ovom pravcu i od svakog živog učesnika pribavi i zapiše ono što je vidio, osjetio, doživio.

Pokušaćemo u ovom članku da damo okvire dejstava za cijelu diviziju na osnovi sjećanja i provjeravanja izvjesnih mo-

menata iz tih sjećanja preko postojećih arhiva (neprijateljskih i drugih naših jedinica) i sjećanja drugih učesnika. Ulazilo se više u detalje samo tamo gdje su ova sjećanja ostala u jačoj uspomeni, ali ona ne mogu dati one dragocjene detalje iz borbe i života nižih jedinica (četa, bataljona, brigada), koje su zapazili i treba da daju starješine i borci tih jedinica. Samo pomoću takvih detalja može se pružiti približno cjelovita slika svih dejstava ove divizije.

ODBRANA SLOBODNE TERITORIJE I PRIKRIVANJE MANEVRA GLAVNIH SNAGA

Tek što je savladana jedna velika opasnost u dolinama rijeka Neretve i Rame (Četvrta ofanziva) i, poslije daljih uspješnih borbi u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, naše snage dobile su mali predah da prime nove zadatke — na pomolu je bila nova neprijateljska ofanziva. Ona je, kao što se kasnije vidjelo, ponovo bila usmjerena protiv grupe divizija i brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, sa ciljem definitivnog obračuna sa njom — njenog uništenja. Nijemci su za ovaj svoj novi poduhvat izabrali rijetko idealnu prostoriju. I njihova zamisao da koncentričnim napadom prvo potisnu i nabace naše snage na teškoprohodne i za odbranbeni manevar nepodesne planinske masive između rijeka Pive, Tare, Morače i Zete, a zatim da ih, radi uništenja, zbiju na užu prostoriju između Durmitora i donjih tokova Pive i Tare, bila je, pri postojećem odnosu snaga, potpuno realna. Nijemci pristupaju njenom ostvarenju sredinom maja, nakon izvršenog pregrupisavanja i dovlačenja novih snaga, i osvajanja komunikacija na pravcima pokreta i dejstava naših jedinica, nakon usklađivanja dejstava sa svojim saveznicima — Italijanima u čijoj zoni će se operacija izvoditi — i nakon prikupljanja dovoljno podataka o teritoriji i našim snagama na njoj.

Treća divizija (Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Deseta hercegovačka brigada) je već bila zauzela raspored prema italijanskim garnizonima, na frontu širokom preko 100 km (Gacko — Nikšić — Podgorica), u vezi zadatka koji joj je postavljen početkom maja na sastanku Vrhovnog komandanta

sa komandantima divizija kod sela Donjeg Kruševa. Njen zadatak se sastojao u tome, da odbranom južne granice oslobođene teritorije od eventualne intervencije Italijana i četnika iz južne Hercegovine i doline Zete i Morače, obezbijedi ofanzivna dejstva Prve i Druge proleterske divizije ka neprijateljskim garnizonima u dolini Tare i Lima. Za ovaj zadatak diviziji je potčinjen i Zetski odred na sektoru prema Podgorici, koji je sadejstvovao grupi bataljona oko Bioča.

Iz ovakvog, u cjelini odbranbenog rasporeda, jedinice su dejstvovale vrlo aktivno, ispadima i noćnim prepadima, naročito na sektoru Desete brigade prema Avtovcu i Gacku i na sektoru Pete brigade prema Nikšiću. Italijani su se bili povukli u garnizone i njihovu neposrednu okolinu i držali se uglavnom neaktivno. Oni se poslije poraza na Javorku (1 i 2 maja)[1] i Bioču (15/16 maja)[2] još nisu bili pribrali, te su se uglavnom ograničili na vatreno dejstvo na prilazima garnizona, i to danju artiljerijom i avijacijom, a noću automatskim oružjem. Nikšić je bio naš neposredni cilj. Prema informacijama koje smo iz grada dobijali neprijatelj je svake noći očekivao naš napad. Tako smo iznuravanjem ovog garnizona neprekidnim dejstvima stvarali uslove za njegovo zauzimanje. U tom cilju je Prva dalmatinska brigada držana kao rezerva, radi sređivanja i odmora, na prostoriji Bajovo Polje — Brezna. I sam ishod borbi kod Bioča (Podgorica) pogodovao je ovakvom planu.

U međuvremenu je na sektoru Pete brigade (selo Ivanje) izvršena prva razmjena italijanskih zarobljenika za neke naše drugove u četničkim i italijanskim zatvorima. U pripremi je bila razmjena slijedeće partije zarobljenika za internirane pripadnike NOP-a, koji su se nalazili u italijanskim logorima (Albanija, Italija).

---

[1] Na Javorku (20 km sev. od Nikšića) su Četvrta proleterska i Peta crnogorska, sa dva bataljona Druge proleterske brigade, uništile u toku 1 i 2 maja dijelove italijanske divizije »Ferara« ojačane četnicima. Zaplijenjeno je: 7 tenkova, 17 kamiona, 4 topa, 10 minobacača, 8 mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 6 radiostanica i dr.

[2] Udarna grupa bataljona (3-ći Četvrte proleterske i 2-gi i 4-ti bataljon Pete crnogorske) sa dva bataljona Zetskog odreda, uspjela je 15/16 maja da na južnim padinama Vežešnika razdvoji italijanske snage na dva dijela, okruži ih i skoro potpuno uništi štab 383 puka sa njegovim 3-ćim bataljonom. Tom prilikom zaplijenjena je velika količina oružja, municije, hrane i razne opreme.

Međutim, iznenadna pojava njemačkih jedinica (7 SS divizije), oko 20 maja, pred cijelim frontom naše divizije (Gacko, Nikšić, Bioče) omela je naše planove u odnosu na Italijane. Nijemci, odmah po pristizanju u Nikšić, upućuju dio motorizovanih snaga[3] preko Podgorice, prema našoj udarnoj grupi u rejonu Bioča, koja je već bila izvršila zadatak i povukla se van komunikacije. U isto vrijeme oni preduzimaju i druge mjere — u neposrednu okolinu Nikšića i prema Gornjem Polju isturaju jače odrede, zatim preuzimaju obezbjeđenja od Italijana i četnika koje, izgleda, djelimično i razoružavaju, i tako stvaraju uslove za prikupljanje svoje glavnine koja slijedećih dana stiže u okolinu Nikšića. Kada je u Nikšić stigla komanda njemačke 7 SS divizije ona je, prema informacijama iz grada, preuzela svu vlast od Italijana, onemogućila svako dalje samostalno djelovanje italijanskih vojnih vlasti u garnizonu i spriječila ugovorenu razmjenu interniraca za zarobljene Italijane (naši internirci su strijeljani)[4].

U širem rejonu Gatačkog Polja vršene su takođe jače koncentracije.

Novonastala situacija uticala je na dalji zadatak divizije, pa je radi toga izvršeno odgovarajuće pomjeranje i pregrupisavanje u njenom rasporedu. Već smo bili obaviješteni o njemačkim dejstvima prema Prvoj i Drugoj diviziji od Bijelog Polja i Kolašina, pa je bilo prilično jasno, da se prikupljanje njihovih snaga u Nikšićkoj kotlini i Gatačkom Polju vrši u cilju dejstava prema našoj diviziji.

Od Vrhovnog štaba smo upozoreni na budnost, a u slučaju napada Nijemaca, na upornost, naročito na pravcima Nikšić — Šavnik i Gacko Polje — Pivska Župa.

Pošto su bataljoni kod Bioča bili isuviše istureni na jug i prostorno udaljeni od glavnine divizije, naređeno je, po odobrenju Vrhovnog štaba, njihovo hitno prebacivanje u sastav

---

[3] Iz Nikšića je upućen, 19 maja, u rejon Bioča motorizovani odred »Šmithuber« (bataljon pešadije ojačan tenkovima) iz sastava njemačke 7 SS divizije.

[4] Pričalo se da Italijanima zabranjuju kretanje van grada i da se ovi osjećaju kao zarobljenici. Otvoreno su ispoljavali nepovjerenje prema Italijanima zbog poraza na Neretvi, Javorku i Bioču.

svojih brigada. Sa njima su povučeni i dijelovi Zetskog odreda, od kojih je formiran poseban bataljon (Peti) Pete brigade. Ljudstvo ranijeg Petog bataljona raspoređeno je po ostalim bataljonima.

*

Ka slobodnoj teritoriji, koju je sa juga prikrivala i štitila Treća divizija, pružalo se nekoliko pogodnih pravaca, na kojima su se mogla očekivati neprijateljska dejstva. Prema tim pravcima bile su jedinice divizije grupisane po brigadama i grupama bataljona. Prostori između ovih pravaca kontrolisani su manjim izviđačkim dijelovima.

Na pravcima koji od Gatačkog Polja vode preko Čemerna u dolinu Sutjeske i preko Ravna, Golije i Javorka (nikšićkog) u dolinu Pive i Komarnice, nalazila se Deseta hercegovačka brigada sa jednim bataljonom Prve dalmatinske, podijeljena u dvije grupe. Jedna grupa (tri bataljona) sa prostorije Lebršnik — Ravno, zatvarala je pravce iz Gatačkog Polja ka Izgorima, Volujaku i gornjem toku Pive (Plužine — Goransko), dok je druga grupa (tri bataljona) i bataljon Prve dalmatinske sa prostorije Miljkovac — Bajovo Polje — Javorak, zatvarala pravce od Golije, Duge i Gornjeg Polja ka dolini rijeke Komarnice (selo Brezna — Pivski Manastir).

Pravce koji iz Nikšićkog Polja vode preko Lukova ka Šavniku i preko Gornjeg Polja ka planini Vojniku, zatvarala je Peta crnogorska, i to prvo sa tri bataljona, a poslije izvlačenja grupe od Bioča, cijelom brigadom sa šire prostorije Lukovo (između sela Lukova i Gornjeg Polja).

Sa prostorije Dragovoljići — Oblatno — Zagrad, Prva dalmatinska brigada (tri bataljona) zatvarala je (od 21 maja) pravac ka Nikšićkoj Župi.

Štab divizije bio je u selu Mokro (jugozapadno od Šavnika).

Po izvršenom prikupljanju u rejonima Čemerno, Avtovac, Samobor, Vratkovići, Krstac, Gornje Polje, Nikšić, Nijemci (dijelovi 7 SS divizije i grupe »Anaker«) su pošli u napad prema našoj diviziji. Iako napad nije izvođen jednovremeno na cijelom frontu, on je očigledno bio usmjeravan po jedinstvenom planu,

sa ciljem da se što prije ovlada lijevom obalom Komarnice i Pive na otsjeku Šavnik — Plužine. Na otsjeku Desete brigade neprijatelj je prvo usmjerio dejstva ka dolini Vrbnice i ka Ravnom. Na Ravnom su Nijemci[5] nekoliko dana bili zadržani upornošću Desete brigade. Ovaj važan prevoj bio je ozbiljno ugrožen. Nekoliko puta je prelazio iz ruku u ruke. Grupa bataljona (sa prostorije Lebršnik — Ravno) bila je prinuđena da za njegovu odbranu koncentriše glavninu snaga, tako da je pravac od Čemerna i Gornjih Izgora ka rijeci Vrbnici mogla samo kontrolisati manjim dijelovima. Zbog toga kada su svježe neprijateljske snage od Čemerna[6] ugrozile (22 maja) i ovaj pravac, grupa bataljona napušta Ravno i povlači se na liniju Knez Strane — Šejtan Kula — Ledenik. Na ovaj pravac je, zbog njegove važnosti, hitno upućena od Vrhovnog štaba i Sedma krajiška brigada (23 maja), ali se ni sa ovim pojačanjem situacija nije mogla bitno izmijeniti. Neprijatelj je već bio ovladao važnim položajima, a usto je imao brojno i tehnički nadmoćnije snage koje je neprekidno podržavala artiljerija i povremeno avijacija. Dolazak ove brigade je samo nešto usporio tempo neprijateljskog napada ka Pivi. Poslije neuspjelog pokušaja da se zajedničkim snagama ove dvije brigade neprijatelj odbaci preko Ravna, Sedma brigada se rokira za zatvaranje pravaca od Golije ka Pivskoj Župi.

Po zauzimanju prevoja Ravno, Nijemci su se dva dana sređivali i vršili popunu da bi produžili napad. Trebalo im je još nekoliko dana da savladaju otpor do rijeke Pive. Nastupali su dvijema kolonama — preko Stabna ka Miloševićima (Plužine) i preko Smriječna ka Goranskom. Jači otpor pružen im je sa nekoliko uzastopnih položaja s jedne i druge strane rijeke Vrbnice, i to u visini linija: Stubica — Šejtan Kula — Ledenik; Stabna — Panos — Smriječno; selo Miloševići — Goransko — Varda. Sa ove posljednje linije otpora pred Pivom, cijela grupacija (tri bataljona Desete i Sedma brigada) prebacuje se (28 maja) na desnu obalu Pive i Komarnice. Ovakvim postupkom bio je potpuno otvoren pravac ka selu Mratinju, lijevom obalom Pive i preko katuna Javorka (mratinjskog), iako je

[5] 13 puk 7 SS divizije »Princ Eugen«.
[6] Dijelovi grupe »Anaker« (2-gi bataljon 738 lovačkog puka).

njegova odbrana bila predviđena i naređena. Do ovoga je vjerovatno došlo ili zbog načina dejstva neprijatelja lijevom obalom Vrbnice[7], ili zbog toga što naša jedinica koja je bila na tom pravcu nije blagovremeno dobila konkretan zadatak. Radi toga se cijela ova grupa (bez jednog bataljona) morala hitno, zaobilaznim putem, preko Pivske Planine i sela Mratinja, vraćati da zatvori ovaj veoma osjetljivi pravac kojim je bio ugrožen jedino preostali prelaz na Pivi (ispod Mratinja).

Prema grupi bataljona Desete brigade (u kojoj se nalazio i 4-ti bataljon Prve dalmatinske) koji su zatvarali pravce ka Komarnici, Nijemci su pošli u napad iz nekoliko pravaca: od s. Krstac preko Višnjića Dola i Golije; iz klanca Duga, i, najzad, od Gornjeg Polja preko Javorka. Na svim ovim pravcima razvile su se teške, neravnopravne borbe. Najjače dejstvo neprijatelj je ispoljio na pravcu Gornje Polje — Lipova Ravan — Javorak — Brezna, težeći da što prije ovlada ovom jedinom komunikacijom za Pivsku Župu i osigura je za saobraćaj na cijeloj dužini. Duž ove komunikacije odvijale su se nekoliko dana najžešće borbe, naročito za dominantne položaje Javorak, Živu, Toplo Prisoje, Stojkovac i Bundos (na sektoru grupe bataljona Desete brigade) i na otsjeku ove komunikacije Lipova Ravan — Surdup (na sektoru dijelova Pete crnogorske brigade). Obostrani napadi i protivnapadi preduzimani su danonoćno tako da su pomenuti položaji često prelazili u posjed jedne i druge strane. Stanje grupe bataljona naročito je bilo otežano i pogoršano onda kada su njihovi položaji bili ugroženi napadom od klanca Duge i preko Golije, pa su se snage morale razvlačiti. Vrlo je često dolazilo do borbe prsa u prsa u gustoj, teškoprohodnoj šumi. Komandant ove grupe obaveštavao je da su bataljoni stalno u borbi, bez odmora i sna, i da se ne zna više gdje se nalaze čiji položaji i sa kojeg pravca neprijatelj napada. Bez obzira na takvu situaciju, bataljoni su svojom žilavošću i upornošću onemogućili Nijemcima saobraćaj i probijanje do Brezne i Bajovog Polja, sve do momenta kada je odbrana toga pravca

[7] Lijevo krilo 7 SS divizije (sa dijelovima grupe »Anaker«) naročito je težilo da što prije ovlada prelazima na Pivi: Goranskim i Plužinama, a posebno je usmeravalo svoja dejstva da bi se što prije dočepalo za nas najvažnijeg i u to vreme najosjetljivijeg prelaza kod sela Mratinja.

postala bespredmetna zbog razvoja situacije na pravcu Šavnika, pa su bataljoni povučenl na desnu obalu Komarnice. Upornost na ovom pravcu bila je potrebna sve dok se glavnina naše divizije nalazila prema Nikšiću, pa se nije smjelo dozvoliti da neprijatelj brzim prodorom ka Komarnici ugrozi njenu pozadinu u pravcu Šavnika.

Bataljon Prve dalmatinske, koji se nalazio u ovoj grupi, ostao je na lijevoj obali Komarnice, na prostoru sjeverne padıne Vojnika — G. Brezna, spriječavajući neprijatelju prodor ka prelazu kod sela Duži i lijevom obalom rijeke Pridvorice ka Šavniku, sve dok su se na ovom pravcu južno od Šavnika nalazile ostale naše snage, a zatim se kod sela Duži prebacio na desnu obalu Komarnice u sastav svoje brigade.

Nijemcima (glavnini 7 SS divizije) je bilo potrebno više dana (5—6) po dolasku u Nikšić da se pripreme za opšti napad na glavninu naše divizije na pravcu Nikšić — Šavnik. U međuvremenu, njihova djelimična aktivnost istočno i sjeverno od Nikšića svodila se na zauzimanje što povoljnijih polaznih položaja i na izviđačku djelatnost. Međutim, i u ovom periodu, zbog stalne aktivnosti naših jedinica na cijelom frontu, a naročito na otsjeku Gornje Polje — Lipova Ravan, neprijatelj[8] je bio prinuđen na češće angažovanje svojih dijelova, a posljednja dva dana pre napada i na veće ispade prema Nikšićkoj Župi, Lukovu i V. Orahu. Prikupljanje neprijateljskih snaga na ovim mjestima, koje je na vrijeme zapaženo, upozoravalo je na pretstojeći napad. Prva dalmatinska je iz Nikšićke Župe pomjerena na prostoriju Dragovoljići — Lukovo, a glavnina Pete crnogorske na prostoriju Praga — Brestovački Vrh sa dijelovima prema V. i M. Orahu i Jasenovom Polju. Pravac od Gornjeg Polja i Lipove Ravni preko planine Vojnika bio je veoma opasan i najkraći za Šavnik, i zato mu je bila poklonjena posebna pažnja rokiranjem glavnine Pete brigade. Ova brigada, ojačana jednim bataljonom (5-tim) Četvrte proleterske, preduzela je (26 maja) u toku priprema neprijateljskog napada, baš na tom pravcu jedan snažan protivnapad prema Lipovoj

[8] Na ovom pravcu dejstvovali su ojačani 14 puk njemačke 7 SS divizije i jedna motorizovana pukovska grupa italijanske divizije »Ferara«.

Ravni i Surdupu sa ciljem da presiječe komunikaciju za Javorak i obezbijedi sa te strane svoj desni bok na pravcu Jasenovo Polje — Mokro. Poslije žestoke borbe i teških obostranih gubitaka, i brzog reagovanja Nijemaca od Gornjeg Polja i Javorka naše jedinice su se povukle na polazne položaje.

Neprijatelj je zauzeo, u toku 26 maja, glavnim snagama polazne položaje na liniji Gornje Polje — Lukovo — Rubeža i potiskivao Prvu dalmatinsku sa prostorije s. Lukovo — s. Granica na sjever ka s. Ivanju. On je vjerovatno očekivao brz i povoljan ishod dejstava njegovih snaga na pravcu Javorak — Brezna i njihovo sadejstvo u pravcu Šavnika, u pozadinu naših snaga. Međutim, kao što je ranije rečeno, iako su svojim dejstvom ugrožavali dolinu Komarnice i prelaze na njoj, ove snage nijesu uspjele da do početka glavnog napada njome i ovladaju, pa je i očekivano sadejstvo sa tog pravca otpalo.

Dvadesetsedmog maja uslijedio je napad njemačkih snaga na cijelom frontu. Glavnina snaga (sa tenkovima i artiljerijom) napadala je duž glavnog druma Nikšić — Šavnik. Dejstva su se odvijala u zahvatu komunikacije. Naročito oštre borbe vođene su za položaje Kobilja Glava, Ivanjska Strana, Studena, koje je branila Prva dalmatinska sa dijelovima Pete brigade. Jedna motorizovana kolona je prodrla ranom zorom u Nikšićku Župu, gdje su bili samo naši manji izviđački dijelovi. Odavde su se pješke uputili preko sela Zagrad u pravcu Konjsko — Lukavica. Iz rejona Gornjeg Polja napadale su jake snage, dijelom prema Lukovu i Ivanju sadejstvujući glavnoj koloni, a dijelom prema Knež-Polju i Brestovačkom Vrhu (k 1371). Iz rejona Jasenovo Polje, Oštro Brdo, Lipova Ravan napad je bio usmjeren na sjever i sjeveroistok prema Štirnom Dolu i selu Praga. Neprijatelj je napadao na širokom frontu, grupišući prema glavnim pravcima jake kolone, uz podršku artiljerije iz rejona pored komunikacije Nikšić — Gvozd i iz Gornjeg Polja. U toku dana razvile su se oštre borbe koje su dovodile do obostranih čestih protivnapada i juriša za istaknute položaje. Borba je bila naročito žestoka prema desnom krilu Pete brigade, sjeverno od sela M. i V. Orah. Nijemci su težili da na ovom pravcu po svaku cijenu ovladaju dominantnim Brestovačkim Vrhom, kako bi, s osloncem na njega, podržali napad na istok, prema Gvozdu,

i na sjever ka jugoistočnim padinama Vojnika. Ali, svi njihovi pokušaji u toku dana ostali su bez uspjeha. Zahvaljujući snažnom otporu jedinica Treće divizije, a naročito Pete brigade, neprijatelj je, i pored velikih gubitaka, postigao prvog dana neznatan uspjeh. On je zanoćio na dostignutoj liniji Jasenovo Polje — V. i M. Orah — Lukovo.

Zbog jako ispoljenog pritiska neprijatelja na desnom krilu — ka Vojniku, i neometanog nadiranja njegove kolone od Župe ka Lukavici, kao i zbog neprijateljskog pritiska ka Komarnici, izvučena je u toku noći 27/28 maja Prva dalmatinska sa prostorije Bukovik — Gvozd i upućena preko Šavnika da posjedne desnu obalu Komarnice, zatvori sve prelaze na njoj između sela Duži i Pivskog Manastira, i prihvati naše dijelove sa lijeve obale ove rijeke. Peta crnogorska brigada se u cilju skraćivanja fronta izvlači u toku noći na prostoriju Golo Brdo — Gradačka Poljana — Krnovo Polje, ostavljajući prema neprijatelju manje odrede, i tako preuzima cjelokupnu dalju odbranu pravca ka Šavniku na sebe.

Sljedećeg dana (28 maja) neprijatelj produžava napad na cijelom frontu, prenoseći težište duž druma Nikšić — Šavnik. Potiskujući isturene dijelove Pete brigade na ovom pravcu izbija na liniju selo Ivanje — Konjsko i uvodi tenkove prema Gvozdu. Ni rušenja na komunikaciji nijesu više koristila, jer su ih zaobilazili. Na pravcu neposredno duž puta teško je bilo pružiti ozbiljniji otpor. Protivkolski top Pete brigade bio je neefikasan. Neprijatelj je nadirao i kolonama desno — prema Vojniku, i lijevo — prema Lukavici. Na svim pravcima razvile su se još žešće borbe nego prethodnog dana. Peta brigada je na cijelom frontu pružala maksimalan otpor koji je bio najjači i najizrazitiji na liniji: Ostrovica — Krnovska Glava — Komandirovo Brdo — Golo Brdo (planina Vojnik). Ovo je bila i posljednja linija otpora pred Šavnikom. Sa nje se brigada počela izvlačiti krajem dana pod jakim pritiskom nadmoćnog neprijatelja i uz žilav otpor svojih zaštitnica, na prostoriju sela sjeverozapadno od Šavnika: Pošćenje — Godijelji — Komarnica — Duži, ostavljajući dijelove prema Šavniku. Sa ove prostorije, koju je zauzela u toku noći i sljedećeg dana, povezala

se desno kod sela Duži sa Prvom dalmatinskom a lijevo prema Durmitoru i Žabljaku sa Trećom sandžačkom brigadom.

Brigada je u toku borbe uspjela da izvuče sve svoje ranjenike sa bojišta i evakuiše ih u pozadinu (bolnicu), iako je njihov broj bio veliki, a uslovi evakuacije iz neposrednog kontakta s neprijateljem teški.

Po napuštanju Krnovske Glave i Vojnika neprijatelj se oprezno spuštao prema Bijeloj i Mokrom, i dalje ka napuštenom Šavniku, u koji je sljedećeg dana ušao sa tenkovima i pešadijom.

Svi dijelovi Treće divizije iz Pivske Župe prebacuju se na desnu obalu Komarnice i Pive pod pritiskom neprijatelja koji na ovu prostoriju prodire (28 maja) preko Javorka (20 km sjeverno od Nikšića), Golije i Ravnog. Njemu je bilo potrebno deset dana od polaznih rejona (15—20 km) do izbijanja na Komarnicu i Pivu i zahvata prelaza na njima. Ako se uzme u obzir veliko preimućstvo neprijatelja u tehnici (avijacija i artiljerija), a naročito u brojnom stanju (samo 7 SS divizija imala je oko 20.000 vojnika), teško da je on mogao biti zadovoljan tempom nastupanja. (Treća divizija jedva da je imala tada oko 3.000 boraca.)

Pod zaštitom Treće divizije vršeno je pregrupisavanje naših snaga iz Sandžaka i gornjeg toka Tare ka Vučevu i Zelengori. Na prostoriju Pivske Planine prikupljane su bolnice i ranjenici, a u rejonu Žabljaka očekivalo se tih dana spuštanje prve engleske vojne misije (27/28 maja) kod Vrhovnog štaba. Radi svega toga, upornost Treće divizije, iako je bila skopčana sa velikim gubicima, bila je nužna.

Poslije prebacivanja svih dijelova divizije na desnu obalu Komarnice i Pive (krajem maja) zauzet je sljedeći borbeni raspored:

— Peta crnogorska brigada, između Durmitora (Dobri Do) i Dragaljeva, kontrolisala je prelaze na Komarnici od izvornog dijela do sela Dubrovsko (zaključno);

— Prva dalmatinska brigada, između Dragaljeva i Boćura, kontrolisala je prelaze na Komarnici desno od Pete brigade do Pivskog Manastira (zaključno);

— Deseta hercegovačka brigada, sa dijelom snaga (Mostarski bataljon) između Pirnog Dola i Suvodola kontrolisala je prelaze na Pivi kod Krstca i ušća rijeke Vrbnice, a sa glavninom je hitno upućena preko sela Pišča, Barnog Dola i Mratinja na lijevu obalu Pive da zatvori pravac iz doline rijeke Vrbnice ka Javorku i Mratinju, koji je ostao otvoren njenim prebacivanjem na desnu obalu Pive.

Na ovaj pravac upućena je po naređenju Vrhovnog štaba i Sedma krajiška, a zatim i Četvrta proleterska brigada.

Štab divizije prebacio se iz rejona Šavnika u selo Boričje (Pirni Do).

Dolazak Štaba divizije u selo Boričje nije bio slučajan. Ovo mjesto mu je određeno od Vrhovnog štaba prije nego što je bio obaviješten o razvoju situacije u ovom rejonu. Trebalo je na prelazima Pive u rejonu s. Krstac i ušća Vrbnice prebaciti dovoljno snaga na mostobran Plužine — Goransko za proboj na zapad prema Ravnom i Izgorima.

Ovaj pravac je bio stavljen u izgled i za proboj naše divizije. Zato su Peta crnogorska i Prva dalmatinska morale uporno braniti liniju Komarnice dok se izvrši ovaj zadatak, a zatim na njemu posljednje preći. Međutim, neprijatelj nas je preduhitrio zahvatom Pive u ovim rejonima. Pokušaji dijelova Desete brigade sa desne obale (Mostarskog bataljona) da neprijatelja odbace ostali su bezuspješni.

Kada je obaviješten Vrhovni štab o situaciji na frontu Treće divizije, a posebno na sektoru Pive, i o preduzetim mjerama, naredio je da se dio Štaba Treće divizije (komandant i komesar) hitno prebaci (sa radiostanicom) na Javorak (preko Mratinja) i objedini dejstva svih jedinica koje su tamo upućene. Istovremeno je izdao naređenje Četvrtoj proleterskoj brigadi (Druge divizije) koja je bila u pokretu prema Pivi da poslije dolaska u selo Mratinje skrene na jug ka Javorku u vezi ove situacije. Svojim direktnim naređenjem Vrhovni štab je, izgleda, požurio i pokret Sedme krajiške brigade koja je već bila na zaobilaznom maršu ka Mratinju.

Sa ovim snagama (tri brigade) trebalo je odbaciti neprijatelja od Javorka, razbiti ga u dolini Vrbnice i na prostoriji

Plužine — Goransko i deblokirati prelaze na Pivi u rejonu s. Krstac i Pivskog Manastira.

U toku 30 i 31 maja izvršeno je prebacivanje svih ovih snaga sa dijelom Štaba Treće divizije na Javorak (mratinjski).

Tridesetog maja situacija je bila kritična. Prvi dijelovi Sedme krajiške brigade po izbijanju na Javorak sukobili su se, u susretnoj borbi, sa njemačkim kolonama[9] koje su nadirale sa druge strane, i uspjeli da ih prvo zadrže, a zatim, po pristizanju ostalih dijelova ove i Desete hercegovačke brigade, da ih odbace uz velike gubitke natrag ka Štirnu i Brljevu. Bez ovog uspjeha u dvanaestom času, jedino preostali prelaz preko Pive (ispod Mratinja) još u toku ovog dana bio bi doveden u pitanje.

Noću 31 maja/1 juna preduzet je, sa osloncem na Javorak, opšti napad (u kolonama) sa sve tri brigade preko Štirna i Brljeva na neprijatelja koji se nalazio na lijevoj obali Vrbnice između Plužina i Stabna. Napad je otpočeo uveče u 19 časova. Pravcem Javorak — Brljevo napadala je Sedma krajiška brigada. U centru, preko Štirna ka Gornjem Budnju napadala je Četvrta proleterska, a desno od ove na Sedlari i Stabna Deseta hercegovačka brigada. Kolone su se među sobom u napadu podržavale. Obezbjeđenje od Volujaka i Gornjih Izgora vršili su dijelovi Desete brigade sa prostorije Smrekovac — Katin Kuk.

Borba je trajala u toku cijele noći i sljedećeg dana. Zbog guste šume, magle i bez vodiča neke jedinice su uhvatile dodir sa neprijateljem tek u zoru. Otpočeli su juriši i protivjuriši. Otpor je bio naročito jak sa kosa južno od sela Brljeva i iznad G. Budnja, gdje su se Nijemci jako utvrdili (ukopali).

Otpor kod Budnja je slomljen tek oko podne (1 juna), kada je, poslije dizanja magle, bilo moguće upotrijebiti minobacače. Ovaj je položaj osvojen na juriš a Nijemci odbačeni preko Budnja i Miloševića u korito rijeke Vrbnice i ka Plužinama. Na kosama južno od sela Brljeva bila je u toku noći blokirana jedna veća grupa Nijemaca. U toku dana se pristupilo njenom uništavanju. Međutim, Nijemci, zbijeni na malom prostoru i napadani sa svih strana, očajno su se branili na ovom dominantnom uzvišenju (možda Kulina). Oni su, bez obzira na

[9] Dijelovi grupe »Anaker« (2-gi bataljon 738 puka)

gubitke (veći dio je uništen), uspjeli cio dan i sljedeće noći do zore 2 juna, da odbiju sve naše napade i da se održe na ovom položaju. To je uveliko spaslo njihove dijelove koji su bili zbačeni u dolinu Vrbnice, jer ovim je bio usporen naš brz prodor i gonjenje razbijenog neprijatelja.

U momentu kada su Četvrta i Deseta brigada bile potpuno spremne da sa prostorije Miloševići — Stabna produže dejstva preko Vrbnice prema Goranskom i Pivskom Manastiru, srele su se sa svježim i jakim snagama neprijatelja koje su počele pristizati u toku noći 1/2 juna. Uslijed ovakve situacije brigade su morale odustati od zadatka prema Goranskom, izvući se iz doline Vrbnice i povući sjevernije, na nove položaje. Ovim je prestala i blokada njemačke grupe kod sela Brljeva.

U toku 2 juna zapaženo je kretanje jakih kolona neprijatelja (dijelovi 7 SS divizije) prema frontu od Čemerna i Izgora, Ravnog, Ledenika, Goranskog — ka dolini rijeke Vrbnice (Plužine — Stabna).[10]

U popodnevnim časovima ispoljili su se prema desnom boku naših snaga pokreti neprijateljskih grupa od pravca Volujaka preko Vlasulje koje su odbacile obezbjeđenje iz Desete brigade (jedan bataljon) sa Smrekovca ka Mratinjskom Jezeru. Pravac preko Presjeke ka Mratinju postao je ugrožen pa je, zbog neizvjesne situacije na njemu, naređeno da Deseta brigada uputi preko planine Bioč još jedan svoj bataljon za bočno dejstvo. U toku dana (poslije povlačenja od rijeke Vrbnice) jedinice su zauzele sljedeći raspored koji zatvara pravce iz doline Vrbnice i od Izgora i Volujaka:

— Deseta brigada (glavnina) na položajima Krvava Brda — Katin Kuk;

— Četvrta crnogorska na pravcu Štirno — Javorak;

— Sedma krajiška na pravcu Brljevo — Javorak.

---

[10] Shvativši da Glavna operativna grupa prenosi težište operacija na sjeverozapad i da će pokušati proboj preko Sutjeske, Nijemci su odlučili da izvrše izmjene u svom operaciskom planu. U vezi s tim oni su pored ostalog i glavninu 7 SS divizije »Princ Eugen« izvukli iz rejona Šavnika i sa Komarnice i hitno je prebacili preko Gacka da bi izvršili napad između Pive i Sutjeske ka sjeveru, ususret 118 divizije. Jedan dio (vjerovatno iz 13 puka) upućen je neposredno preko Vrbnice ka Mratinju, da bi ojačao snage koje dejstvuju na tom pravcu. Otsada će se dejstva 7 SS divizije između Pive i Sutjeske sve jače ispoljavati.

U toku noći 2/3 juna Četvrta brigada je po naređenju Vrhovnog štaba povučena sa ovog pravca u sastav svoje divizije — sektor Sutjeska. Njen pravac je preuzela Deseta hercegovačka brigada, uslijed čega je front prema Javorku skraćen u cilju otsudnijeg otpora na njemu.

Nijemci 3 juna ubacuju svježe snage na pravcu Javorak preko Štirna i Brljeva, a preko planine Bioč ponovo ugrožavaju bok Desete brigade. Od rane zore vođena je oštra borba u šumi. Situacija je bila teška, brigade iscrpene i bez dovoljno municije. Gubici su bili veliki. Samo kod Desete brigade oko 100 mrtvih i ranjenih. Evakuacija ranjenika ka Mratinju vršena je cijelog dana. Poginuo je i zamjenik komandanta Desete brigade Vlado Tomanović. Jedinice se povlače na liniju: Stolovi (Sedma krajiška), Ober — M. Gradac (Deseta hercegovačka), koju uspjevaju održati u toku dana. U ovoj situaciji (predveče 3 juna) komandant Treće divizije bio je pozvat u Vrhovni štab (Mratinje) da primi novi zadatak za diviziju.

Sljedeća dejstva na pravcu Mratinja odvijala su se s osloncem na Javorak, Konjsku Lastvu i Previju za dobitak u vremenu. Ovaj zadatak je, zahvaljujući upornosti Sedme i Desete brigade, potpuno uspješno izvršen.

U međuvremenu, jedinice Treće divizije na desnoj obali Komarnice i Pive uspjele su da spriječe neprekidne pokušaje neprijatelja da forsira ove rijeke — naročito u izvornom dijelu Komarnice. Prelazi na rijekama noću su kontrolisani jakim zasjedama.

PROBIJANJE IZ OKRUŽENJA ZAJEDNO SA RANJENICIMA

Neprijatelj je uočio našu namjeru proboja preko donjeg toka Sutjeske, pa pošto u prethodnim dejstvima nije uspio ovladati Vučevom i donjim tokom Pive, preduzeo je hitno pregrupisavanje snaga da bi Sutjesku čvrsto zaposio. U tom cilju on sa drugih sektora fronta prebacuje jače snage; i to dijelom na sektor rijeke Sutjeske, a dijelom na lijevi bok naših snaga prema Mratinju i planini Magliću. U očekivanju ovih novih ojačanja, on je u dotadašnjim borbama uspio da zadrži istaknute položaje na objema obalama Sutjeske i da dominira nje-

nom dolinom. Na sektoru Komarnica — Šavnik jedna italijanska divizija[11] zauzela je mjesto njemačkih jedinica koje su prebačene na sektor Sutjeske i Vrbnice. U isto vrijeme ka masivu Durmitora i Žabljaku prikupljale su se jake njemačke, bugarske i italijanske snage.[12] Ka Tari su se spuštale sa sjevera (iz zapadnog Sandžaka) njemačke i italijanske formacije[13] s ciljem da je što pre potpuno posjednu. Namjera neprijatelja je bila očigledna, da ono što nije uspio u zahvatu rijeka Tare i Pive postigne u zahvatu Drine i Sutjeske. Pregrupisavanja je vršio dijelom autotransportom a dijelom pješke. Izviđanje, a dijelom i snabdjevanje municijom, vršio je pomoću avijacije.

Pokušaj Štaba Treće divizije da sa tri brigade (Desetom, Četvrtom i Sedmom) iz pravca Mratinja preko Javorka i rijeke Vrbnice u pravcu Goransko deblokira prelaze na Pivi u rejonu Pivskog Manastira i s. Krstac i stvori uslove za prodor ovim pravcem u gornji tok Sutjeske, preko Izgora i Čemerna, nije uspio, bez obzira na početne uspjehe ovih brigada, zbog snažne intervencije svježih njemačkih jedinica (7 SS divizije) koje su se ovamo rokirale sa sektora Šavnik — Komarnica.

Uslijed takvog ishoda, definitivno je otpalo predviđeno izvlačenje ovim pravcem glavnine Treće divizije koja je (sa dve brigade — Prvom dalmatinskom i Petom crnogorskom) vodila zaštitničke borbe na sektoru Durmitor — Komarnica — Piva, kao i ostalih snaga i bolnica koje su se nalazile na desnoj obali Pive.

Ishod borbi na Sutjesci — za forsiranje u njenom donjem toku — bio je još neizvjestan. Tamo su već bile usmjerene naše glavne snage, a uočena su i neprijateljska pomjeranja sa

---

[11] Italijanska divizija »Ferara« koja se prije toga (1 VI) prebacila iz Nikšićke Župe na otsjek istočno od Šavnika (Šavnik — Bare), smjenila je dijelove njemačke 7 SS divizije.

[12] Njemačka 1 brdska divizija nadirala je preko sjevernih padina Sinjajevine ka Durmitoru; borbena grupa »Ludviger« (724 i 61 bugarski puk) prešla je (3 VI) širokim frontom Taru na otsjeku s. Đurđevića Tara — s. Dobrilovina i izbila na liniju: s. Krš — Katun Jablan — Katun Studenci — Katun Gomile. Borbena grupa »Izaska« (iz sastava italijanske divizije »Venecija«) nalazila se u dolini rijeke Tušinja, takođe orijentisana prema Durmitoru.

[13] Dijelovi italijanske divizije »Taurinense« spuštali su se ka srednjoj Tari (otsjek između Orašja i Đurđevića Tare), a od Orašja ka ušću Tare u Drinu, obalu su osmatrali dijelovi 4 domobranske lovačke brigade.

drugih sektora ka Sutjesci. Svi dotadašnji pokušaji da se zahvati jedna šira zona na otsjeku Ćurevo — Suha, kroz koju bi prošle sve naše snage i bolnica, nijesu uspjeli. Situacija u ovom momentu nije dozvoljavala da naše jedinice istočno od Pive prekinu kontakt sa neprijateljem na liniji koju su držale: Tepca — Durmitor — gornji tok Pive (Krstac). Jer to bi, do ishoda borbe na Sutjesci, ugrozilo ne samo bolnicu i zaštitnicu nego i cijelu operativnu grupaciju, pošto bi uslijedilo nastupanje ka Pivi i Sutjesci jakih neprijateljskih snaga koje su se prikupljale pozadi Durmitora. Vezivati te snage što dalje od mjesta gdje se vrši proboj glavne grupacije, odnosno do rješenja borbe za Sutjesku, bio je zahtjev momenta.

U vezi sa ovakvom situacijom trebalo je takođe onemogućiti neprijatelju prelaze iz Sandžaka na lijevu obalu Tare (u njenom donjem toku), dok se naše snage nalaze na isturenoj liniji prema Komarnici i Durmitoru. Prebacivanjem dijela neprijateljskih snaga preko Đurđevića Tare ka Žabljaku (grupa »Ludviger«) sticao se utisak kao da se ka tom pravcu prebacuju glavne snage iz Sandžaka.

Ovakva situacija i operativni položaj naših jedinica na frontu uslovili su odluku Vrhovnog štaba od 3 juna (Mratinje) o podjeli na dvije grupacije i njihovim daljim dejstvima u suprotnim pravcima.

Suština odluke bila je u sljedećem. Prvo: sa snagama zapadno od Pive, već orijentisanim i djelimično angažovanim za proboj na Sutjesci (Prva i Druga proleterska divizija i Majevička, Šesta istočnobosanska i Deseta hercegovačka brigada) pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba probijati se preko Zelengore u pravcu istočne Bosne, u pozadinu neprijateljskog fronta organizovanog na Zelengori između rijeke Sutjeske i komunikacije Kalinovik — Foča. Pošto je za ovu grupaciju Vrhovni štab predviđao velike teškoće i neizvjesnost ishoda manevra, to je odlučio da ne povede sa sobom ranjenike i AVNOJ, da ih ne bi doveo u pogibeljnu situaciju. Smatrao je cjelishodnijim da ih veže za grupaciju koja ostaje istočno od rijeke Pive. Drugo: sa jedinicama koje su se u datom momentu našle istočno od Pive u zaštitničkoj ulozi (desna obala Pive i Komarnice

— Žabljak — Tepca) što duže usporavati italijansko-njemačke jedinice koje su u prikupljanju duž ove linije i ne dozvoliti im brz prodor preko masiva Durmitora na zapad ka rijeci Pivi, a zatim se zajedno sa ranjenicima i AVNOJ-em prebaciti u pozadinu neprijatelja, ka Sandžaku ili u drugom pravcu, prema situaciji.

Za komandovanje ovim jedinicama određen je poseban operativni štab. U vezi sa ovim izvršene su sljedeće personalne izmene: za komandanta Treće divizije određen je Sava Kovačević, dotada komandant Pete crnogorske brigade, a za komandanta Pete crnogorske brigade Savo Burić, komandant bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi.

Vrhovni štab se nalazio u Mratinju, na lijevoj obali Pive i Tito je, 4 juna ujutro, upoznao komandanta Druge grupe sa situacijom i odlukom.

— Vaša je dužnost da neko vrijeme zadržite neprijatelja i dovedete ga u zabludu u pogledu pravca našeg pokreta (ranjenici ostaju sa vama). Ispitajte mogućnosti za prelazak u Sandžak. Izgleda da su sada tamo ostale male snage. U pogodnom trenutku prebacite se u pozadinu neprijatelja i nastavite dejstva. To bi zbunilo neprijatelja i uveliko olakšalo i naš položaj. Mi ćemo se probijati preko Zelengore ka istočnoj Bosni. To će ići teško ali vaše dejstvo može uveliko da olakša izvršenje ovog zadatka. Teške ranjenike ćete posakrivati negdje u nepristupačnim kanjonima Tare, Pive i Sušice i dobro obezbijediti. Ostale ćete sa jedinicama kretati i prebaciti u pozadinu neprijatelja. Neizvjesnost situacije na Sutjesci ne dozvoljava nam da ih pokrenemo u ovom pravcu. Zbog te neizvjesnosti ostavljamo sa vama i članove AVNOJ-a sa Ivanom Milutinovićem. Oni će se nalaziti u blizini vaših jedinica. Mi ćemo biti u radiovezi pa ukoliko se uslovi kod nas promijene javićemo vam. U pogodnom momentu opet ćemo se naći zajedno. Važno je da sve ovo sada prebrodimo.

Odluka je bila jasna ali dotada i najteža. Za nju su vezani ranjenici, koji su se tada nalazili na liječenju u Centralnoj bolnici na Pivskoj Planini, tom malom djeliću još slobodne teritorije između Pive i Tare. Njihov broj nije mali — oko 2.000

— među kojima nekoliko stotina teških i veoma teških. Taj broj se iz dana u dan povećavao. Svježi su stizali sa fronta jer su borbe neprekidno trajale. Front je bivao sve bliži. Uznemirenost i neizvjesnost već su zakucali na vrata ranjeničkih »soba«. To je bilo očigledno. Svi dalji postupci morali su biti vezani za sudbinu ranjenika. Ona je neminovno dominirala sljedećih dana. Nije to više naređenje Vrhovnog štaba i starješinska odgovornost, nego osjećaj bliskosti i povezanosti sa drugovima sa kojima je pređen težak put, sa pripadnicima naših slavnih proleterskih i udarnih jedinica. Još u toku ovog dana pristupilo se pripremama za realizaciju dobijene direktive.

Štab grupe se zadržao u jednom zaseoku sela Nikovići. Tu je bila Uprava bolnice. Sastao se sa drugovima iz Uprave Centralne bolnice. Prva briga bili su ranjenici. Pošto su ih obavijestili o odluci Vrhovnog štaba, upoznali su se sa stanjem u bolnicama. Centralna bolnica obuhvatala je tri bolnice razmještene na Pivskoj visoravni. U njima se u tom času nalazilo, koje ranjenika koje bolesnika, oko 140 nosila, 600 konjanika[14] i preko 1000 pješaka. Bolnica je imala svoje neposredno obezbjeđenje, materijalne i političke organe, ljekare i sanitetski personal. Uz nju se nalazio i dječji dom — jedan broj prikupljene djece čiji su roditelji poginuli. Cjelokupno brojno stanje bolnice — ranjenika i osoblja iznosilo je oko 2.500 ljudi. Uslijed epidemije tifusa kroz bolnicu je u toku aprila i maja prošao veliki broj boraca iz raznih jedinica. Najviše je bilo Banijaca i Kordunaša — iz Sedme divizije. Ova je jedinica gotovo cijela bila obuhvaćena epidemijom. Napori kroz koje je prošla u Četvrtoj ofanzivi, svakodnevne zaštitničke borbe, borba za ranjenike, iscrpenost od gladi — pogodovali su ovakvom stanju. Sada je bio kraj epidemije. Gotovo svi bolesnici upućeni su kao rekonvalescenti u svoje jedinice. Bio im je neophodan duži oporavak.

Drugovi iz Uprave bolnice kao i ranjenici osjećali su težinu situacije. Poslije diskusije odlučeno je da se izvrše sve potrebne pripreme — političke i materijalne — za pokret bolnice, kada to bude naređeno. Pored toga, preduzete su mjere da se

---

[14] Teški ranjenici koji su prenošeni konjima.

preko mještana pronađu skloništa za jedan broj najtežih (nepokretnih) ranjenika. Naređeno je formiranje pokretnih ranjenika u ešelone — bataljone i određeni su komandanti i komesari ovih ranjeničkih formacija. Određeno je i rukovodstvo kao komanda za sve ešelone Centralne bolnice. Komanda je potčinjena Operativnom štabu i bila mu je neposredno odgovorna za izvršenje naređenih priprema. Uprava bolnice sa sanitetskim osobljem bila je odgovorna za negu i lečenje u tim novim uslovima.

Istog dana (4 juna) održan je u ovom selu sastanak sa pretstavnicima štabova divizija. Iz Štaba Sedme divizije prisustvovali su komandant i rukovodilac politodjela divizije, a iz Štaba Treće divizije samo komesar. U ovom momentu, prema datim obavještenjima na sastanku, jedinice su se nalazile u sljedećem rasporedu:

— Treća divizija (sa dve brigade — Prvom dalmatinskom i Petom crnogorskom i jednim — Mostarskim — bataljonom) u ranijem rasporedu: desnom obalom Pive (rejon Suvodo — Krstac) i Komarnice do Durmitora (Dobri Do); u rejonu Barni Do, prema Mratinju, nalazila se jedna baterija;

— Treća sandžačka brigada (četiri bataljona) na prostoriji Motički Gaj — Žabljak — Tepca — Štulac. Jedan od njenih bataljona bio je u rejonu Dobri Do, u vezi sa lijevim krilom Pete crnogorske brigade;

— Sedma divizija (sa tri brigade) na lijevoj obali Tare od ušća rijeke Sušice do Šćepan-Polja (prostorija Gornje i Donje Crkvice).

Brojno stanje obje divizije oko 4.000 boraca.

Jedinice Treće divizije i Treće sandžačke brigade nalazile su se u toku dana u borbenom kontaktu sa neprijateljem na cijelom frontu. Kod jedinica Sedme divizije bilo je prepucavanja sa neprijateljem južno od Uzlupa.

Odlučeno je da se još u toku iste noći ispitaju mogućnosti i izvrše potrebne pripreme za prelaz u Sandžak i angažovana su odgovorna lica za ovo. Smatrano je da je rejon Tepaca najpovoljniji za prebacivanje, jer je do prethodnog dana bio pod kontrolom Treće sandžačke brigade. U toku noći (4/5 juna) na otsjek Treće sandžačke brigade upućena je jedna grupa boraca, s tim da sutradan podnese izvještaj sa ovog sektora. Sem

toga, naređeno je da se i na ostalom dijelu Tare vrši izviđanje u cilju ispitivanja mogućnosti prelaza. Istovremeno je štabovima i bolnici izdato naređenje da budu spremni za izvršenje prelaza u toku naredne noći. Trećoj sandžačkoj brigadi je odavde upućeno i pismeno naređenje u vezi sa ovim pripremama i pretstojećim zadatkom.

Takođe je u toku ove noći izdato telefonsko naređenje štabovima Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade da još u toku iste noći sa glavninama zauzmu novi raspored, ostavljajući prema Komarnici i donjem toku Pive samo manje izviđačko-zaštitne dijelove. Po ovom naređenju Peta crnogorska brigada je izvučena na prostoriju Dobri Do — Pirni Do (Boričje) — Pišče; Prva dalmatinska brigada je bila upućena da zauzme desnu obalu Pive južno od s. Krstac i prema Mratinju. Mostarskom bataljonu, koji se nalazio na otsjeku Pirni Do — Suvodo, naređeno je da pođe u sastav svoje brigade preko sela Mratinja. Štab divizije premestio se na pravac Pišče — Trsa.

Ovakav raspored je dat u vezi sa idejom prebacivanja snaga u Sandžak u rejonu Tepaca.

Sedma divizija je sa dvije brigade kontrolisala neposredno rijeku Taru između Sušice i sastava Tare i Pive (Šćepan Polje), dok je jednu brigadu držala u rezervi u rejonu sela Rudine. Štab divizije bio je u selu Rudinama.

Ovoga dana (4 juna) situacija na sektoru Treće sandžačke brigade se pogoršala. Neprijateljske snage koje su prešle Taru u rejonu Levertare i Đurđevića Tare (grupa »Ludviger«) spojile su se sa snagama koje su sa istoka i juga nastupale u pravcu Žabljaka (1 brdska divizija), i okrenule su front prema zapadu. Istaknuti dijelovi Treće sandžačke bili su odbačeni na zapad — ka Tepcima i Žabljaku i brigada se krajem dana pod borbom povukla na prostoriju Tepca — Bosača — Mali i Veliki Štulac. Jedan njen bataljon bio je i dalje u rejonu Dobri Do.

Izviđanjem Tare u toku sljedećeg dana u rejonu Tepaca ustanovljeno je prisustvo jačeg neprijatelja u selu Ograđenici (na desnoj obali Tare). Neprijatelj je već pokušavao da ovlada prevojima Durmitora na sektoru Pete brigade u rejonu Dobrog Dola. Ni podaci prikupljeni izviđanjem otsjeka Sedme divizije

nijesu pružali izgleda za mogućnost uspješnog forsiranja na ovom dijelu Tare.

Kada je u toku dana (5 juna) primljen izvještaj od Treće sandžačke brigade o stanju na Tari obaviješten je o situaciji Vrhovni štab i predloženo je da se pođe za njima. U očekivanju odgovora nije se odustalo od priprema za forsiranje Tare još u toku 5/6 juna. Bilo je očigledno da će prelaz biti skopčan sa borbom, pa je zato Trećoj sandžačkoj naređeno da po svaku cijenu zadrži liniju koju je posjela i po mogućnosti se prebaci dijelovima preko Tepaca na desnu obalu Tare. Izgledi na uspjeh bili su minimalni.

Plan je bio da se preko Tepaca prebaci Treća divizija i ranjenici, a zatim, ukoliko Sedma divizija ne bi uspjela da pređe na svom sektoru, da se i ona pod zaštitom dijelova Treće divizije, prebaci na ovaj prelaz. Po prelasku u Sandžak i izbijanju u pozadinu neprijatelja predviđena je dekoncentracija naših jedinica na široj prostoriji Sandžaka u zavisnosti od situacije.

Vrhovni štab je poslao pozitivan odgovor na prijedlog da i Druga grupa krene preko Pive i naredio da se odmah sa svim jedinicama i ranjenicima uputi za njima. U vezi s tim, Štab grupe naredio je Sedmoj diviziji da se, pošto je na donjem toku Tare smijeni Prva dalmatinska brigada, odmah uputi preko Pive u pravcu Vučeva. Po izbijanju na Vučevo da se obezbijedi od Mratinja i Ćureva do prebacivanja bolnice i ostalih naših jedinica i njihovog prelaska preko Vučeva. Prva dalmatinska brigada, koja je bila u pokretu da zauzme novi raspored u vezi sa ranijim naređenjem, hitno je produžila u pravcu Crkvica i izvršila smjenu jedinica Sedme divizije na lijevoj obali Tare. Mostarski bataljon, koji je u to vrijeme bio u pokretu ka Mratinju, nije uspio da se prebaci na lijevu obalu Pive, pa se ponovo vratio ka Rudinama.

U toku 6 juna vršene su pripreme i prikupljanje jedinica ka rijeci Pivi. Možda je Sedma divizija još u toku noći 5/6 juna uputila svoju brigadu iz rezerve na Pivu. Most za prelaz Pive iznad Gornjeg Kruševa napravile su jedinice Sedme divizije. Onaj kod Donjeg Kruševa porušila je neprijateljska avijacija,

a usto je bio i pod artiljeriskom vatrom sa desne obale Tare i Drine.

U toku dana 6 juna i noći 6/7 juna bilo je završeno prebacivanje jedinica Sedme divizije i najvećeg broja lakih ranjenika (pješaka). Trebalo je u toku 7 i noći 7/8 juna izvršiti prebacivanje ostalih snaga i teških ranjenika.

Međutim, 7 juna primljeno je novo naređenje Vrhovnog štaba da se sa jedinicama koje nijesu prešle Pivu i teškim ranjenicima ponovo pokuša prebacivanje u Sandžak, zbog toga što su na pravcu njihovog proboja nastale nove teškoće. Naređeno je da se sa Sedmom divizijom upute neki članovi AVNOJ-a (Ivan Ribar, Vladimir Nazor kao i sanitetski otsjek Vrhovnog štaba — dr Nikoliš i još neki drugovi).

Ovoga dana je prekinuta veza sa Sedmom divizijom i njen štab se uputio na Vučevo. Štab grupe se vratio ka Štabu Treće divizije, čije su jedinice ponovo zadržane u stavu iščekivanja i u borbenom kontaktu sa neprijateljem koji je već vršio snažni pritisak sa raznih pravaca. Došao je na sektor Prve dalmatinske brigade. Tepca su otpala kao mjesto prelaza. Situacija je bila sve kritičnija. Treća sandžačka brigada se već bila prebacila na lijevu obalu Sušice. U takvoj situaciji odlučeno je da se izvrši prelaz u rejonu ušća Sušice u Taru. Prethodnog dana neprijatelj nije zapažen na suprotnoj strani. Izdata je jedinicama i pismena zapovijest za prelazak u Sandžak. U vezi s tim, Prvoj dalmatinskoj brigadi dat je zadatak da u toku 8 juna zahvati selo Vranovinu na suprotnoj obali Tare i stvori uslove za prebacivanje ostalih jedinica i ranjenika u toku noći 8/9 juna. Poslije prebacivanja predviđen je pokret u pravcu Planine V. i M. Ljubišnja. Čak je, na širem području ove planine, bio određen raspored za sve jedinice i ranjenike, zatim način njihovog obezbjeđenja, kao i perspektivna dejstva za brigade.

Međutim, u toku ovih priprema za prelaz Tare, o čemu je i Vrhovni štab obaviješten, zatekla je (8 juna) Štab grupe njegova nova depeša kojom naređuje da se pođe preko Pive. Na osnovu depeše da »prelazimo Taru« Vrhovni štab je naredio Sedmoj diviziji da izvrši pokret sa Vučeva ka Sutjesci.

Kada su se dijelovi Prve dalmatinske brigade spustili u Kanjon Tare i otpočeli pripremu za pravljenje prelaza, nepri-

jatelj[15] je iznenada otvorio jaku artiljerisku i mitraljesku vatru po koloni na stazi koja se spuštala ka rijeci. Pošto je neprijatelj zauzimao dominantne položaje, to se njegova dejstva sa desne obale nijesu mogla ničim parirati. Njemu je bilo lako kontrolisati i pravac od rijeke, jer je samo jedna pješačka staza izvodila iz kanjona do s. Vranovine.

Tara je bila hladna i nabujala. Pri pokušaju da se preko rijeke prebaci gvozdena žica, utopio se zamjenik komandanta 3-ćeg bataljona Gojko Ujdurović. Bilo je i drugih bezuspješnih pokušaja. Negdje poslije podne (8 juna) komandant brigade je izvjestio o nemogućnosti prelaska rijeke. Bio je posljednji čas da se odluči. Neki prodor sa ranjenicima, a i bez njih, u to vrijeme preko Durmitora na istok ili preko Pivske Planine i Komarnice na jug kroz gusti poredak neprijateljskih jedinica,[16] bio je nemoguć. Nikakvih izgleda na uspjeh u eventualnim takvim poduhvatima nije bilo. Nada da pravac Piva — Vučevo, kroz koji je prošla — odnosno ukoliko bude prošla — Sedma divizija još nije zatvoren, kao i vjerovatnoća da ćemo u tom slučaju pristići njene dijelove do Sutjeske, neminovno nas je tamo upućivala. Naređen je pokret preko Pive i to: Prva dalmatinska brigada u prethodnicu, s tim da što prije izbije na Vučevo, poveže se sa Sedmom divizijom i obezbijedi prema Mratinju i donjem toku Sutjeske, zatim Peta crnogorska brigada, Štab divizije, ranjenici, Mostarski bataljon i na kraju, Treća sandžačka brigada — u zaštitnici. Ovakav raspored bio je predviđen do Sutjeske. Poslije prelaska Sutjeske, na kojoj smo očekivali otpor, predviđeno je bilo da Treća sandžačka brigada pođe naprijed u prethodnicu. Na Pivu je odmah upućen Inžinjeriski vod (izgleda Treće sandžačke brigade) da pomogne Prvoj dalmatinskoj u pravljenju mosta i održavanju prelaza kod G. Kruševa.

---

[15] U to vrijeme su desnom obalom Tare već ovladale jedinice italijanske divizije »Taurinense« (na otsjeku od Orašja do Đurđevića Tare), dok su obalu sjeverno od Orašja posjeli još jači dijelovi 4 domobranske lovačke brigade (vidi prim. 13).

[16] Sa juga su nadirali: njemačka 1 brdska divizija, italijanska divizija »Ferara«, borbena grupa »Ludviger« i borbena grupa »Izaska« (vidi prim. 12).

O našem neuspjehu na Tari i definitivnoj preorijentaciji za Pivu i Vučevo, nije bilo mogućnosti da se odmah obavjesti Vrhovni štab i Sedma divizija.

Prva dalmatinska brigada se, nakon dobijenog zadatka (8 juna negdje poslije podne) prikupila još u toku dana oko sela Rudine i izvršila pokret ka G. Kruševu, mjestu gdje je prešla Sedma divizija. I ranjenički ešeloni su stavljeni u pokret. Otpočeo je transport teških ranjenika ka Pivi. Nosioci su bili većinom italijanski zarobljenici. Meštana nije ostalo na ovom području — sklonili su se pred najezdom Nijemaca u kanjonima planinskih rijeka i po vrhovima Durmitora. Nijemci su već silazili sa Durmitora u prva sela na Pivskoj Planini[17]. Petoj i Trećoj brigadi je naređeno da se do mraka uporno brane do linije Barni Do — Nikovići, a zatim prvim mrakom, poslije otpreme posljednjih ranjenika, da prekinu kontakt sa neprijateljem i da se, pod zaštitom manjih dijelova, prikupe u pravcu Rudina i zauzmu naređeni marševski poredak. Treća sandžačka brigada ostaje kao zaštitnica na desnoj obali Pive sve dok ostale snage i ranjenici pređu Pivu i izbiju na Vučevo. Predviđalo se prebacivanje svih snaga na lijevu obalu Pive u toku noći 8/9 juna.

Prvim mrakom otpočeo je pokret od sela Rudina preko strmih Aluga u pravcu G. Kruševa. Ovdje ranije nije bilo staze. Kretanje je bilo moguće samo u koloni po jedan i to na većem dijelu rukama i nogama. Tamna noć je otežavala uspostavljanje reda. Ranjenici su upali u kolonu. Konji su padali. Sve je bilo zakrčeno. Kolona se ne kreće, nego gmiže. Tek u zoru silaze prvi dijelovi na rijeku i skreću uzvodno do Čokove Luke, gdje je do zore uspjela da pređe Prva dalmatinska brigada. Na uskom mjestu preko rijeke postavljena su dva brvna preko kojih su mogli jedva prelaziti pješaci. Konji su morali plivati. Prebacivanje je išlo sporo. Neprijatelj je osmotrio prelaz i obasuo ga artiljeriskom vatrom sa Zlatnog Bora i Huma (desna obala Tare). Zatim su otpočeli naleti avijacije. Odlučeno

[17] U to vrijeme jaki dijelovi 1 brdske divizije su već prelazili Durmitor i izbijali na liniju u visini Krstaca, ostavljajući daleko iza sebe dijelove divizije »Ferara«. Pozadi 1 brdske divizije teren su čistile jedinice borbene grupe »Izaska«.

je da se obustavi pokret dok se napravi bolji prelaz. U neposrednoj blizini otsečena su bukova stabla, prebačena s jedne obale preko na drugu i patosana drvećem. Na taj način je za 5—6 časova napravljen drveni most, preko kojeg je kasnije teklo normalno prebacivanje ne samo boraca, nego i teškog naoružanja, stoke, komore i cjelokupnog materijala, koji bi se inače morao odbaciti. Zamjenik komesara Pete brigade regulisao je saobraćaj na mostu. Tako je spuštanje ka mjestu prelaza i prikupljanje u rejonu G. Kruševo — Čokova Luka vršeno cio dan, pod zaštitom dijelova Treće sandžačke brigade. Neprekidno dejstvo avijacije u toku dana i artiljerije sa desne obale Tare i Drine onemogućilo je dnevni pokret ka Vučevu, zbog toga što je kretanje ka Vučevu bilo moguće samo jednom jedinom okomitom stazom koja je bila pod kontrolom neprijateljske artiljerije. Prva dalmatinska brigada je u toku noći i ujutro (9 juna), možda pod zaštitom jutarnje magle, ipak uspjela da se cijela ovom stazom izvuče, poslije napornog penjanja, na plato Vučeva. Ovoga dana imali smo nove žrtve — u mrtvim i ranjenim, mada nas je duboki kanjon Pive donekle štitio, naročito od avijacije. Ranjenici na nosilima (teški) sklonjeni su nešto uzvodnije od mjesta prelaza u teško pristupačnim pećinama, na desnoj obali kanjona. Ostavljeno im je hrane, a sa njima je ostalo i nešto sanitetskog osoblja, ljekara. Dalje njihovo prebacivanje na nosilima bilo je nemoguće. Izgleda da je najveći dio njih neprijtelj pronašao i poubijao. Teški ranjenici »konjanici« pošli su dalje. Za njihov transport bio je vezan veliki broj boraca.

O izbijanju na Vučevo Štab Prve dalmatinske obavijestio je Štab Treće divizije. Na Vučevu nije bilo naših snaga, jer su dijelovi Sedme divizije povučeni, izgleda, prethodnog dana ka Sutjesci. Vrhovni štab je vjerovao da ćemo uspjeti da pređemo u Sandžak. Na Vučevu su se nalazili samo zaostali pojedinci i grupe iscrpenih bolesnika i ranjenika ove divizije. Prva dalmatinska brigada je, u duhu dobijenog naređenja i situacije, postavila bočna obezbjeđenja lijevo, prema Mratinju, na prostoriji: Rujevac — Javorje — Prepeličje, a desno, prema Drini i Sutjesci, sa prostorije Duži — Koritnik. Najosjetljiviji pravac je bio

lijevi bok od Mratinja, te je na njega bila skrenuta naročita pažnja.

Neprijatelj je već ranije uspio da ovlada Mratinjem i kosama sjeverno od njega i sjevernim padinama Maglića.[18] Zato su se pobočnice ovdje morale držati po svaku cijenu do izbijanja ostalih snaga. Samo blagodareći izlasku Prve dalmatinske na Vučevo, takoreći, u zadnjem času, i neaktivnosti, a ne nemogućnosti neprijatelja, ostao je ovaj pravac nezatvoren. Sa njega je bilo lako kontrolisati jedini izlaz iz kanjona Pive.

Nešto pred noć, kada su prestali naleti avijacije, otpočeo je pokret ostalih jedinica iz kanjona Pive ka Vučevu. Artiljerija je povremeno dejstvovala. Prvim mrakom prestala je svaka vatrena aktivnost. U toku noći 9/10 juna glavnina je do zore uglavnom izbila na Vučevo. Na Pivi su se nalazile samo još zaštitnice Treće sandžačke brigade. I svi ranjenički ešeloni izašli su na Vučevo. Ovdje su bili članovi AVNOJ-a sa Ivanom Milutinovićem i Pokrajinski komitet KP za Crnu Goru sa Blažom Jovanovićem.

Deseti jun bio je vedar dan. Avijacija je još od rane zore počela da dejstvuje po Vučevu, tako da je u toku dana bilo dosta poginulih i ranjenih. Ovdje je teško ranjen i član AVNOJ-a Nurija Pozderac, koji je sljedećeg dana umro na nosilima zbog velikog izliva krvi. Sahranjen je negdje između Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla.

Sa Vučeva smo posmatrali sela u plamenu na Pivskom platou. Bio je to strašan prizor. Izgledalo je kao da Durmitor gori. Možda je u tim kućama izgorio i poneki sakriveni ranjenik, iznemogli starac ili bolesnik. Škola, gdje su do juče bili smješteni teški ranjenici, kasarna na Rudinama, bili su takođe u plamenu.

Ovdje na Vučevu ostali smo preko dana pod neprekidnim udarom avijacije, angažujući jedinice za obezbjeđenje na pravcima sa kojih je moglo biti ugroženo Vučevo i naš dalji pokret preko njega. Tako je glavnina Prve dalmatinske brigade pomerena, u toku dana, ka Suhoj Gori i Mrkalj-Kladama, radi obezbjeđenja prema Magliću. Prema Mratinju je ostao samo

---

[18] Vidi prim. 10

jedan njen bataljon, pojačan dijelovima neke druge brigade, dok su pravac od donjeg toka Sutjeske (Ćurevo) ka Koritniku zatvorili dijelovi Pete crnogorske brigade.

Za pokret naših jedinica preko Pive i izbijanje na Vučevo Vrhovni štab nije znao, jer sa njim nije bilo veze već treći dan. Vjerovatno je pretpostavljao da smo prešli u Sandžak. Kada je u toku dana stupio u radiovezu Štab grupe je obavijestio o situaciji kod nas i zahtijevao pomoć. Smatralo se da bi prihvat najbliže jedinice iz njihove grupe sa prostorije Ozrena olakšao položaj naših snaga.

U toku dana održan je sastanak sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta Crne Gore koji su imali zadatak da se vrate na teren Crne Gore. Odlučeno je da se naredne noći (10/11 juni), kada jedinice izvrše pokret ka Sutjesci, prebace najpovoljnijim pravcem, negdje između Mratinja i Maglića, ka Pivi ili Goliji. Pošto se radilo o manjoj grupi, koja je bila upoznata sa podacima dnevnog izviđanja naših jedinica sa tog sektora, bilo je moguće ovo izvesti noću. Snabdjeveni su suvom hranom. Međutim, radiostanica Treće divizije, koja je bila predviđena za njih, nije im se mogla u ovoj situaciji ustupiti. To je bila jedina naša veza sa Vrhovnim štabom. A oni su, eto, baš u očekivanju ove stanice i došli do Vučeva, inače su se mogli i ranije odvojiti. Kao što je poznato, probijanje ove grupe se završilo uspješno.

Odlučeno je da se u toku noći 10/11 juna i sljedećeg dana prebacimo sa svim snagama i bolnicom na lijevu obalu Sutjeske. U tom smislu je Štab divizije u toku dana izdao dopunska naređenja jedinicama za dalji pokret, pravcem: Vučevo — Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo — Tjentište — Ozren i dalje prema Vrbnici ili Vrbničkim Kolibama, prema situaciji.

Neprijatelj je u toku dana osmotren na sjevernim i sjeveroistočnim padinama Maglića. Pošto je prostorija Suhe Gore i Mrkalj-Klada bila pod vatrenom kontrolom, nastojalo se da se taj prostor pređe još u toku noći. Zato je pokret otpočeo poslije pada mraka u sljedećem poretku: Prva dalmatinska brigada, Štab divizije i prištapski dijelovi, Peta crnogorska brigada, Mostarski bataljon. ešeloni ranjenika, Treća sandžačka brigada.

Prva dalmatinska brigada je i dalje u prethodnici. Poslije zahvata lijeve obale Sutjeske, kroz njen raspored i pod njenim obezbjeđenjem imale su preći sve jedinice i ranjenici. Ovladavanje prevojem između Košura i Vilinjaka dato je u zadatak Trećoj sandžačkoj i Petoj crnogorskoj brigadi sa Mostarskim bataljonom.

Dnevna bočna obezbjeđenja koja su u toku dana bila isturena od strane brigada, nijesu početkom pokreta mogla stići u sastav svojih brigada. Zbog toga je 1-vi bataljon Pete crnogorske brigade pošao sa prethodnicom, dok je jedan bataljon Prve dalmatinske brigade,[19] koji je obezbjeđivao prema Mratinju, ušao u kolonu Pete crnogorske brigade.

Kretanje koje se, po jednoj stazi preko Vučeva, odvijalo nepredviđeno veoma sporo, još više su usporavali ešeloni ranjenika. Zora je zatekla glavninu divizije sa ranjenicima na prostoriji Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo. Ni dnevno kretanje nije išlo brže. Uslovi su bili vrlo teški: dio terena bio je osmatran s Maglića, sa koga je neprijatelj dejstvovao teškim oružjem; kolona se kroz šumu kretala sporo. Prijevor — na lijevom boku — između Maglića i Suhe — bili su zaposjeli Nijemci, tako da je bilo potrebno stalno obezbjeđivanje s te strane.

Izbijanjem na Dragoš Sedlo — na pomolu Sutjeske — nastala je za nas nova situacija. Plan pokreta bio je poremećen. Sutjeska u rejonu Tjentišta, gdje smo trebali da pređemo, bila je zaposjednuta. (Ovdje je bio smješten neprijateljski logor.) Od Suhe su neprijatelju dolazile nove kolone pojačanja,[20] a prema Barama se penjala neka njihova brdska jedinica. Preko puta na Kazanu, neposredno blizu rijeke, vidjelo se signalno platno — za avione. Sve je to posmatrao Štab grupe koji se nalazio na osmatračnici u rejonu Dragoš-Sedla (k 1266). Bilo je očigledno da za prelaz treba voditi borbu. Od njenog ishoda zavisio je dalji pokret. Prva dalmatinska brigada (bez 2-og

---

[19] Drugi bataljon. — Prim. red.

[20] To su bili dijelovi iz 7 SS divizije (3-ći bataljon 13 i 1-vi bataljon 14 puka) koji su izbijali preko Ozrena ka položajima grupe »Gertler«. Sa ovim snagama i onim grupe »Anaker« i grupe »Gertler«, zatvoren je ovoga dana (11 juna) potpuno obruč na Sutjesci — na pravcu proboja Treće divizije.

bataljona) i jedan bataljon Pete crnogorske brigade spustili su se šumom na desnu obalu rijeke i još nijesu bili primijećeni od neprijatelja. Ostale jedinice su zauzele obezbjeđujući raspored, u kom su trebale da sačekaju ishod borbe prethodnice. Zaštitnici je naređeno da se sa prostorije Suhe Gore obezbijedi prema Magliću, Mratinju i Ćurevu, a Petoj crnogorskoj brigadi prema Magliću i Prijevoru. Mostarski bataljon je kontrolisao Perućicu i pravac od Suhe. Ranjenici su se prikupljali bliže Dragoš-Sedlu.

Odlučeno je da Prva dalmatinska brigada (bez 2-og bataljona), ojačana jednim bataljonom Pete crnogorske brigade, izvrši u toku dana pripremu za forsiranje i napad u najpovoljnijem rejonu južno od Tjentišta. Kao podrška upućena je diviziska artiljerija, koju je u toku dana trebalo postaviti na vatrene položaje i izvršiti pripremu za gađanje. Prvim mrakom ova grupa od četiri bataljona trebala je da forsira Sutjesku i zauzme mostobran na suprotnoj obali, zahvatajući po mogućnosti i Ozren, koji je smatran ključnim objektom na pravcu pokreta. O prelasku Sutjeske i izbijanju na liniju Ozren — Lastva — Kazani trebalo je hitno obavijestiti Štab divizije da bi se izvršio dalji pokret, na koji su sve jedinice i ranjenici nestrpljivo čekali. O situaciji na Sutjesci i pretstojećem zadatku izvješten je Vrhovni štab.

Neprijatelj je još u toku dana, dok su vršene pripreme Prve dalmatinske brigade i bataljona Pete crnogorske brigade, otkrio njihovo prisustvo u blizini lijeve obale. Tom prilikom došlo je do sukoba sa njegovim manjim izviđačkim dijelovima, koji su dijelom uništeni, a dijelom razbijeni. Ne čekajući da se neprijatelj sredi za napad jačim snagama, štab brigade odlučuje da se odmah pređe u napad. Pošto artiljerija još nije bila spremna za dejstvo, to su za podršku napada koncentrisani teški mitraljezi iz bataljona i brigade na jednom proplanku u Ravnom Borju blizu rijeke. Napad je izvršen snažnim jurišom preko rijeke direktno na logor i zapadno od njega ka Kazanima. Neprijatelj je bio iznenađen, ali je pružio žilav otpor. Štab grupe i divizije osmatrali su ova dejstva — prelaz preko rijeke i juriš. Sa lijeve obale Nijemci su, nešto nizvodno, prelazili na desnu

obalu i peli se ka Borovnu. Drugi su bežali niz rijeku, a treći se povlačili u šumu. Sa istočnih padina Kazana i sa Borovna neprijatelj je dejstvovao automatskim oružjem. Najžešća obostrana vatra bila je pri forsiranju rijeke. Tada su naši grupisani mitraljezi dejstvovali po neprijateljskom logoru. Najedanput, pred mrak, vatra je prekinuta, da bi se negdje u prvi mrak opet ponovila. Pretpostavljalo se da je to bio ponovni napad na logor. Kada je i ovo vatreno dejstvo prestalo već se bila spustila noć.

Situacija je ostala neizvjesna. Sa nestrpljenjem se očekivao izvještaj. Da li se uspjelo — to je bila osnovna misao i razgovor.

U toku noći 11/12 jun dobijen je izvještaj od komandanta Prve dalmatinske brigade, iz koga se vidjelo: da je napad izvršen sa svim bataljonima i da je, po prelasku rijeke, glavni dio snaga napao i upao u logor, ne produžavajući gonjenje razbijenog neprijatelja. Neprijatelj se u prvi mrak pribrao i izvršio jači protivnapad sa raznih strana ka logoru i u cijeloj dolini Tjentišta. Naši bataljoni, čete i grupe, bez veze jedni sa drugim, usled mraka, otstupili su u šumu sjeverno od Tjentišta. U takvoj situaciji Štab brigade nije mogao ispoljiti uticaj na jedinice jer sa njima nije imao veze do momenta pisanja izvještaja. Tako mu je poslije ovog neprijateljskog protivnapada situacija ostala nepoznata. Ocjenjivao je da su na lijevoj obali Sutjeske jake neprijateljske snage i da se jedinice brigade neće moći zadržati na određenoj liniji. Bio je mišljenja da bi i sa ostalim snagama trebalo što prije krenuti za njima.

Ranjenici, koji su bili upućeni da slijede prethodnicu, ostali su u ovoj situaciji na desnoj obali Sutjeske, jer poslije borbe nijesu imali veze sa jedinicama brigade.

U takvoj neizvjesnoj situaciji, kada je jedinica najbliža Sutjesci bila Prateća četa štaba divizije, koja se nalazila oko Dragoš-Sedla — nije bilo moguće da se odmah uputi nijedna jedinica ka Sutjesci, da bi se, eventualno, još u toku noći, povezala sa snagama na lijevoj obali. Odluka da se uputi najbliži bataljon Pete crnogorske brigade sa jednim članom štaba, nije realizovana, jer je, i pored svih preduzetih mjera, bataljon stigao

na Dragoš Sedlo tek u zoru. Sa kuririma koji su donijeli izvještaje štaba brigade, upućeno je istom štabu dopunsko naređenje štaba divizije, da se još u toku noći ili ujutro poveže sa jedinicama, prikupi ih i organizuje prihvat snaga sa desne obale u duhu ranije izdatog naređenja.

Kako se situacija dalje odvijala na lijevoj obali Sutjeske? U toku ove noći (11/12 juna) i sljedeća dva dana, jedinice Prve dalmatinske brigade sa 1 bataljonom Pete crnogorske brigade, osjećajući se poslije borbe na Tjentištu u opasnosti, probijaju se neovisno jedna od druge, po grupama, četama i bataljonima kroz Zelengoru (izgleda između Ozrena i Vilinjaka) na sjever preko potoka Hrčavke u pravcu Lučkih i Vrbničkih Koliba. Iscrpenost jedinica, glad i neizvjesnost situacije nijesu pogodovali da štab brigade preduzme bilo kakve ozbiljnije mjere u cilju pomoći snagama koje su ostale na desnoj obali. Pojedinačni pokušaji u tom pravcu ostali su zbog naprijed navedenih činilaca neostvareni. Mi smo očekivali da će, ukoliko jedinice nijesu potpuno razbijene, pokušati bar neka četa ili bataljon ove grupe da se vrati i probije, kao veza prema Ozrenu ili Sutjesci, ka našoj glavnini. Možda je to bilo teško i nemogućno, jer je neprijatelj bio brojan, pa je ubrzo osjetio naše kretanje ka Sutjesci i posjeo sve vrhove i prevoje na pravcu pokreta. Grupa ovih bataljona (Prve dalmatinske i 1-vi Pete crnogorske) prikupljala se u toku 13 i 14 juna u rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba, sredila i odmorila. I oni dijelovi glavnine, koji su se kasnije probili na ovom pravcu sa njima su se povezali u toku 14 juna i zajedno krenuli na sjever. Pri ocjeni mogućnosti izvršenja postavljenog zadatka od strane ovih bataljona, treba se saživjeti sa konkretnom situacijom vremena i mjesta u kojima su se nalazili. Sigurno se može izvući zaključak da je to bilo teško, a možda i nemoguće.

Glavnina divizije sa ranjenicima našla se u zoru 12 juna gotovo u istom rasporedu u kojem ju je zatekla i prethodna noć. Bila je u borbenom kontaktu sa neprijateljem prema Magliću, Prijevoru i Suhoj. Situacija je bila nejasna. O sudbini prvog ešelona nijesmo više ništa znali. Pretstojalo je novo forsiranje rijeke, nova odluka o probijanju. Izgledi za probijanje u nekom drugom pravcu bili su slabi. I dalje je

izgledalo da je najpovoljniji pravac naprijed preko Sutjeske i Zelengore. Izgledi za dnevno forsiranje bili su mali, ukoliko se ne izvrši povezivanje sa snagama koje su prešle. Još nijesmo gubili potpunu nadu da ćemo u toku dana uspostaviti vezu sa dijelovima na suprotnoj obali.

Sa takvim izgledima na uspjeh otpočelo je pomjeranje naših bataljona ka Dragoš-Sedlu i Sutjesci. Naši izviđački dijelovi su se rano spustili preko Dragoš-Sedla i Skakavca u Ravno Borje, blizu rijeke. Mostarski bataljon spuštao se rijekom Perućicom do njenog ušća. Jedan bataljon Pete crnogorske brigade već je bio pozadi Dragoš-Sedla, u pokretu prema Sutjesci. Neprijatelj je osjetio našu namjeru i stupio u dejstvo i to: od Borovna i Bavana preko Mitrina Usova ispod Pogledala i od Prijevora i Suhe ka Dragoš-Sedlu. Težio je da nas presiječe u rejonu Dragoš-Sedla. Ispod Pogledala angažovana je prvo prateća četa divizije, a zatim jači dijelovi Pete crnogorske brigade, a prema Prijevoru i Suhoj dijelovi Mostarskog bataljona i Pete crnogorske brigade. U oštrom sukobu na oba pravca, ovom intervencijom je spriječena opasnost i neprijatelj je odbačen na polazne položaje. Ali, s druge strane, ovo angažovanje je usporilo naš pokret za nekoliko časova. Usto, cijela prostorija gdje su se nalazile naše jedinice bila je podvrgnuta jakoj artiljeriskoj vatri. Sve je to onemogućavalo brzo prikupljanje, sređivanje za pokret i kretanje bataljona.

Stigla je depeša od Vrhovnog štaba — obavijestio je o nemogućnosti da nam pruži bilokakvu pomoć zbog teške situacije kod njih. I oni su zbog takve situacije odlučili da dijelom snaga, ili u cjelini, skrenu sa namjeravanog pravca kretanja ka zapadnoj Bosni — prema Kalinoviku i Treskavici. Nas su, s obzirom na situaciju, takođe orijentisali na taj pravac po prelasku Sutjeske. Ovom depešom data je diviziji direktiva da, ukoliko dođemo u nemogućnost da se probijemo kao cjelina i sa ranjenicima, da se raščlanimo na manje grupe — vodove, čete i bataljone, i da skrenemo ka izvornom dijelu Neretve. Označili su i prostoriju za prikupljanje jedinica poslije proboja (Jabuka — D. i G. Igri), prema kojoj će poslati od pravca Kalinovika izviđačke dijelove radi povezivanja. Ovo je bila posljednja radioveza sa Vrhovnim štabom. Odluka štaba

divizije bila je usklađena sa ovom direktivom, ali nije bila u mogućnosti da je prenese Štabu Prve dalmatinske brigade koji je bio orijentisan za probijanje prema istočnoj Bosni.

Odlučeno je da se Sutjeska forsira u rejonu Ravno Borje. Tamo je postojao gaz, a bila je razapeta i čelična žica preko rijeke za pridržavanje. Osim toga, preko dana u neposrednoj blizini ovog mjesta nije zapažen neprijatelj, a nizvodno, lijevom obalom primećeni su samo manji dijelovi — patrole. Međutim, on nas je očekivao i bio je dobro zamaskiran. Po prelasku Sutjeske trebalo je, po ovoj odluci, izvršiti proboj preko Tjentišta i Krekova, istočnim padinama Ozrena, u pravcu Milinklade i Lučkih Koliba. Znali smo za prisustvo neprijatelja na Košuru, Vilinjaku, Kazanima, D. Barama, Suhoj, Borovnu. Očekivali smo otpor neposredno na rijeci. O njegovoj jačini i ostalom rasporedu na lijevoj obali nijesmo imali podataka. Predviđeno je da se prikupljanje jedinica na desnoj obali završi do pada mraka, a forsiranje da počne oko 20 časova. U prvi ešelon do zahvata užeg mostobrana predviđena je Peta crnogorska brigada, s tim da sa mostobrana obezbijedi prelaz i prihvat ranjenika i ostalih snaga. Sa mostobrana su trebali da produže pokret i dejstvo kao prethodnica, i to Mostarski bataljon na pravcu selo Krekovi, a Treća sandžačka brigada lijevo, na pravcu Ozrena. Peta crnogorska brigada trebalo je, poslije prelaska Sutjeske, da ovaj pokret obezbijedi od Popova Mosta i Suhe, a zatim da pređe u zaštitnicu do izbijanja u rejon Lučkih i Vrbničkih Koliba.

Komandant Treće divizije saopštio je ovu odluku komandantima i komesarima brigada i bataljona, kao i komandantima ranjeničkih ešelona, negdje iza podne, na osmatračnici komandanta divizije k 1266, ispod Dragoš-Sedla. On je u duhu odluke dao jedinicama detaljan zadatak za rad na lijevoj obali Sutjeske i upoznao ih je sa direktivom Vrhovnog štaba o postupku u slučaju neuspjeha i odgovornosti starješina za probijanje i prikupljanje na određenoj prostoriji, predočavajući primjenu ove direktive samo u krajnjoj nuždi.

Zbog dnevnog angažovanja jedinica, naročito Pete crnogorske brigade ispod Pogledala i prema Borovnu, i Mostarskog bataljona prema Suhoj, kao i zbog stalnog i jakog dejstva

neprijateljske artiljerije, naročito poslije podne, po prostoriji prikupljanja naših snaga (Dragoš Sedlo — Ravno Borje), pokret ka Sutjesci bio je znatno usporen i raspored jedinica poremećen.

Prvi dijelovi divizije, izgleda dijelovi Pete crnogorske i bataljon Prve dalmatinske, otpočeli su prelaz rijeke kasno u noć — možda poslije pola noći. To je bilo veliko zakašnjenje. Prelazi su vršeni u rejonu Ravno Borje i Tjenište. Otpora neposredno na rijeci nije bilo. Očekivan je naprijed na grebenima. Neprijatelj se izgleda u prvi mrak povukao. To je bilo malo iznenađenje i prividno olakšanje. Zora se približavala te nije bilo više vremena za čekanje da jedinice zauzmu naređeni raspored. Po prelasku na lijevu obalu komandant izdaje dopunska naređenja. Bataljonima koji su prvi prešli rijeku u rejonu Ravno Borje naredio je da odmah krenu prema selu Krekovi i dalje, dok je jedan bataljon Pete crnogorske brigade bio skrenuo lijevo na pravac Kazani — Pleće kao bočno obezbjeđenje. Dva bataljona ove brigade prelazili su Sutjesku u rejonu Tjentišta i imali su zadatak da obezbjeđuju pokret sa desne strane od Košura i doline Sutjeske. Sa njima u tom momentu nije postojala veza komande brigade i Štaba divizije. Trećoj sandžačkoj brigadi je naređeno da se zadrži u rejonu prelaza (Ravno Borje) sa obezbjeđenjima prema Suhoj, sve do prelaska svih ranjenika, a onda da krene za srednjom kolonom, prema selu Krekovi. I svi ostali dijelovi: Štab divizije, Prateća četa, diviziska baterija, Mostarski bataljon i ranjenici upućivali su se odmah po prelazu stazom za selo Krekovi.

Noć kišna, tamna, bez vodiča. Kolona po jedan se sporo penje jedinom stazom. Čelni bataljon nailazi u zoru na jaku vatru automatskog oružja od sela Krekovi. Nijemci čekaju odmorni u zasjedi. Naši borci su istrošeni u neprekidnim borbama, iznureni glađu, neispavani. Otpočinju juriši jedan za drugim. Jurišali su, kako su pristizali, bataljoni Pete crnogorske brigade, Dalmatinci, Mostarci, a zatim bataljoni Sandžačke brigade. U prvom jurišu pao je komandant divizije Sava Kovačević, nakon što je iskočio na čelo bataljona koji je prvi jurišao u prve neprijateljske rovove i zarobio jedan neprijateljski puškomitraljez. Juriši se preduzimaju i na drugim pravcima

— desno između Košura i Krekova i lijevo Usovičkim Potokom ka Ozrenu i Pleću. Ponavljalo se to u toku dana nekoliko puta. Na čelo jedinica istrčali su komandanti i komesari. I ranjenici su stupali u borbu. To je trajalo satima. Padali su mrtvi i ranjeni kao snoplje. »Šarci« su nemilosrdno kosili iz neposredne blizine. Na bojištu pored Save ostali su mnogi istaknuti rukovodioci i borci iz raznih jedinica divizije. Sa Košura, Ozrena, Kazana, Vilinjaka i sa desne obale mitraljezi su neprekidno dejstvovali. Bacači su tukli sa svih pravaca ovu prostoriju. Osjećaj težak, prizor strašan. Borba se vodila na život i smrt. Ali, bez obzira na maksimalno angažovanje na ovom pravcu, skupni prodor se nije mogao izvršiti. Mrtvi i ranjeni ostajali su na ivicama neprijateljskih rovova. Jedinice su zbog velikih gubitaka u borcima i rukovodiocima rastrojene, izmiješane. Municije je nestalo. Od Popovog Mosta i Borovna neprijatelj nas je napao u leđa. Nastupila je najteža faza — probijanje po manjim jedinicama i grupama. Grupama za proboj priključili su se ranjenici. Posljednji zajednički juriši divizije između Krekova i Ozrena trebali su da za njih otvore prolaz. Ta mogućnost je otpala.

Starješinama je naknadno saopštavana odluka za probijanje po manjim dijelovima ka naznačenoj prostoriji za prikupljanje poslije izlaska iz obruča. Data je orijentacija za provlačenje između neprijateljskih položaja i zasjeda na otsjeku Ozren — Vilinjak — D. Bare — Suha ili natrag preko Sutjeske ka njenom izvornom dijelu — preko Volujaka ka Izgorima.

Pokušaji provlačenja u toku dana uglavnom su bili neuspješni. Neprijatelj ih je na svim pravcima ometao. Samo su manje grupe uspjele danju da se provuku, iskoristivši one neposjednute međuprostore koji su nastali zbog neprijateljskog pomjeranja za vrijeme vođenja borbe s glavnim snagama za proboj preko Krekova i Ozrena. Glavno probijanje bilo je sljedeće i druge noći, jer su se Nijemci noću držali pasivno — u odbrani. Danju su pretraživali teren pa se moralo manevrisati kroz jaruge i gustu šumu da bi se izbjegla veća borba. Grupe su se probijale uglavnom nepovezano i samostalno. Pritom se nailazilo na nejednake teškoće u pogledu jačine neprijatelja i terenskih uslova. Zavisilo je od slučaja da li će se u toku tamnih

noći pronaći slabo posjednuti ili neposjednuti otsjeci. Neprijatelj je sa slabijim ili jačim posadama bio posjeo sve prevoje, grebene, šumske staze i obalu pozadi nas. Više nije bilo neposjednutih otsjeka. Zato, u toku noćnih proboja, ona neprekidna automatska i bombaška vatra na svim pravcima. Dvije noći je cijela kotlina odjekivala od štektanja neprijateljskih mitraljeza i eksplozije bombi naših boraca, kao da je vođena velika borba. Danju se to čulo povremeno i pojedinačno. To su Nijemci gađali otkrivene grupe ili strijeljali zarobljene ranjenike i iznemogle glađu i tifusom borce, ili su naše grupe uništavale manje njemačke zasjede po šumi. Pošto je ponestalo municije, neke neprijateljske zasjede su uništavane hladnim oružjem — kamom i kundakom.

U tim neopisivo teškim naporima u probijanju po dijelovima, grupama i pojedinačno pale su mnoge nove žrtve. Na svakom koraku, u svim pravcima ostajali su posijani leševi drugova — znanih i neznanih junaka.

Ovako probijanje je vršeno gotovo golim životima — bez municije i hrane. Žeđ se gasila zagađenom vodom, iz potoka i potočića punih ljudskih leševa. Za najveći broj boraca to je trajalo tri dana i tri noći (13—16 juna). Doći na slobodnu zemlju, na kojoj ima bar malo odmora i hrane bio je cilj koji mnogi nijesu postigli. Među njima je bio najveći broj iznemoglih i ranjenih. Rezultat tog proboja bio je porazan ali ne i katastrofalan. Najveći dio Pete crnogorske i jedan dio Treće sandžačke probio se preko Ozrena i Pleća na sjever i spojio na prostoriji Vrbničkih i Lučkih Koliba sa Prvom dalmatinskom brigadom. Na ovom pravcu probilo se i ljudstvo diviziske baterije (bez topova). Prema tome, na ovoj prostoriji prikupilo se sedam smanjenih bataljona sa štabovima Pete crnogorske (bez jednog člana) i Prve dalmatinske brigade i brigadnim komorama. Pored toga, na ovu prostoriju probio se i najveći broj pokretnih ranjenika. Svi ovi dijelovi izvršili su poslije kraćeg odmora pokret za glavninom naših snaga prema sjeveru, ka Jahorini. Ljudstvo i ranjenici koji još nijesu mogli ući kao popuna u bataljone, formirani su u posebne ešelone koji su slijedili pokret ovih brigada. Pri prelazu pruge Višegrad — Sarajevo, po jedan bataljon iz ove dvije brigade nije, zbog neprijateljskog

dejstva, uspio da je pređe, već su skrenuli preko Jahorine u pravcu Kalinovika i Hercegovine u cilju povezivanja sa Desetom hercegovačkom brigadom koja je bila već ranije skrenula na taj pravac po odluci Vrhovnog štaba. Veliki broj ranjenika koji nije mogao da prati brigade zbog zamorenosti i gladi privremeno se zadržao radi odmora u selima Govza i Mrežice. Oni su ovdje bili napadnuti od mesne ustaške milicije i najveći dio je izginuo.

Ostali dijelovi Pete brigade, glavnina Treće sandžačke brigade, Mostarski i jedan (2-gi) dalmatinski bataljon probijali su se ponovo preko Sutjeske, na njenu desnu obalu, u gustu šumu Perućice i Suškog Potoka. Sa ove prostorije najveći dio se probija preko Maglića i Volujaka na prostoriju sela Izgora. Ovamo se prebacio i veliki broj ranjenika. Dijelovi ovih jedinica koji su išli na prostoriju označenu za prikupljanje, najvećim dijelom se vraćaju u Izgore a dijelom se prebacuju u sela sjeverne Hercegovine (Bodežište — Jugovići). Borač je bio pust, nenaseljen, bez hrane — na njemu nije bilo moguće duže zadržavanje. Najavljena veza od Kalinovika nije uslijedila. U Izgore je došao dio štaba divizije i dva člana Vrhovnog štaba. Ovdje je bilo iskupljeno nekoliko stotina boraca i ranjenika. Poslije dvodnevnog oporavka, sa ove prostorije odlaze prema Crnoj Gori (Golija) dijelovi Pete crnogorske brigade. Sa njima odlazi dio štaba divizije sa zadatkom da prikupi, sredi i organizuje za dalja dejstva sve dijelove koji se budu u tom pravcu probili, a zatim da se poveže sa dijelovima u Hercegovini i Sandžaku. Sa ovim dijelovima pošao je drug Ivan Milutinović. Hercegovci i Dalmatinci (iz Mostarskog i 2-gog — Dalmatinskog bataljona) zadržali su se neko vrijeme u hercegovačkim selima južno od Borča, radi ishrane, a zatim su se povezali sa Desetom hercegovačkom brigadom koja je došla na područje Hercegovine i nastavili dejstvo u njenom sastavu.

Najveći dio ljudstva Treće sandžačke brigade sa njenim štabom prebacio se, po prelasku Sutjeske, preko Vučeva i Maglića ka Pivi a zatim preko Tare u Sandžak. I njeni dijelovi iz Izgora upućeni su u tom pravcu. Poslije oporavka prikupljaju se, najpre po četama a zatim po bataljonima, i razvijaju dejstva u srezovima Prijepoljskom, Bjelopoljskom i Pljevaljskom.

Probijanje manjih grupa uspjelo je i na drugim pravcima. Jedan broj rukovodilaca i boraca (60—80) koji je bio sa štabom divizije odnosno štabom grupe, poslije kraćeg zadržavanja na prostoriji Izgora i Lebršnika, polazi pravcem kuda se probijala glavnina naših snaga, povezuje se sa Vrhovnim štabom u istočnoj Bosni i obavještava ga o situaciji i rezultatima borbi na Sutjesci. Pošto je radiostanica Treće divizije propala u probijanju on nije mogao ranije o tome biti obaviješten.

Prikupljanje jedinica Treće divizije na prostoriju Borča, kako je bilo planirano, nije se moglo izvršiti zbog okolnosti pod kojima su se grupe probijale u raznim pravcima. To nije moglo biti učinjeno ni kasnije, poslije povlačenja Nijemaca, jer su sada svi ovi dijelovi bili prostorno jedan od drugoga udaljeni, a osim toga do te mjere iscrpeni da je trebalo vremena da se oporave i srede. Prva dalmatinska i Peta crnogorska brigada produžile su dejstva sa glavninom naših snaga u istočnoj Bosni, upočetku kao posebna grupa, a zatim u sastavu Druge divizije. Njihovi dijelovi koji su se probili ka Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku izvode, negdje prije a negdje kasnije, manje akcije u julu i avgustu. Prikupljanje svih ovih dijelova i povezivanje jednom komandom izvršeno je poslije dva i po mjeseca razdvojenog djelovanja — sredinom septembra, kada su Peta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada ponovo ušle u sastav Treće divizije. Treća sandžačka brigada je neko vrijeme u sastavu Druge, a zatim ponovo ulazi u sastav Treće divizije. Otada Treća divizija produžava dejstva na području Hercegovine, Crne gore i Sandžaka. Prva dalmatinska brigada je po odluci Vrhovnog štaba izašla iz sastava Treće divizije i upućena iz istočne Bosne u pravcu Dalmacije.

U toku probijanja sa Sutjeske u raznim pravcima bila je odlučujuća samostalnost i snalažljivost pojedinaca i nižih jedinica, koja je u tim teškim uslovima došla maksimalno do izražaja. Grupe koje su se probile u pravcu Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine preživljavale su u narednom periodu izvjesnu krizu (glad, nedostatak municije, neizvjesnost) koju su u toku letnjih mjeseci prebrodile, da bi se već krajem avgusta i početkom septembra učvrstile i narasle u čete i bataljone, koji su uskoro povezani u brigade. Prisustvo ovih grupa i jedinica

na označenom području i njihove povremene akcije, imalo je veoma pozitivnih posljedica u pogledu onemogućavanja učvršćenja četnika i njihovog organizovanog i nesmetanog rada. One su svojim radom pogodovale daljem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta koji je uzeo široke razmjere u ovim krajevima, naročito poslije kapitulacije Italije.

*

Neprijatelj nije uspio da ostvari svoj plan iako nam je nanio velike gubitke u ovoj ofanzivi. On nije uspio da operativno okruženje pretvori u taktičko stezanje glavnine naših snaga, koje su stvorile otvor na zapadnom dijelu toga operativnog obruča i uspješno ga obezbijedile za vrijeme prolaza kroz njega. Njemu je to uspjelo samo u odnosu na bolnicu i Treću diviziju koja se, poslije bezuspješnih pokušaja proboja na drugim pravcima i upornih borbi za spas ugroženih ranjenika na Durmitoru, izbijanjem na Vučevo našla u taktičkom okruženju od neprijateljskih snaga koje su čvrsto posjele kružnu liniju: Piva — Drina — Sutjeska — Prijevor — Maglić — Mratinje — Piva. Taj krug se zatim još više suzio u dolini donjeg toka rijeke Sutjeske (Popov Most — Košur — Ozren — Vilinjak — D. Bare — Suha — Prijevor — Pogledalo). Ovo mu je bilo omogućeno zbog velikog brojnog preimućstva. Oko Treće divizije i bolnica našle su se snage tri njemačke i dve italijanske divizije i još neke samostalne jedinice kojima su ove divizije ojačane.[21] Uslovi za proboj Treće divizije bili su veoma teški,

---

[21] Protiv Treće udarne divizije dejstvovale su u toku Pete ofanzive ove neprijateljske snage: *njemačke:* 7 SS divizija »Princ Eugen« (oko 20.000), 1 brdska divizija (oko 10.000), dijelovi 118 divizije (grupa »Anaker« i grupa »Gertler«), grupa »Ludviger« (ojačani 724 puk — oko 3.000), i dr; *italijanske* snage: divizija »Ferara« (oko 10.000), divizija »Taurinense« (oko 10.000), a posredno i grupa »Izaska« iz divizije »Venecija«; *domobranske:* 4 domobranska lovačka brigada oko 3.000; *bugarske:* 61 ojačani puk (oko 2.000) i, najzad, neke četničke formacije.

Istina, protiv Treće divizije nisu sve ove snage dejstvovale jednovremeno i u punom sastavu, a neke su se (naprimjer, divizija »Taurinense« i 4 domobranska lovačka brigada) ograničavale samo na vatreno dejstvo (preko Tare). Međutim, divizija je najveći dio ovih neprijateljskih snaga vezivala za sebe u najkritičnijim fazama ofanzive i time doprinijela proboju naših glavnih snaga. Kolika je bila nesrazmjera u odnosu snaga, vidi se, naprimjer, iz kritične situacije ove divizije 12 juna (poslije prelaska Prve dalmatinske preko Sutjeske). Tada se za proboj

gotovo nevjerovatni. Bez obzira na takve uslove divizija polazi ka Sutjesci i, prvo kao cjelina a zatim po dijelovima, vodi sedam dana (10 do 16 juna), poslije padanja u taktičko okruženje, nadčovječanskim naporima borbu za probijanje. Ona to uspijeva po manjim jedinicama i grupama po cijenu velikih gubitaka (oko 40% svoje snage i najvećeg broja ranjenika). Uzimajući u obzir uslove, odnos snaga i okolnosti pod kojima se probila glavnina žive sile bio je to veliki uspjeh. Kostur jedinice nije slomljen, pa je zahvaljujući tome ubrzo poslije tako strašnih gubitaka mogla ponovo da produži borbena dejstva.

Nijemci su za svoj poduhvat imali dovoljno snaga, ali to preimućstvo nijesu iskoristili. Pored neočekivane upornosti i protivdejstava sa naše strane, imali su i sopstvenih propusta. Oni su od početka izrazili nepovjerenje prema svojim saveznicima — Italijanima, i davali im sporedne uloge u ofanzivi. Uslijed toga, glavni teret svih dejstava pao je na njemačke jedinice, što je uslovilo potrebu njihovog punog angažovanja na širokom frontu. S tim istim jedinicama, poslije teških borbi i gubitaka, vršeni su daleki manevri koji su morali zakašnjavati. Pošto jačih pokretnih rezervi nijesu imali na raspolaganju, to pojedini bataljoni po pravcima nijesu mogli bitno uticati na rješenje situacije u svoju korist. Izvjesne njihove jedinice su, bez obzira na teškoće terena i snabdijevanja (naprimjer 1 brdska divizija) sporo i oprezno nadirale sa istoka iako nije bilo naročitog otpora, sem u prvim susretima, a zatim na Durmitoru. I četnike su mogli odlično iskoristiti za ovaj teren. Nijemci su sa nepovjerenjem i na njih gledali i djelimično ih razoružali. Koristili su ih samo Italijani, i to za sporedne zadatke. Neprijatelj je propustio da protiv nas koristi sredstva zaprečavanja —nagazne mine. Ovo se nametalo utoliko prije što su se pokreti naših jedinica, zbog terenskih uslova, odvijali pojedinim prirodno ograničenim pravcima: prelazima, uskim dolinama, planinskim prevojima i stazama. Mi nijesmo imali sredstava za otkrivanje i uništavanje minskih zaprečavanja. Nijesu korišćeni

---

glavnine divizije i Centralne bolnice, i za obezbjeđenje ovog proboja, moglo angažovati samo 1.500—1.800 boraca, dok je prema njima bilo angažovano preko 40.000 neprijateljskih vojnika.

u dovoljnoj mjeri ni naši propusti u smislu sputanosti manevra, koji su bili neminovni zbog ranjenika. Naša noćna dejstva, na koja smo prinuđavani zbog dejstva avijacije i opšteg preimućstva u snagama, neprijatelja su zbunjivala. Nije im bio dorastao. Noću se uglavnom držao pasivno. U toku razvoja dejstava, naročito na Sutjesci, iako na svakom mjestu jači, bio je nedovoljno aktivan. Umjesto da napada, pretežno se branio. Razbacio je snage na širokom frontu i velikom prostranstvu, suviše se vezao za zemljište i zapostavio mogućnost manevra u daleko većem obimu. Nije realno procjenjivao naše snage i mogućnosti, naš raspored, grupaciju. Nedostajala mu je puna operativnotaktička povezanost jedinica. Uslijed toga je zakašnjavao. Takve slabosti omogućile su nam da nalazimo šupljine u njegovom rasporedu i da se probijamo.

Pored nepovoljnog brojnog odnosa, i drugi uslovi su bili na našu štetu. Sredstva veze između jedinica bila su spora. Postojala je samo radioveza između divizija i Vrhovnog štaba. Veze između divizije i brigada bile su samo kurirske. I u ovakvim uslovima širokih frontova, odijeljenih pravaca, međusobne udaljenosti jedinica i štabova, bazirali smo samo na kurirskoj vezi. U tako dinamičnim situacijama to je veliki nedostatak i slabost u odnosu na protivnika koji je imao radiostanice čak do čete. Štab divizije u takvim uslovima teško je mogao imati, bilo u koje doba dana, jasnu situaciju na sektoru cijele divizije, da bi na nju mogao blagovremeno reagovati svojim rješenjima. Na pojedinim pravcima veći štabovi su bili bliže glavnim dejstvima ili u centru njih. To je imalo takođe svojih slabosti. Naša obavještajna služba je bila primitivna. Nijesu korišćene silne mogućnosti u ovom pravcu. Terenski uslovi nijesu nam takođe pogodovali iako su oni bili i za neprijatelja teški. Zemljište je sputavalo mogućnost manevra i brže pokrete jedinica, opterećenih još i ranjenicima. Prostorija na kojoj su se odvijala borbena dejstva bila je potpuno iscrpena, tako da je snabdijevanje ranjenika i boraca bilo više nemoguće. Po nekoliko dana naši borci nijesu imali ništa za jelo. Konjetina je bila retkost. »Srijemuša« i sok iz bukovog stabla nijesu mogli utoliti neodoljive prohtjeve iznemoglih boraca za hranom. Glad

je bila još jedan naš veliki neprijatelj za koga nijesmo imali oružje u tim pustim planinskim uslovima. Ona je postepeno ubijala.

Ovi terenski i ekonomski uslovi uticali su da jedinice u toku cijele noći, iako u pokretu, pređu samo nekoliko kilometara. To je pogodovalo neprijatelju koji je na pravcu našeg pokreta prebacivao jedinice obilaznim putem i automobilskim transportom.

Treća divizija u toku Pete ofanzive vodila je borbu sa svim neprijateljskim jedinicama koje su učestvovale u ovoj ofanzivi, osim sa 369 divizijom. Ovakvo njeno angažovanje uslovili su izvanredno teški zadaci koje je u tom periodu izvršavala. Nijedna druga naša jedinica nije svoj zadatak izvršavala pod sličnim okolnostima. U početnoj fazi ofanzive ona obezbjeđuje manevar glavnih snaga od udara sa juga — od Gacka i Nikšića, u pravcu Šavnika, Komarnice i Pive. Zatim vodi uporne borbe u izvornom dijelu Komarnice i na Durmitoru radi obezbjeđenja slobodne teritorije pozadi Durmitora na kojoj su se nalazili koncentrisani ranjenici, da bi se stvorili uslovi za njihovo izvlačenje i probijanje u pozadinu neprijatelja. Iscrpivši sve mogućnosti na drugoj strani, divizija u završnoj fazi dejstava vrši samostalno proboj preko Pive i Sutjeske u pravcu Zelengore, ulažući maksimalne napore da spase ranjenike i sebe. To su bili najkritičniji i najsudbonosniji dani iz kojih je izašla teško ranjena.

Posebno treba istaći njenu ulogu u odnosu na zaštitu ranjenika. Ona ni u jednom trenutku najkritičnije faze borbe na Sutjesci nije pokušala da odvoji svoju sudbinu od sudbine ranjenika koji su se sa njom probijali. U tome je njena moralna veličina, podvig njenih bataljona i brigada, podvig svih njenih boraca. Taj njen istoriski podvig je veliki, neopisan i možda nedovoljno uočen. To je prvi put da jedna naša jedinica u tako relativno kratkom periodu žrtvuje toliki broj boraca i vojnih i političkih kadrova — četnih, bataljonskih, brigadnih i diviziskih rukovodilaca.

Veličinu njene uloge treba sagledati i kroz vezivanje najvećeg dijela neprijateljskih snaga za sebe kroz najkritičnije

faze ofanzive (oko pet neprijateljskih divizija). Očigledno, da bi bez ovoga ishod neprijateljske ofanzive mogao biti daleko teži u odnosu na cjelinu naših snaga u Petoj ofanzivi. Neprijateljske divizije: 1-va brdska, 7 SS, »Ferara« i »Taurinense« nijesu se mogle ispoljiti prema našim glavnim snagama na Zelengori u ovakvoj situaciji i radi toga što je Treća udarna divizija to sprečila žrtvujući dragocjeni dio svog organizma.

GRUPA RUKOVODILACA TREĆE DIVIZIJE

ZAŠTITNIČKE BORBE TREĆE UDARNE DIVIZIJE PRI PROBOJU NA SUTJESCI

Treća divizija je, u okviru opštih dejstava Glavne operativne grupe za izlaz iz okruženja, imala posebnu ulogu i zadatke. Nalazeći se na južnom krilu rasporeda naših snaga na oslobođenoj teritoriji, sa jedinicama usmerenim prema Gackom i Nikšiću, ona je već u početnoj fazi neprijateljskih dejstava za okruženje primila na sebe udar nemačke elitne 7 SS divizije, sa kojom je poslednjih dana maja vodila krvave odbranbene borbe na prilazima Pivi i Komarnici. Blagodareći tom njenom otporu znatno su usporena neprijateljska nadiranja i odložena njegova ranije planirana koncentrična dejstva prema Žabljaku i Durmitoru.

Prebacivanjem Treće udarne divizije na desnu obalu Komarnice i Pive, koncem maja 1943 godine, nastaju zapravo borbe ove divizije za zaštitu južnog boka naših snaga u toku njihovog pokreta prema Sutjesci. A to je vreme kada se počela ostvarivati ideja Vrhovnog štaba za izlaz iz okruženja probojem na Sutjesci.

Međutim, i neprijatelj je uočio da je naša namera da izvršimo proboj tamo gde se on najmanje nadao — gde je bio najslabiji. Zato je preduzeo mere da popuni praznine u svom rasporedu i da nas pretekne u vremenu koje je brzo odmicalo

na njegovu štetu. S druge strane, Vrhovni štab, svestan opasnosti zatvaranja obruča oko naših jedinica, nastojao je da pukotine u neprijateljskom rasporedu što pre iskoristi i time obezbedi izlaz naših snaga iz okruženja pod što povoljnijim uslovima.

Otada pa do 13 juna na ovom planinskom besputnom prostoru, ispresecanom dubokim kanjonima Drine, Pive, Tare i Sutjeske, besni bitka za vreme, puna dinamike i neočekivanih obrta, kako za nas tako i za neprijatelja. A prednost u pogledu vremena je u toku cele bitke čas na jednoj čas na drugoj strani, ali nikada toliko izrazita i otsudna da bi jednoj strani obezbedila preimućstva i uslove za najpovoljnije rešenje bitke u svoju korist. Izgubljeno vreme neprijatelj je do kraja ozbiljno osećao, tako da je potpuno zatvaranje obruča ostvario samo u odnosu na Treću diviziju, zaštitnicu naših glavnih snaga.[1]

*

Divizija je ušla u Petu neprijateljsku ofanzivu sa Prvom dalmatinskom, Petom crnogorskom i Desetom hercegovačkom brigadom u svom formaciskom sastavu. Sve tri brigade spadale su u red onih brigada Narodnooslobodilačke vojske, koje su od početka 1943 godine, u neprekidnim, skoro svakodnevnim borbama u toku Četvrte neprijateljske ofanzive, posebno u bici

---

[1] Treća je divizija u svom poslednjem jurišu na Sutjesci, pored ostalog, izgubila i svoju arhivu. Preživeli rukovodioci koji su sa sobom nosili izvesna važnija dokumenta, bili su prinuđeni da se probijaju kroz neprijateljski obruč pod uslovima koji nisu pružali izglede na uspeh. Nije se smelo dozvoliti da se ovim dokumentima koristi neprijatelj, te su uništena. Bilo je tu važnih dokumenata: dnevnika, naređenja, kopija radiograma, šifra itd., koji bi danas korisno poslužili za osvetljavanje pojedinih važnih momenata u borbi ove divizije i omogućili da se njena dejstva, naročito odluke poslednjih dana, sagledaju u svetlu opšteg razvoja situacije pri proboju naših glavnih snaga na Sutjesci.

Posle petnaest godina od završetka ove najteže i najslavnije bitke Narodnooslobodilačkog rata, sećanja pomalo blede. Ipak ću pokušati da na osnovu objavljenog materijala izložim svoja sećanja na poslednje zaštitničke borbe Treće divizije, posebno na njen prelaz preko Pive, izlazak na Vučevo i poslednji juriš na Sutjesci.

U pogledu dejstava ostalih naših jedinica i neprijateljskih snaga u bici na Sutjesci koristio sam se podacima objavljenim u delima: »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 — 1945«, knjiga I, izdanje VII JNA, »Slom 4 i 5 okupatorsko-kvislinške ofanzive« od Đ. Kladarina i »Peta neprijateljska ofanziva« od P. Tomca.

na Neretvi, zadavale neprijatelju teške udarce, pri čemu su i same imale osetnih gubitaka u ljudstvu, kadrovima i naoružanju. Ovi gubici popunjeni su u toku aprila i maja novodošlim ljudstvom sa oslobođene teritorije, kao i opremom, naoružanjem i municijom, što su ih naše jedinice zadobile u borbama kod Nevesinja, Gacka, Avtovca, Bioča i Javorka.

Međutim, neprekidne borbe, veći broj ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata od pegavog tifusa, a usto slaba i neredovita ishrana na siromašnom i planinskom zemljištu, pričinjavali su diviziji, kao i svima našim jedinicama, još od početka 1943 godine ozbiljne teškoće. Početkom Pete neprijateljske ofanzive ove su se teškoće iz dana u dan povećavale, kako zbog novih ranjenika tako i zbog sve skučenijih izvora snabdevanja. To je naročito teško pogađalo bolesnike i rekonvalescente od pegavog tifusa, kojima je bila potrebna kvalitetnija ishrana. U tom pogledu stanje u jedinicama divizije bilo je dosta teško.

Pa i pored ovih teškoća, divizija je, u odnosu na prosek naših jedinica, bila dosta jaka (oko 3.200 boraca i rukovodilaca), dobro opremljena i naoružana, a njeno moralno-političko stanje na zavidnoj visini. Bilo je to ljudstvo očeličeno u mnogim borbama i bitkama, odavno priviklo da i u najsurovijim uslovima života i borbe izvršava i najteže zadatke.

Posle dužih odbranbenih borbi na prilazima Pivi i Komarnici, Treća divizija se 31 maja našla na desnoj obali ovih reka, sem Desete hercegovačke brigade (bez 3-eg Mostarskog bataljona) koja je dejstvovala na pravcu Javorak — reka Vrbnica.[2] Osim Treće divizije, na prostoru između Tare i Pive,

[2] Prema naređenju Vrhovnog štaba, Deseta hercegovačka brigada (bez 3-eg Mostarskog bataljona) je, zajedno sa Sedmom krajiškom i Četvrtom proleterskom brigadom, vodila na pravcu Javorak — reka Vrbnica (leva obala Pive) žestoke borbe sa delovima grupe »Anaker« i 7 SS divizije radi zaštite levog boka Glavne operativne grupe u njezinom nastupanju ka Sutjesci. Ofanzivna dejstva ove grupe brigada pod rukovodstvom komandanta Treće divizije, preduzeta sa ciljem da se neprijatelj odbaci preko r. Vrbnice i dalje prema jugozapadu, nisu se, i pored početnih uspeha, mogla ostvariti bez angažovanja naših jačih snaga. Zato se prešlo na defanzivna dejstva — zaštitu i zatvaranje ovoga pravca. Ali, kada je uskoro (noću 2/3 juna) Četvrta proleterska brigada upućena u sastav svoje divizije, njen zadatak je poveren Trećoj diviziji, koja će otada odgovarati za ceo južni bok od izvora Komarnice do Maglića (zaključno).

nalazile su se ovoga dana još i Sedma baniska divizija i Treća sandžačka brigada. Sve ostale jedinice Glavne operativne grupe bile su već prešle na levu obalu reke Pive ili su se kretale u tom pravcu (Treća krajiška brigada prelazila je Pivu, a Druga dalmatinska brigada, koja se na Sinjajevini nalazila prema 1 brdskoj diviziji, bila je u pokretu preko Žabljaka ka Mratinju).

Naše jedinice između Tare i Pive nalazile su se toga dana uglavnom u sledećem rasporedu:

— Sedma divizija prebacila se u toku 30 maja sa desne na levu obalu Tare kod Tepaca i 31 maja zauzela raspored od utoka Sušičkog Potoka u Taru do Šćepan-Polja;

— Treća sandžačka brigada na liniji Tepci (na Tari) — Nagorje — Bosača — Dobri Do sa jačim zaštitnim odeljenjima prema Tari i istočno od Žabljaka. Ova se brigada desnim krilom naslanjala preko Dobrog Dola na levo krilo Pete crnogorske brigade;

— Treća divizija: sa Petom crnogorskom i Prvom dalmatinskom brigadom na desnoj obali reke Komarnice od njenog izvora do ušća u Pivu, a 3-ćim (Mostarskim) bataljonom na desnoj obali Pive na liniji Suvodo — Krstac.

Na taj način, zaštita južnog boka naših snaga protezala se 31 maja levom obalom Tare od sastava sa Pivom kod Šćepan Polja pa uzvodno do Lever-Tare odakle je prelazila na istočne padine Durmitora, zatim desnom obalom Komarnice i Pive do Krstaca, a odatle na levu obalu Pive i linijom selo Plužine — selo Brljevo — Javorak — selo Mratinje (Maglić).

Prema pomenutoj liniji stajale su istoga dana — 31 maja — sledeće neprijateljske snage:

Na desnoj obali Tare od sastava sa Pivom do sela Dobrilovine: 4 lovačka domobranska brigada, 4 planinski puk italijanske divizije »Taurinense« i grupa »Ludviger«; na planini Sinjajevini linijom selo Dobrilovina — Divljak (k 1863) — Starac (k. 2021) — Boan: 1-va nemačka brdska divizija; na liniji Boan — Kosorići — Šavnik: delovi italijanske divizije »Ferara« (ovaj deo fronta u toku ovog dana preuzeli su delovi 7 SS nemačke divizije); na liniji Šavnik — leva obala Komar-

nice i Pive — leva obala reke Vrbnice (u donjem toku): 13 i 14 puk 7 SS divizije.

Ovde je potrebno napomenuti da je odlaskom Druge dalmatinske brigade, koja je držala položaje prema 1 brdskoj diviziji na Sinjajevini, ceo prostor istočno od linije Tepci — Žabljak — izvorni deo r. Komarnice i pomenutih položaja 1-ve brdske divizije ostao neposednut do početka dejstava prema Durmitoru. Ovaj prostor samo je osmatran našim i neprijateljskim izviđačkim patrolama.

Na desnoj obali Tare na prostoriji Gradac — Vrba — Hoćevina nalazila se 369-ta nemačka divizija u ulozi rezerve, a pozadi divizije »Ferara« delovi divizije »Venecija« sa osnovnim zadatkom čišćenja terena.

Zbog ispoljenog pravca proboja naših snaga prema Sutjesci, Nemci su odustali od svog ranijeg plana okruženja naših snaga u trouglu Piva — Tara — Durmitor, i u vezi sa tim odložili i projektovani napad grupe »Ludviger«, 1 brdske i 7 SS divizije prema Durmitoru. Sedmoj SS diviziji naređeno je da svoje snage sa leve obale Komarnice prebaci na zapad i orijentiše ih prema planinama Bioč, Maglić i Volujak radi dejstva širokim frontom na sever u levi bok Glavne operativne grupe. Prvog i 2 juna delovi 7 SS divizije vršili su pomeranja i prebacivanja svojih snaga: 14 SS puk pomerio se na sever na prostoriju Goransko — Plužine — reka Vrbnica; 13 SS puk povukao se sa fronta 5 crnogorske brigade i uputio kamionima preko Avtovca, Gacka i Čemerna prema Sutjesci, kao pojačanje grupi »Anaker«. U toku ovog pomeranja i prebacivanja, noću 31 maj/ 1 jun bataljoni Pete crnogorske brigade izvršili su nekoliko vrlo uspelih noćnih napada i naneli ovom puku osetne gubitke.

Prebacivanje snaga 7 SS divizije i dodeljivanje njenih dotadašnjih zadataka italijanskoj diviziji »Ferara« uslovilo je od 1 do 7 juna relativno zatišje na frontu Treće divizije, ali je, s druge strane, dejstvo neprijateljske avijacije znatno pojačano. Naše su jedinice svakodnevno bile izložene bombardovanju i mitraljiranju iz vazduha, od čega smo trpeli osetne gubitke.

Neprijateljske snage su 3 juna uglavnom završile pregrupisavanje. Toga dana uzoru grupa »Ludviger« prešla je širokim frontom Taru na otseku selo Đurđevića Tara — selo Dobrilovina i bez dodira sa našim jedinicama izbila na liniju selo Krš — katun Jablan Bare — katun Studenci — katun Gomile.

Dolaskom delova 7 SS divizije situacija se ovoga dana na pravcu Javorak — reka Vrbnica naglo pogoršala, a naročito na frontu Desete hercegovačke brigade. Neprijatelj je, pored teških gubitaka, uspeo da odbaci delove Desete hercegovačke brigade sa linije Kamenito Pleće — Suvobor i da izađe na Štirno, a delom snaga da se preko Rupa probije na Bioč. Time je odbrana naših snaga na ovom pravcu bila ugrožena i Deseta hercegovačka brigada prisiljena da se povuče na Konjsku Lastvu. Uveče 3 juna Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada držale su liniju Presjeka — Konjska Lastva – Javorak — Stolovi.

Zbog pogoršane situacije, a u cilju lakšeg probijanja iz okruženja, Vrhovni štab ovoga dana odlučio je da se Glavna operativna grupa podeli u dve grupe. Prva grupa — Prva i Druga proleterska divizija, Majevička i Šesta istočnobosanska brigada — dobila je zadatak da se probije preko Sutjeske, izađe na Zelengoru i dalje na drum Kalinovik — Foča. Ova grupa nalazila se pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba. Drugu grupu obrazovale su Sedma i Treća udarna divizija, s tim da Treća sandžačka brigada uđe u sastav Treće divizije.

Prema naređenju Vrhovnog štaba u Štab Druge grupe, koji je formiran 4 juna u selu Nikovićima, ušli su komandant Treće divizije Radovan Vukanović i jedan delegat Vrhovnog štaba. Za komandanta Treće divizije postavljen je komandant Pete crnogorske brigade Sava Kovačević. Član Vrhovnog štaba Ivan Milutinović nalazio se ranije sa Petom crnogorskom brigadom i zajedno sa Savom Kovačevićem došao je u Štab Treće divizije, gde je ostao do kraja.

Prema saopštenju komandanta Druge grupe, datom 4 juna štabovima Sedme i Treće divizije, Vrhovni komandant je ovoj grupi postavio zadatak da štiti južni bok Prve grupe

do njenog izlaska iz okruženja i da čuva ranjenike. Svojim dejstvima ova grupa treba da dovede neprijatelja u zabludu u pogledu pravca pokreta naših glavnih snaga, a po izvršenju osnovnog zadatka — zaštite južnog boka — ona će se u povoljnom trenutku prebaciti sa ranjenicima u Sandžak ili prema Sinjajevini i Goliji i tamo nastaviti dejstva. Od dejstva Druge grupe očekuje se olakšanje proboja na Sutjesci i izlaska na drum Kalinovik — Foča.

Na taj način ovoj grupi je određena izrazito zaštitnička uloga, u kojoj je izvršenje osnovnog zadatka neposredno vezano sa zaštitom i čuvanjem ranjenika. Otsada uloga zaštitnice i čuvanje ranjenika pada ustvari u deo samo Trećoj diviziji, pošto će Sedma divizija u vezi nove odluke Vrhovnog štaba već sledećeg dana, 5 juna, dobiti naređenje za prebacivanje preko Pive.

U to vreme Centralna bolnica se nalazila na levoj obali potoka Sušice, na prostoriji oko sela Nedajna, razmeštena po seoskim kućama i kolibama. Prema našim podacima u njoj je tada bilo oko 3.000 ranjenika i bolesnika, uključujući sanitetsko osoblje (od toga oko 900 teških ranjenika i nepokretnih bolesnika). U poslednje vreme imali smo veći broj ranjenika od dejstva neprijateljske avijacije. Slab smeštaj i neuredna ishrana mnogo su otežavali ozdravljenje i oporavak ranjenika i bolesnika, tako da je stanje u bolnici u svakom pogledu bilo vrlo teško.

Zatišje između Tare i Pive i dalje je trajalo. Peta crnogorska brigada još je bila na desnoj obali Komarnice u manjim borbama sa delovima divizije »Ferara« koja je sa 1 brdskom divizijom pripremala napad na Durmitor.

Pošto su delovi 7 SS divizije izbili 5 juna na Trnovačko Jezero i time ugrožavali naše položaje na Javorku, to je sutradan, 6 juna, Sedma krajiška napustila Javorak i krenula ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka se izvukla na Prijevor (Maglić) zatvarajući pravac od Trnovačkog Jezera i Maglića prema Suhi. Na taj način je mratinjski pravac ostao potpuno otvoren, a staza od Vučeva preko Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla prema Sutjesci sasvim izložena.

I 1-va brdska divizija se pomerila nešto napred prema Žabljaku i izvornom delu Komarnice. Zbog toga se, kao i zbog izbijanja grupe »Ludviger« na levu obalu Tare, nametnula potreba skraćenja fronta: Peta crnogorska brigada povučena je na zapadne padine Durmitora, a Prva dalmatinska na prostoriju D. Unač — Crkvice, sa zadatkom zatvaranja pravca od Mratinja. Na taj način su snage Druge grupe sada grupisane u trouglu Tara — Durmitor — Piva.

Međutim, situacija se i kod Prve i kod Druge grupe sve više pogoršavala. Nastojanja Prve grupe da širim frontom izbije na Sutjesku nisu ostvarena, kao ni pokušaji Treće divizije (Treće sandžačke brigade) da pređe Taru kod Tepaca. Zbog toga je Vrhovni štab odlučio da se iskoriste poslednje mogućnosti proboja Sutjeske na užem frontu i da se preko obezbeđenog mostobrana cela operativna grupa probije na zapad. U vezi sa tim 5 juna naredio je da i Druga grupa krene za prvom, a bolnica da se rasformira. Pri tome je predviđeno da se nepokretni ranjenici i bolesnici sa potrebnim brojem sanitetskog osoblja posakrivaju po šumama i pećinama Durmitora i Pivske Planine, a pokretni da se kreću sa jedinicama.

Prema naređenju Štaba Druge grupe, Sedma divizija napustila je 6 juna Taru i u toku ovoga dana i sledeće noći prebacivala se preko Pive, i to pod teškim uslovima bombardovanja iz vazduha i uz velike gubitke. Za njom su trebale da otpočnu pokret i jedinice Treće divizije. U tom smislu bile su preduzete odgovarajuće mere: Prva dalmatinska brigada prebačena je na Rudine, a Mostarski bataljon, koji je privučen bliže, obrazovao je zastor na desnoj obali Pive; vršene su pripreme za smeštaj ranjenika i bolesnika koji ostaju, a od pokretnih ranjenika i bolesnika formirani su ešeloni za pokret.

Ali, razvoj opšte situacije postajao je sve dinamičniji. Pod pritiskom neprijatelja breša na Sutjesci se sve više sužavala. Za izlazak iz obruča ostala je samo staza Tjentište — Milinklada — Vrbničke Kolibe, i to, zbog jakog pritiska neprijatelja, samo za neizvesno, kratko vreme.

U tako teškoj i komplikovanoj situaciji Vrhovni štab 6 juna uveče menja svoju odluku od 5 juna i naređuje obusta-

vljanje svakog daljeg prebacivanja jedinica i ranjenika na levu obalu Pive, s tim da jedinice, koje do momenta naređenja budu prešle Pivu, odmah krenu preko Vučeva za Prvom grupom. Ostale snage na desnoj obali Pive, zajedno sa ranjenicima i bolesnicima, prebaciće se na pogodnom otseku preko Tare za Sandžak. Otada (7 juna) situacija Treće divizije postaje kritična i svakim danom sve dramatičnija.

Ovoga dana izjutra 1 brdska divizija i divizija »Ferara« počele su jednovremeno nadirati prema Durmitoru uz jaku podršku avijacije. Snage Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade vodile su sa neprijateljem teške i ogorčene borbe na zapadnim i istočnim padinama Durmitora. Sam masiv Durmitora nije branjen, na njemu su bila samo manja zaštitna odeljenja radi kraćeg usporavanja neprijateljskog nadiranja. Na položajima: Pirni Do — Plitki Do — Todorov Do i Bosača — Nagorje neprijatelju je pružen žilav otpor uz obostrane osetne gubitke. Dok je Peta crnogorska brigada uspela da zadrži delove divizije »Ferara«, dotle je 1 nemačka brdska divizija potisla Treću sandžačku brigadu, zalomila desnim krilom i centrom i izašla na Durmitor.

U duhu poslednjeg naređenja Vrhovnog štaba Prva dalmatinska brigada, koja je već bila spremna da se iza Sedme divizije prebaci preko Pive, upućena je sa Rudina prema Tari. Međutim, ovoga dana popodne Štab divizije dobio je izveštaj da je desna obala Tare potpuno zatvorena, te je na osnovu toga predložio Vrhovnom štabu da se i Treća divizija prebaci preko Pive za Glavnom operativnom grupom, što je Vrhovni štab istoga dana i usvojio.

Prelaskom Sedme divizije preko Pive, Druga grupa stvarno više nije postojala. Štab grupe nalazio se otada sa Štabom Treće divizije i činio jednu celinu, zbog čega ćemo ga u daljem izlaganju zvati štabom divizije. Pored ovako uvećanog štaba, uz njega se, kao i uz štabove brigada, nalazilo još i nekoilko članova AVNOJ-a i Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Usto je i mesno stanovništvo, osećajući kritičnost situacije, prilazilo i mešalo se sa jedinicama i štabovima. Tako se pri Štabu divizije ovoga dana nalazilo mnogo ljudi. Svi su želeli

da budu u blizini; očekivale su se vesti, davala mišljenja, sugestije i predlozi, što je znatno ometalo Štab u rukovođenju jedinicama i komplikovalo pripreme za prelaz preko Pive.

Pod takvim uslovima se teško odvijala organizacija i smeštaj odeljenja ranjenika i bolesnika koji ostaju. Teški, nepokretni ranjenici i bolesnici smešteni su i sakriveni, sa potrebnim brojem sanitetskog osoblja, po pećinama Pivske Planine i predati na brigu i čuvanje pouzdanim ljudima sa terena. Pri tome su se ređali uzbudljivi prizori. Teški ranjenici i tifusni bolesnici bili su odvojeni po grupama, ali su se međusobno mešali i dozivali. Svesni su da moraju ostati, jer nisu u stanju da izdrže pokret, ali pomisao da ostaju bez svojih jedinica, da bez zaštite sačekuju neprijatelja koji nikakvih ljudskih obzira prema nama nije imao, padala je teško. Mnogi su se, iako krajnje iznureni, javljali kao sposobni za pokret, drugi su opet sami kretali prema jedinicama, odakle ih je trebalo ponovo vraćati. Zbog toga su samo najteži ranjenici i potpuno nepokretni bolesnici ostavljeni u Pivi. Sve ostalo krenulo je docnije za nama. Sve ovo teško se odražavalo na borce i nove ranjenike koji su iz borbe pristizali.

Ešeloni konjanika (teški ranjenici koji su se mogli kretati jedino na konjima) pripremljeni za pokret, takođe su jadno izgledali: konji izgladneli i iznureni, a pokraj njih teški ranjenici. Često su se mogle videti i ovakve slike: ranjenik vezao povodnik za ruku i spava — boji se da mu konj ne pobegne. On mu pretstavlja jedinu mogućnost da krene za jedinicom. Vreme je ovoga dana bilo lepo i vedro, nad nama neprekidno kruže avioni. Ranjenici su oguglali i ne sklanjaju se; naređenja slabo pomažu.

U tako složenoj situaciji i teškom stanju jedinica i ranjenika, Štab divizije dobio je 8 juna izjutra podatke da je u toku prošle noći neprijatelj napustio donji tok Tare i da postoje mogućnosti prelaska kod Uzlupa. Na osnovu ovoga donesena je odluka za prelaz u Sandžak i u tom smislu izdato je naređenje Prvoj dalmatinskoj brigadi za prelaz Tare. U vezi toga poslat je Vrhovnom štabu radiogram sa izveštajem da sa svima ranjenicima prelazimo u Sandžak.

Ovoga dana su se Peta crnogorska i Treća sandžačka postepeno povlačile u neprekidnim borbama. Štab divizije krenuo je prema Tari, ali je oko 13 časova saznao da Prva dalmatinska kod Uzlupa nije uspela. Bio je napravljen splav, ali kada je počelo prebacivanje neprijatelj ih je spremno dočekao snažnom vatrom, od koje je poginulo dosta boraca i nekoliko rukovodilaca.[3] Posle ovoga neuspelog pokušaja nije nam preostalo ništa drugo do da krenemo za Prvom grupom, i to sada definitivno. Zbog toga je Prvoj dalmatinskoj brigadi naređeno da još u toku dana krene usiljenim maršem i prebaci se na levu obalu Pive uzvodno od s. Gornjeg Kruševa, da izbije na Vučevo, gde će zatvoriti pravce prema Koritniku (donji tok Sutjeske) i Magliću i na taj način obezbediti izlazak ostalih jedinica i ranjenika na Vučevo.

U to vreme, 8 juna popodne, Peta crnogorska i Treća sandžačka brigada još uvek su bile u borbama sa jakim delovima 1 brdske divizije, koji su po prelazu Durmitora izbili na liniju Duvijerna — Crni Vrh (k 1370) — Borikovac, ostavljajući daleko iza sebe delove divizije »Ferara«. Delovi 7 SS divizije izašli su ovoga dana na Maglić i ušli u Mratinje.

Treća divizija sa svim ranjenicima našla se na taj način skoro na samom sastavu Pive i Tare, tako da je mogućnost njihovog totalnog uništenja na ovom uskom prostoru bila vrlo verovatna. Samo zahvaljujući žilavom i odlučnom otporu Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade u toku ovoga dana i brzini sa kojom je Prva dalmatinska brigada uz ogromno naprezanje ljudstva izbila na Vučevo, katastrofa je otklonjena. Ovome je svakako doprinela i neodlučnost neprijateljskih snaga sa Maglića i Mratinja koje su inače imale mogućnosti da ovladaju Vučevom pre izlaska Prve dalmatinske brigade.

Štab divizije preduzeo je hitne mere da se naše snage što pre izvuku iz ovakve situacije. U tom cilju je Petoj crnogorskoj brigadi naređeno da se u prvi mrak izvuče iz dodira i da se pod zaštitom Treće sandžačke brigade, koja je primila ulogu zaštitnice i ostala na dostignutim položajima, prikupi oko

---

[3] Nije uspeo ni pokušaj prelaza Tare kod ušća potoka Sušice, prema selu Vranovini.

Rudina. U isto vreme je kratkim usmenim naređenjima organizovan pokret preko Pive za Prvom dalmatinskom, i to ovim redom: Peta crnogorska brigada, Štab divizije, ešelon ranjenika, Mostarski bataljon. Trećoj sandžačkoj brigadi naređeno je da se izvuče iz dodira sa neprijateljem uzoru 9 juna ostavljajući jača zaštitna odeljenja na desnoj obali Pive, i da odmah zatim krene za glavninom prema Donjem Kruševu.

Situacija kod glavnih snaga bila je Štabu divizije uglavnom poznata iz depeša Vrhovnog štaba. Znali smo da se proboj Glavne operativne grupe na Sutjesci nastavlja, ali pod vrlo složenim uslovima i uz teške borbe za zadržavanje neprijatelja na tokovima Sutjeske. Takođe smo znali da je 7 SS divizija izbila na vrh Maglića i ušla u Mratinje, kao i da je Deseta hercegovačka brigada napustila Prijevor i krenula za ostalim snagama preko Sutjeske. Pretpostavljali smo da i Sedma baniska divizija u toku dana već prilazi Sutjesci i da prema tome na Vučevu nema nikoga. Veza sa Vrhovnim štabom ovoga dana posle podne nije uspostavljena, zbog čega nije bilo mogućnosti da ga obavestimo o našoj poslednjoj odluci.[4] S obzirom na ovakvu situaciju, bilo nam je jasno da pokret preko Pive i Vučeva i proboj Sutjeske moramo izvršiti sopstvenim snagama i obezbeđenjem.

Prema dobivenom naređenju, Prva dalmatinska brigada je u toku popodneva 8 juna i noći 8/9 juna izvršila usiljeni marš preko kanjona Pive, koristeći za prelaz most uzvodno od Gornjeg Kruševa, koji je bio jedva upotrebljiv, jer je bombardovanjem bio jako oštećen. Brigada je 9 juna uzoru izbila na Vučevo ne našavši na njemu nijednu našu jedinicu, i obezbedila se prema dobivenom naređenju.[5]

Prebacivanje Treće divizije preko Pive i njen izlazak na Vučevo trajali su cele noći 8/9 juna i 9 juna do mraka. Jedinice su se u prvi mrak skupile iznad samog sastava Pive i Tare

---

[4] Veza sa Vrhovnim štabom uspostavljena je, koliko se sećam, tek 10 juna sa Vučeva.

[5] Vrhovni štab je, u vezi naše depeše od 8 juna pre podne da prelazimo preko Tare, naredio Sedmoj diviziji da skine obezbeđenja sa Vučeva, koja je bio predvideo za prihvat Treće divizije, i da odmah krene za Sutjesku.

i otpočele pokret spuštajući se ka kanjonu, ali je prebacivanje ranjenika bilo skopčano sa velikim teškoćama. Noć je bila tamna, staza prema kanjonu strma i vrlo teška za pokret konjima, a ranjenici su morali da jašu. Pod takvim uslovima padanje ranjenika sa konja i njihovo ponovno penjanje zaustavljalo je i odužavalo kolonu na toj strmoj planinskoj stazi, koja je usto bila u toku noći povremeno tučena artiljerijom sa desne obale Drine.

Vod pionira, sastavljen od raznih zanatlija, bio je još sa Prvom dalmatinskom brigadom upućen na most kod G. Kruševa radi njegove opravke i održavanja. Kada je uzoru 9 juna Štab divizije stigao do mosta, našao ga je skoro u neupotrebljivom stanju.[6] Pionirski vod je opravljao most, ali je rad tekao vrlo sporo a usto bio često prekidan dejstvom avijacije. Sam Ivan Milutinović preuzeo je nadzor, pa je čak i lično učestvovao u opravci mosta. U to vreme neprijateljska avijacija jako je bombardovala Pivu i prilaze Vučevu, te smo imali nove ranjenike. Oko podne most je bio gotov, ali se moralo paziti na njegovo opterećenje. Štab divizije regulisao je dalje prebacivanje preko mosta i popodne krenuo ka Vučevu, gde je stigao uveče. Zbog iscrpenosti ljudstva, teškoća oko ranjenika i slabog kapaciteta mosta stiglo je začelje Pete crnogorske brigade na Vučevo tek kasno u noć.

Tako je pokret Treće divizije od Rudina do Vučeva uz izvanredne napore trajao skoro dva dana. S obzirom na stanje jedinica i ranjenika, ovaj se pokret nije mogao ubrzati. Na Vučevo su izvedeni svi ranjenici i bolesnici.

Po izlasku na Vučevo, Štab divizije uspostavio je vezu sa Prvom dalmatinskom brigadom koja se u duhu dobijenog zadatka razmestila otprilike na prostoriji Rujevac — Poljana — Prepeličje, obezbeđujući se u vezi dobivenog naređenja (prema Magliću i prema prostoriji Duži — Koritnik). Prekinuta

[6] Most kod G. Kruševa srušila je neprijateljska avijacija. Sedma divizija je nešto uzvodnije izradila novi most, koji je ležao iznad same površine vode na dvema debelim žicama zategnutim i pričvršćenim na levoj i desnoj obali. Preko žica bile su postavljene daske, a ispod njih podmetnuti drveni podupirači koji su zbog tereta i brzine vode često popuštali i padali.

veza sa Vrhovnim štabom, teško stanje ranjenika i jedinica, neizvesnost o ishodu proboja na Sutjesci, posebno o Sedmoj diviziji, potrebna izbegavanja pokreta danju zbog dejstva neprijateljske avijacije na slabo pošumljenom i golom Vučevu, sve je to dovodilo Štab divizije (koji je noć 9/10 juna proveo na Vučevu) do odluke da u toku 10 juna ostane sa jedinicama na Vučevu, uhvati vezu sa Vrhovnim štabom, sredi ranjenike i jedinice i pripremi ih za dalje napore.

Noć na Vučevu proveli smo mirno. Vatre nisu ložene zbog neprijatelja. Borci i ranjenici dobili su tek sledećeg dana po komad sirovog mesa — jelo se nije moglo kuvati zbog dejstva neprijateljske avijacije i nedostatka vode. Uzoru 10 juna avijacija je počela dejstvo, a malo zatim i artiljerija sa Maglića. Na Vučevu je bilo vedro, dok je kanjon Pive bio pod maglom. Mi već odavno trpimo svakodnevna bombardovanja i mitraljiranja neprijateljske avijacije, ali takva, kakva su bila u toku 10 juna, nismo trpeli nikada. Vučevo i kanjon Pive grmeli su i odzvanjali od eksplozija; avioni su silazili nisko i mitraljirali nasumce i bez cilja, ne štedeći municiju. Gladni i žedni borci tražili su u tome paklu po škrapama zaostali sneg i jeli ga, ali je žeđ, pojačana glađu, bivala još teža.

Ujutru je stigla i glavnina Treće sandžačke brigade, dok su njeni zaštitni delovi tek bili sišli u kanjon Pive. Neprijatelj je toga jutra izbio na Pivu, a pozadi njega sukljali su plamenovi i dimovi popaljenih kuća. Štab divizije uputio je Treću sandžačku, koja je bila predviđena da i dalje ostane u ulozi zaštitnice, da smeni Prvu dalmatinsku na njenim položajima, a Prvu dalmatinsku, koja je bila predviđena u prethodnicu, prebacio je na prostoriju Suha Gora — Lokva Dernečište — Haluge, sa isturenim delovima prema Mrkalj-Kladama. Štab divizije, Peta crnogorska brigada i Mostarski bataljon ostali su u šumarcima na samoj zaravni Vučeva, otprilike na prostoriji Glavice — Strmac — Bojana — Katun — Duži. Ranjenici su smešteni po praznim pojatama i šumarcima u blizini Mostarskog bataljona, koji ih neposredno obezbeđuje.

Štab divizije ponovo je razmatrao situaciju i tražio rešenja za izlaz iz obruča, pod pretpostavkom da je Sutjeska

potpuno zatvorena. Razmotreni su bili i uslovi za probijanje brigada sa Vučeva odvojenim pravcima, ali se, s obzirom na stegnuti obruč, neprohodne planine Maglića, Volujaka i Golije, i teško stanje jedinica i ranjenika, došlo do zaključka da je ovo neostvarljivo i da bi moglo dovesti do potpunog uništenja jedinica. Ostalo se na tome da se prikupljenim snagama cele divizije probije obruč na Sutjesci, a da se prema daljoj situaciji probija grupno ili odvojeno, s tim što bi se to regulisalo naknadnim naređenjima.

Pre podne uhvaćena je veza sa Vrhovnim štabom i tom prilikom je poslat radiogram sa izveštajem o situaciji kod nas i predlogom da nas na Sutjesci eventualno prihvati neka jedinica. Oko podne je Sava Kovačević pod jednom stenom izdiktirao zapovest za pokret, koja je odmah upućena jedinicama.

Zapovest za pokret obuhvatila je uglavnom sledeće:

— Prva dalmatinska brigada sa tri svoja bataljona i jednim bataljonom Pete crnogorske brigade izvršiće pokret u toku noći 10/11 juna preko Mrkalj-Klada i Dragoš-Sedla na desnu obalu Sutjeske na prostoriju oko Ravnog Borja, gde će predaniti. U toku dana 11 juna izvršiće potrebna izviđanja, a zatim će u prvi mrak na najpogodnijem mestu južno od Tjentišta preći Sutjesku, nastojeći da se što više približi liniji Košur — Krekovi — Ozren, a u pogodnoj situaciji ovlada njome. U slučaju da to ne bude mogla izvršiti, da se zaustavi na dostignutoj liniji i da na njoj sačeka i obezbedi prelaz divizije. Po izvršenom izviđanju brigada će podneti izveštaj o stanju na levoj obali Sutjeske i njenom daljem radu;

— Štab divizije, Peta crnogorska brigada (bez 1-vog bataljona) sa jednim bataljonom Prve dalmatinske brigade, ešelon ranjenika i Mostarski bataljon će u toku iste noći vršiti pokret sa Vučeva preko Hadžića Ravni, Suhe Gore, Mrkalj-Klada, Dragoš-Sedla i dalje prema naređenjima koja će naknadno dobiti od Štaba divizije na licu mesta;

— Treća sandžačka brigada obrazovaće zaštitnicu divizije i kretati se postepeno za glavninom obezbeđujući je od pravca Mratinja i Maglića. Po izbijanju na Mrkalj-Klade krenuće na Pogledalo (k 1804), izvršiti pogodan raspored za obezbeđenje pravca

od Mrkalj-Klada (Vučeva) i od Borovna (donji tok Sutjeske). Na ovim položajima brigada će se zadržati do daljeg naređenja.

Ovakva zapovest rezultat je uverenja da će se divizija vrlo verovatno probijati preko Sutjeske sopstvenim snagama i bez prihvata spolja. Težnja je bila da se ovi, relativno kratki, marševi izvedu u toku noći i da jedinice uzoru 11 juna budu na određenim položajima. U toku dana trebalo je zaštititi ljudstvo od neprijateljske avijacije, koliko-toliko ga srediti, odmoriti i pripremiti za forsiranje reke. Zapovest je takođe i izraz odluke da posle Prve dalmatinske brigade i ostale jedinice forsiraju Sutjesku u toku noći 11/12 juna. Ovo u zapovesti nije bilo naglašeno, već je ostavljeno Štabu divizije da poslednja naređenja izda posle odgovora Vrhovnog štaba o eventualnom prihvatu i izveštaja Prve dalmatinske brigade o situaciji.

Pokret je počeo prema izdatoj zapovesti u prvi mrak 10 juna, negde između 20—21 časa. Štab divizije kretao se na čelu Pete crnogorske brigade. Staza preko Hadžića Ravni, kojom je vršen pokret, bila je teška i za konje. Padanje ranjenika, posrtanje i spoticanje konja i pešaka o oštar krečnjak mnogo su usporavali kretanje, tako da je marš od oko 10 kilometara vršen cele noći. I pored toga, kolona je uzoru stigla na prostoriju Suha Gora, gde je bio predviđen odmor do posle podne. Za vreme odmora bio je izdat jedan sirov obrok mesa.

Štab divizije spustio se u Mrkalj-Klade. Tu se očekivao izveštaj od Prve dalmatinske brigade, ali on nije stigao.

Oko 14 časova pokret je nastavljen, i to uglavnom šumom. Avijacija je bila i dalje aktivna, ali je najvećim delom tukla Vučevo, tako da nismo imali gubitaka. Neprijateljski izviđački avioni ovoga dana bili su skoro neprekidno u vazduhu. Oko 16 časova stigli smo na Dragoš-Sedlo, gde smo ostavili Petu crnogorsku brigadu, a Štab divizije, Mostarski bataljon i ešelon ranjenika stigli su nešto niže — prema Skakavcima na desnoj obali Sutjeske. Treća sandžačka brigada sišla je na Pogledalo. Sve je izvršeno po planu, ali od Prve dalmatinske brigade još nismo imali izveštaja.

Pred mrak se neprijatelj pojavio na desnoj obali Sutjeske od Mitrina Usova (k 1579) i bočno napao jedan bataljon Pete

crnogorske brigade, koji je sa njim vodio borbu u šumi. Neki njegovi manji delovi, koji su prišli čak do Ravnog Borja, izbili su u neposrednu blizinu Štaba, ali ih je Prateća četa divizije odbacila. Neprijatelj je nešto pre pola noći prekinuo borbu i, kako smo pretpostavljali, povukao se na levu obalu Sutjeske, odakle je verovatno i došao.

Izveštaj Prve dalmatinske brigade nije stizao. Upućene patrole desnom obalom Sutjeske u pravcu Borovna nisu našle nikoga na ovostranoj obali, što je značilo da je brigada prešla reku. Pretpostavljali smo da nije mogla daleko odmaći, pa je odmah zatim u toku noći upućena patrola sa zadatkom da se prebaci preko Sutjeske južno od Tjentišta i da uhvati vezu sa Prvom dalmatinskom. Ova patrola je, na čelu sa drugom Božom Lazarevićem, uspešno izvršila zadatak i našla Štab brigade u blizini Tjentišta. On nije imao veze sa svojim bataljonima. Prema obaveštenjima koja je drug Lazarević dobio od komandanta brigade, događaji su se odigrali ovako: brigada je prema dobivenoj zapovesti podišla Sutjesci blizu Tjentišta 11 juna pre podne, zadržala se u šumi oko Keljića (1 kilometar južno od Tjentišta) i preduzela izviđanje. Uočene su jače neprijateljske kolone u pokretu prema Tjentištu. Popodne neprijatelj je otkrio prisustvo brigade i otvorio jaku artiljerisku i minobacačku vatru po celoj prostoriji. Tada je komandant naredio juriš, brigada je prešla Sutjesku i u jednom snažnom naletu razbila jednu iznenađenu nemačku kolonu pred sobom i ušla je u Tjentište. Izgladneli bataljoni zadržavali su se oko komore u Tjentištu, radi plena i hrane, duže nego što je trebalo. Nemci su se brzo pribrali, izvršili protivnapad uz jaku podršku artiljerije i u borbi prsa u prsa po Tjentištu i okolini razbili brigadu uz obostrane velike gubitke. Bataljoni su se neorganizovano probijali prema Vrbničkim Kolibama, a Štab brigade nije do dolaska patrole uspeo da sa njima uhvati vezu. Docnije Štab brigade je uspostavio vezu sa nekim odvojenim delovima i sa njima se probijao za glavninom naših snaga.

U takvoj situaciji, noć 11/12 juna, koja je zbog početnih uspeha Prve dalmatinske brigade u njenom silovitom napadu

na Tjentište i davala neke izglede na forsiranje Sutjeske pod povoljnijim uslovima, nije, niti je mogla biti, iskorišćena.

Ujutru 12 juna, malo posle dobijanja izveštaja o Prvoj dalmatinskoj brigadi, primljen je radiogram Vrhovnog štaba, koji je ujedno bio i poslednja veza sa njim. Vrhovni štab nas je obaveštavao o teškoj situaciji u kojoj se nalazi glavnina snaga u svom daljem probijanju i naredio da po prelasku Sutjeske skrenemo ka izvornom delu Neretve, gde će nam od Kalinovika biti upućeni izviđački delovi radi prihvata. U isto vreme preporučio nam je da se divizija, u slučaju teške situacije, probija manjim jedinicama i po delovima.

Ne sećam se da je u toku ovog dana u Štabu divizije bilo većih diskusija o mogućnosti proboja u drugim pravcima, posebno preko Perućice u pravcu Volujaka ili o proboju Sutjeske u njenom donjem toku. Ostalo se pri ranijoj odluci proboja između Košura i Ozrena. Po proceni Štaba, a to su i događaji docnije potpuno potvrdili, za diviziju nije bilo više izbora, kako zbog neprijatelja koji nas je stegao i bio svugde jak, tako i zbog teškog stanja ranjenika i boraca koji su u ovako krajnje napetom stanju jedva čekali da se krene na juriš.

Posle dobijanja depeše Vrhovnog štaba, pozvani su komandanti i politički komesari: Pete crnogorske, Treće sandžačke, Mostarskog bataljona i ešelona ranjenika. Oni su se oko 12 časova prikupili na jednom uzvišenju ispod Dragoš-Sedla, odakle im je Sava Kovačević objasnio situaciju u kojoj se nalazimo, izdao poslednja uputstva za pripreme i usmenu zapovest za forsiranje Sutjeske, koje je trebalo početi ovoga dana (12 juna) u prvi mrak — oko 20 časova.

Zapovest je uglavnom obuhvatala sledeće:

Prikupljanje jedinica: na prostoriji oko Ravnog Borja (južno od Tjentišta), a samo mesto prelaza nešto niže, ispod k 576. Na ovom mestu kanjon se nešto širi, prilaz reci je blaži i izvodi na stazu koja omogućava obilazak Tjentišta sa zapadne strane.

Pravac kretanja: Dragoš-Sedlo — Skakavci — Ravno Borje (mesto prelaza) — selo Krekovi — Milinklada i dalje prema situaciji, skupno ili po delovima, preko sela Zamrštena za selo Vrb-

nicu ili kroz potok Hrčavku prema Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Krajnji cilj: prostorija Ulog — Kalinovik, gde se, po direktivi Vrhovnog štaba, treba prikupiti.

Raspored: Peta crnogorska sa jednim bataljonom Prve dalmatinske i jednim bataljonom Treće sandžačke brigade (svega šest bataljona), Štab sa Pratećom četom, Mostarski bataljon, ranjenički ešelon, Treća sandžačka brigada.

Način dejstva: Peta crnogorska brigada, sa dve napadne kolone od po tri bataljona, upravlja odmah po prelazu glavni udar i prema Košuru i prema Ozrenu. Vezujući na taj način neprijateljske snage na bokovima, ona otvara brešu za prelaz ostalih snaga. Za Petom crnogorskom prelazi Štab divizije sa Mostarskim bataljonom i ešelonom ranjenika. Treća sandžačka brigada treba u pad mraka da priđe Sutjesci, sačeka i obezbedi prebacivanje ranjenika, a zatim da krene za glavninom. Ova brigada po prelasku Sutjeske upotrebiće se prema situaciji.

Predviđeni način dejstva bazirao je na pretpostavci da neprijatelj nije utvrdio niti je poseo neposredno levu obalu Sutjeske, tako da smo sudar sa njim očekivali na položajima na liniji Košur — Ozren — Tisovo Brdo. Takođe smo pretpostavljali da je neprijatelj ove tačke utvrdio grupno i da će se, vezivanjem njegovih snaga na Košuru i Ozrenu, obezbediti bar minimalni uslovi za prolaz ostalih jedinica i ranjenika stazom preko Krekova za Milinkladu. Pri tome je Peta crnogorska brigada trebala da se poslednja izvuče iz borbe sa neprijateljem i krene u istom pravcu.

Neprijatelj se, pre podne 12 juna, ograničio uglavnom na dejstva avijacije, koja je zbog niskih oblaka bila dosta neaktivna, i na manje napade izviđačkim delovima od Borovna prema Dragoš-Sedlu i od Mrkalj-Klada prema Pogledalu. Ovi napadi imali su više izviđački i uznemiravajući karakter i bili su odbijeni bez znatnijeg angažovanja naših snaga. To je donekle olakšalo da se prema dobijenim uputstvima odmah otpočnu pripreme po jedinicama. Preostala stoka je zaklana, ranjenicima i borcima podeljeno je po 500—600 grama sirovog mesa, a ranjenicima i manja količina brašna koje smo za njih sačuvali.

Kada su, i pored jače kiše koja je počela da pada, oko 15 časova pripreme bile u punom jeku, neprijatelj je odjednom otvorio jaku artiljerisku vatru, kojom je bila obasuta cela prostorija Ravnog Borja, Dragoš-Sedla i Pogleđala. Koliko je neprijateljske artiljerije u njoj učestvovalo teško je odrediti, ali je sve do mraka, sa malim prekidima, cela prostorija bila tučena velikom količinom zrna, kako sa leve obale Sutjeske, tako i sa Maglića. Kiša se bila pretvorila u jak pljusak, voda se potocima slivala sa okolnih uzvišenja, a neprijateljske granate su nemilosrdno tukle po nama. Nije se imalo kuda sklanjati od eksplozija; ležali smo pri fijucima granata, ustajali i ponovo ležali da bi se zaštitili od sledećih. Vriska konja koji su se otimali od ranjenika, lomljenje i tresak teških bukovih grana, jauci ranjenika, dozivanje bolničarki, pljuskovi kiše, — sve se to izmešalo sa eksplozijama granata i stvaralo stanje koje je teško opisati. Mokri, prozebli, gladni, neispavani i iscrpeni do krajnjih granica izdržljivosti bolesnici i ranjenici pribijali su se uz mokru zemlju da bi se zaštitili. Savladani umorom teško su se pridizali, pa i kad bi se pridigli opet su padali; instinkt samoodržanja počeo je prelaziti u apatiju i mirenje sa sudbinom. »Pusti da umrem«, odgovarao bi poneki ranjenik bolničarkama, koje su u brizi oko ranjenika davale sve od sebe i same padale od ranjavanja ili iznemoglosti. Divne i nezaboravne primere požrtvovanja i samopregora pokazale su bolničarke Treće divizije na Sutjesci.

Pod takvim okolnostima, priprema i organizacija pokreta bila je isključena. Pa ipak, odmah posle prekida artiljeriske vatre, nešto posle 20 časova, pripreme su nastavljene, borci i ranjenici prikupljeni, ranjenički ešelon sređen, a zatim je otpočeo pokret prema Sutjesci.

Po prekinutoj artiljeriskoj vatri, neprijatelj nije davao od sebe ni najmanjeg glasa ni traga. Nije se čuo ni puščani pucanj. Kiša je bila prestala i počelo je razvedravanje; nad Sutjeskom je vladala mučna tišina.

Prelaz je počeo na predviđenom mestu kod Ravnog Borja oko 24 časa, neometan od neprijatelja. Nekoliko boraca držalo je sa obe strane zategnutu žicu, za koju smo se pri prelazu

pridržavali. Prelaz je tekao sporo, bilo je spoticanja, padanja i nagomilavanja, ali je uglavnom vršen u redu i tišini.

Predzoru 13 juna, nešto posle 2 časa, prešla je Sutjesku Peta crnogorska brigada. Na levoj obali reke komandant brigade je izdao poslednja kratka naređenja komandantima kolona, koje su zatim krenule u određenim pravcima. Štab divizije sa Pratećom četom prešao je na začelju Pete crnogorske brigade, a za njim Mostarski bataljon, koji je prihvatao ranjenike koji su počinjali sa prelazom. Treća sandžačka brigada već je prišla Sutjesci i čeka da se završi prebacivanje ranjenika pa da i sama otpočne prelaz.

Štab divizije prisustvovao je prebacivanju ranjenika. Vreme je odmicalo vrlo sporo. Svaki od nas, uveren sam, pratio je u mislima kolone Pete crnogorske brigade. Znamo da nas neprijatelj čeka na pripremljenim položajima koji nisu daleko i da se ne možemo probiti a da se s njime ne sukobimo, ali nas čudi mrtva tišina koja vlada nad Sutjeskom. Nervozni smo, iako to ne ispoljavamo, pomalo gubimo pojam o vremenu i prostoru; nije mnogo vremena prošlo od odlaska Pete crnogorske, a nama se čini da je prošlo vrlo mnogo.

Pola ešelona ranjenika već je prebačeno. Naređujemo Mostarskom bataljonu da po prebacivanju ostatka ranjenika odmah krene za Štabom divizije koji sa Pratećom četom kreće napred, za desnom kolonom, prema selu Krekovima. Svitanje nas je zateklo nedaleko od sela Krekova. Vedro je, ali nema ni avijacije, ni granata, ni puščanog metka da oglasi početak borbe. A ona je tu, osećamo je. Osmatramo levo i desno. Primećujemo neke delove desne kolone, koji podilaze Košuru. Za nama je već na vidiku Mostarski bataljon. Penjemo se prema Krekovima i zastajemo da bismo osmotrili zemljište i jedinice. Tek što smo zastali, osuše se po nama rafali mitraljeza iz neposredne blizine.

Štab divizije prišao je neposredno isturenim neprijateljskim rovovima i primio prvi rafal kome su sledili ostali duž cele linije neprijateljskih položaja: od Košura, Krekova, Ozrena, Usovičkog Potoka i Tisovog Brda. Sava Kovačević

iskače napred i sa uzvikom »Napred proleteri« juriša na neprijateljski rov i pada pogođen metkom u čelo. Zajedno sa njim pada još nekoliko drugova iz Štaba divizije. Borba se razvija na najkraćim otstojanjima. Mostarski bataljon upada u borbu i meša se sa Crnogorcima. Na mnogim mestima naše jedinice uskaču u neprijateljske rovove i vode borbu prsa u prsa. Neprijateljska artiljerija je prinuđena da prenese vatru u pozadinu. Treća sandžačka uvodi se u borbu prema Usovičkom Potoku i Tisovom Brdu, koji su, sudeći po neprijateljskoj vatri, bili slabije posednuti, ali uspeha nema ni tamo. Ređaju se juriši za jurišem; neprijatelj u rovovima spremno čeka, kosi vatrom i odbija. Tada je i neprijatelj od Popovog Mosta obuhvatio vatrom i pokretom pozadinu divizije; avijacija je mitraljirala po zaostalim delovima i ranjenicima. Ranjenici na konjima ulazili su u streljački stroj, mešali se sa borcima i ginuli pred rovovima. Nestaje municije; juriši jenjavaju, borba se oko 11 časova prekida. Prepolovljene jedinice se, po većim ili manjim delovima — čak i pojedini borci i ranjenici, probijaju sa više ili manje uspeha između neprijateljskih rovova radi izlaska iz stegnutog obruča.

*

Direktiva Vrhovnog komandanta od 4 juna, kojom je Drugoj grupi određena zaštitnička uloga, bila je izraz teške situacije u kojoj su se nalazile naše snage, i težnje da se vezivanjem neprijateljskih snaga na širem prostoru dobije u vremenu kako bi se izlaz iz okruženja naših glavnih snaga izveo pod što povoljnijim uslovima.

U izvršavanju svoga zadatka Treća divizija se kao zaštitnica vremenski i prostorno odvojila, i morala se odvojiti, od Glavne operativne grupe. Upornost zaštitničkih borbi bila je diktirana ne samo težnjom što boljeg obezbeđenja bolnice i ranjenika, što je bio njen osnovni zadatak, nego i kritičnom i nejasnom situacijom kod naših glavnih snaga na Sutjesci. Ovakva složena situacija Glavne operativne grupe i teško stanje, u kojem su se psihička i fizička naprezanja jedinica

divizije bližila kulminaciji, svakako su imala uticaja na njene poslednje odluke i dejstva, pa se izvesni propusti u pogledu najpogodnijeg načina izvršenja zadatka nisu mogli izbeći.

Kada je 11 juna Sutjeska bila definitivno zatvorena i kada su na Pivi, Tari, Magliću, Volujaku i Sutjesci stajale neprijateljske snage spremne za doček, Treća divizija se našla sama u stegnutom obruču, iscrpena glađu i borbama i opterećena ranjenicima. Ništa više nije moglo izmeniti njenu sudbinu, pa ni predviđeni proboj Sutjeske u toku noći 11/12 juna. Možda bi se on izveo pod nešto povoljnijim uslovima i sa manje gubitaka, ali i to je, s obzirom na duboko ešelonirane neprijateljske snage u zatvorenom obruču, vrlo sumnjivo.

Smatrajući da se u stegnutom obruču na Vučevu i Sutjesci nalaze mnogo veće, ako ne i glavne naše snage, neprijatelj nije potpuno iskoristio postignuto preimućstvo u odnosu na Treću diviziju. Uveren u svoju nadmoćnost na svakom pravcu stegnutog obruča, on se u toku 11 i 12 juna zadovoljio da naše »znatne snage« izloži bombardovanju sa zemlje i iz vazduha, očekujući rasulo i uništenje po delovima. Ali, Treća divizija još nije bila kazala svoju poslednju reč. Svoj zadnji doprinos opštem uspehu naših snaga za izlaz iz okruženja divizija je dala 13 juna u svom poslednjem jurišu na neprijatelja. Hrabrost i upornost koju su toga dana ispoljili borci Pete crnogorske, Treće sandžačke, 2-gog bataljona Prve dalmatinske i Mostarskog bataljona Desete hercegovačke brigade u uzastopnim jurišima na Košuru, Krekovima, Ozrenu, Usovičkom Potoku i Tisovom Brdu doveli su neprijatelja u takvu zabunu da je on još u toku ovoga dana, kada je Glavna operativna grupa uspešno izvodila pokret za istočnu Bosnu, dovodio na Sutjesku nova pojačanja i vršio utvrđivanja, očekujući dalje udare naših jedinica.

Ovim je Treća divizija potpuno opravdala poverenje vrhovnog komandanta druga Tita i dobiveni zadatak izvršila časno i do kraja.

U svom jurišu na Sutjesci ona je bila razbijena. Prepolovljeni štabovi, bataljoni, čete, odvojene grupe boraca, pa i

pojedinci probijali su se pod teškim uslovima sa jedinom željom da se opet sastanu sa preživelim drugovima. Pri tome su pokazali visoku političku svest i ispoljili nezaboravne primere hrabrosti, inicijative, požrtvovanja i izdržljivosti. Preživeli borci i rukovodioci (nešto oko polovine sastava) ponovo su ušli u sastav starih četa, bataljona i brigada. Posle kratkog vremena Treća divizija — u sastavu novoformiranog Drugog udarnog korpusa — nastavila je svoj borbeni put do konačnog oslobođenja naše domovine.

Rudolf PRIMORAC

ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA U BICI NA SUTJESCI

Početkom ljeta 1942 godine, kada je grupa naših najboljih brigada na čelu sa Vrhovnim štabom izvršila od Foče, odnosno sa tromeđe Bosne, Hercegovine i Crne Gore, onaj čuveni marš-manevar za Bosansku Krajinu, u istočnoj Bosni je ostala grupa udarnih bataljona formiranih od najboljih boraca istočnobosanskih partizanskih odreda. Odlaskom glavnih naših snaga za Bosansku Krajinu u istočnoj Bosni je nastala veoma teška situacija za naš narodnooslobodilački pokret. Izdaja četnika, njihova razorna propaganda, otvoreno stavljanje u službu okupatora — Nijemaca i Italijana, doveo je razvoj narodnooslobodilačke borbe u kritičnu fazu. Ustanak je dospio do one tačke kao kad baklja dogorijeva i samo što se nije ugasila. Tu baklju narodne borbe sačuvala je ova mala grupa udarnih bataljona, docnije proglašenih imenom Šeste istočnobosanske brigade.

Od maja 1942 do marta 1943, dakle skoro godinu dana, Šesta brigada je bila jedina naša brigada u istočnoj Bosni.[1] Njeno brojno stanje prilikom formiranja iznosilo je svega oko 550 boraca. Ova brojno mala brigada uspješno je odolijevala u

[1] U martu 1943 formirana je grupa udarnih bataljona koja je 8 aprila dobila naziv *Prva majevička brigada,* a docnije *Petnaesta majevička brigada.*

borbi sa mnogobrojnim neprijateljem: Njemcima, ustašama, četnicima, domobranima, legijom, manevrovala između gusto načičkanih neprijateljskih uporišta i svaki njen pokret bio je pokret kroz osinjak. Jedina slobodna baza gdje je mogla da predahne i odakle je vršila svoje pokrete i akcije bilo je selo Šekovići u Birču.

U septembru 1942 brigada se prebacila na Majevicu i poslije kraćeg boravka na toj prostoriji, gdje je vodila neravne borbe sa mnogobrojnim četničkim snagama, prebacila se u Srijem i spojila sa srijemskim partizanima. Tamo se odmorila, nahranila i popunila, pa se u novembru iste godine ponovo vratila na Majevicu. Sa brigadom se prebacio i Srijemski odred. Bila je to ukupna snaga od blizu 1500 boraca. Sada su se mogle povesti šire akcije za ponovno rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni. Najprije se trebalo obračunati sa četnicima. To je i učinjeno. Oni su do nogu potučeni na Maleševcima (Majevica) 28 novembra 1942 godine. Drugi udarac dobili su četnici sa Romanije kad su u martu 1943 bili pošli na Šekoviće. Oni su na prostoru Šekovića takođe bili tučeni i razbijeni i poslije ovih borbi u istočnoj Bosni nisu više pretstavljali ozbiljniju snagu.

Kad danas čitamo dokumenta toga vremena — i naša i neprijateljska — koja se odnose na borbe u istočnoj Bosni, najčešće se susrećemo sa imenom Šeste brigade. Neprijatelj je svuda pominje. Ona se često i u isto vrijeme nalazi na Romaniji, na Vlasenici, oko Tuzle, na Majevici. Nije to bilo slučajno. To je narod pronosio čim bi čuo borbenu jeku, jer je svaki huk borbe vezivao za ime Šeste. Na taj način je ona i za neprijatelja bila svugdje.

ODLAZAK U SASTAV GLAVNINE

Naređenje za dolazak u sastav Glavne operativne grupe dobijeno je još polovinom februara 1943 godine, u jeku Četvrte neprijateljske ofanzive, upravo u onoj njenoj fazi u kojoj se odvijala bitka na Neretvi. Prema poruci koja je primljena preko »Slobodne Jugoslavije«, sve snage iz istočne Bosne trebale su da se pojave u širem rejonu Kalinovik — Jahorina —

Igman i da svojim prisustvom i aktivnošću olakšaju situaciju u dolini Neretve, kao i da omoguće lakše izbijanje naših snaga u širi rejon Kalinovik — Ustikolina — Zelengora.

Zbog raznovrsnih prepreka, a ponešto i zbog neodlučnosti rukovodstva, istočnobosanske jedinice (Šesta i Majevička brigada) su stigle u sastav Glavne operativne grupe tek 8 aprila 1943 godine kod Ustikoline.[2]

UOČI PETE OFANZIVE

Dolaskom u sastav Glavne operativne grupe brigada je stavljena pod komandu Prve proleterske divizije. Skoro ceo april prošao je uglavnom u prilagođavanju brigade na nove uslove života i rada. Trebalo je mnogo šta shvatiti i promijeniti: Brigada je dosada bila samostalna, štab je imao neograničenu slobodu djelovanja, odnosno mirovanja. Sada se trebalo uklopiti u cjelinu, izvršavati tačno, uporno i dosljedno zadatke bez obzira na mogućnosti i razno-razne zapreke, koje su dotada — u uslovima samostalnosti — često puta bile odlučujuće.

Krajem aprila Brigada je smijenila Prvu proletersku brigadu u Čajniču i na položajima na desnoj obali r. Drine prema Goraždu.

Naređenjem Vrhovnog štaba formirana je 10 maja, Drinska operativna grupa, u koju, pored Šeste, ulazi Prva majevička i Druga proleterska brigada. Zadatak ove grupe bio je obezbjeđenje zapadnog dijela slobodne teritorije, odnosno pozadine, divizija koje su nastupale prema rijeci Limu. Front koji je kontrolisala Drinska operativna grupa protezao se od Čajniča na Goražde — Foču — Vučevo.

---

[2] Organizacija je bila ovakva: brigada je imala tri bataljona i Prateći vod; svega oko 630 boraca. Od ovog broja 3/4 bili su članovi partije i SKOJ-a. Jačina bataljona kretala se između 150 do 180 boraca. Bataljoni su bili formirani u po četiri čete, izuzev Trećeg — Glasinačkog koji je imao tri čete. Od naoružanja brigada je imala: puške, oko 50 puškomitraljeza, 2 bacača 81 mm i pt top 37 mm. Municije je bilo prosečno od 60 do 80 metaka na borca, a na puškomitraljez po 250—300 metaka.

Četvrti bataljon je ostao u Birču (istočna Bosna). On je bio najjači, preko 200 boraca. Bataljon je krajem aprila krenuo u sastav brigade, ali se vratio nazad u Birač, jer se nije usudio preći rijeku Praču zbog pretstojeće neprijateljske koncentracije pred ofanzivu.

Aktivnost neprijatelja počela se osjećati u drugoj polovini aprila, dok se brigada nalazila na lijevoj obali Drine, na položajima prema Goraždu. Ona je svakim danom bivala veća, tako da se početkom maja pretvorila u napade jačih razmjera, i to na komunikaciji Goražde — Foča i Goražde — Čajniče. Već 3 maja neprijatelj je deblokirao Foču i prešao Drinu kod Ustikoline, ovladao Krčinim Brdom (pravac Ustikolina — Čajniče), a dva dana kasnije Kapkom i Golim Brdom. Isto tako, pojačavana je i izviđačka aktivnost iz Goražda ka Čajniču, prema položajima 3-eg bataljona.

U Goražde su svakodnevno pristizale nove i nove snage neprijatelja. Sve veze sa gradićem i skojevskom organizacijom u njemu su bile prekinute.

Brigada se našla u nezavidnom položaju. Raspoređena na dva pravca, rastegnuta na frontu od preko 30 km, daleko od ostalih snaga Drinske operativne grupe, trebala je odlučnim otporom da zatvori važne pravce koji su vodili u pozadinu Prve proleterske divizije koja je već izbila na rijeku Lim istočno od Pljevalja.

Štab Grupe se nalazio čak preko r. Ćeotine, u Zavajitu. Veza sa njime se održavala kuririma. Trebalo je dobar dan hoda da kurir stigne sa poštom ili izvještajem. Uz kurira se trebala slati i pratnja, tako da je već dotada na razne kurirske dužnosti, pratnje i t. sl. bilo angažovano nekoliko desetina boraca.

PRVE BORBE

Izviđačka aktivnost neprijatelja, koji je stalno dovlačio nove snage, bila je sve izrazitija. Do 13 maja su oko Goražda, duž ceste Goražde — Foča i oko Ustikoline, na Kapku, Golom Vrhu i Banjači vođene stalne borbe. Njemci su počeli primjenjivati našu taktiku, pa su nas u dva maha iznenadili noću. Naši bataljoni su se ipak bolje snalazili i izlazili su kao pobjednici.

Neprijatelj 13 maja otpočinje sa jačim napadom, i to na pravcima Goražde — Čajniče, Foča — Čajniče i Ustikolina — Čajniče. U napadu je učestvovala 369-ta njemačka divizija. Naročito oštre borbe su vođene na: Paljiki, Golom Vrhu, Ifaru

i Ilisiji. Naravno, o nekoj uspješnoj odbrani prema ovako nadmoćnom neprijatelju i njegovim koncentričnim napadima nije moglo biti govora. Naši bataljoni su uspjeli da se održe puna tri dana u toj neravnoj borbi, ali se 16 maja neprijatelj spojio sa sve tri kolone i zauzeo Čajniče. Brigada je zauzela odbranbeni raspored u visini Metaljke.

Već 17 maja neprijatelj je nastavio sa napadom i poslije oštrih borbi na Metaljci, Vragoliji i Kovač-planini uspio da odbaci brigadu prema Ćeotini i produži cestom u pravcu Boljanića. Osamnaestog maja ušla je 369-ta njemačka divizija u Pljevlja i ojačala tamošnji italijanski garnizon.

Poslije teških borbi u rejonu Čajniča i Metaljke, u kojima je brigada imala preko 50 mrtvih i ranjenih, bataljoni su uspjeli — pod veoma teškim uslovima, stalno tučeni od avijacije i artiljerije — da se 18 maja prikupe na r. Ćeotini kod Gradca. Tu su bili prihvaćeni od brigada Sedme baniske divizije.

Sutradan smo dobili naređenje da hitno krenemo u pravcu Čelebića.

ČELEBIĆ

Čelebić, u ono vrijeme zaseok od nekoliko kuća, sa napola srušenom žandarmeriskom kasarnom, školom i crkvom, postavljen je na grebenu kose koja poprijeko presijeca međurečje Ćeotine i Tare. Prije rata sjedište opštine, Čelebić je centar planinske i šumske oblasti na sredokraći izmeću Foče, Pljevalja i Šćepan-Polja. Smješten je ispod golog i kamenitog Ječmišta i dominira nad čitavim krajem od Trovrha do Ljubišnje i od Ćeotine do Tare. Prema Foči zaklanjaju mu horizont pošumljeni vrhovi Trovrha, Bakića, Humića i ogoljelog planinskog grebena Zlatnog Bora, sa kojih se zemljište strmo spušta u dolinu Drine. U daljini se ocrtavaju oštre ivice i strme strane kanjona Tare i nepregledna Pivska visoravan koja je u onim uslovima pretstavljala jedino sklonište za naše bolnice.

Još 20 maja, kada se brigada nalazila u s. Petine (3 časa hoda od Čelebića), upućen je 1-vi bataljon sa brigadnom bolnicom na Čelebić. Bataljon je produžio prema Trovrhu da

pojača položaje Prve majevičke brigade, koja je već nekoliko dana bila u borbi sa neprijateljskim kolonama koje su nastupale od Foče, a bolnica se smestila u s. Borje, u zaseoku neposredno ispod Čelebića. Štab brigade sa 2-gim i 3-im bataljonom stigao je na Čelebić 21 maja poslije podne.

Od pravca Trovrha čula se povremena borba.

Na Čelebiću i u zaseocima oko njega nalazili su se još dijelovi Centralne bolnice, koji su se pripremili da krenu preko Tare na Rudine i Pivsku Planinu.

Oko 16 časova 9 »Štuka« je žestoko bombardovalo Čelebić. Skoro pola sata su se »Štuke« jedna za drugom sunavratno obrušavale iznad krovova kasarne i škole, sa zagušljivom bukom sirena spuštale bombe i mitraljirale izbezumljene ranjenike, koji su bježali, bolje reći bauljali na sve strane, ne bi li se kako spasli od očite smrti. Drugi bataljon je već bio raspoređen u Ječmištu, a 3-ći je tek izbijao iz potoka Rijeke. Mitraljeska vatra se već približavala samom Čelebiću. »Štuke« su otišle i ostavile za sobom pustoš. Nekoliko kuća i pojata je ostalo obavijeno dimom i prašinom. Desetak ranjenika je ostalo. Iz Borja, zaseoka ispod Čelebića, stigli su drugovi iz brigadne bolnice sa izvještajem da je neprijatelj iznenada upao u selo, zarobio nešto konja i stvari, a da su se ranjenici i osoblje bolnice nekako spasli. Situacija je bila kritična. Veze ni sa kim. Neprijatelj neposredno pred nama.

Šta se to dešavalo ispred nas? Četvrta lovačka brigada, ojačana dijelovima 118 pješadiske divizije, krenula je toga dana energično u napad. Oko podne je uspjela zbaciti dijelove Majevičke i Druge proleterske brigade sa Trovrha, Bakića i Zlatnog Bora, koji su se povukli lijevo i desno, tako da je pravac prema Čelebiću ostao otvoren. Prvi bataljon Šeste brigade, koji je bio pridat Majevičkoj brigadi kao ojačanje, povukao se na Ilijinu Glavu. Neprijatelj je bezbrižno nastupao i kasno poslije podne izbio čelom borbenog rasporeda u Borje, gdje je iznenadio brigadnu bolnicu. Trebalo je još samo malo napora, pa da ovlada Čelebićem, najvažnijom tačkom i položajem, koji bi mu obezbijedio držanje čitavog zauzetog zemljišta. Čelebić je za nas pretstavljao i važnu raskrsnicu. Preko njega izvode pu-

tevi prema rijeci Tari na jedine prelaze za pivsku visoravan i Vučevo kod Tepaca, Uzlupa i Šćepan-Polja. Tim putem su trebale proći sve naše trupe koje su se nalazile između Ćeotine i Tare (Prva i Sedma divizija, Drinska operativna grupa i dijelovi Centralne bolnice).

Baš u tim momentima, kada je Štab brigade izdavao naređenja 2 i 3 bataljonu da zaposjednu položaje u visini Čelebića, hvatao vezu sa 1-vim bataljonom i Majevičkom brigadom, prikupljao, sređivao i izvlačio zaključke do kojih je došao na osnovu raznih izvještaja, iz potoka Rijeke pojavilo se čelo kolone Prve proleterske brigade.

Vrhovni štab je još 18 maja naredio da Prva proleterska brigada krene iz širega rejona Pljevalja u pravcu Čelebića, na fočanske položaje. Za njom su krenule i ostale jedinice Prve proleterske divizije. Prva brigada je poslije neprekidnog dvadesetčasovnog marša stigla 21 maja pred pad mraka na Čelebić.

Pošto se Štab brigade upoznao sa situacijom, doneo je odluku da odmah pređe u protivnapad. Poslije pola časa kratke pripreme protivnapad je otpočeo. Drugi i 3 bataljon Šeste napadali su na desnom krilu rasporeda, sa Ječmišta, a 1-vi bataljon se uključio među jedinice Prve brigade, koje su napadale na Ilijinu Glavu i s. Borje.

Iz marševske kolone su bataljoni Prve proleterske brigade, jedan za drugim, trčećim korakom, hitali svaki svojim napadnim pravcem. Prethodno je izvršena kratka vatrena priprema: minobacačka i mitraljeska odeljenja sa čelebićkih kosa osula su veoma tačnu vatru po neprijatelju, koji se, iznenađen, počeo prikupljati i zbijati oko s. Borja i po okolnim šumarcima. Bio je to pravi šok za neprijatelja. Čelo neprijateljskog rasporeda je bilo suzbijeno. Bez posebnog plana bataljoni Šeste i Majevičke su se jedan za drugim uključivali u napad. Neprijatelj je bio iznenađen. Mrak je počeo da obavija rasturene neprijateljske kolone, komore koje su se od Trovrha bezbrižno kretale, poslije prestalog otpora u drugoj polovini dana. Visoka, gusta, borova šuma, ispresijecana potocima i jarugama, primila je naše bataljone koji su nečujno ulazili među neprijateljske bataljone i komore. Prvi bataljon je lako ovladao Ilijinom

Glavom i zašao pozadi neprijateljske kolone koju su proleteri prikovali za selo Borje. Drugi bataljon se povukao potokom Skakavcem i prije pola noći zašao neprijatelju za leđa i napao pukovsku komoru i štab u šumi Korlatu. Za to vrijeme proleteri su ovladali Borjem i vodili borbe oko s. Vrbica. Borci 2-og bataljona su upali ručnim bombama između iznenađenog neprijatelja, napali položaje artiljerije, zarobili komoru, spojili se sa proleterima i nastavili prema Trovrhu. Neprijateljski raspored je prsnuo, jedinice se rasule i u paničnom bijegu hvatale se Trovrha, Bakića i Humića. Treći bataljon je na desnom krilu natkrilio neprijateljski raspored i ujutru se uhvatio Kušlata i padina Korče.

U svanuće 22 maja borba se stišavala. Tu i tamo čuo se još po neki pucanj. Po prostranim šumama između Čelebića i Trovrha ostao je veći dio neprijateljskog 13 puka. Naši bataljoni, rastureni po četama i vodovima, poslije naporne ali uspješne noći, dobili su malo predaha da bi se prikupili, sredili i sumirali rezultate proteklih borbi. I pored teških napora, postignuti uspjesi kao da su izbrisali zamor, glad i sve ostale nedaće koje su nas pratile počev od prvih dana maja. Osjećali smo se srećnim što smo, napokon, stali rame uz rame sa proleterima i dijelili sa njima radost pobjede.

Daljnje napredovanje prema Trovrhu i Foči bilo je zaustavljeno, kako zbog predaha, koji smo sami uzeli, tako i zbog toga što je neprijatelj ugrozio Zlatni Bor, položaje na lijevom boku našeg rasporeda, a time i prelaze na Tari kod Uzlupa i Šćepan-Polja. Drugi bataljon brigade je zajedno sa bataljonom Prve proleterske brigade hitno upućen prema Zlatnom Boru da bi se sutradan, 23 maja, povratio u sastav brigade. Bataljon je na Zlatnom Boru izveo uspješan prepad na njemačke položaje, ali je zbog slabe koordinacije sa drugim našim jedinicama pretrpeo prilične gubitke.

Poslije podne 22 maja, bataljoni Šeste i Majevičke brigade, zajedno sa dva bataljona Prve proleterske brigade, produžili su nastupanje i predveče istoga dana ovladali položajima Korče, Vijenca i Bakića, i podišli Trovrhu, ključnom položaju, koji dominira čitavim prostorom između Čelebića i Foče.

Neprijatelj je, bježeći još od s. Borja, napustio sve ove položaje, uključno Trovrh, i tražio spasa prema Drini i Foči. U kritičnom trenutku komandant 118 njemačke pješadiske divizije je uspio da novim snagama, koje je na brzinu skupio, zaustavi bježeće dijelove 13 pješadiskog puka i ponovo odbaci naše bataljone sa Korče, Vijenca i Bakića.

Kratkotrajno zatišje 22/23 maja iskoristile su obadvije strane za sređivanje i odmor svojih jedinica. Neprijatelj je užurbano privlačio pojačanja i koliko-toliko sredio razbijene bataljone. Mi smo sa svoje strane uspjeli da prikupimo cijelu brigadu, jer se 2 bataljon vratio sa Zlatnog Bora, kamo je već bila stigla Treća krajiška brigada. Tako su se 23 maja ispod Bakića, Vijenca i Korče našli: čitava Šesta, Majevička i dva bataljona (3-ći i 6-ti) Prve proleterske brigade.

Odmah iza podne neprijatelj je produžio sa nastupanjem u pravcu naših položaja. U toku nastupanja, kada su se njegove kolone i kolonice približavale našim položajima (koji su u toku noći bili nešto pomaknuti unazad), sve naše snage prešle su u protivnapad, težeći da natkrile neprijatelja na oba krila. Raspored bataljona bio je ovakav:

na desnom krilu 3 bataljon Prve i 3 bataljon Šeste brigade na pravcu: Tvrđaci — Korče — Crni Vrh i Fališi — Poda — Kušlat;

na centru: 2 bataljon Šeste brigade na pravcu Dubrava — Kušlat, a Majevička brigada i 3 bataljon Prve brigade na pravcu Dubrava — Vijenac;

na lijevom krilu 1 bataljon Šeste brigade prema Bakiću.

Na centralnom pravcu naši bataljoni su se povukli prilično unazad, na ivicu šume, i tako pustili neprijatelja da izduži svoje kolone i kolonice. Prešavši jednovremeno u protivnapad, prosto su pregazili neprijateljske prednje dijelove, a ono što nije bilo pobijeno u prvom naletu, spasavalo se bježeći preko potoka Vranića prema pošumljenim padinama Vijenca i unoseći zbrku i nered u ostale dijelove svog borbenog rasporeda.

Uhvativši se ponovo padina Vijenca, neprijatelj je uspio da sredi svoje redove i da pruži jači i organizovaniji otpor.

Borbe su se produžile nesmanjenom žestinom u toku cijele noći i tek sutradan, 24 maja, uspio je 2 bataljon, uz saradnju trećeg, da u ogorčenoj borbi likvidira otpor jače neprijateljske bataljonske grupe u Kušlatu i da Kušlat ponovo zauzme. Ostale snage na centralnom pravcu su do toga vremena ovladale Vijencem i podišle Trovrhu.

Prvi bataljon je na lijevom krilu rasporeda 23 maja predveče, pred sam pad mraka, zaobišavši neprijateljski desni bok, zašao duboko pozadi, iznenadio i pobio neprijateljski štab i ovladao Bakićem, da bi se u toku noći, zbog nejasne situacije, povukao nešto unazad. Sutradan zorom ponovo je zauzeo Bakić.

Tako su se 24 maja sve pomenute snage našle ponovo na liniji Bakić — Vijenac — Korče — Crni Vrh. Trebalo je još samo malo napora pa da zasjednemo na Trovrhu, ključu čitave odbrane do Foče.

Istoga dana primljeno je naređenje od Prve proleterske divizije, čiji je štab primio komandu nad svim jedinicama na ovom sektoru, da Šesta i Majevička brigada produže napad, ovladaju Trovrhom i nastupaju dalje prema Foči. Prema zapovjesti, trebalo je preći rijeku Ćeotinu, a zatim upasti u grad i u najnepovoljnijem slučaju zabarikadirati se u tvrđavi i sačekati dolazak ostalih snaga.

Kiša je počela da lije kao iz kabla. Jedinice, umorne i iscrpene poslije neprekidnih trodnevnih borbi, sređivale su se neposredno ispred neprijateljskog položaja. Neprijatelj je užurbano utvrđivao položaje, osvetljavao raketama i tukao nasumce artiljerijom i bacačima; naravno, bez uspjeha, jer su sva zrna prebacivala ionako plitak borbeni raspored naših bataljona. U gustoj pomrčini nekako se uspjelo uspostaviti vezu među bataljonima, srediti bataljone, izvući ranjenike i razdijeliti nešto hrane i municije, ostatke zaplijenjene neprijateljske komore u Kušlatu.

Orijentacija je prosto bila nemoguća. Nije se vidio prst pred okom. Zapravo teško je bilo ocijeniti tačan položaj bataljona i neprijatelja. Osjećali smo da se neprijatelj nalazi tu ispred nas, na 50—100 metara, no nije se mogao ustanoviti njegov raspored, grupisanje, a ni udaljenje od samog vrha

Trovrha. Poslije dužih diskusija složili smo se da daljnji napad u toku noći, pod ovakvim uslovima, nema izgleda na uspjeh, i da ga izvršimo u svanuće. Neprijatelj je iskoristio ovaj naš predah i uspio je da privuče nove dijelove 118 pješadiske divizije i da tako učvrsti odbranu na Trovrhu. U svanuće smo ocijenili naše položaje i vidjeli da se nalazimo stotinak metara ispod samog Trovrha. Trebalo je još samo malo napora pa da zasjednemo na njemu. Naš napad u zoru 25 maja nije uspeo; bio je slomljen veoma jakom i organizovanom vatrom neprijatelja. Poslije dva neuspjela juriša, u kojima je palo desetak drugova, neposredno pod samim Trovrhom, bataljoni su bili prinuđeni da se povuku na polazne položaje. Uragan iz svih oruđa otvoren je po našem streljačkom stroju. Stotine i stotine mina i artiljeriskih granata napravilo je pustoš pozadi naših bataljona koje je spasla blizina neprijatelja, jer on zbog svoje sigurnosti nije smio da gađa blizu svojih prednjih dijelova. Vrijeme se proljepšalo. Formacija od 12 »Štuka« nadlijetala je naše položaje, a ispod nje »Roda« koja je tražila ciljeve. Miljenko Cvitković[3] je otkrio znakove kojima su Njemci navodili avijaciju i raketama označio ciljeve na njihovom položaju. Tako je u jednom momentu svih 12 »Štuka« sručilo svoj teret na njemačke položaje.

U međuvremenu je 369 pješadiska divizija forsirala r. Ćeotinu, probila položaje Treće dalmatinske brigade i Sedme divizije kod Gradca, doprla do Popovog Dola i time ugrozila Čelebić i pozadinu jedinica na fočanskom sektoru. Šesta brigada i ostale jedinice na fočanskom sektoru bile su iscrpene. Šesta je samo za poslednja tri dana imala preko 70 izbačenih iz stroja, od toga 30 mrtvih i veći broj teže ranjenih, ustvari izgubljenih zbog nemogućnosti liječenja i njege. Pored toga, za prenos teških ranjenika upotrijebljeni su fizički najjači drugovi, što je umanjilo borbenu sposobnost bataljona i svodilo ih na brojno stanje ispod 100 boraca. Bilo je jasno da dalji napadi u cilju osvajanja Trovrha nemaju smisla i da vode ka još većem iscrpljivanju brigade.

---

[3] Komandant bataljona, španski borac, poginuo par dana kasnije na Popovom Mostu.

Konačno, 25 maja oko podne stiglo je naređenje za povlačenje brigade na Čelebić i Ječmište. To je značilo otići nazad na položaje odakle se počelo 21 maja.

*

Borbe kod Čelebića, Zavajita, Trovrha, Bakića, Kušlata i Zlatnog Bora bile su za Šestu brigadu najteže i najkrvavije od njenog formiranja, a isto tako i za cijelo vrijeme ofanzive. Borci i rukovodioci, poneseni poletom proletera, svjesni odgovornosti za spas bolnice, u očigledno neravnopravnoj borbi, naročito u odnosu na tehniku, pregazili su nadmoćnijeg neprijatelja i uhvatili se u koštac sa glavninom 118 divizije, njenom artiljerijom i avijacijom. Uspjeli su, zajedno sa ostalim snagama, da suzbiju prodor neprijatelja i da po cijenu skoro 100 najboljih drugova izvrše postavljene zadatke. Neprijateljska 4 lovačka brigada (naročito 13 pješadiski puk) bila je desetkovana i praktično izbačena iz stroja za cijelo vrijeme ofanzive.

U pomenutim borbama, po šumama i dubodolinama ovih planinskih vrleti, mnogi, najbolji i najhrabriji borci i rukovodioci, odani komunisti i skojevci, ostavili su svoje kosti posijane u plitkim i bezimenim grobovima. Mnogi već zaboravljeni, nigde zabeleženi ni pominjani, ostali su nijemi i vjerni čuvari, onda stravičnih, tajanstvenih i stalno nemirnih, a danas bujnih i mirisnih šuma. Marko Ećimović, junak Romanije i komandant, Avdo Hodžić-Hodža, legendarni kurir iz Sarajeva, Miloš Popović, autor »Konjuh Planine«, Branko Šurbat-Bane, politički komesar i Rade Bajčetić iz Sarajeva; Salko Islamović iz Vareša, Rade Kosorić i Radomir Đerić sa Glasinca, Avdo Bešlagić-Brico iz Begov-Hana, Mašo Hanjalić i Alija Šošević fočanski omladinci; Fuad Isaković i Ibrahim Malkoč iz Zenice; Garabatkin Bogdan-Majstor, đak iz Novog Sada i drugi neznani ili već zaboravljeni, — nekoliko desetina njih, — pali su u ovim ljutim okršajima.

Čelebić i čitavo područje između Ćeotine i Tare, raskršće puteva za Uzlup, Šćepan Polje i Tepce, ostali su u našim rukama čitavih 8 dana. Ovo vrijeme je bilo dovoljno da Vrhovni štab prebaci dijelove Centralne bolnice na Pivsku Planinu i

u redu koncentriše i usmjeri ka Vučevu jedinice Prve divizije, Drinske operativne grupe i Sedme baniske divizije. Upotreba glavnine 118 njemačke divizije na sektoru Foče i Trovrha oslabila je neprijateljske snage na sektoru Vučeva i Sutjeske, što je takođe bilo od velikog značaja za dalji uspješan razvoj naših dejstava prema Zelengori.

VUČEVO

Dvadeset devetog maja prije podne stigla je zapovijest od Štaba Prve proleterske divizije da brigada odmah krene za Vučevo. Poslije trodnevnog zatišja neprijatelj je ponovo postao agresivan. Svi smo sa olakšanjem primili ovu vijest i radovali se promjeni zadatka kao i tome što napuštamo Čelebić, oko koga smo sa promjenjljivim uspjesima vodili višednevne borbe. Promjene i promjene! Koliko god umaraju, istovremeno i osvežavaju psihu ljudi. Bude osjećaje novih nada, nečeg ljepšeg iako nepoznatog. Takva je psiha ljudi u ratu. Zato smo se svi veselili pretstojećem pokretu.

Cijelu noć 28/29 maja brigada je provela na maršu. U svitanje su bataljoni, razvučeni i izmješani, stigli na Šćepan-Polje. Svuda pustoš. Viseći most, zapravo staza za pješake, prkosi artiljeriji koja povremeno gađa sa Bastasa. Oštećen je, no pješaci se prebacuju preko njega. To je jedini prelaz preko nabujale i brze Pive. Više njega, dublje u kanjonu, inžinjerci grade drugi most, na pontonima. Po artiljeriskoj vatri osjeća se prisustvo neprijatelja. Cijela desna obala Drine, skoro od sastavaka Pive i Tare pa nizvodno, u rukama je neprijatelja. Naravno, on ima odlične mogućnosti za praćenje svega što se dešava na Šćepan-Polju, toj maloj oazi, preko koje treba da prođu svi koji žele sa pivske visoravni ili Čelebića za Vučevo, a preko njega dalje u slobodu iz ovih prijetećih urvina. Mi smo se skoro u cjelini prebacili u ranim jutarnjim časovima. Prošli smo bez većeg uznemiravanja.

Sa Šćepan-Polja bataljoni su se polako peli uz strmo Vučevo. Savladati visinsku razliku od 1000 metara pretstavljalo je za iscrpene ljude ogroman napor. Uz to i stalno ometanje od strane avijacije. Već je prošlo podne, čelo kolone sa kome-

sarom brigade, čije se začelje nalazilo još duboko u kanjonu Pive, izlazilo je na plato Vučeva.

Na Vučevu su se već nalazili bataljoni Druge proleterske i Prve majevičke brigade. Njemci su najzad ocijenili njegovu važnost i namjere Vrhovnog štaba. Toga dana, sa snagama od oko 1 bataljona, popeli su se iz doline r. Sutjeske od Ćureva na Koritnik i Ždrijelo, a odatle uspjeli da ovladaju većom polovinom ove visoravni iako su zadržavani upornim otporom Majevičke brigade.

Nastali su kritični trenuci. Njemcima je pretstojao samo korak do velikog uspjeha. Trebalo je ovladati istočnom ivicom, izlazima dviju staza koje izvode iz Šćepan-Polja i Mratinja na plato Vučeva, i time zagospodariti tom važnom visoravni. Teško je bilo pretpostaviti i vjerovati u mogućnost ponovnog osvajanja Vučeva napadom iz kanjona Pive, kao i oslobađanja daljeg puta ka Sutjesci snagama koje su se još nalazile u zahvatu Tare i Pive. Baš u tim trenucima pristizali su, u koloni po jedan, umorni i iscrpeni bataljoni Šeste. Četa za četom, bataljon za bataljonom, zajedno sa Majevičanima, bez ikakvog sređivanja i predaha, uvođeni su iz marša u napad, pravo na juriš, na neprijatelja koji je sa dijelovima bio već tu, neposredno pred izlazom na plato.

Razvijala se oštra borba. Njemci su pružili jak otpor, ali su postepeno postiskivani. Treći bataljon, zajedno sa Majevičanima, uspio je da jednoj jačoj grupi Njemaca presiječe otstupnicu prema Koritniku i natjera je na Stožer, a odatle niz strme litice u kanjon Drine. Na taj način nekoliko desetina Njemaca našlo je smrt survavajući se niz strme litice i urvine duboke desetak pa i stotinu metara. Par dana kasnije naši borci su izvlačili plijen i poluživе Njemce, koji su se zaglavili i survali u strmim liticama drinskog kanjona. Ostale neprijateljske snage otstupile su u dolinu Sutjeske u s. Ćurevo, odakle su i došle.

Naši bataljoni su potpuno ovladali Vučevom i prednjim dijelovima spustili se preko Koritnika ka Ćurevu. Majevička brigada je primila front prema Ždrijelu, a Druga proleterska je produžila u pravcu Suhe i Tjentišta.

No neprijatelj nije mirovao. Već sutradan, 30 maja, snage 118 pješadiske divizije, jačine oko jednog bataljona, postepeno su i polako napredovale u nekoliko kolona uz strme padine Vučeva, koje se uzdižu iz doline r. Sutjeske, od Ćureva. Naime, iz Ćureva za Vučevo može se izaći samo uskom stazom koja izvodi preko Koritnika. Pošto smo mi kontrolisali ovaj put, Njemci su desno i lijevo, preko šumskih vrleti i teško pristupačnih terena, uspjeli da se dočepaju toga dana pred mrak ivice Vučeva između Koritnika i Ravne Stijene (1481). Stvorivši sebi početni mostobran, trebali su sutradan da nastave sa njegovim proširenjem i pokušajem da ponovo ovladaju Vučevom.

U međuvremenu su na Vučevo izašli: Prva i Druga proleterska, Šesta, Prva majevička i dijelovi Treće i Sedme krajiške brigade. Istina, glavnina ovih jedinica je bila orijentisana prema Sutjesci. Razbijanje njemačkog bataljona 29 maja dalo je povoda za organizovanje jačeg i šireg napada sa Vučeva prema Ćurevu. U tom cilju Štab Prve proleterske divizije organizovao je napad Šeste, Prve majevičke i Treće krajiške brigade. Opšti cilj bio je zauzimanje Ćureva i ovladavanje visovima na lijevoj obali Sutjeske. Majevička brigada je imala da napada od Ždrijela ka Ćurevu, Šesta od Koritnika ka Đurđevici, a Treća krajiška lijevom obalom Drine od Šćepan-Polja ka Kosmanu. Na taj način trebalo je razbijanjem neprijateljskih snaga u rejonu Ćureva olakšati proboj preko Sutjeske kod Popovog Mosta i Tjentišta bataljonima Prve i Druge proleterske brigade, a u slučaju uspjeha kod Ćureva, ovaj pretvoriti u glavni pravac proboja u pravcu Zelengora — Miljevina.

To je bio plan. Nažalost, nismo uspjeli da ga realizujemo.

Kao što je ranije iznijeto, neprijatelj je uspio da stvori 30 maja predveče mostobran na Vučevu između Ravne Stijene i Koritnika. Sa snagama jačine od 1 bataljona pješadije solidno se uhvatio nepristupačnih vrleti i ivica Vučeva. Prvi noćni napad nije uspio. Tek drugim napadom, u kome su angažovane sve snage brigade, Njemci su zbačeni niz strme padine u Sutjesku. Ujutru 31 maja nastavljen je napad ka Ćurevu i Đurđevici. U napad je upućen 1-vi bataljon, dok su 2-gi i 3-ći

ostali prilično pozadi. Bataljon je iznenadio neprijatelja na r. Sutjesci, razbio jednu njegovu četu i nastavio ka Đurđevici, položaju na lijevoj obali Sutjeske. Tom prilikom zarobio je 27 Njemaca i znatan dio njemačke komore.

Napad Majevičana na Ćurevo i Krajišnika na Kosman je izostao zbog slabe organizacije ove akcije.

Drugi i 3-ći bataljon Šeste brigade ostali su takođe daleko pozadi, ispod Koritnika. Tako se 1-vi bataljon našao sam ispod Đurđevice, postigavši početni uspjeh koji ga je nosio među neprijateljski raspored. Njemci su od Ćureva jednom kolonom ugrozili pozadinu našem 1-vom bataljonu i natjerali ga na povlačenje preko nabujale Sutjeske. Tom prilikom bataljon je izgubio oko 20 boraca što mrtvih što ranjenih.

Tako smo umjesto pobjede nosili ranjene drugove i povlačili se ka Koritniku, kritikujući u prvom redu sebe, neodlučnost Štaba brigade, a potom i nesolidnost koordinacije između brigada.

Ćurevo je bila poslednja mogućnost da razbijemo neprijateljski front na Sutjesci i tako stvorimo povoljne uslove šireg proboja prema Vrbnici i Miljevini. Zauzimanjem Ćureva i Đurđevice presjekli bismo njemačke snage u korijenu, tako da bi njihov inače žilav otpor na Popovom Mostu i Košuru bio vjerovatno mnogo slabiji, ako ne i iluzoran. Ćurevo, onih dana nedovoljno procjenjeno, pretstavljalo je operativni ključ kojim se mogla korijenito preokrenuti situacija kod naše glavnine na cijelom području Sutjeske i Vučeva. Međutim, zbog neuspjeha kod Ćureva mi ćemo docnijih dana vršiti proboje daleko težim pravcem i pod težim uslovima preko Tjentišta ka Zelengori.

Slijedeći dani su prošli bez većih borbi. Njemci su se pomirili sa time da Vučevo ne mogu zauzeti, pa su zbog toga težište djelovanja prebacili na metodično zauzimanje lijeve obale Sutjeske i stvaranje obruča oko naših snaga u rejonu Vučeva.

Usto se i avet gladi nadvila nad brigadom. Komore, u kojima je bilo još nešto zobi i ječma i po koje goveče, ostale su četiri dana na Šćepan-Polju — nisu mogle preći r. Pivu.

Bataljoni su brojno opali na oko i ispod stotinu ljudi. Brigada je izgubila već skoro 200 ljudi, od kojih se trećina nalazila u brigadnoj bolnici. Prošlo je već mjesec dana stalnih borbi sa veoma neredovnom ishranom i neprospavanim noćima. Sve je to iscrpilo borce. Ljudi su izgledali ravnodušni, samo bi spavali. Jedino napad i juriš mogli su ih osvježiti. Tada su naprezali i posljednje snage. No i one su bile na izmaku. Svi smo željeli da krenemo negdje dalje, samo van ove divljine! Glad nas je iscrpljivala. Sa radošću je dočekana vijest da je stiglo naređenje za pokret prema Tjentištu.

RAZBIJANJE NEPRIJATELJSKIH OBRUČA

SUTJESKA

Zorom 4 juna predali smo položaje na Vučevu Trećoj dalmatinskoj brigadi. Po prohladnom i kišovitom danu hitali smo prema Tjentištu u sastav Prve proleterske divizije, koja se prema našim podacima nalazila već negdje oko Vrbnice. Na Dragoš-Sedlu čekala nas je promjena naređenja. Ponovo pod komandu Druge proleterske brigade i napad na Košur.

Košur, zatubast i polupošumljen brežuljak, dominira čitavim prostorom između Tjentišta, Popovog Mosta i Mrkalja. On pretstavlja prirodni položaj na kome se završavao krak obruča koji su Njemci polako i planski stvarali sa drinske strane. Drugi krak, koji je sa gatačke strane trebao da zatvori obruč na lijevoj obali Sutjeske, stigao je do Bara, gdje su Druga dalmatinska i Majevička brigada uspjele da ga herojskim otporom zadrže. Između Bara i Košura preostao je slobodan otvor širok par kilometara, sa jednom stazom koja je iz doline Sutjeske preko Krekova izvodila na Milinkladu, a odatle preko Hrčavke za Vrbničke Kolibe i Zelengoru. Tom stazom su trebale proći sve naše snage sa sektora Vučeva, Maglića i pivske visoravni — ustvari cijela grupacija i Centralna bolnica sa Vrhovnim štabom. Sa Košura se i ovaj jedini put mogao kontrolisati vatrom. U tome se sastojao značaj Košura.

Pod Košurom se već nalazila Druga proleterska brigada. Ona je dan ranije napala na njega, ali bez uspjeha.

Kasno u noć 4 juna, pod neprekidnim pljuskom, brigada je stigla do Tjentišta. Pod samim Krekovima, u mokroj i blatnjavoj jaružici, pored male vatre, koja je više dimila nego gorjela, neposredno pod Košurom, nalazio se Lune Milovanović, zamjenik komandanta Druge proleterske brigade, sa kime smo razradili plan napada.

Vrhovni štab je naredio da Košur mora pasti. On je pretstavljao veoma ozbiljnu prepreku za dalje nastupanje. Slobodan otvor između Košura i Bara, koji je još ostao, mogao se skoro prostreljivati mitraljeskom vatrom.

Pod takvim uslovima, svjesni veličine zadatka, prišli smo pripremi napada. Proleteri su poznavali zemljište, tako da smo mi naše planove razradili bez velikih priprema i izviđanja. Uostalom, za ovo nije ni bilo vremena. Održani su kratki partiski sastanci, sastanci komandanata i komandira i bataljoni su krenuli na zadatke. Prema planu, proleteri su napadali na lijevom krilu, od pravca Ozrena i s. Krekova, a naši bataljoni od Tjentišta. Napad je počeo 5 juna u sam rasvitak zore. Prvi prepad je uspio. Zauzeli smo nekoliko isturenih bunkera i pretstojao je napad na sam vrh Košura. Međutim, napad proletera je zatajio — zakasnio — i Njemci su protivnapadom odbacili naše bataljone sa osvojenih položaja. Borbe su produžene preko čitavog dana, uz podršku artiljeriskog diviziona, koji je čak sa Dragoš-Sedla bezuspješno i netačno tukao po njemačkim, a katkad i po našim položajima.

Napad je ponovljen 6 juna na izričito ponovljeno naređenje Vrhovnog Štaba. No, brigada nije više imala snage da naređenje izvrši. Njemci su pojačali Košur sa novim snagama, a naši bataljoni su počeli primjetno da se tope iz dana u dan, iz časa u čas.

Lune Milovanović je pronašao — prokrčio stazu, jarugu Usovičkog Potoka, kao zamjenu za onu koja je bila ugrožena sa Košura, a koja je izvodila takođe na Milinkladu i nije bila izložena vatri sa Košura. Tom stazom prošli su dijelovi Prve i Druge proleterske divizije, Vrhovnog štaba i ostalih jedinica i ustanova uz njega.

Drugu proletersku je 7 juna smijenila Sedma krajiška. Mi smo se ograničili na odbranu. Snage za napad su bile minimalne.

Glad je svakim danom bila sve veća. Već su i konji bili pri kraju. Oni koji su još preostali bili su određeni za teške ranjenike i topovski vod. I oni su bili već sama kost i koža. Jedan konj bio je jedini spas za jednog težeg ranjenika, a imali smo ih u brigadnoj bolnici već preko 30. Hljeba već nismo okusili od Čelebića, sa malim izuzetkom na Vučevu (plijen). Hrana — ustvari konjetina sa malo ječma ili soli — mogla se kuvati samo noću, i to ako je intendant bio snalažljiviji. Pečena konjetina je bila ukusnija od kuvane, pa su je borci sami pekli na žaru. Uveliko su se kuvale i jele razne trave — kiselica, srijemuša, mlad bukov list, kora itd. Ali ova neutoljiva glad je počela da nagriza čvrstinu jedinica. Pored toga, brigadna bolnica se svakim danom povećavala. Ranjenici još od Čelebića nisu upućivani u Centralnu bolnicu. Svi oni koji su bili i malo pokretni vraćeni su u brigadu. Laki ranjenici — a to su bili oni pokretni, ostajali su uz bataljone, a samo su teži, nepokretni, upućivani u brigadnu bolnicu. Tifusara nismo imali u većim broju, nasuprot drugim jedinicama kod kojih je ova bolest bila ozbiljan problem.

Borbena sposobnost je vidljivo opadala. Zavladala je neosjetljivost i neopreznost; ljudi su postali razdražljivi na svaku spoljnu manifestaciju; živci su bili na ivici izdržljivosti. Samo bi spavali i bavili se mislima o tome kako da pribave hranu. Sve je to ozbiljno ugrožavalo kompaktnost jedinice. Mobilizirana je partiska organizacija, postavljeni zadaci i traženo od komunista da moraju izdržati do kraja i prednjačiti primjerom.

Čim bi pao mrak, kolona za kolonom prolazila bi neposredno iza naših položaja i stazom pored Krekova produžavale preko Milinklade ka Lučkim Kolibama. Pored ove »magistrale«, kolone i kolonice brigada, bolnica itd., koje su tuda prolazile, utabale su čitav splet staza i stazica koje su proširile »Lunetovu« stazu i izvodile, preko kamenitih padina Usovičkog Potoka, pokrivenim niskom šumom, polomljenom i razrovanom od avionskih bombi i artiljeriskih granata, na Milinkladu.

Naročito intenzivan pokret odvijao se noću 7/8 i 8/9 juna. Putem pored Tjentišta, neposredno iza naših položaja, prema Krekovima prošli su dijelovi Druge divizije, Drinske grupe, Vrhovni štab i niz ostalih jedinica i ustanova. Prva proleterska divizija je prošla ranije i nalazila se duboko u Zelengori.

Situacija je bila sve teža i teža. Košur je ostao u njemačkim rukama, a Bare, na suprotnoj strani »vrata« prema Zelengori, bile su isto tako ugrožene. Daleko pozadi nas na Vučevu i na Pivskoj Planini ostale su još Treća i Sedma divizija sa Centralnom bolnicom. Svi smo bili svjesni toga da ćemo teško moći izdržati malo jači napad. Njemci su, istina, u poslednja tri dana bili pasivni, ograničili su se na odbranu Košura i kontrolu vatrom staza kojima su se prema Milinkladi stalno kretale kolone i kolonice.

8 juna održali smo sastanak Štaba brigade, na kome je odlučeno da brigadnu bolnicu i ostale neboračke dijelove uputimo prema Milinkladi i dalje na Zelengoru i da tako olakšamo i rasteretimo brigadu i omogućimo joj veću pokretljivost u slučaju jačeg neprijateljskog napada.

Napetost je dostigla vrhunac. Osjećali smo svi da narednih dana treba da padne konačna odluka. Bili smo svjesni teškoća i položaja u kome se nalazimo, ali nam to nikako nije ubijalo hrabrost i vjeru da ćemo izaći iz ove teške situacije. Istina, kod boraca, naročito onih mlađih, skoro došlih u brigadu, potištenost i uvučenost u sebe osjećala se sve više i više. Bilo je čak i razgovora i želja za odvajanjem od jedinice, probijanjem po grupama ili pojedinačno. Ali, sve je to samo pokazivalo da je moral načet i da o tome moramo voditi računa.

Pred sam mrak stigli su kuriri sa Vučeva sa porukom da je Marko Ećimović živ i da treba poslati ljude koji će ga prenijeti do brigadne bolnice. Sa njime se nalazila i njegova sestra Milja.

Drug Marko, komandant 3-ćeg bataljona, popularan i omiljen borac i komandant sa Glasinca, teško je ranjen 23 maja ispod Trovrha. Mitraljesko zrno razbilo mu je donji dio vilice i oštetilo grlo. Istina, stanje mu se bilo popravilo, pa je uspio da na konju izađe na Vučevo zajedno sa brigadom. Poslednjih

dana stanje mu se opet pogoršalo. Ne može da jede, slabi, nepokretan je. Morao se nositi na nosilima, a to je, za naše prilike, bila osuda na smrt. Ostao je u teškom stanju iza brigadne bolnice, na Vučevu kod Mrkaljklada, zajedno sa sestrom koja ga je njegovala.

Trebalo je ići po njega i donijeti ga barem do Tjentišta. Tražimo 8 dobrovoljaca među borcima njegovog 3-ćeg bataljona. Ljudi se kolebaju, svaki osjeća dug i potrebu da nešto učini. Ali šta i kako? Mrak je pokrio put prema Vučevu. Treba preći hladnu i divlju Sutjesku, popeti se na Dragoš Sedlo, pa poslije toga ići nazad sa nosilom na ramenima. Nazad treba stići još u toku noći. Vodiča nema, stazu ne poznaje niko. Samo se grubo zna pravac i utaban blatom trag, ukoliko se uopšte može raspoznati po toj mrkloj i kišovitoj noći.

Javilo se osam drugova. Otišli su. Treba da se svjesno žrtvuju za svog komandanta. Ranjenika ne smijemo ostaviti. Da, ali kako stići do njega? Takve misli obuzimale su nas sve, no niko nije imao hrabrosti da kaže istinu. Poslije jednog sata drugovi su se vratili. Nisu mogli pregaziti Sutjesku. Svi smo znali da je skoro nemoguće izvršiti zadatak. Ali smo ćutali. Ujutru je stigla njegova sestra. Umro je drug Marko. Umro zbog nedostatka njege i nemogućnosti da mu se pruži najminimalnije. Da li smo pogriješili i da li smo mogli učiniti ma šta drugo?

Konačno je 9 juna osvanuo lijep i sunčan dan. Željno očekujemo da se osušimo i ogrijemo. No zato nas avijacija gnjavi i gnjavi. Još zorom Njemci su sa Košura osuli vatru po koloni i kolonicama, koje su skoro čitavu noć tapkale u mjestu i prešle svega par stotina metara. Cijelo prije podne više nas je pakao. Avioni, jedni za drugima. »Štuke« i »Dornijeri« smenjivali su se i razrovali Milinkladu i okolinu.

Oko podne zatišje. Iz dubokih jaruga i jaružica izašli smo na sunce, parimo prozebla tijela i sušimo našu siromašnu odjeću. Oko nas mir. Sa lijevog krila 1-vi bataljon javlja da su se Krajišnici morali povući i da neprijatelj nastupa prema Ozrenu. Bataljon je samoinicijativno prikupio par desetina ljudi i zaposjeo Ozren.

Veze ni sa kime. Vijećamo. Najzad odlučismo da povučemo bataljone prema Milinkladi. Neprijatelj se spustio sa Košura i nalazi se tu pred nama. Zauzeo je Krekove. Iza nas su ostale Sedma i Treća divizija i bolnice. To znamo.

Polako »Lunetovom stazom«, Usovičkim Potokom, izvlačimo ostatke brigade. Milinklada i sedlo sa omanjim proplankom, između Ozrena i Pleća, ostali su jedini slobodan prolaz u dolinu — bolje reći u kanjon rečice Hrčavke. Padine prema Sutjesci su koliko-toliko blage, dok prema Hrčavki padaju veoma strmo, upravo okomito. Staze ne postoje. Zapravo, svuda gdje god se mogla zadržati i proći ljudska noga, utabano je i trag potseća na uzoranu njivu. Od početka ofanzive prvi put smo svjedoci teške situacije. Znaci meteža i pometnje među ljudima već se osjećaju. Njemci su u toku dana u talasima svom silinom bombardovali Milinkladu, kao da su znali da se tu negde nalazi Vrhovni štab. Bombardovanje je načinilo pravu pustoš u Desetoj hercegovačkoj i Četvrtoj crnogorskoj brigadi, raznim prištapskim dijelovima i bolnici, koji su trebali proći baš ovim otvorom prema Hrčavki. Opšta pometnja... Tito je ranjen! Ova vijest ide od usta do usta. Srećom, nije teško ranjen.

Milinklada je razorena. Samo patrljci ogoljelih stabala govore da je tu bila doskora bujna bukova šuma. Svuda municiske kutije, samari, bacačka municija, puške, puškomitraljezi. Više oružja nego ljudi.

Desetine drugova i drugarica iz raznih jedinica i bolnica ostalo je teško ranjeno. Svi oni koji su u tom opštem metežu i uraganskoj vatri ostali bez konja — jedinog spasioca, ostali su bespomoćni. Krikovi bolova i strave miješali su se sa borbenim pokličima boraca koji su jurišali na Ozrenu i Plećima.

Kozomara Đuro, radnik iz Livna, borac 1-og bataljona brigade ležao je nemoćan u samrtnom ropcu. Bomba mu je formalno raznijela obe noge. »Drugovi, nemojte me ostaviti! Pozdravite brigadu! Živela Partija i drug Tito!« to su bile njegove posljednje riječi. Nedaleko je jedna drugarica — ne znamo iz koje je brigade, niti joj znamo ime. Smrtno je ra-

njena. Jedina joj je želja da je drugovi ne ostave. »Drugovi, ne ostavljajte me!« I tako još mnogi i mnogi.

Ako bi se našao koji konj, on se davao za prenos ranjenika. Već su i teška oruđa ostavljana — zakopavana, samo da bi se oslobodilo što više konja za spasavanje ranjenika. Nositi ih na ramenima zdravih bilo je nemoguće, jer su se i zdravi jedva držali na nogama.

Očekujemo napad Njemaca sa Pleća i Ozrena. Istina na Ozrenu se nalaze još naši, naš 1-vi bataljon i dijelovi Desete hercegovačke brigade. Samo još mali napor i neprijatelj će sastaviti obadva kraka svog obruča.

Međutim, i on se nije upuštao u riskantne prodore po ovoj ćudljivoj planinskoj šumi. Njegova metodičnost je omogućila da se te večeri i noći sredimo na Milinkladi i ujutru, 10 juna, krenemo preko Hrčavke na Lučke Kolibe. 10 juna prije podne prošla je tuda i Sedma baniska divizija iako su položaji na Ozrenu i Milinkladi bili potpuno napušteni.

Izgledalo nam je da smo progurali najgore. U dubini Zelengore očekivali smo da ćemo se najzad otkačiti od neprijatelja.

Međutim, ono najteže je tek počelo!

VRBNICA

Oko podne 10 juna sva tri bataljona Šeste brigade prikupila su se u jednoj orijetkoj šumi nedaleko od Lučkih Koliba. Prvi put od početka neprijateljske ofanzive bataljoni nisu bili na položajima u neposrednom dodiru sa neprijateljem. Sem ličnog obezbjeđenja bataljoni nisu imali drugi borbeni zadatak.

Lijevo, na puškomet od nas, kod Ljubinog Groba, dijelovi Četvrte crnogorske brigade vodili su oštre borbe s Njemcima.

Na prostoriji kod Lučkih Koliba bio je Vrhovni štab. Saznali smo pojedinosti o ranjavanju druga Tita. On se sada osjeća dobro — rana nije teška.

Neprijateljska avijacija se ne smiruje. Grupe aviona neprekidno se nad nama smjenjuju, bombarduju nasumce, kad primijete i najmanji cilj, spuštaju se nisko i mitraljiraju. Od preksinoć nismo ništa jeli.

Taman kad smo dočekali veče i kad su prve vatrice planule, eskadrila aviona ponovo se u polumraku pojavila nad nama. Iako su vatre odmah pogašene, bili smo otkriveni. Bacali su bombe i spuštali se sasvim nisko mitraljirajući. Ovo je bilo jedno od najtežih bombardovanja koje je pretrpjela Šesta brigada i od njega nam je stradalo desetak drugova iz Pratećeg voda i oko Štaba brigade.

Najzad je noć uveliko ovladala i mogli smo ponovo da založimo vatre. Od bombardovanja je stradao konj komesara brigade Cvijetina Mijatovića i meso smo podjednako podijelili na sve jedinice. Konj je bio povelik, pa je svaki borac dobio prilično parče. Drug Majo, komesar brigade, nije mogao da jede meso od ovog konja koji ga je nosio, kao i mnoge naše ranjenike, od istočne Bosne pa kroz sve vrijeme ofanzive do danas. Pola u šali, pola u zbilji recitovao je Njegoševe stihove iz »Gorskog vijenca« kad Vuk Mandušić žali za svojim prebijenim džeferdarom: »Ža' mi ga je ka očnjega vida, ža' mi ga je ka brata rođena. . .«.

Oko 22 časa dobili smo naređenje od Vrhovnog štaba za dalji pokret i probijanje. Sve naše snage koje su se prikupile na prostoriji Lučkih Koliba kretaće se u dvije kolone. Desna kolona u sastavu: Druga proleterska, Druga dalmatinska i Šesta istočnobosanska — komandant kolone Jovo Vukotić — kretaće se u pravcu Lučke Kolibe — Vrbnička Rijeka — Mrčin Kolibe. Naša Šesta bila je određena u prethodnicu desne kolone. Sa lijevom kolonom, koja je bila sastavljena od jedinica Druge divizije i još nekih brigada, kretao se Vrhovni štab. Ova kolona kretala se preko Balinovca u pravcu Mrčin Planine. Ispred lijeve kolone prema Balinovcu već se nalazila Prva proleterska divizija.

Sa naređenjem za pokret dobili smo još jedno naređenje koje nas je sve pogodilo. To naređenje je glasilo da se sva teška oruđa zakopaju kako bi se brigade lakše kretale u svom daljem probijanju. Prateći vod brigade izvršio je ovo naređenje, ali nam je svima bilo teško rastati se sa bacačima i protivtenkovskim topom. Jedan bacač bio je zaplijenjen u borbi s Njemcima u Bosutskim šumama, drugi u borbi s četnicima na Romaniji,

a protivtenkovski top na Hranjenu kod Goražda kad smo stizali u sastav glavnine. Mnoge borbe i mnoge pobjede nad neprijateljem vezane su za ova oruđa. Toliko smo ih brižljivo čuvali! Prije nekoliko dana kad je Prateći vod pregazio Sutjesku toliko se namučio oko protivtenkovskog topa. Naime, matica je zanijela konja koji je nosio cijev topa. Komandir voda Sadik Kadrušić-Dik bacio se u maticu i spasio dragocjeni tovar. Uveče je kratko izvijestio komandanta brigade da je vod u redu stigao. A sada moramo da ostavimo ova oruđa.

Oko ponoći 10/11 juna kolone su izvršile pokret. Na čelu desne kolone bila je Šesta brigada. Svi smo bili svjesni težine situacije, a i odgovornosti koja je ležala na svima, pa i na našoj brigadi. Štabovi i članovi partije trebalo je da prednjače primjerom. Zadatak — proboj preko Vrbnice mora se izvršiti po svaku cijenu. Pod zaštitom noći treba neprimjetno podići neprijateljskim položajima s one strane Vrbničke Rijeke, probiti ih i energično nastaviti pokret preko Zelengore.

Nismo imali vodiča. Karta i »partizanski nos« bili su glavna sredstva za orijentaciju. Staza kojom smo se spuštali ka Vrbničkoj Rijeci bila je kamenita i strma, sa mnogo ispriječenih žila drveća i panjeva. Noć je bila mrkla, planinska, sa natmurenim nebom. Ništa se nije vidjelo. Kolona se stalno prekidala. Utrošili smo nekoliko sati za svega par kilometara. Borci su bili izlomljeni i umorni. Čim bi kolona zastala, stojeći bi zaspali.

Najzad, čelo kolone je u samo svitanje 11 juna stiglo na Vrbničku Rijeku. Osmatrali smo položaje na susjednoj strani. Na grebenu Stružinskog Brda (k 1298) vidjele su se ljudske siluete. To su bili njemački stražari. Dijelovi 369 divizije obrazovali su novi obruč na lijevoj obali Vrbnice.

Uz strme padine Stružinskog Brda upućen je 1-vi bataljon sa zadatkom da se neprimjetno privuče njemačkim položajima i napadne ih. Ostali dio brigade počeo se prebacivati preko rijeke i kretao se kolonom nešto ulijevo od Stružinskog Brda koristeći vododerine i mrtve uglove. U dolini Vrbnice kolona se »nabila« zbog sporijeg prebacivanja preko rijeke, koja je, istina, mala i svuda gazna, ali ipak usporava kretanje. Već se

sasvim razdanilo i njemačka posada iz sela Vrbnice primjetila je našu kolonu pa je otvorila mitraljesku vatru. U to vrijeme 1-vi bataljon je uspio da podiđe njemačkim položajima na Stružinskom Brdu i poslije kratke vatrene pripreme izvršio je snažan juriš. U oštrom naletu Njemci su bili otjerani nazad, na drugi položaj, Grebac (k 1380) i sada je kolona mogla nesmetano da se kreće. . .

Njemci su u nekoliko mahova pokušali sa Grepca da bočnim napadima ugroze pokret kolone, ali sada je 1-vi bataljon bio ojačan i dijelovima Druge proleterske, pa su svi njemački napadi bili odbijeni. Na pravcu kretanja kolone bile su manje neprijateljske snage i čelo glavnine ih je bez većeg napora razbilo, pa je tako stvorena široka breša u pravcu Mrčin-Koliba, kroz koju se probijala naša desna kolona duga nekoliko kilometara.

U borbama kod Stružinskog Brda, Njemci su pretrpjeli znatne gubitke. Pobijeno ih je nekoliko desetina, a zaplijenjeno je više »šaraca« sa dosta municije i 1 bacač. Priličan broj neprijateljskog oružja i municije ostao je na poprištu borbe, jer ih nismo mogli nositi uslijed premorenosti, a i inače smo bili zasićeni automatskim oružjem.

I mi smo imali osjetnih gubitaka. Pored ostalih, poginuo je najbolji puškomitraljezac u 1-vom bataljonu Marijan Paunić, koji nas je u časovima odmora toliko puta znao razveseliti, jer je bio uvijek vedar i raspoložen za šalu, a umio je lijepo i uz gusle zapjevati. Takođe su nam poginuli hrabri borci Fahim Zečević iz Visokog, Mato Marić iz Fojnice i još nekoliko drugih.

Naša lijeva kolona je takođe vodila oštre borbe na svom pravcu kretanja. Isto tako, ovog dana su jedinice Prve proleterske brigade vodile čuvenu borbu na Balinovcu, gdje su do nogu potukle Njemce.

Tako je razbijen neprijateljski obruč na Vrbnici i stvorena breša široka oko 6 km od s. Vrbnice prema Balinovcu, kroz koju se probila čitava naša glavnina i nastavila dalje kretanje preko Zelengore.

Poslije podne Šesta brigada je u sastavu desne kolone stigla na Mrčin-Kolibe. Ovdje su stigle i jedinice naše lijeve kolone. Sa Prvom proleterskom divizijom veza je uspostavljena.

Predveče je stigla od Sutjeske i Sedma baniska divizija. Tako se glavnina naše vojske, sa Vrhovnim štabom na čelu, našla prvi put na okupu. Nedostajala je samo Treća divizija.

Noć 11/12 juna brigada je provela na odmoru. Prekjuče je kod Lučkih Koliba bio prvi dan od početka ofanzive bez borbe i ovo je bila prva noć bez borbe i pokreta.

MILJEVINA

Ujutru 12 juna brigada je izvršila pokret do Jablanovog Brda (k 1353). Tu je od Štaba Prve proleterske divizije dobila zadatak da zajedno sa Majevičkom brigadom, kao desna pobočnica glavnine, izvrši pokret pravcem Zakmur — Trebičina i da na taj način osigura od Foče bok našim glavnim snagama koje će se probiti preko ceste Foča — Kalinovik negdje u prostoru Miljevine.

Ovdje smo saznali od Štaba Prve proleterske divizije da nam je opšti pravac proboja ka Romaniji i istočnoj Bosni. Svi smo bili radosni. Pomisao da je konačni proboj blizu i da se ide za istočnu Bosnu davala je svakom borcu Šeste i Majevičke potstreka i volje da se sve prepreke savladaju.

Uveče 12 juna izvršen je pokret pravcem Zakmur — Trebičina. Obje brigade kretale su se u jednoj koloni. Prolazili smo kroz zaseoke Zakmura. Prvi put je da poslije toliko dana vidimo kuće i vatrice kako svijetle na ognjištu. Prvi put je da vidimo narod — žene, djecu. Intendanti su dobili u selu neki sir i dijelili su borcima u koloni. Poslije konjskog mesa i raznih kiselih trava, koje smo već skoro mjesec dana upotrebljavali, ovaj sir je bio kao najveća poslastica.

U zoru 13 juna čelo kolone izbilo je do na puškomet prvih kuća s. Trebičina. Saznali smo da se u selu nalaze Njemci. Štab brigade odmah je izdao naređenje za napad. U napad su krenula dva bataljona Šeste i jedan bataljon Majevičke. Poslije relativno kratke borbe Njemci su izbačeni iz prve polovine sela. Od pravca Foče stigla su im pojačanja i oni su pokušali da nas

potisnu. Vršili su u toku dana nekoliko napada, ali bez uspjeha, jer su naši borci čvrsto držali zaposjednuti dio sela. Na taj način spriječeno je ovoj njemačkoj koloni da preko Trebičine izbije na Rataj i ugrozi desni bok naše glavne kolone.

Istovremeno, ovog dana vodila se teška borba oko Jeleča i Rataja. Jedinice naše glavne kolone u ogorčenim borbama probijale su treći neprijateljski obruč u pravcu Miljevine duž ceste Foča — Kalinovik.

Predveče su štabovi brigada donijeli odluku da se jedinice otkače od neprijatelja kod Trebičine i u toku noći pređu cestu Foča — Kalinovik negdje kod Miljevine na pravcu proboja glavne kolone. Prelazak preko r. Bistrice na ovom pravcu bio je nemoguć, jer je kanjon strm i neprolazan.

Odljepljivanje bataljona izvršeno je prije pada mraka i Njemci su to otkrili, pa su vršili jak pritisak i nanijeli znatne gubitke naročito 1-vom bataljonu Šeste. Između ostalih, ovdje su poginuli: Neđo Sarajčić iz Sarajeva, Andrija Stanek iz Zagreba, Meho Ćurković iz Visokog i drugi.

Pokret prema Rataju i Miljevini vršen je tokom noći 13/14 juna po teškom i strmom terenu. Negdje u svitanje pređena je cesta kod Miljevine i Šesta brigada se razmjestila u s. Budnju.

Na samoj cesti, gdje je naša kolona prešla, stajao je jedan teški njemački tenk koji su uništili bombaši Prve proleterske brigade. Oko njega bilo je pravo razbojište, na kome su ležali izmiješani pali borci naši i poginuli neprijateljski, polomljeno oružje i druga ratna oprema.

Tako je bio probijen treći neprijateljski obruč kod Miljevine i već sutradan, 15 juna, neprijatelju je bilo jasno da je operacija »Švarc« propala. To su konstatovali Italijani u svom izvještaju od 15 juna u kome kažu »da su Njemci izigrani«. Ustvari izigrani su bili zajedno sa Njemcima i oni i Bugari i svi domaći kvislinzi.

KONAČNO — PROBOJ NA ROMANIJU

Poslije proboja kod Miljevine cijela naša glavnina prikupila se u prostoru između komunikacija Foča — Kalinovik i Go-

ražde — Sarajevo. Šesta brigada smjestila se u zaseoke oko Previle. Dva dana trajao je odmor i jedinice su se sređivale. Svaka borba je zamrla i jedino su povremeno neprijateljski avioni uznemirivali ovo duboko zatišje.

Neprijatelj se teško mirio sa neuspjelim opkoljavanjem naših snaga. Koristio je ovaj predah i činio posljednji pokušaj, pa je žurno prebacivao snage na prugu Sarajevo — Višegrad i cestu Sarajevo — Goražde ne bi li u pojasu ovih komunikacija uspio da stvori prepreku.

Sedamnaestog juna dobijeno je naređenje od Štaba Prve proleterske divizije da Šesta i Majevička i dalje zadrže zadatak desne pobočnice i da sljedeći pokret izvrše pravcem Previla — Hranjen, da pređu prugu negdje na otsjeku između Renovice i Ustiprače i da dalji pokret produže pored Rogatice preko Šatorovića u pravcu Han Pijeska.

Brigade su formirale kolonu predveče 17 juna i nastavile pokret označenim pravcem. Pred Hranjenom su stigle prije svanuća 19 juna. Na cesti Goražde — Sarajevo, i to na dijelu Jabuka — Hranjen, već su se nalazile jake neprijateljske motorizovane snage. Da bi se izbjegli nepotrebni gubici, odlučeno je da se brigade još pod zaštitom noći povuku nešto nazad, na pošumljeno brdo Oštro (k 1004). U tom povlačenju prekinuta je veza sa znatnim dijelom kolone, pa su se na Oštro izvukla svega dva bataljona Šeste i jedan bataljon Majevičke. Polovica kolone, tj. dva bataljona Majevičke i jedan bataljon Šeste, okrenula je ulijevo prema zapadu i u toku dana spojila se sa glavnom kolonom, sa kojom je docnije prešla i prugu kod Renovice. Ovi bataljoni su tek na Romaniji došli u sastav svojih brigada.

Dio kolone pobočnice koji se povukao na Oštro vodio je 19 juna jače borbe sa neprijateljskim snagama od Hranjena i onim koje su od pravca Foče vršile pritisak na začelje naših kolona.

Devetnaestog juna uveče kolona sa Oštrog krenula je prema cesti Goražde — Sarajevo. Pravac kretanja bio je preko Peti-Bora (k 1200) iznad samog Goražda. Njemci nisu očekivali ovakvu drskost, pa je cesta pređena bez borbe, jer na ovom dijelu nije bila zaposjednuta.

20 juna ujutru kolona pobočnica izbila je u selo Borak i tu se razmjestila za odmor. Dolje ispod sela, u dolini Drine vidjelo se Goražde. Ostali smo neprimjećeni i tek je predveče jedna ustaška patrola slučajno nabasala u selo i otkrila nas. Ali tada je već bilo kasno i bataljoni su se prikupili za dalji pokret. Odlučeno je da se r. Prača i pruga pređu kod željezničke stanice Duba, jer tu postoji brvno, a Prača je bila nabujala. Prikupljeni su podaci o manjoj ustaškoj posadi koja je držala Dub i pokret je izvršen u sumrak. Spuštali smo se u kanjon Prače. Još ova prepreka — i pred nama će da pukne prostor Romanije.

Praču i prugu prešli smo lakše nego što smo predviđali. Ustaška posada u Dubu nije smjela ni da nas sačeka.

Ujutru 21 juna stigli smo u s. Pljesko, s one strane pruge.

Saznali smo da se i glavna kolona probila na Romaniju. Ona je prešla cestu i prugu na širokom frontu od Renovice do Stambolčića.

Posljednji pokušaj neprijatelja bio je osujećen. Njegova Peta ofanziva je krahirala.

Šesta brigada se prikupila u s. Osovu kod Rogatice i odatle u laganim maršrutama nastavila kretanje prema Han Pijesku i Šekovićima radi sređivanja i popune.

*

Šesta brigada izišla je iz Pete ofanzive više nego prepolovljena. Od ukupnog broja boraca — 630, koliko je imala u početku ofanzive, poginulo je, ranjeno, nestalo ili se priključilo drugim jedinicama oko 350 boraca i starješina, a od toga broja mrtvih i nestalih bilo je oko 250. Brigada se dakle probila na Romaniju sa manje od 300 boraca, uključujući tu i ranjenike iz brigadne bolnice.

Najviše gubitaka brigada je pretrpjela u početnim borbama, naročito kod Čajniča i Metaljke, zatim na Zavajitu i Trovrhu, kao i na Vučevu. Košur, Vrbnica i Trebičina takođe su mjesta gdje je pao znatan broj šestobrigadira.

Razumljivo je da je najviše gubitaka bilo u početnim borbama, jer je kod Čajniča i od Čelebića ka Foči brigada prvi put

ulazila u žestoke okršaje, rame uz rame sa proleterskim brigadama. Štab brigade i štabovi bataljona još nisu imali dovoljnog iskustva u rukovođenju jedinicama, a i sami borci još nisu bili dorasli proleterima. No, docnije je žrvanj borbe prekalio i poslednjeg borca. Povratak i ovako malog broja šestobrigadira u istočnu Bosnu značio je mnogo, jer će docnije svaki ovaj borac, kaljen kroz Petu ofanzivu, postati starješina u novim jedinicama istočne Bosne, koje će ujesen 1943 narasti na nekoliko divizija.

I pored svih teškoća i slabosti, nedostatka iskustva, nenaviknutosti na ogromne fizičke i psihičke napore, u uslovima borbi po veoma teškom i razdrobljenom terenu, pustom i siromašnom, pod stalnim dejstvom neprijateljske avijacije i artiljerije, brigada je vodila vrlo jake i uspješne borbe i dala svoj značajan udio u slavnim borbama koje su vodile Prva, Druga, Treća i Sedma divizija NOVJ. Goli Vrh kod Ustikoline, Paljika prema Goraždu, Metaljka, Vragolije, Zavajit, Kušlat, Bakića Brdo, Trovrh, Zlatni Bor, Vučevo, Ćurevo, Košur, Vrbnica, Trebičina — to su mjesta na kojima su borci Šeste brigade neustrašivo vodili borbe, zaustavljali napadne kolone neprijatelja, njegove borbene poretke bacali niz litice, jurišali na njegove utvrđene položaje i probijali njegove obruče.

Borbe u Petoj ofanzivi ostaće u istoriji naših naroda kao veličanstveno poglavlje. One će biti nepresušan izvor na kome će se naša buduća pokoljenja napajati i osvježavati kad god bude trebalo da naši narodi pokrenu svoje snage u odbranu slobode, nezavisnosti i života dostojna ljudi. U tom poglavlju pomenuće se i ime Šeste istočnobosanske proleterske brigade.

Rudi PETOVAR i Miloš ZEKIĆ

Marijan Detoni: PRELAZ PREKO SUTJESKE *(ulje)*

MAJEVIČKA BRIGADA NA SUTJESCI

Prva majevička brigada[1] postala je od Majevičkog partizanskog odreda (kasnije grupe udarnih bataljona). Majevički odred formiran je septembra 1941 godine, na terenu Majevice i Semberije, gde je uspešno vodio borbe protiv ustaških uporišta sve do 20 februara 1942 godine, kada su majevički četnici izvršili mučki prepad na štab odreda u s. Vukosavcima i tom prilikom, pored ostalih, ubili komandanta i komesara odreda — Ivana Markovića-Irca i Fadila Jahića-Španca.[2] Produžavajući borbu sa četnicima, odred je bio prisiljen da se posle izvesnog vremena povuče za Birač, gde je nešto kasnije preformiran u udarni bataljon koji je ušao u sastav Šeste istočnobosanske brigade kao njen 2 bataljon. Kada je u novembru 1942

---

[1] Ova i Šesta istočnobosanska brigada nisu organski pripadale nijednoj diviziji Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ u periodu izvođenja Pete neprijateljske ofanzive. Članak je pisan na temelju izvornog materijala u odnosu na ovu brigadu i uglavnom na temelju sećanja nekoliko preživelih drugova, tako da su se mogle potkrasti pojedine greške i nepotpunosti kako u pogledu numeracije jedinica, tako i pri navođenju imena poginulih i živih drugova, njihovih funkcija i drugog. Ipak smatramo da će članak poslužiti kao osnova za dalje i potpunije osvetljavanje borbi i uloge ove brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

[2] Ivan Marković-Irac i Fadil Jahić-Španac su proglašeni narodnim herojima.

godine ta brigada — zajedno sa Sremskim partizanskim odredom — razbila majevičke i trebavske četnike na Maleševcima i nanela im odlučujući poraz, 2 bataljon se u toj značajnoj borbi naročito istakao. Odmah posle ove pobede obnovljen je, tj. ponovo formiran Majevički partizanski odred, stim što je pomenuti bataljon činio njegovo jezgro i dao rukovodeći kadar za čitav odred. Marta 1943 godine odred prerasta u (majevičku) grupu udarnih bataljona da bi, po odluci Vrhovnog štaba, 11 aprila 1943 godine postao Majevička udarna brigada. Upočetku je imala brojni naziv Prva, a kasnije Petnaesta — Majevička NOU brigada (s obzirom na red formiranja ostalih brigada). No u toku Pete neprijateljske ofanzive nazivana je samo *Majevička* (bez brojne oznake), radi čega ćemo je u daljem izlaganju tako i nazivati.

Majevička brigada, zajedno sa Šestom istočnobosanskom narodnooslobodilačkom udarnom brigadom, početkom aprila 1943 godine, po direktivi Vrhovnog štaba, probila se iz istočne Bosne preko komunikacije Sarajevo — Višegrad. U toku tog proboja 8 aprila brigada je vodila borbu, zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom, kod s. Hranjen kojom su prilikom iz zasede razbile jednu nemačku autokolonu i, pored ostalog, zarobile jednog nemačkog oficira, nekoliko podoficira i vojnika i zaplenila znatnu količinu oružja, municije, opreme, vozila i dr.

Po dolasku na jugoistočni deo planine Jahorine, 9 aprila, brigada je uhvatila vezu sa jedinicama Prve proleterske divizije, kada su ove forsirale Drinu i napredovale ka Čajniču. U periodu do početka Pete ofanzive, po naređenju Vrhovnog štaba,[3] glavnina brigade bila je raspoređena na levoj obali Drine u širem rejonu Ustikoline, zatvarala pravce od Goražda i Jahorine i time zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom, koja je bila raspoređena naspram nje na desnoj obali Drine, obezbeđivala levi bok snaga Glavne operativne grupe,

[3] Vrhovni komandant drug Tito, po dolasku Šeste i Majevičke brigade, pozvao je članove PK za B i H i štabove obe brigade, u Vrhovni štab, koji je tad bio u Govzi. Interesujući se živo o borbama i situaciji u istočnoj Bosni, drug Tito je proveo sa njima čitavo veče. Tom prilikom im je postavio zadatke za pretstojeća dejstva.

koja je produžavala svoju ofanzivu prema istočnom delu Crne Gore i Sandžaku u dolini gornjeg Lima.

U to vreme sastav brigade bio je sledeći:

Brigada je imala štab sa prištapskim delovima i ukupno oko 650 boraca formiranih u pet bataljona; svaki bataljon, sem Petog, imao je oko 140 boraca, a Peti oko 70 boraca.

Od ukupnog broja boraca i rukovodilaca u brigadi, oko polovine bili su članovi Partije i SKOJ-a.

Štab brigade: komandant — Pero Kosorić; politički komesar — Mirko Filipović[4]; zamenik političkog komesara — Pavle Goranin-Ilija[5]; zamenik komandanta — Ratko Perić; načelnik štaba — Vukašin Subotić; intendant — Vesa Radojčić; reserent saniteta — Adem Akšamija. U politodelu brigade bili su drug Vlado Rolović, drugarica Desa Koštan i drug Mićo Rakić — omladinski rukovodilac.

1-vi bataljon — sastava tri čete. Komandant — Miljenko Cvitković[6], posle njega Vojko Milovanović-Savić[7]; politički komesar — Muhidin Begić; zamenik komesara Nenad Petrović.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Tešo Tešić[8], Vokić Aleksandar, Jahić Izo, Savić Stevo, Anđić Milo i drugi.[9]

2 bataljon — sastava tri čete. Komandant — Slobodan Kezunović; vršilac dužnosti političkog komesara — Maksimović Dragiša; zamenik komandanta — Stević Srećko, a zatim Kovačević Radivoje.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Čović Mitar[10], Žepić Jozo[11], Petrović Aco[12], Medić Branko[13], Andrić Mile, Ilić Slobodan i drugi.

3 bataljon — sastava tri čete. Komandant — Tripun Petrović-Patak, do 29 maja, a posle toga Radivoje Kovačević; politički komesar — Jovo Kokanović-Kokan[14]; zamenik političkog komesara — Selim Numić i Risto Tošović.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Bešlagić Fadil[16], Andrić Jovan, Avokumović Aco, Popović Boško-Popac i dr.

4 bataljon — sastava tri čete. Komandant — Vojo Ivanović; politički komesar — Andrija Blagojević; zamenik političkog komesara — Veljko Simić »Veljun«.

---

[4] Ranjen aprila 1944, uhvaćen od četnika koji su ga predali Nemcima u Brčkom, gde se herojski držao, posle čega je streljan. Proglašen narodnim herojem.

[5] 1941 g. polit. komesar Romaniskog part. odreda — Čičinog. Poginuo kao pol. komesar Dvadesetsedme divizije 2 januara 1944 kod s. Žunovi — Romanija. Proglašen narodnim herojem.

[6] Teško ranjen u borbama na Sutjesci kod s. Popov Most 4 juna i posle kraćeg vremena podlegao ranama. Proglašen narodnim herojem.

[7] Poginuo u borbama sa Nemcima kod Srnica (Gradačac) jula 1943. Proglašen narodnim herojem.

[8] Proglašen narodnim herojem.

[9] Poginuli 1943 u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

[10] Poginuo 1944 godine.

[11] Poginuo 1943 godine.

[12] Umro od tifusa 1944 godine.

[13] Poginuo 1944 godine u Šestoj ofanzivi.

[14] Poginuo 1944 godine.

[15] Poginuo 1943 u Petoj ofanzivi.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Zarije Dokić, Stojaković Vojo[16], Perera David-Dule i dr.

5 bataljon (pratećih oruđa) sastava: jedna četa minobacača i protivtenkovskih pušaka, jedna četa mitraljeza, jedan tehnički vod (inžinjerci — mineri i vezisti — telefonisti). Komandant — Salcberger Ervin-Stanko; politički komesar Avdić Šefko[17] i dr.

U četnim rukovodstvima, pored ostalih, bili su: Serafim Franjo, Njegovan Milan i drugi.

Ovaj bataljon dejstvovao je stalno po delovima kojima je ojačavao ostale bataljone.

Majevička brigada, takoreći tek formirana, bila je popunjena najvećim delom borcima-omladincima (proseka 17—19 godina starosti), te se s pravom mogla nazvati *omladinskom brigadom*. Kao takva bila je, besumnje, najmlađa od svih brigada u sastavu Glavne operativne grupe. To je zapazio i drug Tito — pred početak Pete neprijateljske ofanzive — kada je brigada prošla pored Vrhovnog štaba, nedaleko od s. Kosmana, na levoj obali Drine, gde se tada nalazio Vrhovni štab. Posebnu pažnju u to vreme ukazao je Vrhovni štab obema brigadama iz istočne Bosne, dodeljujući im izvesnu količinu naoružanja i municije od zaplenjenog neprijateljskog materijala u toku Četvrte neprijateljske ofanzive. U tu svrhu upućena je jedna četa u rejon Pivskog Manastira, gde je primljen ovaj materijal. Osim toga, omogućeno je bilo, koliko su to prilike dozvoljavale, da se pred velike borbe, koje su pretstojale, komandni kadar i borci brigade pripreme i upoznaju sa novim uslovima ratovanja i teškim zadacima koji su ih očekivali.

POČETNE BORBE

Prvog maja brigada je, po dobivenom zadatku od Vrhovnog štaba, posela položaje na obe obale Drine u cilju sprečavanja prodora neprijatelju koji je nastojao da deblokira svoje opkoljene snage u rejonu Foče. Prvi bataljon upućen je na desnu obalu Drine gde je poseo Kapak (k 1203) i Goli Vrh (k 1309 i k 1022). Drugi i Četvrti poseli su položaj s. Zebina Šuma — Grabić (k 1022) — Sešin Vrh (k 1094) — Stolac (k 1519). Podršku bataljonu kod s. Zebina Šuma dala je minobacačka četa i mineri koji su izvršili zaprečavanje ceste prema Usti-

[16] Poginuo 1944.

[17] Poginuo decembra 1943.

kolini. Treći bataljon i prištapski delovi bili su na položajima severno od Ustikoline.

U toku 2 i 3 maja do predveče brigada je uspela da zadrži i odbije uzastopne napade nadmoćnih snaga Italijana (predvođenih četnicima) i Nemaca koji su iz Goražda, potpomognuti tenkovima i avijacijom, nadirali prema Foči. Tek predveče 3 maja uspeo je neprijatelj da se probije i da u toku 4 maja deblokira svoje snage u Foči. U ovoj borbi neprijatelj je imao osetne gubitke, a za mladu Majevičku brigadu ovo je bila prva veća borba sa tako brojno jakim i tehnički znatno nadmoćnijim okupatorskim snagama. Ove teške borbe još više su ojačale borbeni duh naših boraca.

Neposredno pred početak Pete neprijateljske ofanzive, naređenjem Vrhovnog štaba od 10 maja, Majevička brigada ušla je u sastav Drinske operativne grupe, zajedno sa Drugom proleterskom i Šestom istočnobosanskom brigadom. Zadatak ove grupe bio je da obezbeđuje zapadni deo Sandžaka i zatvori pravce od Goražda i Jahorine i spreči ispade neprijatelja iz Foče i Goražda u pravcu naše oslobođene teritorije tj. ka Čajniču i s. Čelebiću. U vezi s tim brigada je bila raspoređena južno od Foče na položajima Crni Vrh (k 1113), s. Dragočava, s. Kunovo i delom snaga u rejonu s. Boljoradina i Krstac. U rejonu Crnog Vrha bila su još i dva bataljona Prve proleterske brigade.

Sa tih položaja brigada je svakodnevno odbijala ispade delova 369 neprijateljske legionarske (»vražje«) divizije iz garnizona Foča. Aktivnost neprijatelja i učestalo nadletanje njegovih aviona bili su vidljivi, iako tada za nas nesigurni znaci, pretstojeće neprijateljske ofanzive.

Jedinice 369 legionarske divizije, delovi 118 lovačke divizije (grupa »Gertler«) i jedan puk 4 lovačke brigade, preduzeli su 15 maja odlučan napad na razvučene snage Drinske operativne grupe. Glavni udar neprijatelj je usmerio na Šestu istočnobosansku brigadu, koncentričnim dejstvom od Goražda i Foče. Po ovlađivanju Čajničem, neprijatelj je produžio napad duž komunikacije prema Boljanićima, posle čega je aktivirao

svoje desno krilo iz rejona Foče. Majevička brigada, zajedno sa delom Druge proleterske brigade pružala je u toku 15 i 16 maja snažan otpor neprijatelju na položajima s. Podgaj, s. Dragočava, Crni Vrh. Prodor neprijatelja kroz odbranu Šeste istočnobosanske brigade, na koju su bile upućene glavne neprijateljske snage i kidanje veze s njom, nepovoljno je uticao na dalju odbranu Majevičke brigade. Jedan deo snaga ona je orijentisala prema s. Plansko za zatvaranje pravca iz doline Ćeotine prema Čelebiću.

U vremenu od 17—20 maja brigada je zadržavala napad znatno nadmoćnijeg neprijatelja na položajima Crni Vrh (k 1320), Humić (k 1326) i Lučevo Brdo (k 1461).

U toku 20 maja 13 puk neprijateljske 4-te brigade, ojačan jednim bataljonom iz 118 divizije i podržan jednim artiljeriskim pukom, probio je položaje brigade i, ulažući krajnje napore, zauzeo dominantne položaje između Foče i Čelebića: Crni Vrh (k 1320), Trovrh (k 1386), Bakić (k 1444), Vijenac (k 1356). Razvučena Majevička brigada nije bila u mogućnosti da spreči prodor znatno nadmoćnijeg neprijatelja ka Čelebiću i bila je prisiljena na povlačenje kroz šume Korlat — Lanište, a sutradan do linije Oštra Gl. — s. Hočevo, gde je izbila 21 maja.

Vodeći na početku same ofanzive nekoliko dana i noći oštre borbe, brigada je pretrpela osetne gubitke. Borci su bili premoreni i izgladneli, a nedostatak municije je bio najveći problem koji smo u tim odbranbenim borbama teško rešavali. Sve ove teškoće naročito su došle do izražaja u povlačenju. Majevički borci dugo će se sećati provedene noći 20/21 maj u šumi Korlat — Lanište, zastanka i odmora brigade, dok je bataljon u zaštitnici bio na položaju. Mrkla noć, kiša sa susnežicom. Već drugi dan se nije ništa jelo. Neće se ni večerati — komora se odvojila. Hladno je i borci po grupama naložili vatru i pored nje dremaju. Nekolicini su i šinjeli izgoreli. Veze sa susednim jedinicama, pa i pretpostavljenim štabom, nije bilo jer, kao po pravilu, veza je otkazala baš kad je bila najpotrebnija. A to je u ratu ono što unosi najviše neizvesnosti.

Sutradan uhvaćena je veza sa delovima Šeste istočnobosanske brigade koja je tog dana svojim čelom izbijala iz doline Ćeotine i prikupljala se kod s. Čelebića. Naša brigada zaposela je položaje na severnoj padini Ilijine Glave.

TROVRH

Ovoga dana uveče (21 maja) nastupio je obrt na čitavom frontu kod Čelebića. U kritičnom momentu, kada je izgledalo da će neprijatelj još toga dana (noći) zauzeti Čelebić (najvažniji rejon na čitavom prostoru između Drine, Ćeotine i Tare), pojavila se Prva proleterska brigada koja se odmah (iz pokreta) razvila i napala neprijatelja u s. Borje i zapadnije. Posle kratke ali snažne vatre minobacača i mitraljeza, proleteri su krenuli u nezadrživi juriš. Neprijatelj je bio zbunjen i iznenađen: par sati pre toga pred njim je pružala otpor samo zaštitnica Majevičke brigade, a već sad su se na njega ustremile tri brigade: Prva proleterska na centru, Šesta istočnobosanska na desnom i Majevička na levom krilu. Poneseni borbenim poletom proletera, majevički borci kao da su se preporodili; oni su, bez obzira na iznurenost i glad, sa poletom jurišali i uništavali neprijatelja. Bila je mrkla noć. Razbijeni neprijatelj, koji je inače izbegavao noćne borbe, dao se u panično bekstvo i samo se raspitivao kod preživelih meštana: »Gde je Foča«. Jedan naš bataljon zarobio je jednu neprijateljsku grupu u s. Pjelovci, koja se toliko bila zbunila da je počela bežati ka Tari, umesto ka Drini (Foči), tj. za 180 stepeni u suprotnom pravcu.

Posle borbe i gonjenja koje je trajalo čitavu noć, jedinice naših triju brigada potisle su neprijatelja sve do s. Zavajit i nešto severnije. Uočivši važnost položaja Korče (k 1255) — Bakić (k 1444) — Trovrh (k 1386), koji su ustvari pretstavljali poslednju prirodnu liniju za odbranu Foče, neprijatelj je na brzu ruku doveo pojačanja i zaposeo tu liniju. Na tim položajima i Zlatnom Boru, u toku naredna 3—4 dana i noći, vodile su se najkrvavije borbe. To je postalo težište operacije kako za nemačke snage, tako i za čitavu Glavnu operativnu grupu Vrhovnog štaba.

Posle kraćeg zadržavanja, bataljoni iz naše tri nekompletne brigade, pošto su se prikupili, produžili su i preduzeli novi napad. Tako su se i u toku 22 maja odvijale borbe nesmanjenom žestinom i naše jedinice zauzele su položaje Korče, Vijenac (k 1356), Bakić i izbile na Trovrh, koji je pretstavljao glavni čvor neprijateljske odbrane. Ali, uviđajući presudnu važnost Trovrha, komandant 118 nemačke divizije privukao je nova pojačanja i preduzeo protivnapad, kojim je lično rukovodio nalazeći se na zadnjoj padini položaja, a 24 maja stigao je i na sam Trovrh, što samo po sebi govori o ozbiljnosti te situacije. Povrativši Trovrh, neprijatelj je do pada mraka ponovo zauzeo zavajitske položaje (Korče, s. Kušlat, Vijenac i Bakić).

U ovoj prelomnoj situaciji od velike važnosti je bilo, ne samo za jedinice naših triju brigada, nego možda i za čitav dalji tok Pete ofanzive — zadržati u svojim rukama dominantni vis Trovrh — »vrata Foče«, kako ga je docnije nazvao komandant neprijateljske 4 lovačke brigade (koja je u prvo vreme branila Trovrh) u svojoj bojnoj relaciji. Uviđajući to, neprijatelj ga je brzom upotrebom u zadnji čas prikupljenih rezervi povratio. Naše jedinice, čije je dejstvo tad objedinjavao drug Miloje Milojević (zamenik komandanta Prve proleterske brigade), nisu imale rezerve, te nisu mogle izvršiti protivnapad kada je neprijatelj ponovo bio zauzeo Trovrh.

Danas nema razloga ne osvrnuti se na jednu činjenicu. Naime, s naše strane nije se tada objektivno mogla sagledati presudna važnost fočanskih položaja tj. Trovrha i visove koji sa njim čine celinu, jer se u prvo vreme radilo o protivnapadu na neprijatelja koji je bio prodro u pravcu Čelebića i Zlatnog Bora, a ne napadu, a veza sa jedinicama bila je otežana i dr. To se vidi i iz toga što je istovremeno izvršen napad sa 7 bataljona na ove položaje i napad sa približno isto toliko bataljona (Prva proleterska brigada bez 3-ćeg i 6-og bataljona i po jedan bataljon iz Šeste istočnobosanske, Majevičke i Druge proleterske brigade) na položaje u rejonu Zlatnog Bora. Svakako da bi bilo mnogo bolje da je u prvo vreme izvršen jači napad (sa oko 10 bataljona) samo na fočanske položaje (Trovrh i dr.), uz

učešće svih pet (a ne samo dva) bataljona Prve proleterske brigade, a prema neprijatelju na Zlatnom Boru za to vreme moglo se privremeno biti u odbrani sa 3—4 bataljona. Sigurnim ovlađivanjem Trovrhom, Kumićem i dalje, otvarala se realna mogućnost brzog upada u samu Foču, a time i posrednog okruženja neprijatelja na Zlatnom Boru, Zečijem i Lučevom Brdu. Sve u svemu, proboj fočanskog fronta u toj situaciji, koji su naše tri nekompletne brigade bile postigle, ali nisu mogle održati i razviti, mogao je doprineti znatno drukčijem, povoljnijem, razvoju daljeg toga Pete ofanzive. A za dalji proboj preko Drine na tom pravcu, pored iznetog, trebalo je privući bar još 2—3 brigade. Nešto docnije, dolazak Treće krajiške brigade nije mogao bitno izmeniti situaciju na ovom frontu u našu korist, utoliko pre što je ona 24 maja uvedena pravcem na zapad (ka Zečijem Brdu), a ne pravcem na sever — ka Trovrhu i Foči.

Oko podne 23 maja, posle jake artiljeriske vatre, neprijatelj je u kolonama počeo da se spušta sa položaja Vijenac i Korče i napada s. Zavajit i dalje prema Vukovića potoku. Miloje Milojević je naredio protivnapad svim našim snagama na tom delu fronta. Ovakva odluka bila je potpuno celishodna: na jak neprijateljev napad odgovoriti još jačim protivnapadom naših 7—8 bataljona — odmah, dok njegov napad ne uzme maha, i time ga preduhitriti i preoteti mu borbenu inicijativu.

Majevička brigada, zajedno sa 2 bataljonom Šeste istočnobosanske i 6 bataljonom Prve proleterske brigade (Beogradskim), našla se u centru borbenog rasporeda i izdržala jak pritisak neprijatelja, pa pošto ga je zadržala, prešla je u protivnapad pravcem s. Podgaj — s. Zavajit — Vijenac, a jednim bataljonom prema Kušlatu. Mi, preživeli borci Majevičke brigade, sećamo se juriša na Zavajitu, Vijencu i Kušlatu, kao najjačih, najkrvavijih, najsnažnijih, koje je naša brigada dotle uopšte ostvarila. Ne obazirući se na paklenu vatru neprijateljskih šaraca, bacača i topova, Majevičani su, rame uz rame sa borcima Prve proleterske i Šeste istočnobosanske brigade lomili sve prepreke pred sobom i vatrom, bombama i borbom prsa u prsa uništavali neprijatelja. To je bio stra-

hovit juriš — uzbrdo i preko otkrivenog terena. Mladi majevički borci s ponosom su jurišali ne želeći da zaostanu za proleterima Prve i Šeste istočnobosanske brigade, čije im je prisustvo i sadejstvo ulivalo moralnu snagu, potsticalo ih i nadahnjivalo herojizmom. Tu, na položaju, proleteri su bili prijatno iznenađeni odlučnošću i poletom svojih mlađih, neiskusnijih drugova — Majevičana. Ovim jurišima, borbenim poletom, u toku ovoga, sledećih dana i noći naša mlada brigada je stekla ugled i poverenje proleterskih jedinica. O tome je bio uskoro obavešten i Vrhovni štab.

Do pada mraka brigada je izbila pod sam Vijenac, a jednim bataljonom prema Kušlatu. U toku noći 23/24 maja sve naše jedinice produžile su uporno nastupanje i potiskivanje neprijatelja. Borba se vodila čitavu noć nesmanjenom žestinom. Mrkla noć i šumsko i planinsko zemljište doprinosili su da se ova dramatična borba odvija u punoj napetosti i sa puno neizvesnosti. Održavanje veze između jedinica bilo je veoma teško, a ponegde i nemogućno, zbog čega su i bataljoni naših triju brigada bili izmešani. Glavno žarište borbe ove noći bilo je kod s. Kušlat, gde su 1-vi bataljon Majevičke, 2 i 3 bataljon Šeste istočnobosanske i 6 bataljon Prve proleterske brigade okružili jaču neprijateljsku grupu i sutradan je potpuno uništili. Na levom krilu je 1-vi bataljon Šeste istočnobosanske brigade zauzeo u toku noći važan vis Bakić, potisnuo neprijatelja, ali ga je zbog neizvesne situacije (nemanje veze sa Majevičkom brigadom i ostalima) napustio, da bi ga sutradan ponovo na juriš zauzeo.

Majevička brigada (bez 2-og bataljona, ojačanog minobacačkom četom i delom mitraljeske čete 5 bataljona, koji je zajedno sa glavninom Prve proleterske brigade vodio borbu na položajima u rejonu Zlatnog Bora) u sadejstvu sa 6 bataljonom Prve proleterske brigade i 2 bataljonom Šeste istočnobosanske brigade, pošto je 24 maja zauzela Vijenac i visove severnije od njega, produžila je napad ka Trovrhu, a jednim delom snaga presekla stazu između s. Kušlata i trovrha. Ovo je doprinelo bržem uništenju neprijatelja u s. Kušlatu. Sem toga, time je sprečen pokušaj neprijatelja da se sa Trovrha

probije ka svojoj okruženoj grupi u s. Kušlatu, deblokira je i izvuče. Tako je dejstvom tih jedinica uništen tog dana kod s. Kušlata čitav neprijateljski bataljon sa ojačanjima. Kušlat je toga dana pružao sliku pravog razbojišta. Na sve strane po selu i okolnim padinama veliki broj ubijenih neprijateljskih vojnika, razbijena i uništena komora, razbacano oružje i oprema. Za naše jedinice bilo je naročito značajna zaplena velike količine oružja i municije.

Kada su bataljoni Majevičke brigade oko podne 24 maja, preko bezimenih visova severno od Vijenca, podilazili Trovrhu, nastala je zabuna, koja nas je koštala nekoliko žrtava, a mogla je i mnogo više. Iznenada, na levom krilu brigade, čula se i osetila jaka vatra od pravca Bakića. Dobio se utisak da neprijatelj pokušava da nam se zabaci za leđa. Naš streljački stroj je zbog toga nešto ustuknuo i povio se. U takvoj situaciji, kada je moglo doći do napuštanja položaja za koji smo se borili čitav dan i noć, jedan od drugova iz štaba brigade uzviknuo je: »Drugovi, to su naši, to je bataljon Miloša Zekića! Napred!...« (iako ni sam nije bio načisto da li su to zaista naši). Na to se čitav naš streljački stroj ponovo ustremio na neprijatelja. Time je zabuna otklonjena, veoma važan položaj povraćen i održan i neprijatelju onemogućeno da ovu situaciju iskoristi. I, na Bakiću su zaista bili naši.

Neprijatelj je u toku dana krajnjom upornošću branio Trovrh, kome su naše jedinice podišle sa svih strana, i najjačom zaprečnom artiljeriskom vatrom i avijacijom tukao naše položaje. Rešio je da poštopoto sačuva Trovrh, jer je znao da od njegovog držanja zavisi ishod čitavog boja, koji je ovoga dana bio u kulminaciji. Ali, ni dejstvo neprijateljske avijacije, pa ni artiljerije, nije bilo naročito efikasno, jer su se naši borci primakli neprijatelju na svega nekoliko desetina metara. Neprijatejska avijacija tukla je po dubini naročito selo Zavajit, Kušlat i dr., gotovo uništivši ova napuštena planinska naselja. Komandant 1-vog bataljona Miljenko Cvitković-Španac, pošto je prethodno zapazio i »dešifrovao« raketne signalne znake Nemaca, kojima su oni svojim avionima pokazivali naše položaje, počeo je davati signale u obrnutom pravcu — ka Nemcima. I

čitava eskadrila »Štuka« sručila je svoj pakleni tovar po Nemcima koji, iznenađeni, nisu stigli ni da se zaklone.

Ovoga dana predveče štab brigade dobio je naređenje Štaba Prve proleterske divizije, prema kome Šesta istočnobosanska i Majevička brigada imaju zadatak da produže napad u pravcu Foče, s obe strane Ćeotine, da prodru u samu Foču i zauzmu utvrđenja sa severoistočne strane. U toku noći 24/25 izvršene su pripreme i objašnjena je važnost zadataka i drugo. Sutradan, 25 maja, napad je otpočeo, ali, i pored sveg nastojanja, bez rezultata. Neprijatelj je dovlačio sve nove i nove snage, ojačavao i utvrđivao svoj front, čiji je glavni oslonac još uvek pretstavljao Trovrh. Situacija kod nas bila je sve teža: iscrpenost, veliki gubici, glad, nedostatak municije, nedostatak popune i rezervi. Zbog svega toga naše dve jedinice nisu bile u stanju da frontalnim napadom probiju tada već solidno organizovanu i utvrđenu neprijateljsku odbranu na Trovrhu.

Ovoga dana (25), po naređenju komandanta Prve proleterske divizije, a zbog pogoršanja situacije na frontu na Ćeotini kod s. Gradca (gde su delovi 369 legionarske divizije probili prethodnog dana odbranu Sedme baniske divizije, prodrli do Popov Dola i ugrozili Čelebić sa istoka), obustavljen je dalji napad Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade ka Foči. Tako je, prema dobivenom naređenju Štaba Prve divizije, brigada (sem 2 bataljona) krenula sutradan preko Zavajita i Borja za Čelebić gde je stigla istog dana. Drugi bataljon je ostao na položajima u rejonu Zlatnog Bora.

*

U istom vremenu je 2 bataljon, ojačan minobacačkom četom i delom mitraljeske čete 5-og bataljona, zajedno sa delom Druge proleterske brigade, vodio borbe na odvojenom pravcu prema desnom krilu nemačkih snaga koje su napadale iz rejona Foče, južno prema Šćepan-Polju. Bataljon je u toku nekoliko dana borbi na uzastopnim položajima: Crni Vrh (k 1113) (Fočanski), Okrugljica, Slabić (k 1504) i Zečije Brdo (k 1680), bio prisiljen da se postepeno povlači. On je 21 maja, poseo položaje na Zlatnom Boru, ali je pred mrak toga

dana bio prisiljen da, posle žestoke borbe sa mnogostruko nadmoćnijim neprijateljem, napusti ove položaje i spusti se u kanjon Tare. Savlađujući visinsku razliku od 700 i više metara, bataljon je ponovo izbio na Zlatni Bor u toku noći 21/22 maja. Izišavši predzoru na Zlatni Bor, bataljon je razbio jednu četu Nemaca, ali je bio prisiljen odmah iza toga da se povuče.

22 maja su 2-gi i deo 4-og bataljona Majevičke brigade učestvovali sa 2-gim bataljonom Šeste istočnobosanske i glavninom Prve proleterske brigade u napadu na Zlatni Bor. Najžešće borbe u toku tog dana vođene su kada su Nemci bili zbijeni i opkoljeni u užem rejonu oko samog s. Zlatni Bor. Predveče je okruženim Nemcima, kojima je ponestalo municije, ova bacana iz transportnih aviona. Jedan omot pao je Nemcima, drugi Prvoj proleterskoj brigadi, dok je treći pao na »ničiju zemlju« između položaja Nemaca i našeg 2 bataljona. Za ovu municiju razvila se žestoka borba. Na kraju je bataljonu uspelo da ovaj omot preotme i tako se snabde municijom koja mu je već bila na izmaku. U ovoj borbi naročito se, pored ostalih, istakao drug Kovačević Radivoje.

Nemci su u ovim borbama imali znatne gubitke. Naročito je od naše minobacačke i mitraljske vatre stradala jedna veća grupa Nemaca koja se bila iskupila oko razvijene zastave kojom su obeležavali transportnoj avijaciji svoj položaj. U toku noći Nemci su morali napustiti ovaj položaj, tako da ga je 2 bataljon 23 maja izjutra zaposeo, zaplenivši veću količinu opreme koju je neprijatelj morao ostaviti. U ovim borbama bataljon je imao oko 25 ljudi izbačenih iz stroja.

*

U borbama na Trovrhu, Zavajitu, Kušlatu, Zlatnom Boru i dr. brigada je pretrpela vrlo osetne gubitke. Za 10 dana ona je imala oko 150 izbačenih iz stroja, među kojima znatan broj komandnog kadra i najboljih bombaša i mitraljezaca. To je bila najteža i najkrvavija borba koju je brigada dotada vodila. No, i pored toga, brigada je prekaljena i sa pojačanim borbenim iskustvom pošla u susret novim okršajima. Koliki su bili

gubici neprijatelja teško je bilo ustanoviti, ali sa sigurnošću možemo tvrditi da su Nemci i domobrani pretrpeli još veće gubitke; zna se da su u to vreme okupatorske bolnice u Foči, Goraždu i Sarajevu bile prepune ranjenika sa fočanskih položaja.

VUČEVO

Prema naređenju Vrhovnog štaba od 26 maja, Majevička brigada je iz rejona Čelebić — Zlatni Bor krenula za Vučevo — Sutjesku. Prema tom naređenju, Druga proleterska i Majevička brigada su dobile zadatak da sa platoa Vučeva ofanzivno dejstvuju preko Sutjeske do linije s. Trbušće, — s. Zakmur, — s. Vrbnica, — s. Suha i time stvore mostobran (u odnosu na pivski kanjon) za prelazak i proboj Glavne operativne grupe preko Zelengore i dalje na sever, pošto proboj na pravcu Foče prethodnih dana nije uspeo.

Brigada je u toku 27 maja izvršila pokret preko Hočeva, prešla preko mosta na Tari kod s. Uzlup i do kraja dana stigla do Šćepan-Polja, gde je štab brigade primio od Štaba Druge proleterske brigade podatke o situaciji na Vučevu — Sutjesci i konkretniji zadatak. Uskoro zatim na Vučevo je upućena prethodnica, a brigada je prešla Pivu (preko visećeg mosta kod Šćepan-Polja koji je bio pod jakom artiljeriskom vatrom neprijatelja) sutradan i do posle podne ispela se na Vučevo i prikupila oko katuna Koritnik. Kretanje iz kanjona Pive uz vrletne i kamenite strane Vučeva iziskivalo je veliki fizički napor izgladnelih i iznurenih boraca. Još veća teškoća bila je u tome što je veliki broj boraca ostao bez obuće (opanaka — oputa). Mali broj iznemogle preostale stoke (konja) koja je nosila teško naoružanje zaostajao je i sve više usporavao i otežavao pokret jednom jedinom uskom i vrletnom stazom. Sve je to uticalo da ljudi takoreći ne reagiraju i ne sklanjaju se na povremeno dejstvo neprijateljske avijacije.

Po izbijanju na Vučevo, brigada se rasporedila na severnim padinama Vučeva, prema s. Ćurevu i s. Šadićima gde su se nalazili Nemci. Odatle je izviđala dolinu Sutjeske u pravcu ovih mesta i zatvarala jedina dva pravca — staze koje od Ćureva izvode na Vučevo preko Koritnika i Ždrela. Druga pro-

leterska brigada se rokirala ulevo i orijentisala prema Borovnu, Košuru, s. Tjentištu i zapadnije.

Usled pretrpljenih gubitaka boraca i komandnog kadra u prethodnim borbama, na Vučevu je brigada od pet bataljona preformirana na četiri bataljona, stim što je 2 bataljon rasformiran, a njegovo ljudstvo uključeno u ostala tri bataljona (1, 3 i 4). U 5 bataljonu pratećih oružja ostala je minobacačka četa i tehnički vod, stim što su vezisti bili stalno uz štab brigade, a mitraljeska četa je rasformirana jer su njeni borci već ranije bili pridati ostalim bataljonima.

Za 29 maj komandant 118 nemačke divizije, sagledavajući konačno važnost Vučeva, planirao je bio napad grupe »Anaker« iz dva pravca: iz doline Sutjeske (od Ćureva) ka Koritniku i s. Mratinju i s juga (iz doline Vrbnice) ka Pivskom Javorku i Mratinju. Van svake je sumnje da je ova akcija u toku ovog dana bila od najveće važnosti i za nemačke i za celokupne naše snage. Ovlađivanjem Vučevom, Nemci bi uspeli da izbiju u pivski kanjon i zatvore dva jedina prolaza (staze kod Šćepan-Polja i Mratinja), koji sa Pivske Planine — gde se toga dana nalazila glavnina naših snaga i Centralna bolnica sa nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika, — izvode na zapad. Drugim rečima, za Nemce bi to značilo primaći se konačno svom cilju — ostvariti taktički obruč i pristupiti uništenju naših snaga u kanjonima Tare — Pive i Durmitora. Šta bi u onoj situaciji značilo gubitak Vučeva za naše snage, razumljivo je samo po sebi.

I tako su Nemci ovoga dana izvršili jak napad na razvučenu Majevičku brigadu sa krajnjom oštrinom i drskošću, rešeni da po svaku cenu ostvare svoj cilj, tj. ovladaju Vučevom i izbiju u kanjon Pive. Iz doline Sutjeske krenuli su izjutra u napad sa dva nepotpuna bataljona (1-vim i 3-ćim bataljonom 738 puka 118 divizije) koje su jakom vatrom u toku gotovo čitavog dana podržavali jedan artiljeriski puk i avijacija. Svi pokušaji Nemaca da se do podne probiju na pravcu Koritnika i Ždrela ostali su bez uspeha. Inače, mi smo veću pažnju obraćali na pravac preko Ždrela, jer je ovaj koliko-toliko povoljniji i prodorom Nemaca tim pravcem, naša brigada bi bila potpuno

razdvojena od Druge proleterske brigade. Toga dana je Druga proleterska brigada, koja je glavninom već bila izbila u dolinu Sutjeske kod s. Suhe, s. Tjentišta i dalje, imala na Vučevu, prema našoj brigadi, svoj desnokrilni bataljon sa kojim smo se bili povezali na položajima prema Ždrelu. Pošto se očekivao prodor Nemaca i dolinom Drine, to je upućen 3 bataljon prema Šćepan-Polju da spreči prodor neprijatelja tim pravcem.

Ali su Nemci učinili ono čemu se mi nismo nadali: dok su njihove glavne snage nastupale prema Koritniku i Ždrelu, koje je naša brigada uspešno zadržala, oni su se jednom četom (opremljenom planinskom opremom) probili pravcem Pusto Polje — Stožeri i oko podne zauzeli Stožere, gde se nalazilo jedno naše odeljenje. Time su nas iznenadili. No treba imati u vidu da se mi (ne samo Majevička, već i ostale brigade) nismo dotada susretali u borbi sa nemačkim alpinistima. Inače, tim pravcem se čovek, a pogotovu jedinica, teško mogu ispeti. Prema nekim podacima, Nemci su avionima doturili alpisku opremu. Za sigurnije kretanje kroz gotovo neprohodnu šumu koristili su i specijalno dresirane pse. Pod tim okolnostima odbrana naše brigade, na ovako širokom frontu i izrazito planinskom i pošumljenom zemljištu, bila je izuzetno teška.

Ovim prodorom Nemci su iako manjom snagom ugrozili bok naše brigade, koja je bila orijentisana ka Čurevu prema nemačkim glavnim snagama. To je prouzrokovalo malo povlačenje našeg desnokrilnog bataljona prema katunu Koritniku i Prolomu. Nemci, pošto su se dočepali ivice visoravni Vučeva, brzo su pojačali svoje snage, a njihova artiljerija i avijacija su tukle sve jače. Razvila se dramatična borba na život i smrt. Majevički borci, zalažući se do kranjih granica, trpeći velike gubitke i ispoljavajući izvanredno junaštvo, nisu ustuknuli, već su izvršili zadatak: oni su sprečili zauzimanje Vučeva znatno nadmoćnijem i posebno naoružanom i opremljenom neprijatelju za ovu akciju (dva njemačka bataljona i alpinisti, jačine oko 800 ljudi, dok je brigada imala u toj situaciji oko 400 boraca, jer je u prethodnim borbama imala preko 200 ljudi izbačenih iz stroja; a da se i ne upoređuje nadmoćnost Nemaca u artiljeriji i avijaciji). Prema tome, vodeći najkrvaviju borbu

protiv ove nemačke jedinice (grupa »Anaker«), od jutra do predveče brigada je potpuno zadržala Nemce na liniji Prolom — Zeleni Homor, tj. na severnom rubu platoa Vučevo i time stvorila vreme i prostor za protivnapad, kojeg su istoga dana predveče zajednički izvršili Šesta istočnobosanska i Majevička brigada.

Po pristizanju Šeste brigade, njeni bataljoni uvedeni su u borbu iz pokreta. Razvila se žestoka borba. Nemci, koji su bili navikli da do tog vremena izvršavaju svoj dnevni zadatak i pošto su već bili ostali bez podrške avijacije i artiljerije, pružali su ogorčeni otpor i branili svaki pedalj terena, jer su znali da im se iza leđa nalazi kanjon. Treći bataljon Šeste brigade, zajedno sa 4 i 2 bataljonom Majevičke brigade su obuhvatili levo nemačko krilo (kroz šumu) i brzim prodorom zauzeli važan vis Stožeri (k 1450); a jedna četa 1 bataljona Majevičke brigade probila se do samog prevoja Koritnika. Time je Nemcima bila otsečena otstupnica, usled čega je kod njih nastala panika. U tom momentu ostale snage obeju brigada (tad je pristizao i 3 bataljon Majevičke brigade) izvršile su snažan pritisak s fronta, što je dovelo do bezglavog povlačenja Nemaca u pravcu severa. Tad je na bojište stiglo i čelo Prve proleterske brigade.

Pored velikih gubitaka (izgubljenih, ranjenih, zarobljenih), znatan broj Nemaca stradao je u bekstvu niz gotovo okomite kanjone nekoliko stotina metara visoke; neki su ostali viseći po drveću i stenama, posle čega su ih naši borci zarobljavali. Tom prilikom zaplenjena im je skoro sva komora (oko 40 konja), sa velikom količinom municije koja nam je bila skoro sasvim ponestala i zato je bila važnija od svega drugog. Ovom prilikom, pored ostalih namirnica, zaplenjeno je i nekoliko korpi limunova. Može se zamisliti šta je to značilo za naše borce i rukovodioce, koji već desetinu dana nisu bili okusili hleba, a jeli su razne trave kiselice i neslanu konjetinu.

Koliko je za nemačku komandu bila važna ova akcija grupe »Anaker«[18] 29 maja, vidi se između ostalog po tome što

---

[18] Kao što je poznato, i južna kolona grupe »Anaker« pretrpela je neuspeh, jer je njen pokušaj da s juga (preko Pivskog Javorka) prodre u s. Mratinje i spoji se sa severnom kolonom — sprečen odlučnim dejstvom jednog bataljona Sedme krajiške brigade, 30 maja.

je, prema nekim podacima, general Liters (komandant nemačkih snaga u Petoj ofanzivi) odmah iza toga, kažu, smenio komandanta 118 nemačke divizije (iz čijeg je sastava ta grupa bila), a još pre toga i komandanta grupe »Anaker«. Da li je to tačno ili ne — nije bitno. Ali je bitno to da je taktički neuspeh Nemaca da ovladaju Vučevom ovoga dana bio od presudne važnosti i izvanrednog operativnog značaja i za jednu i za drugu stranu, za celokupne naše i nemačke snage. Koritnik, čijim se osvajanjem, odnosno gubitkom, rešavalo pitanje platoa Vučeva, koji je u toj situaciji bio od sudbonosne važnosti — postao je neočekivano glavno poprište.

Drug Tito, u svojoj analizi Pete neprijateljske ofanzive,[19] ukazujući da je neprijatelj učinio grešku time što nije zaposeo levu obalu Pive i Drine u vreme kad tamo još nije bilo naših jedinica, između ostalog, kaže:

»... No glavni momenat je neprijatelj propustio. Najopasnije, tj. zaposjedanje Maglića, Volujaka i Vučeva, bilo je osujećeno. Mogućnost probijanja naše glavnine bila je stvorena ...«

Majevička brigada je u ovoj teškoj borbi odigrala izvanredno važnu ulogu i časno izvršila zadatak po cenu krajnjih napora i dragocenih žrtava. Nemci su u ovom krvavom boju pretrpeli velike gubitke, dok su gubici naših jedinica bili srazmerno manji. Treba napomenuti da je ova borba, usled nemanja podataka, u dosadašnjim publikacijama nepotpuno a i sa dosta netačnosti prikazana.[20]

---

[19] Bilten Vrhovnog štaba br. 29—31 za jun — avgust 1943 godine.

[20] Tako se u knjizi Đure Kladarina *Slom IV i V okupatorsko-kvislinške ofanzive*, str. 324, zasluga za razbijanje i zbacivanje Nemaca sa Vučeva ovoga dana pripisuje Prvoj proleterskoj brigadi, iako je ona stigla na bojište u momentu kad su Nemci već bili razbijeni i nabačeni u kanjone Sutjeske i Drine. U knjizi Rudi Petovara *Šesta proleterska istočnobosanska brigada*, str. 187 kaže se da su u kritičnom momentu pristizale (jednovremeno, naša prim.) Šesta i Majevička brigada, iako je Majevička stigla dva dana ranije. U knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945* izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA od 1957, str. 142, takođe nije tačno izneto.

Ne mislimo time da sa navedenim autorima polemišemo, jer shvatamo da je do toga moglo doći iz prostog razloga — nemanja tačnih podataka (kao i po nekim drugim pitanjima, drugih jedinica itd.). Mi zato baš ovo i iznosimo da bi taj događaj istoriski bio tačno postavljen.

Brigada je 30 maja ostala na Vučevu, obezbeđujući pravac od s. Ćureva prema Ždrelu. Desno je bila Šesta istočnobosanska, a levo Druga proleterska brigada. U toku dana brigada se sređivala i odbila nekoliko novih manjih pokušaja Nemaca da se ponovo ispnu na Vučevo.

Maja 31 ona se, po dobivenom zadatku, spustila u dolinu Sutjeske, prošla kroz s. Ćurevo i izbila prema s. Šadićima. U oba ova sela (koja su još od 1942 godine bila potpuno uništena) nije naišla na neprijatelja. Nemci su bili na levoj obali Sutjeske. Brigada ustvari i nije dobila zadatak da forsira Sutjesku na otseku Ćurevo — Šadići, već da napadne neprijatelja na liniji s. Popov Most — s. Mrkalje (gde su Nemci imali svoj mostobran na desnoj obali Sutjeske).

Ovde treba napomenuti da je održavanje veze između naših brigada i bataljona u toj situaciji bilo izvanredno teško i da se vršilo isključivo kuririma. To je pretstavljalo uopšte veliki problem i poteškoću, a redovno je dovodilo do gubljenja dragocenog vremena i često onemogućivalo da se neprijatelju parira, a pogotovu da se preduhitri. Slobodno možemo reći da se nedostatak savremenih tehničkih sredstava veze (radiostanica i sl.) u ovoj situaciji teže odražavao nego nedostatak svih drugih sredstava pa i municije, do koje se redovno dolazilo zaplenjivanjem od neprijatelja, dok su se sredstva veze, naročito od Nemaca, teško mogla zapleniti. Nemci su neuporedivo bolje stajali u tome. Nama se tih dana redovno dešavalo da sa zakašnjenjem primimo naređenje od pretpostavljenog štaba (u ovoj situaciji štab brigade je primao naređenja od Štaba Druge proleterske brigade). Dok stigne naređenje od jednog do drugog štaba brigade, često je znalo proći dan ili noć (samo da se kurir ispne iz doline Sutjeske na Vučevo trebalo je 5—6 sati). Za to vreme situacija na frontu obično bi se velikim delom, ili potpuno, izmenila. — Tako je bilo i ovoga dana. Štabovi Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade nisu se — u nedostatku vremena — prethodno dogovorili i utanačili kako da izvrše prodor preko Sutjeske u pravcu severa. I drugo, štab naše brigade je dobio zadatak da napadne na s. Šadiće i dalje

produži na Popov Most. Zato se i moglo dogoditi ovoga dana da početni i značajan uspeh Šeste istočnobosanske brigade (kad je njen jedan bataljon već bio prešao preko Sutjeske kod s. Čureva i krenuo prema dominantnom visu Đurđevići (k 1062) — ostane neiskorišćen, jer su Nemci brzo reagirali i odmah odbacili ovaj usamljeni bataljon na desnu obalu reke. (Posebno je pitanje da li je ovaj važan napad trebalo izvoditi na ovako širokom frontu, sa razdvojenim i brigadama i bataljonima; svakako da je bolje moglo biti da su obe brigade dejstvovale prikupljeno, na užem frontu itd.) I eto tako, greška učinjena ovoga dana — nije se mogla ispraviti sledećih. Propuštena šansa više se nije ponovila, jer su Nemci odmah iza toga, narednih dana, stalno pojačavali svoj front na levoj obali Sutjeske od Košura do njenog ušća, privlačenjem preostalih snaga 118 nemačke lovačke divizije i drugih.

Tokom narednih dana, tj. prve nedelje juna, Majevička brigada vodila je teške borbe u dolini Sutjetske kod s. Popov Most i s. Mrkalje u cilju likvidiranja neprijateljske odbrane u zahvatu ovih sela. Ovo je bilo u neposrednoj vezi sa napadom Druge proleterske, a odmah zatim i Šeste istočnobosanske brigade na Košur. Cilj ovih napada bio je proboj u pravcu s. Vrbnice, jer je to najkraći i najpovoljniji pravac za probijanje ka Zelengori i dalje na sever. To je, po zamisli Vrhovnog štaba, trebalo da bude glavni pravac proboja svih naših snaga. Ali su to Nemci na vreme uočili, dovodili nove i nove snage i najupornije se branili. To je ustvari bio severni krak njihovih klešta (u odnosu na južni s pravca Grab — Suha), čijim je stezanjem trebalo potpuno zatvoriti front na Sutjesci (pošto im se izjalovila namera da to ostvare preko Vučeva u kanjonu Pive). Za sve to, utvrđeni rejon Košur — s. Popov Most — s. Mrkalje — Borovno, trebalo je da bude — i bio im je — glavni oslonac.

Noću 31 maj/1 jun Majevička brigada izvršila je jak noćni napad na s. Popov Most i Mrkalje. Nemci su bili iznenađeni. Desnokrilni bataljon prodro je do same reke, naneo nemačkoj odbrani velike gubitke, zarobio komoru i dr. Minobacačka četa, koja se nalazila na položaju kod Podstijene,

nanela je Nemcima osetne gubitke. Ali, nismo imali (kao i obično) rezerve da bismo proširili uspeh; sva tri bataljona bila su u liniji. Nemci su izvršili protivnapad, koji su naše jedinice delimično odbile. I tako se odvijala oštra borba čitavu noć. Pred svanuće brigada se povukla u rejon izvora Javorak. Dejstvujući artiljerijom od Bastasa na naše položaje, Nemci su jačom koncentracijom tukli i rejon Javorka gde se nalazio štab brigade. Tom prilikom ranjen je izvestan broj drugova iz prištapskih delova brigade, a između ostalih poginuo je i poznati kurir štaba brigade omladinac Perić. Dejstvo artiljerije bilo je potencirano lomljenjem drveća u šumi. Borci bataljona bili su manje izloženi ovoj vatri.

Preko dana brigada je manjim snagama držala front prema neprijatelju. Sledeće noći napad je ponovljen. Ali, usled pretrpljenih gubitaka, kao i zbog toga što je dobio pojačanje, neprijatelj se još bolje utvrdio i bio oprezniji, te su naši izgledi na uspeh bili još slabiji. Tako su se, još dve noći, odvijali naši frontalni napadi na ovom delu fronta, pri čemu smo trpeli znatne gubitke. Posle nekoliko dana našu brigadu smenila je Treća krajiška, inače tada znatno jača nego Majevička. No i pored toga, front nije mogao biti probijen na ovom pravcu.

Borbe za položaj Popov Most — Mrkalje bile su vrlo teške i krvave. Za pet dana brigada je imala oko 70 mrtvih i ranjenih boraca. U ovim borbama, između ostalih, teško je ranjen komandant 1-vog bataljona, drug Miljenko Cvitković, španski borac [proglašen narodnim herojem]. Posle dva dana u teškim mukama podlegao je ranama.

Gubitak komandanta 1-vog bataljona, hrabrog španskog borca druga Miljenka, teško je pogodio čitavu Majevičku brigadu, jer je on svojim herojskim držanjem i ranije, kao i u svom poslednjem jurišu na Popovom Mostu, bio primer neustrašivosti mlađim drugovima.

Gubici neprijatelja bili su takođe osetni.

Situacija u brigadi bila je teška. Veliki gubici u proteklim borbama i sve veći broj ranjenika u brigadnoj bolnici,

smanjivali su iz dana u dan udarnu snagu brigade. Treba napomenuti da, posle pokreta brigade iz Sandžaka, nijedan teži ranjenik nije više išao u Centralnu bolnicu, kao što je dotle bila praksa, jer je bilo nemogućno transportovati ranjenike sa Vučeva ili Sutjeske natrag preko Pive. S druge strane, i sami ranjenici to nisu želeli. U brigadnoj bolnici su se sa brigadom osećali sigurnijim iako su mogućnosti lečenja bile vrlo oskudne. U takvim uslovima velika pažnja obraćena je teškim ranjenicima, kojih je tih dana bilo oko 50, kako od strane štaba brigade, tako i partiske organizacije. Za nošenje teških ranjenika dati su svi konji, sem nekoliko najpotrebnijih za teška oruđa. Samim tim brigadna i bataljonske komore su takoreći rasformirane. Zaplenjena hrana od neprijatelja prvo je odvajana za ranjenike. Kada se 4 juna zaliha u hrani za čitavu brigadu svela na jednu jedinu kravu, štab brigade je odredio da se ta krava dodeli i zakolje samo za ranjenike. Uzgred treba napomenuti da je naša brigada, kao najmlađa, baš najviše trpela zbog slabe ishrane, jer je u ofanzivu ušla sa vrlo oskudnim komorama. Nije onda čudo što naši borci i rukovodioci nisu preko dve nedelje videli i okusili hleba. Ali, sve u svemu, najteži trenuci u tom vremenu bili su kad smo se morali rastajati sa teškim ranjenicima, koje smo morali ostaviti na Vučevu i padinama prema Sutjesci, prosto zato što ih nije bilo mogućno nositi, a konja nije više bilo (imati konja je za mnoge ranjenike značilo spasen život).

Nošenje ranjenika na nosilima preko kanjona Pive, Sutjeske i dr. bilo je nemogućno. Sećamo se pobliže jednog takvog rastanka. Jedan komandir voda ranjen je bio od avionske bombe koja mu je potpuno odnela obe noge (gornji deo tela ostao je nepovređen). Videvši da brigada kreće, pozvao je jednog rukovodioca iz štaba brigade i zamolio da ga ubije. Ovaj ga je tešio. No, ranjeni drug je uporno molio — pištolj. I, šta smo mu drugo mogli reći, nego — da će naići Centralna bolnica, da će ga ona prihvatiti . . . Ali ona nije stigla ni do ovog, ni do mnogih drugih ranjenika, jer je i sama stradala. To je bio težak rastanak. Takvih je bilo više, znanih i neznanih . . .

No i pored svih poteškoća koje je brigada iz dana u dan savlađivala, a koje su manje-više bile zajedničke za sve brigade, kao i onih koje su — iz navedenih razloga — našu brigadu posebno pogađale, borbeni elan naših boraca i rukovodilaca bio je na primernoj visini. Moralno-politička svest naših ljudi bila je u stanju da savlada te natčovečanske napore, pa i još veće. Prosto se čovek pita kako objasniti zbilja junačko držanje naših boraca i rukovodioca i u onim uslovima, jer: dok naši borci neumorno, iz dana u dan, jurišaju, imaju svega po desetak metaka na pušku, dotle Nemci neštedimice gađaju iz svojih »šaraca« sa nanizanim redenicima i stokovima municije pored sebe; dok su Nemci obučeni od glave do pete i hrane se paštetama, maslacem i limunovima, dotle mnogi naši borci nemaju ni opanke i bukvalno po nedelju i više dana ne vide i ne okuse hleba... Pa ipak, borbeni moral naših jedinica i snalažljivost naših starešina nadmašili su neprijatelja. Svaki borac i rukovodilac, svih brigada, pa i naše, bio je prožet dubokom svešću pravednosti naše borbe i bio je spreman da dâ sve od sebe i — dao je. Ta odlučnost, ta rešenost, došla je naročito do izražaja u ovim najtežim trenucima Pete ofanzive. Zar treba naglašavati da za vreme čitave ofanzive nije bilo u brigadi nijednog slučaja neizvršenja naređenja, gubljenja ili dezertiranja i sl.

NA DONJIM BARAMA

Brigada je 6 juna izvršila po dobivenom naređenju pokret iz doline Sutjeske, preko Plana, Polja i Dragoš-Sedla (na Vučevu) za s. Tjentište. Od s. Ćureva do s. Tjentišta rastojanje pravom linijom iznosi oko 5 km, a dolinom Sutjetske — nekoliko kilometara više, tj. oko 2 sata hoda. Međutim, s obzirom na to da je neprijatelj držao Borovno, s. Mrkalje i druge položaje na desnoj obali reke, jedina mogućnost za izvršenje pokreta bio je zaobilazni, ustvari, nekoliko puta duži put — preko Vučeva. Trebalo je penjati se na Vučevo (preko 1.000 m visinske razlike) i isto toliko spuštati se sa njega. I kada se uzme u obzir iznurenost i iscrpenost boraca — onda se može razumeti to što je brigadi za izvršenje ovoga pokreta trebalo

više nego čitav dan: iz rejona s. Čureva pošlo se oko podne, a u s. Tjentište se stiglo sutradan po podne (negde oko Dragoš-Sedla se prenoćilo). Time želimo ukazati na to kako je u ovoj situaciji, na ovakvom zemljištu i u ovim uslovima, bilo otežano i vrlo usporeno kretanje i rokiranje jedinica s jednog dela fronta na drugi.

Pri polasku je štabu brigade nagovešteno da se u Tjentištu treba povezati sa Štabom Šeste istočnobosanske brigade koja je napadala na Košur. Međutim, pri prolazu kroz s. Tjentište komandant Prve proleterske divizije Koča Popović pitao je jednog člana štaba brigade kuda idemo. Ovaj ga je obavestio o ovome i dodao da je jedan bataljon zaostao i da će uskoro pristići. Na to je drug Koča naredio da odmah vratimo brigadu i preko s. Suhe krenemo za Donje Bare, gde ćemo se povezati sa Štabom Druge dalmatinske brigade i zajedno s njom po svaku cenu sprečiti prodor Nemaca od G. i D. Bara prema s Tjentištu; zaostalom bataljonu da pošaljemo vezu pa da i on ubrzano krene za nama. Nešto ranije komandant brigade primio je ovo isto naređenje od Vrhovnog štaba, preko komandanta Druge divizije na Dragoš-Sedlu. Tako smo i postupili i odmah krenuli. Oko 15 časova 8 juna štab brigade je stigao u rejon D. Bara nešto ispred brigade, da bi se upoznao sa situacijom i dobio u vremenu za razvoj bataljona. Usput smo sreli i komandanta Druge dalmatinske brigade Ljuba Vučkovića, koji je par sati ranije bio ranjen na položaju.

Dalmatinska brigada je već nekoliko dana, uspešno zatvarala pravac od gornjeg toka Neretve prema Sutjesci i krajnjim naporima, po cenu velikih gubitaka, sprečila prodor Nemaca ka Tjentištu. Ali, u ovim otsudnim momentima njeni redovi bili su već znatno proređeni: oko polovine ljudstva bilo je izbačeno iz stroja. Nedostajalo joj je mogućnosti da zatvori sve pravce prodora neprijatelja. Odmah smo shvatili situaciju i odlučili da iz pokreta napadnemo u bok neprijateljsku kolonu koja je trenutno bila najopasnija, a koja je iz doline Sutjetske preko Planinice nastupala pravo na Donje Bare (u isto vreme druge dve kolone napadale su koncentrično ka Barama — položajima Druge dalmatinske brigade i to srednja preko

Tovarnice, a leva preko Uglješina Vrha). I tako je u pravcu Planinice uveden u borbu bataljon za bataljonom, kako je koji pristizao. Pojava naše brigade na boku nemačke kolone, pokretom kroz šumu, iznenadila je Nemce. Majevički borci su u snažnom naletu zbacili Nemce sa kamenite kose. Nekoliko desetina Nemaca ostalo je na kamenjaru, a ostali su se povukli ka jugu prema Tovarnici (njihovoj srednjoj koloni), pri čemu je izvestan broj stradao u ambisima. Jedna naša četa je na nekom proplanku zarobila odeljenje Nemaca — njihovo bočno osiguranje (od kojih smo saznali da pripadaju bataljonu 7 SS divizije i da su prethodnog dana stigli od Gacka). Naša brigada je u toj borbi izgubila oko 30 drugova.

Posle ovoga je nemačka srednja kolona zaostala, pa zatim, okrećući front prema brigadi, krenula na juriš, ali smo je vatrom odbili.

Leva nemačka kolona, pošto je predveče izbila do G. Bara, zastala je takođe iako joj je do D. Bara preostalo svega oko kilometar prostora. Bilo je očigledno da je stala zbog toga što su srednja, a naročito desna, kolona pretrpele neuspeh i što su zaustavljene. Tokom noći Nemci nisu produžavali napad.

Tako se i ovoga dana Majevička brigada, neočekivano za Nemce, našla na delu fronta koji je u ovoj kritičnoj situaciji bio veoma značajan. Brzim i energičnim dejstvom ona je, nema sumnje, dala značajan doprinos, tj. odložila je pad D. Bara za jedan dan, u ovoj dramatičnoj situaciji kada je za uspešno izvlačenje i proboj glavnine Glavne operativne grupe bio presudan i dragocen svaki sat dužeg držanja ovoga fronta.

U toku noći 8/9 juna brigada se prikupila na kosama nešto istočnije od D. Bara, produžujući front Druge dalmatinske brigade, u očekivanju da sledećeg dana zajednički nastave dalje izvršenje dobijenog zadatka. Prema Planinici ostavljeni su osiguravajući delovi.

I, zaista, sutradan rano izjutra Nemci su sa svih pristupnih pravaca koncentrično krenuli u napad ka Donjim Barama. Prethodno su izvršili jaku artiljerisku pripremu i avijacijom snažno tukli naše položaje. Srećom, teren je ovde takav da pruža dobre uslove osmatranja i zaštite, dok je neprijatelj

bio prisiljen da se kreće čistinom. Po utrinama ove surove planine Nemci su napredovali u talasima, ali sve manje podržavani svojom artiljerijom i avijacijom ukoliko su se više približavali našem položaju. Naši su borci vatrom odbili nekoliko uzastopnih juriša Nemaca. Čitavim ovim krajem odjekivala je potmula tutnjava — čulo se gruvanje topova, jeka mitraljeza sa Maglića, Košura i Zelengore. Mi smo bili kao na nekoj jezivoj osmatračnici. Po razvoju i pomeranju vatre sve više prema severozapadu pratili smo herojski podvig — proboj naših glavnih snaga preko Sutjeske ka Zelengori. Ali po vatri od Tjentišta činilo nam se da je prolaz na tom pravcu već prekinut. I zaista, naše dve prepolovljene brigade osećale su se usamljenim, okruženim.

No, i pored svega toga, iako je situacija za nas iz časa u čas bivala sve teža, bili smo čvrsto rešili da do kraja i po svaku cenu izvršimo dobiveni zadatak. Takvo osećanje prožimalo je sve borce i starešine... Baš ti, najteži, momenti u ratu čine vojsku visokog morala sposobnom da izdrži najveće patnje i iskušenja i da borce i starešine toliko sjedine, da ih nikakav neprijatelj ne može savladati ni po cenu uništenja.

Nemci su i dalje produžavali sa svojim napadima. Ponovo su, u nekoliko mahova, tukli artiljerijom i bombardovali iz aviona naše položaje. Očigledno im se žurilo da se što pre dočepaju staze koja od D. Bara preko Stoca (k 1168) vodi za Tjentište.

Oko podne kurir nam je doneo naređenje da se odmah povučemo prema Tjentištu.[21] No nije bilo lako usred dana otkačiti se od Nemaca, jer su oni bili podišli našim položa-

[21] U ranije pomenutoj knjizi Đure Kladarina (sa čijim se — uzgred rečeno — zaključcima po svim bitnim pitanjima iz Pete ofanzive u najvećem broju slučajeva slažemo), na strani 347 stoji da je ovoga dana »razbijena odbrana Majevičke i 2 dalmatinske brigade i obje brigade su nabačene u Sutjesku« (u nekim drugim publikacijama ovo je na sličan način objašnjeno). Međutim, ovo nije tačno. Prvo, što njihova odbrana ovog dana defakto nije razbijena, i drugo, što one nisu nabačene u Sutjesku, već su uredno otstupale po izričitom naređenju koje su dobile. Ne tvrdimo da one do kraja toga dana ne bi bile potisnute pred daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama, ali je činjenica da nisu razbijene i nabačene u Sutjesku. No sasvim nam je razumljivo što se i Kladarinu i drugima ovo moglo desiti, jer nisu raspolagali tačnim podacima.

jima i gotovo nas okružili sa svih strana. Jedina otstupnica preko V. Siljevice i Vilinjaka činila nam se nemogućnom zbog neprohodnosti, urvina i bespuća. I kada su Nemci ponovo krenuli na naše položaje, mi smo se kroz jednu dubodolinu probili kroz njihov raspored i dohvatili se pomenute staze za Tjentište, gde su obe brigade stigle ovoga dana (9 juna) predveče.

Tako se završila jedna od najznačajnijih borbi u kojoj je Majevička brigada, iako kraće vreme, učestvovala u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Van svake je sumnje da njen udeo u zadržavanju neprijatelja na najopasnijem pravcu — južnom kraku klešta, u ovoj više nego kritičnoj situaciji za naše snage (kada je general Liters smatrao da je »nastupila poslednja faza borbe — čas uništenja Titove armije do poslednjeg čoveka«) — značajan. Drugim rečima, odlučno dejstvo Majevičke brigade 8 juna, u trenutku kada su snage Druge dalmatinske brigade bile na izmaku, bilo je za taj pa i sledeći dan svakako veoma značajno. Time ne mislimo da ovim umanjujemo herojsku borbu Druge dalmatinske brigade na Barama — jer se ona umanjiti ne može, pošto je »odigrala jednu od najznačajnijih uloga u epopeji borbe Glavne [operativne] grupe za izlaz iz opkoljenja«. Mi na ovom mestu želimo da istaknemo udeo majevičkih boraca koji su u toku 8 i 9 juna, rame uz rame sa dalmatinskim junacima, časno i do kraja izvršili dobiveni zadatak. Ovo iznosimo utoliko pre što, sticajem okolnosti, o herojskim podvizima Majevičana na Barama u tim teškim ali slavnim danima, nije do danas skoro ništa zapisano.

KROZ ZELENGORU

Pred Tjentište su obe brigade stigle predveče 9 juna. U to vreme Nemci su već bili izvršili ispad sa Košura u pravcu Ozrena, na kojem su ih zadržali 1 i 2 bataljon Šeste brigade. Već po izbijanju pred Tjentište (ispod Ravnog Borja) naišli smo na mitraljesku vatru od s. Krekova i artiljerisku sa juga. Iznenadili smo se kad smo čuli da su Nemci već bili izvukli topove na vrh Maglića (!). Instinktivno smo okrenuli na zapad,

uz Usovički Potok da bismo izbegli vatru. Nekoliko drugova je poginulo, a nekoliko ranjeno. U toj mučnoj situaciji najteže je bilo ranjavanje u nogu, jer je to značilo smrt — ranjenike niti je mogao niti imao ko nositi, a svakog trenutka moglo se očekivati da će Nemci od s. Krekova, izbiti u Usovički Potok.

Iscrpenost ljudi bližila se kulminaciji. Jedni su posrtali od zamora, drugi su padali od vatre neprijatelja. Bila je to teška i mučna situacija. Nemci su zauzećem Krekova već bili presekli poslednju stazu na pravcu proboja, koja vodi preko Milinklade za Vrbničke Kolibe, kuda je trebalo da za ostalim brigadama prođemo. Trebalo je kretati se što brže, a kolona je prosto milela. U takvoj situaciji ljudi se, takoreći, nisu ni obzirali na vatru neprijatelja i samo ih je neposredni sudar s njim mogao brže pokrenuti napred. I tako je brigada tek pred mrak stigla na kosu između Ozrena i Pleća — u zadnji čas, i padom mraka spustila se u dolinu Hrčavke zajedno sa Drugom dalmatinskom brigadom. I tek tu je dobila kakav — takav odmor. Sećamo se tog prizora. Izmešane razne jedinice. Grupe boraca naložile vatre duž čitave kose Debele Ravni. Borci peku konjetinu, ukoliko se do nje došlo. Nailazi drug Tito i neki članovi Vrhovnog štaba. Bio je sa previjenom rukom — tog dana je ranjen — no vedar, iako ozbiljan. Na licu mu se mogla zapaziti čvrsta rešenost i uverenost da ćemo se probiti. Još je stizao i da se našali sa ponekim borcem. Prisustvo druga Tita značilo je ogromno za sve nas. Svaki je želeo da ga vidi. Radovali smo se što je izbegao smrtnu opasnost koja mu je pretila ovog dana na Milinkladi. Zaboravili smo i na glad i na umor. Drug Tito je tu, među nama. Sve će se dobro svršiti... Probićemo se — čvrsto smo verovali. Tako je i bilo.

Pošto su Nemci već bili izbili na susedne visove, prema Ljubinu Grobu, V. Košuti, Ozrenu i dr., a da ne bismo otkrivali svoj raspored, drug Tito nam je naredio da pogasimo vatre. No u ovakvoj situaciji, kada je svaki čovek osećao nužnu potrebu za bar jednim kakvim-takvim dnevnim obrokom — parčetom konjetine — (ako uspe da dođe do njega) — to naređenje nije bilo lako sprovesti. Vatre su pogašene. Ali čim je drug

Tito sa svojim najbližim saradnicima krenuo ka Vrbničkim Kolibama, vatre su ponovo oživele...[22]

U toku noći brigada je preduzela pokret ka Lučkim Kolibama, gde smo stigli sledećeg dana izjutra. Taj dan — 10 jun — objektivno je za nas najteži dan u Petoj ofanzivi, iako nismo vodili borbu. Zbijen na uzak prostor između V. Košute i Ljubina Groba, Vrhovni štab sa sedam brigada proveo je čitav dan u očekivanju pada mraka i dolaska Sedme baniske divizije, da bi tokom noći (kada prestane bombardovanje nemačke avijacije) produžio dalje probijanje na sever.

Nemački avijatičari su približno tačno otkrili naš raspored — po utrtim stazama prethodnog dana i noći — iako su sve jedinice bile po okolnim šumama. Oni su tokom čitavog dana, eskadrilama koje su se smenjivale, snažno bombardovali i mitraljirali čitav taj teren. Mi, kao i inače, nismo imali protivavionskih oruđa, radi čega su se Hitlerovi avijatičari spuštali takoreći do samih vrhova stabala. Sećamo se naročito jednog naleta koji je pogodio deo šume u kojoj je bila brigada. Nekoliko avionskih bombi palo je nedaleko od štaba i prištapskih delova. Jedna bomba ubila je tri druga, a nekolicinu ranila. Ostale su pale nešto niže. Od poginulih sećamo se druga Nede Basareka iz Brčkog. Bomba mu je odnela glavu na jednu, ostali deo tela na drugu stranu.

Toga dana primljeno je naređenje da se sve preostalo teško naoružanje zakopa kako bi se još više ubrzao pokret jedinica i preostalom tovarnom stokom pomogao transport ranjenika. Tada su zakopani minobacači, a borci iz minobacačke čete raspoređeni su u ostale bataljone. Time je i rasformiran 5 bataljon (pratećih oruđa).

U toku noći 10/11 juna brigada je krenula u sastavu leve kolone preko Mrčin-Planine. Na Mrčin-Kolibama primili smo naređenje prema kome Šesta istočnobosanska i naša brigada treba da nastave probijanje pravcem s. Zakmur — s. Trebičina

---

[22] Poznato je kako je tom prilikom jedan borac iz Druge dalmatinske brigade odgovorio drugu Titu kada mu je ovaj rekao da gasi vatru: »E, ne bi je gasio, pa da i drug Tito naredi«. No, pošto su mu rekli da je to baš drug Tito, on je, izvinjavajući se, odmah ugasio vatru. Drug Tito se, naravno, nasmejao na to...

i dalje na sever prema istočnoj Bosni, tj. da pređu r. Bistricu i komunikaciju Foča — Kalinovik, nešto zapadnije od Foče. Ovo je bilo potrebno radi razvlačenja neprijatelja kao i rasterećenja i bočnog obezbeđenja glavne kolone, koja se probijala preko Rataja ka s. Miljevini i dalje prema Jahorini.

Istom prilikom kada je drug Tito izdao ovo naređenje štabu naše brigade, odao je i priznanje majevičkim borcima ističući da su se oni, iako mladi i nedovoljno iskusni, uvrstili među najbolje borce naše Narodnooslobodilačke vojske.

Po prijemu ovog naređenja sazvan je sastanak svih komunista brigade na kome je preneto ovo priznanje druga Tita Majevčanima, kao i naređenje da se ide u istočnu Bosnu. Istovremeno je podvučena potreba budnosti jer je brigada te noći prviput obezbeđivala Vrhovni štab.

Priznanje druga Tita kao i naređenje da sa Šestom istočnobosanskom brigadom idemo u istočnu Bosnu, oduševljeno su primili naši borci. Iz njega smo videli da je kritična situacija koja je već danima trajala prebrođena. Pomisao da ćemo se kroz nekoliko dana naći na terenu istočne Bosne gde su naši borci i rukovodioci poznavali takoreći svako selo, svaku čuku, ispunjavala nas je posebnim samopouzdanjem.

U toku 12 juna brigada je preko zaseoka Ratkovac stigla u Zakmur. Tu smo prviput, posle nekoliko nedelja borbi i pokreta, naišli na selo — ljude; tu se brigada posle dugog vremena nahranila.

U drugoj polovini noći 12/13 juna brigada je iz s. Zakmura produžila pokret za s. Trebičinu, zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom. Uzoru su se naš čelni bataljon i dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade sukobili sa nemačkom kolonom iz sastava 369 divizije, jačine jedne borbene grupe, koja se pravcem Foča — s. Đedevo — s. Trebičina kretala prema s. Rataj i s. Jeleč, da tim pravcem nanese udar u bok naše glavne snage koja se, sa Vrhovnim štabom probijala preko s. Rataja na sever, pošto Nemcima to nije bilo uspelo duž same komunikacije Kalinovik — Foča. Kao što je poznato, prethodnog dana je Prva proleterska divizija probila poslednji nemački

obruč na Zelengori, između s. Jeleča i s. Miljevina, što je bilo od najveće važnosti.

U susretnoj borbi naše jedinice potisle su neprijatelja u istočni deo sela Trebičina. U toku dana obe brigade vodile su borbu sa neprijateljem kome su pristizala pojačanja, i odbile njegove pokušaje da zauzmu selo i produži dalje prema s. Rataj. Neprijateljska avijacija tukla je rejon s. Ocrkavlje, pokušavajući da time spreči prelaz ceste našoj glavnoj koloni, nanoseći joj pri tome gubitke. Od s. Trebičine smo bili u nemogućnosti da ma šta učinimo — pomognemo iako smo događaje osmatrali čitav dan kao na dlanu. Rejon Trebičine tukla je neprijateljska avijacija samo u dva maha.

Izbijanje naših dveju brigada u rejon Trebičina i čvrsto držanje tog rejona u toku 13 juna bilo je od posebne važnosti i značaja, jer je time onemogućena namera Nemaca da sa tog pravca izbiju u Rataj i spreče prelaz naše glavne kolone preko komunikacije Foča — Kalinovik.

Predveče 13 juna oba štaba brigade — ocenjujući da bi dalje naše probijanje na sever bilo neizvodljivo (jer su Nemci, pored ostalog, već bili zaposeli dominantne visove: Kmuricu (k 1146), sa desne, i Gradac (k 909), sa leve strane r. Bistrice) — odlučila su da pomenutu komunikaciju pređu iza glavne kolone, tj. preko s. Rataja i Ocrkavlja. Tako je i postupljeno i brigada je u prvo svitanje 14 juna prešla cestu kod Ocrkavlja — bez borbe, posle čega se razmestila u selu Miljevini, zaseok Borjanice. Tog dana brigada je izišla iz poslednjeg obruča na Zelengori.

Posle kraćeg sređivanja i delimičnog odmora, na južnim i jugoistočnim padinama Jahorine brigada je zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom 21/22 juna prešla prugu Višegrad — Sarajevo kod železničke stanice Dub, posle čega se prikupila u s. Podgaj i Brčigovo (3 bataljon prebacio se sledeće noći). Tom prilikom brigada nije vodila veće borbe.

* * *

Jednomesečne borbe koje je Majevička brigada vodila u toku Pete neprijateljske ofanzive na Trovrhu, Zavajitu, Zlatnom Boru, Vučevu, Sutjesci, Popovom Mostu, Barama i drugim

mestima, najteže su, najkrvavije, ali i najslavnije od svih u kojima su naši borci i rukovodioci dotle učestvovali. U tim borbama brigada je pretrpela vrlo velike gubitke — ona je iz ofanzive izišla više nego prepolovljena. Od ukupno oko 650 ljudi, sa koliko je brigada stigla početkom aprila iz istočne Bosne, iz Pete ofanzive je izišlo svega oko 300. Ovde je obuhvaćeno oko 200 sposobnih boraca i oko 100 ranjenika koji su se kretali sa brigadom. U periodu do početka ofanzive brigada je imala oko 80 gubitaka (smrtnih i ranjenih — upućenih u Centralnu bolnicu), a u toku ofanzive oko 270, od kojih oko 130 poginulih i oko 140 ranjenih. Pri tome treba imati u vidu da je među ranjenima bio znatan broj onih koji su zaostali iza svojih jedinica jer su se, ostavši bez ikakve obuće, onesposobili za dalji veoma naporni pokret. Zbog toga je jedan deo ovih drugova stradao, a drugi se — sam, naknadno probijao ili priključio drugim našim jedinicama.

Brigada je u ofanzivu ušla bez dovoljno iskustva iz borbe sa takvim neprijateljem kao što su bile tada odabrane i specijalno opremljene nemačke jedinice. Ali je i pored toga brigada bila na moralno-političkoj visini; njeni borci i rukovodioci bili su duboko svesni i težine situacije i važnosti zadataka koji su pred njih postavljeni. Oni su bili spremni da daju sve od sebe za stvar pobede. I — dali su. O tome najrečitije govore vrlo veliki gubici brigade, a i nepokolebljivo, samopregorno i uspešno izvršenje i najtežih zadataka. U ovim borbama su lakše pa i srednje ranjavani ostajali u jedinicama. Ovo se odnosi i na komandni kadar, jer je dobar deo članova bataljonskih štabova i četnih rukovodstava bio jedan, dva i više puta ranjavan i gotovo su svi nastavljali da vrše svoje dužnosti.

Na padinama Trovrha, Vijenca, Zavajita i Kušlata, na Zlatnom Boru, Vučevu, Popovom Mostu, na Donjim Barama, Trebičini i drugim poprištima Pete neprijateljske ofanzive posejani su grobovi neustrašivih boraca Majevičke brigade, kao što su bili Miljenko Cvitković-Španac, Tešo Tešić, Aleksandar Vokić, Marko Lukić-Jankovac, Fadil Bešlagić, Joco Petrić-Obrenović, Vojo Spasević-Šuco, Srbo Subotić, Neđo Đokić, Svetozar Vasić, Savo Rankić, Sumbul Bararon i mnogi, mnogi drugi.

Boreći se tokom ofanzive rame uz rame sa proleterskim i drugim brigadama, borački i starešinski kadar naše brigade prekalio se kroz ovaj najteži ratni ispit, stekao dragoceno ratno iskustvo i još više se učvrstio u uverenju o pravednosti ciljeva naše borbe i neminovnosti pobede naših naroda koje predvodi KPJ na čelu sa drugom Titom.

I, zaista, skori dani posle ofanzive dokazali su da dragocene žrtve koje je brigada u ofanzivi dala nisu bile uzaludne. Već u toku leta 1943 godine preživeli borci i rukovodioci brigade bili su u mogućnosti da prime u svoj sastav preko 1.500 novih boraca. Iskustvo i prekaljenost boraca sa Sutjeske bili su od velikog značaja u novim okršajima. Oni su ga nesebično prenosili na nove i nove borce koji su u brigadu pridolazili sve do kraja rata, do konačnog oslobođenja; oni su u omasovljenoj i preporođenoj Majevičkoj brigadi — i drugim brigadama i odredima koji su kasnije iz njenog sastava formirani — bili borbeno jezgro, iskusni i prekaljeni starešinski kadar.

Borbe Majevičke brigade u Petoj ofanzivi ostaće ispisane u njenoj istoriji kao i u istoriji naroda Majevice i Semberije zlatnim slovima. Na herojskim primerima boraca svih naših brigada sa Sutjeske učiće se mlade generacije kako se voli svoja sloboda i kako se gine za nju.

Pero KOSORIĆ i Vukašin SUBOTIĆ

RANJENICI U BICI NA SUTJESCI

Već je u više navrata istaknuto koliki je značaj imalo prisustvo ranjenika za rad naših operativnih udarnih grupacija u toku Narodnooslobodilačkog rata, i to kako za njihovu brzinu kretanja, raspored, pravce i tempo dejstva, tako i za odluke o samom karakteru ovih dejstava (napad ili odbrana). Boj na planini Raduši iznad Prozora (»bitka za ranjenike«) jeste jedinstven primer koji ilustruje ovu sudbonosnu povezanost između ranjenika i borbenih jedinica, primer koji pokazuje kako je prisustvo veće skupine ranjenika uticalo da se mnoštvo raznih okolnosti ispreplete i zgusne do te mere da se *odbrana*, i to otsudna, odbrana sve do »biti ili ne biti«, nametnula kao jedino mogućno rešenje iako suprotno osnovnim principima vođenja partizanskog rata.

Mada se oblik vojnih dejstava koje je izvodila Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba u toku Pete neprijateljske ofanzive umnogome razlikuje od onih u Četvrtoj ofanzivi, ipak je celokupna situacija i dinamika boja u Petoj ofanzivi, gledana u celini, bila pod snažnim moralno-psihološkim i operativnim uplivom koji su vršile hiljade ranjenika i bolesnika nalazeći se pod okriljem borbenih jedinica. Dakle, ono što je, čini mi se, najviše zajedničko za Četvrtu i Petu ofanzivu barem

s našeg stanovišta, to je prisustvo velikog broja ranjenika u sklopu Glavne operativne grupe, to je koncepcija n o š e n j a r a n j e n i k a pod zaštitom i uz neposredno učešće samih borbenih jedinica.

Pokušaću da u ovome napisu prikažem najvažnija zbivanja u t.zv. Centralnoj bolnici, oko nje i povodom nje, da odredim kolika je bila specifična težina problema ranjenika u Petoj ofanzivi i da odgovorim na pitanje da li je m o r a l n a povezanost između ranjenika i boraca, kao apsolutni zakon i neprikosnoveni imperativ naše revolucionarne vojske, morala bezuslovno i u svakom trenutku da zadrži oblik krute o p e r a t i v n e povezanosti između jednih i drugih. Da li je koncepcija nošenja ranjenika bila, teoriski uzevši, jedina varijanta rešenja, odnosno, da li su postojali, praktično gledajući, makar i minimalni uslovi za neko drugo rešenje problema ranjenika, koje bi, u datoj situaciji, bilo prihvaćeno i shvaćeno kako od boraca tako i od ranjenika kao celishodnije od onog prvog pa makar i uz rizik da se i ovo drugo na kraju krajeva pokaže za same ranjenike opet kao necelishodno?

Istoriska pravičnost zahteva da se sva zbivanja iz onog vremena posmatraju i ocenjuju u o n d a š n j e m o k v i r u, u svetlosti ondašnjih konkretnih uslova. Ali ništa manji nije ni zahtev naše sadašnjosti i, još više, zahtev eventualne budućnosti. Dug prema budućnosti obavezuje nas da se, u izvesnoj meri, izdignemo iznad ondašnje stvarnosti, iznad samih sebe, i da one događaje i naše postupke u njima posmatramo i sa stanovišta izgradnje naše sopstvene ratne veštine, tj. sa stanovišta eventualnih b u d u ć i h i n t e r e s a naše zemlje.

SITUACIJA UOČI OFANZIVE

Četvrta neprijateljska ofanziva značila je za naše ranjenike i sanitetsko osoblje u Centralnoj bolnici, dugotrajno marševanje u dužini od preko 500 km, uz savlađivanje takvih prirodnih prepreka kao što su klisure Neretve, Idbara i Gornje Bijele, Dindola i Drine i kao što su planinski masivi Prenja i Visočice. Četvrta ofanziva značila je glad, studen i pegavac. Najzad, i iznad svega ovoga, Četvrta ofanziva značila je tri-

jumf partizanskog morala i humanizma, najviši i najsudbonosniji domet Titove brige za ranjenog borca, značila je potvrdu našega iskustva da se dobrom organizacijom i visokim revolucionarnim moralom može postići i ono što u prvi mah izgleda nemogućno.

Dolaskom Centralne bolnice na teritoriju Sandžaka i Crne Gore, koncem aprila 1943 godine, posle 90 dana hodanja, kao da je postao dohvatljiv san svakog partizanskog ranjenika, san o mirnoj i toploj kući negde na slobodnoj teritoriji. Početkom maja 1943 Centralna bolnica, izuzev manjih svojih delova koji su se još zadržavali na levoj obali Drine (s. Beleni), »definitivno« se smestila u ovakvom svom rasporedu:

Bolnica br. 1 razmeštena je u selima Šćepan Polje (oko 100 ranjenika na nosilima) i Rudine (oko 400 ranjenika »konjanika«), i lečila je teške, nepokretne ranjenike;

Bolnica br. 2 razmeštena je u selu Hum i lečila je bolesnike od pegavog tifusa (svega oko 400 bolesnika);

Bolnica br. 3 lečila je rekonvalescente od pegavca, interne bolesnike i lake ranjenike (oko 2.500 bolesnika i ranjenika). Ova bolnica bila je razmeštena na široj prostoriji sandžačke visoravni, između Drine, Ćeotine i planine Ljubišnje, u selima: Čelebiću, Ječmištu, Borju, Rijeki, Hočevu i Suhom Polju. Sredinom maja će se jedan deo ovih ranjenika i bolesnika premestiti dublje jugoistočno u Sandžak uz desnu obalu Tare u sela Metrovac i Slatinu.

Ukupan broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je, dakle, početkom maja oko 3.000. Međutim, kada se procenjuje manevarska sposobnost Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u vezi sa pitanjem ranjenika, treba imati na umu da su i divizije i brigade vodile sobom znatan broj lakših ranjenika, prosečno po 150 u svakoj diviziskoj bolnici i oko 50 u svakoj brigadnoj ambulanti.[1] Dakle, uz Centralnu bolnicu

---

[1] Naš trupni sanitet bio je tada formiran ovako: u vodovima, četama i bataljonima bili su bolničari, u brigadama radili su lekari ili medicinari. Brigade su imale svoje ambulante za lečenje lakših ranjenika, a u borbi su razvijale brigadna previjališta. Pored toga, imale su i higijensku mobilnu ekipu. U diviziji je bila: diviziska mobilna hirurška ekipa, diviziska bolnica i četa nosilaca ranjenika.

treba još pribrojati barem 1.000 ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata koji su se kretali u sastavu svojih jedinica.

Radi što bolje spremnosti za pokret, svi delovi Centralne bolnice bili su organizovani na vojnoj osnovi: svaka od tri bolnice imala je samostalnu komandu sa intendanturom i delila se na bataljone i čete. Trijaža prema sposobnosti za pokret (pešačenje, jahanje ili nošenje na nosilima) morala je biti u svakom trenutku ažurna.

Opšte rukovođenje Centralnom bolnicom vršio je Sanitetski otsek Vrhovnog štaba u selu Rijeka — Radonjići, u čijem sastavu su, pored rukovodioca, bila još dva lekara, dr Herbert Kraus i dr Miroslav Šlezinger kao epidemiolog, i farmaceut Jela Žinjić. Rukovodilac Sanitetskog otseka je 1 april proveo na radu u bolnici Sedme divizije u pojatama na planini Visočici (s. Grušče), pregledajući bolesnike od pegavca. Tačno 12 dana posle toga pao je i on od pegavca. Početkom maja ušao je u fazu rekonvalescencije, a već 14 maja vratio se na dužnost. Početkom maja oboleo je od pegavca i dr Herbert Kraus. U takvoj situaciji pritiče u pomoć Centralni komitet KPJ dodeljujući Centralnoj bolnici i Sanitetskom otseku nekoliko komunista — aktivista (Rade Vilotijević, Vita Cvetković, Senka Vučković i drugi). Pored toga, u Centralnoj bolnici je, još od Bosanske Krajine, radila jedna posebna ekipa partiskih radnika. Ta ekipa je imala zadatak da organizuje partiski život među ranjenicima i da na taj način olakša rad Sanitetskog otseka i potpomogne pokret Centralne bolnice za vreme Četvrte ofanzive. Sredinom maja Sanitetski otsek je ojačan još i dr Vojom Đukanovićem i Stankom Martinovićem kao stalnim članovima.

Šire obezbeđenje prostorije koju je zaposela Centralna bolnica ostvareno je, pre svega, stalnim aktivnim dejstvom naših jedinica raspoređenih u širokom krugu koji se protezao do linije Kalinovik — Gacko — Nikšić — Kolašin — Mojkovac — Bijelo Polje — Plevlja — Goražde — Kalinovik. Pored toga, Vrhovni štab je imao u vidu i razne mogućnosti lokalnih i neposrednih ispada i neprijateljevih napada koji bi mogli ugroziti Centralnu bolnicu. Zato je, pored ovog šireg, operativnog obe-

zbeđenja čitave slobodne teritorije, posebno usmeravao ne samo pažnju nego i sam raspored nekih krupnih jedinica baš tako kako bi se postigla što bolja neposredna bezbednost Centralne bolnice.

U naređenju Štabu Sedme divizije od 9 maja Vrhovni štab, pored ostalog, napominje:

„1 XVI i VIII vašu brigadu rasporedite u selu Đeđevu sa zadatkom da zatvaraju pravac ka selu Trbušću i štite bolesnike u selu Beleni.

. . .

3 Naročitu pažnju obratite na vaše desno krilo, tj. na selo Đeđevo — ne smijete dozvoliti da vam nepr. prodre ka Trbušću i ugrozi bolesnike koji se još nalaze u selu Beleni, čija evakuacija ide vrlo sporo. Snosite punu *odgovornost* za bezbednost ovih bolesnika«.[2]

U opširnoj direktivi štabovima Druge proleterske, Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade od 10 maja Vrhovni štab ističe da je »zadatak ove operativne grupe da obezbjeđuje zapadni dio Sandžaka i zatvori pravce koji sa leve olale Drine vode ka Sandžaku, a naročito da spreči ispade neprijateljskih garnizona iz Foče i Goražda u pravcu naše slobodne teritorije, tj. ka Čajniču, Čelebiću i Šćepan-Polju... «

I dalje: »Imajte u vidu da se oko Čelebića i u Pivi — na Rudinama nalaze naše bolnice. Naročito oko Čelebića grupisan je gro naših bolesnika i ranjenika. Vaša operativna grupa ustvari i zaštićuje ove naše bolnice na označenoj prostoriji kao što vidite iz datog vam zadatka«.[3]

U daljem razvoju događaja, ukoliko se obruč neprijatelja sve više stezao, sve više i sve čvršće dolaziće do izražaja faktor »Centralna bolnica«, sve češće će sami štabovi divizija i brigada odvajati svoje već oskudne i nadasve dragocene snage radi neposredne zaštite ranjenika.

Može se reći da je mirni interval od dolaska Centralne bolnice u Sandžak pa do početka Pete ofanzive (tačnije rečeno do saznanja o njenom početku) pravilno, svestrano i do maksimuma iskorišćen.

Među najhitnijim zadacima koje je trebalo rešiti bila je ishrana. Samo od dobre ishrane zavisio je oporavak nekoliko stotina tifusnih rekonvalescenata. Izdašnom pomoći jedinica, naročito Prve proleterske divizije, i poboljšanjem unutarnje organizacije bolničke intendanture, nadvladalo se ubrzo kritično stanje ishrane i otklonile neželjene pojave u odnosu prema narodu. Medicinski rad podignut je na visinu koja je odgovarala tadanjim normama naših slobodnih teritorija. Vršena je

[2] Ratni arhiv VII, reg br. 1-1/I, k. 812.

[3] Isto, reg br. 19-I, k. 7 A.

stoga depedikulacija u t.zv. suvim komorama koje su bile podizane od specijalnih ekipa Sanitetskog otseka. Oživeo je kulturno-prosvetni rad u bolnicama. Održana je proslava Prvog maja zajedno sa narodom. Ukratko, već prve sedmice meseca maja bolnica je iz osnova izmenila svoj lik. Rezultati su se najbolje pokazali u naglom oporavljanju velikog broja ranjenika i rekonvalescenata koji su napuštali Centralnu bolnicu i odlazili u svoje jedinice. Osnova svih ovih uspeha ležala je u aktivizaciji partiskog života među ranjenicima i sanitetskim osobljem i u pravilnoj orijentaciji samog partiskog rada.

Međutim, u toku čitavog pokreta od Bosanske Krajine do Sandžaka rad partiskog rukovodstva Centralne bolnice nije se dovoljno osećao. Sva težina brige oko ranjenika i njihove sudbine pala je na sanitetski kadar koji je bio ionako malobrojan, a još uz to proređen i slomljen pegavcem. Razumljivo je što sanitetski kadar nije mogao držati situaciju u rukama na svakom otseku bolničke kolone koja se protezala preko planinskih staza Prenja i Neretve na dužini od 50 km. U takvim okolnostima bi partiska organizacija mogla da obavi vanredno zahvalnu ulogu: da rešava na licu mesta mnoge sitne sporove među ljudima, da se stara o iznemoglim, da olakša pravilnu raspodelu hrane itd., ukratko, da podrži marševsku disciplinu i moral. Zašto takvog rada nije bilo i pored toga što je Centralni komitet, još u Livnu, februara meseca, odredio jednu ekipu partiskih radnika sa izričitim i osnovnim zadatkom da organizuje partiski rad među ranjenicima u toku pokreta, to ostaje zasada da bude naknadno objašnjeno. Tek po dolasku u Sandžak i Crnu Goru komunisti među ranjenicima i osobljem prikupili su se i počeli delovati organizovano kao komunisti. Pa i tada je trebalo nekoliko dana da se rukovodstvo partiske organizacije odvikne od šablona, da se ne prorađuju »problemi« religije, kolhoza i buduće Jugoslavije, nego da prionu na goruće zadatke dana: što bolje nahraniti, što bolje lečiti, što brže uništiti vaši, što brže osposobiti ljude za borbu.

Sanitetski otsek Vrhovnog štaba razvio je tih dana vrlo intenzivan rad i u drugim pravcima osim sređivanja prilika u Centralnoj bolnici. Ukazala se potreba za bilo kakvim listom

koji bi povezao celokupni sanitetski kadar u divizijama i u Centralnoj bolnici, preko kojih bi se prenosile direktive i izmenjivala praktična iskustva. Tako je nastao »Lekarski bilten«. Prvi broj ovog lista izašao je 12 maja.[4] Na četiri šapirografirane stranice dat je osvrt na rad i greške u toku velikog pokreta za vreme Četvrte ofanzive i izloženi su principi sanitetske taktike. Verujući da pretstoji duže stabilizovanje bolnice na oslobođenoj teritoriji, Sanitetski otsek je odlučio da održi i jedan kurs za brigadne higijeničare. Kurs je bio zakazan za prvi jun. Od jedinica je zatraženo da pošalju slušaoce. U pismenom referatu Vrhovnom komandantu od 16 maja Sanitetski otsek iznosi, pored ostalog, i pitanje veze sa Vrhovnim štabom kao i pitanje geografskih sekcija. U istom pismu se traže »direktive za dalji rad saniteta« (pomeranje bolnica, težište operacija). Sanitetski otsek je pripremio i jedan raspis štabovima divizija, koji je potpisao Vrhovni komandant i u kome je dat kritički osvrt na dotadanju borbu protiv pegavca.

IZNENADAN PREKID MIROVANJA

Kao što to već biva u ratu, ova naša vera u stabilizovanje bila je kratkog veka. Tek što smo zastali i uhvatili malo daha, tek što se, prvi put posle Prozora, začula pesma i šala među ranjeničkim grupama, tek što smo donekle sredili iskustva iz najbliže prošlosti i zamislili budući rad, kad evo, 16 maja, Sanitetski otsek dobija jedno naređenje koje označava prekid toliko potrebnog i jedva dostignutog mirovanja. Naređenje Vrhovnog štaba odnosilo se na grupu ranjenika i bolesnika koja je bila smeštena na sandžačkoj strani (Bolnica br. 3) i njegova suština je bila u ovome:

— sve prezdravele i rekonvalescente koji su sposobni za pešačenje uputiti u njihove divizije;

— teške (nepokretne), ukoliko ih tamo ima, uputiti na pivsku visoravan, tj. priključiti Bolnici br. 1 na Rudinama;

[4] Vredi napomenuti da su se autori prvog broja »Lekarskog biltena«, u trenutku kad su pisali članke, nalazili u početnom stadijumu oporavljanja od pegavca. Pa ipak, čitajući ove članke i danas, posle 15 godina, začuđuje činjenica da u njima nisu toliko vidljivi tragovi tifusarskog duha!

— preostale lake ranjenike i bolesnike pomeriti sa čelebićke visoravni prema jugoistoku, ka selima duž desne obale Tare (Meštrovac, Slatina, Bobovo).

Kakav je bio osnovni smisao ovog pokretanja? Prva je pomisao, kad se o ovome razmišlja danas, da bi ono moglo značiti jednu od mera koje je Vrhovni štab preduzeo da bi sačuvao bolnicu od Pete ofanzive, čiji početak, kako se smatra, pada na dan 15 maja. Međutim, nije tako. Vrhovni štab je tek 18 maja došao do zaključka da je neprijatelj otpočeo novu ofanzivu. Motivi za ovo pokretanje ranjenika proisticali su iz prvobitnog osnovnog plana Vrhovnog štaba, naime da se Glavnom operativnom grupom izvrši prodor na istok, preko Lima, ka Srbiji. Prema tom planu trebalo je da se pokretni ranjenici kreću zajedno sa Glavnom operativnom grupom radi postupne popune jedinica operativnim borcima, dok su se nepokretni ranjenici mogli poveriti terenskim jedinicama na pivskoj visoravni u koju su se uvek polagale nade kao u »teško pristupačnu«. Upravo tih dana odigrale su se u duhu ovog plana veoma oštre, mada bez uspeha, borbe u dolini gornje Tare i Lima, oko Bijelog Polja, Mojkovca i Kolašina.

Sanitetski otsek nije znao za ovu osnovnu ideju Vrhovnog štaba (ofanzivni pokret ka Srbiji), pa je i ovo naređenje za pokretanje bolnica ka selima uz desnu obalu Tare shvatio kao meru obezbeđenja od eventualnih neprijateljskih ispada iz opkoljene Foče, a zatim kao meru nametnutu i razlozima ishrane. Sve do 22 maja Sanitetski otsek nije znao za početak Pete ofanzive! Veza sa Vrhovnim štabom bila je veoma slaba, isključivo preko kurira. Pisma su stizala tek u roku od 12 sati, a nekada i kasnije. Mesta u koja se smeštao Vrhovni štab bila su takođe u većini slučajeva nepoznata Sanitetskom otseku, ukoliko sam nije uspevao da to sazna. U toj početnoj fazi neprijateljske ofanzive, tj. sve do 22 maja, Sanitetski otsek nije znao šta se zapravo zbiva, a pogotovu nije bio svestan ozbiljnosti situacije.

Zaokupljen sređivanjem bolnice, njenim pokretanjem na istok, izvršavajući naređenje VŠ od 16 maja, a nemajući pretstave o celini zbivanja, Sanitetski otsek se našao u položaju da

radi »na parče« i, još gore, da se bavi nekim poslovima »perspektivnog« značaja, poslovima koji su se teško uklapali u datu situaciju. Pojačano nadletanje aviona, bombardovanja koja su se čula odnekud sa istoka, pa i sami ispadi neprijatelja iz Foče prema Čelebiću (20 maja) i Humu (21 maja), kada su neposredno bile ugrožene bolnice, sve to nam je govorilo samo da se oko nas nešto priprema, ali ipak ne tako ozbiljno i ne toliko neobično za nas u tadanjim uslovima ratovanja.

Naređenje Vrhovnog štaba od 16 maja, iako se zasnivalo na sasvim drugoj, sada već neostvarljivoj ideji, ipak je, barem jednim svojim delom (evakuacijom nepokretnih ranjenika iz Sandžaka na pivsku visoravan), objektivno odgovaralo novonastaloj situaciji i donekle olakšalo izvršavanje kasnijih, određenijih naređenja koja su se zasnivala na sasvim novoj zamisli, na novom planu proboja Glavne operativne grupe prema severozapadu, preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore.

Dan 16 maj označava prekid kratkog, svega dvonedeljnog, mirovanja bolnica, i početak novih ranjeničkih stradanja u stalnom marševanju, po naređenjima koja se, radi spasa ranjenika, množe iz dana u dan u stalnom kreščendu napetosti između biti ili nebiti, između »ostaviti ili povesti ranjenike sobom«. Otada pa sve do proboja iz Zelengore pokreti ranjenika sve češće se vrše u cik-cak, ili napred-nazad, po najtanjoj žici između celishodnosti i necelishodnosti, između nade i beznadnog, između spasenja i propasti.

Šta su ti pokreti pretstavljali za ranjenike — nije teško zamisliti. Već je dosta pisano o surovom i besputnom sklopu zemljišta po kome se tada kretala naša vojska. Pa ipak, vredi još jednom pogledati na geografsku kartu i potsetiti se na to šta znači kretati se, nošen na primitivnim nosilima ili jašući na iznemoglom konju, koračajući, ili puzeći slomljenih udova iscrpen od gladi i tifusa, što znači u takvom stanju savlađivati prostore i voditi pravu bitku za vreme, prostore ispresecane klisurama dubokim i do 1.000 metara, golemim planinama i n ćnim planinskim rekama. Ljudi su tada umirali na stazam u hodu ili u trenutku kad sednu da se odmore. Pored fizičk nepokretnosti ranjenika i bolesnika, starešinski kadar

bolnice morao se boriti sa još jednim, možda i težim, vidom nepokretnosti, sa duševnom utučenošću tifusnih rekonvalescenata: oni nisu reagovali ni na kakve pozive, ni na kakva naređenja, u njima su bili ugašeni svi nagoni, pa i nagon straha od neprijateljske avijacije; jedino što je još pretstavljalo neku motornu snagu u njima bio je nagon gladi. Eto, u takvom stanju nalazili su se ranjenički i tifusarski »ešeloni« i »bataljoni« kada su im, pod pritiskom situacije na bojištu, stizala od nas naređenja »krenite odmah . . .« ili »prebacite se najhitnije . . .« ili »vratite se smesta«.

Sedma divizija je 17 maja usiljenim maršem prešla preko čelebićke visoravni da bi uspostavila odbranu na Ćeotini. Na prolazu kroz Čelebić divizija prihvata iz Centralne bolnice oko 800 svojih tifusnih rekonvalescenata. I tek što su ovi iznemogli ljudi prevalili planinu Ljubišnju, jedva što su se malo prehranili pod okriljem svoje matične divizije, kad, već za desetak dana, moradoše obratnim pravcem na Taru i na pivsku visoravan.

Istoga dana (17 maja) otpočela je evakuacija svih preostalih ranjenika i bolesnika sa Čelebića prema jugoistoku u duhu naređenja Vrhovnog štaba od 16 maja.

Štab Drinske operativne grupe određuje 18 maja jedan svoj bataljon za zaštitu Centralne bolnice »jer je neprijatelj drzak i lukav«. Svi teški ranjenici bili su preneti preko Uzlupa na pivsku visoravan, a lakši ranjenici i bolesnici pomerili su se u sela Unište, Meštrovac, Slatinu i Bobovo. Tifusni bolesnici iz Huma (Bolnica br. 2), neposredno napadnuti od Nemaca 21 maja, prebacili su se pod neprijateljskom vatrom preko Tare na Šćepan-Polje. Do 22 maja čelebićka visoravan bila je ispražnjena. U te dane, kao što je poznato, odigrale su se ogorčene borbe sa Nemcima i domobranima oko Čelebića i, nekoliko dana kasnije, oko Trovrha i Zlatnog Bora, dakle, u neposrednoj blizini prostorije na kojoj su bili razmešteni ranjenici.

PRVA SAZNANJA O OFANZIVI

Tih dana Sanitetski otsek se nalazio u selu Slatini. Osećajući ozbiljne događaje oko sebe, ali ne znajući još u‑k za

njihovu suštinu, rukovodilac Otseka uputio se 22 maja na istok, prema Đurđevića Tari, da bi tamo potražio Vrhovni štab i dobio obaveštenja o situaciji. Na tome putu susreo je Štab Prve proleterske divizije koji je bio u pokretu za svojim jedinicama, prema Foči. U kratkom razgovoru sa komandantom divizije rukovodilac Sanitetskog otseka je stekao najzad potpuniju pretstavu o situaciji: radi se opet o ozbiljnoj ofanzivi protiv nas; boravak ranjenika na teritoriji Sandžaka nesiguran je tako da o daljem njihovom pomeranju ka jugoistoku ne može biti reči; Vrhovni štab je već prešao na levu obalu Tare, verovatno na Žabljak. Ova saznanja, makoliko bila nelagodna, ipak su, makar i kratkotrajno, ublažila napetost koja je poticala od neizvesnosti. Dakle, što pre na levu obalu Tare! Opet na Pivu — taj jezičak prostora između dva duboka kanjona, koji nam se tokom čitavog rata priviđao kao sigurno utočište za ranjenike, nepristupačno za neprijatelja! A šta onda? Zar otsudna odbrana na Pivi? Postoji li i jedan uslov za to? Koncentracija ranjenika na tako uskom prostoru, glad, avijacija, artiljerija! Treba, dakle, odbaciti i najmanju iluziju u takvu mogućnost. Znači, neka druga rešenja moraju se pronaći. Zar opet dugotrajan pokret sa probijanjem iz obruča?

Za prebacivanje preko Tare služila su tri prelaza: kod Uzlupa, Tepaca i Đurđevića Tare. Uzlup je bio topografski najpovoljniji, ali i najnesigurniji s obzirom na neposrednu blizinu Nemaca. Prelazi preko Tepaca i Đurđevića Tare bili su još vojnički bezbedni, ali topografski nadasve teški usled velike dubine kanjona Tare, a osim toga su staze od Tare pa do pivskog platoa vodile preko novih i ne manje opakih prepreka (Veliki Štulac (2.103m) i kanjon Sušice dubok oko 600 metara). Rekonstruišimo u mislima jednu od ovih staza: spuštanje u kanjon Tare — oko 1.000 metara visinske razlike, zatim uspon na žabljačku visoravan — opet 1.000 metara, zatim još 500 metara uspona na Štulac, zatim 600 metara spuštanja u kanjon Sušice i »na kraju« (kraja nikad nije bilo!) isto toliko uspona na pivski plato. Danas je teško verovati da se to zaista zbivalo i još teže naučno objasniti odakle snaga za takve napore kod

naših ranjenika i bolesnika, a i sanitetskog osoblja koje je takođe bilo izmučeno boleššću, glađu i moralnom odgovornošću.

Već ova etapa odigravala se dosta dramatično, pod pritiskom događaja na frontu i uticajem protivrečnih naređenja i direktiva koje su se smenjivale zavisno od sve češćih i naglijih promena u vojnoj situaciji.

Nemci su 24 maja izvršili prodor preko Ćeotine ugrožavajući time desni bok Prve proleterske divizije i Centralnu bolnicu. Štab Prve proleterske divizije ocenjuje da treba što pre evakuisati Sandžak. Istog dana je Sanitetski otsek primio i naređenje iz Vrhovnog štaba da se svi ranjenici i bolesnici iz Žabljaka vrate natrag u Sandžak. Radilo se o grupi lakših ranjenika, internih bolesnika i tifusnih rekonvalescenata koji su upravo stigli iz Sandžaka preko Đurđevića Tare na Žabljak. Po naređenju je i postupljeno. Ovo naređenje očigledno nije više bilo u skladu sa datom situacijom, ali je imalo svoju osnovu u zamisli Vrhovnog štaba da se Glavna operativna grupa probije preko Foče. U duhu te zamisli vršeni su tih dana i žestoki napadi Prve proleterske divizije i Drinske operativne grupe na čitavom sektoru između Ćeotine i Drine (Trovrh, Bakić, Zlatni Bor), ali bez željenih konačnih rezultata.

Pošto je odmah posle toga došlo do razređenja naših snaga oko Foče i Ćeotine (Druga proleterska i Majevička brigada su bile hitno upućene na Vučevo), to je i položaj preostalih delova bolnice na sandžačkoj strani postao još teži. Proleterska divizija prebacuje svoju komoru i divizisku bolnicu preko Uzlupa na levu obalu Tare, a Vrhovni štab naređuje, preko Štaba Sedme divizije, da se Centralna bolnica definitivno evakuiše iz Sandžaka na Pivu. Evakuacija se izvodi ubrzano preko Tepaca, sela Crne Gore i Sušice na pivski plato. Čitava Prva proleterska divizija napušta Sandžak 24 maja, potseća Centralnu bolnicu na hitnost evakuacije i ostavlja jedan svoj bataljon za zaštitu bolnice u s. Slatini. Štab Sedme divizije obaveštava člana Sanitetskog otseka Krausa, koji se nalazi u Tepcima, da je prinuđen da napusti desnu obalu Tare, a evakuaciju iz Slatine na Tepce, kao i izvlačenje iz Tepaca u Crnu

Goru, treba maksimalno ubrzati. O situaciji koja je tih dana vladala u Tepcima najbolje svedoči izveštaj H. Krausa Sanitetskom otseku Vrhovnog štaba od 29 maja u 15 časova.[5]

U tom seocetu, što se prilepilo za klisuru Tare kao lastavičje gnezdo, steklo se u jednom času više stotina ranjenika ne samo iz Centralne bolnice nego i iz bolnica Sedme divizije, Treće dalmatinske brigade i drugih jedinica. Pokret od Slatine do Tepaca bio je vanredno težak i praćen velikim pomorom ranjenika i rekonvalescenata. U Tepcima ni hrane, a ni dovoljno konja za dalji pokret. Za prenos na konjima bilo je 120 ranjenika, a konja svega 20 i to krajnje iscrpenih. U tom izveštaju značajna je još i rečenica: »Mi o opštoj situaciji ne znamo ništa, ali naslućujemo da smo pred velikim pokretom i trebalo bi da o tome imamo jasnu sliku, jer ovde na žabljačkom području imamo sada preko 1.000 ljudi«.

ODLUKA OD 28 MAJA

Poslednji ranjenik napustio je 29 maja desnu obalu Tare. Time je bila završena prva etapa velikog pokreta Centralne bolnice za vreme Pete ofanzive. Rad saniteta u ovoj fazi karakteriše se izvršavanjem prispelih parcijalnih, a ponekad i protivrečnih, naređenja. Ne poznavajući opštu situaciju, osim onoga što se saznalo u susretu sa komandantom Prve proleterske divizije, 22 maja, sanitet nije mogao da ispolji veću inicijativu u samostalnom pronalaženju i predlaganju bilo kakvih mera koje bi imale nekog bitnijeg uticaja na krajnji ishod.

Još dok je trajala evakuacija iz Sandžaka na Pivu, rukovodilac Sanitetskog otseka je 27 maja krenuo iz Nikovića prema Žabljaku da bi potražio Vrhovni štab radi dobijanja obaveštenja o situaciji. Posle podne 28 maja stigao je na Crno Jezero. Baš u tome času zatekli su se u Vrhovnom štabu i komandanti Prve i Druge proleterske divizije. Toga dana doneta je odluka o proboju preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore i izdato naređenje za pregrupisavanje naših jedinica. Vrhovni komandant

---

[5] Zbornik dokumenata sanitetske službe NOR, tom I, dokument br. 82.

je upoznao rukovodioca Sanitetskog otseka sa tim odlukama, kao i s odlukom da istim pravcem proboja krene i čitava Centralna bolnica. Te noći u Vrhovnom štabu nije bilo govora ni o kakvoj drugoj varijanti rešenja ranjeničkog problema. Izgledi na uspešan proboj bili su, barem tog trenutka, dosta sigurni, a ta sigurnost, barem kod rukovodioca Sanitetskog otseka, zasnivala se ne toliko na proceni realne situacije koliko na sasvim opštoj veri u uspeh, koja nas je pratila tokom čitavog rata i koja je bila toliko puta osnažena prethodnim uspesima. Istina, situacija je u pogledu težine i ozbiljnosti bila bez presedana.

Najveću brigu zadavalo je pitanje sredstava za prenos ranjenika. U tome momentu Centralna bolnica mogla je računati na oko 2—3 stotine italijanskih zarobljenika, iznemoglih toliko da su se i sami jedva kretali. Konja za prenos ranjenika moglo je biti jedva stotinu. Takvim snagama, čak i pod najpovoljnijim operativno-taktičkim uslovima, nije se mogla jednim potezom ni pokrenuti Centralna bolnica akamoli završiti njen pokret preko onoliko terenskih prepreka. Na referatu kod Vrhovnog komandanta rukovodilac Sanitetskog otseka se dugo kolebao da li da mu izloži i obrazloži ovakvu svoju procenu, da li da izgovori »nemogućno je«, tj. ono što se tako retko ili nikada nije čulo iz usta partizana. Mislio je da situacija, iako teška, ipak nije kritična i da ne može nikada ni postati kritična. Osećao je da Vrhovnog komandanta, čija je misao bila sva zaokupljena planom proboja, treba poštedeti od toga da sluša izlaganja o raznim poteškoćama i »nemogućnostima«, koje su mu ionako bile dobro poznate. Nadao se da će situacija ipak dozvoliti da se poneka jedinica i veći broj konja izdvoje iz borbenog sastava i angažuju za prenos ranjenika. Zato je rukovodilac Sanitetskog otseka primio odluku o pokretu ranjenika kao jedino mogućno rešenje i, sa jakom dozom optimizma koji je te noći svetleo u Vrhovnom štabu, krenuo odmah natrag u Nikoviće radi pripreme za izvršenje te odluke. Za mudrovanje »šta bi i kako bi« nije više bilo vremena. Trebalo je brzo delovati i učiniti sve što je mogućno da se postigne i ono što je izgledalo nemogućno.

Po prelasku Tare Centralna bolnica zaposela je sva naselja na surovoj pivskoj visoravni: Rudine, Nikoviće, Šariće, Jeriniće, Babiće i Žeično. Prostora za smeštaj ranjenika bilo je tako malo da su se morali upotrebiti i katuni oko naselja. U takvim uslovima bilo je veoma teško organizovati život bolnice, a naročito medicinski rad. Lekari su sa najnužnijim sanitetskim materijalom o ramenu krstarili po čitave dane i noći od jedne kolibe do druge ukazujući pomoć.

Broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je prvih dana juna oko 2.000.[6] Taj broj se narednih dana, sve do otsudnih događaja na reci Pivi i Sutjesci, povećavao, jer su jedinice pri prelasku pivske visoravni ostavljale Centralnoj bolnici svoje nepokretne i lakše ranjenike koji su poticali iz najnovijih okršaja. Prema tome, možemo računati da je broj ranjenika u Centralnoj bolnici na dan pokreta prema Vučevu (4/5 juna) iznosio ne više od 2.200.

Sanitetski otsek je odmah preduzeo mere za pretstojeći pokret. Izvršena je tačna trijaža ranjenika prema njihovoj pokretljivosti. Učvršćen je i popunjen komandni kadar pojedinih ešelona. Preko partiske organizacije upoznati su svi ranjenici i bolesnici sa osnovnim zadatkom: što bolje se osposobiti za pokret. Sanitetskom otseku je od strane CK KPJ pridodat i Politodel (Vjera Kovačević, Radovan Radović i Milija Sekulović).

Ali, upravo u te dane nadvila se nad Centralnom bolnicom jedna nova avet, ne manje strašna od nemačkih divizija, koja će uspeti ne samo da otme veliki broj života, nego i da s najgrubljim cinizmom posegne za najčvršćom osnovom naše borbe — partizanskim moralom. Bila je to avet totalne gladi. Pivska visoravan ni u najboljim vremenima ne bi bila u stanju da prehrani toliki broj ranjenika akamoli tada, na kraju druge

---

[6] Prema sačuvanom izveštaju pok. Stanka Martinovića, bilo je tačno 1.088 pešaka, 575 »konjanika«, i 137 ranjenika na nosilima. U odnosu na brojno stanje u početku maja razlika je za 1.400. Faktički je za to vreme otpušten iz Centralne bolnice u jedinice veći broj bolesnika i ranjenika, ali je i primljen znatan broj novih iz borbi oko Foče i Ćeotine.

godine rata. Pored toga, sve jedinice koje su hitale iz Sandžaka na Vučevo i Sutjesku snabdele su se na brzu ruku poslednjim grlima stoke koja se još mogla pronaći na Pivi. Tu više nije moglo da bude govora o dobrovoljnom prikupljanju preko narodnih odbora. Moralo se ići u rekviziciju, tj. na primenu sile. A silu je trebalo imati. Nju nisu imale bolnice, barem ne u datom času, sve do intervencije Vrhovnog štaba. Tako su se dogodile nemile pojave da su poneke jedinice naprosto povele i ono malo stoke koja je bila već prikupljena za bolnicu. Koliko god su se te pojave teško odrazile na raspoloženje naših ranjenika, ipak se i one moraju pravilno razumeti: jedinice su dobivale najhitnije zadatke od čijeg je izvršenja zavisila sudbina ranjenika, one su morale po svaku cenu da se snabdu minimalnom hranom; verovatno su računale da bolnica ostaje u »pozadini«, pa problem ishrane neće biti tako težak kao na pustom Vučevu i Magliću gde ih čekaju teški bojevi s neprijateljem. I raspoloženje naroda, ukoliko ga je još bilo po tim selima, počelo se okretati protiv nas. Na takvoj osnovi počeli su oživljavati i četnici. Tako su četnici u selu Babićima i Šarićima napali bolnicu i oterali stoku.

Usled gladovanja naglo se pogoršao i tok ozdravljenja ranjenika. Počeo je pomor. Dnevno je umiralo oko 15—20 drugova. Sanitetski otsek Vrhovnog štaba, iako se »trudio da što manje opterećuje Vrhovni štab pitanjima koja nisu čisto vojnog karaktera«, da ne bi ovakvim pojavama, koje su bile zaista izuzetne u čitavom našem ratu, remetio koncentraciju njegove misli i akcije, ipak nije mogao a da ga ne obavesti o tome u dva podrobna izveštaja od 1 i 3 juna.[7] Intervencija Vrhovnog štaba nije izostala i stanje se potonjih dana donekle popravilo.

U znak poštovanja istoriske istine treba prikazati još jedan vid delatnosti Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba u tim danima, delatnosti koja izgleda pomalo čudna, smešna i tužna, ali je bila ne manje neophodna u istoriskom smislu.

Već je ranije rečeno da je Sanitetski otsek nameravao da 1 juna započne s jednim kursom za brigadne higijeničare. U

---

[7] Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, tom I, dokumenti br. 83, 84 i 86.

dopisu referentu saniteta Prve proleterske divizije od 23 maja Sanitetski otsek još uvek, uprkos izmenjene situacije, ne skida s dnevnog reda pitanje ovog kursa, već samo nagoveštava da će se on »nešto odložiti«. Štaviše, požuruje da se izvrši pravilna selekcija kandidata za ovaj kurs. Istim dopisom traži se popunjavanje »upitnih araka« za celokupan sanitetski kadar. Ali domet ovog administrativnog duha pretstavlja naređenje Sanitetskog otseka od 3 juna.[8] U njemu su do pedanterije razrađene administrativne, organizacione i disciplinske mere koje treba sprovoditi u Centralnoj bolnici. Čega tu sve nema! Daju se propisi kako se uredno sastavljaju akta, traži se popis funkcionera koji su ovlašćeni da potpisuju akta, traže se redovni dnevni izveštaji koji treba da sadrže, ni manje ni više, nego 15 tačaka, detaljno je razrađen postupak sa umrlima itd., itd. . . . Tog istog dana, 3 juna 1943, Otsek je slao u Vrhovni štab dramatične izveštaje o katastrofalnom stanju ishrane. Tog istog dana izbila je kriza na Magliću i Sutjesci i Vrhovni štab održava savetovanje u Mratinju.

Kako objasniti ovaj drastičan nesklad između pomenutog naređenja i stvarnosti u kojoj smo se nalazili? Ponajpre, treba reći da je ono bilo začeto još u sandžačkom periodu, oko polovine maja, dakle, u sasvim drukčijoj situaciji, a 3 juna je dobilo samo konačan oblik. Kakve su bile pobude i razlozi za ovakvo naređenje? Prvo, u razvoju naše narodne vojske postojala je stalna tendencija da se svim pojavama i stvarima koje su nicale spontano ili, štaviše, kao rezultat lične samovolje pojedinaca dadne neki organizovan oblik, da se niži oblici organizacije prevode u viši čim uslovi za to sazru. Težilo se sputavanju partizanštine. Težilo se uvek da se gleda unapred, ispred i iznad trenutne stvarnosti. Mi smo se u sanitetu takođe sukobljavali sa partizanštinom raznih oblika: jedanput je to bilo neodgovorno nagomilavanje lekova i kadrova u »svojoj« jedinici dok je na drugom mestu vladala krajnja oskudica. Drugi put to je bio nebrižljiv odnos prema dokumentaciji, naprimer, izostavljanje takve »sitnice« kao što je datum, čas i mesto odakle se šalje neki važan izveštaj itd.

---

[8] Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, tom I, dokument br. 87.

Ali, postojao je još jedan veoma ozbiljan razlog zbog koga se Sanitetski otsek upustio u propisivanje pomenutih organizacionih, administrativnih i disciplinskih mera u čiju praktičnu vrednost i ostvarljivost, u ondašnjoj situaciji, nije ni sam mnogo verovao. Radi se o izveštaju jedne posebne ekipe koja je bila još u Četvrtoj ofanzivi određena da potpomaže Sanitetskom otseku u evakuaciji ranjenika. U tom izveštaju, sačinjenom na kraju Pete ofanzive, prikazan je rad Otseka za vreme Četvrte ofanzive u sasvim krivoj svetlosti. Sanitetski otsek Vrhovnog štaba je bio podvrgnut kritici: da se u toku evakuacije nije osećao kao rukovodeće telo, da nije za čitavo vreme održao ni jedan sastanak, da nije vodio statistiku mrtvih ni evidenciju gde su sahranjeni (!), da nije imao uvid u stanje kadra i materijala po divizijama itd. Iako je bilo očevidno da je ova kritika bila sasvim proizvoljna i apstraktna, kada se ima u vidu da je čitav Sanitetski otsek imao svega tri lekara, od kojih je jedan dr M. Šlezinger u poodmaklim godinama i iznemogao, a ranjenička kolona bila dugačka preko 50 km, ipak je sticajem nekih okolnosti (bolest rukovodioca Otseka) ovaj izveštaj bio prihvaćen i uzet kao osnova, kao program za čitav naredni rad. Tako se Sanitetski otsek našao, u samom jeku Pete ofanzive, u klopci između stvarnosti (koju nije u potpunosti ni poznavao), s jedne, i prilično apstraktnog programa koji mu je bio postavljen kao zadatak, s druge strane. Sve ovo vredi da bude zabeleženo samo zato da bi poslužilo kao iskustvo i pouka kako u buduće ne bi trebalo raditi.

SUDBONOSNI DANI OD 4—13 JUNA

Četvrti jun označava kraj trodnevne stabilizacije Centralne bolnice na pivskoj visoravni. Peti jun pretstavlja i kraj Centralne bolnice kao organizovane celine. Od toga dana pa do 13 juna ona se svakim danom sve više rasparčava i topi, postaje bezoblična masa nad kojom više ne može da gospodari nikakva organizujuća snaga jer, u svojoj nemoći da se pokrene, ona otkazuje, po sili fizičkog zakona, svaku poslušnost svemu što je imalo makakve veze sa rečju »pokret«, »ubrzaj«, »vrati se«, »skloni se« itd... Vrhovni štab u tim danima re-

aguje na svaku promenu situacije, on naprosto treperi svakog sata nad sudbinom Centralne bolnice, šalje naređenja i protivnaređenja, ali sve to beše uzalud, jer više nije bilo uslova da Centralna bolnica izvrši makar i jedno od njih. Događaji su tekli ovako.

Trećeg juna, na savetovanju u Mratinju, Vrhovni štab donosi poznatu odluku o podeli Glavne operativne grupe u dve manje. Situacija koja je toga dana vladala na frontu na Sutjesci bila je tako teška i neizvesna, da je postojeći plan pokretanja čitave Centralne bolnice prema Sutjesci i Zelengori morao biti napušten. Toga dana nameće se, silom postojećih prilika, prvi put nova ideja, jedno u kvalitativnom pogledu sasvim novo rešenje problema ranjenika, rešenje koje nije imalo presedana u ratnoj praksi jedinica koje su se tada našle u sastavu Glavne operativne grupe: odlučeno je da se teški ranjenici n e p o k r e ć u nego da se ostave s k r i v e n i u špiljama i pećinama pivskog kanjona, a da pokretne ranjenike povedu sobom Sedma i Treća divizija pravcem njihovog probijanja, prema Sandžaku ili Goliji.

Četvrtog juna održan je u Nikovićima sastanak između delegata Vrhovnog štaba, komandanta Južne grupe i članova Sanitetskog otseka na kome su razmotrene mere koje treba preduzeti po gornjoj odluci. Određeno je rukovodstvo za deo Centralne bolnice koji treba da ostane skriven na Pivi, i pošlo se u potragu za skloništima. Iste noći, 4/5 juna, počeo je pokret Centralne bolnice, i to: nosila prema kanjonu reke Pive, a pokretni ranjenici prema reci Tari. Nastupila je pometnja.

Petog juna uveče, posle izveštaja Štaba Južne grupe da je prelazak preko Tare nemogućan jer su svi njeni prelazi već zaposednuti od neprijatelja, Vrhovni štab iz Mrkalj-Klada naređuje da cela Južna grupa krene za glavninom prema Sutjesci, da se pokretni ranjenici povedu, a sa nepokretnim da se postupi u duhu direktive od prethodnog dana. Iste noći Sedma divizija kreće prema reci Pivi. Teški ranjenici već su u pokretu ka reci Pivi. Dva člana Sanitetskog otseka upućena su na Vučevo da organizuju prihvat ranjenika.

Šestog juna uveče, usled novog pogoršanja situacije kod glavnine (teške borbe na Barama, Nemci ovladali Maglićem i prete da se spuste na Vučevo), Vrhovni štab šalje iz Mrkalj-Klada naređenje Sedmoj diviziji da sa jedinicama koje su se već prebacile preko Pive nastavi pokret usiljenim maršem prema Sutjesci i Zelengori, da sobom povede i sve ranjenike koji su se već prebacili preko Pive, a svi ostali ranjenici, konjanici i pešaci da se zaustave na desnoj obali Pive. U istom duhu je poslato naređenje i delegatu Vrhovnog štaba u Štabu Južne grupe, s tim što je u tom naređenju još jače podvučen zahtev da se obustavi svako dalje prebacivanje jedinica i ranjenika na levu obalu Pive i što je ponovno sugerirano forsiranje Tare i proboj u Sandžak. Ranjenici: teški da se sakriju na prostoru Pive i Durmitora, a svi ostali da se povedu preko Tare i razmeste po Ljubišnji. Ovo naređenje zateklo je:

— glavninu Sedme divizije u pokretu na Vučevo;

— komandanta Sedme divizije na prelazu preko reke Pive, i to 7 juna pre podne (tu on slučajno susreće jednog člana Sanitetskog otseka i upoznaje ga sa naređenjem);

— deo pokretnih ranjenika u usponu na Vučevu i na pivskom prelazu;

— teške ranjenike na vrletnoj stazi u spuštanju niz kanjon Pive;

— Štab Južne grupe i Sanitetski otsek u Nikovićima. Štab je primio naređenje radiogramom 6 juna uveče. Delegat Vrhovnog štaba odlučuje da Sanitetski otsek krene za Sedmom divizijom.

Sedmi jun. Pokretni ranjenici nalaze se na Vučevu, na uzbrdici ka Vučevu i na prelazu preko Pive.

Teški ranjenici rasuti su duž čitave staze od mosta na Pivi pa do vrha klisure. Na čitavoj desnoj obali Pive opšti zastoj evakuacije, krkljanac na stazi, bombardovanje avijacije i artiljerije, atmosfera neizvesnosti, bespomoćnosti i očaja.

Vrhovni štab šalje ponova naređenje da čitava Južna grupa sa pokretnim ranjenicima krene brzo za glavninom, a teški ranjenici da se zbrinu u duhu ranije direktive.

Osmog juna Treća divizija vrši bezuspešan pokušaj da forsira Taru kod ušća Sušice. Popodne istog dana priprema se za pokret preko Pive zajedno sa svim pokretnim ranjenicima.

Situacija Centralne bolnice toga dana:

Na Vučevu u pokretu sa Sedmom divizijom ka Dragoš-Sedlu oko 1.000 pešaka.

U kanjonu Pive i na pivskoj visoravni svi nepokretni ranjenici (oko 1.000) i još koja stotina zaostalih pešaka.

Kasno unoć istog dana: Štab Sedme divizije kad je stigao do Suhe Gore, primio je po kuriru pismo od Vrhovnog štaba da usiljenim maršem produži smesta ka Sutjesci, a da ranjenike, koji su već krenuli sa divizijom posakriva u šumama Vučeva ako bi oni doveli u pitanje brzinu marša divizije. Komandant divizije i rukovodilac Sanitetskog otseka na osnovu ovog naređenja zajednički sastavljaju i potpisuju pismo za člana Sanitetskog otseka dr Đukanovića da povede samo one ranjenike koji mogu da se kreću ukorak sa borcima, a sve ostalo da posakriva u šumi. Srećom, bilo je već nemogućno da se ovo naređenje sprovede, pa su svi ranjenici noću 8/9 juna krenuli za divizijom ka Sutjesci.

Uveče istog dana: Treća divizija formira marševsku kolonu i žurno kreće prema reci Pivi. Sobom povlači sve ranjenike koji su iole mogli da se kreću. Noću 8/9 juna divizija silazi niz klisuru Pive. Staza zakrčena nosilima. Divizija prolazi, a ranjenici na nosilima ostaju. Rastaju se drug od druga, brat od brata, doskora rame uz rame u borbi, a sada jedni u koloni koja promiče a drugi na nosilima ostaju čekajući strašni kraj. Čine se pokušaji da se ranjenici sklone ustranu i sakriju iza stena. Opšta bespomoćnost da se ma šta bitno izmeni. Svi svedoci i svi opisi slažu se da je to jedna od najuzbudljivijih i najstrašnijih noći možda čitavog rata.

Deveti jun. Sedma divizija sa oko 700 ranjenika Centralne bolnice, dečjim domom i svojom diviziskom bolnicom stiže posle podne iznad Sutjeske gde sačekuje noć radi prelaska.

Treća divizija izbija na Vučevo. Putem prikuplja zaostale ranjenike Centralne bolnice. Artiljerija i avijacija stalno tuku po koloni i nanose velike žrtve.

Deseti jun. Sedma divizija u zoru prelazi Sutjesku. Po svanuću Nemci otsecaju na Sutjesci bolnicu Sedme divizije, dečji dom i jedan deo ranjenika Centralne bolnice. Veći deo zarobljavaju i streljaju na mestu, a manji deo uspeva da se prikrije i sutradan poveže sa Trećom divizijom. Pod stalnim udarcima avijacije i artiljerije divizija i oko 600 ranjenika stižu predveče na Lučke Kolibe.

Treća divizija provodi ceo dan na Vučevu tučena avijacijom.

Trinaesti jun. Razbijena Treća divizija na Sutjesci.

Ovo je suva hronika najvažnijih događaja koji su se odigrali sa Centralnom bolnicom i oko nje.

BILANS

Mogućno je dati samo približnu procenu gubitaka Centralne bolnice u Petoj ofanzivi. Poteškoće u tome procenjivanju su ogromne. Jedini pouzdani podaci su broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici početkom juna (2.200) i broj koji je spasen sa Sedmom divizijom i stigao u Zelengoru (600). Sve ostalo su naše pretpostavke i dedukcije. Od grupe koja se kretala sa Trećom divizijom probilo se, posle razbijanja divizije 13 juna, prema istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, verovatno oko 300. Probijali su se u manjim grupama i pojedinačno. Od grupe teških koja je ostala u klisuri Pive spasla se od uništenja možda koja desetina ranjenika. Zabeleženo je i ispričano mnogo slučajeva da su seljaci Pive i u dolini Sutjetske pokazali divne i dirljive primere brige oko spasavanja tih ranjenika. Dakle, ukupan broj ranjenika iz Centralne bolnice koji su preživeli Petu ofanzivu može da iznosi oko 900—1.000.

Ako računamo da je Centralna bolnica brojala početkom juna oko 2.200 ranjenika i bolesnika, izlazi da broj izgubljenih iznosi oko 1.300. Znatan broj njih je podlegao ranama, gladi i iznemoglosti, ali ogromna većina je, po svedočanstvima

preživelih boraca, ranjenika i seljaka, bila masakrirana od Nemaca u trenutku zarobljavanja. Manji broj je ubijen i od četničkih i ustaških bandi pošto je ofanziva prohujala. Tako se stratište naših ranjenika proteže od pivskih sela i katuna do klisure Pive, naročito uz desnu obalu, pa preko Vučeva na Tjentište, od Tjentišta uz Sutjesku do Suhe i uz Perućicu do pod Maglić i niz Sutjesku sve do Čureva, pa uz Hrčavku i oko sela Vrbnice, Govze i Mrežice. Najkrvavije razbojište bilo je na Tjentištu i po padinama Košura i Ozrena. Tu su Nemci postreljali mase zarobljenih ranjenika iz Centralne bolnice i novih ranjenika iz Treće divizije koji su ranjeni u proboju.

Sudbinu ranjenika podelio je i sanitetski kadar. Najmanje 200 bolničarki ostalo je kod svojih ranjenika i u trenutku kada su na njih bile uperene puščane cevi.

Peta neprijateljska ofanziva nam je progutala i oko 30 lekara, što čini preko 50% lekarskog kadra koji smo imali uoči ofanzive. Najveći deo je potučen na Sutjesci. Preživeli svedoci navode divne primere saosećanja i staranja koje je pokazao narod oko Pive i Sutjeske. Seljaci su sakrivali i branili pojedine zaostale ranjenike koji su se izvlačili sa bojišta.

NEŠTO KAO ZAKLJUČAK

Ako se želi doneti neki sud o tome da li je ovakav završetak ranjeničke drame bio neizbežan ili nije, onda treba, svakako, još jednom uočiti činjenicu da je Sanitetski otsek Vrhovnog štaba zakasnio u saznanju da je nova ofanziva počela. To zakašnjenje iznosi sedam dana, računajući od stvarnog početka ofanzive, odnosno pet dana računajući od dana kada je Vrhovni štab došao do zaključka o njenom početku. Ali ne samo to. Pada u oči i podbačaj Sanitetskog otseka u shvatanju ozbiljnosti događaja. Oseća se da taj podbačaj traje sve do 4 juna (savetovanje u Nikovićima), a posle 4 juna događaji uzimaju tako dramatičan tok, da se čak i pokušaji Sanitetskog otseka da utiče na njih jedva još primećuju.

Apsurdno bi bilo danas tvrditi da je krajnja sudbina Centralne bolnice mogla biti sigurno drukčija da je Sanitetski otsek

bio od početka do kraja u toku stvari i da je on sam, u subjektivnom smislu, bio na ne znam kakvoj visini situacije. Tako odlučujuću ulogu, razume se, nije imao sanitet ni u jednom ratu, ni u jednoj vojsci, pa nije mogao imati ni u našoj. Ali bi isto tako bilo pogrešno i da se apriorno odbaci verovatnoća po kojoj je naš sanitet u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, pod uslovima bolje i blagovremenije obaveštenosti i aktivizacije sopstvenih snaga, ipak mogao da ispolji življe dejstvo i da predloži druga, gipkija i adekvatnija rešenja. Zbog toga, a pogotovu sa stanovišta našeg ratnog iskustva, mislim da neće imati apstraktno-akademsku vrednost odgovor na pitanje zašto je sanitet, a posebno Sanitetski otsek, zakašnjavao u saznavanju situacije, zašto je podbacivao u shvatanju njene ozbiljnosti i zašto se pasivno svrstao u kolonu Glavne operativne grupe za proboj iz obruča.

Sanitetski otsek bio je organski deo Vrhovnog štaba. Pa ipak, potrebe su zahtevale, a i tadanji sistem rukovođenja je bio takav, da Sanitetski otsek ponajčešće bude prostorno odvojen od Vrhovnog štaba, po pravilu tamo gde je u datom času bilo težište praktičnog rada. Pored dobrih strana, ovakav sistem je imao i tu slabost što su obaveštenja o vojnim događajima i namerama Vrhovnog štaba, koja su mogla dati vrlo povoljan impuls i orijentaciju za rad saniteta, vrlo često izostajala ili stizala do Sanitetskog otseka s velikim zakašnjenjem. Po dolasku Glavne operativne grupe u Crnu Goru i Sandžak distancija između Sanitetskog otseka i Vrhovnog štaba iznosila je oko 6—10 sati hoda, a pored toga Otseku su bila i nepoznata mesta gde se Vrhovni štab nalazio. U takvim okolnostima nije moglo doći do obostranog strujanja raznih podataka i ideja. Vrhovni štab, razume se, uvek je znao gde se nalazi Sanitetski otsek i Centralna bolnica.

Nameće se pitanje zbog čega Vrhovni štab nije mnogo ranije obavestio Sanitetski otsek o ofanzivi i dao mu određenije zadatke u smislu iznalaženja raznovrsnijih mogućnosti i rešenja za zbrinjavanje ranjenika. Manje je verovatno da se radi o propustu usled zauzetosti opštevojnim brigama. Najverovatnije je bio posredi s t a v : da se ranjenici što duže zadrže u

»redovnom« stanju, da se bez krajnje potrebe ne remeti njihov oporavak. Sem toga, Vrhovni štab je sve do 25 maja imao plan da se Glavna operativna grupa probije preko Foče, u kome slučaju bi uslovi i za prenos ranjenika bili snošljiviji. Verovatno je da i na osnovu toga plana nije hteo da unosi uznemirenje u Centralnu bolnicu, čija se glavnina nalazila na desnoj obali Tare, dakle, u najpovoljnijem položaju za eventualan pokret prema Foči. Verovatnoća da će se taj plan ostvariti, sigurnost da će Centralna bolnica posle položenog ispita u Četvrtoj ofanzivi moći ostvariti pokret preko Foče bez velikih poteškoća, sve je to odvraćalo Vrhovni štab od ideje da ispita mogućnost i nekih drugih, vanrednih mera za obezbeđenje ranjenika.

Jednako se može postaviti pitanje nije li Sanitetski otsek mogao i morao da ispolji više inicijative u ispitivanju situacije i traženju obaveštenja od Vrhovnog štaba. Razlozi što to nije učinio ranije, pre 23 maja, bili su moralno-psihološke prirode. Hladnokrvnost, optimizam, samouverenost, vera u mogućnost naše krajnje pobede, odbijanje i pomisli da situacija može za nas biti kritična, »ne znati šta je opasnost« — sve te osobine bile su ideal kome je stremilo celokupno partizansko borbeno vaspitanje. To i takvo vaspitanje bilo je kičma našeg morala. Ali ako se takvom vaspitanju ne doda i zrnce kritičnog duha, onda je između vrline i slabosti samo jedan mali korak otstojanja, onda se dešava da se zatvaraju oči pred činjenicama. Dalje, mi smo kod lekara razvijali, to malo čudno izgleda, naviku i stil »neinteresovanja« za vojnu situaciju, kao antitezu i protivtežu ne retkim prigovorima, pa i pošalicama, na račun tobožnjeg paničarstva lekara. Ustvari, kroz te pošalice pokazivalo se vrlo rđavo razumevanje psihe partizanskog lekara. Partizanski lekar je živeo uvek u strepnji. Ali ne toliko za sebe koliko za ranjenike. Odvojen često od jedinica, bez zaštite, a sa grupom ranjenika, on je uvek bio mučen brigom: šta se događa oko njega i kuda će s ranjenicima. Pošto su te preokupacije lekara bivale često pogrešno tumačene, to se kod njega, vremenom, formirala »vrlina« da strpljivo čeka na obaveštenja i direktive ili da se oprezno i okolišno sam raspituje o

situaciji. Mislim da i ovi detalji treba da budu zapaženi kao simptomi »dečje bolesti« jedne mlade, revolucionarne armije.

Ostaje nam sada još da razmotrimo da li su postojale bilo kakve mogućnosti da se problem Centralne bolnice rešava na neki drugi način, a ne samo prenošenjem, odnosno da li se delovanje Centralne bolnice kao »operativnog faktora« moglo na neki način ublažiti.

Postoji mišljenje da je u partizanskom ratu celishodnije ostavljanje ranjenika u pozadini neprijatelja u selima i zemunicama nego prenošenje u sastavu operativnih jedinica, da ranjenike treba odmah decentralizovati i manevrisati s njima iza leđa napadača. Ispravnost ove koncepcije opravdava se operativnim učinkom (rasterećenje jedinica i njihova udarna sposobnost), kao i većom sigurnošću samih ranjenika. Ova koncepcija je, teoretski uzevši, vrlo privlačna. Ali, nigde kao u partizanskom ratu nije više preporučljivo čuvati se raznih »načela«, uopštavanja i lepo sklopljenih koncepcija. Nigde tako kao u partizanskom ratovanju nemaju konkretni uslovi presudnu reč kada se želi, unapred i pre konačnog rezultata, oceniti da li je neka mera celishodna ili nije. Pogotovu je takva opreznost neophodna ako se rešava tako osetljiv i tako komplikovan problem kao što su ranjenici, problem koji uključuje u sebe toliki broj taktičkih, tehničkih, medicinskih i moralno-političkih elemenata. Jasno, je, mi bismo svaku koncepciju oglasili »najboljom« ako bi se ona opravdala u konkretnom rezultatu, ali je stvar baš u tome što ne možemo ni za jednu koncepciju unapred reći da će nam doneti najbolje rezultate. Uzevši Narodnooslobodilačku borbu u celini, naša iskustva sa decentralizacijom ranjenika, iskustva sa skrivanjem i »manevrovanjem«, ipak su sasvim skromna. Ono što se radilo i postiglo u nekim krajevima naše zemlje rezultat je sasvim specifičnih vojno-političkih, pa i geoloških prilika u tim krajevima, a iznad svega mali broj ranjenika omogućio je da te specifične mere donesu vrlo dobre rezultate. Ono što se moglo stvoriti sa desetak ili najviše sa kojom stotinom ranjenika, na terenu koji je bio u političkom pogledu potpuno stabilan, na zemljištu koje je dopuštalo određene radove, nije

moglo biti stvoreno u uslovima Četvrte i Pete ofanzive koji su u svakom pogledu bili sasvim drukčiji.

Pre svega, treba izbeći sve nesporazume i iluzije oko centralizacije i decentralizacije ranjenika. I jedan zapisničar Narodnooslobodilačkog rata u svome dnevniku, razmišljajući o našoj evakuaciji u Četvrtoj ofanzivi, dolazi do zaključka: »Nikako ne praviti centralne bolnice«. Ovo je utopistička besmislica. Niko nije »pravio« Centralnu bolnicu. Nju je napravila logika naše borbe. Kada je naša slobodna teritorija, koncem 1942 godine, sve više primala atribute države (organizacija narodne vlasti, vojno-teritorijalni organi, kongresi, škole, zasedanje AVNOJ-a itd.), zar se tada moglo, zar se smelo, ostavljati ranjenike kojekuda na nesigurnim terenima (Manjača, Grahovo, Centralna Bosna?!), i ne dozvoliti jedinicama da ih upute na slobodnu teritoriju pa da ranjenici osete neke blagodeti d r ž a v e za koju su prolili krv? Eto kako je postala Centralna bolnica!

Kada je počela Peta ofanziva, kada su naše jedinice morale izvoditi munjevite manerve, nije im preostajao drugi izbor nego da se »rasterete« od svojih ranjenika, šiljući ih masovno u Centralnu bolnicu, iako je našim divizijama bilo dobro poznato da »treba da vode sobom sve lake i srednje teške ranjenike«, iako im je moralo biti poznato da je Centralna bolnica postala u tim danima samo fikcija. Eto, kako je nastala Centralna bolnica!

Istina je, koju ne treba mnogo dokazivati, da je Centralna bolnica uvek pretstavljala opterećenje za manevarsku i borbenu sposobnost jedinica, ali sa takvim »opterećenjem« treba svaka borba unapred da računa kao sa neizbežnim, kada ta borba dostigne određeni kvalitet-kvantitet. Ali postojala je još jedna istina koja je imala prvostepenu snagu, a to je m o r a l n o-p o l i t i č k i značaj Centralne bolnice. To znači da se njena sudbina mogla i smela rešavati samo na osnovu procene kakve će moralno-političke posledice doneti ovakvo ili onakvo rešenje. Nije bilo teško postići trenutnu manevarsku i udarnu sposobnost jedinica ostavljanjem ranjenika, ali je bilo teško reći da li će se tom kartom dobiti glavna igra — da li će se

sačuvati moralna snaga vojske! Mi smo u ratu gubili jedinice, gubili i ranjenike, »sputavali« jedinice ne spasavajući svagda ranjenike, ali smo uvek sačuvali moralnu snagu.

Rekoh da je bilo »vrlo teško« reći da li bi se ostavljanjem ranjenika negde iza leđa neprijatelja postigao glavni cilj: očuvanje moralne čvrstine NOVJ na bazi istovremenog očuvanja i ranjenika i jedinica. Dilema je i dandanas zaista vanredno teška, ali bi bilo dogmatsko shvatanje ako bismo unapred isključili ovakvu mogućnost. Potrebno je i korisno da danas, iz istoriske perspektive, razmotrimo kakvi su uslovi postojali za i protiv rešenja koje bi omogućilo da se Glavna operativna grupa brzo otkači od veoma zapetljane i kritične situacije, a da se, istovremeno, ni ranjenici ne izlože sigurnoj propasti.

U prilog teze da se ranjenici ostave »iza leđa neprijatelja« (iako takva teza nije u ono vreme ni postojala) govorili su operativno-taktički interesi Glavne operativne grupe (gledajući ove interese sa užeg vojnog stanovišta), kao i činjenica da bolnica nije imala nikakvih sredstava za izvlačenje onolikog broja ranjenika iz okruženja, pogotovu pod onako teškim uslovima.

Zašto se takva ideja nije u ono vreme ni postavila na diskusiju? Gledajući na stvari sa današnjeg stanovišta, svakako se mora oceniti kao propust što se barem nisu hladno i razumno razmotrili svi razlozi i uslovi za i protiv takve ideje. Osnovna subjektivna kočnica koja nam nije dozvoljavala da zauzmemo i kritički stav prema našoj tadanjoj koncepciji nošenja ranjenika, sastojala se u veoma snažnom delovanju čisto emotivnih faktora na našu sposobnost rasuđivanja i odlučivanja. Duševna povezanost između boraca i ranjenika razvila se u pravi kult ranjenika. Mnogobrojne niti su tu delovale: patrijarhalne, nacionalne, plemenske, a iznad svega osećanje da svi borci pripadaju jednoj opštoj, ogromnoj porodici koju je okupljala naša Partija. Pomisao »ostaviti« ranjenog brata, sunarodnika, druga, naprosto nije imala svog mesta u duševnoj strukturi naših boraca. Ma koliko da su ove emocije imale i svoje vanredno pozitivno moralno-političko opravdanje i kao takve bile snažna poluga naše moralne nad-

moćnosti nad neprijateljem, ipak, bilo bi štetno ne uvideti da su nam te emocije i taj kult smetali da jasnije i hladnije pogledamo stvarnosti u oči. Nalazeći se pod opsesijom principa »ne ostaviti ranjenika«, mi nismo blagovremeno uvideli da moralna povezanost između boraca i ranjenika ne mora uvek da se svodi i na fizičku povezanost jednih i drugih i da se upravo u fizičkom razdvajanju, pod određenim uslovima, kriju mogućnosti za izlazak iz krize.

Osim toga, jedinice koje su bile u sastavu Glavne operativne grupe imale su već i svoju specifičnu tradiciju nošenja ranjenika. Bile su to u suštini proleterske jedinice (iako nisu sve nosile taj naziv) koje nisu imale »svoga« terena. Njihov teren bila je čitava naša zemlja. Uspesi u prenošenju ranjenika, još tamo iz vremena velikog maršmanevra od Crne Gore do Bosanske Krajine, pa zatim u toku Četvrte ofanzive, uticali su da se stekne uverenje da je prenošenje ranjenika, naročito kada se radi o velikim masama, »najbolji« način njihovog obezbeđenja.

U ratnoj praksi proleterskih jedinica do Pete ofanzive poznat mi je svega jedan slučaj da se svesno pokušalo ostaviti ranjenike skrivene na terenu. Bilo je to juna 1942, pred pomenuti veliki pokret ka Bosanskoj Krajini, kada smo na Vučevu »sakrili« oko 30 nosila. Međutim, od ovog pokušaja odustalo se odmah idućeg dana iz bojazni da ranjenici ne padnu u ruke četnicima. Peta crnogorska brigada morala je da nosi ove ranjenike na svojim leđima sve do oslobođene teritorije oko Prozora, gde ih je predala — kome bi drugom, nego opet — Centralnoj bolnici!

Međutim, čak i da se ideja ostavljanja ranjenika i pojavila kao načelno ispravna varijanta, ipak bi se pred njenim ostvarivanjem, u konkretnoj situaciji, isprečile veoma ozbiljne prepreke: nepoznavanje topografskih i geoloških pogodnosti zemljišta i nemanje čvrstih veza sa stanovništvom, nepostojanje iole izgrađenog sistema narodne i vojno-pozadinske vlasti u Sandžaku i Crnoj Gori. Boravak naših jedinica u intervalu između Četvrte i Pete ofanzive bio je na tome terenu isuviše kratak, a prethodna strahovlada četnika isuviše duga da bi se

ove prepreke mogle blagovremeno otkloniti, kao i da bi se uspostavili osnovni preduslovi za tako odgovoran i komplikovan poduhvat kao što je sakrivanje 2.000 ranjenika. Dalje, trebalo je izvršiti određene moralno-političke i organizacione pripreme kod ranjenika i kadra koji bi ostao uz njih. Za ovaj posao nedostajalo je takođe vremena. Odluka o ostavljanju dela ranjenika u kanjonu Pive doneta je isuviše kasno (4 juna). Mere koje su tada bile preduzete u smislu sakrivanja imale su sasvim simboličnu vrednost. Staze koje su vodile ka skloništima bile su trasirane leševima, materijalom, a i ranjenicima, pa Nemcima nije bilo ništa lakše nego da ih pronađu i izvrše svoj zločin.

Iz svega izlazi zaključak da bi danas, 15 godina posle ovih događaja, bilo isuviše smelo i bespredmetno donositi kategoričan sud o tome »da li je trebalo« da dođe do tragedije jednog dela ranjenika u Petoj ofanzivi. Neuspeh ili polovičan uspeh jedne mere ne znači još da bi druga mera, suprotna prvoj, dala bolje rezultate samim tim što je suprotna. Sud o tome koja je bolja može da dâ samo praksa. Za nas je danas najvažnija pouka: da nema idealnih rešenja koja bi važila za svaku priliku, da na stvarnost treba gledati otvorenim očima, i u toj stvarnosti otkrivati raznovrsne mogućnosti rešenja. Nijedno rešenje ne treba apriorno odbaciti. Nijednim se ne smemo opčiniti. Samo svestrana analiza svih preimućstava, slabosti i rizika koji se kriju u svakome pojedinome može nas dovesti do najcelishodnije odluke.

U ondašnjim uslovima, i u okviru jedne koncepcije, svi učesnici ove epopeje, počev od Vrhovnog komandanta pa do poslednje bolničarke i borca na začelju kolone, učinili su sve za spas ranjenika. Nije bilo više snage da u nekoj drukčijoj odluci prevaziđemo sami sebe.

Neka se i na ovome mestu i na ovako skroman način još jednom zabeleži počast i oda priznanje borcima Treće, Sedme i Devete divizije koje su se svesno žrtvovale za spasavanje naših ranjenih i bolesnih drugova.

Gojko NIKOLIŠ

Đorđe Andrejević-Kun: PRELAZ PREKO REKE *(crtež)*

NAPORI PETE KRAJIŠKE DIVIZIJE ZA SADEJSTVO GLAVNOJ OPERATIVNOJ GRUPI

Još u vrijeme kada je Glavna operativna grupa, poslije uspješno izvršene protivofanzive u dolini Neretve i razbijanja neprijateljskih snaga na prostoriji Kalinovik — Ulog — Nevesinje, vršila pripreme za prodor u Crnu Goru, Vrhovni štab je (30 marta 1943 godine) naredio Prvom bosanskom korpusu da jednu diviziju prebaci u istočnu Bosnu, kako bi se na njenoj teritoriji našla jedna operativna jedinica poslije odlaska Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade u sastav Glavne operativne grupe.

Jedinice Prvog bosanskog korpusa nalazile su se krajem marta na teritoriji zapadne Bosne, sem Prve krajiške brigade Pete krajiške udarne divizije, koja je još za vrijeme Četvrte neprijateljske ofanzive bila prebačena u centralnu Bosnu, u rejon između Kotor-Varoši, Prnjavora i Teslića. Pošto se jedna brigada Pete divizije već nalazila u centralnoj Bosni, Štab Prvog bosanskog korpusa odlučio je da tamo pošalje i ostale jedinice Pete divizije, kako bi divizija u punom sastavu pošla u istočnu Bosnu.

Prikupljanje Pete divizije u centralnoj Bosni išlo je dosta sporo. Divizija je dejstvovala na velikom prostoru, a njene brigade bile su angažovane na raznim zadacima. Tako je Čet-

vrta krajiška brigada, zajedno sa Prvom ličkom i Desetom krajiškom brigadom, krajem marta i početkom aprila vodila borbe protiv četnika u rejonu Knina, zatim od 9 do 17 aprila u rejonu Bosanskog Petrovca protiv 741 puka 714 neprijateljske divizije, a od 24 do 26 aprila u Glamoču. Ona je 28 aprila krenula iz Glamočkog Polja i 3 maja, zajedno sa Štabom Pete divizije, stigla u centralnu Bosnu u s. Vitovlje.

Druga krajiška brigada, koja je po odluci Štaba Prvog bosanskog korpusa ušla u sastav Pete divizije,[1] 17 aprila preuzela je položaje kod Bosanskog Petrovca i Oštrelja od Četvrte brigade i na sektoru Bosanskog Petrovca ostala do konca aprila. Ona je u rejon Kupresa stigla 10, a u centralnu Bosnu (u s. Šiprage) 16 maja. Sa njom je stigao i Štab Prvog bosanskog korpusa i članovi Vrhovnog štaba: Ivo Lola Ribar, Vlado Popović, Rato Dugonjić i načelnik Vrhovnog štaba. Tako se Peta divizija tek 16 maja prikupila na prostoriji s. Šiprage — s. Šnjegotina — s. Pribinić, dok je Vrhovni štab za to vrijeme nekoliko puta urgirao da se njen pokret u centralnu, odnosno u istočnu Bosnu što prije izvrši.[2]

Čekajući dolazak Druge brigade Štab divizije je odlučio da Prva i Četvrta brigada napadnu Borjanski četnički odred. Napad je počeo 11 maja, preko Uzlomca i Borja Pl., na četničke bande u trouglu Banja Luka — Prnjavor — Teslić. Brigade su u manjim borbama brzo očistile sva sela zaključno do linije s. Jošavka — s. Popovići — s. Ukrinjica, ali već 15 maja četnicima dolaze u pomoć bataljon Njemaca iz Banje Luke i dvije satnije domobrana iz Teslića. Neprijateljske snage iz Banje Luke i četnici napali su Prvu brigadu sa pravca s. Jošavka i prinudili je da se 16 maja povuče na sjeverne padine Uzlomca. Devetnaestog i 20 maja brigade su ponovo zauzele s. Šnjegotinu i s. Čečavu.

---

[1] U sastavu Pete divizije, od njenog formiranja, bile su Prva, Četvrta i Sedma krajiška brigada. 7 marta 1943 godine Sedma brigada je po naređenju druga Tita ušla u sastav Glavne operativne grupe. U to vrijeme brigada se nalazila na sektoru Kupresa i zatvarala pravac Kupres — Prozor.

[2] Depeše Vrhovnog štaba Prvom bosanskom korpusu od 4 aprila, br. reg. 19/3 K, i 10 maja 1943 godine, br. reg. 37/5 K.

Dolaskom u centralnu Bosnu opšte stanje jedinica Pete divizije bilo je zadovoljavajuće. Divizija je u teškim i svakodnevnim borbama u toku Četvrte ofanzive stekla veliko borbeno iskustvo. Njene brigade uspješno su se nosile i sa njemačkim jedinicama. Međutim, teške i naporne borbe i marševi u uslovima zime, slabe odjeće i nedovoljne ishrane, fizički su iscrpli borce. Najteže je prošla Prva brigada, koju je, po dolasku u centralnu Bosnu, zahvatila epidemija pjegavog tifusa, tako da je preko 75% njenog sastava preležalo tifus u martu i aprilu. Brigada se u centralnoj Bosni nalazila u ekonomski siromašnom kraju, neprekidno u akcijama protiv četničkih bandi, pa su slaba ishrana i loši smještajni uslovi negativno uticali na brži oporavak rekonvalescenata. Brigada je uglavnom stala na noge tek početkom maja. Četvrta brigada, iako nije bila zahvaćena pjegavim tifusom u ovakvom obimu, znatno je brojno oslabila, jer je u toku marša za centralnu Bosnu na terenu Glamoča i Kupresa ostalo 120 većinom mlađih boraca.[3]

Na sastanku u Štabu Pete divizije, održanom 19 maja 1943 godine u prisustvu komandanata Prve i Druge brigade, komandant Prvog bosanskog korpusa Kosta Nađ upoznao je Štab divizije i prisutne komandante da je Peta divizija dobila *zadatak da se preko r. Bosne prebaci u istočnu Bosnu, da na svom otsjeku prelaza poruši prugu Sarajevo — Brod, a odmah zatim da produži pokret pravcem Olovo — Rogatica — Goražde sa ciljem da dejstvom u neprijateljskoj pozadini pruži pomoć Glavnoj operativnoj grupi, koja je na teritoriji Crne Gore vodila teške borbe protiv nadmoćnijeg neprijatelja.*[4]

Dvadeset prvog maja izdato je naređenje brigadama za pokret ka r. Bosni. Tako su 24 maja Prva i Četvrta brigada

---

[3] Vidi izvještaj političkog komesara Pete divizije od 14 V 1943 političkom komesaru Prvog bosanskog korpusa o moralno-političkom stanju u diviziji. — *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 13, str. 156—159 (cit. Zbornik IV/13, 156—159). Kasnijim provjeravanjem utvrđeno je da se najveći dio ovih boraca uključio u Glamočko-livanjski odred.

[4] Dvadeset prvog maja Štab Prvog bosanskog korpusa dobio je depešu od Vrhovnog štaba u kojoj se naređuje Štabu korpusa da ovaj zadatak odmah izvrši. Vidi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 — 1945*, knjiga I, izdanje VII JNA, str. 433 (cit.: ORNJ I 433).

stigle u s. Blatnica, a Druga brigada u s. Panići. Sa divizijom pošli su Štab Prvog bosanskog korpusa i svi članovi Vrhovnog štaba.

Prema planu, sačinjenom 25 maja, divizija je imala da pređe r. Bosnu na otsjeku Begov Han — Nemila (širina otsjeka 11 km). Ovaj otsjek je bio pogodan zato što kod Begovog Hana i Topčić-Polja postoje gazovi, a u s. Nemila kolski most. Pored toga, na ovom otsjeku očekivali smo manje neprijateljske snage, jer tu nije bilo nikakvih većih objekata, sem željezničke pruge na desnoj obali rijeke, a računali smo i na iznenađenje, s obzirom na udaljenost između koncentraciske prostorije divizije i r. Bosne. Prva brigada imala je da pređe r. Bosnu kod Nemile, Druga brigada kod Topčić-Polja, a Četvrta brigada kod Begovog Hana.

Dvadeset šestog maja izjutra divizija je krenula ka rijeci. Kiša, koja je padala i prethodnog dana, padala je sve jače, a od 16 časova počela je prava provala oblaka. Od sela Dogloda i Željeznog Polja niz strminu ka rijeci po putevima su tekli potoci, a mali potočići su narasli u snažne bujice, koje su nosile »drvlje i kamenje«. Ovakav tmurni i kišovit dan donio je, ranije nego obično, mrklu kišovitu noć. Nije se vidio prst pred okom; borci su se držali za ruke da se ne bi pogubili, konji su se klizali i tovari često prevrtali. Kada smo stigli na r. Bosnu odmah smo se uvjerili da od prelaska rijeke na gazovima nema ni govora, jer je na njima, uslijed nadolaska rijeke, tekla pomamna bujica. Ovoga puta loše vrijeme i noć nisu bili naši saveznici! Nije bilo drugog izlaza nego da se divizija vrati u sela Orahovicu, Doglode i Željezno Polje. Pošto nije bilo izgleda da u skorijem vremenu pređemo rijeku na ovom ili nekom drugom susjednom otsjeku, odlučeno je da se divizija vrati na raniju koncentracisku prostoriju.

Dvadeset devetog maja Druga i Četvrta brigada izvršile su pokret za s. Blatnicu i s. Mladikovinu. I dok je Četvrta brigada u toku marša ka Blatnici, kao prethodnica oko 11 časova stupila u borbu sa domobranskom bojnom, koja je izašla iz Teslića vjerovatno u namjeri da omete naše dalje zadržavanje u neposrednoj blizini r. Bosne, i brzo odbacila neprijateljske

dijelove koji su sa obližnjih planinskih kosa ometali naš pokret ka Blatnici, dotle je neprijatelj u popodnevnim časovima minobacačkom vatrom nanio nepotrebne gubitke Drugoj brigadi, koja se bez dovoljno opreznosti kretala šumskom prugom ka s. Mladikovina (tada je poginuo zamjenik političkog komesara brigade i šest boraca, ranjen komandant brigade i komandant I bataljona).

Prva brigada na povratku preko s. Bjelobučje i s. Očauš nije imala dodira sa neprijateljem. Divizija je 31 maja stigla na prostoriju s. Pribinić, s. Čečeva, s. Liplje.

MARŠ PETE DIVIZIJE NA MOSTARSKU PRUGU

Još dok se divizija pripremala za pokret ka r. Bosni neprijatelj je bio završio okruženje Glavne operativne grupe u Crnoj Gori. Pošto je 18 maja došao do uvjerenja da je na Glavnu operativnu grupu otpočela ofanziva širih razmjera,[5] Vrhovni štab je već 19 maja otpočeo pregrupisavanje jedinica Glavne operativne grupe za proboj u pravcu Foče.[6] Od toga vremena jedinice Glavne operativne grupe vodile su ogorčene borbe sa brojno i tehnički daleko nadmoćnijim neprijateljem sve do 15 juna, kada se Glavna operativna grupa uspješno probila iz okruženja preko Sutjeske, Zelengore i Miljevine.

S obzirom na krajnje ozbiljan položaj Glavne operativne grupe, koja se našla u okruženju na veoma nepovoljnom planinskom zemljištu, nije ni potrebno isticati značaj mjere koju je preduzeo Vrhovni komandant drug Tito da se jedna naša divizija nađe na leđima neprijateljskih snaga u vrijeme i na pravcu proboja Glavne operativne grupe iz okruženja.

Ali prikupljanje Pete divizije u centralnoj Bosni u cilju njenog daljeg pokreta ka Glavnoj operativnoj grupi, kao što je iznijeto, išlo je sporo. Njen pokušaj prelaska preko r. Bosne 26/27 maja, u vrijeme kada je brzim maršem pravcem Olovo — Jahorina Pl. mogla da stigne u rejon Miljevine oko 10—11 maja (znači, stigla bi još na vrijeme) nije uspio. Međutim, ni novi prelazak r. Bosne nije se mogao preduzeti u skorije vri-

---

[5] Isto, 430
[6] Isto, 431

jeme, pored ostalog i zbog visokog vodostaja rijeke uslijed čestih kiša koje su padale i poslije 27 maja.

Vrhovni komandant je 29 maja preko radiostanice »Slobodna Jugoslavija« naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa da Peta divizija, ukoliko nije prešla r. Bosnu, odmah krene preko Fojnice i Igman Pl. ka Trnovu i Kalinoviku, radi sadejstva Glavnoj operativnoj grupi pri proboju iz okruženja.[7]

Pošto je radiostanica Štaba Prvog bosanskog korpusa bila u kvaru (kao i radioaparat Štaba Pete divizije), Štab korpusa je doznao za ovo naređenje tek 1 juna po dolasku Štaba Dvanaeste krajiške divizije u Štab korpusa u s. Pribinić (Štab Dvanaeste divizije stigao je sa Petom kozarskom brigadom u centralnu Bosnu sa Kozare po naređenju Štaba Drugog bosanskog korpusa). A kako drugovi iz Štaba Dvanaeste divizije nisu sasvim jasno razumjeli ovo naređenje, Štab korpusa je tražio od Vrhovnog štaba da se naređenje ponovi. Novim naređenjem (koje je poslato radiogramom i stiglo 5 juna) Vrhovni štab je izričito naredio Štabu Prvog bosanskog korpusa da Petu krajišku diviziju, a po mogućnosti i druge snage iz centralne Bosne, najhitnije uputi u pravcu Trnova, u pomoć Glavnoj operativnoj grupi.[8] Iz toga što je Vrhovni štab uputio dva istovjetna naređenja Štabu Prvog bosanskog korpusa, vidi se da između njih nije postojala sigurna radioveza.[9] Pošto nije imala radiostanice Peta divizija je, poslije pokreta ka Fojnici i mostarskoj pruzi, bila bez ikakve veze i sa Vrhovnim štabom i sa Štabom Prvog bosanskog korpusa. Jedino smo pomoću diviziskog radioaparata (koji smo čuvali kao najveću dragocjenost) mogli ponešto saznati iz emisija »Slobodne Jugoslavije«. Potpuno je jasno koliko je nemanje radioveze otežavalo zadatak Petoj diviziji.

Od 2 do 4 juna nije bilo borbi, samo su dva bataljona Četvrte brigade (koja je dobila zadatak da se poveže sa Petom

[7] Isto, 441

[8] Isto, 449

[9] Štab Prvog bosanskog korpusa imao je neku radiostanicu koja se često kvarila. Koliko se sjećam, uvijek se strijepilo kada će ponovo zatajiti. To je bila jedina radiostanica koju smo tada imali u centralnoj Bosni.

kozarskom brigadom) 4 juna kod s. Vijačani vodila oštru susretnu borbu sa jednom neprijateljskom jedinicom. Tom prilikom brigada je imala 7 poginulih (među kojima i politički komesar 3 bataljona, Ante Rukavina) i 8 ranjenih boraca.

Pošto je 5 juna dobio naređenje od Vrhovnog štaba za rad Pete divizije, Štab Prvog bosanskog korpusa je istog dana naredio Štabu Pete divizije da *što prije izbije na željezničku prugu Mostar — Sarajevo, na otsjek s. Hadžići — Ivan Pl. — s. Podorašac, i da tamo prihvati jedinice Glavne operativne grupe*. Štab korpusa je zadržao Drugu brigadu zbog toga što je u ranijim borbama i marševima bila dosta iscrpena, kao i zbog gubitaka u rukovodećem kadru brigade u borbi 29 maja kod s. Blatnice. Pored toga, naredio je Štabu divizije da Dvanaestoj krajiškoj brigadi, koja je iz Bosanske Krajine stigla u rejon s. Maslovare, u cilju bržeg maršovanja, preda svoje teško naoružanje, kao i sve ranjene i bolesne borce i u isto vrijeme ga obavijestio da će, po naređenju Vrhovnog štaba, u sastav Pete divizije stići jedna pokretna udarna grupa iz sastava Drugog bosanskog korpusa, koja treba da stigne oko 21 juna na prostoriju sela: Stojkovići, Tuhabić, Trešnjevica, Repovci (sela na južnoj padini Bitovnje Pl.).[10]

U cilju izvršenja ovog zadatka Štab Pete divizije je istog dana naredio Prvoj i Četvrtoj brigadi da se pripreme za pokret, a jedinicama Dvanaeste krajiške divizije predate su 3 haubice i 2 protivtenkovska topa.

Sedmog juna Peta divizija je stigla u s. Liplje i Maslovare,[11] 8 juna u s. Šiprage, a 9 juna u s. Vitovlje. Desetog juna razbijene su jače izviđačke patrole (oko 120 vojnika) 384 pješa-

---

[10] Za formiranje ove Udarne grupe Štab Drugog bosanskog korpusa izdao je naređenje 11 juna štabovima Četvrte i Desete divizije. Ova Udarna grupa bila je formirana od dva bataljona Šeste krajiške brigade i jednog bataljona Devete krajiške brigade. Bio je određen Štab grupe (komandant i politički komesar). — Zbornik IV/14, dokument br. 22.

Štab Pete divizije je kasnije, u svojim dokumentima, nazivao ovu grupu, bez stvarnih razloga, kao Šestu krajišku, a potom kao Jedanaestu krajišku brigadu.

[11] Sa divizijom su se kretali i članovi Vrhovnog štaba. U s. Maslovare predali smo Dvanaestoj krajiškoj brigadi 140 ranjenih i bolesnih boraca Prve i Četvrte brigade.

diskog puka 373 njemačke divizije na pravcu s. Mudrike i s. Gostilj. Tom prilikom ubijeno je 32 i zarobljeno 22 neprijateljska vojnika, zaplijenjeno: 1 mala radiostanica (bez baterija i akumulatora — poslata je Štabu korpusa), 1 teški bacač sa 30 mina, 1 »šarac«, 30 pušaka, 6 strojnica, 5 tovarnih konja i druga sitna oprema. Mi smo imali 5 mrtvih i 6 ranjenih.

Jedanaestog juna na sastanku u Štabu divizije sa štabovima brigada razmatran je zadatak divizije i u vezi sa njim konstatovana potreba izvršenja brzih marševa i nužnost da se povede još veća briga o ljudima, naročito u pogledu ishrane na maršu, marševskog obezbjeđenja itd.

Dvanaestog juna divizija je izvršila marš iz s. Vitovlje dalje ka jugu i oko 13 časova prosto naišla na snage 384 pješadiskog puka i na 1 četu 373 pionirskog bataljona 373 njemačke divizije. Pionirska četa popravljala je cestu Turbe — Jajce kod Karaula Gora (14 km zapadno od Turbeta), a oko jedan bataljon 384 pješadiskog puka vršio je obezbjeđenje ovih radova i same ceste. Glavnina ovog bataljona nalazila se u rejonu sela Grdovo i Krezluk. Prema brzo napravljenom planu za likvidaciju ovih neprijateljskih snaga, veoma oštra borba počela je u 13.00 časova. Lijevokrilna Četvrta brigada brzo je likvidirala pionirsku četu, ali Prva brigada, i pored žestoke borbe, koja je trajala sve do noći, nije uspjela da razbije neprijatelja na svome pravcu. Rezultat ove borbe bio je sljedeći: ubijeno je 111 i zarobljeno 53 neprijateljska vojnika; zaplijenjeno 9 »šaraca«, 76 pušaka, 5 strojnica, 14 pištolja, 21.000 metaka, 62 ćebeta, 62 šatorska krila i 5 konja sa opremom. Mi smo imali 11 mrtvih i 11 ranjenih.[12]

U toku marša preko Komara dalje na jug divizija nije nailazila na otpor neprijatelja. U selima Rostovo i Šebešić (20 km sjeverozapadno od Fojnice) stigli smo 15 juna uveče. Šesnaestog juna dat je odmor, a Štab divizije dao je zadatke štabovima brigada za dejstvo na željezničku prugu, na otsjeku Hadžići — Ivan Sedlo i na komunikaciji Fojnica — Kiseljak — Kobilja Glava. Dejstvom na ovu komunikaciju trebalo je

[12] O borbama u toku 10 i 12 juna vidi Zbornik IV/14, dokumenti br. 152, 156, 161 i 164.

odvući pažnju neprijatelja sa mostarske pruge, kako bi je Glavna operativna grupa, uz naše sadejstvo, što lakše prešla. Štabu Četvrte brigade naređeno je da se preko Bitovnje Pl. odmah poveže sa Udarnom grupom Drugog bosanskog korpusa čim stigne na određenu prostoriju.

Štab divizije je, uz saglasnost članova Vrhovnog štaba, poslao načelnika Štaba divizije, druga Ratka Martinovića sa 20 boraca, pravcem Vranica Pl. — Bitovnja Pl. — Ivan Sedlo — Trnovo, sa zadatkom da uhvati vezu sa Vrhovnim štabom. Računali smo da će već u rejonu Trnova naići na naše snage i obavijestiti ih o našem zadatku. Drug Ratko je krenuo 16 juna u 17 časova.[13]

Mislim da je bilo sasvim pravilno što smo načelniku štaba postavili ovaj zadatak, jer se Štab divizije našao u veoma delikatnom položaju: divizija je imala da sadejstvuje Glavnoj operativnoj grupi u njenom prelazu preko mostarske pruge, a nismo određeno znali kada njene snage mogu izbiti na tu prugu. Pošto nismo imali radioveze sa Vrhovnim štabom (barem preko Štaba Prvog bosanskog korpusa) nismo bili u stanju da konkretnije, a time i efikasnije, izvršimo postavljeni zadatak. To nam je padalo teško, jer smo osjećali svu težinu situacije u kojoj se nalazi Vrhovni štab i Glavna operativna grupa.

Sedamnaestog juna brigade su pošle na izvršenje postavljenih zadataka i istog dana bez borbe ušle u Fojnicu i Kreševo. U toku sljedećeg dana sve jedinice su stigle na određene položaje prema mostarskoj pruzi i cesti Fojnica — Kobilja Glava. Neprijateljske slabije snage reagirale su 17 i 18 juna od Kiseljaka, komunikacijama ka Fojnici i Kreševu.

Od 19 do 24 juna divizija je ostala na istoj prostoriji. Njena aktivnost ispoljila se naročito na komunikacije Fojnica — Kiseljak — Kobilja Glava i Kiseljak — Visoko. Njemcima je mnogo smetalo dejstvo naših snaga na ove komunikacije pa su veoma brzo reagovali. Već 20 juna prikupili su nekoliko

[13] Pošto je Glavna operativna grupa svojim prvim jedinicama 15 juna izbila na Jahorinu Pl. i odmah zatim produžila na sjever u ofanzivna dejstva, načelnik Štaba Pete divizije stigao je Vrhovni štab tek u rejonu Kladnja.

bataljona u rejon Kiseljaka i s. Han Ploče (10 km jugoistočno od Kiseljaka) i istog dana prešli u nastupanje pravcima: Kiseljak — s. Otigošće; Kiseljak — Kreševo i s. Zabrđe — Kreševo.[14] U toku 20 i 21 juna naše jedinice, pod pritiskom jačih snaga, ne upuštajući se u neplodne frontalne borbe, postepeno su se povlačile, tako da je neprijatelj 21 juna uveče dostigao liniju Kreševo — s. Lipa — s. Otigošće.

Dok je neprijatelj prikupljao pomenute snage za napad na Prvu i Četvrtu brigadu, Štab Prve brigade je noću 19/20 juna preko ceste Kiseljak — Kobilja Glava prebacio svoj 1 bataljon koji je iste noći u zasjedi na cesti Kiseljak — Visoko uništio 30 neprijateljskih vojnika, a 20 juna nanio osjetne gubitke neprijateljskoj četi koja je iz Visokog upućena radi obezbjeđenja ove komunikacije. On je noću 20/21 juna izvršio demonstrativan napad na Kiseljak i porušio 3 mosta na cesti Kiseljak — Visoko i jedan most na cesti Kiseljak — s. Han Ploče, a 21 juna uspješno je vodio borbu u području Kobilje Glave.

Dvadeset drugog juna izjutra neprijatelj je iznenada napustio sve zauzete položaje na liniji Kreševo — s. Otigošće i brzo se povukao ka Kiseljaku, tako da naše jedinice nisu stigle da ga barem ometaju u povlačenju.[15]

Dvadeset prvog juna Udarna grupa Drugog bosanskog korpusa (od 3 bataljona) stigla je u s. Stojković (južne padine Bitovnje Pl.) i povezala se sa Štabom divizije.

Dvadeset četvrtog juna Štab divizije saznao je preko radiostanice »Slobodna Jugoslavija« da se Glavna operativna grupa probila iz okruženja i da je preko Jahorine i Romanije Pl. otpočela protivofanzivu u istočnoj Bosni. Pošto smo na taj

---

[14] U ovoj borbi učestvovale su sljedeće snage 373 njemačke divizije: 3 bataljon 384 pp, 1 i 3 bataljon 370 pp (sva tri iz rejona Kiseljaka) i 373 poljski dopunski bataljon (iz s. Han Ploče). Štab 373 divizije došao je u Kiseljak. Vidi Zbornik IV/14, dokumenti br. 180 i 181. Iz dokumenta br. 181 vidi se da je Štab 373 njemačke divizije pretpostavljao mogućnost prebacivanja naših snaga iz istočne Bosne ka Kreševu i Fojnici.

[15] Po njemačkim dokumentima vidi se da su ove i neke druge snage 373 njemačke divizije dobile zadatak da brzo krenu u zapadnu i jugozapadnu Bosnu. Vidi Zbornik IV/14, dokumenti br. 186, 187, 190, 191, 196 i 197.

način uvidjeli da je dotadašnji zadatak Pete divizije izgubio svoj praktični značaj, Štab divizije je, u dogovoru sa članovima Vrhovnog štaba, odlučio da divizija izvrši napad na železničku prugu Sarajevo — Brod između Visokog i Lašve, a zatim da se prebaci u istočnu Bosnu na pravcu Vareša i Olova, radi povezivanja sa Vrhovnim štabom. Smatrali smo da će takva akcija i pokret ka Glavnoj operativnoj grupi biti od veće koristi nego dalje zadržavanje na dotadašnjoj prostoriji. Pored toga, članovi Vrhovnog štaba željeli su da što prije stignu u Vrhovni štab.

NAPAD NA ŽELJEZNIČKU PRUGU VISOKO — LAŠVA I NA RUDNIK KAKANJ

Istoga dana izdali smo brigadama naređenje za pokret u duhu donijete odluke. Noću 27/28 juna divizija je bez teškoća prešla cestu Kiseljak — Busovača i 28 juna do 6 časova razmjestila se u širem rejonu s. Sebinje. S obzirom na blizinu željezničke pruge i ceste Sarajevo — Zenica, a da bi se napad na željezničku prugu i mjesta na njoj izveo što uspješnije, moralo se raditi veoma brzo i napad izvesti sljedeće noći. Podatke o jačini neprijatelja u dolini r. Bosne između Visokog i Lašve i o stanju mostova i gazova na r. Bosni, koje smo prikupili pomoću obavještajnih organa do dolaska u s. Sebinje, upotpunili smo po dolasku u ovo mjesto, tako da je Štab divizije 28 juna u 10.30 časova izdao naređenje za napad na prugu na otsjeku ž. st. Dobrinje — ž. st. Gornja Jehovina.[16]

Prema prikupljenim podacima na ovom otsjeku nalazile su se sljedeće neprijateljske snage: u rudniku Kakanj — 1 domobranska satnija (četa) i odjeljenje žandarma, stim što je po jedno odjeljenje ove čete čuvalo ž. stanice Dobrinje i Čatići i ž. most u s. Doboj i u Kaknju; na ž. st. Modrinje — jedno odjeljenje domobrana i na ž. st. Lašva — jedan vod domobrana. Pored toga, drveni most kod s. Graba (između Čatića i Dobrinja) čuvala su 4 milicionera. Posade za čuvanje mostova u s. Doboju i Kaknju bile su smještene u po dva bunkera. Na

---

[16] Greškom daktilografa na ovom naređenju stoji datum 27 VI (vidi Zbornik IV/14, dokument br. 88).

ovom otsjeku bilo je i nekoliko skela, nosivosti 6 do 15 ljudi, od kojih se samo jedna, u s. Gornja Jehovina, nalazila sa naše strane rijeke.[17] Pošto smo dobili obavještenje da se gazovi kod Modrinje, Čatića i Doboja zbog visokog vodostaja ne mogu koristiti, jedinice smo orijentisali na mostove i korišćenje skela.

Brigade su dobile sljedeće zadatke: Četvrta brigada dobila je zadatak da forsira Bosnu između ž. st. Dobrinje i s. Donja Papratnica i da obezbjeđuje dejstva divizije od Visokog i Breze; Prva brigada — da pređe Bosnu na otsjeku ž. st. Čatići — Kakanj i zauzme Kakanj i rudnik uglja u Kaknju, a Udarna grupa (u zapovjesti Štab divizije je naziva Šesta krajiška brigada) — na otsjeku ž. st. Modrinje — ž. st. Gornja Jehovina, stim da obezbjeđuje dejstva divizije od pravca Lašve i Zenice.

Intendantura i diviziska bolnica imale su preći preko mosta kod s. Graba, na otsjeku Četvrte brigade.

Sve brigade dobile su zadatke da na svojim otsjecima napada poruše sve mostove na Bosni, postrojenja na željezničkim stanicama i što više željezničke pruge.

Pošto su primili zapovijest Štaba divizije, štabovi brigada i bataljona vršili su intenzivno izviđanje dodijeljenih otsjeka za forsiranje, a borci i pozadinski dijelovi vršili su pripreme za prelazak. Radilo se kao u mravinjaku.

Operacija je počela 28 juna između 23 i 24 časa. Četvrta brigada je u toku noći 28/29 juna zauzela most kod s. Graba bez borbe (pošto je razoružala milicisku stražu na mostu), zauzela ž. st. Dobrinje i Porječane (ovu posljednju samoinicijativno, preko plana), a u toku dana porušila jedan dio pruge od ž. st. Porječani prema Visokom. Preko mosta kod s. Graba prešla je diviziska bolnica i intendantura.

Prva brigada imala je u početku složeniji zadatak. Mostove kod Kaknja i s. Doboja branile su stalne posade iz bunkera, a u samom gradu nalazila se četa domobrana. Pošto nije bilo gazova na rijeci, a da se ne bi trpjeli gubici prilikom direktnog napada na željeznički most u Kaknju, iz 1 bataljona je jedna desetina dobrovoljaca, dobrih plivača, sa automatima

---

17) Ovi podaci su se pokazali uglavnom tačni.

i ručnim bombama, neopaženo preplivala rijeku i poslije kratke i jake borbe zauzela dva bunkera na desnoj, a odmah zatim i druga dva na lijevoj obali. Kad je padom ovih bunkera most bio slobodan dva bataljona su prešla preko njega i upala u grad, gdje je neprijateljski otpor brzo slomljen, izuzev uporišta u jednoj tvrdoj zgradi u kojoj se branilo oko 30 vojnika. Pod kišom neprijateljskih puščanih i mitraljeskih zrna i ručnih bombi, naši borci su morali dinamitom da oštete ovu zgradu i tako su uspjeli da i njih prinude na predaju. Četvrti bataljon Prve brigade na juriš je zauzeo most u s. Ćatićima i likvidirao neprijateljski otpor na željezničkoj stanici.

Željeznički most kod s. Doboja branile su posade 3 velika i 1 malog bunkera, oko kojih je bila postavljena bodljikava žica. Pošto su računali da će brzo dobiti pomoć, branioci mosta su odbili poziv naših boraca da se bez borbe predaju. S druge strane, da ne bi pretrpio velike gubitke oko zauzimanja bunkera, Štab 2 bataljona dobio je zadatak da u toku noći 28/29 juna sruši most dinamitom (koji je nađen u magacinu rudnika u velikim količinama). Polaganje dinamita pod potporni stub mosta izvršeno je bez gubitaka. Jaka eksplozija srušila je most u rijeku. Pošto se bojala da će i bunker biti miniran posada bunkera se odmah zatim predala. Tako je i ovaj posljednji otpor neprijatelja u čitavoj zoni napada divizije bio likvidiran.

Udarna grupa zauzela je i porušila ž. st. Modrinje i Gornja Jehovina, porušila prugu između ovih stanica i postavila se prema Lašvi i Zenici.

U toku 29 i 30 juna sve brigade rušile su prugu i druga željeznička postrojenja na svojim otsjecima, a u Kaknju uništena su sva važnija postrojenja rudnika uglja i električna centrala.

U toku borbi noću 28/29 i 29/30 juna i rušenja pruge i rudnika Kaknja 30 juna zarobljen je 161 a ubijen 21 neprijateljski vojnik i zaplijenjeno: 105 pušaka, 1 mitraljez, 5 puškomitraljeza, oko 94.000 metaka, 250 ručnih bombi, jedan vagon dinamita, jedan vagon šećera, dva vagona brašna, 5.000 kg pasulja, 3.000 litara zejtina, 500 pari cipela i druge odjeće, hrane i materijala. Pored toga, uništena su sva važnija postrojenja

rudnika Kakanj i električna centrala, 2 gvozdena željeznička mosta i jedan željeznički propust, 1 betonski i 3 drvena mosta, 6 željezničkih stanica, 4 željezničke kompozicije (4 lokomotive i 80 vagona) i porušena pruga na više mjesta na dužini od oko 25 kilometara.

Velike količine zaplijenjene hrane, odjeće i obuće podijeljene su rudarima Kaknja i stanovništvu.

Naši gubici bili su 2 mrtva i 9 ranjenih.

Dvadeset devetog juna održan je veliki zbor u Kaknju, na kome su govorili drugovi Ivo Lola Ribar, Vlado Popović i Ilija Materić, politički komesar divizije. Rudari i narod Kaknja oduševljeno su dočekali naše borce. Rudari su im pomagali oko uništenja mostova, bunkera i rudničkih postrojenja. Jedan broj rudara javio se u Prvu brigadu.

Neprijatelj je veoma brzo intervenisao od Vareša, Breze, Visokog i Zenice, dovlačeći jedinice iz Sarajeva i drugih garnizona, i protiv Pete divizije angažovao sljedeće snage: glavninu 2-og puka »Princ Eugen« divizije, bataljon 4 njemačkog puka »Brandenburg«, 7 pješadiski puk 4 hrvatske lovačke brigade i 2 bataljon 9 hrvatskog puka, pod rukovodstvom Štaba »Princ Eugen« divizije.[18] Štab divizije je i očekivao brzu intervenciju neprijatelja, jer je Peta divizija presjekla njegovu najvažniju arteriju u Bosni i našla se na veoma osjetljivom području bosanskog rudničkog bazena.

Intervencija je počela najprije najbližim snagama iz Visokog i avijacijom sa aerodroma u Rajlovcu, koja je veoma intenzivno tukla naše položaje i jedinice grupama od 6 do 10 aviona. Dvadeset devetog juna oko 400 neprijateljskih vojnika iz sastava 4 lovačke hrvatske brigade, uz podršku 2 oklopna voza i 2 tenka, napalo je Četvrtu brigadu. Borba je trajala čitav dan i neprijatelj je zadržan. Jedinice Udarne grupe odbile su napad slabijih neprijateljskih snaga iz Lašve ka ž. st. Jehovina. Neprijateljska avijacija nanijela je ovog dana osjetne gubitke diviziskoj intendanturi i njenom obezbjeđenju (poginulo je 8 i ranjeno 20 boraca, ubijeno je i 25 tovarnih konja).

[18] Zbornik IV/14, dokument 201, i IV/15, dokumenti br. 171, 178, 198, 237, 238, 241, 243, 245, 269.

Pošto je zadatak u dolini Bosne bio uspješno izvršen, Štab divizije je već 30 juna orijentisao glavninu snaga ka Brezi i Varešu, a Udarnoj grupi dao zadatak da razbije Zenički četnički odred. Tridesetog juna Četvrta brigada je na maršu ka Brezi kod s. Prhovo razbila jednu neprijateljsku kolonu, a dva bataljona Prve brigade, poslije kraće borbe sa žandarmima, zauzela su s. Kr. Sutjeska.

Noću 30 juna/1 jula Četvrta brigada napala je neprijatelja u rudniku Breza i zauzela i zapalila ž. st. Dobravine. Međutim, zbog dolaska pojačanja neprijatelju iz Sarajeva, napad na Brezu nije uspio, a jedan bataljon brigade zakasnio je i nije napao ž. st. Podlugovi. Porušeno je oko 400 metara željezničke pruge. Brigada je u ovoj borbi imala 3 mrtva i 10 ranjenih; neprijateljski gubici nisu poznati (poginuo je potpukovnik — zapovjednik posade u Varešu i jedan major).

Prvog jula dve neprijateljske čete kretale su se od Zenice prema Kaknju, ali ih je Udarna grupa dočekala u zasjedi i brzo odbacila. Ona je tom prilikom izbacila iz stroja 38 neprijateljskih vojnika i zaplijenila 10 pušaka i 5.000 metaka, dok je sama imala 8 ranjenih boraca. Ovog dana Štab divizije i 1 bataljon Prve brigade napustili su Kakanj, gdje je sa pravca Visoko ušao jedan neprijateljski bataljon.

Istog dana dva bataljona Prve brigade stigla su u s. Borovica, a Četvrta brigada u rejon sela Kračići, Lučići i Dolovi, ali ih je neprijatelj 2 jula napao sa pravca Vareša i Breze, vjerovatno pretpostavljajući da pripremamo napad na Vareš. Naročito jak napad usmjerio je na Četvrtu brigadu. Dvije njegove kolone nastupale su od Vareša preko Kruškovca (k 1248) ka s. Kračići, a dvije kolone od Breze, preko kose Margita i k 762, ka s. Dolovi. Pošto je na vrijeme primijetio neprijatelja, Štab brigade je dobro pripremio doček i u oštroj borbi, koja je vođena čitav dan do 17.30 časova, potpuno ga razbio na oba pravca. Brigada je zarobila 41, a izbacila iz stroja oko 80 neprijateljskih vojnika; zaplijenila 2 mitraljeza, 57 pušaka, 1 mali bacač sa 40 mina, 68 mina za bacač 80 mm, 4 strojnice, 10.000 metaka i druge opreme. Brigada je imala samo 4 ranjena borca. Dva bataljona Prve brigade koja su uspješno odbila napad ne-

prijateljskog bataljona na pravcu s. Borovice, nanijela su mu gubitke od 40 zarobljenih i 10 mrtvih, dok su sami imali 3 mrtva i 5 ranjenih boraca.

Noću 2/3 jula Četvrta brigada prebacila se preko željezničke pruge Vareš — Breza u s. Budoželje (10 km južno od Vareša) i pri prelazu porušila oko 50 metara željezničke pruge.

Drugog jula Udarnoj grupi bataljona dobrovoljno se prijavio Milorad Novosel sa 30 naoružanih ljudi koji su izjavili da se ne slažu sa politikom izdaje četnika i da se žele boriti u sastavu NOV. Oni su kasnije postali dobri borci[19].

Trećeg jula iz s. Borovičke Njive (18 km sjeverno od Vareša) pošli su u Vrhovni štab drugovi Ivo Lola Ribar, Vlado Popović, Rato Dugonjić i načelnik Vrhovnog štaba. Sa njima je pošao i Ilija Materić, politički komesar divizije da primi direktive za dalji rad Pete divizije. Pošto nismo znali gdje se nalazi Vrhovni štab, sa drugovima je pošao 3 bataljon Prve Brigade[20]. Bili smo veoma zadovoljni što su članovi Vrhovnog štaba bili kod nas skoro mjesec dana, jer su svojim radom i savjetima mnogo pomogli Štabu divizije.

Trećeg jula Prva brigada se prikupila u selima Han Kopalište i Pogari (6 km sjeverno od Vareša), a Četvrta brigada zauzela je s. Okruglica, iz kojeg je protjerala oko 150 četnika i od njih oslobodila 13 drugova iz proleterskih jedinica. Udarna grupa bataljona ovog dana sukobila se u rejonu s. Seoci (oko 13 km sjeveroistočno od Zenice) sa jakim neprijateljskim snagama (oko dvije bojne). Pošto je očekivao da će neprijatelj i kasnije brzo reagovati na svaku pojavu naših snaga u bližem prostoru oko Zenice, Štab Udarne grupe je smatrao da će njeno dejstvo biti efikasnije ako bude u neposrednoj vezi sa ostalim snagama divizije, te je i donio pravilnu odluku o pokretu ka

---

[19] Milorad Novosel je 17 jula upućen sa 22 borca na sektor Visoko, na kome se tada nalazila Prva brigada, da prikuplja nove borce u cilju formiranja Visočko-fojničkog partizanskog odreda, koji je formiran septembra 1943 godine.

[20] Pošto se Vrhovni štab nalazio u blizini Kladnja, ovi drugovi su već 5 jula stigli do njega.

glavnini divizije. Tako je Udarna grupa bataljona 3 jula uveče stigla u s. Vukanoviće[21].

Iako gubici divizije nisu bili veliki u borbama koje je vodila na prostoru Fojnica — Kreševo — Breza — Vareš — Kakanj, ipak je diviziska bolnica postala glomazna i dosta nepokretna, a uslijed aktivnosti neprijateljske avijacije morala se dobro maskirati. Nastojanje neprijatelja da što prije potisne diviziju iz neposredne blizine rudničkog bazena izražavalo se u njegovoj jakoj aktivnosti, tako da se diviziska bolnica morala stalno obezbjeđivati, što je negativno uticalo na pokretljivost i manevarsku sposobnost divizije.

U vremenu od 4 do 8 jula divizija je vodila borbu na prostoriji Zvijezda Pl. (rejon s. Han Kopalište — s. Vijaka — s. Očevlje — s. Ravne) sa dijelovima »Princ Eugen« divizije, a u rejonu s. Hadžići — s. Ivančići sa četničkim bandama. Osmog jula sve jedinice divizije bile su u kontaktu sa neprijateljem: Udarna grupa u rejonu s. Očevlje; Prva brigada u rejonu s. Zubeta i s. Ravne; Četvrta brigada u selima Hadžići i Ivančići. Ovoga dana su iz Vrhovnog štaba stigli Ilija Materić, politički komesar divizije, i Ratko Martinović, načelnik Štaba divizije. Po direktivi Vrhovnog štaba Peta divizija dobila je zadatak da u narednom periodu dejstvuje na prostoriji Zvijezda Pl. i Ozren Pl. (sjeverno od Sarajeva), da razbije četnike i učvrsti narodnu vlast i da se u slučaju jačeg neprijateljskog napada ne upušta u teže borbe.

*

Poslije dugog puta iz Bosanske Krajine i centralne Bosne do Bitovnje Pl., Kreševa i Kiseljaka, koji je trajao od sredine aprila do 17 juna, i uspješno izvedenih borbi na pravcu Kiseljak — Kakanj — Vareš, Peta krajiška divizija je početkom jula stigla na operativno područje Glavne operativne grupe i stupila pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba.

---

[21] Četa jednog njenog bataljona, koja je 1 i 2 VII dejstvovala na lijevoj obali Bosne u rejonu Busovače, nije se mogla prebaciti u sastav Udarne grupe, pa je otišla u sastav Travničkog odreda.

Iako, iz objektivnih razloga, nije stigla da svojim neposrednim učešćem pomogne Glavnoj operativnoj grupi u njenom herojskom proboju iz okruženja u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, Peta krajiška divizija je svojim uspješnim dejstvom na važnom i osjetljivom za neprijatelja privrednom i komunikaciskom području, olakšala protivofanzivu i druga dejstva Glavne operativne grupe u istočnoj Bosni. U tome smislu može se pozitivno ocijeniti njena uloga u ovom značajnom periodu našeg Narodnooslobodilačkog rata.

Milutin MORAČA

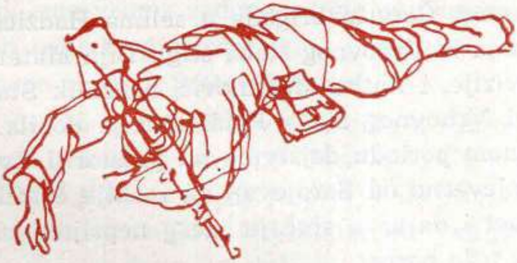

O INTENDANTSKOJ SLUŽBI

Uporedo sa razvojem naše Narodnooslobodilačke vojske razvijala se i organizacija intendantske službe, a veliki događaji u toku NOR-a u kojima su »polagale ispit« naše jedinice, stavljali su na probu i organe njihove službe snabdevanja. Peta neprijateljska ofanziva koja je dovela naše jedinice u izvanredno tešku situaciju, zahtevala je od svakog borca, pa i od organa snabdevanja, natčovečanske napore.

Da bismo mogli sagledati ulogu koju je odigrala intendantska služba u ovim velikim danima i teškoće koje je morala savladati, moramo se u najkraćim crtama osvrnuti na organizaciju ove službe pre početka Pete neprijateljske ofanzive. Najzad, po razmatranju rada intendantske službe u toku same Pete ofanzive, osvrnućemo se i na njenu reorganizaciju koja je posle toga izvršena uglavnom na iskustvima i praksi iz te ofanzive.

*

Službom snabdevanja i zbrinjavanja jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, u periodu koji je prethodio Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi, rukovodio je Ekonomski otsek Vrhovnog štaba NOV i POJ. U novembru

1942 godine proširena je formacija i određena nadležnost ovog Otseka, tako da se on otada delio na tri sekcije: prvu — za naoružanje, drugu — za ishranu i treću — za odećnu opremu i radionice. Tada je izvršena i popuna Otseka.[1]

Načelnik Ekonomskog otseka bio je neposredno potčinjen Vrhovnom komandantu, od koga je primao direktive i zadatke, referisao mu i bio odgovoran za rad Otseka i službe u celini. Sa poverenikom za privredu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije Otsek je sarađivao po svim pitanjima u vezi sa ishranom i snabdevanjem NOV i POJ (oko preduzimanja ekonomskih mera na terenu, stvaranja rezervi, odnosa sa organima narodne vlasti itd.), ali je odluke donosio isključivo Vrhovni komandant.

U nadležnost Ekonomskog otseka, kao jedinog materijalno-finansiskog organa Vrhovnog štaba NOV i POJ, bila je preneta i sva ostala materijalna i finansiska problematika, kao:

— naoružanje, ishrana, odeća, obuća, kao i oprema za bolesnike i ranjenike; radionice za naoružanje i opremu i izrada nove odeće i obuće; čuvanje i stvaranje rezervi u naoružanju, opremi, hrani, stoci, itd.;

— uticaj na preduzimanje ekonomskih mera na terenu u cilju bolje i organizovanije ishrane i snabdevanja; koordinacija sa narodnim i vojnim vlastima i regulisanje konkretnih ekonomskih mera na slobodnoj teritoriji u svim krajevima Jugoslavije;

— prijem pomoći od saveznika;

— deoba ratnog plena;

---

[1] Za načelnika Otseka postavljen je pisac ovog članka, a za šefove sekcija (i istovremeno članove Otseka): Momčilo Poleksić (prve), Miloš Radović (druge) i Mijat Vuletić (treće). U Otsek su još bili raspoređeni: Rista Stefanović, Spasoje Stejić-Baćo i nešto kasnije Boco Lazović. U Otseku je izvesno vreme radio i Dušan Kotaraš.

Lični sastav Otseka se menjao tako da je u toku Pete ofanzive Miloš Radović bio član Štaba za transport ranjenika i bolesnika i istovremeno je kontrolisao sve intendantske organe u Centralnoj bolnici, Mijat Vuletić je bio delegiran kod Štaba Druge proleterske divizije, a Momčilo Poleksić otišao je na novu dužnost. Tako su u toku Pete ofanzive od četiri člana Otseka trojica otišla na druge dužnosti. Ostali rukovodioci iz Otseka bili su u to vreme zaduženi sledećim poslovima: Rista Stefanović — finansiskim poslovanjem; Boco Lazović — stočnim depoima i Spasoje Stejić-Baćo radionicama.

— regulisanje finansiskog poslovanja (postupak sa zaplenjenim novčanim sredstvima, izdavanje obveznica Prvog zajma narodnog oslobođenja), propisivanje postupka oko izdavanja novčanih potvrda na ime hrane, stoke i drugih sredstava nabavljenih od naroda;

— popuna Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda tovarnom, jahaćom i teglećom stokom, kao i tovarnim, jahaćim i zaprežnim priborom;

— osposobljavanje industriskih objekata i drugih privrednih ustanova, radionica, pekarnica, mlinova i fabrika, i organizovanje njihove proizvodnje za ratne potrebe;

— pomoć pozadinskim organima (vojnim i narodnooslobodilačke vlasti) oko ishrane, nabavke odeće i obuće i ostalog, zbrinjavanja zbegova i stanovništva opljačkanih i popaljenih mesta, kao i pomoć u obrađivanju napuštenog zemljišta;

— smeštaj i snabdevanje vojnih škola i bolnica;

— školovanje intendantskog kadra i izvestan uticaj na politiku toga kadra.

Snabdevanje brigada i divizija, kao i partizanskih bolnica i drugih ustanova NOV i POJ, vršili su intendantski organi u duhu dobro poznatih i u praksi proverenih direktiva Vrhovnog štaba NOV i POJ, pri čemu je prilog stanovništva pretstavljao osnovni vid obezbeđenja jedinica životnim sredstvima. Dobrovoljni prilozi, čak i tamo gde je teritorija bila iscrpena, siromašna i sa nerazvijenom poljoprivrednom proizvodnjom, pljačkana, paljena i uništavana, uz hranu koja je otimana od Nemaca i Italijana i oduzimana konfiskacijom od četničkih elemenata, obezbeđivali su osnovnu, iako nedovoljnu i neredovnu ishranu.

Podela oslobođene teritorije na rejone za korišćenje mesnih sredstava vršena je tako da se rejoni poklapaju sa teritorijama koje su jedinice čistile od okupatora i njegovih pomagača, ali su često, zbog velikog broja jedinica na relativno malom prostoru, mesna sredstva bila veoma brzo iscrpena a, zbog neprekidnih pokreta i malog broja puteva, nekad se nisu mogla ni koristiti.

Svaka promena slobodne teritorije izazivala je neminovno poremećaj u obavljanju svih ranije planiranih i organizovanih poslova i diktovala potrebu za prilagođavanjem novonastaloj

operativnoj i intendantskoj situaciji na novooslobođenoj teritoriji.

Ponovno oslobođena teritorija u Crnoj Gori i Sandžaku, na koju je došla Glavna operativna grupa u proleće 1943 godine, po svome geografsko-topografskom sastavu, razvijenosti i bogatstvu, nije pružala našim jedinicama povoljne uslove za normalan život i uredno snabdevanje i zbrinjavanje. Izuzev nešto hrane (stoke za klanje i mlečnih proizvoda) i nešto tovarne stoke za transport, bilo je veoma malo drugih potreba za život ljudi i jedinica u celini.

Durmitorsko područje, zbog svoje zaostalosti i pasivnosti, nije raspolagalo ni minimalnim viškovima poljoprivrednih proizvoda koji bi se mogli koristiti za potrebe NOV i POJ. Pored ovoga, ova slobodna teritorija bila je izložena više puta okupatorskim i četničkim akcijama, kojom prilikom je imovina stanovništva pljačkana, paljena i uništavana. No, i pored toga, stanovništvo u celini izvanredno lepo je primilo sve brigade i divizije Glavne operativne grupe, a pogotovu ranjenike i bolesnike i dalo im što god je imalo i moglo.

Po dolasku u ovo područje, naše jedinice su se našle pred izuzetno teškim problemima u pogledu snabdevanja svim potrebama, a naročito u pogledu artikala ljudske hrane koji bi se mogli koristiti za potrebe NOV i POJ.

Kao prvu meru za savlađivanje poteškoća oko snabdevanja, Ekonomski otsek Vrhovnog štaba preduzeo je stvaranje stočnih depoa. Prikupljeno je nekoliko hiljada komada stoke (pretežno sitne) kao dobrovoljni prilog mesnog stanovništva, a jedan deo stoke konfiskovan je od neprijateljski nastrojenih elemenata koji su pomagali okupatora. Uz pripreme i organizovanje smeštaja i ishrane ove stoke, pristupilo se i prikupljanju i preradi mlečnih proizvoda.

Stoka iz depoa bila je namenjena u prvom redu za potrebe bolnica, pa onda za ishranu brigada i drugih ustanova na oslobođenoj teritoriji. Uz depoe bila je i grupa kvalifikovanih radnika — starijih boraca iz Prve i Druge proleterske brigade — sa najnužnijim alatom i priborom, koji su ranije u Bosanskoj Krajini organizovali štavljenje i preradu kože, zatim izradu obuće, odeće, opasača i druge opreme. Međutim, predah

između Četvrte i Pete ofanzive bio je isuviše kratak da bi ova organizacija mogla dati bar početne rezultate.

U ovom periodu ishranu ljudstva Glavne operativne grupe otežavalo je nekoliko faktora kao: opšta iscrpenost stoke na slobodnoj teritoriji zbog protekle duge zime; česte paljevine i pljačke koje su vršili okupatori i četnici, radi čega su se meštani morali sa stokom često seliti i stoku preko zime ostavljati pod vedrim nebom; prolećna setva angažovala je na obradi zemlje već umanjeni broj radne stoke koja se inače niukojoj prilici nije uzimala za potrebe NOV, bez obzira na sve teškoće i nedostatak najnužnijih artikala za ishranu.

Problem snabdevanja mesom, mlekom i mlečnim proizvodima ipak se nekako rešavao, dok je problem snabdevanja hlebom bio vrlo težak. Hleba već dugo nije bilo dovoljno i u njemu se naročito oskudevalo. Nestašica je bila samo delimično ublažavana ratnim plenom u Četvrtoj i Petoj ofanzivi, suviše štedljivim ekonomisanjem i čuvanjem po svaku cenu najnužnijih količina namenjenih za potrebe ranjenika i bolesnika. Sa slobodne teritorije, u vidu dobrovoljnih priloga, prikupljene su vrlo male količine žitarica, jer se količine određene za prolećnu setvu nisu uzimale od naroda.

Posebno složen i najteži zadatak za službu snabdevanja pretstavljala je ishrana ranjenika i bolesnika, kao i velikog broja rekonvalescenata koji su preboleli trbušni tifus, — zbog njihovog ogromnog broja.

Snabdevanje odećom i obućom, s obzirom na godišnje doba kao i na plen koji je otiman od neprijatelja, nije prestavljalo naročito težak problem, iako je oskudice — naročito u obući — bilo kod svih jedinica.

Oružje i ostala ubojna oprema oduzimani su u borbi od neprijatelja i, bez obzira na to što je veliki deo tehnike bio uništen kod Jablanice, stanje se kod svih jedinica bilo znatno popravilo, s obzirom na količinu materijala koji je zaplenjen.[2]

Kao što se vidi tokom Pete neprijateljske ofanzive intendantski organi uspešno su izvršavali mnoge zadatke. Uspeh je

---

[2] Samo kod Javorka (nikšićkog) zaplenjeno je: 7 tenkova, 17 kamiona, 4 brdska topa, 11 minobacača, 24 mitraljeza, 500 pušaka, 5 radiostanica i velika količina materijala i municije.

postizan blagodareći i činjenici što su se zajedno sa intendantskim organima i sami štabovi neposredno brinuli o ishrani i snabdevanju svojih jedinica.

Tokom ove ofanzive predloženo je (na Žabljaku) Vrhovnom štabu NOV i POJ da se reguliše status intendanata jedinica (bataljona, brigada, divizija) što je i učinjeno. Otada je intendant uglavnom smatran članom štaba, bio je potčinjen neposredno komandantu i političkom komesaru i pripadao štapskoj ćeliji KPJ.

Treba posebno istaći brigu i staranje starešina i štabova o svojim borcima u ovim sudbonosnim i teškim danima, kada su sve jedinice Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba preživljavale teške dane: imale velike gubitke i podnosile napore, glad i druge nedaće. Ovakvo staranje starešina i štabova u celini doprinelo je da se lakše podnesu sve poteškoće, a naročito oskudica u ljudskoj i stočnoj hrani, opremi, sanitetskom materijalu i dr. Starešine nisu uopšte imale odmora i sna, a podnosile su sve teškoće i glad isto kao i borci. Odnosi između jedinica (bataljona, brigada i dr.) bili su na visini. Jedinice su se pomagale međusobno i delile i najmanje količine hrane i raznog materijala. Svako je brinuo i za drugoga, kolektiv za pojedince i obratno. Najzad, treba istaći posebnu brigu svih starešina i boraca za ranjene, bolesne i iznemogle drugove.

Sve starešine jedinica Glavne operativne grupe morale su naročito voditi računa o pravilnom odnosu prema narodu, kao što se dotle radilo. Nikakve ekonomske mere, koje bi dovodile u pitanje osnovni ekonomski opstanak naroda, nisu preduzimane, pa čak ni onda kada su borci bili gladni. U svakoj, pa i najtežoj, prilici imale su se na umu reči iz direktive Vrhovnog komandanta: »Mi smo narodna vojska i nije nam svejedno kakvo je raspoloženje naroda prema nama na prostoru gde vodimo operacije.«

Ovo je sve diktovalo da intendantski i drugi snabdevački organi umešno i taktično postupaju prema stanovništvu.

Ovakva organizacija intendantske službe koja je za tadašnje uslove bila dobro postavljena, uspešno je izdržala probu i savladala sve teškoće u ovim sudbonosnim danima.

Iako je Ekonomski otsek Vrhovnog štaba u prethodnom periodu obezbeđivao jedinice i ustanove NOV i POJ svim potrebama, ranije nabrojanim u direktivi o njegovoj nadležnosti, ipak su se u toku Pete ofanzive poslovi iz nadležnosti Ekonomskog otseka znatno umanjili i sticajem prilika sveli na rešavanje praktičnih svakodnevnih pitanja oko ishrane i snabdevanja Glavne operativne grupe.

U ovom teškom periodu kada je niz okolnosti, kao: dugo trajanje Pete ofanzive, nepovoljno godišnje doba, opšta iscrpenost terena, mali ratni plen itd., otežavao ishranu i snabdevanje jedinica Glavne operativne grupe te je glad pretstavljala najvećeg neprijatelja, pomoći od strane saveznika nije bilo. Prva pomoć od zapadnih saveznika koja je došla neposredno pre kapitulacije Italije, po kvalitetu i količini nije bila od neke koristi, ali je treba pomenuti zato što je došla pre II zasedanja AVNOJ-a, odnosno u vremenu kada je pokret Draže Mihailovića bio potpuno vojnički i politički poražen.

Neprijatelj se, naprotiv, u toku Pete ofanzive dobro snabdevao, jer je mogao organizovati dotur iz okolnih garnizona železnicom i automobilima. Pošto se za ovu ofanzivu naročito pripremao, neprijatelj je izvršio dobro i blagovremeno svoje materijalne pripreme i snabdeo sve jedinice, a četnike upotrebio za uznemiravanje pozadine oslobođene teritorije i prikupljanje obaveštajnih podataka.

Početkom meseca juna 1943 godine, kada su se glavne snage Operativne grupe pripremale za proboj fronta na Sutjesci, za vreme izvršenja proboja i kasnije do prelaska puta Kalinovik — Foča, snabdevanje je bilo izvanredno teško i iz dana u dan je postajalo sve teže. Na terenu se ništa nije moglo naći, izuzev vrlo malih količina poljoprivrednih proizvoda, koje je narod odvajao od svojih poslednjih zaliha i pružao manjim delovima naših jedinica (vodovima i četama). Ratni plen bio je isto tako mali i skoro beznačajan u odnosu na brojno stanje jedinica Glavne operativne grupe.

Sa durmitorskog područja, iz ranije formiranih stočnih depoa, prebačeno je nekoliko stotina grla sitne stoke na Vučevo. Transport ove stoke bio je izuzetno težak zbog zauzetosti

puteva-staza pokretima jedinica, ranjenika i bolesnika, usled neprekidnog bombardovanja od strane neprijateljske avijacije i posebno zbog vanredno teškog prebacivanja stoke preko kanjona reke Pive. Zbog toga je stoka bila toliko iscrpena da se više nije mogla kretati, pa je zakrčivala puteve i otkrivala pokrete jedinica. Prebacivanje stoke je vršeno uporedo sa bolnicama, kojima je ona u prvom redu i bila namenjena. Intendantski organi nekih jedinica koristili su u prolazu nešto od ove stoke za pripremanje hrane svojim jedinicama, ali je i pored toga zbog brzine pokreta, a i radi toga što se stoka nije mogla kretati sa jedinicama, snabdevanje mesom bilo vrlo otežano.

Sem toga, i ljudstvo u intendanturama jedinica i ustanova, a naročito ono koje je pratilo stoku, bilo je iscrpeno zbog dugih i čestih marševa, slabe i jednolike ishrane i loših atmosferskih prilika, a često i zbog ranjavanja pri svakodnevnim bombardovanjima. Zbog toga je ovo ljudstvo teško moglo pratiti svoje jedinice i često je zaostajalo i po nekoliko dana marša iza jedinice kojoj je pripadalo.

Ovaj period (do prelaska komunikacije Sarajevo — Višegrad) pretstavlja najtežu fazu kroz koju je prošla Glavna operativna grupa. Ni ranije a ni kasnije nijedna ovako brojno jaka grupa nije prošla kroz težu situaciju uopšte, a pogotovu u pogledu ishrane i snabdevanja. Svi borci i starešine izdržali su izvanredno tešku oskudicu u svim potrebama, a naročito dugu i mučnu glad, koja je s vremena na vreme neznatno utoljavana minimalnim količinama konjskog mesa, travom (najviše srijemušom), lišćem i mezgrom od drveta (bukve). Usled gladi i teških napora (svakodnevno bez sna i odmora), pod neprekidnim borbama, i borci i starešine bili su toliko fizički iscrpeni, da su se jedva kretali. No, sve ove nedaće nisu pokolebale njihovu volju za borbom, niti su umanjile veru u konačnu pobedu. Topla starešinska reč nije ni u ovim prilikama izostajala i krepila je iznemogle i ranjene. Prisustvo Vrhovnog komandanta u njihovoj sredini ulivalo im je nadu u uspeh i pobedu, a njegovo ranjavanje pogodilo je sve borce i starešine Glavne operativne grupe. Iako je situacija bila vrlo ozbiljna i kritična, neposredno odlučivanje Vrhovnog komandanta i njegova odlučnost, koja

nije ni za trenutak izostala, razbili su zle slutnje, savladali tešku oskudicu i izveli Grupu iz ovako teške situacije.

Pošto su jedinice Glavne operativne grupe prešle put Kalinovik — Foča, situacija u pogledu snabdevanja počela se popravljati i jedinice su, s vremena na vreme, dolazile do manjih količina hrane.

Tek pošto je probijen i neprijateljski obruč u rejonu s. Rataj, i pošto su jedinice izbile na prostoriju s. Miljevina — s. Jabuka — s. Mazlina — s. Varoš, odakle je Vrhovni štab uputio Desetu hercegovačku brigadu za Hercegovinu, a sa glavninom se probio preko komunikacije Sarajevo — Višegrad u istočnu Bosnu, počelo je bolje i urednije snabdevanje, iako su se posledice gladi i opšte malaksalosti još dugo osećale.

*

Organizacija snabdevanja, formacija i nadležnost Ekonomskog otseka Vrhovnog štaba NOV i POJ ostali su nepromenjeni do oktobra 1943 godine, kada je izdata naredba Vrhovnog komandanta NOV i POJ br. 83 o organizovanju ekonomske službe u NOV i POJ. Prema ovoj naredbi, intendantska služba je organizaciono postavljena na iskustvima Glavne operativne grupe i praksi Pete ofanzive. Celishodnost ovakve organizacije pokazala se opravdanom u praksi i kasnije — sve do kraja rata, do prelaska čitave vojske na novu, savremeniju organizaciju i formaciju. Ova naredba pretstavlja besumnje najvažniji dokument o radu intendantske i ostalih službi koje su iz nje proistekle u toku NOR-a.

Pošto su brigade i divizije Glavne operativne grupe, po slomu Pete neprijateljske ofanzive, prešle u istočnu Bosnu, oslobodile Kladanj, Olovo i druga mesta, neki intendantski organi i poneke starešine u nižim jedinicama (četama i bataljonima, a ređe u brigadama) nepravilno su u praksi primenjivali postojeće propise o prikupljanju dobrovoljnih priloga od naroda u artiklima za ishranu i tovarnoj i jahaćoj stoci. Iako su ovo bili samo pojedinačni slučajevi na koje se reagovalo čim se za njih saznalo, ipak je, s obzirom na postojeću praksu da se svi slučajevi utvrđenih nepravilnosti ispitaju i krivci uzimaju

na odgovornost, na savetovanju Vrhovnog štaba sa štabovima brigada i divizija u Kladnju, pored ostalih, razmotreno i ovo pitanje.

Posle ovog savetovanja, po odluci Vrhovnog komandanta, pri štabovima divizija, a i nekih brigada, postavljeni su opunomoćnici Vrhovnog štaba[3] sa zadatkom da prate rad svih intendantskih i ostalih snabdevačkih organa oko prikupljanja hrane, stoke za klanje i tovarne stoke, i da u tome sarađuju sa narodnooslobodilačkim odborima i pružaju im pomoć. Vrhovni štab je vrlo strogo postupao sa onim štabovima (komandantima i političkim komesarima) koji su tolerisali nepravilne pojave u ovom pogledu, a Vrhovni komandant je rekao tih dana jednom komandantu da u NOV i POJ nema mesta ni jednom nedisciplinovanom borcu, niti samovoljnom starešini, koji nepravilno postupa prema narodu.

*

U intendaturama jedinica i ustanova bilo je dosta iskusnih i oprobanih rukovodilaca koji su svoje družnosti izvršavali savesno i sa puno odgovornosti. Pored obavljanja svojih funkcionalnih dužnosti, mnogi intendantski rukovodioci pomagali su pozadinskim vojnim organima i narodnooslobodilačkim odborima, starali se o bolnicama itd., a u teškim situacijama svrstavali se i u streljački stroj. Mnogi od njih su i život položili vršeći svoju dužnost. U ovom pogledu bilo je puno svetlih primera[4] i u toku Pete ofanzive.

Mitar VUJOVIĆ

---

[3] Pored ostalih, opunomoćnici su bili: dr Vladimir Velebit, dr Mladen Iveković, Rista Stefanović, Mate Jakšić, Judita Alargić i dr. U ime Vrhovnog štaba opunomoćnicima su rukovodili drug Moša Pijade i tadašnji načelnik Ekonomskog otseka, a zadatke im je dao i ovlašćenja potpisao drug Aleksandar Ranković.

[4] Pri prebacivanju ranjenika i bolesnika preko Pive, iako nije bio određen za taj zadatak, istakao se, između ostalih, i iznemogli Spasoje Stejić-Baćo, stari partiski radnik, koji je tom prilikom ranjen od bombardovanja, a kasnije poginuo na Zelengori sa grupom boraca Centralne vojne radionice.

Branko Šotra: NOŠENJE RANJENIKA *(drvorez)*

RADIO-VEZE VRHOVNOG ŠTABA U PERIODU PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

Veliko delo oslobođenja naše otadžbine ostvarila je naša narodna armija kroz herojsku, neprekidnu i dugu borbu. U borbi rođena, iz borbe u borbu ona se omasovljavala, čeličila i razvijala. Radio-veza Narodnooslobodilačke vojske, čija je geneza vezana za prve dane ustanka 1941, iako u stalnoj oskudici (ali i u razvitku), odigrala je u svakoj etapi Narodnooslobodilačke borbe i Revolucije značajnu ulogu. Porobljeni, opljačkani i ugnjeteni narodi su putem njenih emisija saznali da postoji oružana sila koja je iz pozadine udarila na okrutni fašizam. Radio-vesti o uspesima Narodnooslobodilačke borbe, koje su iz Vrhovnog štaba davane putem »Slobodne Jugoslavije«, bile su buktinja slobode u mraku okupirane Evrope. Ta služba funkcionisala je celo vreme rata i doprinela širom sveta razbijanju iluzija o unutrašnjoj čvrstini Hitlerove »evropske tvrđave«.

Kao što ni najbrižljivije pripremljene ofanzive neprijatelja nisu mogle da unište Narodnooslobodilačku vojsku i širenje Narodnooslobodilačke borbe, isto tako ni nedostatak stručnjaka, laboratorija, instrumenata, radio-elemenata i polufabrikata, kao ni činjenica da su vojsci potrebne solidne, čvrste, otporne, standardizovane radiostanice, u uslovima gladi,

maršovanja, borbe i bombardovanja, nisu bili takva prepreka koja bi mogla sprečiti izgradnju i održavanje radio-veza, tog glavnog i, u pojedinim periodima Narodnooslobodilačke borbe, skoro jedinog sredstva veze.

Početkom ustanka dolaze do izražaja i drugi načini održavanja veze: lični dodir rukovodilaca, sastanci, kuriri itd., — naročito u okviru i između organa i oružanih formacija na terenu u cilju organizovanja i obezbeđenja izvršenja zadataka koji su postavljani od strane viših rukovodstava. Postepeno su naše jedinice dolazile i do telefonskog materijala. Ali radio-veza je bila glavno sredstvo veze Vrhovnog štaba.

Za vreme Pete neprijateljske ofanzive, kada se noću marširalo, a danju odolevalo napadima neprijateljskih vazduhoplovnih i suvozemnih snaga, kada je cela vojska, zajedno sa Vrhovnim štabom, bila u borbi, — radio-veza je funkcionisala. Bacano je sve što je moglo da otežava brzinu manevrovanja: porcije, čuture, rublje, durbini, pa čak i teško oružje, itd., ali su radiostanice čuvane kao oči u glavi.

Mnoga dokumenta i sećanja učesnika, danas, posle 15 godina života i rada u mirnodopskim uslovima, svedoče o nadljudskim naporima boraca Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba i o besprimernoj upornosti u savlađivanju svih prepreka, počev od nemirnih reka i besputnih prolaza kroz planinske masive sa visinskim razlikama od 1000 metara, kroz nesnosnu glad i nesanicu, unakrsnu artiljerisku vatru, masovna bombardovanja, koja su prekopavala pojedine položaje iz temelja, pa sve do borbe za spasavanje nekoliko hiljada ranjenika i drugih slavnih poduhvata iz herojskih dana Pete ofanzive. O radio-vezi u tim najslavnijim danima borbe naroda Jugoslavije za oslobođenje nije ništa do danas napisano, iako su radio-veze u tim uslovima bile najefikasnije sredstvo veze. Baš zbog toga ćemo pokušati da oživimo uspomenu na te slavne dane radio-službe naše Armije, iako će to biti samo bleda slika onoga što se odigralo.[1]

---

[1] Za pisanje ovog članka, pored svojih ličnih zabeležaka i sećanja, koristio sam zabeleške i sećanja sledećih učesnika, vezista službe veze Vrhovnog štaba i divizija: Gančevića Anđelka, Bojčevića Pavla, Antunca Metoda, Škare Boška, Ivićevića Nedeljka, Mihajlovića Dobri-

Nešto ranije, radio-veza postepeno istiskuje ostala primitivnija sredstva, tako da ona već pre Pete neprijateljske ofanzive postaje glavno sredstvo veze, što je bila logična posledica razvoja oružanih snaga i prerastanja postojećih organizacionih formi koje su nicale u toku Narodnooslobodilačke borbe. U doba Treće, Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, tj. u vreme koje je nastupilo posle perioda partizanskih odreda, kada su formirane brigade, divizije i korpusi, radio-veza je stvarana uz ogromne napore i žrtve koje su nepoznate u razvoju ma koje druge armije.

Raniji načini održavanja veze putem kurira, ličnog dodira pojedinih rukovodilaca, putem sastanaka itd., a koji su, manje-više, bili neposredni, pokazali su se kao sasvim nedovoljni u uslovima znatnog povećanja slobodne teritorije, porasta broja jedinica i udaljenosti sektora na kojima su dejstvovale, dinamike borbi i sl.

Tipičan primer ovog preobražaja jedinica, a time i načina njihovog povezivanja, može se uočiti i u razlikama između Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive u odnosu na Treću ofanzivu. Brz razvoj događaja tokom ovih dveju ofanziva, naročito u Petoj, brza prebacivanja nemačkih snaga, brze promene odluka Vrhovnog štaba u vezi sa razvojem događaja na izvesnim položajima, naturili su radio-vezu ne samo kao glavno, nego ponekad i kao jedino moguće sredstvo u tim uslovima, izuzev kurirske veze na sasvim kratkim rastojanjima. Tok nekih događaja u Petoj ofanzivi mogao se razvijati onako kako se razvijao zahvaljujući dobrim delom tome što su se naređenja i izveštaji mogli prenositi radio-vezom.

Razumljivo je da nivo naših radio-veza nije bio na onoj visini na kojoj su bile radio-veze regularnih armija, a pogotovo radio-veza armija u Drugom svetskom ratu. Dva dobro poznata razloga su to uslovila: nemanje izgrađenih stručnih kadrova i radiotehničke opreme.

---

voja, Mileusnića Dušana i drugih drugova. Koristio sam i *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945* (izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA), *Dnevnik* V. Dedijera i izvestan broj originalnih radiograma koji su sačuvani.

Godine 1941/42 nalazilo se u partizanskim jedinicama nekoliko radioamatera i radiotelegrafista. Oni su poslužili kao jezgro za stvaranje kadra koji će postepeno ogranizovati radio-veze i kod jedinica neposredno potčinjenih Vrhovnom štabu. Putem radiotelegrafskih i radiotehničkih kurseva prenošeno je znanje ovog malobrojnog kadra na druge borce iz redova radnika, intelektualaca i seljaka, u prvom redu omladinaca. Kasnije, uoči samog početka Pete ofanzive, oformljen je i poseban kurs sa određenim programom, koji je pružao potpunije znanje.

Radio materijali i radio-oprema nabavljani su putem dva izvora: zaplenjivanjem od okupatora i ilegalnom nabavkom iz okupiranih gradova. Ovaj drugi put je bio vrlo otežan, tako da je to bio siromašan izvor. Zaplenjene stanice, međutim, nisu bile ni izdaleka kompletne i imale su čitav niz nedostataka. Nemci su, naprimer, praktikovali da radiostanicu, u momentu napuštanja, izrešetaju mecima, tako da su se iz nje koristili samo neki delovi. Nemačke radio-stanice su, kao i italijanske, bile standardizovane u pogledu talasnih dužina, dimenzija (većinom su bile glomazne), vrste pogona i drugih osobina, i odgovarale su regularnim izvanredno opremljenim armijama, kao što su u to vreme bile nemačka i italijanska. U svega dva do tri slučaja radiostanice su bile primenjene u našim jedinicama u onakvom stanju u kakvom su ih Nemci upotrebljavali.

Obično su ili izgrađivane potpuno nove emisione stanice na amaterskoj bazi od sakupljenih radiotehničkih delova, ili su prerađivane zbog manjih oštećenja i tehničkih uslova. Ovaj rad se obavljao u veoma nepovoljnim uslovima: bez opremljenih laboratorija, skoro bez instrumenata za merenje, primitivnim alatom i sa delovima različitog porekla. Ponekad se ovaj rad obavljao u šumi, tako da je nekoliko stanica proizvedeno baš u ovakvim uslovima.[2]

---

[2] Karakterističan primer za ovo je prva radiostanica koja je upućena Glavnom štabu za Vojvodinu po svršetku Pete ofanzive, čiju skalu ni na emisionom ni na prijemnom delu nije bilo moguće baždariti, već su radne frekvencije na obe skale bile urezane nožem, a telegrafisti rečeno: »Ovo ti je radna — emisiona, a ovo ti je radna — prijemna frekvencija«.

Kada se neka stanica konstruiše, onda se prema nameni stanice pravi šema, pa se tek onda nabavljaju delovi. Partizanske radiostanice pravljene su, međutim, drukčije: prema raspoloživom materijalu i nameni stanice pravila se šema. Pri kompletiranju materijala za gradnju stanica nailazilo se na ogromne teškoće. Putovalo se i po mesec dana da bi se našli neki delovi koji su nedostajali. Upola završena stanica se, ponekad, morala uništavati zbog iznenadnog napada neprijatelja. Tako, naprimer, jedna između niza stanica izrađenih u Vrhovnom štabu bila je montirana u staroj kutiji razlupanog radioaparata, jer bolje nije bilo.

Radiostanica Glavnog štaba Hrvatske, upola gotova, bila je zakopana u zemlju za vreme italijanske ofanzive na Drežnici, ujesen 1942 godine, a radiotehničari sa Agitpropom i teškim ranjenicima morali su se povući u vrletne obronke Velebita, gde su nekoliko dana jeli tri puta dnevno samo po jedan krompir, cedeći vodu za piće iz trulih stabala bukava. Po svršetku ofanzive, stanicu smo otkopali, a nešto kasnije puštena je u pogon. Ta stanica je održavala vezu između Glavnog štaba Hrvatske i Vrhovnog štaba.

Izuzetak od ovoga čine dve kofer-radiostanice, od kojih je jedna zaplenjena od jednog italijanskog špijuna u Bihaću, a druga od nemačkog špijuna u Jajcu. Na tim stanicama vršene su manje prepravke radi prilagođavanja našim tehničkim i drugim uslovima rada.

Što se tiče same organizacije radio-veza, ona je po pravcu bila, uglavnom, sa strogo određenim frekvencijama za obe strane u preciziranom vremenu, nekoliko puta dnevno, što je sve odgovaralo kadrovskim i tehničkim mogućnostima kojima se u to vreme raspolagalo. Drugim rečima, ta veza, iako je izvršavala zadatke koji su pred nju postavljani, bila je na niskom stupnju i odvijala se relativno jednostavno i sporo.

Situacija uoči Pete ofanzive, s obzirom na koncentraciju brojnih nemačkih divizija, bila je veoma nepovoljna za Narodnooslobodilačku vojsku.

Za efikasno funkcionisanje veza u uslovima okružavanja, naša radio-služba nije raspolagala potrebnim sredstvima. Samo zahvaljujući besprimernom požrtvovanju kadrova veze, mogle su se održavati u pogonu radiostanice u okolnostima koje su, ako se gleda sa današnjeg aspekta, skoro nemoguće za rad takvih osetljivih tehničkih postrojenja.

Dok je na početku Četvrte neprijateljske ofanzive radiostanica Vrhovnog štaba održavala vezu sa sedam radiostanica — GŠ Slovenije, GŠ Hrvatske, Prvog bosanskog korpusa, Prve i Druge proleterske i Treće udarne divizije i »Slobodne Jugoslavije« (a tokom ofanzive uspostavila radio-vezu i sa Devetom

dalmatinskom divizijom) — dotle je Vrhovni štab sa Crnog Jezera, na samom početku Pete ofanzive, imao radio-vezu još i sa Sedmom baniskom divizijom i Drugom proleterskom brigadom. Iako je ukinuta veza sa Devetom divizijom, koja je u međuvremenu rasformirana, ipak je broj veza povećan uspostavljanjem veza sa Sedmom baniskom divizijom i Drugom proleterskom brigadom.

Naročito treba istaći da je radio-služba Vrhovnog štaba morala tokom celog Narodnooslobodilačkog rata, a naročito u kritičnim danima Pete ofanzive, davati svakodnevno aktuelne vesti putem »Slobodne Jugoslavije«. To je bilo od izvanrednog značaja zbog teške situacije u kojoj smo se nalazili. Ponekad je »Slobodna Jugoslavija« korišćena i za davanje direktiva, i to jedinicama koje su bile nepovezane sa Vrhovnim štabom ili im se trenutno bila prekinula veza.

U ovom periodu su sa nekim jedinicama održavane i telefonske veze. Tako je bila postavljena linija do Prve divizije prema Sandžaku, zatim prema Trećoj diviziji, kao i unutrašnja veza Vrhovnog štaba. Sve je to bilo obezbeđeno centralom od svega pet brojeva. Telefonska žičana veza je održavana iz Đurđevića Tare sa Prvom i Drugom divizijom.

Poslednja žičana veza koju je imao Vrhovni štab sa svojim jedinicama održavana je sa Crnog Jezera, i to sa Prvom i drugom divizijom. Posle toga, zbog naglog razvoja događaja, brzih pokreta, i uopšte nailaska sve novih i težih situacija, nije bilo moguće ni pomišljati na ma kakvo komandovanje ili izveštavanje putem žičanih veza. Zbog toga je kasnije, pri prelasku Sutjeske, likvidiran i ostatak telefonskog materijala, dok je jedan deo zakopan još na samom Crnom Jezeru.

Na telefonskim vezama, u okviru službe veza Vrhovnog štaba, radio je u to vreme Antunac Metod (za vreme Pete ofanzive na radio-vezi VŠ), telefonsko-telegrafski mehaničar iz Šibenika sa još jednim drugom iz Banije. Prva i Druga divizija su same, svojim snagama, postavljale linije od divizije prema Vrhovnom štabu.

Prvu radiostanicu, zvanu »Džek« (sa tri elektronske cevi 6L6, od kojih je jedna služila kao tzv. oscilator, a druge dve

bile paralelno vezane u izlazu) preneo je (ilegalno) po nalogu Partije, 1941 godine, iz Beograda na slobodnu teritoriju profesor Pavle Savić. Prvi radiotelegrafist na toj stanici bio je Čeda (prezimena se ne sećam), koji je novembra 1941 godine nastradao pri eksploziji fabrike municije u Užicu. Posle toga, do 25 maja 1944 godine, na toj stanici je radio Veljko Dragićević (do rata bio telegrafist »Aeroputa«), vanredan radiotelegrafist, koji je pored toga posla radio i na organizovanju službe veze.[3] Od jeseni 1942 godine na stanici su radila dva telegrafista. Pored Dragićevića otada radi i Anđelko Gančević (podoficir bivše jugoslovenske mornarice) koji je došao sa dužnosti komandanta bataljona na Dinari.

Zajedno s nama na ovom poslu do Pete neprijateljske ofanzive radio je i Đoković Dragan, izvanredan radnik, mehaničar iz Čačka. On je poginuo pri prelasku Sutjeske sa Trećom divizijom.

Pored održavanja veze sa organima i jedinicama, u Vrhovnom štabu je bila organizovana i služba primanja i umnožavanju vesti radiotelegrafskih agencija. Tu službu je, pored ostalih, obavljao Jozo Butorac, koji je docnije poginuo u desantu u Drvaru. On je direktno kucao vesti na mašini, koje je primao Morzeovim znacima. Bio je neumoran radnik. Provodio je skoro celo vreme sa slušalicama na ušima i rukama na mašini. Za tu službu je postojala cela oprema, počevši od prijemnika pa do pisaće mašine. Ta je služba funkcionisala i za vreme neprijateljskih ofanziva.

Sem ranije pomenutih drugova, u radio-službi Vrhovnog štaba na početku Pete neprijateljske ofanzive zatekli su se i ostaci prve radio-škole (kursa), koja je odlukom Vrhovnog štaba formirana u Govzi.[4]

---

[3] Dragićević je poginuo kao major JNA prilikom desanta na Drvar.

[4] U toj školi je Drago Bojanović, radiotelegrafist, podoficir, predavao kucanje i primanje na sluh (zaostao pri kraju Pete ofanzive, posle probijanja kod sela Jabuke). Na ovom kursu predavali smo i radiotehniku.

Učesnici prvog radio-kursa su bili: Dobrivoje Mihajlović, seljak iz okoline Beograda (podnarednik-vezista bivše jugoslovenske vojske), komandir voda u Prvoj proleterskoj brigadi, pred odlazak u školu komandir mitraljeskog odeljenja Šestog beogradskog bataljona; Božidar

Uz emisionu stanicu kompletirali smo i ostalu opremu.

Kao prijemnik služio je nemački prijemnik TORN-EB sa dvovoltnim elektronskim cevima i sedam talasnih područja.[5]

Kao glavni izvor punjenja, baš na početku Pete ofanzive, služio je zaplenjeni italijanski benzinski agregat »Condor« sa 12 V napona i 20 ampera jačine struje. Pored ovoga imali smo, razume se, dva kompleta dipolnih antena i nekoliko dvovoltnih nemačkih akumulatora u celuloidu i dva akumulatora od 6 V sa zaplenjenih nemačkih kamiona. Pored ovoga, radiotehnička radionica Vrhovnog štaba posedovala je jedan univerzalni volt-amper metar, jedan om-metar, nešto alata, rezervu benzina i ulja za »Condor«, itd.

Vukmanović, zvani »Zuger«, limar iz Kraljeva, borac Prve proleterske brigade; »Duća« iz Kragujevca; Dušan Karanović, Krajišnik, izgleda da je poginuo; Nikola, borac sa Banije, bivši žandarm, došao iz Primorske brigade u Prateći bataljon; Žauhar Josip, do rata radnik na železničkoj pruzi; Ivićević Nedeljko, iz Prve dalmatinske brigade, pre rata bio je obućarski radnik, pred početak Pete ofanzive radio je kao telegrafist u Trećoj diviziji.

Ova grupa počela je sa radom u Govzi, a kasnije u Kruševu i Žabljaku. Zbog ogromnih teškoća tokom Pete ofanzive, ova grupa je prekinula rad i tek po završetku ofanzive ponovo je počela sa radom u Kladnju, zahvaljujući dobrim delom tome što smo u žandarmeriskoj kasarni pronašli i demontirali zvonce i druge uređaje koji su neophodno potrebni za radio-telegrafski tečaj.

Od pomenute grupe pri službi veza Vrhovnog štaba ostali su: Dobrivoje Mihajlović (koji je imao zadatak da u kritičnim trenucima Pete ofanzive nosi davač na leđima), Nedeljko Ivićević, Josip Žauhar i Drago Bojanović. Ostali su raspoređeni u druge jedinice.

Pored pomenutih drugova, u službi veze Vrhovnog štaba, izvesno vreme, tokom Pete ofanzive radio je i Boško Škaro, automehaničar, koji se starao o agregatu »Condor«. On je došao nešto pre početka Pete ofanzive iz auto-čete Vrhovnog štaba, sa dužnosti komesara te čete. Uputili smo ga tokom Pete ofanzive u Prvu dalmatinsku, sa kojom je išao do Petrovog Polja, kada je opet vraćen u Vrhovni štab za rad na vezi.

[5] Za pogon su služila dva vibratorska pretvarača; jedan od njih bio je kao komplet uz radiostanicu bačen padobranom na četničko područje, negde kod Romanije, početkom 1942 godine. Radiostanica je pala kod četnika, a vibrator na položaje naše jedinice, koja ga je uputila Vrhovnom štabu. Mi smo taj vibrator preradili, i on je bio u stanju da pogoni našu radiostanicu »Džek«, ali sa, otprilike, pola do dve trećine snage. Ovoj opremi je pripadala i jedna ručna dinama od 6 volti napona, kojom su punjeni akumulatori za stanicu (u kritičnim trenucima kada nije bilo dovoljno energije u akumulatorima, tokom Treće ofanzive, ovu dinamu za punjenje su okretali, pored boraca Prateće čete, i članovi Vrhovnog štaba).

Za vreme boravka na Pivskoj Planini, da bismo uštedeli benzin za »Condor«, a, razume se, i ljudsku snagu za okretanje ručne diname, akumulatore smo punili na vodenicama potoka koji su se spuštali sa crnogorske strane u Taru. Pošto su vodenice bile smeštene na donjem toku tih potoka, to se za jedno punjenje moralo sa teškim akumulatorima spuštati u kanjon skoro do 700 metara visinske razlike.

Samo punjenje obavljalo se na taj način što se jedan posebno izrađen drveni točak, prečnika 1,5 metar, sa žljebom nameštao na mesto gornjeg mlinskog kamena. Na rastojanju od dva do tri metra nameštala se dinama sa zaplenjenog nemačkog kamiona. Pomenuti točak se sa malim, takođe užljebljenim, točkom diname povezivao upletenim konopcem. Tokom punjenja, koje je trajalo nekoliko sati, konopac se istezao. Korektura se vršila pomoću kante vode, iz koje je lagano kapala voda na konopac i time ga zatezala, a ponekad i pomoću drugih mehaničkih uređaja. Broj okretaja, odnosno jačina struje punjenja akumulatora, regulisala se pomoću proteka vode.

Kao četvrta vrsta pogona, kada u blizini nije bilo vodenice, praktikovan je pogon automobilske diname pomoću bicikla. U tom cilju se nosio samo zadnji deo bicikla sa lancem, točkom i pedalima. U Štabu Druge divizije akumulatori su redovno punjeni na taj način, a spoj između bicikla i diname uspostavljen je pomoću gumenog kaiša skinutog sa tenka koji su uništili bombaši.

Radiostanice Vrhovnog štaba prenošene su na konjima.[6]

KADAR I OPREMA VEZE JEDINICA SA KOJIMA JE REDOVNO ODRŽAVANA VEZA

Prva proleterska je imala radio-predajnik sa elektronskom cevi 6V6, koji je dobila u Petrovcu ujesen 1942 godine od

[6] Jedan konj je nosio stanicu kroz Treću, Četvrtu i Petu ofanzivu sve do Jajca. U najtežim trenucima bio je miran, pa smo mu zbog važnosti tovara ukazivali naročitu negu i pažnju. Drugi je bio mali bosanski mrki konj. Nosio je druge delove stanice. Pri prelazu pruge, kod Sjetline, kada smo naišli na nemački oklopni voz, stanica je bila na ovom konju, i, može se reći, da je on spasao stanicu na jednoj velikoj nizbrdici, sletevši niz nju bez vodiča. U drugom delu Pete ofanzive dobio je veliku ranu na sapima, ali je izdržao do kraja, izlečen je i doveden do Jajca. Treći, nešto veći bosanski konj, nosio je pomoćni materijal.

službe veze Vrhovnog štaba. Radio-predajnik je bio proizvod naše amaterske proizvodnje i izrađen je u Petrovcu, a oscilator je bio vrste Hartley. Prijemnik je bio prerađen od koncertnog prijemnika marke »Philips«. Pogon iz akumulatora sprovodio se preko vibratora. Punjenje je vršeno automobilskom dinamom bez reglera. Akumulator je bio automobilski, a i on je bio naprsnut zbog udarca jednog gelera, ali je ipak služio tokom cele Pete ofanzive. Pukotina je začepljena smolom, ali se kroz nju gubilo nešto kiseline. Akumulator se u početku punio samo na vodenicama, a kasnije i pomoću bicikla. Radio-telegrafist je bio Nikoslav Stipičić, bivši mornarički podoficir. Radio-veza je održavana redovno, izuzevši u one dane kada je divizija bila u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba.

Druga divizija je imala radiostanicu sopstvene proizvodnje, rađenu u diviziji od materijala zaplenjenog u Livnu, i za nju je upotrebljena cev EBL1. Napajanje je vršeno iz akumulatora od 6 V preko vibratora. Prijemnik je prerađen od zaplenjene ustaške stanice. Pogon za punjenje dobijao se pomoću bicikla i automobilske diname. Radiotelegrafist je bio Pavle Bojčević, do rata nastavnik u Vazduhoplovnoj akademiji u Pančevu. Veza je održavana tokom Pete ofanzive redovno, izuzev u periodu odmah posle proboja, kada su Vrhovni štab i Druga divizija bili u neposrednoj blizini. Ta radiostanica je dobila dva mitraljeska pogotka, tako da je razbijen kalem koji je bio od keramike. Kasnije je opravljena i njeno funkcionisanje obezbeđeno. Tokom Pete ofanzive, jednom je u roku od 20 minuta tri puta bila mecima prekinuta antenska žica. Ali, tek kada je počeo da se ruši krov kolibe u kojoj je bila smeštena stanica, veza je prekinuta.

Treća divizija bila je snabdevena radiostanicom italijanskog porekla, a doneta je iz Bihaća, i bila je unekoliko prerađena. Imala je pogon na vibrator, elektronsku cev 6V6. Prijemnik je bio ugrađen zajedno sa predajnikom; pogon na agregat od 1,5 konjske snage, sa generatorom od 320 W. Za rezervu je služio i bicikl. Ponekad je punjenje vršeno i na vodenicama, tako da je i ta vrsta punjenja bila obezbeđena. Ovu stanicu smo, kao i stanicu za Prvu diviziju, doneli tokom jeseni 1942

godine na teritoriju Koričani — Meljine — Skender Vakuf — Rankovići. Tada smo uspostavili prvu radio-vezu između Treće divizije i Vrhovnog štaba. Radiotelegrafisti su bili Božidar Milatić, podoficir bivše jugoslovenske mornarice, i Ivićević Nedeljko (do dolaska na Govzu), koji je do rata bio obućarski radnik. Veza između Vrhovnog štaba i Treće divizije održavana je redovno, izuzev kraćih prekida, od vremena kada je stanica dobijena pa sve do pred pogibiju Save Kovačevića na Sutjesci, kada je stanica propala, te i veza dalje nije održavana.

Sedma divizija raspolagala je zaplenjenom nemačkom radiostanicom. Bila je oštećena. Kod nas je prerađena, a bilo joj je izmenjeno i talasno područje. Pogon se vršio pomoću generatora koji se okretao rukama za vreme rada stanice. Veza je dosta redovno održavana sve do dolaska Sedme divizije na Sutjesku. Otada je veza prekinuta.

Glavni štab Hrvatske imao je amatersku radiostanicu Ljube Perića, radiomehaničara iz Splita. Imala je tri elektronske cevi 6L6. Oscilator joj je bio ECO, ali nije najbolje radio, pa smo ga preradili na tzv. »oscilator u tri tačke«. Kasnije je stanica, opet, radila sa ECO oscilatorom. Izlaz je imala u »puš-pulu«. Pogon je dobijala pomoću umformera i benzinskog agregata. Veza između Glavnog štaba Hrvatske i Vrhovnog štaba održavana je dosta redovno (izuzev na početku, u jesen 1942 godine, kada je stanica podešavana).

Glavni štab Slovenije koristio je radiostanicu izgrađenu u Sloveniji. Veza je održavana još u Bosanskom Petrovcu, a kasnije izvesno vreme nije bila redovna.

Prvi bosanski, odnosno Treći jugoslovenski korpus nije imao redovnu vezu sa Vrhovnim štabom. Telegrafist je bio Atilio Duplančić, podoficir bivše jugoslovenske mornarice, koji je bio upućen iz Vrhovnog štaba.

Deveta dalmatinska divizija (rasformirana pre Pete neprijateljske ofanzive) dobila je tokom Četvrte ofanzive radiostanicu izrađenu u Vrhovnom štabu. Posle rasformiranja divizije njena radiostanica je data jednoj brigadi, najverovatnije Trećoj dalmatinskoj.

Prva proleterska brigada imala je radiostanicu izrađenu takođe u radionici Vrhovnog štaba. Baterije su joj bile sa italijanske UKT stanice. Prijemnik je imala italijanski, prerađen. Telegrafist je bio Hrabar Vinko. Iako su bili stalno u pokretu, veza je držana redovno sve do noći kada je vršen proboj. Pri usiljenom maršu, izgubljen je konj sa radiostanicom. Inače, veza je održavana više sa štabom Prve divizije.

*

Neke depeše čije je originale sačuvao Pavle Bojčević, radiotelegrafist Druge divizije, ilustruju ulogu radio-veze u periodu pred Početak Pete ofanzive.

Iz Treće divizije je 2 maja radiogramom javljeno Drugoj diviziji:

> Mi smo napustili Gacko i Nevesinje. Naše brigade sa bolnicom moramo ishraniti sa oslobođene teritorije Crne Gore, jer je to jedina mogućnost. Dio Hercegovine koji još držimo popaljen je i iscrpen ekonomski do krajnjih granica...

I na kraju se kaže:

> Mi se dijelom nalazimo u Pivi sa Dalmatinskom brigadom prema naređenju Vrhovnog štaba
>
> Radomir — III divizija

Vrhovni štab je 4 maja radiogramom javio Drugoj diviziji:

> Štabu Druge proleterske divizije
> — najhitnije —
>
> Četiri lampe za radioprijemni aparat pošaljite nam odmah, jer nam je bez njih onemogućena radio-služba.
>
> Tito

Drug Tito je lično potpisao depešu zbog toga što je bila dovedena u pitanje radio-veza Vrhovnog štaba sa jedinicama.

Vrhovni štab 5 maja opet traži hitno upućivanje radiomaterijala:

> Štabu Druge proleterske divizije
>
> Najhitnije uputite zaplenjene radiostanice na Javorku sa dva kamiona, L2-voltne ispravne akumulatore, kiseline, benzina 10 litara, mašinskog ulja 5 litara i drugog materijala. Uputiti na Rudine.
>
> V. Š.

Karakteristične su i sledeće depeše:

Štabu Druge proleterske divizije

Primili izveštaj. Čestitamo sjajnu pobedu.

Prva prol. divizija

Primljeno 5. V 1943, 14,30
Pavle

Štabu Druge proleterske divizije

Prema naređenju VŠ drug Peko neka odmah krene za Vrhovni štab, tako da bude sutra naveče u Šćepan-Polju kod Vrhovnog štaba na sastanku komandanata.

Potvrditi prijem depeše.

Primljeno (Miloševići)
6. V 1943, 08,20
Pavle

Treća divizija

Radio-služba i telegrami ostalih jedinica ilustruju funkcionisanje službe veze i njenu ulogu tokom razvoja događaja.

Tako je 7 maja Peta krajiška divizija javila preko Prvog korpusa (bosanskog) radiogramom Vrhovnom štabu da se Nemci koncentrišu od pravca Duvno — Široki Brijeg — Vakuf — Prozor. Vrhovni štab je naredio radiogramom Petoj diviziji da izvrši pritisak na Nemce. Ovaj podatak i vesti da su Nemci završili razmeštanje svojih snaga i sa drugih pravaca, kao što su: Foča, Pljevlja, Bijelo Polje, Kolašin, Nikšić, Gacko i Kalinovik, pokazali su da Nemci vrše određene pokrete i koncentracije trupa u cilju opkoljavanja terena na kome se nalazila Glavna operativna grupa.

Radio-veza je omogućila da se brzo reaguje na česte i nagle promene situacije na pojedinim sektorima. To se vidi iz sledeća tri radiograma.

Štabu Druge proleterske divizije

Izvestili smo Koču da bude spreman za 17 maj. Vi spremite plan u detalju. Vodite računa da Mojkovac, Mateševo, Bioče (D. Mrke) treba jednovremeno likvidirati.

(V Š)

Primljeno (Boan)
14. V 1943, 16,15
Pavle

Štabu Druge proleterske divizije

Talijani sa nešto Nemaca izvršili jak napad sa linije Brodarevo — Ribarevina ka Šahovićima i potisli Prvu diviziju na liniju Sokolac — Burenj. Dok se ne razbiju ove neprjateljske snage prema B. Polju, Koča ne može poći na Mojkovac. Naredite opravku telefonskih linija.

Tito

Primljeno (Boan)
16. V 1943, 11,40
Pavle

Štabu Druge proleterske divizije

Neprijatelj preduzeo koncentričnu ofanzivu kod Pljevalja, Foče i Gacka u pravcu slobodne teritorije. Prva i Treća brigada upućene za Foču. Vi odmah uputite Sedmu krajišku pravcem Šavnik — Pivski Manastir — Ravno da pojača Hercegovačku.

V Š

Primljeno (Krnja Jela)
20. V 1942, 12,05
Pavle

NA CRNOM JEZERU

Ostali smo nešto duže na Crnom Jezeru kod Žabljaka nego što smo nameravali. Čekali smo englesku misiju koja je trebala da se spusti padobranima. Međutim, engleska misija nije došla u ugovoreno vreme. Lepo vreme koje je vladalo nekoliko dana ranije omogućilo je Nemcima bombardovanje Žabljaka i drugih mesta. Tada su počele i naše pripreme za ofanzivu, koja je, sudeći po svima znacima, već nailazila.

Zbog takvog razvoja događaja dobili smo nalog da sklonimo suvišnu opremu. Izvršili smo reviziju celokupnog radiomaterijala službe veze i ostavili u Vrhovnom štabu najnužniju opremu za održavanje veze, koja nije bila ni kabasta ni teška, jer smo predviđali brze i naporne pokrete. Međutim, nismo mogli ni zamisliti da će ono što se odigralo tokom Pete ofanzive biti toliko teško i strašno, pa je i ova oprema bila preteška.

Oprema koju smo zakopali u okolini Crnog Jezera, 27 ili 28 maja, sastojala se od: jednog benzinskog agregata, nekoliko

akumulatora, tastera i zujalice radio-škole, jednog radio-prijemnika, većeg dela telefonskog kabla, nekoliko telefona, telefonske centrale od pet brojeva, pedesetak elektronskih cevi i drugog materijala.[7]

Čekajući na Crnom Jezeru dolazak engleske misije, imali smo dovoljno vremena da solidno spremimo celokupnu opremu za transport i rad. Bilo je, čak, vremena i za druge stvari.

Tri druga su tom prilikom izvršila i jedan »poduhvat«. Na Crnom Jezeru, u jednom od potočića, bilo je mnogo sitne ribe. Mi smo pregradili taj potočić ostavljajući jedan otvor na koji smo namestili otvorenu vreću. Za pola sata nahvatali smo skoro pola vreće riba. Taj lovački uspeh postignut je verovatno zato što se riba u to vreme selila. Od te ribe, brašna i ulja koje su Italijani dali četnicima u Žabljaku, a mi zaplenili, napravila je Zora, žena telegrafista Dragičevića (docnije završila sa uspehom radiotelegrafski kurs; poginula u Drvaru prilikom desanta kao radiotelegrafist Vrhovnog štaba), izvanrednu pitu, koju smo tada pojeli i koje smo se često sećali tokom cele Pete ofanzive, naročito za vreme najstrašnije gladi. U trenucima kada smo bili skoro obamrli od gladi, nesanice i napora bilo je drugova koji su ispred sebe u noćnim marševima »videli tu pitu« i čak pružali ruku za njom.

---

[7] Pre godinu dana, u isto vreme, zakopali smo na istom mestu jednu jaču radiostanicu koja je mogla da posluži za radiofonske emisije na području srednjih talasa. Tu radiostanicu je Pavle Simić, poručnik bivše jugoslovenske vojske, izneo iz Boke Kotorske na slobodnu teritoriju za vreme italijanske okupacije. Stanica je bila italijanske proizvodnje. Nju smo prvi put montirali u osnovnoj školi u selu Orahu, kod Nikšića. Za vreme njenog transporta došlo je do nekih manjih kvarova koji su otklonjeni, tako da je mogla vršiti probne emisije i davati nekoliko radiofonskih emisija od 15 do 30 minuta. Tom prilikom nismo dobili naređenje za dalje obavljanje radiofonskih emisija. Ova stanica je probne emisije vršila bez imena. Koliko mi je poznato, to su prve, iako samo probne, radiofonske emisije u Narodnooslobodilačkoj borbi Jugoslavije. One su emitovane februara 1942 godine. Pred odlazak sa Crnog Jezera odlučili smo da je zakopamo, pa smo je dali Pavlu Bojčeviću da je pripremi za zakopavanje. On ju je celu noć, sa još nekim drugovima, omotavao bakarnim limom, letujući svaki spoj, kako bi se sačuvala za docniju upotrebu. Obrad Cicmil, sa još nekim drugovima, određenim za pozadinski rad, zakopao je ovu stanicu negde oko Plužina. Četnici su je docnije pronašli i otkopali. Posle su objavili da su »zaplenili« radiostanicu »Slobodna Jugoslavija«. »Slobodna Jugoslavija« je, međutim, i dalje emitovala vesti, i samim tim demantovala ovaj »veliki« četnički »uspeh«.

O ribama ima još jedna anegdota. Marko je na jugozapadnom delu Crnog Jezera postavio uveče udice za pecanje. Stari je ujutro poranio i pokupio ribu koja se uhvatila. Kada je riba bila prigotovljena, zajednički su je jeli. Za vreme obeda Stari je upitao Marka: »Kako ide pecanje?« — »Ništa nisam ulovio, danas je mršav dan« — odgovorio je Marko. A Stari će na to: »Mora da bude mršav dan kada ne loviš ovako kao ja. Bilo bi ti najbolje da se ubuduće ovako kod mene snabdevaš« — dodao je Stari smešeći se.

Maja 28, rano ujutru, oko 0,30 časova, iz četvoromotorca spustila se padobranima engleska vojna misija, u kojoj su između 6 članova bila i dva radiotelegrafista: Walter Roten, Englez, i Rouz, Jevrejin iz Palestine. Misija je imala i radiostanicu sa odgovarajućim priborom. To je bila radiostanica u koferu, koju sam imao prilike da popravljam u Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku Kotorsku u Gostilju kod Danilovgrada. Stanice te vrste sam odlično poznavao i odmah sam započeo razgovor sa Englezima o toj stanici i o njenim prednostima. Tada nisam znao engleski, ali je među Englezima bio Džon Starčević, Hrvat, koji se iselio u Kanadu. On mi je pričao, između ostalog, kako su se 2 do 3 dana ranije šetali po šetalištu u nekom gradu u Africi. Šta su doživeli sledeće večeri i sledećih dana, to u ono vreme svakako nisu ni sanjali da se može doživeti. . .

U to vreme Nemci su bacali toliko letaka namenjenih borcima, a naročito ranjenicima, da smo ih mi koristili za pakovanje elektronskih rezervnih cevi izvađenih iz zaplenjenih italijanskih stanica koje smo još u Govzi uništili.

OD CRNOG JEZERA DO SUTJESKE

Maja 28 u 20 časova izvršen je pokret sa Crnog Jezera preko Štulca (jedan od vrhova Durmitora). Tada je potpuno prestala upotreba žičane telefonske veze. Glavnina Prve divizije nekako u to vreme povučena je sa Fočanskog pravca, a Treća divizija obezbeđivala je jugozapadni bok Glavne operativne grupe.

Preko radiostanice »Slobodna Jugoslavija« dato je (29. V) naređenje Petoj diviziji, koja se nalazila u centralnoj Bosni, da krene u pravcu mesta gde je bila Glavna operativna grupa, tj. da udari na Nemce sa leđa. Razume se da je ova poruka bila data na zavijen način kako je Nemci ne bi razumeli.

Pokret sa Štulca bio je veoma naporan. Bila je noć, prst pred okom se nije video, a kiša koja je ranije padala bila je raskvasila puteve. Gazimo po blatu penjući se na Štulac. Prelazimo preko njegovih obronaka. Nekoliko puta smo nailazili na neke leševe. Konj, koji je imao dva imena »Beli« i »Zekan«, noseći stanicu spotakao se na jednom ubijenom konju, ali, na sreću, stanica nije bila oštećena.

Sledećeg dana (30 maja) našli smo se na Sušičkom Jezeru Sećam se, kada smo na terenima Pive boravili pre godinu dana, da je Jozo Butorac izneo na konjima uređaj za pogon na vetar koji je za vreme boravka u Foči sam konstruisao i izgradio za punjenje akumulatora. Iako se na probama pokazala dobra za punjenje, vetrenjača je morala biti ostavljena zbog glomaznosti, pa i zbog toga što nije bilo uvek i na svakom mestu vetra za njen pogon.

Na Sušičkom Jezeru dobijen je radiogram Treće divizije, kojim se javlja Vrhovnom štabu da su se naše jedinice morale povući sa pravca Šavnika pred jakim nemačkim snagama. Nemački avioni su izvršili jako bombardovanje Crnog Jezera, ranijeg mesta boravka Vrhovnog štaba. Istog dana dato je naređenje Prvoj diviziji da se u celini prebaci preko Pive na Vučevo i Sutjesku.

Situacija se 31 maja komplikovala i pogoršala. Sačuvani su i telegrami iz toga vremena. Nemci su vršili snažne pokušaje da zauzmu Vučevo. Tada su delovi Druge divizije već bili na Vučevu, a otada je počelo i klanje konja u toj diviziji. Teškoće sa ishranom su i kod nas tada postale ozbiljne.

Istoga dana stigao je izveštaj da su Šesta istočnobosanska i Majevička brigada izvršile napad na Nemce od Ćureva ka Popovom Mostu. Ali, usled dolaska pojačanja Nemcima, morale su se povući preko Sutjeske.

1 juna dobili smo u Podmilogoru izveštaj o uspehu Desete hercegovačke i Četvrte crnogorske brigade kod Budnja i o njihovom napredovanju za desetak kilometara. Druga divizija javila je radiogramom da je presekla nemačku komunikaciju kod Sutjeske. Čitava Druga brigada se nalazila sa one strane Sutjeske, kao i Šesti bataljon Prve proleterske brigade. Ova radioveza je održana uz velike napore telegrafista sa obe strane, jer se između stanica isprečilo Vučevo kao prepreka. Ipak, radioveza Vrhovnog štaba funkcionisala je još uvek dobro.

Uveče dok smo bili u pokretu, u mraku, četnici su iz zasede napali kolonu Vrhovnog štaba. Ubijen je jedan drug iz Pratećeg bataljona, a jedan drugi je ranjen u neposrednoj blizini konja natovarenog radio-opremom.

U rano jutro stigli smo u Barni Do. Ušli smo u područje koje je bombardovano prošlih dana, onako kao i onog dana kada je tu stigao Vrhovni štab. Morali smo dobro da čuvamo radiostanicu jer su se avioni spuštali u duboki kanjon Pive sa ciljem da unište lagani žičani most na Pivi, preko koga je trebalo da se prebace sve zaostale jedinice (Vrhovni štab, Treća divizija, Sedma divizija, AVNOJ, bolnice). Izviđački avioni mitraljirali su i konje, koje nije bilo moguće skloniti. U našoj okolini ubijeno je nekoliko desetina konja. Ipak smo uspeli da sačuvamo naša tri konja koja su nosila radiostanicu i bila za to specijalno opremljena.

Počela je glad. Istog dana uveče, po mraku, sišli smo ka Mratinju. Spuštali smo se u kanjon strmim i blatnjavim putem. Konji su padali, lomili se i zaustavljali tek na nekoj steni ili drvetu. Uspeli smo da sva tri konja sa radio-opremom bez i najmanje štete spustimo niz obronke kanjona do bučne Pive kraj koje je goreo niz vatri. Neiskorenjiva je navika partizana da pale vatre kada to izričito nije zabranjeno. Ali tokom Pete ofanzive vatra se palila i pored ovih zabrana.

Prešli smo sa naša tri konja preko uzanog mostića iznad penušave Pive. Pri svakom pokretu most se uvijao i ljuljao. Naš Zekan, koji nosi glavnu radiostanicu, koračao je mirno, nogu pred nogu.

Vreme se opet promenilo. Pada kiša. Aviona nema. Prolazeći pored nas neki partizani i partizanke pevaju. Šef engleske misije, Stjuart, očigledno iznenađen, obratio nam se rečima: »Ovu vojsku niko ne može pobediti!«

Situacija se izmenila naveče, naročito iznad Mratinja, u blizini Vrhovnog štaba. Čak je i jedna četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba ubačena na položaj u borbu.

Druga divizija 4 juna nije imala veze ni sa Vrhovnim štabom ni sa Prvom ni sa Trećom divizijom. Tako je zabeležio u svojoj ličnoj beležnici Pavle Bojčević, telegrafist Druge divizije:

> Pokret do Dragoš Sedla. U Ljubinju Nemci. Vode se žestoki bojevi. Naša artiljerija grupisana pod gustim jelama. Sreli smo Peka i Mitra. Idu za VŠ. Ne javlja se ni VŠ, ni I, niti III divizija.

Sa ostalim divizijama tog dana smo održavali vezu sa prekidima.

Glad i kiša, a mi se krećemo uz Vučevo. Napustili smo Mratinje, a sve »suvišne« stvari ostavili, jer ih iscrpeni borci, kojima ponestaje daha na jakoj uzbrdici kanjona, nisu mogli nositi. U Prepeličju smo se zadržali preko dana. Bombardovanje je opet počelo čim je vetar rasterao oblake. Sa Trećom i Sedmom divizijom, od kojih smo se razdvojili prelaskom na Vučevo ostaje nam kao jedino sredstvo veze: radio veza. Sa Sutjeske nam je stigao izveštaj »da naši pokušaji ne uspevaju, jer Nemci dovlače sve nova i nova pojačanja u dolinu Sutjeske«. Znači da nam ostaje mogućnost da izvršimo prelaz samo na jednom mestu na Sutjesci, kod Suhe.

Drug Tito nam je 6 juna saopštio da radi lakšeg kretanja »likvidiramo« sav teret bez koga je moguće održavati radio vezu u daljim marševima. Zato smo zakopali ili bacili sav radio-materijal za koji smo mislili da nam nije neophodan. Ovo smo morali uraditi zbog toga što se očekivalo probijanje uz velike žrtve. Nemci su stalno u mogućnosti da artiljerijom tuku Suhu. U takvoj situaciji ostavljaju se topovi, teški mitraljezi, pa čak i arhiva.

Svu važniju radio-opremu, — nadajući se da će nam se jednog dana pružiti prilika da je opet koristimo, — zamotali smo u neko voštano platno od meteoroloških balona i u nekoliko šatorskih krila, pa smo je zavukli u šuplja stabla i prekrili suvim lišćem, granjem, kamenim pločama i zemljom (do kraja rata nismo ponovo naišli na to mesto). Tu smo ostavili nekoliko telefona, nešto kabla, dva akumulatora, neke elektronske cevi, delove radiotehničke radionice itd. Na osnovu naređenja druga Tita podelili smo između sebe svu ostalu radio-opremu, s tim da je nosimo na leđima, pod pretpostavkom da konje prilikom daljeg probijanja nećemo uspeti izvući. Situacija je bila veoma kritična. Čak se pretpostavljalo da ćemo, i bez konja, biti dovedeni u situaciju da nas razbiju. Data su nam uputstva kako ćemo se i gde posle proboja okupiti i pronaći. Zadnje reči druga Tita bile su: »Radiostanice sačuvajte po svaku cenu, to nam je jedina veza sa našim jedinicama i sa celim svetom«.

Glad je uzimala sve veće razmere. Po svima jedinicama uveliko su klali konje. Kod nas je isto tako, jer smo za vreme rata imali redovno slabiju ishranu nego operativne jedinice.

Likvidirajući teret sa nekih konja, pronašlo se u jednoj vreći malo makarona. Čim je o tome izvešten, Stari je naredio da se makarone stave u konjsku čorbu, koja se baš u to vreme kuvala, tako da je svaki borac dobio i po malo makarona u čorbi.

Konji koje je bilo zabranjeno klati bili su konji radio-službe. Uopšte, radio-služba je tokom cele Narodnooslobodilačke borbe bila izvanredno cenjena od komandnog kadra, naročito od strane druga Tita. U najtežim danima znao je on više puta dnevno da zapita: »Šta je sa radiostanicom? Je li ostala čitava, da li je oštećena?« Kad bi pao konj radio-službe, skoro redovno je davao naređenje da se zaustavi celokupna kolona. U kritičnim trenucima uvek je određivao šta će se uraditi sa radiostanicom i kako će se ona izvući iz kritične situacije. Dešavalo se da smo mi iz radio-službe, prilikom ulaska u neko selo, po njegovom nalogu prvi birali kuću za smeštaj radiostanice kako bi ona imala što bolje zračenje iz antene, pa su tek

posle toga drug Tito i ceo Vrhovni štab birali kuće za svoj smeštaj. Za celo vreme rata naša radio-služba bila je pod ličnom brigom druga Tita, odnosno druga Marka.

PRELAZAK SUTJESKE I KRETANJE KROZ ZELENGORU

Probijanje je otpočelo predveče. Bio je naređen pokret ka Dragoš-Sedlu. »Štuke« su tukle kanjon Sutjeske. Mi smo se tada setili da smo u brzini ostavili neke rezervne elektronske cevi i kondenzatore koji su nam bili potrebni, ali smo se nadali da ćemo se nekako snaći kada se pojave teškoće. Pored svega toga nama je sigurno bilo lakše nego našim artiljercima koji su u to vreme ispaljivali poslednje plotune iz teško zarađene artiljerije.

7 juna nalazili smo se ispod planine Maglića. Radiostanica Vrhovnog štaba funkcionisala je normalno i održavala veze. Iz telegrama Treće divizije saznali smo da su Nemci zauzeli suprotnu obalu Tare (u Sandžaku).

Radiogramom Vrhovnog štaba naređeno je Trećoj i Sedmoj diviziji da sa ranjenicima pođu za glavninom. Preporučeno im je da se probiju preko Kruševa iako je ono bilo pod udarcem nemačke artiljerije, jer su Mratinje već bili zauzeli Nemci. Vodile su se ogorčene i teške borbe na Sutjesci, kod Suhe, iza Gornjih Bara, na putu za Zelengoru. Posle podne su Nemci otvorili vatru iz mitraljeza na Vrhovni štab. U tom momentu preko radiostanice se predavao jedan telegram. Da bismo obezbedili dalji rad i sačuvali radiostanicu od daljih pogodaka i da bismo uopšte telegrafisti osigurali »mirne uslove« za rad, ozidali smo zid eliptičnog oblika oko stabla uz koje je bila montirana radiostanica »Džek«.

Konjsko meso je bilo na izmaku, pa se prešlo na drugu vrstu »namirnica«: puževe, travu sremušu, koru drveća, sirove opanke itd. Ja sam imao komad voska u torbi, od koga sam po komadić dao Gančeviću i Antoncu, pa smo žvakali vosak da bismo zavarali glad.

Odigrao se težak događaj u radio-službi Vrhovnog štaba. Rezervno ulje za »Condor« bilo je u jednoj kantici. Tražeći hranu, jedan borac je našao i uzeo tu kanticu i začinio nekakvu

puru tim motornim uljem. Taj kačamak je, razume se, pojeden. Nestanak ovog ulja je teško pogodio radio-službu Vrhovnog štaba, jer je neko vreme doveo u pitanje rad benzinskog »Condor« agregata. Zbog toga je bila velika »gužva«.

* * *

Posle prelaska Sutjeske ulogorili smo se 8 juna negde u šumi ispod Kazana. Nemačka artiljerija tukla je celu dolinu Sutjeske.

Upućen je radiogram Sedmoj diviziji, a i AVNOJ-u (sa Nazorom i delom ranjenika), da hitno pođe u pravcu kretanja Vrhovnog štaba. Drugim radiogramom im je javljeno o veoma teškoj situaciji u kojoj se nalazi Vrhovni štab sa Prvom i Drugom divizijom. Međutim, radiostanica Sedme divizije se nije javljala. Izgleda da je Sedma divizija ipak primila ovaj radiogram, što bi se moglo zaključiti iz sledećeg: Štab Treće divizije sa radiotelegrafistom Sedme divizije (koji im je bio dodeljen ranijim radiogramom Vrhovnog štaba kao ispomoć) nalazio se još u Pivi. U isto vreme znatne snage Sedme divizije, sa Štabom i radiostanicom divizije (telegrafista Šikić), već su se kretale uz Vučevo. Izgleda da je jednim radiogramom Vrhovni štab javio Trećoj diviziji da se radiotelegrafist Sedme divizije (Mileusnić) prebaci sa Sedmom divizijom, jer se telegrafist koji je ostao u Sedmoj diviziji (Šikić) razboleo od tifusa. Konj koji je nosio radiostanicu Sedme divizije pao je na serpentinama Vučeva tako nezgodno da se oštetio predajnik stanice. Ali, uz neke opravke radiostanica je održavala još nekoliko veza do Sutjeske. Mileusnić je stigao Sedmu pre Sutjeske. Međutim, dešavalo se u pojedinim trenucima da je funkcionisao samo prijemnik, a da telegrafist nije mogao da potvrdi prijem preko svog davača. Kad je radiostanica Sedme divizije naišla na Sutjesku, baš na mesto gde se udavilo nekoliko Banijaca, pao je i potonuo i konj koji je nosio tu stanicu, te je stanica konačno propala.

Ovde, na Kazanima je radiostanica Vrhovnog štaba bila smeštena na bregu, nešto malo niže od mesta gde je bio drug Tito. Prekid veze sa Sedmom divizijom doveo je, kako je rekao drug Tito, u to vreme u pitanje sudbinu dve i po hiljade ljudi. Zbog toga je hitno poslat jedan kurir u Štab Sedme divizije, koji je inače već bio pešačio 20 sati neprekidno, jer je, nažalost, on jedini dobro poznavao taj put. Drug Tito mu je dao svoje dve konzerve.

U to vreme Treća divizija se nalazila na Pivskoj visoravni, sa velikim brojem teških ranjenika. Postalo je jasno da ona neće moći da stigne na vreme za Vrhovnim štabom. Mi smo još u toku dana demontiranu radiostanicu natovarili na konje

i pošli u pravcu Tjentišta. Išli smo bez odmora. Prizori koje smo videli bili su sve teži i strašniji. . . Svuda naokolo ležali su konjski kosturi oglodani do poslednje mrvice usled teških i neprekidnih bolova u stomaku koje je izazivala glad.[8]

* * *

Nemci su otvarali vatru sa Košura, pored kojeg mi nameravamo da prođemo. Granate su padale u neposrednu blizinu radiostanice. Ipak, iako je nastala zbrka, uspeli smo da sklonimo konje sa radiostanicom.

Bili smo iscrpeni, ali smo izdržali naporan marš, koji je trajao cele noći. Mnogi od nas su spavali u hodu, kao u nekom bunilu. Oči su nekima, čak i pri takvom spavanju, bile otvorene. Kad bi kolona zastala udarali bismo u čoveka ili konja ispred sebe, slično kao »vagon u vagon« kada lokomotiva naglo zakoči. Pritom je bilo teških padova. Radio-služba je naročito bila pogođena nesanicom, jer je celo vreme boravka na svakom mestu morala obavljati službu održavanja stanice, punjenja akumulatora i operatorski rad na stanici. Bili smo srećni kada bi se pre pokreta akumulator dobro »zadimio«, što je značilo da se prepunio. Nažalost, mi to za sebe nismo mogli reći.

Pred zoru smo stigli do Milinklade, u blizini Hrčavke. Tu smo naišli na opšti krkljanac partizana. Ubrzo su se pojavili i neprijateljski avioni i otpočeli strašno bombardovanje. Mi smo ipak montirali radiostanicu, ogradili je debelim zidom i pokrili granjem. Sam predajnik pokrili smo kamenom pločom. Zid je bio eliptičkog oblika, a u njemu je bilo mesta samo za radiostanicu i telegrafistu-operatera. Međutim, geleri su prekinuli antenu, te smo pod vatrom morali razapeti rezervnu. Bilo nam je jasno da mnogi ovaj dan neće preživeti.

---

[8] Pavle Bojčević u svojim zabeleškama iz toga doba piše: »Dramatični su prizori kojih se prisećam dok ovo pišem, kako je izgledalo to punjenje akumulatora, a naročito oni prizori iz Pete ofanzive. Naši borci, do kraja iscrpeni neprekidnim teškim borbama, marševima, glađu, nespavanjem, nošenjem ranjenih i bolesnih drugova, i svim drugim, kada su umirali na nogama i u pokretu, sa koliko su samopregora ulagali poslednje kapi svoje snage i krvi u okretanju ove naše »centrale«, samo da bi se održala radio-veza. I ta veza je održana — održana bez predaha uz žrtve i napore — do dana naše velike pobede«.

To je bilo najteže bombardovanje koje smo dotada doživeli. Ranjen je i drug Tito, a Englez Stjuart je poginuo. Nemci su pokušavali da uz najveće žrtve zauzmu ovaj teren, tj. da preseku snage naše glavnine. Sve je bilo raskopano od bombi. Zaklona nije bilo. Drveće nam je čak i smetalo, jer su nas bombe i granate, eksplodirajući na granama drveća, tukle u glavu.

Kad smo prešli korito Hrčavke, naišao je drug Tito, ranjen, zaustavio se kod radiostanice i rekao: »Težak dan smo imali, poginuo je Đuro«. Neko je zapitao: »Koji Đuro?«. Odgovorio je: »Samo je jedan takav Đuro bio« (mislio je na Đura Vujovića-Španca, koji je tog dana poginuo pored njega). Dodao je: »Jeste li uspeli da sačuvate stanicu?« Kada smo mu odgovorili, rekao je: »To je prosto neverovatno!« Bila je sačuvana jedna mala konzerva, a jedan drug ju je otvorio i pružio drugu Titu, koji je bio seo pored nas da predahne, odbacivši jedan veliki štap kojim se poštapao. Uz tu konzervu pružen mu je jedan sasvim mali hleb, koji je Zora bila ispekla u pepelu, da bi se okrepio. Uzeo je dva zalogaja, pružio ostalo nama i rekao: »Podelite vi ovo!«

Uz veliku uzbrdicu, teškim noćnim maršem, morali smo da se penjemo do Lučkih Koliba. Tu smo namestili radiostanicu 10 juna, ozidali oko nje zid i pokrili je granjem. Počeli smo sa davanjem depeša. Tokom dana su opet naišli bombarderi, koji su, zahvaljujući vatrama, imali odlične ciljeve, te su izvršili teško bombardovanje. Vodile su se teške borbe za dva dominirajuća položaja, Košutu i Ljubin Grob. U toku dana Nemci su se bili privukli u neposrednu blizinu radiostanice. Mitraljeska vatra je otkidala lišće i granje kojima je bio prekriven zid oko radiostanice. Predveče je opet nastalo teško bombardovanje »Štukama« i »Dornierima«. Sa Sedmom divizijom nismo imali radio-veze, ali je javljeno da se ona prebacila preko Sutjeske.[9]

Prva divizija prodirala je kroz Zelengoru, a mi smo se podelili u dve kolone. Radiostanica Vrhovnog štaba išla je u

---

[9] Branka Savić, šifrant Vrhovnog štaba u to vreme, seća se da je još toga dana održana veza sa Trećom divizijom. Otprilike u vreme kada je poginuo Sava Kovačević propala je radiostanica Treće divizije.

koloni sa Četvrtom crnogorskom, Sedmom krajiškom, Desetom hercegovačkom, Majevičkom i Vrhovnim štabom. Put: Mrčin Kolibe — Balinovac.

Sledećeg dana jedva smo uspeli da sačuvamo radiostanicu, jer su skoro svi konji popadali za vreme dugog marša kroz tamu ispred Rataja. Tokom dana neko nam je doneo dva nekuvana komadića mesa od mazge. Gančević i ja taman smo počeli da ga jedemo, a jedna teža granata pade i eksplodira između nas. Nestalo mi je i meso i nož iz ruku. Prosto neverovatno, mi smo obojica dobro prošli, samo sa sitnim ogrebotinama.

KROZ POSLEDNJI OBRUČ

Dobili smo naređenje da spakujemo radiostanicu koju smo tek bili montirali, i da krenemo. Bila je pala magla. Mi smo imali nameru da bez zadržavanja pređemo drum Kalinovik — Foča, ali smo naišli baš na bombardovanje u selu Rataj, gde se zadržalo nešto seljaka. Nemci su nastojali da začepe naš proboj u njihovom obruču, ali je to bilo dockan, jer su kroz taj otvor već prošli delovi Treće krajiške, Šesta bosanska, Majevička, Druga proleterska, Četvrta crnogorska i Sedma krajiška. Trebalo je još da prođu: Druga dalmatinska, Deseta hercegovačka, Vrhovni štab, bolnice i Sedma divizija.

Tokom dana radiostanicu smo opet dva-tri puta montirali i demontirali.[10] Avijacija nam je predveče opet nanela teške gubitke. To je valjda zato što su Nemci osetili da naše jedinice u toku noći treba da se prebace s one strane obruča. Tada smo naišli na tenk koji su naši uništili. Tenk je bio žute boje, što znači da je pripadao Ekspedicionom korpusu u Africi. Dok smo prelazili reku Bistricu preko železničkog mosta, nalazili smo se pod unakrsnom artiljeriskom vatrom koja nas je tukla sa dve strane.

---

[10] Branka Savić se seća, s obzirom na njen rad oko šifriranja i dešifriranja depeša, da je radioslužba Vrhovnog štaba radila svakog dana, izuzevši za vreme prelaska preko druma Kalinovik — Foča i za vreme dugih marševanja kada nije bilo moguće radiostanicu ni montirati.

Pošto smo prešli glavne prepreke, Nemci su produžili da nas bombarduju i 14 juna popodne prodrli su u neposrednu blizinu naše radiostanice, koja je bila montirana i napali je. Vatru je prihvatila desetina kod radio-stanice. Zatim je u borbu ubačen Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Pod teškim bombardovanjem koje je izvršeno popodne, jedino smo mi uspeli da sačuvamo u celom Vrhovnom štabu naša tri tovarna konja, a celokupna ostala komora bila je uništena ili izgubljena.

Sledećeg dana montirali smo radiostanicu u šumi. Avioni nas nisu uznemiravali, zapravo nisu bili u stanju da nas pronađu. Ali su uveče izvršili takvo bombardovanje da smo jedva uspeli da spasemo radio-opremu, sklonivši je ispod nekih stena. To mesto se zvalo Duge Njive.

Izgleda da smo se, 16 juna, kad smo se nalazili pod Jahorinom, uspeli konačno izvući. Radio-veza funkcioniše. Došavši u Štab Druge divizije, dobili smo čorbu sa po nekim zrnom pirinča, koja je za nas pretstavljala ogromnu vrednost, jer neki od nas nisu skoro tri i po dana ništa okusili.

Po kiši, posle dužeg marša, približili smo se 17 juna Sjetlini i železničkoj pruzi, a 18 juna prešli smo prugu. Baš kada su i konji sa radiostanicama došli do pruge, odjednom je naišao oklopni voz. Farovi su zablještali, voz je stao. Primetili su nas. Čuli smo povike »Halt, halt!«, a iz voza je otvorena vatra iz mitraljeza. Mi smo sa radiostanicom bili ispod samog voza, ispod nasipa, tj. u mrtvom uglu, u koji nisu mogli da tuku mitraljezi iz oklopnog voza. Prešli smo prugu ispod mosta, — to je bio poslednji obruč.

Uvek smo se u ratu prijatno osećali kada pređemo neku komunikaciju, a naročito železničku prugu. Bili smo radosni. Meni se tako jako urezao u pamćenje još samo prelazak železničke pruge u Gorskom Kotaru, kada su me, ujesen 1942 godine, prebacivali četnici preko pruge i kada sam manje-više bio u njihovim rukama.

U Babićima smo. — Radio-vezu održavamo redovno. 19 juna »Slobodna Jugoslavija« izvestila je ceo svet o toku borbe u Jugoslovaji i na terenima Pete ofanzive. Narodnooslo-

bodilačka vojska nije uništena. Radiotalasi su slobodnom svetu javili vest o još jednoj velikoj pobedi na jedinom pravom bojištu okupirane Evrope.

* * *

Naše veselje je bilo iznenada presečeno. Odjednom su nas sa skoro svih brežuljaka naokolo počeli da tuku mitraljezi i bacači, i to baš kada smo se najmanje nadali. Bili smo skoro opkoljeni. Imali smo montiranu stanicu, održavali vezu, i svako se zabavljao po nekim poslom. Ipak smo uspeli da izvučemo kompletnu radio-opremu u delovima, izgubivši samo jedan celuloidni akumulator, koji je telegrafist ispustio trčeći. Isto tako smo izvukli i našeg Zekana i oba mrka konja. Kad smo se pod veoma teškom vatrom izvukli izvan tog poluobruča, Peko me je poslao nazad u sredinu obruča da donesem stanicu engleske misije, koja nije bila izvučena. Gančević i ja smo pošli nazad i pod najvećom vatrom pretresli sve, ali englesku radiostanicu nismo uspeli da pronađemo. Vratili smo se i doveli jednu kravu, tek toliko da nismo išli badava. Međutim, kada smo stigli do Štaba, saznali smo da je jedna druga grupa boraca uspela još u početku napada da izvuče englesku stanicu neoštećenu i da je tako spase. Kravu smo docnije zamenili kod jednog seljaka za 15 kilograma pšeničnog brašna. To je bila velika cena, tim veća što smo bili zaboravili i kako izgleda pšeničan hleb.

Tokom 21, 22 i 23 juna prebacili smo se preko Žunova ka Olovu. Peta ofanziva je završena, a u toku je naša kontraofanziva. Radiostanice redovno montiramo, antene se razapinju, »Condor« puni akumulatore. Izgleda kao da je počeo nov život.

Pred napad na Olovo, u selu Žunovi, naišli smo na vagu i merimo se. Kad sam ja stao na vagu, ona je pokazala nešto preko polovine moje uobičajene težine (u Jajcu imao sam 92). Pomislio sam »dobro je, kost i koža su tu«. Antunac je izgledao isto, a i sa ostalim drugovima je bilo slično.

Pred sam napad na Olovo nameštamo radiostanicu. Veze funkcionišu normalno. Telegrafist kuca, a mi sedimo, u tom

dođe drug Tito. Sede pored radiostanice. Razgovaramo. U jednom trenutku pogleda nas u noge i primeti da smo bosi. Reče: »Ne brinite, tražio sam da se avionima pošalju i cipele«. Pitam ga: »A da li si tražio i velike brojeve, jer ja imam veliku nogu, broj 46?« Stari se nasmeja, pa reče: »Valjda će poslati i velike, oni imaju i Afrikance u armiji«. Međutim, prvom pošiljkom, kojom su bačene padobranima i cipele, u Breteljevićima, nisu došli veliki brojevi. Morao sam sačekati sledeću pošiljku.

Naše jedinice napreduju divergentno. Širi se slobodna teritorija. Uspostavljanje novih radio-veza išlo je ubrzano. Sa Vojvodinom se uspostavila veza odmah posle boravka u Kladnju, odakle je otišao Mileusnić Dušan sa amaterskom radiostanicom, izrađenom u Vrhovnom štabu. Interesantno je da je bilo i drugih kandidata koji su želeli da idu u Vojvodinu. Hrabar Vinko, radiotelegrafist Prve proleterske brigade, priključio se Vrhovnom štabu posle proboja. Za Vojvodinu se prijavio i Mileusnić i Hrabar. Rečeno im je da vuku šibice, pa ko izvuče. U Vojvodinu je otišao Mileusnić, a Hrabar je otišao u Dvanaestu diviziju.

Sa petom divizijom uspostavljena je veza iz sela Metilj, tj. 15 juna 1943 godine, gde je otišao Gančević iz Vrhovnog štaba sa stanicom M-SET 2 (jedna od prvih engleskih stanica dobijenih padobranom). U Prvu diviziju otišao je Antunac iz Vrhovnog štaba nekoliko dana posle Gančevića, sa stanicom M-SET iz mesta Breteljevići kod Kladnja. Tada su se uspostavile i redovno održavale i druge veze. Naročito posle leta 1943 godine radio-veze su doživele nagli i vanredan razvoj na celoj slobodnoj teritoriji. Radio-škola Vrhovnog štaba daje nove kadrove, a i u nekim korpusima se održavaju radiotelegrafski kursevi. Dobro opremljena radiotehnička radionica Vrhovnog štaba u Jajcu obezbedila je odličan servis za sve bliže jedinice, a one dalje (Slovenija, Hrvatska, itd.) imaju svoj. Tada smo dobili izvestan broj radiostanica i od saveznika.

Radio-vezom Vrhovni štab je posle Pete neprijateljske ofanzive bio povezan sa sledećim korpusima: Prvim, Drugim, Trećim, Petim i Šestim. Sem toga, imao je i direktnu vezu sa

izvesnim brojem divizija, kao naprimer, sa Četvrtom, Petom, Šestom, Desetom i Jedanaestom, a povremeno i sa drugim divizijama. Sem toga, Vrhovni štab je održavao vezu sa Glavnim štabovima Hrvatske, Slovenije, Srbije, Makedonije, kao i sa mornaricom. Postojale su mnogobrojne radio-veze između gore nabrojanih štabova i njihovih divizija, pa i sa nekim brigadama, odredima itd.

Šestu neprijateljsku ofanzivu smo dočekali sa spremnom i organizovanom radio-mrežom.

Slobodan NAKIĆENOVIĆ

II

Pivo Karamatijević: NEGDE NA VUČEVU *(crtež)*

MOJE USPOMENE SA SUTJESKE

U Četvrtoj ofanzivi otstupao je Izvršni odbor AVNOJ-a, zajedno sa jednim dijelom vijećnika, kao poseban kolektiv povezan sa Vrhovnim štabom. U Jablanici, prije prelaska Neretve, drug Tito je odlučio da se taj kolektiv, mislim Izvršni odbor, smanji, da ostanu članovi: potpretsjednik Pozderac, Ivan Milutinović, Simo Milošević, Vlado Zečević i ja kao pretsjednik. Ostali drugovi bili su raspoređeni po raznim jedinicama: potpretsjednik Pavle Savić u Prvu proletersku Koče Popovića, Veso Masleša u diviziju Save Kovačevića, a Mile Peruničić vratio se sam u svoju Sandžačku brigadu. Ovako smanjen broj našeg kolektiva, kome se kasnije priključio i drug Vladimir Nazor po želji druga Tita, ostao je na okupu za vrijeme cijele Četvrte i jednog dijela Pete ofanzive, sve do početka juna. U mjestu Barni Do u Crnoj Gori kolektiv je po odluci Vrhovnog štaba rasturen zbog velikih poteškoća nastalih sa probijanjem neprijateljskog fronta. Drug Milutinović upoznao nas je s vojničkom situacijom, a u vezi sa ovom i o nemogućnostima da ostanemo i dalje na okupu. Svi treba, po želji i odluci druga Tita, da uđemo u sastav naših borbenih jedinica.

Sa drugom Ivekovićem raspoređen sam u Sedmu Banijsku diviziju, u kojoj su bili drug Pavle Jakšić, komandant, i Đuro Kladarin, komesar. U Barnom Dolu rastao sam se sa drugovima. Posljednju noć spavao sam sa Nurijom Pozdercom na jednom ležaju. Sjećam se dobro da me je Nurija ispitivao detaljno o situaciji, jer sam kao pretsjednik bio točno upućen od drugova iz Vrhovnog štaba. On je predosjećao da se više nećemo vidjeti. Čini mi se, govorio mi je Nurija, da smo mi opkoljeni od neprijatelja sa sviju strana. Da, odgovorio sam mu, opkoljeni smo zaista i zato smo raspoređeni po divizijama da bismo lakše u njoj i s njom mogli probijati obruč, kojim nas sapinju Nijemci, no mi ćemo se sigurno probiti, dakako uz velike žrtve. I zaista, Nurija je poslije nekoliko dana poginuo kao borac.

Slijedećeg dana ujutru krenuli smo Iveković i ja s pratnjom na položaj Štaba Sedme divizije. Hladna kiša padala je svih tih dana. Drug Vlado Zečević dugo nas je pratio pogledom dok smo odmicali na putu. Kada smo se poslije opet našli zajedno, kazao mi je da se tada gledajući me kako odmičem opraštao za uvijek sa mnom, jer nije vjerovao da bismo se mogli ikada više vidjeti. Nas dvojica bili smo politički prijatelji još iz predratnog vremena kad smo bili članovi jedne građansko-demokratske političke grupacije.

Štab Sedme divizije nalazio se negdje blizu sela Rudine nad sastavcima rijeka Pive i Tare. Drug Nazor trebao je, po želji druga Tita, ostati u jednom selu Crne Gore, kod nekih naših seljaka, kojima će ga odvesti drug Milutinović. Međutim, već slijedeći dan došao je i on u Štab Sedme divizije pun radosti što je opet s nama. Kako je padala neprestano kiša, a bilo i maglovito, nije nas nadlijetala avijacija, a želja nam je bila da kiša dugo potraje, i to zbog Nazora u prvom redu, koji se osjećao zamoren i bolestan. Za njega su se odmah pravila nova nosila, na kojima će ga borci prenositi, jer se on bez pomoći nije mogao održavati na sedlu, a pješačiti uopće nije mogao. Komandant Jakšić upozorio nas je da naš prtljag reduciramo na najmanju mjeru i da to što odbacimo predamo komori divizije. Ja sam sebi ostavio najnužnije, ono i onoliko što mogu sobom i na sebi ponijeti kao pješak. Uz pušku i municiju obukao sam dvije košulje, dvoje gaće i čarape, a u džepovima sam

nosio dvije maramice sa šečljićem i četkicom, te kašiku, nož i viljušku. I pribor za brijanje sam ponio zajedno sa jednim peškirićem i strpao u torbu kraj sedla. Sve sam drugo odbacio. Nazoru i Ivekoviću bilo je teško odvojiti se od svojih stvari. Nazor je imao, pored jahaćeg konja, još i tovarnog, kao i svoju kuharicu i kravicu, za što se uvijek brinuo drug Tito. Zaboravio sam napomenuti da sam ja u svojim torbama na sedlu nosio i jedan važniji dio arhive Izvršnog odbora AVNOJ-a, naročito sve zapisnike sa sjednica održanih u Bihaću, kao i originalne pisane odluke plenuma I zasjedanja s proglasom narodima Jugoslavije, koji su vlastoručno potpisali svi prisutni delegati, odnosno vijećnici. Kada je pala odluka da se rasturi naš kolektiv, predao sam svu ovu arhivu drugu Milutinoviću, na njegov zahtjev, pošto će se kod njega lakše očuvati. Poslije nekoliko dana sve je propalo, izgorjelo u plamenu prigodom bombardovanja kuće u kojoj su bile sklonjene stvari Milutinovićeve.

Kao što sam već spomenuo, nalazili smo se stisnuti na uzanom sektoru (platou) između Pive i Tare u vrlo kritičnoj situaciji. Znao sam od druga Jakšića da ćemo se morati pod najtežim uslovima i okolnostima probijati preko Pive ili Tare, a poslije i Sutjeske, da bismo izbili u Zelengoru zajedno sa jednim dijelom ranjenika i bolesnika. Još je Jakšić naglasio da ćemo morati hitno prolaziti kroz probijene njemačke linije da nam ne bi Nijemci zatvorili prolaz.

Titova je odluka bila da Sedma divizija sa ranjenicima i bolesnicima, AVNOJ-em i Nazorom požuri odmah iza Vrhovnog štaba. I zato smo odmah slijedeći dan bili u pokretu, prošli selo Rudine podvečer, a u noći smo se približili Pivi. Spuštali smo se teškim i strmim kozjim putem, na kojemu se preturahu tovarni konji, što je, pored ranjenika i bolesnika, kao i iznemoglih od napornog puta, još više otežavalo kretanje. Usto su Nijemci topovskim granatama usmjerenim prema mostu na Pivi kod Kruševa unosili kod naših ranjenika i bolesnika neizvjesnost da li ćemo se i kako prebaciti. I ja sam vjerovao da je taj most jedini mogući prelaz, iako sam znao da je komandant Jakšić dan prije spremao potreban materijal za postavljanje još jednog prelaza. Pošto je put bio sve strmiji i opasniji, naročito u noći, a ranjenici i bolesnici zaostajali, kolona se

zaustavila. Na toj strmini, blatnjavoj i klizavoj, pipali smo svi oko sebe ne bismo li našli mjestance gdje bismo mogli bar da sjednemo. Vatru, dakako, nismo smjeli paliti ni za jedan momenat, a bila je itekako potrebna bolesnom Nazoru da se ugrije i da popije malo toplog čaja. Tražeći tako mjesto, u prvom redu za Nazora, da bi mu se mogao napraviti makar kakav ležaj, Iveković je bio smjestio svoj torbak sa stvarima kraj jednog drveta. Torbak je odjednom počeo da klizi i da se kotrlja padinom prema Pivi. Slušali smo kotrljanje i konačno udarac u vodu. Jadni Iveković, za trenutak je izgubio sve svoje stvari. Meni se to nije moglo dogoditi, jer sve što sam imao ponio sam sobom i na sebi. Teško nam je bilo leći na to blatno i klizavo tlo, ali što se moglo, zamor nas je savladao i mi smo polegali. Zle slutnje odjednom obuzeše Nazora. Počeo nam je govoriti da neće moći da izdrži kraj rata. Te noći saopćio je Ivekoviću svoju poslednju volju, kao neku oporuku, naročito u vezi sa njegovim rukopisima.

Rano ujutru, pod zaštitom magle koja se slegla nad Pivom, prelazili smo preko improvizovanog mostića nalik nekim ljestvama, položenim preko kamenih gromada koje su stršile iz rijeke. Drug Jakšić zaista je uspio da napravi jedan poseban prelaz, te tako nismo trebali prelaziti preko mosta koji je bio pod neprekidnom vatrom neprijateljskih granata. Bojali smo se za Nazora da li će bolestan moći da pređe, jer ga njegova pratnja na tom uzanom mostiću nije mogla na nosilima prenijeti. No i to se srećno završilo i Nazor se sam, svojom vlastitom snagom spuštio preko ljestvica na drugu stranu. Naši konji, a isto tako i tovarni, bili su natjerani da pregaze rijeku. Tom je prilikom moj konj, isplivavši na drugu stranu, pao i poginuo. No drug Jakšić brzo mi je našao drugog, još boljeg konja. Čučeći na obali bili smo svjedoci strašnom prizoru napadaja neprijateljskih aviona na most kod Kruševa. »Štuke« su se spuštale svakog časa na most, čim bi se magla digla sa mosta, ulijetale bi i izlijetale sredinom visokih kanjona Pive. Jezovite detonacije su odjekivale, a mnogi borci su poginuli.

Sa obale Pive krenuli smo dalje puteljkom prilično zaštićenim šumom i šikarom, penjući se na vrh planine Vučeva gdje smo se zaustavili da bismo malo otspavali na kamenu, a

Banijci i Dalmatinci iza nas dolazili su u koloni jedan za drugim, pocjepani i takoreći bosi. Sa pjesmom i uzvicima za Tita pozdravljali su Nazora. Tu je Nazor dobio inspiraciju za svoju poznatu pjesmu »Vučevo«.

Posljednji ostaci konjskog mesa razdjeljeni su nam, da bismo ih ispekli na vatri. Mnogi od nas nisu mogli jesti, pregladnjeli i bez kruha i pitke vode. Doduše, dobro smo se osvježili tekućom vodom sa rijeke Pive, a i napunili smo naše čuturice, koje smo putem iskapili, jer nas je morila žeđ. Morali smo se katkad zbog žeđi zadovoljiti i žutom vodom iz neke bare. Iako sam se silio da je ne pijem, popustio sam, jer nam je prisutni dr. Gojko Nikoliš, liječnik, usuo u vodu neke dezinfekcione praškove. Poslije, na putu, nastavili smo da pijemo vodu iz raznih lokava na koje smo nailazili. Bila je to prava kaljuža koju su istovremeno srkali, ležeći nad barom, ljudi i naši konji. Od Vučeva dalje počinjala je glad koja nas je pratila nekoliko dana. Spustivši se do padine planine Maglića, na kojoj su se dobrim okom mogle zapaziti siluete njemačkih vojnika, stali smo da bi mogao komandant Jakšić urediti brigade svoje divizije. Tužno nam je bilo gledati našu bosu vojsku — jer su rijetki jedva imali samo plitke poderane opanke — a usto i gladnu još od prvog dana povlačenja iz Banije kad je nastala Četvrta ofanziva.

Nijemci nam ipak, uza svu moguću upotrebu oružja, nisu mogli spriječiti izvlačenje iz tijesnog pivsko-tarskog sektora. Moramo da žurimo, poručili su nam Jakšić i Kladarin, — koji su vrlo spretno, vješto i pažljivo, zaobilaznim šumskim puteljcima vodili našu kolonu, — da bismo se što prije izvukli na čistinu izvan neprijateljskog obruča. Nakon zamornog pješačenja po raznim gudurama, hraneći se na putu bukovim lišćem, divljim lukom i kiselom šumskom travom, zaustavili smo se na jednom vrlo strmom šumskom proplanku. Slušali smo otuda šum Sutjeske, preko koje treba da se probijemo. Toga dana nismo baš ništa okusili. Dobili smo istina svaki po pola kila sirovog konjskog mesa, no, pošto nismo smjeli paliti vatru, nismo ga mogli da spremimo. Mnogi borci, pa i bolesnici, grizli su i žvakali sirovo i žilavo konjsko meso. Žvakanje se čulo usred noći i pored buke Sutjeske i neprijateljske paljbe. Oni

koji su dobili veliku kost, lomili su je i udarali da bi izvukli njene tečnosti. Usput smo sretali borce oboljele od gladi, koji su sa uginule stoke rezali meso da bi zatolili glad.

U kotlini ispod nas vodile su se cijelu noć borbe s Nijemcima. Naši položaji bili su bez prekida zasipani vatrom. Nijemci su pošto-poto htjeli da spriječe naš proboj preko Sutjeske. Primili smo poruku od Tita da hitamo s pokretom. Na njegovu smo poruku odgovorili da žurimo naprijed i da ćemo se do posljednjeg herojski boriti da bismo se probili. Puške i mitraljezi neprijatelja štektali su oko nas, kao pobjesneli psi, kako reče jedan od drugova iz pratnje, a mi smo i pored toga zadrijemali. Oči nam se zatvaraju i protiv naše volje. Svaki od nas borio se protiv sna, jer se događalo da je poneko usnio i ostao u mraku spavajući kada je naređen pokret. Sjedeći na kamenju slušao sam razgovore, pripovijedanje i priče drugova, pa je odjednom nastupila šutnja, koja se osjećala kao neka teška, nepodnošljiva praznina, kao osamljenost. No, ubrzo su drugovi započinjali nova pričanja i prekidali ovu šutnju. Slušao sam kako jedan od drugova priča da je najbolje sredstvo protiv sna: staviti petu jedne noge na palac druge, pa ako bi čovjeka zahvatio drem, peta bi sa palca pala i čovjek bi odmah bio budan. Nazor nije mogao ni dremnuti, a od zamora nije ni riječi progovorio, pa ni na naša pitanja nije odgovarao. U razgovoru naših drugova ja sam uživao i divio sam se njihovim riječima. Nijedna riječ nije se mogla čuti koja bi govorila da im je teško, da su gladni, nijedna o njihovim najbližima. Teške riječi bile su upravljene protiv hitlerovskih razbojnika i domaćih izdajnika, protiv Bugara, koji su u sastavu neprijateljskih divizija tukli s Durmitora po komandi njemačkih oficira naše borce na njihovim položajima. Za cijelo vrijeme naše najteže vojne situacije, kada smo bili stisnuti sa dveju strana kao kliještima u željeznom neprijateljskom obruču, nisam mogao čuti, ili preko drugog doznati, da bi se ijedan od naših boraca tužio na nekoga i nešto, a najmanje da bi posumnjao da li ćemo probiti taj gvozdeni obruč. Svaki je od njih tvrdo vjerovao da ćemo se probiti i konačno pobijediti. A tako su nam i Tito i ostali rukovodioci poručivali. A svi su oni uza sve nevolje i tegobe, koje su nas svakodnevno pratile, rado pomagali onom

drugu kome je momentalno bilo potrebno pomoći. Ako je iznemoglog druga trebalo ponijeti, oni su ga nosili, samo da ne bi ostao, jer je trebalo žuriti. Koliko su samo meni pomagali, popravljajući mi sedlo na konju i noseći mi to teško sedlo na ramenima kada su konji morali preplivati rijeku, kao što je bio slučaj pri prelasku preko Pive. Mnogi od boraca, ne samo naše Sedme divizije, već i Kočine i Pekine, kada smo se našli blizu, dijelili su s nama posljednje zalogaje hrane i gutljaje vode. Prve trešnje i jagode na koje su naišli, donosili bi Nazoru i meni. Nema riječi kojima bi se mogla potpuno ispričati njihova vjernost i drugarstvo.

Pošto smo u našoj koloni konačno uspostavili vezu, te prikupili na čelo kolone naše ranjenike i bolesnike, produžili smo pokret, spuštajući se u noći stazom strmog kanjona prema Sutjesci. Spuštajući se sve dublje, osjetili smo topli vazduh. Ostavivši crnogorske i hercegovačke kamenjare osjetismo mekane, vlažne travnjake. Najzad smo uzjahali i zagazili u Sutjesku. Za rep moga konja, a tako i drugih konja, uhvatili su se drugovi i kao u karikama lanca, povezani jedan sa drugim, prebacili smo se preko Sutjeske, koja je šumila bučno i kobno, a i neprijateljski. I kada smo je gazili, ona je progutala mnoge naše drugove i drugarice. Još danas mi je u ušima vrisak drugarica koje su se utapale i neću ga nikada iz pamćenja izbrisati.

Ni posle prelaska preko Sutjeske nisu prestale tegobe. Nasuprot, nastale su još veće, nove, jer je trebalo usponom na drugoj strani žuriti punom parom da bismo se izvukli što prije iz klanca smrti, što nam ga je spremao neprijatelj. Jašio sam neposredno iza drugova Jakšića i Kladarina, jer tako mi poručiše, da ih slijedim u stopu. Negdje gore na brdu u šumi, kad je zora svitala, zastali smo malo da predahnemo, ne razgovarajući ništa, već nijemo gledajući dalje prema Sutjesci koja nam je otela drugove i drugarice s kojima smo se još do pre nekoliko sati sretali i razgovarali. — Penjući se uz brgo nisam ni prst pred sobom video. Slušajući neprijateljsku paljbu osjećao sam se slijep, no konj moj umesto mene osmatrao je put i izbjegavao svaku opasnost pri usponu. To pametno i vjerno živinče hitro me je nosilo i, kao da je svjesno neprijateljske

opasnosti, bježalo je, što je bolje moglo, da bi se sklonilo od neprijateljskih tanadi, koja su nam nad glavama zujala. Druga Nazora je nosila njegova pratnja, bio je potpuno iscrpen, ali je ipak imao snage da, prešavši Sutjesku, uzvikne: »Vjerujem da ćemo pobijediti i bez ičije pomoći«. I zaista, iz usta sviju nas potekla je jedinstvena ohrabrujuća riječ: pobjeda je na vidiku. Otsudna bitka vodila se dalje, sve do Olova, Kladnja, za sve vrijeme Pete ofanzive, ali su svi borci bili jednodušnog uvjerenja da je probijanje preko Sutjeske bila prekretnica u našoj Narodnooslobodilačkoj borbi. Sutjeska nam je, iako su bili iscrpeni naši borci i redovi njihovi proređeni, a naš kadar smanjen, da ne kažem u opasnosti da bude uništen, ulila borbenu, pobjedonosnu snagu, te čvrstu, nepokolebljivu vjeru, da moramo pobijediti, i pored toga što smo i dalje bili u vrlo teškoj situaciji.

Produžujući napredovanje u šumi po danu sišli smo u jednu guduru. Kolona se ovdje zaustavila da bi mogla ispeći konjsko meso, koje smo primili prije Sutjeske. Jedva smo ga stavili na vatru, iz koje je okomito uvis kuljao gust dim od mokrog lišća, kad čusmo zvuk aviona. Ja sam se baš prao u potočiću i pristavio blizu vatre maramicu i čarape da se prosuše, i kako sam se morao požuriti, jer je najavljen pokret, zaboravio sam ih i tako sam ostao samo s još jednima. Neprijatelj nas nije nikako napuštao. Avijacija je neprestano, od ranog jutra do kasno uvečer, bila nad našim glavama, bombardirala nas i mitraljirala.

Kod Mrčin-Koliba naša je Sedma divizija dostigla Vrhovni štab. Nazor, ja i Iveković ostali smo pri Vrhovnom štabu sa Pratećim bataljonom i produžili s njime sve do okončanja Pete ofanzive. Od druga Terzića doznali smo da su naše divizije presjekle neprijateljsku liniju i otvorile put Kalinovik — Foča. U daljnjem pokretu s jednim dijelom Pratećeg bataljona izgubili smo vezu sa Vrhovnim štabom. Po srijedi je bila zabuna, jer su postojala dva sela imenom Božanovići. Mi smo se zadržali u jednom, a Vrhovni štab u drugom, pa pošto to nitko od nas nije znao, mi smo čekali na vezu, a kada smo to saznali, Vrhovni štab je bio već daleko odmakao. Drugog jutra, u jednoj šumi, gdje smo se odmarali, uhvatili smo vezu i saznali

pravac pokreta. Put nas je vodio ka Sjetlini, željezničkoj stanici na pruzi Sarajevo — Vardište — Užice. Nikada prije nismo imali jedan tako forsirani marš kao tada, jer smo htjeli dostići Vrhovni štab, a nikada nismo imali ni tako strašnu noć. Kiša je pljuštala, i nije prestala čitav dan i čitavu noć. Blato i klizav strmovit teren, padanje u blato zajedno s konjem u debelom mraku mnogo su nas izmučili, a pri tom smo bili još gladni i žedni. Do kože prokisla kolona stiskala se sve više što smo se više približavali pruzi. Moja kabanica, čakšire, čizme napili su se vode, koja se polako lijevala po cijelom tijelu. Cijeli marš trajao je punih 36 sati. A bile su to patnje i za mladog čovjeka, natčovječanske, a kamo li za Nazora i mene. Kulminacija patnji bila je kada smo na jednoj blatnjavoj strmini morali stajati nekoliko sati, jer je put prema pruzi bio prenatrpan vojskom i komorom. S druge strane, kiša je za nas bila i blagodet, jer smo se mogli slobodno kretati a da nas ne otkrije avijacija. Samu prugu prošli smo najlakše i takoreći bez žurbe, dok su izvjesne jedinice poslije nas dobile vatru iz oklopnog voza i tenkova, koji su onuda patrolirali. Neispavani, iscrpeni i gladni penjali smo se na drugoj strani uz strmo brdo u pravcu Romanije. Čitavu noć izgubili smo u tom maršu dok smo se popeli na vrh brda, gdje se nalazila jedna koliba. Tu smo se nabili jedan do drugoga kao sardele u kutiji da bismo se barem nekako odmorili i osušili. Para, koja je izlazila iz naše obuće i odjeće, širila se i zgusnula u kolibi tako, da smo, iako je bilo jutro, jedva jedan drugoga vidjeli. Pa nije nikakvo čudo što nisam mogao prepoznati prisutnog moga sina Juricu. On mi je dao jedne suhe čarape, komadić suhog tvrdog zobenog hljeba sa komadićem ovčijeg mesa i nekoliko kapi toplog čaja, a njegovi drugovi iz rukovodstva Četvrte crnogorske upozorili su me da treba da produžimo dalje u pravcu svoga puta, jer neprijatelj može svakog časa da se ovdje nađe. Izišavši iz kolibe, nismo nikoga našli od naše kolone, jer su već ranije otišli u selo Markoviće, gdje smo se trebali odmoriti. Na putu zaustavio je drug Peko iznemoglog Nazora i poveo ga u kućicu u kojoj se on nalazio sa svojim štabom. U Markovićima, gdje sam stigao zajedno sa Ivekovićem, bili su drugovi već prije nas popunili sve raspoložive prostorije. Ni jednog praznog mjesta nisam

mogao naći, a ni prisutni komandant Pratećeg bataljona, Moma, nije se digao kada sam ga zamolio da bi mi našao makar kakvo mjestance. Ali, brzo me je prihvatio jedan Crnogorac i odveo me u jednu ovčaru, napravio vatru, ispekao mi komadić mesa, donesao vode i kraj vatre spremio mi ležaj da se odmorim. Po prilici dva sata sam otspavao, isušio malo obuću i odjeću, kada se iznenada pred sam pokret uvečer privukao do nas neprijatelj i sasuo na nas vatru iz mitraljeza i bacača. Ovaj iznenadni napad imali smo zahvaliti komandantu Momi, jer je zaboravio pobrinuti se za obezbjeđenje. Nizbrdice, po visokoj travi, trčali smo prema šumovitom brdu na drugoj strani. Meci su zviždali pokraj nas i nad nama, praćeni eksplozijama bombi iz bacača. U trku smo se domogli potoka, koji je tekao kroz uski kameniti klanac. Gazeći potok penjali smo se na brdo i na vrhu smo stali da bismo se prebrojili i predahnuli. Jedva što smo sjeli, a u našoj neposrednoj blizini prasnula je bomba iz minobacača. Svi smo osjetili pritisak vazduha, a Iveković, Dedijer i drugi iz naše pratnje dobili su veće ili manje povrede od krhotina bombe. U ovčari gde sam se sušio ostavio sam svoj kožni kaput, koji me je dobro služio po kiši i snijegu od prvog dana partizanije. Do kraja rata, naročito za vrijeme velike zime u Šestoj ofanzivi 1943/44 god., mislio sam na svoj kaput, u kojem sam ležao u hladnim noćima.

Drugog dana, u selu Bogovićima, priključili smo se Vrhovnom štabu, a tu smo sreli i članove engleske misije. I oni su zajedno s nama mnogo pretrpjeli, i glad i žeđ, i ležanje po kiši u šumi. No, ipak je bila jedna velika razlika između njih i nas, jer su oni bili dobro odjeveni i obučeni, imali su dobra pokrivala i uvijek su bili snabdijeveni termosima napunjenim toplim, slatkim čajem, i kesicama napunjenim mrvicama suhog hljeba i čokolade. I oni su se, kao i mi, veselili kukuruznoj i zobenoj kaši, kao najboljim poslasticama. I oni su imali mrtvih i ranjenih. Po naređenju druga Tita požurili smo pokret da bismo dostigli do padine Romanije, gdje bismo se bar dva dana mogli odmoriti, očistiti i oprati, jer nam je to dotada bilo nemoguće. Sama nada da ćemo u Romaniji naći hljeba podržavala nas je da fizički ne klonemo, jer već davno ne vidjesmo hljeba. Naša odijela i obuća bili su pohabani i poderani. Konačno, imao

sam i ja, kao i ostali, samo jednu košulju, jedne gaće na sebi i mali peškirić. Oficiri engleske misije rekoše nam da će uz lijekove i suhu konzerviranu hranu stići obuća i odjeća.

Od Vrhovnog štaba postavilo se kao prvenstveno pitanje ishrana vojske. Postavljena su bila povjereništva, koja će kontrolisati i dirigovati radom svih intendantskih organa po brigadama. Rekvizicija se mogla vršiti isključivo pod kontrolom povjerenika. Iveković, član Izvršnog odbora AVNOJ-a, bio je jedan od povjerenika. Nazor i ja sa našom pratnjom zaustavili smo se u jednoj šumi pred Olovom u blizini Vrhovnog štaba. Tu smo prvi put u Petoj ofanzivi sljedovali kocke šećera. Pojeo sam odmah jednu kocku, pa i ako me je napastovala želja da pojedem i drugu, svladao sam se spremivši kocke u jednu kesicu, koju sam objesio oko vrata da mi se nađe svakog jutra po jedna. U šumi, gdje smo i nešto toplo založili, saznali smo od druga Marka o uspjesima savezničke vojske, naročito Crvene armije, o skorom drugom frontu i o izbjegličkoj vladi u Londonu, koja se mijenjala, a koju su još tada podržavali naši ratni saveznici.

Avijacija nas je svakog dana obilazila i pratila, no drug Tito znao je da ju s našim pokretima zavarava. I u sam sumrak neprijateljski su avioni pikirali, izviđajući naše pokrete. No Tito, čim bi nastao mrak i avioni se izgubili, odmah bi promijenio pravac pokreta. Događalo se često da smo se vraćali u mjesto u kojem smo prije bili.

Mnogo je u toku Pete ofanzive bilo povike na mog bijelog konja, kojeg sam dobio od Sedme divizije, jer je kažu, otkrivao naše pokrete, iako smo se danju kretali samo ako smo bili zaštićeni šumom. Dakako, u takvim slučajevima sjašio bih i pješačio, a privikao sam na pješačenje, osjećajući se sa puškom o ramenu mnogo sigurnijim, jer sam se lakše sklanjao od aviona. Pješačenje i brzo sklanjanje od avionske mitraljeske paljbe spasilo mi je život u našim pokretima preko Zelengore, kada je i drug Tito bio ranjen. Povlačeći se pred neprijateljskim iznenadnim napadom, a sklanjajući se od avionskog mitraljiranja, događalo nam se, ne samo meni, već i drugima, da smo ovratnike (kragne) od kaputa podizali instinktivno, kao da pada grad ili krupna kiša. Naučio sam u Sedmoj diviziji da čim nadli-

jeću avioni, odmah, prije nego što bi me mogli spaziti, legnem, a ne da bježeći tražim prikladno sklonište. Tako sam u jednoj dolini kraj jednog potoka ležao skoro dva sata na otvorenom polju dok se nisu obredili bombardirajući i mitraljirajući nas avioni svih mogućih tipova. Tu sam poslije, kada se već spuštao mrak, zatekao druga Pavla Pekića, koji me je posmatrao i čudio se mojoj hladnokrvnosti i izdržljivosti. Tu sam izgubio moga bijelog konja. Drug Koča Popović dao mi je drugoga.

Naš novi pravac pokreta bio je Kladanj. Čuli smo da je krcat opljačkane robe, koju su ustaše ovamo dovukle. On je, dakle, trebao da bude prekretnica u snabdjevanju naše vojske. U njemu je bilo stoke, ovaca i žita. Povjerenici su se probrinuli da su sve namirnice, prema utvrđenom ključu, bile razdijeljene među sve vojne jedinice i kolektive. Poslije dugih dana gladi počeli smo se hraniti i oporavljati. Nismo više bili izgladnjela vojska, ali smo bili još uvijek bosa i pocjepana.

U selu Plahovići, kraj Kladnja, posjetio nas je drug Tito sa Roćkom Čolakovićem. Tom prilikom je Nazor čitao svoju poruku Hrvatima povodom njegovog izbora za pretsjednika Zemaljskog antifašističkog vijeća Hrvatske. Ona je jedna pjesnička tvorevina, ne sadržaje neki program, a ni neke političke smjernice. On ju je pisao olovkom u jednom malom selu za vrijeme našeg pokreta. Pitao me prethodno za mišljenje da li će primiti povjerenu mu tešku i odgovornu dužnost, jer on nije nikada bio političar, već samo književnik. Ja sam ga uvjerio da za vršenje povjerene mu dužnosti nije potrebno biti političar, ako misli na politiku i političare stare Jugoslavije. Drug Tito složio se s Nazorovom porukom, koja je još iste noći bila upućena našoj radiostanici Slobodna Jugoslavija. Original poruke s potpisom predan je meni i ja sam ga sačuvao i predat ću ga književnom muzeju u Zagrebu.

Pri toj posjeti Tito je nagovarao Nazora da s Roćkom otide u Majevicu, gdje bi se mogao odmarati do kraja rata. On je i pošao, no uskoro se povratio zbog neprijateljskih pokreta. Pri kraju Roćko i njegovi drugovi iz Majevice pjevali su jednu Nazorovu pjesmicu Titu, koju je drug Danon komponovao kao koračnicu Titovu.

U Plahoviću sastao sam se s Lolom. On me je opskrbio s malo presvlake, a dobio sam od njega i novog konja sa sedlom i ćebetom i nekoliko tablica čokolade. Tu smo održali i prvu sjednicu Izvršnog odbora AVNOJ-a. Prisutni su bili, osim mene, još Ivečković, Vlado Zečević i Pavle Savić. Za vrijeme Pete ofanzive poginuli su članovi: Pozderac Nurija, Milošević Sima i Masleša Veso, dok je Milutinović ostao u Crnoj Gori, a Mile Peruničić ostao u sastavu svoje brigade. Na toj sjednici donijeli smo odluku da preko mjesnih narodnih odbora pomognemo našoj vojsci u prehrani.

Kada smo se u našem pokretu prebacili preko rijeke Bosne, otkačili smo se za nekoliko dana od neprijateljske avijacije. Odmarajući se, imao sam prilike da razgovaram s mnogim našim borcima koji su prošli Petu ofanzivu. Svi su oni ponavljali zahtjeve i težnje naših naroda da što prije AVNOJ, u saglasnosti s Vrhovnim štabom, odnosno Vrhovnim komandantom i generalnim sekretarom Partije, drugom Titom, donese odluku kojom bi se narodima proglasila Narodna skupština i narodna vlada za cijelu Jugoslaviju. Zaista, Peta ofanziva i proboj na Sutjesci imali su i imaju danas i svoje veliko političko značenje. U Petoj ofanzivi naši su narodi stekli i izvojevali svoje pravo na samoodređenje. Oni su svojom krvavom borbom ispunili sve uslove, koje su naši ratni saveznici predvidjeli u svojoj takozvanoj Atlantskoj povelji, kada su pozivali sve narode da se priključe borbi za oslobođenje. Kroz Petu ofanzivu ojačala je politička svijest naših naroda, jedinstvo se proširilo i utvrdilo, prava i istinita narodna politika, kao i narodna vlast, dobile su svoje demokratsko sprovođenje. Vjera u konačnu pobjedu, te u snagu našega naroda putem borbenog jedinstva, postala je neprikosnovena.

Dr Ivan RIBAR

SEĆANJA NA DEVETU DALMATINSKU DIVIZIJU I NJENE DIJELOVE KOJI SU UČESTVOVALI U BICI NA SUTJESCI

Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije, koja je trajala pune četiri godine, ispunjena je mnogobrojnim dramatskim doživljajima, koji su se duboko usjekli u svijest i odrazili u postupcima boraca u najraznovrsnijim oblicima.

Borbe koje su vođene u toku Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive zauzimaju posebno mjesto u borbi naših naroda tokom prošlog rata. Po svojoj žestini, teškim terenima i preteškim uslovima u kojima se vodila, borba na Sutjesci zauzima osobito mjesto. To je bila borba na život i smrt. To je bio vrhunac junaštva, vojne vještine i izdržljivosti partizana — boraca i rukovodilaca.

Teške uslove partizanske borbe najdublje su proživljavali naši ranjenici i bolesnici koji su više puta, uprkos očajničkih bitaka za njihovo očuvanje, padali u ruke okupatora, ustaša i četnika, te na najokrutniji način bili mučeni i masakrirani.

Borba za život i održanje ranjenika, iscrpenog i fizički onesposobljenog partizana — borca, bila je teška tokom čitavog Narodnooslobodilačkog rata, ali je bez svake sumnje bila najteža i najsurovija tokom Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive.

Sve fizičke i psihičke strahote borbe, napora, gladi i junaštva kao i kolebanja, klonuća i jada u najrazličitijim oblicima, proživjeli su ranjenici Centralne bolnice i borci Devete dalmatinske divizije kada su u najtežim borbama Četvrte ofanzive, a po odluci Vrhovnog štaba, dobili u zadatak prenos teških ranjenika preko Neretve i Prenja.

Ovom prilikom kada slavimo 15-godišnjicu Sutjeske i o njenoj slavi pišemo, pa makar i blijedo, osjećam se dužnim i obaveznim da istaknem onaj krupan prilog naroda Dalmacije koji je ona dala od prvog oslobođenja Livna, avgusta 1942, do februara 1943 sa desetak hiljada svojih sinova i kćeri, koji su se sa sinovima i kćerima Srbije, Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine svrstali u naše proslavljene partizanske brigade i divizije. Te hiljade dalmatinskih partizana prilazile su po rasporedu Vrhovnog štaba i Štaba Četvrte operativne zone na osnovi dobrovoljne mobilizacije u stare proleterske brigade i nove udarne divizije.

Svojom mladošću, patriotskim entuzijazmom i južnjačkim temperamentom Dalmatinci su se bratimili sa borcima i rukovodiocima proleterskih brigada, te se zajedno s njima u borbama za Livno, Duvno, Bugojno, Jajce, Imotski i mnoga druga mjesta herojski borili i ginuli i tom zajednički prolivenom krvlju utirali prve puteve bratstva i jedinstva naših naroda. Rezultat tih zajedničkih borbi protiv okupatora pod voćstvom Vrhovnog štaba i druga Tita, bilo je razgaranje oružanog ustanka naroda Dalmacije.

U relativno kratkom roku od svega pet mjeseci, pored popune Prve i Druge proleterske, Treće sandžačke, Četvrte i Pete crnogorske i Desete hercegovačke, — formirane su Prva, Druga, Treća, Četvrta i Peta dalmatinska brigada. U jeku Četvrte neprijateljske ofanzive, u prvoj polovini februara 1943 godine, u oslobođenom Imotskom od Treće, Četvrte i Pete dalmatinske brigade formirana je Deveta dalmatinska divizija.

Uprkos borbi koje su vođene na frontovima, svakodnevno su stizale stotine mladića i devojaka iz svih krajeva Dalmacije, spremne da se prihvate oružja kojega nije bilo dovoljno, i stupe

u brigade. Njemci i Talijani, uz veliku pomoć ustaša i četnika, sa jakim dobro opremljenim i naoružanim divizijama, uz aktivno i ubitačno učešće avijacije, stezali su smrtonosni obruč oko naše slobodne teritorije i svakim danom ga sužavali prema Neretvi unatoč bitaka na život i smrt i velikih gubitaka na obadvije strane. Deveta dalmatinska divizija, sa svojim novoformiranim brigadama i mladim, još nedovoljno pripremljenim ljudstvom za uslove surove borbe sa neprijateljem, dobila je odgovorni zadatak da Trećom i Četvrtom brigadom brani jugozapadni bok glavnine naših snaga na pravcima preko Širokog Brijega, Tihaljine i Biokovskog područja, a Petom brigadom, u kojoj je bilo više od trećine boraca bez ikakvog oružja, pravac Zagvozd — Aržano — Kamešnica — Livno.

Stalno pritiskivani premoćnim snagama neprijatelja prema kanjonima Rame i Neretve, vodili su naši ljudi teške i krvave bitke za odbranu ranjenika Centralne bolnice. Na sektoru Gornjeg Vakufa i Bugojna jedinice Druge i Treće divizije štitile su u velikim bitkama ranjenike od Njemaca sa sjevera. Pored ranjenika, veliki problem bio je i zbjeg, osobito onaj iz zapadne Bosne, Banije, Korduna i Like, koji se povlačio sa Sedmom banijskom divizijom i doživio tragičnu sudbinu skoro potpunog uništenja od gladi, zime, napora, tifusa, neprijateljske avijacije i zarobljavanja od strane neprijatelja.

U toj vanredno teškoj i surovoj situaciji Vrhovni štab i drug Tito morali su donositi smjele odluke za razbijanje neprijateljskih snaga koje su nas stezale i nabacivale na Neretvu. Bila je donesena i odluka da se ranjenici i bolesnici, kojih je svakim danom bivalo sve više, sa Centralnom bolnicom i Devetom dalmatinskom divizijom kao zaštitnicom, prebace na Kamešnicu, Dinaru i Biokovo. Taj plan nije bilo mogućno ostvariti i to iz dva razloga: što su jake neprijateljske snage nadirale prema oslobođenom Imotskom iz pravaca od Sinja, Knina, Splita, Omiša, Makarske, Metkovića, Ljubuškog, Širokog Brijega i Mostara, a sa kojima se nije mogla nositi sama Deveta dalmatinska, još mlada i sasvim loše naoružana divizija, i drugo, što za tako veliki broj ljudstva prosto nije bilo mogućno osigurati ni minimum hrane i skloništa na tim planinskim, siromašnim i popaljenim područjima.

Tako veliku odgovornost za sudbinu ranjenika i bolesnika, čiji je broj bio ogroman, zaista nije smio ni mogao uzeti na sebe Štab Devete dalmatinske divizije, jer je to prelazilo njegove realne mogućnosti. Radi toga ja sam lično, mislim oko 20 marta 1943 godine, otišao iz sela Sovići iz doline Doljanke sa kurirom u Vrhovni štab kod druga Tita na ušće Rame radi donošenja konačne odluke po ovom važnom pitanju. Donesena je odluka da Deveta divizija nosi ranjenike preko Neretve.

Još dok su brigade Devete dalmatinske divizije vodile žestoke borbe oko Imotskog, imali smo dosta gubitaka i znatan broj ranjenika koji je još i povećan jednim dijelom ranjenika koji je bio upućen autobusima iz Centralne bolnice iz Šćita na Rami. Naše povlačenje iz Imotskog uz neprekidne borbe bilo je teško zbog velikog snijega, mraza i bure koja je bjesnila na planini Čvrsnici, Blidnjem Jezeru, Rakitnu i Kongori. Na tome putu imali smo veliki broj smrznutih i umrlih ranjenika i bolesnika, a četnički i ustaški zločinci su nas uz pomoć okupatora gonili u stopu, ubijajući ili koljući svakog koji im padne u ruke.

Za vrijeme vrlo krvavih borbi koje je vodila Treća dalmatinska brigada na sektoru Kočerina i Širokog Brijega, naši borci zaplijenili su poštu koja je bila poslata iz Širokog Brijega za Mostar. U toj pošti našli smo, pored ostalog, i pismo koje je gvardijan — starješina zloglasnog fratarskog samostana na Širokom Brijegu — uputio poglavniku NDH Paveliću. On mu je u tom pismu vrlo opširno pisao o partizanima, o njihovim borbama, o narodnom ustanku u Dalmaciji i mobilizaciji hiljada Dalmatinaca koji odlaze u srpske i crnogorske brigade, pak u vezi s tim predlaže Paveliću da se što hitnije napravi plan temeljitog raseljavanja naroda Dalmacije u istočnu Bosnu i ostale dijelove NDH i upozorava ga »da nigdje ne bi smjela biti — tri Dalmatinca zajedno — jer ukoliko se to ne uradi, Dalmatinci će kao »izrodi hrvatskog naroda« dovesti do propasti NDH«.

U bitkama koje su bjesnile na prilazima rijeci Rami i Neretvi, po odluci Vrhovnog štaba i druga Tita, jedinice Prve i Druge proleterske i Treće i Sedme udarne divizije prešle su

rijeku Neretvu u cilju prodora u Hercegovinu i Crnu Goru razbijajući snage okupatora i hametice potukavši četnike.

Prodor njemačkih i ustaških kolona od Sarajeva na Ivan-Sedlo i naš neuspjeh u borbama za oslobođenje Konjica nametnuli su našim divizijama vrlo teške uslove borbe. S obzirom na neprohodnost planinskih terena, naše jedinice su u kanjonu Neretve morale uništiti sve teško oružje, a Deveta dalmatinska divizija je odlukom Vrhovnog štaba dobila zadatak da uz pomoć Sedme banijske prenese teške ranjenike i Centralnu bolnicu iz Jablanice preko zaleđenog Prenja do Glavatičeva.

U ratu uopće, a posebno u partizanskom, nema lakih okršaja ni ugodnih momenata; teški su juriši, teško je osvajanje utvrđenih mjesta i razbijanje bunkera itd., ali je u tim borbama i uslovima prenos teških ranjenika posebno poglavlje koje je po svojoj fizičkoj i psihičkoj strahoti skoro nemogućno opisati i onaj, koji to nije preživio, ne može shvatiti i osjetiti.

Preko improviziranog drvenog mosta, koji su naši inžinjerci napravili uz željeznu konstrukciju porušenog željezničkog mosta na Neretvi u Jablanici, borci Devete dalmatinske divizije, pod udarcima neprijateljske avijacije, prihvatili su se svog časnog i teškog zadatka prema svojim ranjenim drugovima.

Unatoč znatnih uspjeha naših divizija, fizičko i psihičko stanje ranjenika, bolesnika pa i znatnog dijela boraca u tim uslovima i trenucima bilo je kritično, a ono se iz dana u dan sve više pogoršavalo nadčovječanskim naporima, pomanjkanjem hrane, lijekova, odmora i uslijed hladnoće. Planinska naselja na tome području bila su malobrojna, popaljena i većinom napuštena, a ukoliko je nešto i bilo, to su već iscrple naše prethodne jedinice i neprijatelj.

Borci Sedme banijske i Devete dalmatinske divizije, zajedno sa velikim brojem ranjenika i bolesnika — tifusara, išli su zadnji i formalno gladovali, ginuli i umirali. Visovi Prenja bili su pod snijegom i ledom pa se, uz ostale napore i teškoće, na borce okomila nepodnošljiva studen, tifus i dizenterija.

Bormbardiranje i mitraljiranje neprijateljske avijacije nije prestajalo od jutra do mraka, nanosilo nam je velike gubitke i stalno povećavalo broj ranjenika. Na jednom prevoju iznad Konjica bio je jedan, i to jedini, pod ledom strmi i uski

prolaz koji je bio stalno tučen brdskom artiljerijom neprijatelja. Taj prolaz je zbog mraza bilo skoro nemogućno preći. Strmi teren i ponor pod njim bili su sigurna smrt za svakog koji bi se okliznuo. Prolazilo se pužući, a pod konjske noge stavljali smo ćebad, dijelove odjeće i sl. i umotavali ih da se ne kližu. Pa ipak, uz sve te mjere okliznulo se u nepovrat mnogo konja sa ranjenicima i našlo jezivu smrt uz strašne krikove. Bolni su i vrlo teški bili ti dani za mnoge naše borce, a pogotovo za one najmlađe, koji su u svojoj mladalačkoj mašti žudili za boljim životom, a kada su odlazili od svojih kuća, nisu ni u najcrnjim mislima mogli zamisliti svu krvavu strahotu onoga što su sada doživljavali: glad, tifus, umiranje.

Čitav taj put od Jablanice do Glavatičeva posijan je bezbrojnim borcima, ranjenicima i bolesnicima. U takvim naporima ni mladom, zdravom i snažnom čovjeku nije bilo lako, zbog nedovoljne ishrane, slabe i tanke odjeće i često bez obuće, a pod teretom oružja i municije, izdržati i savladati sva iskušenja.

Kao rukovodilac te divizije lično sam doživio nekoliko slučajeva, kad su borci Devete dalmatinske divizije, noseći na leđima ranjenike preko Prenja, umirali pod nosilima. Od napora, gladi i iscrpenosti udarila im je krv na usta, nos i uši i padali su mrtvi spasavajući ranjenog druga. U časovima afekta dolazilo bi i to toga da su i ranjenici i borci, plačući, kleli i dan svog rođenja i život i njegove patnje. Život im je ustvari tek počinjao, a već su osjetili tešku gorčinu, tugu i bol. Ali, pred samu smrt, u njihovim je očima iskrila još poslednja nada i vjera u daleku pobjedu onih koji izdrže i dožive sretniji život i bolja vremena u novoj Jugoslaviji za koju se svi zajedno bore.

Naš partizanski rat bio je težak u svim svojim formama. Od svakog našeg borca tražila se hrabrost i izdržljivost, osobito u jurišima, pa ipak mi se čini da je u tim partizanskim uslovima bilo najteže čuvanje i prenos teških ranjenika. Svaki borac koji je na svojim leđima to okusio tražio je i želio ići u borbe i akciju. Svaki je rađe volio poginuti nego li biti teško ranjen, jer je to u većini slučajeva značilo težu smrt od one na bunkeru.

Nakon razduženja od ranjenika, po odluci Vrhovnog štaba u Glavatičevu, Deveta dalmatinska divizija dobila je borbeni zadatak — da u sadejstvu sa jedinicama Treće udarne divizije vodi borbe protiv talijanskih okupatora i četnika na frontu Zimlja, Nevesinja i Gackog. Borbe su bile naporne, a njihovu težinu još su povećavala iscrpena i popaljena sela i znatan četnički i ustaški utjecaj na veći dio sela.

Uslijed svih tih teškoća, napora i žrtava, jedan dio boraca u brigadama Devete dalmatinske divizije, uglavnom u njezinoj Četvrtoj brigadi u kojoj su u većini bili borci sa područja Biokova i otoka, težio je i tražio da se vrati u Dalmaciju, što je bilo nepravilno i u toj situaciji nemogućno. No, uprkos našeg odlučnog stava i političkog objašnjavanja, izvestan broj boraca je u grupicama dezertirao sa područja Nevesinja s namjerom da se povrati u svoje partizanske odrede na Biokovu i Dinari, ali je, nažalost, većina tih boraca poklana na putu od četnika i ustaša koji su ih sačekivali u zasjedama oko svojih sela. Vrlo mali broj uspio se probiti do Dalmacije, a jedan manji broj pao je u ruke talijanskih okupatora i bio strijeljan ili oteran u logor.

Pored velikih žrtava u neprekidnim borbama za oslobođenje Nevesinja i ostalih mjesta, tifus, dizenterija i iscrpenost desetkovali su jedinice Devete dalmatinske divizije i time smanjili njen brojni sastav i pogoršali ionako teško stanje koje je znatno slabilo operativnu i udarnu moć brigada. Ljudi su prosto umirali s nogu ili sjedajući namah, tako da smo sumnjali da je posrijedi neko trovanje ljudi od strane neprijatelja (preko saniteta se utvrdilo da to nije točno).

O stanju u Devetoj dalmatinskoj diviziji Vrhovni štab je bio redovito obavještavan od strane štaba divizije, ali obavještenja koja je on dobijao iz drugih izvora nisu uvijek bila točna i dovoljno objektivna. Pod tim okolnostima, a polazeći prvenstveno od procjene borbene sposobnosti Devete divizije, Vrhovni štab u drugoj polovini aprila 1943 godine donio je odluku o rasformiranju Devete dalmatinske divizije čiji se štab tada nalazio u Kifinom Selu kod Nevesinja. Radi toga sam ja, kao tadašnji komandant te divizije, bio pozvan da dođem lično u

Vrhovni štab koji se tada nalazio u selu Govza i selu Jeleč kod Foče.

U to vrijeme brigade Treće udarne i Devete dalmatinske divizije vodile su krvave borbe za Nevesinje, koje su velikim snagama napadale okupatorske i četničke jedinice, te je za vrijeme tih bitaka poginuo i komandant Treće udarne divizije Pero Četković.

Iz tih i ostalih borbi imali smo veliki broj ranjenika koje smo smestili u Kifino Selo i druga (po stajama). U našem povlačenju iz Nevesinja jako nas je bombardiralo talijansko vazduhoplovstvo iz Mostara i nanijelo nam velike gubitke. Bombardirali su i mitraljirali sela u kojima su bili naši ranjenici od kojih je znatan broj poginuo i izgorio u tim stajama. Neke smo uspjeli izvući iz staja koje su gorjele, a bilo je strašno slušati krikove i zapomaganja onih koje nismo ni na koji način bili u stanju izvući pa su izgorjeli živi u strahovitim mukama.

Vrijeme je bilo dosta hladno, planine su bile pod snijegom, a osobito Morine. Nakon gubitka Nevesinja i žestokih borbi koje su vođene oko Gackog i Fazlagića Kule, neizbježno smo morali uputiti sve ranjenike s područja Nevesinja preko Morina i Uloga u Kalinovik gdje se tada nalazila Centralna bolnica. U pratnji jednog kurira krenuo sam dan kasnije za ranjenicima iz Kifinog Sela preko Morina za Vrhovni štab radi rasformiranja Devete divizije. Na tom putu, preko zloglasnih Morina, izbrojao sam 29 smrznutih ranjenika Devete dalmatinske divizije, među njima i dva brata Krstulovića iz Splita. Bio sam pun bola zbog svih onih ranjenika i bolesnika koji su ostali ginući i umirući na putu od Jablanice do Glavatičeva; a osobito onih koji su nam dan prije pred očima izgorjeli u Kifinom Selu. Ali ovih 29 smrznutih boraca, koje smo bili uputili da ne padnu u ruke četnicima, potresli su u meni svaki nerv, i makoliko da sam se sa sobom borio, plakao sam i sebe teško optuživao što smo ih tamo poslali. Međutim, drugog izlaza nije bilo.

Ispunjen tugom i bolom, došao sam u Vrhovni štab kod druga Tita. Kao i svakom našem borcu i rukovodiocu, uvijek mi je bila radost doći kod druga Tita, ali ovoga puta za mene je to bilo iznad svega mučno i bolno, jer mi je teško pala

odluka o rasformiranju divizije. Podnio sam drugu Titu raport i usmeni izvještaj i nastojao sam ga privoleti da se Deveta dalmatinska divizija ne rasformira. Ali situacija u kojoj smo se nalazili nametnula je, nažalost, drugo rješenje. Rat je neumoljiva stvar i tako je moralo biti. Uslijed velikih gubitaka ljudstva u toku Četvrte ofanzive, trebalo je rješavati pitanje popune, naročito proleterskih brigada. Zbog krajnje fizičke iscrpenosti većine boraca Devete divizije i njene relativno male borbene sposobnosti, donesena je konačna odluka o njenom rasformiranju. Dio ljudstva sa najboljim bataljonima ostao je u Trećoj dalmatinskoj brigadi (koja je opet, nažalost, morala biti rasformirana u toku Pete ofanzive), dok je drugi dio ljudstva popunio ostale brigade.

Borci i rukovodioci te naše divizije ginuli su i umirali za spas svojih ranjenih drugova i drugarica, dajući apsolutno sve što čovjek može dati od sebe za čovjeka, za bratstvo i jedinstvo naših naroda i pobjedu Revolucije.

Po rasformiranju Devete dalmatinske divizije njen štab koji su sačinjavali, pored mene, načelnik štaba Josip Škorpik, zamjenik načelnika Ljubiša Urošević i politkomesar Kukoč Ivica-Jordan, ostao je u Vrhovnom štabu za vrijeme Pete ofanzive.

Nakon odluke o rasformiranju Devete divizije i razgovora sa drugom Titom u selu Govzi i selu Jeleču vratio sam se sa vrlo teškim dojmovima u štab divizije, te sam odmah pristupio izvršenju te odluke. Od boraca i rukovodilaca rasformirane divizije ponovo smo formirali Treću dalmatinsku brigadu u jačini od oko 1.200 boraca, a ostale smo po odluci Vrhovnog štaba uputili u Prvu i Drugu dalmatinsku brigadu, a jedan manji dio u ostale brigade. Nakon toga krenuo sam s drugovima Josipom Škorpikom, Ivicom Kukočem i Ljubišom Uroševićem (poginuo kod Tuzle ujesen 1943 godine) iz Kifinog Sela preko Morina, Uloga i Kalinovika u selo Jeleč i Govzu u sjedište Vrhovnog štaba i AVNOJ-a. Tu smo bili nekoliko dana i proveli 1 maj 1943 godine. Tih dana Vrhovni štab vršio je pokret u pravcu Sandžaka i Crne Gore.

*

Iste večeri kad je došla prva saveznička vojna misija u Vrhovni štab vršio se pokret iz Sandžaka i Crne Gore preko Durmitora u cilju proboja iz obruča Pete ofanzive koja je bila već počela. Tuda su krenuli i svi članovi AVNOJ-a. Prelaz preko Durmitora bio je vrlo težak zbog magle i kiše, koja je uz manje prekide padala cijelu noć. U našoj koloni nalazio se i pokojni Vladimir Nazor, koji je uprkos visokih godina i ratnih napora bio vedra duha i partizanskog morala.

Peta ofanziva bila je u punom jeku. Okupator je stezao obruč oko nas i nasrtao kao zvijer. Prva i Druga divizija već su se nalazile preko Maglića na prilazima Sutjesci i Tjentištu i vodile prve borbe za Sutjesku. Jedinice Treće divizije takođe su vodile krvave borbe na frontu oko rijeke Tare i Pive, a Sedma banijska divizija kretala se s AVNOJ-em i velikim brojem ranjenika ka Sutjesci, uz teške borbe. U to vrijeme sam se nalazio sa drugovima Škorpikom i Kukočem u Barnom Dolu gdje mi je stigla poruka druga Tita da krenemo za njima u pravcu Tjentišta. Istog dana krenuli smo iz Barnog Dola na Pivskoj Planini, spustili se u kanjon Pive i preko noći izbili na Vučevo.

Čitav taj put bio je zakrčen ranjenicima, tifusarima i iznemoglima. U toj bezizlaznoj situaciji došla je naredba Vrhovnog štaba da se uništi sve teško naoružanje i da se izvlači sva živa sila iz obruča, a što ne može, da ostane zajedno sa dijelom saniteta.

U toku rata preživio sam i ja mnogo teških momenata, iskušenja i ostalih psihičkih i fizičkih potresa, ali svakako jedan od najtežih dana bio mi je upravo taj kada sam u kanjonu Pive prolazio sa drugovima uz tu veliku kolonu naših ranjenika i bolesnika, koji su u većini bili svjesni teške situacije, situacije u kojoj je Tito ulagao sve napore da se ranjenici spasu, dok je, s druge strane, neprijatelj stezao željezni obruč koji je prijetio uništenju divizija naše Glavne operativne grupe. Mnoge sam i lično poznavao. Upućivali su pozdrave drugu Titu i svo-

jim drugovima i rodbini svjesni najgoreg — da mogu biti poklani i uništeni od neprijatelja, ali s vjerom u našu konačnu pobjedu. Imali su moralne snage. Bilo je i onih koji su pali u krizu, apatiju i očajanje, kojima smo nastojali uputiti toplu drugarsku riječ s nadom, da će našim borcima ipak ispjeti izvući ih iz krvavih kandži okupatora, mada ni sami u to nismo vjerovali. Meni su i danas pred očima likovi tih naših poginulih drugova na kojima se vrlo drastično izražavalo unutarnje raspoloženje čovjeka-borca, koji je išao u borbu ne žaleći sebe i vjerovao u našu pobjedu, težio svim svojim bićem da je doživi i za sebe i svoje najmilije osigura sretniji i bolji život, očuva svoju čast i ponos, a ratni ga napori onesposobili da sa oružjem u ruci nastavi tu borbu, a ne da bespomoćno čeka čas svirepe smrti od ruke okupatora.

Mnogi su od njih tražili da ih ubijemo ili da im damo oružje da se sami ubiju kako ne bi živi pali u ruke okupatoru. Tu im želju nismo mogli ispuniti ni u kom slučaju, bodrili smo ih da ćemo ih ipak spasti, a time smo obmanjivali i njih i sebe. Ali se drugačije nije moglo.

Teški su ti časovi, posljednji susreti i oproštaji sa bliskim i dragim drugovima kojima više ne možeš pomoći. Pa ipak je u tim najtežim časovima bilo među našim poginulim drugovima onih koji su se još živi izdigli iznad neumoljive i strašne smrti. Njoj su oni suprotstavili neizmjernu snagu vjere i optimizma partizana — borca i čovjeka.

Iako su bili svjesni da se njihov život već završio, oni su u tim posljednjim časovima pokazali optimizam, u njima je živjela svijest i spoznaja da se bitka na Sutjesci vodi na život i smrt svih za pobjedu opće stvari, za stvaranje nove Jugoslavije, čije je krvavo rođenje bilo baš na Sutjesci, koja je bijesna i pomamna nemilosrdno odnosila naše djevojke i mladiće, obično zalivana njihovom krvlju.

Tu je svitala zora nove — Titove Jugoslavije, rumena od krvi naše mladosti za koju je i narod Dalmacije dao kroz teške borbe Četvrte i Pete ofanzive preko 6.000 svojih sinova i kćeri, čije je junaštvo, uz ostale sinove naših naroda, došlo do punog

izražaja u borbama za Jajce, Prozor, Neretvu, Drinu, Sutjesku, Donje i Gornje Bare i Zelengoru.

Dužni smo da do kraja svog života ostanemo vjerni i dosljedni onim velikim idealima za koje su neustrašivo ginuli ti naši slavni junaci-borci. Na nama je da njihove zavjete do kraja ispunimo.

Vicko KRSTULOVIĆ

DVA FRAGMENTA SA MOG PUTA

— Most na Pivi kod Mratinja. Nevolje kapetana Dikena —

Terzića[1] sam našao na obali Crnog Jezera više Žabljaka. Vrhovni štab se smestio tu, između ogromnih kamenih blokova i u nekoliko manjih pećina. To je dobar zaklon od avijacije.

»Između Barnog Dola i Mratinja, kako smo čuli, ima viseći most preko Pive« — kaže Terzić. »Inžinjerci idu napred da most pronađu i da ga čuvaju do našeg dolaska. Mogu četnici osetiti naš pokret i pokušati da ga ometu. Krećite još danas i požurite«.

Jutros je inžinjeriska četa stigla sa Bitijskog Polja sa one strane Tare. Sa Žabljaka, uz Durmitor, krenuli smo oko tri posle podne. Idemo putem, koji i nije put ili je to utoliko što se ne brinemo za pravac. Uspon težak i nema mu kraja. Gotovo ne stajemo. Bez dogovora i bez naredbe. Nije nas mnogo, svega 36-orica, i svi smo duboko svesni koliko ćemo teškoće stvoriti ako zakasnimo ili ne uspemo.

Na vrhu put postaje ravan i gladak. Već je kasno. Zastajemo pored male vrtače sa snegom. Gutamo sneg, ali žeđ se ne gasi. Gledamo prema Žabljaku i, odjednom, kroz srebrnastu izmaglicu, vidimo crvene rakete i čujemo slab šum motora.

---

[1] Velimir Terzić, zamenik načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Dakle — ipak su došli. Na polasku sa Žabljaka čuli smo da noćas treba da stigne engleska vojna misija.

Događaj krupan. Živo komentarišemo, a padne i šala: »Kud baš sad u ovoj gužvi. Samo su nam još diplomate nedostajale«.

Živnuli smo, a i put vodi naniže, te odmičemo lako i neprimetno, ali ne zadugo. Put je sve strmiji i kamenit je strašno. Kolena bole sve jače i oštrije. I nehotice usporavamo hod.

Sunce je već bilo visoko kad smo stigli u selo Crnu Goru. Malo mleka i sira, što su nam doneli seljaci željni razgovora i novih vesti, i iznenadno padanje u san usred razgovora s njima.

Odmah iza podne krećemo dalje. Rečica Sušica oduzima nam dva i po sata. Preko Nikovića i Nedajna stižemo u Barni Do predzoru. Nema nekih uspona, ali gole, oštre škrape još su teža stvar. Zastajemo u nekoj usamljenoj seoskoj kući. Domaćin je uznemiren. Vidi se da se ukućani spremaju u zbeg. Stoka je oterana u šumu.

Naša patrola odmah ujutru nalazi most. Ispravan je. Na samom je dnu pivskog kanjona, nad vodom. Sat i po spuštanja zmijolikom, strmom kamenitom stazom. Zlostup — nazivaju Crnogorci ovu stazu. Na dnu kanjona je proširenje obraslo visokom gustom travom.

Četa se ulogoruje kod mosta i, više od miline što smo uspeli nego zbog potrebe, popravlja ga i doteruje.

Most je naše, partizanske konstrukcije koju smo uveli još 1942 godine na prolasku kroz ove neprohodne krajeve. Četiri čelična konopca zategnuta su preko reke i dva malo više iznad njih kao ograda sa strane. Popreko, na više mesta, svih šest konopaca povezani su među sobom telegrafskom žicom. Preko donjih konopaca — drveni patos. Most su izgradili sami seljaci dok smo mi bili u Bosanskoj Krajini, a naučili su to od nas kad smo preko Pive kod Kruševa pravili takav most prvi put 1942 godine.

Na levoj obali Pive inžinjerci su pronašli dobru pećinu. Počistili su je i suvim kamenjem zatvorili preširoko razjapljen

ulaz. Trebaće to. S obe strane mosta inžinjerci su u zasedama. Kurir se vraća da obavesti Terzića.

Po svemu sudeći, Nemci su već preko četnika saznali za naš pokret. Avioni — »pikavci« — smenjuju nam se iznad glava. Spuštaju se čak do vode u kanjon Pive. Bacaju male bombice na most, ali ga ne mogu pogoditi. Mitraljiranje ne prestaje. Zaleću se čak i na pojedinca ako ga ugledaju na sivoj, škrapama izjedenoj, goloj ravnici. Tu skrivanja nema, a ako legneš — bolje te vide. Treba pucati na avion pa ako se Švaba uzbudi, gledajući te kako u njega nišaniš, i promaši svojim mitraljezom — dobro je.

U jednom naletu ubiše nam sve konje. Inžinjerci su jedva uspeli da pronađu u šumi četiri seljačka konja koji su nam zamenili one koje smo izgubili za vreme bombardovanja.

Iduće noći smo dočekali druga Tita u Barnom Dolu. Preko ljutog karsta od Barnog Dola do ivice pivskog kanjona i dalje niz Zlostup do mosta — trebalo nam je dobrih četiri sata, a nema ni puna četiri kilometra.

Drug Tito i Vrhovni štab smestili su se u pećinu, a Prateći bataljon i ostali u šatorima i pod bukvama. Do duboko u noć videlo se slabo svetlucanje luča u pećini.

Ujutru — krenućemo preko Mratinja prema Sutjesci.

Na mostu sam se oprostio sa Radovanom Vukanovićem. On se vraća u svoju Treću diviziju. Objašnjavam mu kako bi najlakše srušio ovaj most kad bude trebalo, a kao alat za to dajem mu samo jednu sekiricu. Zategnuti čelični konopci lako se seku sekirom ako se podmetne parče drveta.

* *
*

Grupa oko Vrhovnog štaba celu noć vrši težak pokret. Bilo je to negde oko Mrčin-Planine. Umorna kolona sporo odmiče. Mrak skoro potpun, u visokoj staroj šumi koja se sklopila iznad nas i samo tu i tamo sablasno, zelenkasto svetlucanje truleža pod nogama. Skoro svaki u koloni zadenuo je onome koji ide ispred njega za pojas parče trulog drveta i pilji u mutnu slabu svetlost. . . Održava vezu.

Staza, koju improvizira kroz šumu patrola na samom čelu kolone, stalno ide uzbrdo. Niko ne govori. Dišemo teško i mučno. Idemo u polusnu kao automati. Napregnuto je i izoštreno do kraja samo čulo sluha. Samo sluhom se i može držati veza sa stvarnošću u ovom mraku. Šuštanje suvog bukovog lišća pod mnogo nogu prima razdraženo uho stalno i nametljivo, kao ujednačen, nekako širok i sveobuhvatan zvuk nalik na naše teško disanje, a to smeta i opterećuje. Na momente se čini da šuma od toga ječi. I u toliko su jasniji, gromovitiji i prodorniji mitraljeski rafali, koji razdiru s vremena na vreme, ovaj monotoni i nemodulirani šum koraka kolone kroz visoku, suhu šumu. Neprijateljevi rafali su dugački. Naši odgovaraju retko i kratko, češće pojedinačnom puščanom paljbom.

Idemo dugo, sa kratkim i retkim odmorima. Za nas je to znak da je drug Tito na čelu kolone.

Uspon je sve teži, a umor i iscrpenost rastu. I ne želimo da zastanemo. Znamo da je od ovog napora u hodu teža i beznadnija borba sa samim sobom da se ne zaspi dok kolona stoji.

Iz šume izlazimo na golu glavicu. I odjednom se čini da je svetlo, iako nema mesečine. Lako raspoznajemo ljude oko sebe. Mnogo nepoznatih lica iz drugih jedinica. Kolone su se izgleda izmešale. Ljudi su odmah progovorili, prenuli se iz onog mutnog, gluvog i šuštavog mraka.

Iza glavice opet šuma i na njenoj ivici kolona zastaje.

Nemci stalno bacaju rakete. Po dve tri odjednom. Ima ih svuda okolo, skoro u pravilnom krugu, i blizu su.

Naslućuje se svitanje. Borba se razgoreva. Najžešća je u pravcu kud mi idemo. Na mahove vatra se prekida, grunu dve, tri ručne granate i opet krkljanac mitraljeske i puščane vatre.

Na visini sviće brzo. Pridolaze sve nove kolone. Sve više se vide ranjenici pešaci, na konjima i na nosilima, što idu uz svoje jedinice.

Naša kolona se izdvaja i ulazi dublje u šumu. Teren se strmo spušta, šuma je nešto ređa, iako još uvek ogromno visoka. U jednoj uvali zastajemo. Odmor.

Drug Tito, ogrnut šinjelom, leže da uhvati nekoliko minuta sna.

Ni punih sto metara od njega, čini mi se, krijući se iza debelih stabala, drži položaj, koliko se sećam, neka hercegovačka četa, a na suprotnoj šumovitoj kosi, koja se vidi kroz retku šumu i nije udaljena ni dvesta metara — Nemci. Njihov »šarac« stalno se čuje. Razbijaju strah. Naši uglavnom ćute.

Mi svi odmah ležemo isto tako, hvatajući zaklon iza panjeva i stabala. Konji, izmučeni i gladni, grickaju bukove mladice. Žedni smo, ali vode nema nigde. Ni govora o hrani.

Mićo, zamenik komandanta Pratećeg bataljona, prošao je pored mene, kao i uvek žurnim korakom. Raspoređuje na stražu ljude Pratećeg bataljona.

Zamor i iscrpenost ne daju mi da zaspim. Usta su suva i ja grickam lišće i jelove iglice. Dremež me, ipak, hvata i upadam u neki proziran san. Čujem pucnjavu, a znam da spavam.

Ne znam koliko sam spavao. Probudila me je neka lomnjava kroz šumski gustiš i neko nerazgovetno glasno mumlanje. Naglo sam se prenuo, dohvatio mašinku i pritajio se.

Na nekoliko koraka od mene neki čovek nespretnim i gotovo nekontrolisanim pokretima žurno se probijao kroz granje, spoticao se, padao, s mukom se dizao opet i srljao niza stranu kao da je bežao pred neposrednom opasnošću.

Da to nije Nemac — uvideo sam odmah i, već mirnijim glasom, oslovio sam ga.

— Šta je druže?

Čovek je naglo zastao, gotovo se prevalio na leđa i okrenuo glavu k meni.

Preda mnom je bio kapetan Diken, Englez, koji je vršio dužnost šefa engleske misije pri Vrhovnom štabu posle pogibije kapetana Stjuarta. U našim pokretima već sam ga upoznao i dva-tri puta razgovarali smo francuski.

Sam, bez pratnje i bez konja, hramljući zbog rane na nozi, unezverenog i bledog lica, umazanog blatom i raskrvavljenog o grane — Diken se začas zagledao i prepoznao me.

Isprekidano i nepotrebno gromko, jer smo bili blizu jedan drugom, mešajući francuske i engleske reči, povikao je, mašući čudnovato rukama:

— Vous etes seul aussi? Oh, Oh, mon Dieu, tout'est perdu, tout'est perdu![2]

Prišao sam, pomogao mu da se izvuče iz granja i da sedne i, verovatno ne baš sasvim korektnim francuskim rečenicama, jer sam se i sam uzbudio, objasnio sam mu da je situacija zaista ozbiljna i teška, ali da nije sve izgubljeno.

U uslovima žestoke i bliske borbe, koja se čula, moja objašnjenja, verovatno, nisu bila za njega mnogo ubedljiva.

Gotovo grcajući pita me:

— A zašto ste vi sami? Znate li vi šta je sa komandantom Titom?

— Nisam ja sam, tu su svi, a drug Tito eno ga malo niže, odmara se — odgovaram mu.

Trebalo je videti izraz njegovog lica kad je to čuo. Grč na licu i u celom telu mu je namah popustio. Beskrajno olakšanje i gotovo detinja radost ozarili su mu lice, ali idućeg momenta opet se javlja nepoverenje i nesigurnost:

— Gde je, hteo bih da vidim »msje« komandanta.

Privučen šumom našeg razgovora, jer je Diken od uzbuđenja, a ne primećujući to, vikao a ne govorio, nama se približavao borac Pratećeg bataljona (ne pamtim ko je to bio). Objasnio sam mu u čemu je stvar i rešili smo da on Dikena odvede do druga Marka.[3]

Tek kad su njih dvojica krenuli, Diken se izgleda sasvim otkravio i, ne znam kako, iz daljine mi se zahvaljivao kao da sam ga ja spasao.

Ne znam šta je sve taj čovek preživeo te noći, gde je lutao i na šta je naišao. Nikad u našim kasnijim susretima, ni on, a ni ja, nismo spominjali ni komentarisali ovaj susret.

Do podne ostali smo tu. A onda — pokret. U koloni po jedan pretrčali smo neki brisan prostor i onda, podno kose, gde su zaseli Nemci, u mrtvom uglu, po »ničijoj zemlji«, između njihovih i naših položaja nastavili marš opet cele noći za jedinicama koje su probijale put prema Miljevini. Diken je bio s nama.

Vladimir SMIRNOV

---

[2] I vi ste sami? Oh Bože, sve je izgubljeno, sve je izgubljeno!
[3] Aleksandar Ranković

U SANITETU DRUGE PROLETERSKE

Krajem Četvrte neprijateljske ofanzive, saopšteno mi je da se javim dr Vojislavu Duliću, načelniku saniteta Druge proleterske divizije. Istovremeno mi je saopšteno da ću biti upravnik bolnice te divizije. Od tada se moje kretanje i rad vezuje sa radom dr Dulića. U prvo vreme bila sam sa grupom ranjenika i bolesnika koje sam ustvari stručno vodila potpuno, ali ne mogu da se setim da li je to bila baš formacijom predviđena bolnica Druge proleterske divizije, jer su ranjenici i bolesnici pristizali sa svih strana i priključivali se bolnici a da nisu bili ispitivani iz koje su jedinice i da li pripadaju bolnici ove divizije. Uostalom, moje shvatanje i rad bili su takvi da sam svakog ranjenika koji je došao ili kojega sam susretala u ofanzivama primala u bolnicu koju sam vodila.

Jednog dana, ne znam datum i mesto, — znam samo da je bilo pre nego što je drug Tito ranjen — dr Dulić mi je saopštio da ću se kretati s njim i povukao me sebi. Istovremeno sam saznala od njega da će teške ranjenike preuzeti uz posebnu negu i smeštaj specijalno rukovodstvo određeno od Centralnog komiteta.

Dr Dulić je bio retko dobar drug i delovao blagorodno i toplo. Neposredno pre ovih događaja izgubila sam jedinče dete.

U teškoj, hladnoj i vlažnoj noći mala mi je promrzla. Ručice su joj natekle tako da se prstići, zgrčeni, nisu mogli odvojiti. Bila sam prestrašena da će ostati bez obe šačice. U tom momentu nisam ni pretpostavljala da me može i mnogo gore od toga snaći. Dobila je temperaturu, bila u bunilu i kod Šćita umrla, gde sam je i ostavila. Sve je išlo tako brzo, i za mene tako potresno, da se nisam umela snaći. Iako sam od prvog dana stupanja u partizane strahovala da ću, pod teškim okolnostima i za nas odrasle, izgubiti dete, ipak sam njenu smrt doživljavala vrlo bolno. Drugovi su me tešili, molili da ne plačem i ne demorališem ranjenike. Držala sam se. Danju sam radila i pušila (tada sam propušila), a noću tiho jecala i davala oduške bolu. Dr Dulić je to znao. Obično smo zajedno bili, pa je njegovom oku i velikom srcu bilo žao da gleda patnje druga. Tešio me je. Govorio je o svom ostavljenom sinu i ženi. Nije imao nikakvih vesti. Nije o njima ništa znao. Dani su prolazili. Sedeli smo tako jednom pored velike vatre, partizanske vatre, koja u vlažnoj i hladnoj atmosferi privuče sve oko sebe. Sedela sam na jednom prevrnutom brvnu. Dr Dulić je nešto zapisivao. Izvadila sam dnevnik koji sam vodila do Šćita. Trebalo je da ga nastavim. Moja Dolores, rođena u logoru u Albaniji. Iz logora — u naručju maminom — u partizane. Nošena i namučena godinu ipo dana. Trebalo je sada napisati »umrla« — a to nisam mogla . . . Bacila sam dnevnik u vatru. Noć je. Plamen liže listove koji se sami polako grče i prevrću. Ja sedim i gledam u vatru dok se suze slivaju niz lice. Dulić me zagrli i opsova Nemce. Okolo vatre drugovi dremaju na rukama. Poneko se digne da ubaci nove balvane u vatru, a zatim ponovo seda i greje se. Nikada više neću pisati dnevnik. I nisam pisala.

Sa štabom Druge proleterske divizije često sam viđala i drugove iz Vrhovnog štaba. Tako sam imala prilike da vidim i kad je drug Tito ranjen. Od rana jutra kolona se neprestano kreće. Susrećemo se, prestižemo, sustižemo. Na svakome umor, krajnja iznurenost. Susrećemo drugove iz raznih jedinica, i Bosance i Srbijance, Crnogorce. Promičemo kroz šumu. Susrećem druga Tita. Ide peške i ima štap u ruci o koji se oslanja. Sigurno je konja dao ranjenicima. To smo već više puta videli. I drug Tito i drug Marko, najviše naše rukovodstvo, ako je

ranjenik u pitanju, daju sve što imaju ranjenom drugu. Žao mi je, umorno izgleda, mršav, sa urezanim borama na čelu. Pa ipak, hod mu je oštar i kreće se življe no drugi. Penjemo se uzvišicom kroz gustu šumu. Gubim iz vida druga Tita. Drugovi prepričavaju svaki detalj o njemu kada ga vide. Pa i ja pričam. Sam se kreće, bez pratnje. Nisam primetila u blizini nikoga od drugova iz štaba. Izgleda zabrinut . . .

Idemo dalje, umorni zastajemo, drugi drugovi prolaze, prolaze. Odeća slaba, obuća još slabija, izmoreni i neispavani. Ali u svemu opet vlada neka čudna borbena atmosfera. Atmosfera — da smo mi u pravu, da ćemo jednoga dana pobediti. Čak se čuju i šale, dobacivanja na račun drugova, na račun neprijatelja. Pominjemo reči druga Miše Pavićevića »Vičimo sad: bolje rat nego pakt!« Idu borci s puškama, rančevima, manji i veći. Ponekom na ramenu štrči puškomitraljez. Gaze, idu, nose . . . Opet susrećem druga Tita. Nije sam: nešto razgovaraju i idu stazom pored nas. Sklonim se malo ustranu, a zatim polako krenemo i mi. Nisam primetila kada smo ga ponovo mimoišli. Sunce probija ponegde kroz gustu zelenu šumu iz koje se jedva nebo sagledava. Nije onako hladno i vlažno kao što je noćas i uzoru bilo. Otkravili smo se pa i razgovorniji postali. Idemo uskom stazom, vijugavom, koja se probija između samog drveća. Zemlja meka i trošna, pod nogama nekako topla, pa je čoveku prijatno kad se odroni i noga utone u nju. Imam utisak da se ogrejem kad god mi noga zaroni. Avioni nas tuku neprestano. Tako od rane zore, od juče, od prekjuče . . . Čini mi se celi vek. Razmišljam kako precizno prate ovu usku putanju, koja se ne može videti iz aviona, jer je šuma gusta i natkrilila sve. Mi idemo razređeni, u velikom razmaku, jer je neko tako preneo, naredio. Tuku nas i topovi. Svakog časa grune granata ili ispred ili iza nas. I oni tuku stazu. Nisam znala da je artiljerija tako precizna. Skoro svaki pogodak prosto iskida i polomi drveće i lišće na samoj stazi kojom mi prolazimo. Gde udari granata zabeli se ogolićeno, polomljeno i osakaćeno drvo. U onoj tami šume prosto zablista sveže belo stablo koje je do pre jedne sekunde zeleno i pravo prkosilo vinuto put neba. Pretrčavamo od drveta do drveta. Sačekamo da granata opali, pa između dva pucnja pretrčavamo. Uvek sagnem glavu uza

sam vrat, jer imam utisak kad zafijuče granata da će mi odneti glavu. Silazimo lagano prema putu koji nas vodi. Malo više nas Vrhovni štab. Ne vidim nikoga poznatog, ali znam da su oni tu. Evo opet bombardera. Baš nam ne daju oko da otvorimo. Prolomi se sve i zemlja uskoleba. Bila sam zatrpana zemljom delimično, čisto ne umem da se snađem i shvatim šta to bi. Nisam ni čula fijuk bombe. Nešto toplo se razliva po meni. Ranjena sam — mislim. Dižem se prilično uzbuđena. Noge mi klecaju i drhte. Moj konj, isto zatrpan zemljom, izdiše. Sav je ranjav. Iz njega se krv razlila po meni, to je ono toplo što sam osetila, jer ja nisam ranjena. S druge strane bolničarka Dragica — Dalmatinka leži na zemlji bleda kao smrt. Pritrčim joj . . . »Ranjena sam, doktorice, u trbuh.« Uplašeno izgovara »u trbuh«. Kako i ne bi bila uplašena? Mlada je, vrlo mlada, a toliko puta je čula od nas lekara šta znači trbušna povreda, a pogotovu u ovakvoj situaciji. Previjam je i tešim. Pričam nešto, a i sama ne verujem u istinu. Ona me drži za ruku prvo čvrsto, zatim joj ruka labavi. Vrlo brzo je izdahnula.

Pogledam naviše prema stazi gde je bio Vrhovni štab i vidim gužvu. Pretrnem. Pošla bih gore, ali ne mogu. U nogama nešto teško kao olovo, kao da sam prikovana. Ne znam šta mislim, ali očekujem nešto veliko, strašno. Znam da je tu negde i drug Tito. Istovremeno ugledam ga. Samo glavu. Malo namršten i bled. Živ je. Okuražih se i pođoh prema njima. Drugovi se razmakoše i vidim drugu Titu ruka maramom obavijena. Zastala sam, a jedan nepoznati drug mi priđe i kaže mi: »Ranjen je samo u ruku. Dobro smo prošli. Ima i mrtvih.« Ostala sam stojeći i gledala prilično uzbuđena dok su se iznad nas i dalje nadvijali avioni, zvrjali, kružili i tražili nove ciljeve. Dr Dulić nešto živo priča sa dr Mikićem. Uspostavlja se nekako ponovo red. Promiču borci, nailazi pored mene i dr Dulić. Objašnjava mi kakva je rana. Nema preloma i on podvlači da smo dobro prošli, kako je moglo biti. »Kao da su znali da je baš tu drug Tito, tako su gađali«, dodaje Dulić i psuje Nemce.

Čini mi se da i pored zujanja bombardera vlada neka čudna tišina. Nema dovikivanja niti šale, svi smo ozbiljni i potišteni. Pogledima se razumevamo. Ko god prođe i koga god susretnemo zna da je Tito ranjen. Pripaljujemo ko ima, pušimo

i dajemo dalje drugu da povuče bar jedan dim. Povremeno se čuje da neko opsuje Nemce ili da doda već neznam po koji put »pa ipak dobro smo prošli«. Svi razgovori i sve misli, čini mi se, svode se na jedno iako se uvek i ne izgovara ime Titovo. Jedan drug, majušan rastom i vrlo slabo obučen, s puškom o ramenu, vezanom zaprljanim užetom u nekoliko čvorova, prolazi i namah se vrati. Pita jesam li doktor. Vadi iz džepa mali zavoj, sav izlepljen i požuteo, ko zna otkad ga čuva. Primam zavoj sa ubeđenjem da ga shvatam šta želi da kaže. Objasnih mu da je Tito ranjen u ruku i da će dobro proći. Gledao me je malo pravo u oči, a zatim hitro pošao u kolonu. Zavoj je u to vreme bio dragocen. Mnogi su grčevito čuvali po jedan zavoj uza se, jer smo to i savetovali. Ovaj borac je svoj zavoj dao, jer je čuo da je Tito ranjen. Čuvala sam dugo taj zavoj i sećala se malešnog vojnika sa namrštenim licem i spontanim plemenitim gestom. Divni su naši ljudi i mali i veliki.

Odmičem i ja polako. Noge su mi užasno teške i umorne. Izubijala me zemlja pri padu. Ali tek što sam pošla, morala sam ponova stati. Muka mi je, sedam na jedno oboreno drvo, obuzima me strah. Prvi put rađa mi se misao: možemo nepobediti, možemo izgubiti rat. Dotle me je u svim i najtežim momentima uvek držala neka čudna vera u pobedu. Ništa me nije moglo pokolebati, ni glad, ni krv, ni gubitak deteta, ni Jablanica, a sad? Srušena sam i osećam se nemoćnom i nekako sitnom, slabom. Prvi put osećam strah od neuspeha. Sva sam okupirana mislima o ovome. Utom nailazi drug Miladin. Ide pored konja. Pun je vedrine i na sav glas viče: »Sašo, druže« . . . Vadi mi iz neke torbičice koja mu visi o konju jedan komad suvih ovčijih rebara. Kaže mi da zna da sam gladna, a on to ima nekako sačuvano. Sebi ne ostavlja ništa. Možda sam mu ostavila bedan, jako bedan utisak, možda je mislio da sam pregladnela. A ja nisam osećala glad iako sam se praktično hranom jedva održavala. Ode vedri Miladin, pratim njegov nasmejani dobri lik i ponovo tonem u misli i strah da se nećemo izvući. Nailaze i drugi drugovi, bledi, ispijeni, tek izvučeni od tifusa, neveseli. Pozdravljaju se u prolazu, neki malo zastanu, izmenjamo reč-dve. Ali prođe pokoji drug tako vedar i pun života, prođe kao Miladin i dušu razvedri, a snagu povrati. Osećala

sam da mi treba snage. Tako je dobro osećati se sigurnim, pa makar sve praštalo oko nas, i topovi i bombe i avioni. Gde je moj komesar da me ubeđuje, da nam drži sastanke... Ja hoću i tražim sigurnost na koju sam naučila, mada se događaji bola nižu jedan za drugim i ne štede dušu koja duboko preživljuje i pati. Promiču borci. Poneki rukovodilac. Polako odmiče i grupa sa drugom Titom.

Čujem, prepričava se da je komandant Vako Đurović izvršio samoubistvo.[1] Bio je teško ranjen u nogu. Prelom. Stavili ga na nosila, a on se ubio — kažu da ne muči druge i ne opterećuje ionako tešku situaciju. Stvarno, u ovo vreme više je čovek strepio za noge, nego za glavu i ja često mislim na svoje noge. Imam patološki strah da očuvam zdrave noge. Istoga dana, malo dalje, sakrili smo se u jednu plitku pećinu od bombardera. Ja sam unutra sakrila noge, a glava je ostala napolju da viri, jer cela nisam mogla stati. Imala sam strah za te noge i stvarno 1943 godine posle Pete ofanzive ranjena sam teško kroz obe noge. Pratim iz pećinice pogledom bombardere. To su »Štuke«. Jedna za drugom se spuštaju u nizu kao jato ptica i tuku li tuku. Srećom, ovde nije niko stradao. Ali tek što smo pošli, čujem da je dr Olga Dedijer ranjena. Teško mi je. Mnogo događaja za jedan dan.

Silazimo ka nekoj uvali, nailazim pored jedne stene na Martu Popivodu. Leži na zemlji, ranjena je u nogu. Bleda, usplahirena. Mlada, jako mlada za sve što trpi. Skoro je izgubila dete, prebolela težak tifus, a sad još i ranjena. Jadna Marta! Ulivala mi je duboki bol. Previjam je i prenosim misli na svoje dete koje sam ukopala kod Šćita. Marta me uvek, pa i danas, živo potseti na ovaj bol. I njen je bol veliki. A ona je tako mlada, neiskusna — pravo dete. Bolne oči Martine, specijalne krupne svetle oči dugo su me pratile. »Štuke« ne daju mira, tuku li tuku. S druge strane uvale Dalmatinci lože vatru. Dim se izvija kroz zelenu šumu. Neko grmi i komanduje »gasi«. Vatra se ne gasi, a dim se prkosno diže i plavi iznad šume. S naše strane pripuca neko u pravcu vatre. Pogasiše Dalmatinci...

---

[1] Vako Đurović je umro od rana. — Prim. red.

Sutjesku sam prešla negde između 5 i 10 juna. — Uoči prelaska Sutjeske pošla sam sa dr Dulićem i grupom lakših ranjenika. Pokret. Nisam pitala kuda i ko izdaje naređenje. Sigurno neko ko je napred. Svi se dižu i kreću, pa i ja. Umorna sam toliko da mi svaka kost i svaki mišić smeta. Idem, a čini mi se ne odmičemo. Počinje noć. Strašno mi se spava. Jedva držim kapke. Noću sam se uopšte teško orijentisala, a ovako pospana pogotovo. To nije bila samo moja slabost. Posle V ofanzive videla sam dr Bauma koji je svom konju vezivao na rep veliki papir i pričao mi da se noću orijentisao na taj način što je išao za konjem i gledao u papir koji belasa ili šušti. Prolazimo kroz neko šiblje koje svaki čas ošine po licu jer ga onaj ispred nas opusti. Vlažno je pa, kad udari, opeče. Noge šljapkaju. Kaljavo i neravno tle s kamenjem koje štrči. Potkovane čizme čas mi kliznu levo, čas desno. Otisnem se često i padnem. Spava mi se. Kad padnem-sednem na zemlju, prosto bih se zalepila da na njoj ostanem. I u hodu spavam. Osećam da mi je hodanje isprekidano snom. Koliko dugo taj san traje ne znam. Samo se s vremena na vreme trgnem i brzo hvatam vezu. Veza je šum i bat nogu, laki žamor ili zveckanje komorom. Ali jednom kad sam se trgla iz ovog kratkog hodajućeg sna nije bilo veze. Okreni levo, napred, zovi — nikog. Izgubila sam se. Brzo požurih napred onako kako sam se umela nasumce orijentisati, a da li je to bilo napred ni danas ne znam. Puta nema. Probijam se onako kako mi šiblje dozvoljava. Vlaga. Tama. Bez puta, bez veze. Imala sam želju samo da žurim negde i žurila sam. Razgrtala šiblje, gazila blato i probijala se. Bilo mi je neprijatno, užasno neprijatno, mada sam znala — čim se razdani uhvatiću vezu. Svi smo, uglavnom, negde na tom terenu, a odmiče se sporo i po danu, akamoli po noći. Ali sad? Sad je ipak neprijatno. Mrak, vlaga, planina, a biti sam. Učinilo mi se da čuh žamor. Okrenem desno i stvarno ubrzo izbijem na grupice ljudi. Posedali, zgrčeni, neko ogrnut, neko oko male vatrice. Priđem. Dalmatinci. Koja je to jedinica? Kažu mi da su to delovi bolnice. Rešim da ostanem kod njih do zore. Kišica rominja, ona sitna, dosadna i čini mi se vlažnija no sve kiše. Hladno mi je i pribijem se uz jednu grupicu pred kojom tinja vatra. Brzo su saznali da sam doktor i došli da me

zovu da vidim jednog druga i ukažem pomoć, jer se s njim već dugo muče.

Dignem se i na tridesetak metara od ovih vidim sledeću sliku. Nešto veća vatrica od prve (nije se smelo ložiti), ali tako bedna da se ni jaje na njoj ne bi moglo skuvati. Pa ipak, takva kakva je, privukla je oko sebe desetak drugova koji su je opkolili i greju se. Dva druga drže za ruke jednog borca u žandarmskoj uniformi bez znakova. Ovaj se otima i stalno vuče prema vatri. Jedva ga drugovi savlađuju, jer je prilično razvijen i snažan. Objasniše mi da je tifusar, a oni oko njega — preboleli tifusari. Ovaj siromah cvokoće belim, krupnim zubima, kezi se, grči i vuče da legne na vatru. Zima mu je. Pogledam: sav garav po prsima. Kažu, prevario ih nekoliko puta pa skočio i legao grudima posred vatre. Vidim: i lice mu zajapureno, crveno. Rekoše mu da je došao doktor. Pogleda me, umiri se, a zubi i dalje cvokoću. Rekoh da mu puste ruke. Očigledno se obradovao doktoru i verovao u pomoć jer mi je uputio i bolan i pun vere pogled. Priđoh mu. Pomilovah po glavi, jer ništa nisam imala od lekova. Rekoh da mu stave ranac pod glavu, a njega zamolih da legne. Okrenu se licem vatri i zaspa. Zagrnuh mu šinjel da ga malo bolje uvijem i sedoh pored njega. Rominja kiša. Vatrica više dimi nego što greje. Mi uglavnom ćutimo i dremamo. Tek što se prvo svitanje nazre kroz šipražje i vlagu, zagrme »gasi vatru« »pokret«! Mislim po glasu da je to bio Savo Drljević. Skočismo i za tren oka bilo je sve u pokretu. »Žaca«, kako su Dalmatinci zvali onog tifusara, i dalje spava. Priđem i povučem ga. Druže, hajde, krećemo! Njemu se glava skrotrlja niz ranac i zari licem u blato. Drmnem ga. Već je skoro krut. Zagrnem peš šinjela i pokrijem mu lice dok su dvojica nogama gasili vatru. Rekoše mi da je Hercegovac, samo je bio oženjen u Srbiji i tamo živeo. Sedela sam pored njega, i pre toga negovala mnoge tifusare, takoreći stalno bila s njima, pa ipak nisam obolela. A očekivala sam stalno da i mene to snađe. I Gojko i Đura i Dulić — skoro ceo rukovodeći sanitet preboleo je tifus, pa zašto bi i mene mimoišao? Baš sam Gojka i dr Dulića svesrdno i lično negovala, i nisam se čuvala, pa ipak sam ostala pošteđena. Kolona se kreće niz strmu stranu. Polako se razdanjuje. Prolazimo i dalje kroz neku šumicu, više šibljak.

Zelena travica sočna i puna vlage. Kad se razdani, razmileše se puževi. Mi gladni. Ja se umešala među nepoznate ljude. Baš nikoga ne poznajem. Ali idem s njima u nadi da ću susresti svoju jedinicu. Borci usput kupe puževe i stavljaju ih bilo u ranac ili u džep. Ne smemo se zadržavati jer, iako idemo sporo, ipak kolona odmiče i gubi se veza s jedinicom. Posmatram ispred sebe zanimljivu scenu. Jedan borac svakog časa podigne puža i stavi u svoj ranac. Čak poneki put istrči iz kolone, zgrabi puža i vraća se natrag. Ali puževi, kad se malo snađu, izmile polako iz ruksaka i počnu pipcima da ispituju teren i slobodu, a vlasnik to i ne zna i ne primećuje. Ali zato to primećuje borac iza njega. Ovaj se uopšte ne trudi da istrčava iz kolone, već mirno čeka da puž izmili pa ga neprimetno u hodu samo preseli u svoj džep. Ova se slika ponavljala više puta, a mene je gonila da se nasmejem iako situacija nije nimalo vesela. Ovaj drugi pametniji je, pa stalno drži rukom pritisnut džep da ne bi i on prošao kao onaj prvi. Pred samom Sutjeskom — jedan kostur konjski, delimično krvav, ali skoro ceo, bar su mu rebra ostala kao kavez. Jedan drug, otresit i verovatno neki rukovodilac, stoji pored kostura i objašnjava: da je uzoru našao uvučenog među rebra borca koji je zubima glodao usmrdelu hrptenicu. Sad stoji i čuva dok jedinica prođe da neko ne bi to dirao. Strašna je glad. Ovaj drug nam priča da je jedva izvukao iz kostura tog borca, koji se opirao i grčevito držao kostura. Možda je bio tifusni bolesnik, jer su oni, siroti, mnoge stvari nekontrolisano i nehotimice radili.

Još je rano jutro. Prelazimo Sutjesku. Prilično je mirno. Čak je tišina, tako da kroz kanjon samo odjekuje poneka potkovana cokula koja klizne niz kamen. Malo se govori. Još smo mamurni i gladni. Nema sunca da nas otkravi. Polako se penjemo uza stranu preko reke. Idemo lagano, prosto milimo. Iako uzbrdica nije velika, penjemo se s velikim naporom jer smo iscrpeni. Uskoro se probiše i prvi jutarnji sunčani zraci. Ali s njima i izviđač. Ne tuče, već samo kruži. Više nadleće kosu, nego uvalu kroz koju se mi krećemo. Inače bi nas lako video, jer se i ne krijemo naročito. Kad naiđe samo zastanemo uz drvo, a većina ni to ne čini. Da li umor i klonulost tako

diktiraju ili je ovaj avion za nas bezopasan? Naučili smo na »Štuke«, teške bombardere...

Ubrzo susrećemo delove bolnice. To je bio, koliko mi je u sećanju, deo Centralne bolnice. Raspitivala sam za Drugu proletersku i dr Dulića. Rekoše mi da je tu u blizini i da su i oni u pokretu. Požurih da ih stignem. Ovde već susrećem poznate likove. Mnogo tek prebolelih tifusara. Neki su još sa temperaturom. Bedna i teška slika. Većina deluje više nego bolno. Ogrnuti ćebadima koja se vuku po zemlji. Valjda vlažna i teška, a njima hladno. Većina bledi, uvelih i upalih obraza. Pojedine prepoznajem samo po očima. Susrećem i Olgu Marković. Bila je bez Blaže. Čini mi se jako slaba. Raduje se što smo se srele. Zastajem i razgovaram. Uvek nasmejana i blaga. Još na Cincaru je počela da boluje. Imala je zapaljenje pluća, zatim zapaljenje plućne maramice. Na kiši pod bombardovanjem, na vrhu planine sa temperaturom preko 40° — to izdržavaju samo čelični ljudi. A Olga je tako nežna, blaga i tiha. Na sve liči samo ne na čelik, pa ipak sve je izdržala i evo je prelazi Sutjesku nasmejana i bez gorčine. Odvajam se od nje, ali na svakom koraku zastajem. Sve su to drugovi koje sam negovala, bivši ranjenici, bolesnici i sad možda po drugi, treći put opet ranjenik ili bolesnik. Raspituju se za svoje jedinice. Svako želi da se što pre vrati svojima. Ima ih kojima teško pada bolnica, jer smatraju da su pasivni. Dok im se drugovi bore, oni sede skrštenih ruku. Objašnjavam, kao i uvek, da je njihov primarni zadatak da se izleče, a borbe će biti uvek. Uskoro sustižem i dr Dulića. Pričam mu kako sam te noći zaostala i našla se kod Dalmatinaca. Smeje se vedri Dule i kaže da je i njemu ova noć bila vrlo teška. Sustiže nas jedan borac, moj rođak. Priča da je danas po drugiput prešao Sutjesku. Juče, s još jednim drugom, prilikom prelaska Sutjeske, upadne u klopku Nemcima. Zataje se, jer nisu smeli pucati da se ne otkriju. Nemci su imali mašinke i bombe, a ovi samo puške sa po nekoliko metaka. Kaže, sve bi dobro prošlo i Nemci ih ne bi primetili da se ne pojavi pas, divan vučjak, i poče da njuška u pravcu ove dvojice. Skotrljali su se i više kliznuli niz strminu nego što su išli. Pas za njima, Nemci pripucali, a ipak su živi ostali i, naravno, natrag preko Sutjeske. Sav je izgreban po

licu, a obe šake krvave i umrljane od povreda koje je zadobio prilikom kotrljanja u kanjon. Čuli smo već da su Nemci i pse upotrebili u ovim borbama, a sad nam ovaj drug to potvrđuje. Dr Dulić mi kasnije priča kako mnogo voli pse. Sa smehom mu kažem: »Evo, imaćeš prilike da izabereš jednog dobrog vučjaka.«

Dalje, opet jedna noć; ja sam sa dr Dulićem u kolibama. Ima ih samo nekoliko. Jedna veća štrči kao dvospratnica. Gore je seno. Skidamo seno i razvlačimo po kolibama. Očekujemo ranjenike. Evo ih, već pristižu. Nosila, pešaci krvavi, uprljani zemljom. Okolo nas vri. Kao da smo u plamenom prstenu. Lepo krug oko vatre koja svitka čas jače, čas slabije uz stalnu detonaciju. Tu sam očima videla da smo opkoljeni potpuno [verovatno je to bilo između Lučkih i Vrbničkih Koliba]. Vatra, plamen, detonacije ne prestaju. Noć tamna, bez ikakvog sjaja na nebu, pa se još više izražava ovaj vatreni obruč. Pa ipak, niko ne oseća strah. Nekako smo vedri, nasmejani, puni duha i šale. Dočekujemo ranjenike, previjamo i raspoređujemo po kolibama. Drugarice skuvaše i čaj. Zasladile toplu vodu saharinom, ali ranjenicima je i to odlično prijalo. Bar su se zagrejali. Svi smo vedri i sa čudnom verom. Dr Dulić se šeta i zove me da gledamo vatru — obruč. Pred zoru se sve stišalo. Nailaze borci Druge proleterske brigade. Umorni, premlaćeni od umora. Ne znam, ali mislim da je to bila borba koju je vodila baš ova brigada. Koliko povezujem, to može biti bitka na Košuru. Dulić i ja previjamo ranjenike i pripremamo za pokret. Ovo je samo prihvatnica, ali zastoja i odmora nema. Uskoro krećemo. Polako se kolona probija čas kroz šumicu, čas preko kamenite goleti. Često zastajemo, jer čitava kolona zastaje. Uopšte idemo vrlo sporo. Avioni već uveliko dejstvuju. Krijemo se iza nekog velikog kamena. Dulića su pozvali u štab. Idemo zajedno. Usput uglavnom susrećemo više bolesnih i ranjenih nego aktivnih boraca. Tako ceo dan. U noć se zastaje. Čuje se zveket, žamor, razgovor, siluete prolaze jedna za drugom. Iako je noć, u daljini se čuju pucnji, sitni, češći i poneka jača detonacija. Siluete, siluete na sve strane. Sagnute, uspravne, pojedinačno, u grupi. Pogdegde zasija zažaren vrh cigarete.

Rataj — Miljevina. — Nagomilani ranjenici i bolesnici do samog puta. Mislim da su pored bolnice Druge proleterske i Četvrte crnogorske brigade bili i Bosanci, pa i Dalmatinci. Pored bolnice i bolničkog osoblja ima dosta drugova iz rukovodstva — štaba. Avioni kruže i stalno tuku. Mi smo takoreći na čistini. Imam utisak da nas sa svih strana gađaju. Šište mitraljeska zrna, bombe razdiru zemlju, opšta vreva i pucnjava. To mi je najbučniji dan u ratu. Umorna sam, ne mogu da hodam. Neko komanduje da se stane. Zadovoljna sam i spuštam se pored jednog većeg kamena. Hoću da zaspim iako sunčan dan blista, a vreva i pucnjava potresaju zemlju. Na jednom prekinutom stablu sedi Kostja Đurašinović malo povijen, širokih pleća, namrgođen, ali i sa specijalnim smeškom, koji je tako karakterističan za Kostju. I blag i oštar i energičan i mek, topao. Neko ga goni da peva. Nisam ga dotle čula, ali očekujem da dobro peva čim su ga toliko skolili i mole. Kostja se nasmeši i poče da peva divnu rusku pesmu. Topao Kostjin glas, blago i milo lice, odvaja nas od svih strahota koje nas prate. Kostja završi pesmu. Bi mi žao. Molim ga i ja da ponovi ili još da peva. Nisam ga dotle znala, ali mi je postao odmah blizak i mio, postao mi je stari znanac i prijatelj.

Tako je Kostja delovao na sve nas.

Pitaju iza nas zašto stojimo. Neko odgovara da neprijatelj drži i kontroliše put i naši tek raščišćavaju teren. Pogledam na put. Daleko je od nas oko 300 metara. Možda ni toliko. A put je u rukama neprijatelja. Nemam straha. Verujem u sigurnost naše borbe do najviših mogućnosti, do fantastičnih mogućnosti. Mirna sam kao jagnje, a gledam beli put kako prilično pravo seče udoljinu u koju smo se mi svi strpali. Kostja opet peva . . . »Štuke« zavijaju. Tresak za treskom. Naslonih glavu na kamen. Žmirkam i gledam belu putanju. Zaspala sam . . . Neko me vuče za rukav. Treba se pripremiti za pokret. Zgranuto posmatram razrovanu zemlju svud oko sebe. Da li je mogućno zaspati u ovom haosu i pored ovakvih potresa? Čini mi se, nema kvadratnog metra zemlje a da nije ranjen bilo zrnom ili bombom. Probudili su me da ukažem pomoć ranjenicima i da se spremimo za pokret. Skačem i činim šta mogu. Previjam na brzinu.

Mnogo ih je i ima dosta mrtvih. Na samom putu neki »profesor« (tako su ga oslovljavali) leži sav kao gomila. Obe noge polomljene. Otvoreni prelomi butnih kostiju, i jedna ruka visi, samo na mekim delovima. Sagnem se da nekako prikupim polomljeno telo. Ne znam odakle da počnem. Za pojasom mi revolver. Onom zdravom rukom »profesor« potegne da mi izvuče revolver. Hoće da se ubije. Skočim i otrgnem se, a jeza mi kroz kosti prolazi. »Profesor« se namršti i naljuti, a zatim otpoče da me preklinje: »Doktore, ubi me!« Toliko prodornu naredbu i molbu čini mi se u životu nisam čula. Kupimo ga i stavljamo na nosila. Ubrzo je umro. A ono »doktore, ubi me« — proganjalo me je dugo.

U istoj grupi ranjenika primetim: uza samo drvo sedi mlada devojka. Mrtva. Smeđe, malo raščupane kose, rasturene delimično po licu. Iz grudi proviruje krvlju natopljena neka šarena marama. U desnoj ruci drži čvrsto kašiku, a ispred nje porcija lako izvrnuta i puna zemlje. Videla sam i raskomadanog »profesora« i puno pogibija, ali ova slika me je upečatljivo potresla. Bledo lice, pognuto malo prema porciji kao da je isuviše okupirano jelom pa se i ne osvrće na događaje okolo. Zašto nisam slikar pa da prenesem ovaj bol na platno? U svežem sećanju mi je i danas i sivo drvo na koje je jednim delom naslonjena devojka, i šarena košuljica krvava, i crna sveža zemlja u sjajnoj porciji koja blista na suncu, jer je marljiva ruka devojke i u najtežim momentima našla vremena da je očisti i da joj zablista. Okolo graja, metež. Prolazimo, nosimo — a čini mi se da svako ipak ima neku važnu dužnost i da je obavlja ozbiljno i savesno. Teška je naša borba.

Vitez i okolina. — Nalazim se u Drugoj proleterskoj brigadi, kao referent saniteta. Sada se stalno krećem sa ovom brigadom. Javila sam se komesaru brigade drugu Slobodanu Peneziću-Krcunu i komandantu Ljubi Đuriću. Primljena sam retko srdačno i toplo. Uopšte, za čitavo vreme rata imala sam od rukovodstva, i sanitetskog i političkog i komandnog, stalnu podršku u radu i divno razumevanje. Pa i ovo rukovodstvo bilo mi je mnogo milo i blisko kao i ranije što su bili dr Dulić, Mitar Bakić, Peko Dapčević.

Ovde, na Vitezu, imala sam prilike da odmah vidim okršaj. Sedeli smo u štabu brigade. Osećali smo se smireni i čak smo se prilično raskomotili. Drug Krcun je čistio svoj pištolj. Rasklopio ga do detalja, bar se meni tako činilo, jer su sitni »šrafići« bili po stolu. Odjednom s gornje strane brda priprašti. Zrna su fijukala pored uva. Ustaše i Nemci su se privukli sasvim blizu. Napad. Kakvom su samo brzinom svi bili na položaju. Krcun je leteo prema neprijatelju i usput sklapao revolver. Kakvi refleksi borca-čoveka! Dok si trepnuo, svi su bili na položaju i neprijatelja potiskivali iako su do maločas bili raskomoćeni, kao da nikad nigde neće zapucati. Tu je bila i Zina. Ležerno i mirno je delovala, pa se i ja nisam uplašila. Jedino je Zina negodovala što je Krcun poleteo sa nespremnim oružjem. Plašila se da ne nastrada Krcun. Kasnije, kad sam ga videla, bilo mi je mnogo milo što je živ i zdrav.

Odatle smo krenuli prema nekoj uvali pa se ponovo peli uza stranu. Neprijatelj je i dalje pucao. Pored zrna, letele su i mine od bacača. U samoj uvali ostala je na nosilima dr Olga Dedijer. Tu su, čini mi se, najviše bacači treštali. Rekoše da je Olga u opasnosti. Vlado Dedijer išao je sa drugovima da je izvuče. Izvukao je, ali je tom prilikom i on ranjen u glavu. Olgi je već bila otsečena ruka. Gangrena je polako nagrizala dalje i morala je biti nošena. Ovo podvlačim jer je ranjena Olga za čitavo vreme više jahala, pa i išla peške, nego što je nošena. Neko mi je tom prilikom rekao čak i to da je odmah posle amputacije stavljena na konja i jahala. Nije bilo drugog izlaza. Ruku joj je amputirao dr Ivica Pavletić. Razmišljala sam o svim mogućnostima i nemogućnostima događaja u našem ratu. Jadna Olga, šta je sve morala patiti. Pogledala sam prema uvali. Nose lagano nosila koja belasaju. Olga je izvučena. Penjem se uz brdo uskom stazom koja je s jedne strane prilično strma. Zatičem grupu od dva tri druga. Guraju jedan zgrčeni leš niza stranu. Priđem. Oni me prepoznaju i objašnjavaju. Naišli su na mrtvog druga koji je bio na samom putu. Izgleda da je hodajući pao mrtav. Pošto je tu uska staza to ga svako okači, naročito konji i nosioci s nosilima, pa ga drugovi sklanjaju da ga ne gaze. Bacač i dalje bije. Zrna fijuču. Mi odmičemo dalje.

Sutradan zove me Krcun. Moli da obiđem dr Olgu Dedijer. Kaže mi u kojoj je kolibi i gde. Pojašem konja i kroz neko divno zeleno žitno polje malom stazicom žurim ka kolibi. Konj gladan, stalno zastaje i čupa sočno zelenilo. Otimam se i zatežem uzdu da ne bi konj štetio žito, ali mi teško uspeva. Glad je jača. Sunce blistavo obasjava lepotu od prirode. S jedne strane šuma, ovde zeleno plodno polje, a gore Romanija. Nemam osećanje da bih mogla umreti. Danas je sve tako životno i blistavo, mada se stalno puca i stalno poneko ostaje. Dolazim do kolibe. Unutra Olga s jednom drugaricom i dr Stanojkom Đurić. Osećam težak smrad truleži. Olga leži. Dopola prsiju plava. Rame, gde je izvršena amputacija, raskvašeno. Ceo zavoj natopljen. Priđem joj. Iako teška bolesnica, ipak ima snage da mi pruži drugu ruku. Vidi da sam uzbuđena. Znamo se s fakulteta. To je bila najlepša medicinarka. I retko kulturna žena. Svi smo je ne samo voleli već i mnogo cenili. Savlađujem se, pravim ljubazno lice i tešim je. Ona mi nešto govori, a meni se steglo grlo i sve mi se čini ugušiću se. Stanojka stoji pored nje. Lice joj strašno bolno i čini mi se izgleda bolnije od same Olge. Pipam rukom rame i grudi. Sve šušti pod kožom do grudne kosti. Prevrćem po torbi i nađem injekciju kamfora i još nečega — ne sećam se čega. Htela sam i imala želju da pomognem bar nečim. Ubrzano diše, bleda je. Pripremam ampulu. Ne da mi da otvorim. Tiho mi govori: »Ne vredi to meni više. Čuvaj za nekog kome se može pomoći.« Teške reči, ali Olga ih izgovara dostojanstveno i energično tako da izaziva više poštovanje nego sažaljenje. Uskoro je nosimo dalje. Dr Stanojka Đurić je stalno prati. Jedva korača i samo ćuti. Ide se put Romanije. Mora se ići. Ne može ni da umre mirno. Idem lagano za nosilima. Svi ćutimo. S vremena na vreme je spuštamo da je odmorimo. Uvek je pita poneko kako joj je. Uvek isti odgovor »dobro mi je« iako će za kratko vreme potpuno da nas napusti. Idemo dalje. Držim jednom rukom nosila. Sve mi liči na pogreb. Svi smo strašno tužni. Žao nam je. Neko je iz štaba javio Vladi da je Olga na samrti. U ovom putu i on nas stiže. Spustiše nosila da se pozdrave. Strašno teška situacija. Ona mu nešto poručuje za malu Milicu — ćerčicu koju je ostavila u Beogradu. Iznosimo je na Romaniju. Umire. Na brzu ruku

kopamo jamu da je ostavimo. Tvrd teren jedva se kopa. Ja je posmatram. Toliko je lepa i kao mrtva, da je čoveku žao da zemlju baci preko ovog divnog lica. O tome razgovaram sa Boškom Vidakovićem. Pa ipak, stavismo je u zemlju i zatrpasmo. Hvata nas već noć. Mi nastavljamo pokret kroz šumu preko Romanije. Još uvek tišina, samo se čuje krckanje granja i šuštanje lišća pod nogama.

Približavamo se Olovu. U ranu zoru naši napadaju jedno žandarmerisko uporište. Mi smo s bolnicom u jednoj retkoj šumici, ali tako blizu da celu borbu pratimo. Naši se privlače. Pretrčavaju. Otpoče pucnjava. Brane se uporno žandarmi. Plamen sikće iz koliba. Borba je bila kratka i žandarmi napustiše uporište. Idemo dalje. Moj konj neće ni da makne. Pogledam — krvav i ranjen. Šta da radim? Žao mi ga je ostaviti. Rana nije velika. Od zrna je, ali je možda kost povređena pa ga boli kad ide. Ljutim se i ošinem ga da ide. Siromah digne glavu i dopola se digne pa se skljoka u blatnjav put. Neka baruština je blizu. Moram ga napustiti. Učini mi se da me strašno tužno gleda i bi mi teško što sam ga udarila. To je drugi konj u V ofanzivi koji mi propade. Čudno je kako se čovek veže za te životinje pa mu ih je žao i pamti i ono tupo padanje tela, i bolan pogled, i mučenje da se digne. Pa ipak nastavlja svoju ulogu u ovoj buri događaja.

Još nas prate avioni. Ali ovo su »Rode«. No, ipak poneki spusti više sitnih bombi odjednom. Kažu da su vezivali nekoliko ručnih bombi zajedno i bacali. Neki su pominjali metalne kutije koje su napunjene bombama, pa se jedna u vazduhu rasprsne te druge tada poispadaju i zaspu nas. Ne znam. Možda je to mašta, ali da su padale manje bombe kao kiša toga se sećam. Ja sam sa nekoliko drugarica zauzela busiju oko nekih oraha. Velika stabla ovog divnog zelenog drveta šire prijatan nagorak miris koji se s vremena na vreme meša sa dimom i paljevinom koju stvaraju rasprsnute bombe. Pa ipak, povređenih je malo jer idemo razređeni, a valjda smo i neku sreću imali. Poneko drži zelenu grančicu iznad glave da bi se zaka-

muflirao. A što iza njega u koloni idu i konji, intendantura, bolnica i ljudi — nezakamuflirani, to nije ništa. Glavno — ova zelena grančica unela je jednome mir i on ima osećanje da se skrio.

Na putu vidim tešku sliku. U ovom kraju pravi se pekmez od krušaka i to u tečnom stanju. Drži se u specijalnim dugačkim zemljanim ćupovima. Izgleda da je toga ovde zaplenjeno dosta, jer smo svi mogli jesti koliko hoćemo. Pošto smo do krajnjih granica izgladneli kroz Četvrtu i Petu ofanzivu, to se prilično nekontrolisano pio ovaj pekmez. Ljudima su stomačne tegobe danima ostale kao posledica toga što se ovaj pekmez uzimao na gladan stomak. Iz ovih događaja htela bih da opišem prizor koji me i danas potresa. Na samoj stazi kroz šumicu koja vodi u Olovo leži mrtav jedan mali, slab i mršav drug. Zbrčkano lice od islabelosti ne da mi da odredim starost. Možda ima 20, a možda i 40 godina. Napio se pekmeza. Pored njega poluprevrnut ćup iz kojega curi pekmez. Jedna opružena ruka sva umrljana tim pekmezom upravljena prema ćupu. Drugu ruku zavukao pod pojas i zgrčen umro. Iz usta se cedi pekmez. Od strašne dijaree umrljan do stopala. Zastala sam i gledala ga. Do suza mi je bilo teško. Ne znam zašto, ali ovo me je potreslo više nego gomila leševa kod Jablanice. Ono je borba. Tuče neprijatelj, eksploziv sipa i ruši, ali ne ruši dostojanstvo čoveka. A ovo? Izražava mi duboku životnu bedu. Koliko je glad strašna!

Stižemo u Olovo. Mestašce, ali deluje prijatno. Videti kuće sa krovovima, dimnjake koji puše, ulicu pa makar to bila jedna jedina, posle šume, planine i danonoćnog hoda, ostavlja stvarno prijatan utisak. Tu je i dr Dulić. Bila sam pocepana, umrljana blatom. Darovao mi je svoje pantalone. Ovde smo bolnicu Druge proleterske očistili, uredili i dobro nahranili. Veri Kušec sam nabavila neke drvene sandale. Išla je bosa. Po toplom blatu noge su joj raskvašene pa mi se čine ogromne. Rumeni prsti mlade medicinarke šljapkaju po blatu, a ona uvek vedra i nasmejana. Dobra li je to devojka! Divna priroda. Oličenje skromnosti. Svi je vole. Drvene sandale brzo propadaju. Ali, eto, bila

je bar par dana obuvena. A ona je takav drug da sa sebe skida i oblači ranjene drugove. Čak su mi govorili: »Ne vredi je obući jer ona odmah razdeli sve ranjenicima.«

Tek što smo se oporavili stigoše nam drugarice iz sandžačke jedinice. O, kakva je to bolna slika! Probijale su se, prolazile užasno teške dane kroz borbu, glad i nespavanje. Grupica mladih devojaka sva u ritama i krpama. Kroz dronjave suknje proviruje golo telo. Kose bez sjaja i boje, ulepljene kao vuna, koja nikad vodu nije videla. I obrve nekako memljive, sive. Mršave sirote, čini mi se osim kože i kostiju ničeg nemaju. Neke su preplašene, ženiraju se. Među njima su i medicinarka Dobrinka Mirković i pravnik Vera Živković. One izgledaju nešto bolje. Prihvatismo ih kao najmilije, očistismo, obukosmo, jer smo imali zaplenjene robe u samom Olovu . . . Bombarderi kruže, ali intendant Rale i ja ne okrećemo se i grabimo prema centru da donesemo iz magacina nešto za ove devojke. Rale, dobrodušan čovek, skoro bi plakao kad razgovaramo o njima. Čika Janko — Moša Pijade — dao nam je dosta odela a mi smo sami još dopunili garderobu kad on nije video. Vojnička posla! Znali smo prolaziti kroz voćnjake mrtvi gladni, a da ne uzmemo ni jednu šljivu ni jabuku koje nas po licu udaraju. Direktiva je — ne diraj ništa što ti narod ne da sam. A komesarove reči su zakon. Ali ovo je bilo drugo. Uglavnom, robe smo sad imali dosta. Obukosmo, nahranismo ove jadne devojke. Čak sam ih i potšišala, naravno, kako sam umela, jer berbera nismo imali. Roba koju smo dobili više šarena i u živim bojama. A bilo je i svile koja odudara od ove situacije, ali šta se moglo, kad drugo nemamo. Postrojila ja obučene novopridošle drugarice i raspoređujem. Šareni se vojska, a svila sija na blistavom suncu. Prolazi Krcun — komesar i dira me. Šaljivo mi dobacuje za moju šarenu vojsku koja stvarno ne liči na vojnike. Bar su obučene. A i za »bubi« frizure me je dirao. Kakav sam ja frizer. Ali glavno je da kose ne vise i da su čiste. Sve su divne radnice. Koliko savesno i samopregorno prihvataju posao. Bile su nam desna ruka u daljem pokretu i borbama. Dosta ih je izginulo. Dobrinka Mirković je i danas vojni lekar internista. . .

* * *

Idem sa dr Dulićem. Jašem konja, a on ide pored svoga i drži ga za uzdu. Silazimo niz strminu. Kaljavu i klizavu. Moram da siđem i ja. Ne može konj da ide. Svaki čas klizne i skoro padne. Teško mi je kročiti. Mora se. Vodim konja za uzdu i svakog časa ili se ja okliznem ili konj. Kamenje blatnjavo, crno, odronjava se i leti ka podnožju. Idemo jedno za drugim u razmaku, jer avioni kruže. Siđosmo u udoljinu. Zastoj. Rastovarismo konje sa sanitetskim materijalom pred jednom drvenom kućicom. Drugarica Rada, bolničarka, koja je čitavo vreme uz konja i sanitetski materijal, otvara sanduke i asprema ih. Sa koliko ljubavi i brige premeće ono nekoliko flašica, zavoja i pilula. Čisti, pakuje, uređuje, a bombardovanje ne prestaje. Čudna je hrabrost tih mladih drugarica. Tih dana je poginula. Jedan domobran se privukao tako blizu da ju je iz pištolja pogodio posred čela. Odjednom zagrme i zatutnji strašno. Jedna, dve, tri »Štuke« okomile se baš na ovu udoljinu. Toliko se nisko spuste da se sav vazduh ustalasa. Ni mene nije strah. Stvarno me nije strah. Nemam ubeđenje da ću poginuti ili da će mi se ma šta desiti. Možda je dr Dulić tako ubedljivo delovao. Vedar, nasmejan, energičan. Zove me u kućicu da se sklonimo. U drvenu kućicu! Šćućurili smo se i slušamo. Lete bombe, avioni grme, sav vazduh treperi. S vremena na vreme zazviždi bomba, a Dule doda: »Ovo je naša«. Stvarno — tresak i koliba se delimično ruši. Ćutimo i čekamo. Druga, treća... Dr Dulić svaku koja je blizu označi: »E, ovo je naša«. Predveče se stišalo sve. Iziđemo napolje. Oko same kolibe uvale i rupe od eksplozije bombi. Koliba se sva nakrivila, jer je iza nje jedna rupa podrovala samo tle. Kako smo slučajno izbegli nesreću. Dulić se smeje i po običaju psuje Švabe. Kao da su nas tražili i gađali, smeje se zvonkim glasom i naređuje. Hajdemo! Pakuj! Polazimo, ali sad uzbrdo. Ljudi, konji, mazge, sve izmešano kreće uskom, vijugavom stazom. Stalno se penjemo. Gledam nizastranu i čini mi se vrlo duboko. Jedna mazga sa delovima topa uvezanim preko leđa oklizne se i surva u provaliju. Teška, povremeno se zadrži uz neko drvo ili kamen, ali u ležećem položaju, pa se batrga da bi se digla. Međutim, ponovo se

oklizne i kotrlja niza stranu. Ovo traje po pet, šest minuta. Gledala sam i patila zajedno sa životinjom. Taj pogled, uplašen i nemoćan, a tako naizgled snažna mazga, koja uliva sigurnost i snagu. Idemo dalje. Vuko Brajović vuče mazgu za rep da mu se i druga ne oklizne. To je divan drug artiljerac. Bistar i ponosan, lep čovek. Dobacujem mu: »Crnogorče, pričaću posle rata da si mazge vukao za rep u ratu! Teško tebi kad Crnogorci to saznaju!« Smeje se Vuko i sav porumeni, čedan i skroman. Divno stvorenje. Nikad se nije izmenio. Nailazi i dr Momir Damjanović sa sinom Ciletom. Uhvatili malu srnu. Ne znam kako, valjda zbunjena izletela od pucnjave i treska, pa zalutala. Dr Momir, krupna ljudina, ali tako bled i umoran da više liči na bolesnika, nego na zdravog čoveka, ali — ide se dalje.

Dva druga se nešto od srca smeju. Zastajem i zadržavam se s njima. Pričaju mi. Veterinar koji je odnegovan u vrlo imućnoj porodici teško podnosi pešačenje, pa ih je juče namučio pri pokretu. Jednostavno izjavio da ne može da ide i seo nasred puta. Dizali ga drugovi, ali on ni da makne. Traži konja. Oni konja nemaju, veterinara ne smeju da ostave i ne znaju šta da rade. U to vreme prolazile mazge natovarene topovskim delovima, a veterinar poviče: »Natovarite i mene!« Ovo stvarno potstakne drugove i natovare ga na mazgu i to tako da ga uvežu s jedne strane mazge, dok je s druge strane bila topovska cev, a na leđima mazge veliki topovski točak. Veterinar, svezan, nekako u čučećem stavu prilepio se uz mazgu, ćuti i sve trpi samo da ne ide peške. Drugovi se stvarno namučili oko njega pa mu smislili podvalu. I pored toga što je veterinar bio mršavko, voleo je dobru i obilnu porciju. Ujutru zastala kolona da se na brzinu skuvaju makaroni i razdele. Pošto se kratko zadržava, naredba je da se konji ne rastovaraju. Kuvaju se makaroni, kolona stoji, a veterinar uvezan dremucka i čeka strpljivo. Počelo deljenje makarona. Svi prilaze kazanu i primaju sledovanje. Veterinar vidi da se na njega ne obraća pažnja i poče da viče i koprca se tražeći makarone za sebe. Drugovi se dogovorili i prave se nevešti. Svi srču makarone, veterinar gladan, ali uvezan ne može ni da makne. Dno kazana se

bliži. Komanda pada da se kreće. Veterinar viče toliko glasno da se mazga uznemiri od njegove vike, poče da poskakuje i polete kroz kolonu napred. Ostade samo lomljava kopita, zveket topovske cevi i vika veterinareva u daljini. Drugovi se smeju, ali istovremeno jednu skrivenu porciju do vrha punu makarona nose da bi mu malo kasnije dali. Stvarno, malo kasnije guta veterinar makarone, onako upakovan u sedećem stavu, dok mazga polako korača i ljulja ogroman teret na leđima. Smeška se veterinar zajedno sa drugovima i obećava revanš, a ovi njemu tvrde da će otsada bolje ići peške.

Dr Saša BOŽOVIĆ

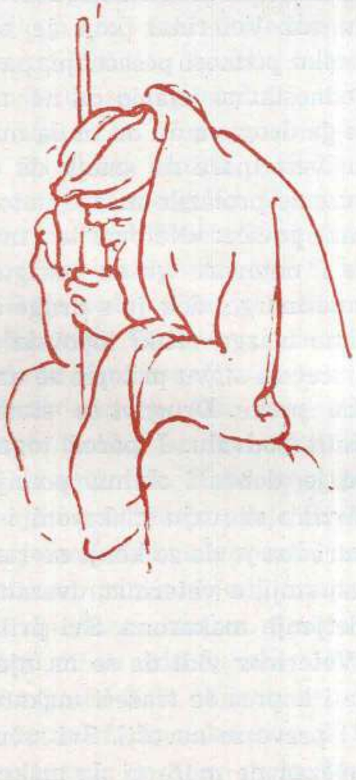

I TITO JE RANJEN!

Uoči prelaska preko Sutjeske, Vrhovni štab sa Pratećim bataljonom nalazio se na Dragoš-Sedlu. U kanjonu Sutjeske i oko njega vodile su se žestoke borbe. Probijen je neprijateljski obruč na pravcu Suha — Kazani. Spremali smo se za noćni marš i prelazak preko Sutjeske. Spustili smo se stazom sa Dragoš-Sedla preko kote 1131 i kote 1294, išli naniže strmim kanjonima ka reci Sutjesci, i prešli je kod Sela Suhe. Maršovali smo celu noć po kiši i vrletnom terenu.

Pošto smo prešli nekoliko kilometara niz reku, Vrhovni štab se 8 juna smestio u gustoj šumi na jugozapadnim padinama Kazana. Prateći bataljon bio je jednim delom razmešten na nekoliko stotina metara niže, pored Sutjeske i jednog malog potoka. Još se nismo bili potpuno ni razmestili, a već je počela da nas uznemirava neprijateljska artiljerija. Nemci su tukli čitavu dolinu Sutjeske i padine Kazana. Po okolnim brdima i u neposrednoj blizini čula se mitraljeska i puščana vatra. Čim se digla magla naišli su i avioni. Bombardovali su dolinu Sutjeske i padine oko nje. Morali smo gasiti vatre na kojima se kuvala neka čorba. Tek predveče, kad se magla ponovo spustila, moglo se nešto skuvati.

Pre mraka počeli smo da se pripremamo za noćni marš. Drug Tito i ostali članovi Vrhovnog štaba išli su sa trećom četom Pratećeg bataljona, u kojoj sam se nalazio i ja. Trebalo je preći jedinom uzanom stazom ispod nemačkih položaja pored Tjentišta i ići dalje, ulevo, na Milinkladu. Nemci su držali Košur dopirući svojim djelovima do sela Krekova i sela Tjentišta. Pošto su ovim pravcem već bile prošle naše čelne jedinice, Nemci su smatrali da će tuda proći i ostale naše kolone, pa su ovu dolinu, naročito stazu, tukli jakom artiljeriskom vatrom. Drugog prolaza nije bilo u pravcu Milinklade. Tek što smo naišli na okuku kod Tjentišta u visini k 576, Nemci su otvorili artiljerisku vatru po našoj koloni na čijem je čelu išao drug Tito. Od ovog vatrenog naleta na začelju kolone poginuo je drug Osmić, rodom iz okoline Prozora. Drug Tito izdao je naređenje da se ubrza pokret, kako bi se izbegao udar artiljeriske vatre, i da se bataljon sa komorom skloni u jednu jarugu koja je bila ispred nas. On i nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba, sa nepotpunom 3 četom, produžili su pokret. Skrenuli smo sa staze ulevo.

Spustila se mrkla noć. Počela je da pada jaka kiša, kakvu poznaju samo planine. Bio je to težak i jedan od najnapornijih marševa koji sam zapamtio. Nije se video drug ispred druga. Vezu i otstojanje održavali smo prema lupi nogu i šuštanju lišća. Skakalo se sa kamena na kamen, sa klade na kladu, po besputnom i vrletnom terenu severoistočnih padina Kazana i Ozrena. Kada bi neko pao u neku vrtaču, drug iza njega bi sačekao da se ovaj digne i da mu pruži ruku kako ne bi i sam u nju upao. Svetlo se nije smelo paliti. Ni govoriti nismo smeli, pošto smo bili isuviše blizu nemačkih položaja. Ako bi neko slučajno samo udario oružjem o kamen ili panj, odmah bi noćnu tamu rasparao rafal nemačkog »šarca«.

Pred samo svitanje kiša je prestala. Potpuno se bilo razvedrilo, ali to nama nije išlo na ruku, jer smo znali da nam neće dati mira neprijateljski avioni. Utom smo stigli na jedan proplanak na severoistočnoj padini Ozrena i smestili se u jednu usku jarugu. Ostale kolone produžavale su marš. Kad je reč o maršu, izdržljivosti i pokretljivosti, treba napomenuti da je

malo koji borac u Pratećem bataljonu bio stariji od 30 godina, pa, ipak, teško je bilo izdržati u koloni na čijem je čelu maršovao drug Tito. Čim bismo posedali na mokru zemlju, umorni i gladni, hvatao nas je dremež. Komandir čete išao bi od jednog do drugog i budio ljude da ne bi neko ostao u slučaju pokreta. Kolone ranjenika izmešane sa pojedinim borbenim jedinicama odmicale su preko Milinklade, a nove su pristizale ispod nas, u jarugu.

Sunce je već bilo otskočilo kad smo krenuli brzim korakom preko jednog proplanka i izišli na Milinkladu (k 1001). To je jedan mali plato, pokriven ređom bukovom šumom i ponekom jelom, koji se proteže prema severu od Ozrena. Ovaj plato bio je sav izrovan od bombardovanja prethodnog dana. Na drveću je bila oguljena kora, grane polomljene i isprepletane po zemlji.

Bilo je to 9 juna. Taj dan ostaće nam uvek u sećanju. Jugoistočno od nas videli su se nemački položaji na padinama Košura i kod Okruglice, a na suprotnoj strani, odmah iznad nas, vodile su se ogorčene borbe za golo i oblo brdo Ozren. Otstojanje između ovih nemačkih položaja nije bilo veće od 2—3 km. Bili smo u dometu puščane i mitraljeske vatre sa svih strana. Tek što smo stigli na tu ravan, naišli su neprijateljski avioni »Rode«, kako smo zvali male, ali pakosne nemačke avione. Zaokružili su iznad nas nekoliko puta i prosuli male bombe koje su se rasprskavale pri udaru u grane. Zapljuštala je čelična kiša. Na nekoliko koraka od nas sedeo je drug Tito u jednom udubljenju. Svaki od nas, čim se malo pribrao od prvog pljuska eksplozije, skretao je svoj pogled ka mestu na kome se nalazio drug Tito. On se digao. Srca su nam zaigrala, — znači nije mu se ništa desilo.

Još se nije bio razišao dim eksplozije na ovom malom bombama uzoranom platou, i tek što smo se pomakli za nekoliko koraka, naišao je drugi nalet neprijateljskih aviona, kojih je sada bilo u još većem broju. Drug Tito se nalazio pokraj jedne oborene klade i nekog starog panja. Njegov pratilac, Đuro Vujović, bio je blizu njega uz jednu bukvu, a malo

dalje šef engleske misije. I mi smo se rasporedili nekoliko koraka dalje, jedni su stajali uz drveće, a drugi su ležali.

Zagrmele su i zatresle zemlju snažne eksplozije, zaslepljujući i zagušujući nas. Pršti zemlja, leti kamenje i granje po vazduhu. Mali plato pretvorio se, činilo mi se, u vulkan iznad koga su nadletali nemački avioni i raspirivali ga da bi još snažnije goreo. Ošamućen detonacijama, u polusvesnom stanju, kao kroz san, video sam kako prsnu i pretvori se u maglovitu prašinu stari panj kraj koga se nalazio drug Tito. Drugovi, koji su bili pribrani i pri svesti, skočili su i potrčali u tom pravcu. Iz te eksplozije iskočio je drug Tito. Prvi se kraj njega našao drug Marko [Aleksandar Ranković]. Kao da se odjednom razvedrilo, kao da se nisu nizale eksplozije i sejale smrt oko sebe, potrčali smo kroz gustu zagušljivu maglu ka drugu Titu. Nismo ni primetili da je ranjen. Tek kada smo malo odmakli, videli smo da iz njegovog levog rukava curi krv. Kroz mišicu leve ruke prošao mu je jedan geler bombe. Ta bomba razorila je panj koji se nalazio pored Titove glave i ugasila živote: Đure Vujovića, šefa engleske misije i nekolicine drugova iz 3 čete, koji su bili u Titovoj blizini. Tu je poginuo i pas Luks koji se bio pribio uz druga Tita.

Malo kasnije naišle su »Štuke«. Jedna za drugom pikirale su na ovaj mali prostor između dva nemačka položaja. Mi smo se sklonili u vrh jedne jaruge, bliže nemačkim položajima, kako nas ne bi bombardovali. Kada je prestao napad »Štuka«, razmestili smo se na južnoj ivici ovog platoa u jednom kamenjaru i tu ostali do noći.

Na okolnim brdima razvijala se borba sve većom žestinom, naročito za obli vis Ozren, oko koga su kružili neprijateljski avioni. Ispod nas nalazila se puna jaruga ranjenika koji u toku dana nisu uspeli da se prebace preko Milinklade u potok Hrčavku, gde su se prebacivale jedinice i ostali deo našeg bataljona.

Ni ovoga dana nije bilo ničega za jelo ni za nas borce, ni za druga Tita i ostale članove Vrhovnog štaba. Potreseni brigom za drugom Titom nekako smo lakše podnosili strašno

osećanje krajnje izgladnelosti, koje inače otupljuje čoveka, neodbranjivo navaljujući na njega snom o komadiću hleba.

Naveče smo krenuli sa Milinklade niz strme padine i spustili se u potok Hrčavku gde smo se sastali sa ostalim delovima bataljona i produžili marš uz potok Hrčavku, a zatim stazom uz golemo brdo Debela Ravan i Katunište. Od potoka Hrčavke sa drugom Titom išla je 2 četa našeg bataljona. Penjanje uz ovo brdo bilo je teško, izgledalo nam je kao da ono nema kraja i da je veće nego sam Durmitor. Sutradan smo izbili kod Lučkih Koliba, u jednu uvalu između Ljubinog Groba i Košute. Nemci su žestoko napadali na Ljubin Grob i Košutu da bi nas uništili u tom uzanom prostoru, na kome smo se našli toga dana. Aktivnost neprijateljske avijacije počela je još u ranim jutarnjim časovima pošto je bio vedar dan. Opet smo se našli u sličnoj situaciji i na uskom prostoru kao i prethodnog dana na Milinkladi.

Treća četa Pratećeg bataljona izišla je i zauzela položaj na grebenu povrh potoka Treskavca kako bi sprečila prodor neprijatelja tim potokom prema Lučkim Kolibama sa pravca Čukurovine. Na susednim kosama bile su na položajima i ostale čete Pratećeg bataljona, radi neposrednog obezbeđenja Vrhovnog štaba. U popodnevnim časovima bilo je pokušaja manjih neprijateljskih snaga da se probiju uz ovaj potok, ali su uspešno odbijene vatrom 3 čete. I na pravcu 2 čete bilo je manjih borbi. Mitraljeska i puščana vatra, dopunjavana mitraljiranjem iz aviona, čula se sa svih strana. Iz bataljona je ovog dana poginulo 9 drugova, uglavnom od bombardovanja.

Ni ovog dana nismo ništa jeli. Ako je i bilo u komori nešto za kuvanje, nije se smela ložiti vatra. Srećni su bili oni drugovi koji su imali noževe, te su mogli da ljušte koru mladog bukovog drveća, stružu sa nje mezgru i da je gutaju. Time se glad bar zavaravala.

Vrhovni štab je radio. Drug Tito, iako sa zavijenom rukom, kao i obično u najtežim časovima, zračio je snagom i činio i nas dovoljno jakim i sposobnim te smo u tom momentu mogli da vidimo konačnu pobedu nad neprijateljem i bolju budućnost.

Naveče 10 juna, u mraku, opet se formirala kolona i krenula u pravcu Mrčin-Koliba. U koloni je maršovao i drug Tito. Strašna, umrtvljujuća iznemoglost i blato prikivali su bose, nabrekle tabane za zemlju. Više svest i osećanje da napred ide ranjeni drug Tito, isto tako gladan i izmučen kao i mi, nego snaga mišića, pokretali su snagu naših boraca i ove gladne noći, u kojoj smo prolazili kroz raspukli (probijeni) vatreni i čelični obruč nemačkih divizija.

Ujutru 10 juna izbili smo na jednu čistinu i skrenuli u jarugu pored potoka u blizini Mrčin-Koliba i tu se zaustavili. Na okolne kose isturena su borbena osiguranja. Situacija neposredno oko nas izgledala je nešto povoljnija nego prethodnog dana. Padala je kiša i nisu nas tukli neprijateljski avioni. Oko podne, nekako baš kad smo se spremili da primimo po parče mesa od zaklane mazge, sa jedne kose u neposrednoj blizini Nemci su otvorili vatru. Brzo smo istrčali na položaj prema toj kosi, svi borci iz Pratećeg bataljona i članovi Vrhovnog štaba. Posle kratkog puškaranja ustanovilo se da se radilo o manjim neprijateljskim snagama, zapravo da je to bio nemački »Trup«, manja grupa vojnika sa automatskim naoružanjem za prepade u šumi, prvenstveno na štabove i bolnice.

U prvi sumrak naložene su vatre radi pečenja mesa od mazge, od koje su po parče dobili svi, kako borci Pratećeg bataljona tako i članovi Vrhovnog štaba. Posle Maglića to nam je bio prvi bolji dnevni obrok. Ko nije uspeo da na brzinu ispeče meso, morao je da ga pojede presno, jer su, ma da je već bila noć, naišli avioni i vatre su morale biti pogašene.

Smrtonosni obruč na kanjonima Sutjeske, kao i mnogi drugi, raskinut je herojskim naporima i podvizima naših boraca sa drugom Titom na čelu. I u tom besmrtnom, jedinstvenom ljudskom podvigu proboja neprijateljskog obruča na Sutjesci potekla je krv druga Tita i slila se u golemu reku krvi neustrašivih boraca, kojom su cementirani temelji života slobodarske i nezavisne socijalističke Jugoslavije.

Radonja DODIG

Franjo Mraz: ODMOR *(drvorez)*

BRIGA ZA RANJENIKE

»Imajte u vidu da se oko Čelebića i u Pivi na Rudinama nalaze naše bolnice. Naročito oko Čelebića grupisan je gro naših bolesnika i ranjenika. Vaša operativna grupa, ustvari, i zaštićuje ove naše bolnice na označenoj prostoriji. Kao što vidite iz datog Vam zadatka ...«

Tako je glasila zapovest Vrhovnog komandanta od desetog maja 1943 godine štabovima Druge proleterske, Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade. To je očinsko staranje o ranjenicima i bolesnicima koji su došli iz borbenih jedinica. Ljubav prema njima je bila duboko usađena u srcima svih rukovodilaca i boraca. I jedni i drugi bili su u mislima sa nama, ranjenicima, i mi sa njima. U marševima i borbama zajednički smo podnosili sve patnje surovog rata, deleći dobro i zlo.

Krajem aprila, posle napornog marša iz Like i Korduna od preko 450 kilometara, u okolinu Čelebića, gde je formirana Bolnica broj tri sa svojim štabom, počeli su da pristižu ranjenici i bolesnici. Ova bolnica je služila kao neka vrsta oporavilišta. U nju su dolazili svi lakši ranjenici i bolesnici iz Bolnice broj jedan i bolnice tifusnih bolesnika. Povremeno su ranjenici i bolesnici dolazili i iz jedinica. Među njima je bio i manji broj teže ranjenih i tifusara. U prvo vreme, u okolini Čelebića, bilo je smešteno 1.140 ranjenika i bolesnika. Početkom maja ovaj broj se popeo na preko 2.000 i do petnaestog maja stalno dalje

rastao, a zatim je naglo opao. Teški ranjenici su se nalazili u rejonu Šćepan-Polja a tifusni bolesnici (27 aprila) u rejonu Kalinovik — Jelašće — Miljevina — Vrbnica, ali su postepeno i oni bili evakuisani za Šćepan-Polje i Čelebić. Teških ranjenika bilo je 560, a obolelih od pegavca oko 1.800. Od tog broja većinu drugova na oporavak, Bolnica broj tri je primila do 8 maja.

Centralnu bolnicu 8 maja sačinjavale su: Bolnica broj 1 koja se nalazila u Rudinama, bolnica pegavca iz Šćepan-Polja i Bolnica broj 3 iz okoline Čelebića, sa ukupno 3.100 ranjenika i bolesnika.

Zgrade u Čelebiću su bile odavno popaljene i porušene. U njima se nisu mogli smestiti bolesnici i ranjenici Bolnice broj 3. Od nekadašnjeg lepog planinskog sela ostale su samo gole, crne zidine, a dvorišta obrasla u korov i koprive. Bolnica se sastojala od 13 bataljona i oni su bili razmešteni u nekoliko sela: Borje, Hočevo, Suho Polje, Rijeka i Ječmište. Sanitetski otsek Vrhovnog štaba nalazio se u selu Radonjići, a Štab bolnice u selu Borje. U svim ovim selima, za bolesnike i ranjenike prethodno su odabrane kuće i uređene za smeštaj. Iz zgrada u kojima su bili smešteni laki ranjenici i bolesnici meštani su bili delimično iseljeni, a iz onih u kojima su se nalazili tifusni bolesnici, svi su morali da napuste svoje domove. To su bile preventivne mere da se ova opaka zaraza ne bi prenela i na meštane.

Ovakav smeštaj bolnice omogućio je bolje uslove za lečenje, a njen osnovni zadatak je i bio što bolja nega bolesnika i ranjenika i njihovo osposobljavanje za odlazak u borbene jedinice.

Rukovodstvo bolnice je odabirano i određivano od strane Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba, prvenstveno od lako ranjenih drugova i onih koji će ubrzo ozdraviti. Bataljoni su dobili nazive prema vrsti ranjenika i bolesnika: interni, lakih ranjenika, rekonvalescenata, tifusni. Oni su imali brojeve (1—13) i delili se na čete, a ove na vodove. Bataljonima su rukovodili štabovi bataljona, a četama komande. Izbor rukovod-

stva bataljona i četa vršen je od najboljih i najodgovornijih drugova između ranjenika i bolesnika.

Osvanuo je i peti maj, vedar i sunčan dan. U borovu šumicu, na jednoj kosi ispod Čelebića, počeli su već da pristižu drugovi na radni sastanak. Stajao sam po strani i posmatrao plato Čelebića, voćnjake i njive. Očekivao sam komesara i njegovog zamenika koji su rano u zoru otišli da obilaze ranjeničke bataljone. Razmišljao sam o svojoj ulozi — komandanta bolnice — odgovornosti, organizaciji, merama za poboljšanje smeštaja, o ishrani i prijemu ranjenika i bolesnika. Sve je to u mojim mislima. Pokušavam da izdvojim najvažnija pitanja pomoću kojih će se rešiti osnovni zadaci naše bolnice. Tu je i pretstavnik Sanitetskog odeljenja Vrhovnog štaba, drug Vita Cvetković.

Uskoro je došao komesar sa svojim zamenikom. Sastanak je otpočeo. Podnosim izveštaj. Uzbuđen sam. Izlažem drugovima organizaciju bolnice, nedostatke kojih je bilo, i dalje zadatke. Posle mene govorio je zamenik komesara, drugarica Senka Leković-Vučković. Ona je podnela izveštaj o političko-prosvetnom radu i posebno se osvrnula na nedostatke ishrane. O zdravstvenoj situaciji govorio je drug Bulajić dr Jošan, a zatim je bilo reči o našim konkretnim zadacima. U normalnim uslovima, kada se imaju sredstva i stručno osoblje, oni ne bi bili teški. Ali, tada su veliku brigu zadavali svima nama. Koliko nam je muka pričinjavala samo borba protiv vašljivosti i to zbog toga što smo mogli da je vodimo jedino sa najprimitivnijim sredstvima. Kasnije, pri kraju rata, kada smo dobili di-di-ti-prašak, problem borbe protiv vašljivosti i pegavca nije više postojao kao ranije. Kao najvažniji zadaci, postavljeni na sastanku, bili su: ishrana, lečenje ranjenika i bolesnika, higijena, obuka bolničarki, međusobni odnosi između rukovodilaca i odnosi rukovodilaca i bolesnika i kulturno-prosvetni rad po bataljonima. Drugarica Senka je bila zadužena da posebno, i pored postojeće veze, održava kontakt sa intendantskim organima borbenih jedinica i utiče na blagovremenu pomoć u namirnicama i ostalom za potrebe ranjenika i bolesnika. Na kraju sastanka doneta je i jednoglasna odluka da, sem bolesnika i

ranjenika, u bolnici ne može niko da se hrani ukoliko tu ne radi. Pretstavnika Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba obavestili smo na sastanku da će uz pojačanu ishranu uskoro napustiti bolnicu veći broj ranjenika i bolesnika. Stvarno je tako i bilo. Za kratko vreme polovina od ukupnog broja ranjenika i bolesnika napustila je našu bolnicu i pre početka Pete ofanzive otišla kao prezdravela u svoje borbene jedinice.

U vezi sa postavljenim zadacima, po bataljonima su održavani vojnički i partiski sastanci na kojima su razmatrane mere za njihovo sprovođenje u život. Jedan takav sastanak upravo se održavao u jednoj niskoj i slamom pokrivenoj kući. Napolju je bio mrak. Kiša je neprekidno padala. Počela je i da probija krov od slame i kapi su već padale na nas. Vatra je pucketala na sredini sobe i to je bila jedina svetlost. Rukovodstvo Štaba bataljona sedelo je oko vatre i raspravljalo o zadacima.

Iznenada, uz škripanje, otvoriše se mala vrata i u sobu uđe jedan drug.

— Zdravo drugovi! Pozdravi nas novodošli.

— Zdravo! Odgovorili smo mu i nastavili diskusiju.

Posle nekoliko trenutaka prepoznao sam ga. Bio je to komandant Prve proleterske divizije, drug Koča Popović. Ustao sam i raportirao mu. Koča je seo sa nama. Interesovao se o smeštaju bolesnika i našim problemima. Obećao nam je da će nam njegova divizija i ostale jedinice slati hranu, lekove i druge potrebe za ranjenike. U razgovoru sa njim, mi smo se interesovali o borbama Prve proleterske divizije. Drug Koča nam je objasnio neke momente iz borbi na pljevaljskom pravcu. Pri polasku drug Koča je zastao na vratima i rekao da isporučimo njegove pozdrave svim drugovima u bolnici, a nama iz Štaba bataljona uputio prekorne reči:

»Štab bataljona nikada ne sme ostati bez obezbeđenja, pa i kada se nalazi u dubokoj pozadini kao sada vi.«

Pozdravio se sa svima nama i ubrzo sa svojim pratiocima nestao u tamnoj i kišnoj noći. Sutradan smo sve naše drugove

obavestili o poseti komandanta Prve proleterske divizije i njegovoj poruci bolesnicima i ranjenicima.

U Čajniču je za našu bolnicu Prva proleterska divizija obezbedila velike količine namirnica i drugog materijala. Tu je bilo 4.000 kilograma brašna, 1.500 kilograma pasulja, 2.000 kilograma makarona i drugih bolničkih potreba. Ali, intendantska služba bolnice nije uspela da sve to dopremi na Čelebić. Nedostajali su konji i kola za prebacivanje namirnica. Sanitetskog materijala, koga smo dobijali od Prve i Druge proleterske divizije, ovde je bilo dovoljno, s obzirom da je ova bolnica prvenstveno služila za oporavak.

U toku boravka na Čelebiću, bolesnike i ranjenike su obilazili mnogi komandanti, komesari i borci drugih jedinica. Donosili su poklone svojim ranjenim i bolesnim drugovima i razgovarali sa njima. Ti prisni sastanci unosili su mnogo svežine u svakodnevni život ranjenika i bolesnika i još više učvršćivali veliko i iskreno drugarstvo koje je vladalo između boraca i ranjenika. Iako daleko od fronta, gde su se svakodnevno vodile teške borbe, ranjenici su osećali da nisu ostavljeni sami sebi, već da su uvek u mislima i srcima svojih drugova u borbenim jedinicama. A i seljaci iz okolnih sela često su dolazili i donosili poklone ranjenicima. Mnogi od njih su i u goste pozivali naše drugove.

Do dolaska na Čelebić najviše smo vremena provodili u pokretu, često danima i noćima. Mali broj dana smo se zadržavali pod jednim krovom. A sada smo bili na jednom mestu od kraja aprila do druge polovine maja. Zbog toga smo imali vremena da bolje smestimo naše bolesne i ranjene drugove. Mada su zgrade bile niske, pokrivene slamom, bez patosa i neugledne, osoblje bolnice je uspelo za kratko vreme da ih lepo preuredi i očisti. Od ovih zgrada jedino je jedna odgovarala boljim uslovima za smeštaj ranjenika i bolesnika. Pokrivena crepom, viša u odnosu na druge, okrečena i sa više odeljenja, ona je prosto štrčala usred ovih koliba i straćara.

S vremena na vreme iz zgrade bi se čuli uzvici:

»Ura . . . napred . . . bombe bacaj . . . udri Švabe . . . drugarice daj vode . . .«

Posle kratkotrajne tišine, ponovo bi se čuli slični uzvici. Tu su ležali tifusni bolesnici sa velikom temperaturom i u agoniji.

Povremeno, iz jedinica su stizali novi tifusni bolesnici i ranjenici. Jednoga dana oni su došli u većoj grupi. Vozili su se na volujskim kolima sa drvenim osovinama. Volovi su gegucali i polako se primicali uz škripu točkova. Vozari su pucali bičevima i svojim uzvicima »ajs« remetili jutarnju tišinu. Pozadi njih, na nekoliko stotina metara, kretala se grupa rekonvalescenata — tifusnih bolesnika. Svi su se približavali selu Borje u kome je bio smešten bataljon tifusara.

Prijemno odeljenje je već bilo na okupu. Tu je lekar sa bolničarkama. Pripremljeno je i »partizansko bure«, koje će uskoro početi da radi. Već mesecima vodimo neprekidnu borbu sa dva najveća neprijatelja partizana: Nemcima i vaškama. Prvog neprijatelja uništavaju borci na frontu, a drugog — vaške, ovde, u »partizanskom buretu«, naše bolničarke.

Kolona sa tifusarima se zaustavila. Nastala je uobičajena užurbanost oko prijema. Odjednom, jedna za drugom, odjeknule su dve snažne eksplozije.

Prepad! Pomislio sam i pogledao zamenika komesara, a zatim u pravcu eksplozije. Video sam dim koji se kovitlao u pravcu skoro porušene pojate, i kokoške koje su bežale na sve strane. Bio sam uzbuđen, jer napad neke neprijateljske grupe, makar i male, naneo bi nam u ovim uslovima velike gubitke.

Za trenutak je prekinut prijem tifusara. Rekonvalescenti su potrčali u pravcu dima koji se još kovitlao. Jedan tifusar je držao u ruci kokošku i vikao:

»Evo je, dobar ručak!«

Odmah mi je postalo jasno da je neki tifusar bacio ofanzivnu bombu među kokoške.

Istog dana održan je sastanak Štaba bolnice. Postavljeno je pitanje što nisam u svojstvu komandanta organizovao oduzimanje oružja od tifusara. Stvarno, postojalo je naređenje da ranjenici i bolesnici, posebno tifusni, ne mogu imati oružje kod sebe dok su na lečenju. Odgovorio sam da su ovi rekon-

valescenti došli iz bolnica borbenih jedinica i sa sobom doneli bombe, a štabovi bolničkih bataljona oduzimaju oružje samo tifusnim i ostalim bolesnicima koji se ovde duže zadržavaju.

Kada nije bilo prijema novih ranjenika, po bataljonima je u toku dana bilo veoma živo. Sistematski je sprovođen kulturno-prosvetni rad. Pojedini bataljoni su održavali priredbe za svoje ranjenike i bolesnike. Sastavljan je i lep i raznovrstan program. Na priredbe su kao gosti dolazili i pretstavnici drugih bataljona. Dobar deo programa sadržavao je momente iz života i rada same bolnice.

S vremena na vreme održavane su i bataljonske konferencije koje su bile obavezne za sve bolesnike i ranjenike, sem tifusnih bolesnika i teže ranjenih drugova. Partiski sastanci i sastanci SKOJ-a redovno su održavani. Dnevni red je bio raznovrstan. Postavljani su problemi kojih je u početku bilo dosta i odmah rešavani ili davani predlozi za njihovo rešenje. Povremeno, sastancima su pored drugova iz Štaba bolnice prisustvovali i drugovi iz Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba.

Ishrani bolesnika i ranjenika poklanjana je posebna pažnja. Prvih dana, dok stanje još nije bilo sređeno, ishrana je bila nedovoljna. Spreman je hleb od neprosejanog brašna. To je trajalo do formiranja kuhinja po bataljonima. Od tada su ranjenici dobijali bolji hleb, uz tri obroka hrane dnevno. Kuvao se krompir, pirinač i pasulj sa mesom. U nedostatku ovoga, kuvane su i koprive. Za dijetalce, prema uputstvu lekara, spremala se posebna hrana. Namirnice su doturane iz Čajniča ili nabavljane na terenu od intendantskih organa bolnice. Hrana se kuvala u velikim kazanima. Dežurni oficir i lekar redovno su pre deobe kontrolisali kvalitet hrane. Deoba je vršena prema utvrđenom redosledu — najpre teži bolesnici i ranjenici, zatim lakši ranjenici, pa članovi Partije koji su pri skorom ozdravljenju, bolničarke i na kraju rukovodstvo bataljona koje se obavezno hranilo sa svojim bolesnicima i ranjenicima.

Ovakvom svestranom negom ranjenika i bolesnika, kao i dobrom ishranom, polse 15 dana lečenja otpušteno je sa Čelebića, bilo po grupama ili pojedinačno, više od polovine bole-

snika i ranjenika. Prilikom prvog i drugog komisiskog pregleda upućeno je u borbene jedinice oko 1.200 drugova. Od 13 bolničkih bataljona, koliko ih je ranije bilo, polovinom maja ostalo je 6. Ostali su bili rasformirani jer su prezdraveli drugovi upućeni u svoje jedinice.

Dvadeset prvog maja, u svanuće, probudila nas je topovska paljba iz pravca Foče. Sa Trovrha, oko 10 časova, još jasnije su se čule eksplozije granata i rafali automatskih oružja. Oko 15 časova legionari su već zauzeli i selo Kušlat, a oko 20 časova nastupili su i ka selu Borje. Nemačka grupa »Gertler« u toku ovog dana zauzela je Kuk i selo Zlatni Bor, a delom svojih snaga ugrožavala je i Šćepan-Polje. Napad neprijatelja je potpomagala artiljerija i minobacači, a povremeno i »Štuke«. Šesta istočnobosanska i Majevička brigada odolevale su žestokim napadima daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Na Čelebiću su izišli iz kuća svi ranjenici i bolesnici i posmatrali divovsku borbu oko Trovrha i Zlatnog Bora. Zaklonjeni ispod drveća i po voćnjacima od neprijatelja iz vazduha, posmatrali smo otstupanje naših jedinica prema selu Borje. U očekivanju rezultata borbe i brizi za drugove, kod ranjenika se javljala uznemirenost. Mnogi od njih glasno su izražavali ljutnju što nisu naoružani da stupe u borbu i pomognu svojim drugovima.

Iscrpeni od silnih borbi i napora, borci Majevičke brigade postepeno su se povlačili ka selu Borje. Sunce je već počelo da zalazi. Neprijateljska vatra je jenjavala, ali se čula sve bliže i bliže. Mitraljezi su povremeno štektali, uz poneku topovsku granatu koja bi eksplodirala u neposrednoj blizini. Videli smo da Majevičani ne mogu više odolevati napadu i da se povlače. Bili su to kritični trenuci, ali u pravi čas stigla je Prva proleterska brigada u pomoć.

Oko 20 časova, kada je već pao prvi mrak, nastupilo je za trenutak zatišje. Tu prividnu tišinu uskoro je prolomilo partizansko »URA«!. Takav juriš mogli su samo proleteri da izvrše.

Borba se rasplamsala svom žestinom. Prasak bombi, mitraljeski rafali i proletersko »URA« — sve se to smešalo.

Kao valjak proleteri su poduhvatili neprijatelja i odbacili ga prema Trovrhu. Niko od nas nije spavao. Oduševljeni, slušali smo kako se borba od nas sve više udaljava. Prva proleterska stigla je u pravi čas, takoreći, pred sam upad neprijatelja u selo Borje. Za nepuna dva dana ona je prešla težak put od Šahovića (Šahovići) do Čelebića, hitajući u pomoć Istočnobosanskoj i Majevičkoj brigadi. Iz pokreta, obuhvatom, sa dva bataljona, razbila je legionare i odbacila ih prema Trovrhu. Bila je to prava borba u susretu i veliki podvig, dostojan Prve proleterske.

EVAKUACIJA

Na dva do tri dana pre borbi na Trovrhu i Zlatnom Boru izvršena je evakuacija jednog dela ranjenika. Teški tifusni bolesnici i internisti prebačeni su sa Čelebića preko Uzlupa na levu obalu Tare. Ovu grupu ranjenika pratili su drug Gojko Nikoliš i komesar Bolnice broj 3. Drug Nikoliš se ponovo vratio u Radonjiće i dogovorio sa doktorom Krausom o daljoj evakuaciji ranjenika i bolesnika sa Čelebića, a zatim se vratio preko Uzlupa u selo Nikoviće. Sada je sanitetski otsek Vrhovnog štaba bio podeljen: dr Herbert Kraus organizuje evakuaciju ranjenika i bolesnika sa Čelebića, a dr Gojko Nikoliš, dr Vojo Đukanović i komesar bolnice organizuju prihvat i razmeštaj ranjenika i bolesnika na pivskom platou. Dvadeset prvog maja, pod zaštitom delova Druge proleterske brigade, sa Šćepan-Polja je evakuisano oko 300 tifusnih bolesnika koje su tog dana ugrozili delovi grupe »Gertler«. U selu Rudine ovu grupu bolesnika prihvatio je dr Đukanović i organizovao njihov smeštaj.

Istog dana, bolesnici, ranjenici i štab bolnice prebačeni su iz sela Borje u selo Rijeka i Radonjići. Dvadeset drugog maja preostali delovi Bolnice broj 3 postepeno napuštaju selo Rijeku i Radonjiće i u toku dana razmeštaju se u sela Bobovo, Kolijevka, Meštrovac i Slatina.

Evakuacija bolesnika i ranjenika sa Čelebića i Šćepan-Polja, i pored svih teškoća, izvršena je blagovremeno. Međutim, tada je došlo do poremećaja u ishrani. Osnovnih namir-

nica (hleba, mesa, i dr.) bilo je nedovoljno. Zavoja i drugog sanitetskog materijala takođe je nedostajalo. Početak Pete neprijateljske ofanzive nije dozvolio bolesnicima i ranjenicima, preostalim posle prvog i drugog otpuštanja, da se oporave i vrate u svoje matične jedinice.

»Dvadeset sedmog maja bolnice prebaciti preko Tepaca« — glasilo je naređenje Vrhovnog komandanta komandantu Sedme baniske divizije.

U zoru dvadeset osmog maja bolnički bataljoni su krenuli u pravcu Tepaca. Ovaj put je bio veoma težak. Kolona ranjenika i bolesnika otezala se u nedogled krivudavim stazama. Kretali smo se tromo i sporo. Do Tepaca nije bilo daleko, ali na suncu i golom kamenu mnogi iscrpeni ljudi jedva su se držali na nogama. Teži ranjenici i bolesnici počeli su da zaostaju. Njima su pomagali lakši bolesnici i ranjenici, mada su se i oni sa naporom kretali i savlađivali vrleti. Najteži deo puta bio je kanjon Tare, visok oko 800 metara. Pored puta nigde drveta, a nizbrdica velika. Mnogima se mutilo u glavi, pred očima treperilo. Pojedinci nisu osećali skoro ni pokrete svojih nogu. Koračaju automatski, kao da su u agoniji. Pojedini bolesnici napuštaju kolonu. Mnogi sedaju da se malo odmore, i tu, pored puta i umiru. Tako je do Tepaca ostalo 13 tifusara. Njihova ukočena tela sahranjena su pored puta i grobovi su pokazivali put kojim je kolona prošla. Kada smo došli do kanjona Tare, mnogi su se nadali da će se nekako i spustiti u kanjon, do Tepaca, ali bilo je i takvih koji su već potpuno sustali. Jedan od tifusara tihim glasom je upitao svog druga koliko će se još ovako kretati. Ovaj mu je odgovorio da će se tokom dana stići u Tepce, a sutradan nastaviti put uz kanjon. Tifusar je pogledao dubinu kanjona, vijugavu stazu i strminu na drugoj obali Tare koju će sutra morati da savlada, ućutao i izdvojio se desetak metara ustranu. Na to niko nije obratio pažnju, svi su se odmarali. Odjednom se začula jaka eksplozija ručne bombe. Prišli smo mestu eksplozije i videli užasnu sliku. Tifusar koji se malopre interesovao za prelaz preko kanjona Tare bio je raznesen eksplozijom. Od njega je ostao samo deo trupa i noge. Kamen na koji je stavio upaljenu

bombu i svoju glavu bio je sav obliven krvlju i prosutim mozgom. Kasnije smo ustanovili da je on došao iz borbene jedinice, dan pre pokreta i da mu bomba nije bila oduzeta.

Pojedini bolesnici i ranjenici dosta su zaostajali. Ali je svakome još pre polaska bio saopšten krajnji cilj marša. To je bila već ustaljena praksa u bolnici da bi oni koji zaostanu znali gde treba da dođu na prenoćište.

Jednog bolesnika je vodio zamenik komesara, drugarica Senka. Negde oko polovine puta zatražio je da se odmori. Seo je na kamen i malo predahnuo. Kada je ustao i ponovo krenuo, posle nekoliko desetina koraka, izdahnuo je na rukama drugarice Senke. Po podne kolona je stigla u selo Tepce i u njemu se nahranila, previla i prenoćila.

Sutradan, dvadeset devetog maja, bolnički bataljoni su krenuli u pravcu sela Crne Gore. Na čelu kolone nalazili su se rukovodioci Bolnice broj 3 dr Bulajić i Senka. Kolona se više otegla nego prethodnog dana. Krivudava staza vodila je u početku kroz šumu, a posle preko golog krša. Uspon je bio veliki, težak i za potpuno zdrave i snažne ljude. Nigde nije bilo vode, sem ono malo rezervi što smo nosili u svojim čuturicama. Kolona je veoma sporo odmicala. Svaki čas su nas bolesnici i ranjenici napuštali da bi malo predahnuli. Biraju senke drveća ili velike blokove kamenja da bi se nekoliko trenutaka odmorili. Bolničarke im prilaze i prosto ih mole da se pridignu i nastave kretanje. Poslednjim naporima snage živi su ustajali i kao utvare nastavljali da koračaju nogu pred nogu. Neki su ostajali i dalje na istom mestu, spavali su večitim snom. I ovaj deo puta kolona je obeležila mrtvima. U toku tog dvodnevnog marša umrlo je 30 drugova.

Za prebacivanje 120 bolesnika i ranjenika bilo je svega dvadeset konja. Tako je većina tih drugova morala da ide pešice ili da se nosi na rukama. U prebacivanju ranjenika pomagala je i Sandžačka brigada.

Uveče je kolona bolesnika i ranjenika napustila Tepce i nastavila kretanje preko sela Crne Gore, Nedajna i Nikovića ka pivskom platou. U toku tog pokreta imali smo više smrtnih slučajeva od iznemoglosti. Ovu evakuaciju ranjenika i bole-

snika obezbeđivala je Sedma baniska divizija i Treća sandžačka brigada. Sedma divizija nalazila se na položajima Đurđevića Tara — Popov Do, a Treća sandžačka brigada Dobri Do — Tepci.

Prvih dana juna, na pivskom platou, od Nikovića do Rudina, izvršeno je prikupljanje ranjenika i bolesnika Centralne bolnice i svih jedinica koje su dejstvovale na ovom pravcu. Centralna bolnica je bila smeštena u selima: Rudine, Polje, Žeično, Babići, Jerinići, a sanitetski otsek Vrhovnog štaba u Nikovićima.

Ranjenici leže po kućama, odmaraju se i leče. Ali, ovde već nije bilo kao na Čelebiću — nema dovoljno hrane i sanitetskog materijala. Jedino dolazi do izražaja bezgranična ljubav lekara i bolničarki prema ranjenim drugovima. I jedni i drugi trudili su se da ublaže njihove bolove. Nastojali su da učine sve, da za vreme odmora na pivskom platou ranjenicima bude što bolje i udobnije. Uvek su imali pred očima sve one teškoće kroz koje su oni prošli od mesta ranjavanja do bolnice. Put mučan i težak, pređen bez jauka i suza, često sa pesmom na ustima.

Lekari rade brzo i savesno. Iz susednih kuća dopirao je miris etera i tiho zveckanje instrumenata. Previjaju ranjenike. Vrši se njihov komisiski pregled i razvrstavanje po vrsti rane, odnosno bolesti. Jedni se upućuju u svoje jedinice, drugi u grupe prema pokretljivosti itd. I nosila se takođe grupišu.

Ranjenici su osećali da se ovih dana u neposrednoj blizini, na Čelebiću, sastavcima Tare i Pive, i Vučevu, vode teške borbe. Pa, ipak, nije bilo straha niti panike. Ni »Štuke« svojim neprekidnim urlanjem nisu to mogle da postignu. Naprotiv, noćni blesak granata i bombi davao je samo divovsku snagu i još više rasplamsavao mržnju prema neprijatelju. Misli ranjenika bile su vezane za drugove na frontu.

Ponestalo je lekova i zavoja. I hleba je bilo malo, mesa još manje, a mleka ni za najteže bolesnike. Hrane ovde nije bilo, a iz Sandžaka se nije mogla prebaciti. Usled iznemoglosti, bolesti ili zamora svakog dana gubili smo po nekoliko drugova. Početkom Pete neprijateljske ofanzive i četničke bande su

digle glavu. Spuštajući se sa planina, napadali su nas sleđa, iznenada i mučki. Trideset prvog maja uspeli su da nam ugrabe i poslednji zalogaj mesa određen za potrebe ranjenika. Iz sela Šarića oterali su nam 100 ovaca i 6 krava. Kasnije, ovu bandu je rasterala jedna četa Sedme divizije.

Svakodnevno su dolazile sve nove i nove grupe lakše ili teže ranjenih drugova. Po tome smo cenili da naše jedinice vode teške borbe sa neprijateljem. Dirljivo je bilo posmatrati te hrabre drugove kada su dolazili u bolnicu. Lakši ranjenici su išli pešice pored svojih teže ranjenih drugova koji su bili na kolima. Mada i sami sa povređenom rukom ili zavijenom glavom, oni su budno motrili na stanje svojih teže ranjenih drugova i pružali im svaku pomoć.

U bolnici se užurbano vršio pregled ranjenika i bolesnika. Vršene su pripreme za sledeći naporan marš. Da je bilo mira samo desetak dana, nekoliko stotina drugova bilo bi upućeno u jedinice. Mnogi ranjenici i bolesnici oslobodili bi se i nosila samo da su dobijali bolju i jaču ishranu. Ali, to je tada bilo nemogućno.

Centralna bolnica je bila spremna, čekala je naređenje za pokret. Ranjenici su bili grupisani prema vrsti bolesti i težini rana, i to: dve grupe pešaka, jedna sa 653 i druga sa 400 ranjenika i bolesnika, zatim grupa konjanika sa oko 570 i posebna grupa na nosilima sa oko 160 drugova. Ova grupa je bila razdvojena na tifusne bolesnike i teške ranjenike. Pored toga, tih dana je iz bolnice bilo otpušteno i upućeno u jedinice oko 400 ranjenika.

Od izdvojene grupe ranjenika i bolesnika Centralne bolnice formirana je kolona pešaka. Ona je 6 juna krenula u pravcu Donjeg Kruševa. Ja sam bio određen za komandanta grupe a za komesara drugarica Senka. Teški ranjenici i bolesnici ostali su na platou Pivske Planine. Kolona od 653 pešaka — ranjenika sa 10 konja kretala se određenim pravcem, zastajući pri naletima »Štuka« koje su bombardovale položaje naših jedinica negde oko Šćepan-Polja. Prva grupa pešaka nije imala ni lekara ni bolničarki. Pored svoje redovne dužnosti, tu dužnost je obavljala drugarica Senka. Ni kazane za

spravljanje hrane takođe nismo imali. Jedino su pojedini ranjenici i bolesnici imali porcije.

Za nama je pošla i druga grupa pešaka, a za njom i konjanici. Ali, po prelasku Pive konjanici su bili vraćeni na Rudine, a prva i druga grupa pešaka — ranjenika produžila je pokret za Sedmom divizijom.

Vreme je bilo promenljivo, čas vedro, čas oblačno. Kolona se posle odmora brzo kretala i već oko podne mi smo prelazili Pivu. Koristili smo improvizovani viseći most, napravljen od upredene debele žice i pokriven daskama. Ličio je na lestvice. Krajevi mosta bili su pričvršćeni za stabla i stene na obalama reke. Sa strane su bile pričvršćene dugačke motke koje su služile kao ograda. Pešaci su lako preko njega prelazili. Kretali su se na otstojanju u koloni po jedan. Prilikom prelaza most se ljuljao levo i desno. Izgledalo je kao da će se srušiti. Tada bi kolona zastajala dok se most malo ne bi umirio.

Za sve vreme ovog prelaza, neprijateljska artiljerija je počela da gađa most. Za isvesno vreme obustavili smo prelaz. Artiljerija je i dalje gađala. Ubrzo je jedna granata i pogodila cilj — oštetila je samu sredinu mosta. Ostatak kolone morao je da pređe Pivu preko jednog brvna, južno od ovog mosta. Nešto kasnije, iznad nas počele su i »Štuke« da kruže. Bombardovale su nas. Mi smo se bez panike sklanjali u podnožje Vučeva, pored olistalih stabala bukvi i jela. I niko nije poginuo. »Štuke« su i dalje nadletale preko nas, bombardujući komoru neke jedinice. Nešto pre zalaska sunca bio je naređen pokret. Padine Vučeva, kojima smo se kretali, bile su strme i kamenite. Ispod naših nogu odronjavao se pesak i kamenje. Pozadi nas kretali su se konji nekih jedinica, natovareni kazanima. Klizali su se i padali. Staza je bila uska, a samo ponegde šira. Na nekim mestima morali smo stene da obilazimo. Pesak i oštro kamenje isecali su nam obuću tako da smo ostali skoro bosi. Padom mraka penjanje je postajalo sve teže. Kolona se svaki čas prekidala, zastajkivali smo da se veza uspostavi. Na začelju je išao komesar. On je vodio brigu da nam koji ranjenik ne zaostane. Tako smo celu noć išli, mučili se, i na kraju prešli — svega četiri kilometra. Najzad smo se

popeli i na Vučevo. U toku dana prestizali su nas pojedini delovi Sedme divizije. Zastajkivali smo i čekali. Vučevo je postalo tesno za toliki broj boraca i ranjenika. Hrane nismo imali. Drugovi koji su bili na Čelebiću govorili su: »Nema više Čelebića«. Mislili su na tamošnju negu bolesnika i ranjenika, na ishranu.

Mrak je pao. Mesec se povremeno gubio u gustim oblacima. Malo dalje, ispred nas, kroz granje borove šume, vide se vatre. To se neki drugovi odmaraju. Po ugledu na njih i mi smo, po grupicama, založili vatre. Bila je osvetljena čitava šuma. Noć je i magla, te se nismo bojali avijacije.

Manje i veće kolone jedinica i dalje su pored nas prolazile. Neko od rukovodilaca zahtevao je da se vatre pogase. Ali, kada je čuo da je to bolnica, nije više pravio pitanje. Uskoro je stigao i drug Gojko Nikoliš. Obavestio nas je da je jedna brigada Sedme divizije dobila zadatak da nas štiti. To nas je mnogo obradovalo. Među nama je bilo dosta ranjenika koje su drugovi Banijci nosili po ledenim i snežnim stazama Prenja za vreme Četvrte ofanzive. Sećamo se kada su topovske granate iz Konjica zasipale nosioce ranjenika pod vrhovima Prenja. Tu su ginuli i ranjenici na nosilima i nosioci ranjenika.

Noć je sporo odmicala. Drugovi su ogladneli i svako se na svoj način potrudio za večeru. Neki su sa jednog uginulog konja, koji se nalazio malo dalje od staze, skidali i poslednje parče mesa. Jedni su ga pekli a drugi kuvali u svojim porcijama. Ni izvorne vode nije bilo; prisiljeni, grabili smo i pili vodu iz blatnjavih bara sa kojih se stoka napajala. Jedan drug je uhvatio ježa, ali mu nikako nije polazilo za rukom da ga odere. Najzad se dosetio, polio ga vrelom vodom — bodlje su se raširile i tada ih je bilo lako skinuti. I pored svih teškoća i gladi bilo je i humora i smeha. Drugovi su mu dobacivali da je jež otrovan. »Vidi kakvu njušku ima, kad mu skineš bodlje i kožu neće od njega ništa ostati«, govorili su mu. Ali, on se nije ljutio i odgovarao je: »Tražićeš ti batačić, ali ga nećeš dobiti, večeras će biti slađi od piletine«. I nastavljao strpljivo da ga što bolje priprema. Uspeo je čak i supu od

njega da skuva. Oni koji su je jeli kažu da je bila vrlo prijatnog ukusa. Odnekud su čak i kiselu planinsku travu nabavili — sremušu, koja je poslužila kao salata.

SA RANJENICIMA NA SUTJESCI

Deveti jun je osvanuo bez kiše, mada je nebo bilo išarano oblacima. Kolona pešaka ranjenika vijugala je kao zmija stazom ispod Dragoš-Sedla i spuštala se prema Sutjesci. Topovske granate su stravično jaukale proletajući iznad naših glava i lomeći stabla bukava i jela. Ovu tutnjavu u dolini reka Sutjeske i Hrčavke pojačavala je eksplozija avionskih bombi. Čitavo pre podne avioni kruže, bombarduju i mitraljiraju. Ranjenici su stali, čekaju da se tresak topovskih granata i huka avionskih motora smiri. Situaciju nismo znali. Po mitraljeskoj, artiljeriskoj vatri i bombardovanju uočavamo gde se nalazi položaj naših jedinica. Svi osećamo da se oko njih stežu klešta i da vode krvavu borbu za proboj. Drugovi žale što nemamo šest stotina pušaka da pomognemo proleterima. Potsećamo se na mnoge bojeve Prve i Druge proleterske divizije, sigurni smo u njihovo moćno i snažno »URA«. Iako umorni i gladni, lica su vesela pri pomisli da se ispred nas nalaze proleteri. »Proći ćemo, moramo proći« govorili su ranjenici. Kolona čeka. Neki jedu sremušu, ili kao poslasticu gule bukovu koru i jedu mezgru. Svaki ranjenik je gulio po jednu bukvu. Ko je prošao posle nas, po broju oguljenih bukava mogao je ustanoviti broj ranjenika. Na čelu kolone nalazio se drug Gojko. Za vreme zastanka interesovao se o broju ranjenika, njihovoj pokretljivosti i izdržljivosti. Pitali smo ga o situaciji. Nije nam mnogo govorio, ali se sa njegovog lica moglo pročitati da je situacija vrlo teška. Dao nam je zadatak da idemo pravcem: Krekovi — Milinklada — Hrčava — Lučke Kolibe — Vrbnica. Pozdravio se sa nama i još jednom upozorio da vodimo brigu o mladim ljudima čiji su nam životi povereni. Posle toga je otišao. Međutim, mi smo kasnije morali da promenimo taj pravac. Neprijatelj je ugrozio pravac Tjentište — Milinklada i zbog toga je kolona ranjenika posle prelaska Sutjeske nastavila pokret pravcem: Pleće — Debela Ravan — Lučke Kolibe.

Ispred nas, na nekoliko stotina metara hučala je Sutjeska — krvava, hladna i gladna. I ona je tražila žrtve. Moraćemo i njoj dosta naših života da damo. Iznad Sutjeske avijacija ne kruži, već negde dalje. Eksplozije bombi do nas dopiru iz daljine. Povremeno, iznad naših glava tišinu poremeti zvižduk poneke topovske granate. Podne je prošlo, a mi još čekamo i jedemo sremušu. Veze sa našim jedinicama nemamo. Izgleda da smo se od začelja Sedme divizije odvojili i krenuli drugim pravcem. Prema pucnju osetili smo da su naše jedinice iznad Sutjeske probile švapske redove i napravile brešu. Odlučili smo da bez metka pređemo Sutjesku i ponovo uhvatimo vezu sa Sedmom divizijom. U celoj koloni samo komesar i ja imali smo oružje — dve bombe i dva pištolja sa po sedam metaka.

»Sprema se pokret«, preneseno je drugovima. Utrtom stazom, kojom su već prošle neke jedinice, krenula je naša kolona prema obalama Sutjeske. Reka na mestu prelaza nije bila mnogo široka. Mesto gaza je bilo kamenito, kamen uglačan i klizav. A nešto nizvodnije virile su stene iz vode, sa brzacima između njih. Za snažnog i zdravog čoveka Sutjeska ne bi ništa pretstavljala. Međutim, za pešake-ranjenike, koji već četiri dana hleba nisu okusili, pretstavljala je ozbiljnu prepreku. Sunce je već zalazilo kada je kolona iz pokreta gazila Sutjesku. Na čelu bili su najjači. Gazili smo vodu do pojasa, a neki i do preko grudi. Čvrsto smo se držali da bi odoleli snazi vode. Prvi je prešao, a za njim i drugi, i tako redom. Ali, Sutjeska je kod gaza bila brza kao vihor i za tren oka iz lanca iščupala i odnela jednog druga. Videli smo — glavom je lupio o stenu koja je iz reke virila; voda se zacrvenela... Kolona je za momenat stala. Ubrzo, ponovo uspostavljamo lanac, ali se i on kida. Posle toga to se još nekoliko puta ponavlja. Sutjeska je odnosila i gutala umorna, iscrpena i izgladnela tela naših drugova. Pokušali smo prelaz i sa konjima. Jedan drug je držao konja za rep, a drugi su se držali za njega. Samo ni to nam nije uspelo. Konji su brzo gazili vodu a ranjenici su padali i davili se. Najzad, prebacili smo konopce preko reke i zavezali za stabla. Sada su ranjenici već slobodnije gazili, ali nezajažljiva Sutjeska uspela je još neko-

liko iscrpenih tela da otrgne sa konopca i odnese. Bilo je to strašno posmatrati, taj lanac bledih, iznemoglih i napaćenih drugova kako se bori sa ne mnogo dubokom ali hladnom i brzom Sutjeskom.

Odmah posle prelaza, kolona je nastavila kretanje prema vrhu brda. Uzbrdica je bila velika i teška. Po tamnoj noći, kroz gustu šumu koja je tamu još više povećavala, kolona se kretala stazom i van nje, kidala se i zastajkivala, prikupljala i nastavljala pokret, spoticala i padala čitavu noć.

Već je zora. Na desnoj obali Sutjeske ostala su još samo tri druga. Nisu hteli da pređu reku. Komesar se vratio po njih i molio ih da s njime pređu preko. Nisu hteli ni da čuju. Komesar ih je ubeđivao, ali to nije pomagalo. Najzad im je naredio, i tada su prešli Sutjesku.

Čitavu noć pešačili smo dva kilometra. Bolest, rane, napori i glad činili su svoje. Naša lica su potamnela, čela puna bora, a oči mutne. Kolena su klecala i jedva smo koračali teškim koracima. Sa mokrih i pocepanih odela voda se još cedila.

Mnogima je obuća propala, išli su sa ispadnutim prstima, a mnogi i bez ikakvih cipela — bosi, izgrebanih i krvavih nogu. Rane su se odvile, a novog zavoja nije bilo. Drugovi su cepali košulje da bi svom drugu zavili ranu. Svi su ulagali poslednji delić snage da dođu do cilja. Jači su pomagali slabijima. Kolona je koračala uskim stazama i ćutala. Hleba nema, nekoliko dana ga nismo dobili.

Zvezde se postepeno gase. Sviće, deseti jun. Čelo kolone je izbilo na vrh brda, a začelje je nešto iznad Sutjeske. Čekamo da se pojavi jutarnje sunce da nam osuši odela. Prikupljamo se i ne slutimo da smo još u opasnosti. San nas je savladao i na jednom proplanku više od polovine drugova spava. Kolona se još nije prikupila. Komesar sa oko 30 drugova još nije stigao. Sa brda na kome se nalazimo, vode staze na sve strane. Njima su krstarile naše jedinice prethodnih dana. Ispitujemo kojim pravcem da pođemo. Okolo nas bukve i jele, posečene topovskim granatama i avionskim bombama, tu su i rovovi i razbacani nemački šlemovi. Razmišljimo kojom stazom da krenemo. Iz velike daljine čuju se eksplozije granata

i avionskih bombi. Nešto bliže nas, levo i desno štekću mitraljezi. Bilo nam je jasno da su naše jedinice tamo gde padaju avionske bombe i topovske granate. Tako je i bez karte i busole, krenula kolona ranjenika prema položajima na kojima se čula žestoka borba.

Jutro je brzo odmicalo. Kolona je pošla, promicala je pored stogodišnjih bukava i jelovih stabala između Pleća i Ozrena. Nije prošao ni jedan čas, a na mestu odakle smo pošli začuo se »šarac« . . . povici . . . Znali smo da su to Nemci izbili na brdo gde smo se do pre jednog časa mi nalazili. Šta je sa komesarom i trideset drugova? Razmišljali smo.

Promicali smo sve dalje kroz šumu. Glad je postajala sve strašnija. U nama su se jednovremeno sukobljavali glad i umor, san i želja za životom, za slobodom. Svi smo mi bili mladi, ni najstariji nisu imali više od dvadeset pet godina. Svaki korak dalje vodio nas je pobedi, slobodi. To nam je davalo snage. Približavamo se Tisovom Brdu. Ispred nas se ukazuje nepošumljena zaravan, izrovana avionskim bombama i granatama. Skrenuli smo sa staze i idemo ivicom šume. Sa Tisovog Brda povremeno se čuju pucnji, a sa suprotne strane odgovarali su kratki rafali »šaraca«. Iz daljine dopirale su potmule eksplozije avionskih bombi. Po Debeloj Ravni artiljeriske granate pljuštale su kao kiša. Dim se dizao visoko, obeležavajući mesto naših jedinica. Nismo smeli da oklevamo, svaki sekund je bio dragocen.

Prešli smo reku Hrčavku i počeli da se penjemo uz Debelu Ravan. Oko puta su rupe od avionskih bombi, ispunjene vodom, polomljeno granje i drveće. Staza kojom se penjemo puna je strmine, kamenita i teško prohodna. Ne krećemo se tako brzo kao do Hrčavke. Zamor, glad i nagla uzbrdica usporili su nam hod. Postepeno gubimo snagu, ali tutnjava je svakim časom sve bliža. Nemamo vremena ni za najmanji predah.

Iznenada pojavi se avion i prelete iznad nas. Leteo je nisko, tako nisko da nam se činilo da drveće dodiruje. Ali, uskoro se naglo podiže i izgubi iza brda. Napravio je još jedan krug a zatim se udaljio prema Tjentištu. Bilo nam je jasno

da je kolonu uočio. Povećali smo otstojanje. Odmah zatim pojavio se roj »Štuka«. Kolona se zaustavila. Svi smo zauzeli najpogodnije zaklone. »Štuke« su kratko vreme nadletale u krugu, a zatim uz urlanje sirena pikirale na nas i bacale bombe. Zemlja je podrhtavala od silnih eksplozija. Učinilo mi se kao da sam odbačen uvis za nekoliko santimetara. Dim nas je prekrio, a parčad avionskih bombi, zemlje i kamenja letela su iznad naših glava. Kada se dim razišao, pogledao sam oko sebe. Jedna bomba pogodila je hrast pored same staze i na mestu ubila dva druga. Njihova tela su bila sasvim izmrcvarena i raznesena. Nismo mogli da ustanovimo koji je deo tela od kog poginulog druga. Prikupili smo ih ... Malo dalje od njih ležao je sav u krvi, smrtno ranjen, treći drug. Krv je šiktala iz njegovog unakaženog vrata; bila mu je i potiljna kost razbijena, jedva je disao. Naprezao se da nam nešto kaže. Isprekidano je izustio: »Drugovi ... živela ... pobeda ... pozdravite mi ...« Reči su ostale nedovršene. Ostala je tajna koga da pozdravimo. I tu, iznad razbijenog hrasta, na malom poljančetu, obraslom gustom travom ostavili smo tri naša poginula druga. Niko od nas nije znao njihova imena. Bili su se usput priključili našoj koloni. Pokrili smo ih lišćem i planinskim cvećem. Polazeći, pozdravili smo njihova tela. To su bili poslednji gubici pešaka ranjenika koji su pošli sa Pivske Planine. Kolona je ubrzala pokret. Naišao je i drugi talas »Štuka«, ali nas nije uočio. Olistala stabla štitila su nas od očiju neprijatelja.

Peli smo se i primicali kraju ove teške staze. Dan je počeo da se smiruje. Ispod vrha Debele Ravni sreo nas je kurir Sedme divizije. To nam je bila prva veza od Dragoš-Sedla do Debele Ravni. Bili smo radosni, ali za kratko. Vest o ranjavanju druga Tita, koju nam je kurir preneo, sve ranjenike je ozbiljno zabrinula. Glad, umor, gubici i sve teškoće, koje smo do tada imali zaboravili smo pri pomisli na ranjavanje druga Tita.

U svim bojevima i na svakom mestu drug Tito je bdio i vodio neizmernu brigu o ranjenim i bolesnim drugovima. Njegova briga za njih prenosila se i na ostale rukovodioce i borce naše vojske. Bezbrojne je primere dao Oslobodilački rat kako

su borci ginuli noseći ranjenog druga. Ginuli su radije pored njih ali ih nisu ostavljali.

Kasno u noć, 600 ranjenika Centralne bolnice stiglo je Sedmu diviziju na Lučkim Kolibama. Drugovi Banijci su nas lepo dočekali. Pripremili su nam za večeru konjsko meso a i za odmor se pobrinuli. Rasporedili su nas po kolibama i oko njih. Da li je bio jači umor, glad ili san, to nismo znali. Pojedini nisu uspeli večeru da sačekaju. Zaspali su čim su seli da se odmore.

Na Lučkim Kolibama sačekao nas je drug Gojko Nikoliš. Obavestili smo ga o usputnim gubicima, kao i o tome da još nije stigla drugarica Senka sa oko 30 drugova.

U toku noći na Lučke Kolibe je stigao i dr Voja Đukanović. On je obavestio komandanta Sedme divizije da je od 1.050 pešaka — ranjenika ovde stiglo oko 900 drugova. To znači da je od druge grupe koja je za nama pregazila Sutjesku prešlo oko 300 drugova. Dr Đukanović je bio zadužen da se brine o evakuaciji prve i druge grupe ranjenika koji su pošli preko Vučeva za Sedmom divizijom. On je primao i sva naređenja koja su se odnosila i na nas.

U toku dana izvršili smo pripreme da bi noću 11/12 juna prošli između Ljubinog Groba i Košute gde su ovih dana vođene krvave borbe. Brinuli smo i šta je sa drugaricom Senkom. Sećamo se uloge koju je ona imala — komesar i bolničarka. Neprekidno na začelju, ona je vodila brigu da neko od drugova ne zaostane. Svi su je žalili. Oni koje je ona tokom marša previjala pričaju da je ispod Dragoš-Sedla iz svoje torbe izvadila i poslednji komad veša, pocepala ga da bi ranjenog druga previla.

U toku tog razgovora stigla nas je i Senka. Ali, ne sa svih 30 drugova. Bili su to strašni momenti, pričala je Senka, kada su nas Nemci iznenada napali. Posle prelaska Sutjeske, na vrhu brda — rafal »šarca«, zatim povici, i trka po šumi. Nas deset uspeli smo da izbegnemo kuršume, a 20 drugova palo je Nemcima u ruke.

U toku noći 11/12 juna prošli smo pokraj Košute i rano u zoru stigli blizu Mrčin-Koliba. Ovaj put smo prešli sa Banij-

cima i Dalmatincima. Oni su bili naše neposredno obezbeđenje. Prethodnog dana, a i u toku noći napustili su nas mnogi ranjenici. Odlazili su u svoje jedinice ili bolnice tih jedinica. Zato smo odmah, u svanuće, drugarica Senka i ja predložili drugu Gojku Nikolišu da naše ranjenike pošaljemo u bolnice njihovih jedinica. Predlog smo obrazložili željom ranjenika da pođu u svoje jedinice, a osim toga mi nismo imali ni uslova za njihovo lečenje i ishranu.

Sanitetski otsek Vrhovnog štaba održao je povodom toga sastanak na kome je prihvaćen naš predlog i drugovi su bili upućeni u bolnice njihovih jedinica, koje su se ovog dana nalazile u blizini Mrčin-Koliba.

Tako je posle marša od preko 76 km na dan 12 juna rasformirana prva grupa pešaka-ranjenika Centralne bolnice koji su 6 juna pošli sa Pivske Planine.

Ostali smo ovde, Senka i ja, komandant i komesar i uskoro se priključili svojoj Četvrtoj proleterskoj brigadi.

Radomir BURIĆ

OD POTPEĆI DO RATAJA

Boravak u Potpeću iskoristili smo za sređivanje bataljona, koji se, teško osakaćen od pjegavca u Grušću, sada dvostruko povećao dolaskom 86 drugova i drugarica iz bolnice. Već skoro mjesec dana u štabu sam potpuno sam, a i komande četa ne stoje mnogo bolje. Puške i mitraljeze koje smo vukli na konjima, jer ih je bilo dvaput više nego boraca, dobili su opet ljudi u ruke da na ovim surovim planinama nastave borbe protiv neprijatelja.[1]

[1] U znak zahvalnosti i priznanja naveo bih ime svakog pojedinog, ali nisam zapisao sve, a pamćenje je izdalo. Zapisao sam samo komandni kadar bataljona koji smo tih dana ponovo formirali.

Štab bataljona: komandant — Rade Milojević (Umetići, Kostajnica), zamjenik komandanta — Ilija Bogojević (Dodoši, Petrinja), komesar — Slavko Borojević (Knezovljani, Kostajnica), zamjenik komesara — Zora Zebić (Beravci, Slav. Brod), operativni oficir — Gligo Bunčić (Dodoši, Petrinja), intendant — Miro Brkljačić (Kostajnica).

1 četa: komandir — Stojan Bunčić (Veliki Šušnjar, Glina), zamjenik komandira — Petar Poljak (Crkveni Bok, Sunja), komesar — Pero Todorović (Brestik, Glina), zamjenik komesara — Đuro Mrkalj (Dodoši, Petrinja); — vodnik 1 voda — Antun Fuček, delegat 1 voda — Dragan Macakanja, vodnik 2 voda — Joco Ivanić (Dodoši, Petrinja), delegat 2 voda — nepopunjeno.

2 četa: komandir — Stojan Peškir (Moštanica, Petrinja), zamjenik komandira — Stevo Bunčić (Veliki Šušnjar, Glina), komesar — Pero

Bataljon je oživeo, ali još uvijek bio daleko od onog kakav je bio na Raduši i Prenju. Trebalo bi odmora i dosta hrane da se ljudi oporave od tifusa i umora, a mi nismo imali ni jedno ni drugo.

Od Pljevalja su nas napadale jake italijanske snage s kojima smo već nekoliko dana u sukobu.

Pred noć je brigada izbila na cestu Pljevlja — Žabljak i preko Kraljeve Gore krenula prema Tari. Put nije bio loš, ali je bio dug i za bolesne drugove težak. Na cesti iza sela Glibaća ležao je čovjek u bjelini. To je bio naš desetar Ćorković, koga smo prije par dana bili poslali u bolnicu. Na njemu nije bilo odijela, ostale su mu samo košulja i gaće. Netko ga je svukao, ili se jadni tifusar sam skinuo. Pao je i umro. Kako je bio težak taj prizor.

Kod Đurđevića Tare stoji prebijen, neobično visok i ukusno građen most. Prešli smo preko partizanskim rukama napravljenog mosta i nastavili put prema Žabljaku. Išli smo kanjonom kroz koji protiče bistra i brza Tara. Pogled je dopirao daleko, na jednoj strani prema Sandžaku, na drugoj prema Crnoj Gori. Divni pejsaži, samo im se nema tko diviti. Tifusar proklinje svaki kamen, svaki uspon, jer ga staje života. Nitko ne govori o prirodi, koju smo uvijek tako voljeli. Umjesto toga stalno padaju pitanja: da li u Crnoj Gori ima hrane?

Još dok smo bili u pokretu stiže nam vijest da je engleska vlada priznala naš Vrhovni štab i našu vojsku i da se kod Žabljaka padobranima spustila delegacija od četiri Engleza i jednog Amerikanca. Odmah nam je bilo lakše, brže smo krenuli naprijed. Pero Poljak, zamjenik komandira Prve čete, kaže: »E, samo kad sam to dočekao, pa sada što bilo sa mnom«.

Kraj Žabljaka, malenog, gotovo potpuno spaljenog gradića, prošli smo bez zadržavanja. Tu nedaleko je Crno Jezero,

---

Čelap (Dragotina, Glina), zamjenik komesara — Dragan Tarbuk; — vodnik 1 voda — Stojan Miljević, delegat 1 voda — Branko Mrkalj (Dodoši, Petrinja), vodnik 2 voda — Veljko Mareta, delegat 2 voda — Božo Bjelić.

Prateći vod: vodnik — Stevo Priljeva, delegat — Mirko Kalanja.

Radni vod: pomoćnik intendanta — Mirko Bjelanović (Luščani, Glina), šef kuhinje — Bogdan Baltić (Selište, Glina).

uokvireno zelenim livadama, crnogoričnim šumama i Durmitorom. Durmitor se popeo visoko u nebo i straši svojom silinom. Prosto ne vjerujemo da se može preko njega. Ali krenuli smo baš preko Durmitora, punog vojske i izbjeglog naroda koji se sklonio od neprijateljskih aviona.

Nad Žabljakom sija sunce, a nad Durmitorom se odjednom prolomilo nebo, za čas kišu pretvorilo u snijeg i hladnoću. Ova surovost planine dotukla je mnoge bolesne i iznemogle drugove. Mali Čizmek umro je kraj jednog bora. Oko trideset drugova i drugarica iz bataljona ostali su umirući kraj puteljka. Ovo je prvi veliki gubitak u pokretu. Teško nas je to zabrinulo.

Najzad smo stigli na Sušičko Jezero. Čuli smo da se tu, takođe, nalazi Vrhovni štab. Dok sjedimo ispod drveća, kiša neprekidno pada i moči sve do kostiju.

Bataljon je dobio naređenje da krene u sastav Treće divizije da na položajima iznad Dobrog Dola pomogne zatvaranje pravca od Šavnika. Otuda su nadirale jake njemačke snage.

U Nedajnu smo našli vodiča i krenuli za Dobri Do. Ogranulo sunce, na visoravnima Durmitora pasu razvezani konji. Idemo sa posebnim osjećanjem slobode na ovoj visokoj planini. Vodič nam objašnjava da se približavamo strmom prijevoju zvanom Crveno Ždrijelo. Valjda nas je htio upozoriti, jer čim smo bacili pogled u pravcu Ždrijela spazismo grupu četnika na čuki kraj prijevoja. Razvismo čelo bataljona, postavismo minobacače, a četnici, kad su to vidjeli, pobjegoše. Crveno Ždrijelo smo prešli mirno. Na daljem putu pratile su nas noć i kiša. Idući kroz mrak, kišu i nepoznato, imao sam osjećaj strašne osamljenosti. Da li itko zna gdje se sada nalazimo?

U Dobrom Dolu našli smo Drugi bataljon Treće sandžačke brigade. Prepuštaju nam polovicu koliba i nekako se smještamo. Pokisli smo i gladni. Sandžaklije nas upoznaju sa situacijom na ovom sektoru i položajima koje treba držati.

Čete su na položajima između čuka Štila i Lojanika, na visini od nekih 2.000 metara. Iako je već početak juna, vrijeme

je vrlo promjenljivo. Čas kiša, strašan pljusak i grmljavina, čas tuča i snijeg, pa opet zubato sunce.

Dobri Do nije selo. To su katuni u kojima seljaci sa Jezera ljeti stanuju, čuvaju stoku, sire mlijeko i spremaju smok za zimu. Ljudi su pristupačni i od pomoći, ali previše se sleglo vojske u njihovih dvadesetak koliba. Previše je naših zahtjeva za njihovu ne veliku imovinu. Svaki dan dobijamo po par ovaca i janjaca. Daju nam, jer i sami vide da moramo nešto jesti, ali svaku izdvojenu ovcu prati tužan pogled domaćina. Nikad nisam znao da je pečena janjetina tako slatka. Kruha nismo imali.

U večernjim časovima, grijući se kraj ognjišta, sa seljacima pričamo o našoj borbi, o krajevima iz kojih smo došli. Ljudi su dosta suzdržljivi, dok žene otvorenije učestvuju u razgovoru, iznose što im se sviđa i što im se ne sviđa, strahuju šta će biti s njima ako dođu Njemci. Jedna dosta otresita starica priča o partizanima koji su 1941 godine prolazili ovuda i o drugu Moši Pijadu koji je tada bio kod nje.

Prvih dana nije bilo borbe. Patrole odlaze u pravcu Ranisave i Gabele da izvide položaje i kretanje neprijatelja.

Između visova Ranisave i Ivice Njemci nadiru prema našim položajima. Teški mitraljez Prve čete stjerao ih je u jarak Gabelu. Morali smo štedjeti svaki metak da ne bismo sasvim ostali bez municije. Uskoro su napadnuti i položaji Druge čete, na našem desnom krilu. Nakon kraće borbe, četa je posjela novi položaj i nastavila borbu.

Nadiranje svoje pješadije neprijatelj je potpomagao jakom artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Naročito je bio tučen prostor između Prve i Druge čete, jer su primjetili da tuda odlaze i dolaze kuriri i štab bataljona. Pred podne borba se utišala i mi smo to iskoristili za dopremu ručka na položaje. Drug Vule doneo nam je ručak. Neprijatelj je to osmotrio i po nama osuo artiljerisku vatru. Vule je ranjen i ne može se maknuti. Trčim do njega. Gledam: dvije velike rane, jedna na nozi a druga na ruci. Tješim ga, kažem mu da ga nećemo ostaviti.

— Vidim ja da od mene nema ništa, druže komesaru.

Krvavim rukama savija moju glavu i ljubi me. Naš dobri Vule.

— Nije mi žao umrijeti, ali mi je žao vas ostaviti. Pozdravi moju djecu.

To je bila smrtonosna rana i on je zauvjek ostao na Durmitoru. Nije dočekao da vidi svoju djecu.

U toku borbe stiže kurir iz štaba brigade sa naređenjem da hitno krenemo za Nedajno u sastav brigade, jer slijedi prelaz Pive. Trebalo bi da krenemo odmah, ali ne možemo napustiti položaje dok nam ne stigne smjena. Ranjene i bolesne drugove i komoru odmah šaljemo za Nedajno, a mi i dalje ostajemo na položajima. Borba se nastavlja. Naši mitraljezi i minobacači usporavaju nadiranje neprijatelja prisiljavajući ga da mijenja pravce napada i da traži zaklone. Desno i lijevo od nas bore se Sandžaklije i Crnogorci.

U sam mrak stiže nam smjena. Smjenio nas je jedan bataljon Pete crnogorske brigade. Stigao je odnekud sa položaja i sada će, opet, provesti cijelu noć na položajima i nastaviti borbu. Saznajemo da naše jedinice vode oštre borbe kod Gackog, na Sinjajevini, na Pivi, u Zelengori.

*

Rastajemo se sa Dobrim Dolom. Zašto se zove »dobri«? U mirnim vremenima možda je tu, ipak, lijepo provesti ljeto.

Vrijeme je mirno, noć vidna. Opet preko Crvenog Ždrijela, preko čuka i zaravni. Kad smo stigli u Nedajno, već se bilo dobro rasvanulo. Tu nas je sačekao intendant Miro sa radnim vodom. Ostale jedinice brigade već su otišle. Sve je oko nas nekako tužno i pusto. Pojeli smo po parče hladne ovčetine ili kozetine, vrag bi ga znao šta je bilo, odmorili se dva sata i krenuli dalje.

Dan je sunčan i topao, ali nas začudo avioni ne ometaju. Svuda okolo goli kamen. Nigdje šume ni izvora. Ustajala, crna voda u koritima ispod krovova koliba, koliko-toliko gasila je žeđ. Nigdje se ne sretosmo sa drugim jedinicama. Sve nam je to čudno i zloslutno.

Predvečer smo stigli u Rudine iznad Pive. Sačekao nas je načelnik štaba brigade, Bakarić. Saopćio nam je da je situacija vrlo teška i kritična. Da nismo stigli još za par sati, ne bi nas mogao više čekati. Treba ostaviti sve teško oružje, komoru, spaliti štapsku arhivu i krenuti što hitnije preko Pive, jer, ako ne požurimo, može biti prekasno. Prenerazili smo se. Boraveći u Dobrom Dolu, nismo ni znali kakve je već razmere dobila neprijateljska ofanziva.

Zakopavamo dva teška mitraljeza, jedan veliki i jedan mali minobacač, palimo arhivu, koja je prilično vjerno govorila o našem putu i borbama od Banije do Durmitora. Ne mogu se ipak sa svime rastati i u torbici ostavljam svoj dnevnik, notese u kojima su bilješke sa sastanaka, kartu Jugoslavije i istoriju SKPb. Ako budem ranjen, to ću valjda uspjeti uništiti da ne padne neprijatelju u ruke.

Šta ćemo sa ranjenim i bolesnim drugovima koji ne mogu ići? Moraju ostati tu sa bolnicom. Kako im to saopćiti, šta će reći? Dok misli lete kroz glavu tražeći rješenja, dolazi nekoliko bolesnih drugova i mole da ostanu.

Bacamo se na klanje ovaca koje smo dotjerali iz Dobrog Dola. U prljave torbe svaki borac stavlja po komad mesa. Iz komora dijeli se po šaka brašna. I, kreći.

U gužvi ranjenika i bolesnika iz drugih jedinica ostadoše i naša dva ranjena druga, jedna drugarica i nekoliko bolesnih. Ostade dvadeset konja koji su nam nosili ranjenike, oružje i komoru.

Kanjon Pive je strašan. Mrak, strmina, ljudi padaju, kotrljaju se kao lopte i psuju. Spotičemo se o ranjenike i bolesnike koji su zakrčili usku stazu i čekaju na prebacivanje. Jedva stigosmo na uski mostić i pređosmo Pivu. Tek što smo je prešli, naiđoše avioni i prosuše bombe. Mi nismo imali žrtava, ali mrtvi kraj rijeke govore da je jučerašnji prelaz bio krvav i težak.

Gotovo cijeli dan trajalo je pentranje uz kanjon. Na izlazu iz kanjona dočekao nas je štab divizije s kojim su bili drugovi Nazor, Ribar i nekoliko male djece. Kako će oni sve ovo izdržati?

Od komandanta divizije Pavla Jakšića dobili smo zadatak da preko Vučeva pratimo bolnicu u kojoj je bilo oko 600 ljudi, rekonvalescenata koji su uspjeli prijeći Pivu.

Strašno je putovati s bolnicom. Idu polako, najednom sjednu i za tren oka nalože vatre. Kad zastanu, prosto ih je nemoguće pokrenuti. Idemo od jednog do drugog, govorimo im da je neprijatelj blizu, da nas svaki čas može napasti; molimo, kumimo, ali sve to ne vrijedi. Tifusari mirno sjede i griju se oko vatara. Najzad, grdimo, svakog pojedinog dižemo i nekako se krene. Nakon par stotina metara opet ista slika. Rasvanulo se, a mi smo prešli svega nekoliko kilometara.

Na Suvoj Gori stiže kurir iz štaba divizije sa naređenjem da napustimo pratnju bolnice i usiljenim maršem krenemo u sastav brigade pred Sutjesku. Zajedno sa doktorima saopćavamo situaciju bolesnicima. Mnogi su shvatili težinu događaja i krenuli s nama, dok su neki ostali mirno ležeći. Mnogi od onih koji su krenuli nisu izdržali i ostali su kraj staza umirući.

*

Pred Sutjeskom smo. Stigli smo brigadu, od koje smo bili, čini nam se, već tako dugo odvojeni. Baš tada, u najtežem trenutku, komesar brigade Uroš Krunić razboleo se od pjegavog tifusa.

Na Sutjesci bjesni ogorčena bitka. U neravnomjernoj borbi sa neprijateljskom pješadijom, artiljerijom i avijacijom proleteri krče put. Uspjeli su, ponosni drugovi naši.

Tamna noć, umorna kolona, zabranjen svaki šapat. Usjeklim stijenama teče plaha i hladna Sutjeska. Noćas samo ona ne zna za strah. Čovjek čovjeka drži za remen, a najslabiji se drže konjima za repove. Hladni valovi dopiru do prsa, uporno udaraju o noge. Kao da su se i ovi valovi zaverili protiv nas i hoće da ih ne prijeđemo. Na najslabijim mjestima je, na momente, pucao lanac povezanih života i Sutjeska je naše drage odnosila u Drinu.

Pregazili smo je. Neki drugovi me pitaju hoćemo li sada u selo da se osušimo. Još uvijek mnogi ne znaju da je ovdje samo planina i borba i da nigdje u blizini nema sela.

Opet strahoviti uspon. Na malom proplanku, obasjanom jutarnjim suncem, mi smo zaspali kao zaklani. Nitko nam nije to dozvolio, nitko nam nije to rekao. Probudila nas je strahovita vatra iz »šaraca« sa lijeve strane. Brzo skočismo, povismo udesno i naprijed. Opet spuštanje, zapravo kotrljanje. Nitko ne pokazuje kuda treba ići. Staza je već dobro utrta od jedinica koje su prošle ispred nas i ne može se zabasati. Razbacani sanduci od municije, pokoji ostavljeni mitraljez ili puška, zaklani i oderani konji, mrtvi drugovi. Sve je to obilježavalo put. Tek sada smo u potpunosti shvatili ozbiljnost našeg položaja i žestinu neprijateljske ofanzive.

Potok Hrčavku nije bilo teško prijeći. Opet penjanje. Borba se vodi na sve strane. Našu kolonu neprijatelj je primjetio sa drugog brda i otvorio artiljerisku i minobacačku vatru. Vučemo se kao prebijeni. Sto, dvjesta koraka i zastoj. Neprijateljske granate tuku po koloni, ali to ne smeta da se iz torbice izvadi komadić svježeg mesa, potraži biljka što miriše na bijeli luk i pojede u slast.

Stalno usponi. Svakom je već došlo do guše. Svijest se bori sa tijelom koje traži odmora. Mara Erakova, natečenih nogu, ne može više da se makne. Sjedi i umire.

— Druže komesaru, ja zbilja više ne mogu — kaže mi mitraljezac Nikola sjedeći na panju.

— Hajde još malo, ne daj se, biće nam drago kad sve ovo preživimo.

Poslušao me i krenuo naprijed. Na mrtvom konju kraj srušene jele sjedi čovjek i reže meso. Kad bi ljudi iz Dobrog Dola znali kako su nas spasli svojim ovcama!

*

Konačno smo dospjeli na Lučke Kolibe i zastali u velikoj bukovoj šumi. Odličan zaklon od napada iz zraka, ali neprijatelj zna gdje možemo biti i neprekidno tuče iz aviona. Padaju svežnjevi malih bombi, kače se o grane, eksplodiraju i smanjuju naše već prepolovljeno brojno stanje. Vrhovni štab je u blizini. Saznajemo da je drug Tito juče ranjen. Ni njega nije moglo mimoići.

Noć bi trebalo iskoristiti za spravljanje večere, ali mesa više nema u našim torbama. Zahvaljujući kuvaru Mirku, koji nije napustio svoj kazančić, mi smo ipak uspjeli napraviti večeru od tople vode sa par šaka brašna koje smo još pronašli po torbicama.

Pred svitaj dana krenuli smo dalje. Čim smo izašli iz šume, dočekala nas je paklena vatra. Šuma nas je sada zaklonila. Teren je sve ugodniji, nema kanjona, nema jakih uspona, nema zaostajanja.

Na Mrčin Kolibama prespavali smo noć i svaki je dobio po komadić konjetine. To je zadnja zaliha koju je još imao štab brigade. Održan je sastanak članova Partije iz cijele brigade (12 VI 1943), samo sa jednom tačkom dnevnog reda: »Sadašnja situacija«. Komandant brigade Nina Maraković je održao govor. Zahtjevao je da se držimo, da uložimo krajnje napore da bismo savladali neprijateljsku ofanzivu, koja se evo bliži kraju. Očinski nam je govorio Nina, nikada to nećemo zaboraviti.

Divne su jelove šume Zelengore, pune izvora i potočića. Svaki čas pijemo vodu da bismo utolili glad. Na čelu kolone ide Nina i tiho zviždi: »Padaj silo i nepravdo . . . «. Kako to ohrabrujuće odzvanja kroz zelengorske jelike.

U Rataju je puno vojske. Čovjek na čovjeku pred prelazom ceste Kalinovik — Foča. Čelo našeg bataljona i Nina stižu do ratajske kule. Baš u taj tren naiđoše avioni. Pikiraju, bacaju bombe, mitraljiraju. Jedni odlaze, drugi dolaze i tako sve do noći. Nikada nisu tako strašno tukli. Na cesti Krajišnici vode borbu sa neprijateljskim tenkovima i pješadijom.

Odoše avioni. Čuje se tužno jecanje. Ninini borci nose svog dragog komandanta. On im više ništa ne govori. Izgledao je blago kao da je na momenat zaspao. Kroz brigadu prostruji vijest: »poginuo je Nina«. Nasta plač. — Tko će nas sada voditi?

Na cesti su Krajišnici uništili neke tenkove i oslobodili prelaz. Prolazi Vrhovni štab. Uskoro iza njega krećemo i mi na

cestu, u Miljevinu. Sutradan smo opet doživjeli strašno bombardovanje u kome smo izgubili mnogo drugova i drugarica.

U šumi iznad Miljevine sastali smo se sa Osmom i Šesnaestom brigadom naše divizije. Zajedno smo, poslije, prelazili prugu kod Prače.

Završila se neprijateljska ofanziva. Bataljon je izgubio dvije trećine svoga sastava.

Dr Slavko BOROJEVIĆ

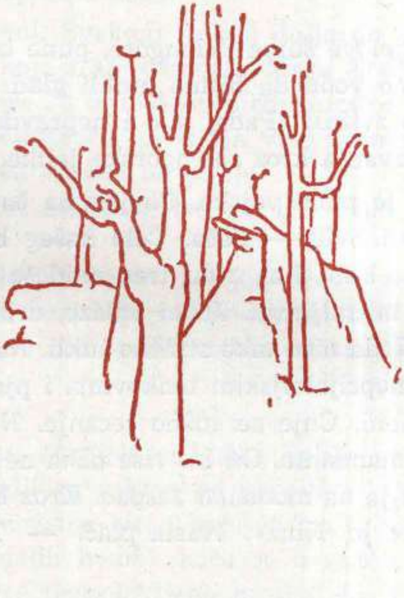

ODLOMCI IZ DNEVNIKA KOMESARA ČETE[1]

21 maj 1943

Poneki pucanj razbije tišinu ove prolećne noći. Borba je prestala.

Sedim u malenoj kolibi i uz svetlost sveće prelistavam stranice dnevnika starog dobrog druga. Na njegovim iskrzanim listovima i u grozničavoj brzini zapisanim redovima tražim selo Čelebić.

Pre nešto više od godinu dana bili smo u ovom istom selu. Bilo je to u zimu 1942 godine kada se sedište Vrhovnog štaba nalazilo u Foči. Za nama su došli Nemci i Italijani, a kasnije i četnici. Ostavili su tragove. Još štrči porušena kasarna. Na njenim zidinama nazire se izgrebena crvena petokraka i nekoliko zamazanih i izbledelih parola. Neko mi je ispričao da nedaleko odavde, u selu Kunovu, živi Suljo Trako, čovek oko čije se kuće isplela čitava legenda. Kada su četnici upali u selo, popalili sve kuće i započeli klanje, sve ono što je nekim čudom ostalo u životu pobeglo je k njemu u kuću. Sa dve puške, nekoliko stotina metaka, on je sa još nekim čovekom dugo pružao otpor četnicima. Kažu da je Suljo uspeo da spase nekoliko ranjenih žena i dece.

---

[1] Iz dnevnika političkog komesara 2 čete Beogradskog (Šestog) bataljona Prve proleterske brigade.

Za tri dana stigli smo od Šahovića preko Maoča do Čelebića.

Neprijateljske snage nadiru iz Sandžaka, Crne Gore i Foče.

Idući ubrzanim maršem, osećao sam težak umor i radovao se očekivanom predahu u Čelebiću. Ali neprijatelj je i ovde stigao.

Izbili smo na Čelebićku visoravan i zastali na prostoru između nedovršene crkve i porušene kasarne. Pred nama su šume četinara, raštrkane kuće i Nemci. Pogled mi se zaustavlja na gomili vojnika u zelenim uniformama. Vešto se prebacuju, uzimaju zaklone i pucaju. Čujem vrisak preplašenog deteta i snažan krik ranjene žene. . .

Drugovi iz Majevičke brigade preduzimaju sve mere da zaustave nadiranje neprijatelja. Stigli smo u poslednjem trenutku. Izgleda da su im zarobljene brigadna bolnica i komora. Komandant naše brigade[2] brzo izdaje bataljonima naređenja. Naš je zadatak da preko malog proplanka izbijemo na brežuljak na kome su se učvrstili Nemci.

Krećemo u streljačkom stroju — trčimo.

Zasipaju nas bacačkim minama i mitraljeskim rafalima. Redovi nam se proređuju. Nametnuli smo neprijatelju borbu prsa u prsa. Nije dugo izdržao. Otpor je slabio. Pred nama više nisu bili borbeni redovi. Zelene uniforme su iščezavale pred nama. Napredovali smo preskačući nemačke leševe — bilo ih je petnaest.

Zarobili smo dva vojnika i delove komore.

Po završenoj borbi posmatram zarobljene Nemce.

Žića[3] stupi u razgovor sa njima, služeći se nemačkim i našim rečima.

— Fašisti, reče im on prilazeći.

— Niks fašista, mi komunista, socijalista.

— Pazi, majku mu! Komunisti — a ratuju protiv nas! — odvrati on ironično. A, recite, prijatelji, koja je to jedinica i šta vi nameravate?

---

[2] Danilo Lekić.

[3] Živko-Žića Trninić, komandir 1 čete Beogradskog bataljona, rođen 1923 u Šapcu, poginuo nesrećnim slučajem 1951.

— Četvrta planinska brigada. Nameravaju da nas unište, prevodi nam njihove reči Žića.

— Vama se neće ispuniti ta želja. Pa vi ste komunisti!

— Neće! — odgovoriše oni kratko.

— A dobijate li pisma iz Nemačke? — Šta pišu vaši? Kako je tamo?

— Pa . . . Dobro!

— Hoćete li da stupite u partizane?

Oni se pogledaše, slegoše ramenima i rekoše:

— Mi volimo Nemačku.

* * *

Stoku koju su Nemci bili poveli vratili smo sopstvenicima.

— Ovo vama ostavljam, reče jedna sredovečna žena, odvajajući jedno belo tele od ostale stoke.

— Hvala ti, snašo, ali nama nije potrebno — imamo mi hrane, imamo svoje sledovanje, odgovori Barać[4].

— Radite s njim šta znate! Ja sam tako odlučila. Hoću da vam se zahvalim. Šta bi bilo da su nam Švabe pojele obe krave i junicu?

— Teraj ti tele kući! Nama nije potrebna zahvalnost.

— Sve ja to znam, ali ipak, neka vam ostane.

— Šta ste zaokupili tu ženu? Ostavite je na miru. Ako nam poklanja tele, zašto da ga ne uzmemo? — umeša se intendant Rakić.[5] To je njena lična svojina i ona ima pravo da njome raspolaže po svojoj volji. I, okrenuvši se njoj, reče:

— Idi ti, snašo kući, a s naše strane velika ti hvala na poklonu.

Žena nas još jednom pogleda, prikupi ostalu stoku i pođe kući.

---

[4] Ivica Barać, Dalmatinac, komesar 1 čete u Beogradskom bataljonu. Izgubio se po izlasku iz Pete ofanzive.

[5] Jezdimir Rakić, rođen u Grabovcu, radio u Beogradu.

25 maj

Zavajit. Danju i noću vodimo borbe. Neprijatelj je nadmoćniji. Za poslednja četiri dana triput nas je primorao na povlačenje. Trčali smo po kamenjaru, napredovali, povlačili se, ponovo osvajali prvobitne položaje i ponovo otstupali. Nemci su jurišali na nas, padali košeni našim rafalima, ali se nisu zaustavljali. Morali smo napuštati položaje.

U jednoj udoljici opkolili smo grupu neprijateljskih vojnika. Četrnaestogodišnji Meho[6] je hrabro istrčavao ispred nas i bacao bombe na Nemce. Dvaput nam je zastajao dah. Učinilo nam se da je poginuo. Ali on se vešto bacao na zemlju i, ustavši, mahao nam rukom. Zrna su ga samo okrznula.

Sećam se i danas kako je krišom, pre pet meseci, došao u našu četu i molio da ga primimo.

— Hoću sa vama, ponavljao je molećivo i uporno.

— Mlad si ti još za ovo.

— Dajte mi samo malu pušku, onu talijansku.

— Deca nam nisu potrebna, odvraćali smo ga.

Snuždio se, ali nije ustuknuo. Pokušao je poslednji put:

— Verujte, drugovi, da ću vam biti od koristi!

— Bićeš nam na teretu!

— Obećavam da ću biti ravan svakom proleteru.

Meho je ispunio svoje obećanje. Postao je hrabar dečak, miljenik svih. Oslobodio se, pa je čak počeo da se pravi pomalo i važan, naročito otkada je primljen u SKOJ.

* * *

Na Crnom Vrhu (k. 1320) 11 km severozapadno od Čelebića, prikovani smo punih tridesetšest časova za zemlju. Pužući pokušavamo da oteramo Nemce. Privlačimo se u svitanje dana. Podrhtavam. Zbog toga sebe prekoravam. Zašto me hvata jeza? Razumljivo je to bilo jula i avgusta 1941. A sada? Strah! Čini mi se da čujem dah Nemaca, osećam njihovo prisustvo. Ra-

---

[6] Meho Cerovac, rođen 1929 u Mrkotiću kod Teslića. Poginuo 26 maja 1944 kod Mliništa.

zdvaja nas mali šumski proplanak, samo pedeset metara ničije zemlje. Bezbroj metaka, ispaljenih iz mašinki, zabada se oko nas. Saša[7] je zadnji put podigao glavu. Ništa nije rekao. Ustuknuli smo.

Drugog dana su, prema našem streljačkom stroju, krenuli Nemci. Posmatramo njihove šlemove, naziremo likove. Hvatamo ih na nišan cevi. Neka nam se približe još samo malo. Oni zaista idu. Verovatno misle da smo otišli. Povlačimo oroze. Štekću i naši mitraljezi. Pojedini nemački vojnici trče prema nama, a drugi pucaju ili beže. Gledamo hrabre kako umiru. Bombe, bacači.

Milutin Tanasijević[8] se privlači do mrtvog neprijateljskog oficira. Hoće da mu skine revolver i lepu kožnu torbicu. Dopuzao je do cilja. Zaboravio na opasnost. Otkopčava kaiš na torbici, uzima revolver. Uspravio se da baci pogled na neprijateljske zaklone. Ugledasmo njegove široke opružene ruke i skladno telo koje izgubi snagu i postade beživotno.

Boža Krezić[9] i Dragojlo Mirčetić[10] pođoše drugom opruženom Nemcu. Isti cilj, isti ishod.

Branislav Janjić[11] ih je štitio puškomitraljezom. Reši se da pođe sa svojim pomoćnikom Lukom[12] i izvuče Milutina. Oko njih pršte zrna. Legli su iza jedne oborene bukve. Luka je pomolio glavu. Sruši se na Janjića. Pri umiranju grčevito je stezao pušku. Prst mu je na obaraču. Odjeknu pucanj. Zrno prolete kraj Janjićeve slepoočnice . . .

* * *

Naše jedinice se i dalje povlače iz Crne Gore i Sandžaka. Neprijatelj nam nameće frontalne borbe na širokom prostoru,

---

[7] Stanislav-Saša (prezimena se ne sećam), rodom iz sela Skele kod Obrenovca.

[8] Milutin Tanasijević, komandir 3 čete, rođen u Baćevcu 1922. Radio u Beogradu.

[9] Boža Krezić, desetar, rođen u Ostružnici 1921.

[10] Dragojlo Mirčetić, rođen 1912 u Carini kod Pecke, radio u Skeli kod Obrenovca.

[11] Branislav Janjić, rođen 1923 u Grabovcu.

[12] Luka, zvali smo ga Mali, jer tek ako je imao šesnaest godina; rodom je iz Bosne.

a mi ih moramo prihvatiti, jer su u pitanju ranjenici. Centralna bolnica je stalno u pokretu. Ranjenika ima više nego ikada.

Zbog čestih bombardovanja i neprekidnih borbi hrana skoro i ne stiže do nas.

* * *

26 maj

Stiglo je naređenje: komora danas prelazi Taru. Mi smo na položajima. Štitimo jedinice koje prelaze reku.

Počela je kiša. Sitne kapi, nalik na izmaglicu, natopile su nam odela i prodrle do kostiju. Pokušali smo da se zaklonimo ćebadima, ali su ubrzo i ona bila sasvim mokra. Šatorskih krila nemamo dovoljno; svega dva u celoj četi.

U daljini, iza našeg položaja nazire se duga kolona partizana. Bez pravilnog otstojanja, tesno pribijeni jedni uz druge, koračaju borci. Po umornom, laganom koraku poznaje se da dolaze iz daleka. Vidi se da su iscrpeni. Između njihovih redova, tu i tamo, klati se poneko kljuse. Ljudi ih zaobilaze polako.

Bilo nas je 55 kad smo prešli Drinu. Toliko nas je bilo i kad smo na Krčinom Brdu jurišali na Talijane. Sada nas je 48 u dva voda i četiri desetine.

Vodnik Radoje Prvulović[13] se, sa temperaturom od 38 stepeni, dršćući, kretao sa nama. Voli da se lepo oblači. Evo i sada, bolestan, iscrpen, nije dozvolio sebi da se zapusti. Na njemu je uniforma talijanskog oficira, a preko nje vrlo lepa pelerina. Opasač mu je iste boje kao i uniforma. Na glavi zelena šajkača sa izvezenom crvenom petokrakom i srpom i čekićem od žute svile. Gledam ga kako ide od borca do borca, savetujući ga kako da zauzme bolji zaklon. Stigao je i do mene. Osmehnuo mi se.

— Svi hoće napred, traže pokret, proboj, šapnu mi on.

— Ali neko mora i ovde da ostane.

— Ma, rekao sam im ja to. Znaju to i sami. Pa ipak, ljudi, znaš kako je. Nego, manimo sad to. Stalno sanjam Železnik. Vidim lepo majku, razgovaram s njom. Smeši mi se

---

[13] Radoje Prvulović, rođen 1923 u Železniku.

i nudi mleka, belog hleba, pilećeg mesa, a ja iako bolestan, ipak uzimam, sve iz njene ruke; jedem, gutam halapljivo.

— Pa, sigurno misliš stalno na sve to, zato i sanjaš.

— Iskreno govoreći, često me obuzimaju takve misli. A devojku nisam sanjao ni jednom od kako sam u ratu.

Prilazimo Jeri Frančiću.[14] Dalmatinac. Vrlo je slabo odeven. Šinjela nema, ogrnuo se nekim tankim ćebetom.

— Bilo bi lipo poć u Dalmaciju. Da ti je vidit samo more i okupat se u njemu, onda bi bolje razumio našu tugu. I Kazanov[15] je Dalmatinac. On je iz Jelse sa Hvara. Reka mi je danas da će posle rata pozvat sve drugove iz čete na odmor u svoje misto. Bit će tamo lipo.

* * *

Politički delegat, Milan Tomić-Čare,[16] priča mi o svojoj porodici. Voli Beograd i Čukaricu.

— Doživeti oslobođenje Beograda — to je moj veliki san.

Bacivši pogled na svoje noge, Čare dodade nekako žalosno: — Noge su mi otekle, iskočili plikovi. Baš bih voleo da zarobim neke cipele. — Odmahnuvši nekako rezignirano rukom, on po drugiput poče da priča o Beogradu i Čukarici.

Čistio sam pušku kada mi je prišla Derviša Hodžić[17] iz Livna. Postala je primerna skojevka i dobra bolničarka. Krajem 1942 izvukla je ranjenog Tomu Kojičića[18] iz okršaja i previla ga.

Prilično je oslabila.

Pogledom nepomično uprtim u dolinu, zamišljeno reče:

— Ako ostanem živa, deci ću najradije pričati o našoj borbi. Znaš ... uvek sam želela da postanem učiteljica ...

---

[14] Jere Frančić, omladinac iz Konjevrata — Šibenik. Poginuo kod Zvornika 5 jula 1943.

[15] Kazanov (imena se ne sećam), rođen u Jelsi — Hvar 1921. Poginuo na Gostilju kod Turbeta februara 1944.

[16] Milan Tomić-Čare, rođen na Čukarici 1919.

[17] Derviša Hodžić iz Livna, rođena je 1925. Poginula na Mliništu maja 1944.

[18] Toma Kojičić, rođen 1922 u Paštrovićima (Crna Gora). Poginuo krajem 1942.

Nisam imala mogućnosti. A sada, posle svega ovoga, ako ostanem živa, čini mi se da bih sasvim dobro znala kakva znanja mališanima treba predati . . .

Bataljon miruje. Marko Vasić[19] razgovara sa šesnaestogodišnjim Ljubom Rabrenovićem.[20]

Ljubo je s nama od pre nepun mesec dana. Nedavno je završio malu maturu. U SKOJ je bio primljen još u selu. Kritikovao je pre neki dan svoga desetara što je zaboravio da ga povuče sa straže, te je morao na stražarskom mestu ostati čitavu noć.

Još priča o tome.

* * *

Kolona Nemaca privukla se neopaženo našim položajima. Bili su kamuflirani tek olistalim zelenim granjem. Išli su vešto od zaklona do zaklona. Jedna njihova grupa iznenadila nas je sa leve strane. Uspeli su da potisnu našu isturenu desetinu. Našli smo snage da im pružimo jak otpor i da ih vratimo na prvobitne položaje. U borbi nam je poginulo nekoliko drugova. Među njima bio je i Miljuš Krajišnik. A baš je juče rekao da zrno u njega neće baš nikako. Ranjen je i vodnik Živorad Mišić.[21] On nema još ni dvadeset godina. Mladićki osmeh, koji tako spontano izbija na njegovom licu, pretvara se često u hladnu masku vojničke strogosti. To Mišić prisiljava sebe na ozbiljnost u želji da očuva autoritet starešine.

Ovoga puta, međutim, nestalo je svake želje za savlađivanjem. Smeškao se neprestano onim širokim toplim osmehom. Krv je lagano, bez zastanka, tekla kroz prvi zavoj i natapala nogavicu zelenih pantalona. Imao je veliku ranu na butini desne noge. Još na položaju pošlo je za rukom bolničarki

---

[19] Marko Vasić, desetar, rođen u Beogradu 1921; krojački radnik, poginuo 5 jula 1943 kod Zvornika.

[20] Ljuba Rabrenović, rođen 1927 u s. Ujniće kod Bijelog Polja, poginuo na Sremskom frontu 1945.

[21] Živorad Mišić, rođen 1923 u Draževcu.

Đuki[22] da mu previje ranu. Ubrzo joj je priskočila u pomoć Lepa[23] i prenele su ga do kolibe. I dalje je krvario. Tek što je bio ponovio bridžpantalone i bluzu oficirskog kroja od talijanske pelerine, a zrna su ih već iskrzala.

— Ne žalim pantalone, ali bih ipak želeo da ih očuvam. Nemojte ih rasecati!

— Ranjenike ne pitamo za savet — odvrati mu oštro Đuka.

— Brže me previjaj! Iako sam ranjen, pri svesti sam. Mogu da te potsetim na tvoju ratnu veštinu iz Jošavke kad si ono četniku rekla: »Druže, budi svestan i predaj se!«

Posle završenog previjanja, Đuka se vajkala Lepi kako je još diraju zbog njenog noćnog dežurstva.

Videći da ranjenik još leži kod položaja, Brana[24] im doviknu:

— Šta čekate? Što ne nosite ranjenike?

Lepa i Đuka su se nadale da će naići još neko da im pomogne, ali kako se niko nije pojavljivao, one uzeše Mišića i krenuše.

— Teži si od kamena! — prostenja Lepa.

— Pustite me! — mogu ja i sam ići.

— Gle, gle, misli da smo mi slabići — reće Đuka i ubrza korak.

Tek što su odmakli sa tog mesta, jedna mina se zari sa treskom na desetak metara odatle i raspršta u bezbroj parčića.

— Treba da častite Branu i mene što ste ostali u životu — reče im Mišić.

— Čekaj, more, da danemo dušom — odgovori uzbuđeno Lepa, i okrećući se ka mestu, sa koga su pošle, dodade:

— Zaista smo mogle poginuti na pet metara iza položaja. Šta li bi rekli drugovi u posmrtnom govoru? Sigurno: »Poginule su u blizini položaja, previjajući ranjenog druga«. A bilo

[22] Đuka Đoković-Romano, rođena u Goraždu.

[23] Leposava Marković, rođena 1926 u Žabljaku.

[24] Branislav Barjaktarević, zamenik komandanta bataljona.

bi mnogo lepše kad bi rekli: »Poginule su u zanosu juriša«. Volela bih da tako poginem, ako već moram.

Ubrzo su pronašle konje i uputile Mišića u brigadni sanitet.

* * *

29 maj
Gornje Kruševo

Noćas smo prešli Taru a danas Pivu. Dolazeći ovamo prošli smo kroz Šćepan-Polje. U Gornjem Kruševu smo. Svakog dana saznajem sve više detalja od drugova iz bataljona o borbama s one strane reke. Jedna je patrola išla sa Milanom Munjasom[25] u izviđanje. Kretali su se bosi da ih ne bi otkrili. Idući jednom udoljicom, dočepali su se šumarka i uspeli da zađu neprijatelju skoro iza leđa. Videli su oko tridesetak nemačkih vojnika kako primaju hranu sa kazana. Zasuli su ih vatrom iz mašinki. Nemci su bili iznenađeni. Nisu očekivali da će partizani usred bela dana naići s te strane. Posle ovog prepada patrola se povukla. Munjas i Ćirić[26] ostali su u životu. Treći član patrole, Žikica Stefanović,[27] poginuo je pri povlačenju.

* * *

Sinoćna borba na Ilijinoj Glavi ostaće mi u večnom sećanju. To je bilo poslednje uporište sa koga smo štitili prelaz preko reke Tare. Naš bataljon bio je u zaštitnici. Kada su naišle jake neprijateljske snage i prisilile nas na povlačenje, kretali smo se sporo prema Ilijinoj Glavi. Štab brigade je već bio predvideo takvu mogućnost pa je na tom mestu ostavio Treći kragujevački bataljon, čija je dužnost bila da zajedno sa nama brani taj položaj. Odmorni i dobro naoružani, Nemci su sve brže nadirali. Imali smo utisak da je i šuma krenula u

[25] Milan Munjas, vodnik, rođen 1923 na Ubu; poginuo kao komandir čete decembra 1943 kod Šujice. Proglašen je narodnim herojem.

[26] Milorad Ćirić, rođen 1921 u Železniku. Umro posle rata od zadobijenih rana.

[27] Žikica Stefanović, rođen 1925 u Barajevu; radio u Beogradu

poteru za nama. Stigli smo do vrha brda, zauzeli položaj i pružili im otpor. Nemcima je pošlo za rukom da zauzmu jedan deo brda i odatle tuku na naš ionako oslabljeni streljački stroj. Ponovo smo počeli da se povlačimo. Izmešali smo se sa drugovima iz Kragujevačkog bataljona. Išli smo u neredu, ne znajući šta da činimo, kad je komesar Kragujevačkog bataljona Mirko Jovanović,[28] držeći pušku u desnoj ruci, okrenut Nemcima koji su već počeli da izbijaju na napuštenu Ilijinu Glavu, viknuo:

— Drugovi, mi ih moramo oterati! Ne smemo dovesti u pitanje prelazak naših jedinica preko reke. Juriš! Uraaa!

Nisam imao snage da se pomerim s mesta. Činilo mi se da ne mogu da koraknem ni napred ni natrag. Pa ipak, nekako sam podigao pušku. Naš i 3-ći bataljon okupljali su se oko komesara Mirka. Umor je nestao. Planule su puške. Odjeknule su eksplozije ručnih bombi.

Zaista, bilo bi teško da smo Nemcima prepustili Ilijinu Glavu, odakle bi nas lako nagnali u Taru.

* * *

31 maj

Spavamo na obroncima Maglića na proplanku, pod vedrim nebom. U vrtačama, kojih ovde ima puno, zadržalo se dosta snega. Komesar bataljona Vojkan[29] i njegov zamenik Šijan[30] pozvali su komesare četa i njihove zamenike na kratak dogovor.

— Borbeni moral je na visini. Pa, ipak, ne možemo biti zadovoljni — otpoče Vojkan svoje izlaganje. Suzbijajte malo organizovanije psihologiju gladi. Nastojte da ne popusti disciplina. Znamo da ne možete držati četne konferencije, ali zato mora biti vremena i mogućnosti za sastanak desetine i vodova. Situacija vam je poznata. U jeku je Peta neprijateljska ofan-

---

[28] Mirko Jovanović, rođen 1923 u Kragujevcu.

[29] Vojin Lukić, politički komesar Šestog (Beogradskog) bataljona. Rođen 1919 u Koceljevi kod Šapca.

[30] Dušan Šijan, zamenik komesara Šestog (Beogradskog) bataljona.

ziva, najjača od svih dosadašnjih. Svaka brigada i divizija ima svoj određeni zadatak. U našoj neposrednoj blizini nalazi se Vrhovni štab i drug Tito. Ne smemo se osramotiti. Drug Tito mnogo polaže na proletere...

Razgovor je završen za dvadesetak minuta. Razišli smo se po svojim četama. Razmišljao sam o svakoj reči izgovorenoj na sastanku. Bio sam pun prekora prema samom sebi. Trebalo bi, možda, sad probuditi drugove i reći im da se od nas očekuje da budemo još bolji nego što smo dosad bili, da moramo biti primer ostalima. Od svakog pojedinca zavisi ishod ove borbe. Pa ipak, žao mi je da im remetim san, oduzimam odmor. Tu odmah kraj mene leži Meho. Malo dalje, Derviša je zaspala sa zavojem na ruci. Janjić je prigrlio puškomitraljez. Brko[31] jednom rukom pridržava bombu.

Pešić[32] je budan i zajedno sa mnom posmatra borce. Plamenovi logorske vatre podrhtavaju na njihovim licima. Ima puno logorskih vatri. Večeras nismo na domaku neprijatelja. Sutra uzoru idemo dalje.

* * *

Kraj nas je prošao komesar brigade Plavi.[33] Po odelu i upalim obrazima vidi se da je oslabio.

— Da li je to Beogradski bataljon? — zapitao nas je.

— Druga četa Beogradskog — odgovorili smo mu.

— Žurim, drugovi, — reče Plavi i htede da produži ali, videvši po nama da smo radoznali, zastade i saopšti nam:

— Znate da je Druga proleterska pred nama. Smenićemo je. Najteže je sa bolnicom. Ima dosta ranjenika.

— Da li ćemo skoro probiti obruče?

— Lako je probiti obruče i izvući se. Važno je da ovde prođemo sa što manje gubitaka.

---

[31] Milovan Ninković-Brko, rođen u Obrenovcu.

[32] Dobrivoj Pešić, zamenik komesara čete, rođen u Pećanima kod Umke.

[33] Mijalko Todorović-Plavi.

Ćaskali smo još malo, a onda je i nas zahvatio san. Do ušiju je dopiralo veselo žuborenje potočića. Iz daljine se čula potmula grmljavina topova. Spavali smo leđima okrenuti logorskoj vatri.

* * *

2 jun

Približava se noć. Sedim na kamenu pod visokom jelom i u Suhoj kod Sutjeske razgovaram sam sa sobom. Hoću da pišem. Ruka mi podrhtava od uznemirenosti i gladi. Primećujem kako smo svi postali nekako tromi, nervozni.

Punih šest dana nismo dobili ni komadić hleba. Nemamo ni krompira ni mesa. Preksinoć sam prvi put jeo konjsko meso.

Jezdimir Simić[34] zaklao je Milojevog[35] konja. Poznavali smo »Belca«. Nismo ni slutili da će nas okrepiti. Čika Sava[36] se dugo nećkao, ali nije mogao odoleti, a da i sam ne pojede svoje sledovanje. Druga grupa našeg bataljona imala je prilike da dobije sledovanje mesa i od komandantovog konja. (Danilo Lekić je naredio da se prvo zakolje njegov konj. Dokazivao je da će baš to meso najbolje okrepiti borca.) Biće nam lakše. Skrob i meso su dobrodošli. Manje ćemo trčati na bukovo lišće, sremuž i puževe.

* * *

Kretali smo se kamenom stazom od Maglića do Suhe. Kolona je sporo napredovala. Ljudi već koračaju mehanički, kao automati. Događalo se često da poneko zastane iznuren. Ne može dalje. S vremena na vreme zaorio bi se glas komandanta bataljona: »Brže! Brže!«.

Na putu smo naišli na ešelon tifusara. Bili su već rekonvalescentni. Oči su im još uvek plamtele grozničavim sjajem.

---

[34] Jezdimir Simić, rođen 1920 u Ljigu, umro od teških rana 1944 u Italiji.

[35] Miloje Milojević, zamenik komandanta brigade.

[36] Sava Plješkonjić, rodom iz Belanovice.

Lica su bila bleda i upala. Ogrnuti dotrajalom ćebadi ili šatorskim krilima, ličili su na sablasti koje se kreću ovim bespućem bez određenog cilja.

Nastavili smo ubrzanim koracima. Odjednom smo kraj puta ugledali iznemoglog i napuštenog konja. Stajao je na nesigurnim nogama. Pogledavši malo bolje, primetio sam uz iscrpenog konja jednog isto tako slabašnog čoveka. Na jednoj nozi imao je iscepanu cokulu, druga je bila bosa i krvarila je. U drhtavoj ruci držao je nož. U njegovim očima punim očaja blistao je nekakav potmuli sjaj. Stresao sam se. Čovek je pokušavao da od još živog konja odvoji parče mesa, ali nije imao dovoljno snage za to. Ni konj je nije imao. Životinja se nije branila. Ugledavši nas, čovek se okrete nama. Kako sam baš u tom trenutku prolazio kraj njega, on mi pruži svoj tesak. Gledao sam ga pravo u oči. Ne znam šta je osećao. Video sam jedino da nije ustuknuo.

— Druže, otseci mi parče mesa, ako misliš da treba da živim. — Govorio je lagano, tiho, drhtavim glasom.

Neko je viknuo na njega. Bacio je nož, ušao u kolonu i nastavio put. Kasnije sam čuo da je umro.

* * *

3 jun

Kiša neprestano pada. Hladno je. Mokri smo, ozebli. Proklinjemo i vreme i ove planine. Noćas nam je Sutjeska odnela Nikolu Kosanovića[37]. Nađen je nešto niže kraj nekog sivog kamena.

Iz štaba bataljona dobili smo naređenje da kontrolišemo kanjon Sutjeske. Neprijatelj pokušava da izvrši proboj, da se sastane sa onima koji nadiru od Košura. Preko ničije zemlje išli su Nemci ka nama. Jednu trojku su uputili da se pomoću planinarskih sprava vere uz stenu da bi nam zašla s leve strane. Posmatrali smo i jedne i druge. Paljba. Palo je telo ispod vrha stene. Survao se i drugi Nemac. Ginuli su i oni

---

[37] Nikola Kosanović, rođen u Lici 1924, živeo u Slavoniji, stupio 1941 u Posavski partizanski odred.

kraj reke. Pokušavali su da izvuku ranjene i mrtve. To ih je koštalo novih žrtava.

Živa Borjanović[38] je, sa još dva druga, došao do mrtvih Nemaca. Noć. Po danu mu se činilo da su izdahnuli. Tražio je oružje, opremu, hranu. Pucanj revolvera. Živa je pao mrtav. Ranjeni Nemac nije imao snage da se izvuče, ali nam je ubio druga . . .

Saznao sam večeras da je Hristivoje Jovanović[39] pošao sa Radojem Prvulovićem da uhvati vezu sa nekim delovima druge dalmatinske brigade s one strane Sutjeske. Nedaleko odavde nabasao je na jednog Nemca.

Na pucanj pištolja, Prvulović, koji je bio udaljen od njega svega nekih desetak metara, potrčao je u pomoć. Bilo je kasno. Prvulović nam je po povratku uzbuđeno pričao da je Nemac, sav iskićen zelenim grančicama, brzo iščezao.

Danas smo opet dobili parče konjskog mesa. Za vreme jela imao sam utisak da su mi svi zubi oboleli. Kao da sam dobio skorbut. Jutros mi je u bataljonskom sanitetu izvađen jedan zub. Dr Julka Mešterović ga je dugo čupala kleštima dok ga najzad nije izvukla.

Steva Adamović[40] i Mladen Mitrović[41] su otišli daleko u izviđanje. Štab brigade je tražio da se uputi jedna mala grupa.

* * *

5 jun 1943

Sutjeska je puna leševa od jučerašnje borbe koja ni danas ne prestaje. Paljba se čuje sa svih strana.

Umotavši se u šinjel, legao sam predzoru na bukovu granu. Sklupčao sam se ne bih li sakupio malo toplote. Odjednom se začu glas komandira:

---

[38] Živa Borjanović, rođen u Zvečkoj kod Obrenovca, stupio u Posavski odred 1941.

[39] Hristivoje Jovanović, politički delegat, dođen 1923 u Orašcu kod Obrenovca.

[40] Steva Adamović, komandir 3 čete, rođen 1920 u Volaru kod Prijedora.

[41] Mladen Mitrić, bataljonski barjaktar, rođen 1922 u Janju kod Jajca, radio u Beogradu, poginuo avgusta 1943 kod Travnika.

— Zauzimajte položaj!

Grupa Nemaca pokušala je nov prodor dolinom Sutjeske. Zaustavili su ih delovi našeg bataljona.

Na uzvik komandira trgao sam se iz sna. Ščepao sam pušku i potrčao. Sve veća rulja Nemaca je nadirala. Rešili su da nas potisnu. Istom upornošću jure i na položaj Druge dalmatinske. Bombarduju iz aviona, pucaju iz minobacača i topova. Padaju mrtvi pred nama, ali ne otstupaju. Puškomitraljescu je nestalo municije. Dobili smo iz rezerve. Zaustavili smo ih. Otstupili su. Poginuo nam je Nikola Ružić[42].

— Ostaćemo na položaju kao ove stene, reče Nićiforović[43].

* * *

Iza našeg bataljona danonoćno prolaze čete, brigade, smenjujući se sa položaja i odlazeći na nove. Navikli smo da neprestano gledamo kolone tih ljudi u pokretu, iscrpenih ali srčanih, hrabrih. Naš komandir Nićiforović primetio je Nadu[44]. Ona je bila u našem bataljonu. Zastala je i pozdravila se. Od nje smo saznali da je u bolnici umrla od tifusa Erna Danon. Ranije je bila bolničarka u drugoj četi. Sećam se kako je znala da bez ičije pomoći izvuče ranjenika sa položaja. U časovima odmora učila je neke drugove da čitaju i pišu. Ostala je daleko od svog rodnog mesta. Poginuo je i Drago Vuković-Korčagin, posavski omladinac — puškomitraljezac. Poslednji put smo ga videli u Foči. Nalazio se u Pratećoj četi Vrhovnog štaba. Dugo nam je pričao o drugovima Titu, Marku, Moši, Loli i drugima.

* * *

7 jun 1943

Izgleda da je prostor kod Lučkih Koliba kojim gospodarimo veoma mali. Obruči se sve više stežu. Nalazimo se na visokim planinama. Iz Suhe smo krenuli juče i preko Tjentišta,

---

[42] Nikola Ružić, politički delegat, rođen 1921 u Beogradu, radnik.

[43] Milovan Nićiforović, komandir 2-ge čete, rođen 1922 u Železniku, poginuo u selu Lun na pruzi Višegrad — Sarajevo drugom polovinom juna 1943.

[44] Nada Marković, zamenik komesara čete, rođena u Beogradu.

planinskih venaca i jaruga, stigli ovamo. Put koji smo prevalili nije baš tako dug. Nama se učinilo ipak da do sada nije bilo dužeg.

Prelazili smo Sutjesku. Neki su išli preko brvna, dok su drugi gazili reku. Matica ove brze planinske reke snažno nas je zanosila. Voda nam je dopirala do kukova. Da li je kogod nastradao? Još ne znam. Znam samo da je konjovodac radnog voda Frane ispustio konja i slomio treću Milančetovu[45] violinu. Nju je Milanče nosio kroz sve borbe od Ključa do Sutjeske.

Njegovu violinu nismo čuli od 12 maja, od doline Lima.

Video sam Milančeta kad je zaplakao. Žića ga je zagrlio i obećao:

— Zarobićemo ti novu, bolju! Zarobićemo ceo orkestar u nekom velikom gradu. Kad ti ja nađem violinu, takve neće biti ni u jednog Ciganina od Triglava do Vardara!

Zastajkivali smo vrlo često. Prestizali smo manje kolone. Nama su se pridruživali drugovi iz drugih jedinica. Po nama su kosili mitraljeski rafali. Tukli su nas sa Košura. Dan je sunčan. Avioni prosipaju bombe. Drveće gubi svoj izgled. Štrče iskidane grane. Ispresecana je kolona bataljona. Stigli smo do Hrčavke. Hteli bismo zastanak. Danilo Lekić-Španac naređuje Brani:

— Uzmi komandu bataljona, prikupi to što imaš ljudi, i ubrzano iziđi na plato Lučke Kolibe — Vrbničke Kolibe. Može se desiti da Nemci stignu pre . . .

Približavali smo se Lučkim Kolibama. Svakim korakom isticala je naša snaga. Izgledalo je da zaista ne možemo više ni koraka dalje.

Zastao nam je omladinac Aleksandar Joksimović.

— Pustite me da ovde umrem. Ne mogu dalje.

— Malo, druže, još samo malo, hrabrio ga je Velja[46].

— Ne, ne mogu.

— Druže, budi svestan — umeša se i Đuka. Pa ti si primljen u Partiju.

---

[45] Milan Stanković, politički delegat, rođen 1923 u Meljaku kod Beograda.

[46] Veljko Miladinović, zamenik komesara čete, rođen 1921 u Jasenovcu. Student.

— Ostavi me na miru i idi.

Video sam kasnije kako je stigao sa Vasićem bauljajući.

* * *

Komandant bataljona Milan Šarac[47] išao je stalno uz nas. Ustupio je svog konja jednom ranjeniku. Kasnije smo toga ranjenika priključili brigadnom sanitetu, a konja dali iznemoglom Jezdimiru Simiću.

U jednom momentu kod Krekova Šarac je zaostao. Video sam ga kad je seo na jedan kamen i propustio kraj sebe čitav bataljon. Kao da je hteo da ohrabri svakog borca, da svakom ponešto kaže. Kada je trebalo da ustane, nije mogao. Iscrpenost ga je savladala. Naišao je Simić na konju. Videći komandanta u takvom stanju, ponudio mu je konja. Šarac se kolebao. Na kraju je ipak morao da ga uzjaše. Uputio se čelu kolone. Kada je sustigao drugu četu, opet su oko nas zatreštale bombe, bacačke i topovske mine. Videli smo kako je jedna eksplodirala u neposrednoj blizini Šarca. Pritrčali smo mu. Ni reči, ni pogleda, samo još poneki samrtnički trzaj.

Tako se rastao od nas.

— Poginuo je komandant našeg bataljona — pronelo se tiho kroz kolonu.

Sahranili smo ga kraj puta, u rejonu Krekova, ispod jedne jele. Grob mu je plitak. Nismo imali »krampova«, a tle je kamenito.

Pogledao sam Vojkana. Nije mogao više ništa da kaže. Nije mogao ni glavu da podigne. Suze su mu potekle niz lice. Bio sam potresen. Šarac me je voleo kao rođenog brata. Od mene je bio stariji samo godinu dana. Često mi je pričao o svojoj majci, bratu i sestri. Imao je tople crne oči.

* * *

9 jun

Sunce već zalazi za vrhove gorostasnih planina iznad Vrbnice.

---

47 Milan Šarac, komandant Beogradskog bataljona, rođen 1921 u jednom selu kod Rogatice.

Borci su bosi. Vojin Savčić[48] je oderao kožu sa nekog konja i njome obavio bose noge. Nikoli Bojinoviću[49] prokrvarila je noga.

Na položaju podrhtavamo od zime, ali vatre ne smemo ložiti. Kad predzoru budemo smenjeni sa položaja, smestićemo se u šumi po grupicama i peći svaki po parče konjskog mesa koje ćemo dobiti kao sledovanje.

Opet se svuda oko nas vode borbe. Imamo utisak kao da nam se za leđima puca. Prostor na kome smo opkoljeni mali je. Privikli smo se već na to i ništa nam nije neobično. Svesni smo da smo neuništivi. Više nas ne plaše neprijateljski obruči. Sami želimo da krenemo, da se probijamo. Tišinu prekidaju pucnji iz mitraljeza i eksplozije bacačkih mina i avionskih bombi.

Kamenje oko nas lomi se.

Prepucavamo se sa neprijateljem. Naš streljački stroj je u kamenjaru iznad sela Vrbnice, na desnoj obali Vrbničke Reke. Oslanjamo se na delove Druge proleterske.

* * *

Sedimo kraj vatri koje plamsaju. Sutra krećemo. Obavešteni smo da su rasformirane sve prateće čete i da su zakopana sva teška oruđa. Bacači, brdski topovi, teški mitraljezi više neće biti sa nama. Rasformiran je i divizion sa artiljerijom. Sve je zakopano, skriveno.

»Ljudi su najskuplje oružje i njih moramo sačuvati« — kažu da je izdato takvo naređenje.

U našem bataljonu ostaje samo 12 puškomitraljeza, pet mašinki, 120 bombi i 140 pušaka. Svaki borac ima nešto više od trideset metaka.

Poklani su skoro svi konji. Više ni jednog nećemo voditi sobom. Mnogi su poginuli ili se u putu survali. Kraj konja koji je nosio sanitetski materijal, poginuo je i drug zvani Doktor.

Rasformiran je radni vod. Bacili smo u jarugu kazane koje smo tako dugo vukli sobom. Naređeno nam je da raste-

[48] Vojin Savčić, politički delegat, rođen 1921 u Kusači kod Sokolca.

[49] Nikola Bojinović, politički delegat, rođen 1922 u Tesliću.

retimo rance. Iz njih se skoro nije imalo šta izbaciti. Bili su ionako prazni. Naređeno nam je da spalimo i svoje dnevnike, beleške, knjige, da ne bi pale u ruke neprijatelju. Ove mere preduzete su da bi proboj bio lakši. Već smo se dugo pripremali za to.

* * *

Dnevnik mi je bio u kožnoj torbici. Izvadio sam ga i duboko sam se zamislio. Trebalo ga je spaliti. Imao sam osećanje kao da mi je naređeno da otsečem deo svoga tela. Da ga predam plamenu? Ali tu, na njegovim stranicama, nečitko su zapisani svi moji snovi, moje nade, sve radosti koje sam doživeo u ovim teškim danima. Ova neugledna sveščica sa iskrzanim ivicama, izgužvana, umrljana mastilom, kapima kiše odavno je moj nerazdvojni drug.

Jednostavno, po prvi put neću izvršiti naređenje.

Svi znaju da imam dnevnik. I oči svih uprte su u mene. Kao da čekaju na moj znak pa da se i oni odluče na taj korak. Morao sam to spretno izvesti. Uzeo sam svesku sa partiskih sastanaka. I nije mi je bilo mnogo žao. Sadržala je puno podataka. Pa ipak, bolje nju nego dnevnik. Bacio sam to u vatru. Borci nisu zagledali listove. Bili su ubeđeni da je to dnevnik. Onda su svi koji su ma šta imali, pribeleške i druge hartije, bacili u plamen.

* * *

10 jun

. . . Bataljon se kreće kroz mračnu noć. Na tamnom nebu nikakve svetlosti. Koračamo u koloni po jedan. Ne vidimo se. Samo čujemo bat koraka.

Nema komore. Nema konja, svi su poklani. Možda je poneki ostao polumrtav kraj napuštene logorske vatre, gledajući tužno za ljudima koji su se udaljavali.

Desno i levo od naše kolone vrebao je neprijatelj, predosećajući da smo mi tu negde i besomučno tukao mitraljezima.

Sa nama su i ostali bataljoni naše brigade i divizije. Čujemo da su tu i neki drugovi iz Vrhovnog štaba.

Odmičući korak po korak, posrćući, pipajući put po mraku, stigli smo do jedne udoljice. Svitalo je.

— Tu su Nemci. Dalje se ne može.

Zastali smo. Moramo izvršiti pregrupisavanje snaga i sačekati naređenje štaba. Posedali smo kraj borovih i bukovih stabala, oslonivši se jedni na druge. Neki su motrili na neprijatelja.

Iz kratkog polusna trgao me je tihi ali otsečni glas komandanta brigade Danila Lekića-Španca. Oko njega i komandanta bataljona bili su okupljeni skoro svi borci. Razgovaralo se o izlasku iz obruča.

— Drugovi, svuda oko nas je neprijatelj. Moramo ga razbiti. Krenućemo svi napred, na juriš. Iza nas su brigade i bolnica.

Bila je to davno očekivana vest. Toliko smo mislili na ovaj trenutak da nam je komandantovo saopštenje bilo skoro obično.

U istom trenutku primetili su nas nemački vojnici i otvorili vatru na nas. Komandantov glas je nadjačao paljbu. Razvili smo se levo i desno u dugi streljački stroj. Morali smo da pobedimo. To nije bio običan stroj. Ogromna masa boraca je koračala, trčala.

— Juriš, drugovi, juriš!

Zapraštale su bombe, zaštektali mitraljezi.

Svuda oko nas vrelo je kao u paklu. Nisam ni bio svestan kako sam se našao kraj nemačkih bunkera. Bio sam zahvaćen opštim zanosom, ponesen jurišem. Video sam pred sobom nemačke vojnike kako iznenađeni iskaču iz svojih bunkera, beže i padaju košeni našim rafalima. Primetio sam levo od sebe mitraljesca Mitra Kovača[50]. Uleteo je u bunker. Bacio je svoj mitraljez, ščepao neprijateljski i počeo njime mahnito da tuče levo i desno. Začuli su se krici, a zatim zaglušna pucnjava. Mladi Mitar pao je mrtav, ali od njegove ruke palo je i dosta Nemaca.

Malo dalje čuo se glas Branka Hrnjaka[51].

---

[50] Mitar Kovač, rođen u Ostružnici 1923.

[51] Branko Hrnjak, borac, rođen u Lici 1920, živeo u Slavoniji, stupio u Posavski odred avgusta 1941.

— Ostavite me! Idite napred!

Izdahnuo je posle nekoliko trenutaka.

Levo do nas neki drugovi naišli su na grupu Nemaca koji su se spremali da krenu u akciju. Padali su i ljudi i konji, a oni koji su slučajno izbegli naša smrtonosna zrna, bežali su u paničnom strahu.

Nestalo je umora, malaksalosti, gladi.

Nemci su bežali.

Obruč je probijen.

Poginulo je i dosta naših. Među njima i Žikica Stefanović[52], Miodrag Jovanović[53] i drugi.

Kolonom se u toku borbe pronela vest da je Vrhovni komandant ranjen.

Odmaramo se u jednoj šumici i razgledamo zarobljenu nemačku zastavu.

* * *

12 jun

Danas smo kod Miljevine prešli drum Kalinovik — Foča.

Izgleda da smo izišli iz poslednjeg neprijateljskog obruča.

Vodili smo borbu celog jučerašnjeg dana. Naročito je bilo teško noćas na uporištu kod Rataj Kule. Na tom mestu bile su zbijene ogromne neprijateljske snage. Jurišali smo triput. U jednom trenutku učinilo nam se da Nemci vrše protivnapad i da nemamo mnogo izgleda na proboj. Povlačiti se nismo imali kuda. Bila bi to smrt. Opet u planine, u obruče, opet glad, žeđ, bombardovanja.

Već nam je poginula hrabra bolničarka Ljubica Živković[54]. U zaseoku Zagorice poginuo je politički delegat Bora Jovanović[55].

---

[52] Živko Stefanović, puškomitraljezac, rođen 1925 u Barajevu, radio u jednoj trgovinskoj radnji u Beogradu.

[53] Miodrag Jovanović, borac, mlad, rođen u nekom selu u okolini Beograda, bio bolestan od tuberkuloze.

[54] Ljubica Živković, pre Pete ofanzive referent bataljonskog saniteta, rodom iz Crne Gore.

[55] Bora Jovanović, politički delegat, rođen 1921 u Mratincima — Srem.

I još mnogi drugi ne nalaze se više u redovima naših bataljona i brigade.

Stanje je kritično. Ali naše jedinice pridolaze sve više i više i raspoređuju se levo i desno od nas.

Drum se mora preći po svaku cenu!

— Da, mora! čulo se kao eho zapovesti.

Napred su pošli bombaši: Žića, Sveta, Janjić, Dinčić, Jere, Frane, Paško i drugi. Zapraštale su bombe, sinule rakete.

Jauci su se razlegali na sve strane. Naši su se izmešali sa neprijateljem. Noć je postajala vedrija, vidnija. Primetili smo uskoro na našu veliku radost da nam Nemci okreću leđa. Popustili su pod pritiskom proletera rešenih na sve. Pucali smo i dalje za njima, a oni su bežali i u bekstvu padali košeni našim zrnima. Zarobili smo sedam vojnika. Bili su mladi, dobro uhranjeni, a iznad svega drski.

— Banditi komunisti! viknuo je jedan od njih sa puno prezira. Žića ga je ošamario.

* * *

Priča se da je zarobljeno mnogo municije, stotine bicikla, pušaka i nešto hrane... Nemci su uspeli da zapale jedan svoj magacin.

— Drugovi, nisam vam još rekao da je onda kad smo mi pošli na juriš bilo upravo naređeno povlačenje, priča nam komandir Nićiforović.

I svi ostali bataljoni izvršili su uspešno svoje zadatke. U isto vreme kada i mi, Treća krajiška brigada je levo do nas vršila snažne juriše. Odjeci jakih borbi dopirali su i s desne strane.

Reku koja teče kroz Miljevinu prelazili smo tek u zoru. Prešavši most, zapalili smo ga benzinom.

Milosav BOJIČ

OMLADINCI NA BALINOVCU

Nepuna dva dana smo u blizini Lučkih Koliba. Već tri dana imamo samo po parče poluživе konjetine. Ne daju avioni da se ispeče. Svi iscrpeni i umorni. Sve više se malaksava. Ovakve napore je teško izdržati. Mučno je gledati kako se guta krvava konjetina. Neki borci omekšavaju je na kamenu udarcima kundaka. Prazan želudac mijenja izraz mladih ljudi. Iskočile kosti. Upali obrazi izgledaju puniji jedino kad je u ustima komadić konjetine. Oči sijevaju, pitaju: da li se može dobiti koji komadić više? Treba održati bar nešto snage. Najmlađima i bolesnima daje se malo dodatka. Nekoliko najiscrpenijih dobija specijalni dodatak — po pola porcije zgrušane krvi. Odlaze na obližnji potočić i kuvaju to u jaruzi, na bezdimnoj vatri od suvih grančica.

Svaki zalogaj potsjeća na Putka, Dorata i druge naše vjerne pomagače. Oni su nam kroz sve borbe nosili teško oružje, bolesne i ranjene drugove. Mitraljesci su najviše žalili Putka i zato je on ostao s nama sve do danas. Putko bi na zastanku uvijek legao s tovarom i odmarao se. Sam bi se digao kad bismo krenuli. Kad god su mitraljesci imali šećera, čuvali su za njega, da ga nagrade.

Grupice obilaze oko logora. Pero[1] se sagnuo i nešto traži. Mate[2] mu prilazi.

— Šta tražiš, Pero?

— Biram korjenje. Veoma je dobro. Ovdje ga nema mnogo. Prošle godine, kad smo prelazili Zelengoru, nalazili smo ga više. Uzmi, probaj!

Proba Mate tek izvađeni korijen koji je Pero očistio. S nepovjerenjem ga grickao. A onda slatko dovršava ostatak. Pridružuje se Peri.

— Je li to ta srijemuša? — pita Ćiro[3].

— Jeste. Ima je dosta u ovoj udoljici. A ovo je neka druga kiselica; ukusna je — objašnjava Blažo[4], saginjući se da ubere nekoliko listova.

— Nije ovo loše; samo koliko vremena treba da se čovjek napase?

— E, kad bi bilo malo hljeba, ovo bi mogla da bude salata...

— Nikad nijesam toliko cijenio i želio komadić hljeba kao ovih dana.

— U Trećoj ofanzivi živjeli smo slično, samo nijesmo jeli konjetinu. Kad smo se spustili do Jelašca kod Kalinovika, poslije dugo vremena dobili smo po parče hljeba. Bilo je to slađe nego ikakvi kolači. Neko ga je pojeo u dva zalogaja, a neko grickao i sladio...

Maca[5] i Ante[6] nose po malo srijemuše i jedu vraćajući se u logor.

— Držimo se nekako, ali što jest, jest — svi smo dosta oslabili i izgladnjeli. Jedeš ovu travu, pa nikako sit.

---

[1] Pero Kujundžić, đak iz Foče. Borac.

[2] Mate Bošković, ribar iz Bačine, Makarska. Komandir čete. Poginuo 1943 u Livanjskom Polju kao komandant bataljona u Devetoj dalmatinskoj diviziji.

[3] Ćiro Sikavica, trgovački pomoćnik iz Baške Vode, Makarska. Vodnik.

[4] Blažo Hadživuković, đak iz Foče. Politički delegat voda. Poginuo 14. VI 1943 na D. Budnju. Miljevina.

[5] Marija Jagodić Maca, radnica iz Kragujevca. Zamjenik političkog komesara čete.

[6] Ante Tuka, đak iz Rajlovca. Politički delegat voda. Poginuo 30. IV 1944 na Lisini kod Mrkonjić Grada kao zamjenik političkog komesara iste čete.

— Otuda drijemež i nesvjestica...

— Gledaj samo Jovču[7] i Boru[8] kako su izmršavili. Skoro kao kosturi ... Jedva se kreću.

Prosto izbjegavamo da to sebi priznamo, a tako je.

Nekako je lakše što svi jednako gladujemo. Neki to bolje podnose, a neki kao da su otupjeli od iscrpenosti. Ali nosi ih duh čete. Još smo bodri iako ima klonulih. Maloprije dijelimo one dodatke krvi i konjetine kao čokoladu i šećer poslije zauzimanja gradova. Kad bi se moglo nešto učiniti za ovu djecu, za najmlađe...

Jedini je izlaz da što prije iziđemo iz ove pustinje. Susreti sa seljacima i ognjištima ulivaju povjerenje i osvježavaju duh, pa lakše izdržiš i glad i napore borbe...

Glavna tema je hrana. Sjećanja na gradove, sela, priredbe, seljanke sa zavježljajima hrane ili s kotaricama voća... Teška je borba, ali nema napora koje ne bismo izdržali da smo siti. Ponekad se javi pomisao hoćemo li izdržati i koliko će nas izdržati. Odbaciš te misli brže nego što su izronile. Pa ipak misliš. Stariji drugovi prošli su mnoge teškoće, borili se i gladovali, mučili se po zatvorima, čeličili se... I ovi mladići i djevojke imali su teških dana i odricali se mnogo čega. Nadahnjuju ih primjeri, ali snagu i duh treba kaliti duže nego čelik.

Nekoliko drugova bilježi datume i poneki detalj iz ovih dana. Niko ne razmišlja da li će to ostati i izići s nama iz svih ovih ofanziva. Današnje zabilješke su najkraće, iako bi se imalo dosta reći. Milan[9] i Ante spore se oko datuma. Zar je to važno da li je danas 8. ili 9, ili bilo koji drugi? Ipak su se složili da je 9. jun 1943 godine.

Milan pokazuje Anti svoje zabilješke.

— Prošle godine, ovog datuma, prošli smo kroz Čemerno na maršu za Gat.

---

[7] Jovče Đurić, čobanin iz okoline Prnjavora. Borac. Poginuo na Sremskom frontu.

[8] Boro Visocki, đak iz Foče. Borac. Poginuo 25. VI 1943 kod Vlasenice.

[9] Milan Babić, đak iz Foče. Borac. Poginuo 10. VI 1943 na Balinovcu.

— A prije mjesec dana bili smo na lijevoj obali Lima... Trebalo je da zauzmemo Bijelo Polje i pređemo Lim. A onda se sručila ova ofanziva.

Stvari se ponovo pregledaju. Traži se šta je nepotrebno, da se odbaci. Ostala nam je samo municija, bombe i prvi zavoji. Municiju prebrojavamo i dodajemo onima koji je manje imaju. Teška srca rastajemo se od mitraljeza. Zakopavamo ih. U bataljonu ostaje samo jedna teška »Breda«.

Po parče žilavog konjskog mesa stavljamo u torbice ili u džepove. Polazimo.

Kolona bataljona kreće se s velikim otstojanjem. Koristimo ivice šume. Gdje je golet, razmak povećavamo. Avioni stalno nadlijeću kao grabljivice. Izgleda da ih je više nego ranijih dana. Mitraljiraju i bombarduju. Puškomitraljesci ih tuku i koliko-toliko ometaju im precizno gađanje. Kasnije to činimo sve rjeđe zbog štednje municije. Ne zastajemo. Ubrzani marš. Nemamo mnogo gubitaka; samo nekoliko ranjenih.

Nijemci su pred nama. Ostali bataljoni naše brigade napadaju visove lijevo od nas. Mi ne učestvujemo u ovoj borbi. Čuju se samo bombe, rafali i avioni u niskom lijetu. Juriš za jurišem. Fašisti otstupaju na nove položaje.

Bliži se veče. Naređenje je da krenemo naprijed, za neprijateljem. Kroz šumu i vrtače kolona sporo odmiče. Sva je sreća što je još dan. Bočno obezbjeđenje i prethodnica podnose najveće napore. Jednom udoljicom izbijamo na šumski put. Nailazimo na potok Vrbničku Rijeku. Radujemo se što ima puta. Lakše se krećemo.

Naglo se zaustavljamo. Patrola iz prethodnice uhvatila jednog Nijemca. Bio je na potoku. Sagnuo se da zahvati vode u porciju. Potok je hučao u dolini i dva druga neopaženo su se našla iznad Nijemca. Oborili su ga i zapušili mu usta. Posljednjim naporom su ga savladali. Nije uspio ni da krikne. Smrtno je uplašen. Jak i ugojen. Njegova jedinica nije daleko. Daće ovaj podataka o svojima, i neće više zahvatiti vodu na zelengorskom potoku.

Skrećemo uz brdašce iznad potoka. Spustila se noć. Jedva se probijamo kroz šumu i preko porušenih stabala. Zastajku-

jemo skoro na svakom koraku. Spotičemo se o grane, kamenje i panjeve. Pomaže drug drugu da se podigne i nastavi.

— Ne mogu, i sam vidiš. Ostavi me. Svejedno je da li ću ostati sad ili malo kasnije.

— Hajdemo, izdrži još malo. Ne može se ovdje zastajati. Skoro ćemo stići...

— Umorićeš se i ti sa mnom, pa će nas biti dvojica manje...

Prilazi još jedan drug da pomogne i produžuju posrćući.

Izbili smo na jednu rjeđe pošumljenu kosu. Njom lakše idemo. Manje padamo. Zastajemo u mrtvoj tišini. Čuju se neki nejasni glasovi.

— Je li to iz naše kolone?

— Ne. Ko bi sad glasno govorio!

— Još koju stotinu koraka i opet osluškujemo. S desna dopire otsječna komanda Nijemaca. Da li su nas primijetili? Očekujemo hoće li se čuti poznato »forverc«. Ne... Ponovo neka komanda i zatim lupkanje porcija. Večeraju. Pljuvačka navire u osušena usta. Jesmo li bili zaboravili na hranu? Nijesmo. Samo smo potisnuli te misli uslijed posrtanja i napregnutog osluškivanja u ovoj teškoj noći. I sad ponovo... Trebalo bi juriti i rastjerati ih da tišinu šume ne skrnave njihove komande.

Skrećemo dalje od njih, dublje u šumu. Oprezno izviđanje i bočno obezbjeđenje. Ostatak kolone sjeda. Većina liježe na vlažno opalo lišće. Komande četa obilaze borce.

— Nemojte spavati. Čim se izvidi teren, još ćemo se pomjeriti naprijed i rasporediti.

— Nećemo, nećemo. Ovako se bolje odmara.

Ima ih dosta koje je san savladao. On je neodoljiv u otupjelom umornom tijelu. Prodrmaš zaspalog druga, a on počinje nešto nerazumljivo da priča.

— Zaspao si, probudi se!

— Ja... zaspao? Ma nijesam... Budan sam...

A i dalje spava.

Ponovo pokret. Međusobno se budimo. Šapatom se prenosi komanda:

— Pazite da ko ne ostane!

Sporo ustaje dremljiv i umoran borac. Opipava pušku i bombe. Trlja oči. Teško se podižu kapci, kao da su olovom naliveni.

Ne idemo dugo. Opet kontrolišemo da li smo svi tu. Brzo se pronese:

— Je li Nada[10] u koloni?

— Vjerovatno je ostala spavajući.

Vraćaju se dva druga. S mukom su je pronašli. Na posljednjem zastanku sjela metar-dva od kolone, i kad se krenulo, niko je nije primijetio. Jedva su je probudili.

— Pustite me samo još malo . . .

— Diži se. Kolona je odavno otišla; dugo te tražimo.

Obradovali smo se kad je stigla. Zvali smo je »Šunjtalo« jer bi često u napornom maršu zaspala. Tek joj je šesnaest godina.

Pred Balinovcem smo. Omladinska četa je pretstraža bataljona. Nalazimo se u neposrednoj blizini neprijatelja. S nama je komandant bataljona Jovo[11].

Jedan vod je raspoređen malo pozadi, ulijevo. Drugi ide što bliže neprijatelju, udesno. Ponovo čujemo njemačke glasove. To nam je orijentacija. Oprezno se približavamo. Ne smijemo se otkriti. Poslije odmora kao da smo stekli novu snagu. Blizu smo ivice šume. Ispred nas proplanak i dolinica.

Izgleda da smo oko dvjesta metara daleko od neprijatelja. Vod se razmješta iza debelih stabala. »Breda« je na brdašcu iza nas. Osluškujemo. Dobro čujemo. Udari pijuka i izbačene zemlje. Kopaju rovove i govore nešto. Kao da komanduju i za kopanje. Ne razumijemo ih.

Bolje se upoznajemo s terenom. Jedno brdašce i prevoj lijevo. Desno šuma. S jednog proplanka vide se nejasni obrisi brda. Noć i šuma pokrivaju sve.

Jovo razgovara s komandirom Matom.

— Očigledno, nijesu nas primijetili. Sigurno nas ne očekuju s ove strane.

---

[10] Nada Sokolović, đak iz Foče. Bolničarka.

[11] Jovo Pejković Keza, radnik iz Kragujevca. Komandant 3-eg (Kragujevačkog) bataljona.

— Mi iz komande čete podijelili smo se da stalno obilazimo borce.

— Treba da ostanemo ovdje sve do napada. U toku noći ili ujutru stići će cijela brigada.

— S ovih položaja možemo ih zadržati dok se ne razvije bataljon. A bolje bi bilo da ostanemo nezapaženi do jutra.

Sva pažnja je usretsređena na tišinu i osluškivanje. Svako je sa svojim mislima. Kako ćemo dočekati Nijemce ako krenu? Da li bi nas mogli zaobići? Hoćemo li uspjeti sjutra da ih iznenadimo? I tako se bezbroj puta okreću te i slične misli.

Hladnoća se uvlači kroz odjeću. Naježen borac podrhtava. Prislanja pušku uz stablo. Trlja ruke i priteže odjeću, pa opet hvata pušku.

Maca i Jovo, ogrnuti šatorskim krilima, stoje iza velikog stabla. Šapatom razgovaraju o četi. Jovo nam je raniji komandir čete.

— Uvijek mi je milo kad sam s omladincima. Veseli su. Počeli smo u četi s nekoliko skojevaca, a danas je jaka partiska organizacija.

— Da. U Foči su imali samo skojevsku organizaciju sastavljenu od đaka i nekoliko radnika. A na Sutjesci smo izgubili osam članova Partije. Sve najbolji komunisti. Sedam je Fočana.

— Izgleda mi kao da smo juče primili Boža[12] u Partiju, a on je prvi primljen. Bio je dobar drug. Onako miran i hrabar ulivao je omladincima povjerenje i sigurnost.

— Za njim smo učlanili Ranku[13]. A oni koje si ostavio kao skojevce, svi su sad partijci. Eto Dragica[14], još je djevojčica, a neki dan sam je gledala na Borovnom i divila se. Sva u ranama, a ni da jaukne . . .

Iza drugog stabla, podalje, zajedno su Ante i Milan.

---

[12] Božo Hadživuković, đak iz Foče. Zamjenik komandira čete. Poginuo 5. VI 1943 na Borovnom.

[13] Ranka Komadanović, đak iz Foče. Bolničarka.

[14] Dragica Straka, đak iz Foče. Bolničarka.

— Nikad neću zaboraviti izmršavljelo lice druga Tita kad smo ga vidjeli neki dan iznad Sutjetske, — lagano počinje Ante.

— I on je bio iscrpen, a gledao nas je pažljivo i brižno. Kad god vidim druga Tita, dobijem neku novu snagu. Prvi put sam ga vidio na proslavi Prvog maja, prošle godine u Foči. Imao sam sreće — nijesam bio daleko. Na akademiji je govorio Lola Ribar, a ja nijesam ništa čuo. Netremice sam gledao druga Tita i dobro zapamtio naborano čelo i njegove oči ...

— Kako li ga tek boli srce za ranjenicima kad ih pronose pokraj njega ...

— Sigurno je video Mirka[15] i Dragicu kad su prolazila nosila.

— A gde li su sad naši bombaši Andra »Mali«[16] i Mileva[17]?

— Oboje su nepokretni. Andra se muči na nosilima od Kalinovika, a Mileva od Trovrha.

— I Lela[18] je negdje u bolnici.

— Ranjenicima je sad najteže.

Odužila se ova noć. Jedva čekamo da svane i da prekinemo ćutanje koje pritiskuje i nas i oružje. Nijemci su završili kopanje. Povremeno se čuje glas stražara. Poneka osušena grančica padne i prekine napetu tišinu.

Bolje se vidi. Kapci sve teži i teži. Stojiš i znaš da ne smiješ zadrijemati akamoli zaspati, a oči se same zatvaraju. Ugrizeš se, protrljaš čelo i oči i misliš — otrgnuo si se. A san, kao zavjerenik, ponovo ne da mira. Drhtavica isto tako.

Rasviće se. Pobijedili smo san i hladnoću. Vide se njemački rovovi. Grupe Nijemaca, izgleda, doručkuju.

Pristižu ostali bataljoni brigade. Iza streljačkog stroja čete došao drug Lekić-Španac, komandant brigade, sa šta-

---

[15] Mirko Jovanović, đak iz Kragujevca. Politički komesar 3-eg (kragujevačkog) bataljona.

[16] Andra Marinković Mali, đak iz Kragujevca. Ranije politički delegat voda. Nastradao u bolnici u toku Pete ofanzive.

[17] Mileva Šarić, đak iz Foče. Borac. Nastradala u bolnici u toku Pete ofanzive.

[18] Lela Vargović, đak iz Foče. Bolničarka. Nastradala u bolnici u toku Pete ofanzive.

bovima bataljona. Svi su umorni i ispijeni. Okupili se oko njega. On poče otsječno i mirno:

— Situacija vam je poznata. Ovdje treba najodlučnije razbiti posljednji neprijateljski obruč u Zelengori. Cijela brigada će u streljački stroj. Bićemo se do posljednjega, ali moramo pobijediti . . .

Oko dvadesetak njemačkih vojnika kreće u grupi. Idu bezbrižno. Ne očekuju nas. Spustili se u udoljicu i polaze padinom prema nama. Nešto razgovaraju. Sasvim su blizu. Puškomitraljesci Omladinske čete otvaraju vatru. Nijemci padaju na zemlju. Nekoliko njih neće se više ni podići. Ranjeni jauču. Metež u rovovima. I oni pucaju.

Mitraljezac na našoj »Bredi«, zavijen u šatorsko krilo, čučnuo pored stabla i zaspao. Iznenađen vatrom, preturio se iza stabla prema njemačkim položajima. Utrnule mu noge. Jedva se primače mitraljezu.

Iznad štabova bataljona prelaze prvi rafali. Komandant skrati zapovijest.

— Zadatak je jasan. Svako zna svoj pravac. Naprijed, junaci!

Španac polazi s Drugim bataljonom na našem desnom krilu.

Trkom kreću na juriš svih pet bataljona Prve proleterske.

Bruji Zelengora. Ječe njene doline i potoci od uraganske vatre.

Na Balinovcu i okolnim visovima ne vije se više zastava s kukastim krstom. Obruč je probijen. Otvoren je put iz Zelengore.

Luka BOŽOVIĆ

POKRET, VATRA... I SMRT

(odlomak iz dnevnika)

Pokret!« — zvučna štafeta leti od usta do usta. Menja intonaciju, boju, dikciju, intenzitet, ali značenje ostaje isto. Duga kolona boraca, ranjenika, bolničara, kulturnih radnika, intendanture, tifusara, ljudi iz zbega, natovarenih konja, konjovodaca, ljudi sa petokrakama i bez njih, obuvenih i bosih, ogrnutih šatorskim krilima, gunjcima, dekama, kožusima ili vrećama nabijenim na glavu ili bez ičega, žene sa decom na leđima ili u naramku... Zmijolika kolona kreće... bez razgovora, bez reči... bez daha.

— Tišina! Smrtna opasnost! Probijamo se kroz redove neprijatelja!

Šapat struji od čela do začelja. Nemi pisak povezuje sve u koloni.

Kao dašak vetra kroz šumu, kao tiho trepetenje lišća ili pucketanje grana, čuje se šum hiljade ljudi koji idu jedan za drugim kroz gaze i bogaze, kroz vododerine, kozje staze i bespuća. Probijala se kolona kroz šiblje, preko povaljenih debla, kroz kamenjare, preko nabujalih voda i brzica, kroz tamu i maglu, kroz izmaglicu i kišu, prkosi ona pljuskovima i vatri neprijateljskih rafala, probija se kroz baraže, preskače zasede i gazi požare...

Već trideset i sedam sati traje ovaj marš bez predaha.

San je već mnoge zahvatio i neki spavajući idu. Spavaju otvorenih očiju, pa čak i sanjaju. Spavajući tako neko je pošao u stranu. Onaj do njega pojurio je za njim, da ga probudi i da ga vrati u kolonu. Da ga nije probudio, on bi tako spavajući hodao cele noći i nestao bez traga.

Niko ne može da napusti kolonu. Niko ne sme da zaostane. Kao vojska koja ide kroz pustinju: zaostati ili odmaknuti se znači umreti.

I potrebe su se obavljale hodajući u koloni.

Kao da se neka tinta prosula po nebu, sve je nad kolonom bilo intenzivno plavo. Lica ljudi postala su prozirna i zelenkasta. Usne su bile skoro bele, a zubi tamni. Oči su se sakrile u oteklim kapcima i nabuhlim podočnjacima.

Kao tanki mlaz krvi gmizalo je rumenilo na istoku. Tako je bilo juče i prekjuče i preprekjuče ... već se i ne sećam kada su počeli pokreti.

Kad svane, kada ove crne siluete oko nas dobiju i treću dimenzaju, kada budemo razabirali zelenilo lišća, zaustavićemo se. Negde ćemo se baciti na travu ili kamen. Možda ćemo naložiti vatru, sušićemo se na dimu i skupljaćemo snage za nov pokret.

Ne znam koliko dana nismo ništa jeli. U džepu imam nekoliko zrna zobi i prosa. Za vreme odmora ispeći ću ih na kašiki. Možda će avioni da izmitraljiraju nekog konja, pa ćemo dobiti mesa. Već nekoliko dana jedem srijemuš i štavalj. To nije jelo. Da je mesa! Makar i sirovog. Meso stvara meso — mišiće — snagu. A nama treba snage. Mnogo snage!

— Ej, druže, koliko će još dugo da traju ovi pokreti?

— Do oslobođenja, druže.

— Ni kratko ni dugo. Ni blizu ni daleko. Zavisi od toga koliko i kako izdržiš.

— Treba izdržati i biće kratko.

— Neka te duša hrani i biće ti blizu.

Kao da Sunce sedi na bombarderu. Sa njegovim penjanjem čuje se istovremeno i huka motora. Ta će larma trajati sve do sumraka. S vremena na vreme naći ćemo se u kotlu

eksplozija. Njihov dim će zastrti nebo, nećemo videti jedan drugog, nećemo poznati okolinu, a granje, kamenje, zemlja i prašina padaće po nama. Onda će doći »pikavci«. Mitraljiraće gde stignu. Štektaće mitraljezi, urlaće sirene pobesnelih »Štuka« i fijukaće promašila tanad. Tišina će doći sa smirajem sunca. Onda ćemo čuti cvrkut ptica i žubor potoka.

Možda ću naći još vremena da zapišem nešto u svoj Dnevnik. Zapisaću ovo:

»Čini mi se da već godinu dana, a možda i više, možda sam uvek živeo u pokretu i svakog dana dolazili su avioni da nas bombarduju i mitraljiraju. Svakog je dana ključala zemlja, rigala vatru, sipala kamenje i sejala smrt.

Kolona je išla preko smrti. Gazila je i pregazila smrt. Kolona je rasla. Svladavala je planinske vrhunce i korita reka. Hranila se Dušom. Snaga joj je bila Misao«.

Naložio sam vatru. Bilo je to vrlo teško naložiti vatru. Kiša neprestano pada. Ni u najdubljem grmu, ni pod najgušćim deblom ne možeš da nađeš suve grančice. Sve je mokro, odasvud se cedi voda, svuda kapa i lije.

Oko vatre sakupljaju se partizani. Najpre me učtivo pitaju da li smeju da sednu pored moje vatre. U partizanima se strogo poštovalo vlasništvo vatre. Onaj koji je zapalio vatru svojevoljno je određivao ko će da se greje pored nje. On je određivao i broj korisnika i raspored sedišta.

— Drugovi, čija je vatra?

— Moja!

— Mogu li, druže, da se grejem kod tvoje vatre?

— Sedi tamo, pored onog druga! Vas se dvojica stisnite!

— Druže, a šta ti to radiš?

— Pišem dnevnik.

— Tako. A kako se zove ovo mesto gde se nalazimo?

— Ne znam. Ja u ovaj dnevnik ne unosim imena ni mesta ni ljudi. To ću kasnije ubaciti . . . naravno, ako preživim. Dnevnik bi mogao da dođe do ruku neprijatelja, neću da mu otkrijem ni pravac našeg kretanja niti imena ljudi, a neće iz njega saznati ni ime autora!

— Pa šta onda zapisuješ u taj dnevnik?

— Vodim razgovore.

— Kako?

— Tako. Razgovaram sa sobom, sa prijateljima, sa drugovima i sa neprijateljem. Ja ne pišem istoriju, beležim samo neke svoje misli i neka osećanja. Kada ova bura prođe, a ja ostanem živ, biću radoznao šta sam u ovom času mislio i osećao. Događaje ću da čitam u tuđim dnevnicima. Eto, mi smo ovde na nekom brdu u šumi, juče smo prešli neku reku...

— Sutjesku! To je bila Sutjeska... Probijamo se kroz obruč neprijatelja. Zapiši da je to bila Sutjeska. Zapiši, molim te. Mi smo je prešli. Mi smo se probili. Pobedili smo. Ja sam stari borac, veruj meni: naši će je unuci spominjati. I naši neprijatelji će je zapamtiti. Preko one brze vode prešla je juče naša Pobeda. U ovim strašnim pokretima, u ovim usiljenim marševima, u ovom danonoćnom pešačenju, u neumornom hodanju izneli smo pobedu. E moj druže, ne znaš ti taktiku i strategiju. Ne znaš šta je snaga manevra.

— Ne. Ja nikada nisam služio vojsku. U vojne veštine ne razumem se ama baš ništa.

— Da nisi ti onaj glumac partizanski?

— Jesam.

— Od onih što su iz Zagreba pošli? Od grupe pri Vrhovnom štabu? Čuo sam ja tebe nekoliko puta. Ne bih te poznao. Neobrijan si, oči su ti otekle, izmršavio si.

— Izgledam po prilici kao i ti.

— Pazi! Čuvaj! — zavikao sam glasno da su se svi oko vatre probudili.

Stari borac je skočio i odmaknuo partizana od vatre.

— Eto tek što ne izgore. Tako su prozebli, da i ne osećaju kada vatra počinje da peče. Tako jednoj drugarici sinoć planula kosa. Svu joj glavu unakazila. Sreća te je vid sačuvala. Bolje bez kose nego bez očiju. Porašće joj opet kosa kad zacele rane. Šta misliš, hoće li joj porasti kosa?

— Valjda hoće.

— Narašće dabome, kao i tifusarima. Dobiće grguravu kosu, punu kovrdža i uvojaka. Biće lepotica. Lepa kosa mnogo znači kod žena. Nego ostavimo žene. Otupeli smo za njih. Na

njih ćemo da mislimo kada se svrši rat. Jesi li glumio šta? Jeste li davali kakvu priredbu?

— Ima već petnaestak dana kako nismo dali nikakve pripredbe. Neprestano smo u pokretu.

— Pa da, ne možeš u maršu da glumiš. Sada ćemo mi u Miljevinu. Naješćeš se kačamaka sa mlekom, možda ćemo i neko jagnje da izvrtimo na ražnju, a onda ćeš nam glumiti. Volim ja da slušam glumce. Čuo sam tvoje pričanje o Matiji Gupcu. Ded, ispričaj, kako ono beše, ono o strelici i pušci.

— »Zrno pušci poleti s cijevi,
zviždeć kano žarka uz grom munja
strijela s luka kada se odapne,
ko ih može u hitrom letu
zaustaviti? Niko živ na svijetu.
Niko! Dokle cilj svoj ne dostignu«.

— To, to! Lepo zboriš! Govori dalje. Tiho. Šapući.
I ja sam nastavio da recitujem, tiho u uvo starom borcu.

— »Lud bi bio ko bi pomislio
kako da utiša il' ustavi
puk taj uzbunjeni.
Jer bi zalud bilo. — Baš k'o što je zalud
htjeti zaustaviti silnu potočinu
i tjerati je da uzbrdo opet
natrag teče otkuda poteče.
Silno, žurno, bez prestanka . . .
Naprijed — k cilju svome
k slobodnomu moru . . .

. . . to je težnja plahe potočine . . .
Pa to mora da i naša bude
ako nam je do slobode stalo.
Ko prost hoće da od jarma bude,
taj ga u čas zgodan, kao munja
s vedra neba, smetnut, skršit mora«.

— Čija je ova vatra? — prekine me neki došljak, partizan. Govorio je tiho, polako kao u bunilu, držao se obim rukama za drvo, kojim se u hodanju poštapao. Iz umotane glave virile su svetlucave oči. Sigurno tifusar.

— Jesi li tifusar?

— Nisam. Samo sam malaksao. Nisam više mlad. Eto, tu pored tebe ima mesta. Mogu li da sednem?

I ne sačekavši odgovor, on seda pored mene, naslonivši se na deblo koje je bilo iza mene.

— Izdržaću! Sigurno ću izdržati! Samo sam sada malaksao — šaputao je više sebi nego nama.

— More, ako ti, ako mi i ne izdržimo, ti, on, ja ... izdržaće ova kolona ... Stići će ona do cilja. Ti si se, druže, demoralisao.

Oštro ga ukori moj sabesednik.

— Meni je veće pedeset i prva ... nisam se demoralisao. Lažeš ti.

— Šta onda dahćeš i šapućeš, šta si se uhvatio tog štapa? Šta izdišeš? Pedeset i prva? Čovek u najboljim godinama. Šta bi rekao da imaš sedamdeset kao Nazor? Jesi li ga video? Kao mladić! Da te nije sramota?

Upravo je došljak hteo nešto da kaže, kada se kroz pucketanje vatre odjednom začulo jecanje i plač.

— Ko to plače?

Svi spavaju, niko se ne pokreće.

Stari se borac nagnuo da čuje. Neko spava i plače.

— Ostavi ga ... neka se isplače — šapuće moj došljak. Biće mu lakše kada se probudi.

— Ne mogu da čujem plač. Sada moramo da budemo veseli. Partizan ne sme da plače ... pa ni u snu. Eto, ovaj se mališan rasplakao.

Jecanje je bilo sve jače i glasnije. Stari borac drmne ga za rame.

— Ej druže! Šta ti je?

Plač se naglo prekinu.

— Plačeš kao žensko!

— Pa ja i jesam žensko... ali ne plačem — uzviknula je probuđena partizanka.

— Pusti me da spavam.

— Božju mu majku. Ne možeš više da poznaš ko je muško a ko je žensko.

— Znam ja nju — šaputao je došljak. — Dva dana nosila je u naramku mrtvo dete, sve misleći da će oživeti. Juče ga je zakopala. Nije ni suze ispustila. Poljubila je zemlju kojom ga je zakopala i bez reči pošla u kolonu. Sada, eto, u snu, plače!

Žena se približila vatri, skupila se i valjda je ponovo zaspala. Mi smo zaćutali i sva smo se trojica zamislili.

— E da je sada cigar duvana — uzdahnuo je stari borac.

— Ja pušim lulu. Imam nekog korenja.

Hteo sam da ponudim druga.

— Nemam u što da ga umotam. Imaš li ti kakvog papira?

— Imam dnevnik.

— Ne. Nemoj iz dnevnika. Trebaće ti. Još ćeš ti mnogo toga da upišeš. Puši ti samo, a ja ću da udišem pored tebe.

— Posudiću ti lulu.

Zajednički smo naizmence pušili lulu. Pogreb deteta nije mogao da mi iščezne iz pameti. Gledao sam u ženu koja je poljubila zemlju. U mislima sam već video tu sliku. Rukama je kopala vlažnu zemlju. Nije trebalo mnogo da iskopa. Dete je bilo malo, izmršavelo. Dok je bilo živo, mislila je da je već mrtvo, a kada je umrlo nije se mogla pomiriti sa tim da joj se nikada više neće nasmešiti. Tek onda kada ga je zakopala uverila se da je ono zauvek izgubljeno.

Pre nekoliko dana prolazili smo jednom dolinom. Bili smo nas petoro. Tek je svanulo. Kišica je sipila, a guste su oblačine obavile sva okolna brda.

Išli smo putem pored obale neke reke, i upravo na nekoliko koraka pre nego što ćemo da zakrenemo u brdo opazim u polutami neki leš.

Bila je to prekrasna mlada devojka. Na sebi je imala talijansku vojničku uniformu, koja nikako nije pristajala malom nežnom telu, tako da je izgledala i pomalo smešna. Kao dete koje je obuklo odelo odraslog; sve je na njoj bilo pro-

strano. Izgledala je kao lutka obučena u vojnika. Sigurno da je do juče i ona oblačila lutke. Nije imala više od 15 ili 16 godina. Pregledali smo joj sve džepove. Nikakvih dokumenata, papira, ničega po čemu bismo mogli nešto saznati o njoj. Nikakvih rana nije bilo na njoj. Poginula je od pritiska vazduha. Uveče su avioni bombardovali, ona se sakrila u nekoj udubini pored puta. Bomba je eksplodirala pored nje. Nijedan geler je nije zahvatio, ali ju je pritisak ubio. Leži mrtva mala partizanka, sa izrazom čuđenja na licu, sa naprćenim usnama koje se još uvek rumene. Na talijanskoj vojničkoj kapi bila je marljivo izvezena petokraka. I ona je bila borac, partizan.

Pa zar da ostane pored puta? Da je zveri raznesu ili da je neprijatelj primeti? Učinilo mi se da bi i sam pogled neprijatelja mogao da oskrnavi ovu svetu žrtvu. Nemamo vremena da je pokopamo. Sa počašću mornara koji je umro na brodu bacićemo je u reku neka joj voda dade grob.

Partizanko mala, junače! Nisi ni počela da živiš a već si heroj!

Odneli smo je na obalu. Skinuli smo kape i kratkim ćutanjem odali smo počast mrtvom telu koje je voda primila u zagrljaj. Nestala je u bujici, u viru, u nepovrat. Čulo se brujanje avionskih motora. Mi smo brzo napustili reku i penjali se kroz šumu u brdo. Posle nekoliko minuta čule su se eksplozije. Fijukale su bombe i odjekivale detonacije uskom dolinom reke, kao da se orkan survao na nas.

Eto, sedim pored ove vatre, pušim lulu sa mojim starim borcem, i ne mogu da mu ispričam ovaj događaj, jer ne znam kako da ga ispričam. Videli smo toliko mrtvih drugova i ne znam zašto mi se baš ova smrt toliko usekla u pameti, te verujem da je nikada neću zaboraviti.

— Ej, glumče, pa ti nemaš cipela. Bos si — trgao me je glas starog borca.

— Zaveži noge u krpe, propašće ti tabani.

— Već ih ne osećam. Gde da nađem krpe?

— Ako naiđeš na neki leš, skini mu cipele ili, ako nema cipela, strgni mu bluzu ili pantalone pa umotaj te noge.

Moje ćutanje prekinuo je došljak.

— Znaš li ti, druže, šta je to inkubator?

— Znam, to je mašina za pravljenje pilića.

— Eto, vi iz grada svašta znate — šaputao je piskutljivo moj komšija kao u polusnu.

— Ja sem tek juče saznao za tu mašinu. Posle rata kupiću tu mašinu i odgajaću piliće. Pričaju da se i pitomi zečići gaje u nekom inkubatoru. Jesi li ti jeo pitomog zeca?

— Jesam.

— Vidiš, kod nas neće da ga jedu. Ne znam zašto, ali toga vraga niko ne bi ni dirnuo. U gradu to jedu. Ja ću nabaviti inkubator pa ću te zečiće u gradu prodavati. Tu se može mnogo zaraditi. Koti se ta gamad kao vaške, a jede samo travu. Da nisam došao u partizane, nikada ne bih čuo za inkubatore. Bože, šta li sve neće da izmisle? Inkubator! Još će i ljude da množe inkubatorima. He, he. Pitaš nekoga ko mu je otac i mati, a on ti samo: »ja sam iz inkubatora!«

Smejao se ovom izlaganju nekim plačljivim histeričnim smehom, trudeći se da bude što šaljiviji. Kao da mu je ponestajalo daha ili kao da su mu popucale glasne žice. Naglo je zaćutao i zaspao.

— Sada znam zašto se ovaj tako grčevito drži svog štapa — promrmljao je stari borac, skupivši usne kao da se od nečega gadi. — Mnogo planova ima za budućnost! Za borbu je »star«. Veli »pedeset prva«, nema više snage! A za industriju pilića i zečića već bi se brzo podmladio. Hoće čovek da zgrće kapital posle rata. Majku mu zelenašku! Cela ova naša borba nije ga se ni dotakla.

Stari borac je ljutito pljunuo ustranu. Onda je mahnuo rukom kao da želi da odbaci svaku misao na njega.

— Nije vredno ni govoriti.

— Promeniće se.

— Neće! Okoreo je. Znam ja te sebičnjake. Inkubator! Što te nije pitao za krematorijum, pa da mu objasniš gde već sada treba da ode. Hoće silom da ostane živ kako bi posle rata gulio narod. Misli samo na laku zaradu. Sedi gazda, a iz

inkubatora samo curi živina, a on podmetnuo sanduke pa zgrće li zgrće. Gadi mi se. Zapiši ga u dnevnik. Zapiši ga, molim te.

Vatra se pomalo već gasila pa sam požurio da bacim još koje drvo. Moj drug je naslonio glavu na kolena i počeo da drema. Žena koja je plakala u snu okrenula se na drugu stranu i još više približila vatri. Uzeo sam štap od mog suseda i gurnuo njime ženu od vatre.

— Drugarice, pazi da ne izgoriš.

Ona je samo podigla glavu, sanjivo me pogledala i nastavila da spava. Mislim da kod nje to i nije bio san već neka opšta klonulost živaca. Neka bolesna apatija.

Ja sam ponovo pripalio lulu. Nisam smeo da zaspim, jer sam se bojao da se neko ne sruči u vatru. Opet su me spopale misli. Mislio sam na sutrašnju dan. Gde ću sutra dočekati zoru i hoću li je uopšte dočekati? Znam: čim svane pojaviće se avioni. Neću o tome da mislim. Neću uopšte da mislim na nikakvu budućnost pa makar se radilo i o sledećem satu. Mislićų o prošlosti, o dalekoj vrlo dalekoj prošlosti: o svome detinjstvu, o moru, o svom rodnom kraju. I sem slike mog rodnog mesta Hvara, ništa mi drugo nije padalo na pamet.

Kod susedne vatre čuo sam kako neko ispod glasa peva:

»Nas dva brata oba ratujemo,

Ne plač' majko ako poginemo . . . «

Kiša je ponovo počela da pada. Veselio sam se. Sutra valjda neće doći avioni. Sutra možemo da imamo miran dan. Možda ćemo se negde i duže odmarati ili ćemo maršovati po kiši. To je lakše nego bežati i sakrivati se od bombi.

Kroz guste bukove grane počeo sam da nazirem nebo. Opet ona gusta plava boja. Opet ću da gledam ona bleda, zelenkasta lica partizana. Danas još bleđa nego juče.

Neki strašan grč u stomaku svinuo me kao ježa. Smotao sam se u klupko i ništa više nisam mogao da mislim. Nisam znao da glad može tako da zaboli.

Sada bih voleo da sa nekim pričam. Da pričam o jelu. Kada se pola sata priča o raznim jelima, prođe te glad, zasitiš se od razgovora. Sve bih pričao o nekim gibanicama, o bureku,

o ćurki na podvarku, o pasulju sa suvim mesom, o prasetini sa svežim hlebom. Sve mislim na nešto masno i na vruć hleb. Sećam se kako sam se sa Goranom dogovorio da ćemo se posle rata zatvoriti u kuću i kako ćemo peći palačinke. Nećemo izaći iz kuće dok ne pojedemo tri stotine palačinki.

Iz tog sanjarenja probudila me ona fatalna reč: »Pokret!« Uspravio sam se i štapom gurao zaspale drugove.

— Ustajte, drugovi! Pokret!

Jedan za drugim ustajali su drugovi. Nemo kao što su i zaspali. Skupljali stvari i tražili svoju jedinicu.

— Gasi vatre! Svrstaj se u kolonu!

Na nekoliko koraka tekao je mali potočić.

— Napijte se! Dugo sada nećemo imati vode.

S jedne i s druge strane potoka naređali se partizani da uzmu rezervu vode.

Stari borac i ja ugasili smo vatru. Onda mi je on pružio ruku.

— Zdravo, glumče. Noćas mi je bilo prijatno. Valjda ćemo se opet naći. Možda u mirnijoj situaciji. Hteo bih još mnogo s tobom da govorim. Ja volim tvoju umetnost. Hteo bih o njoj više da saznam.

Hteo je da ode, ali mu pogled zape za mog komšiju.

— Pazi ga! Onaj »inkubator« još ne ustaje. Drmni ga malo jače. Taj je tvrdo zaspao.

— Ej, druže! Ustani! Pokret!

Kako sam jače gurnuo njegovo rame, tako se je on skljokao na zemlju.

— Šta mu je?

Kleknuo sam pored njega i počeo da ga masiram, ne bih li ga priveo k svesti. On nije više davao znake života.

Opipao sam mu srce. Metnuo uvo na njegova gola prsa. Ništa nisam čuo. Bio je hladan.

— Mrtav je!

— Eto, neće stići da nabavi inkubator.

Zbunjeno sam skinuo kapu. Da sam vernik, bio bih se pomolio: »Oprosti bože njegove grehe!« Ovako nisam znao šta da radim.

— Šta ćemo sa njim?

— Oduzmimo mu sve iz džepova, da neprijatelj ne sazna ko je. Skini mu kapu.

Ništa nije imao kod sebe. Na prsima bilo mu je tetovirano srce, probodeno strelicom.

— Pokret!

Kolona se već formirala. Mi smo žurno napustili pogašenu vatru i kraj zgarišta mrtvog druga.

Kolona je krenula. Usta su bila nema, a koraci nečujni. Noge su sporim ritmom sledile jedna drugu. Polako, svečano, sa dostojanstvom i ponosom penjala se kolona, čvrsto i ravnomerno, uporno i postojano, dok je negde daleko šumila vrtoglava Sutjeska.

Vjeko AFRIĆ

OSMI JUN 1943 GODINE

Jutro je osmog juna. Kolona Pozorišta narodnog oslobođenja krenula je u svitanje i sada ide ka Sutjesci. Dan je vedar i posle nekoliko kišnih dana i noći sunce nam je dobro došlo, da se osušimo i ogrejemo. Da, ali sa suncem došli su odmah i avioni te tako povik »Sklanjaj se, avioni!« svaki čas prekida pokret. No, to je već tako da ni jedno dobro ne dolazi bez nekog zla.

Negde ispred nas čuje se kanonada topova, vez mitraljeza, huk avionskih bombi i motora. Bije se žestoka bitka, sigurno negde oko reke.

Kolona ide, svako u svojim mislima, kad li nas odjednom presrete kurir Petar iz štaba divizije sa naređenjem da se zaustavimo u mestu gde se zateknemo, a ja da dođem sa Petrom do štaba.

Stali smo, odnosno polegali svi onako kako smo se zatekli. Većina drugova odmah je i zaspala, jer nam je sada posle hrane san najpotrebniji. Ne sećam se kada smo zadnji put ljudski spavali i jeli. Ljudi su više nego premoreni.

Gledam poznata lica svojih drugova na kojima su ratne teškoće ispisale svoja slova. Čitam sa njihovih lica sve ono što smo zajedno prošli, a i ono što još treba zajedno proći.

Oni koji nisu odmah zaspali pronalaze »srijemuš« i jedu ga. To nam je sada, uz (ako ima sreće) poneki komad konjetine, već danima jedina hrana.

Petar i ja krećemo. Usput mi Petar govori o borbi koja se vodi negde oko Šćepan-Polja. U nekom šumarku, kraj same Sutjeske, nalazimo štab divizije. Komesar mi ukratko objašnjava situaciju koja je krajnje kritična. Bije se bitka za prolaz naših jedinica. Ishod te bitke treba da odluči hoće li se naša jedinica kretati dalje u svom sastavu ili ćemo se pojedinačno svaki na svoju odgovornost probijati kroz obruč neprijatelja.

Eto, to je ukratko za sada sve. Rezultat bitke bit će verovatno poznat kroz otprilike jedan sat.

Vratio sam se natrag na mesto gde sam ostavio drugove. Sazivamo partiski sastanak sa dnevnim redom: Situacija i raspored jedinice za slučaj samoinicijativnog probijanja.

Nakon što je jedinica upoznata sa situacijom, počinje diskusija. Konstatujemo da većina članova naše formacije nema potrebnih vojničkih iskustava i sada treba razmotriti šta možemo učiniti u ovoj teškoj situaciji.

Reč uzima drug Ljubo Božanović. On je naš najiskusniji vojnik. Predlaže da se trupa podeli na dva dela i da komandu jedne uzme on, a druge ja, s tim da u njegov deo uđe Ivka i dete, da bih ja mogao mirnije da vodim brigu o svojoj grupi, nego kad bi žena i dete bili neposredno pored mene.

Ganula me tolika drugarska pažnja tog na prvi pogled surovog čoveka. Njegov predlog čini nam se jedino mogućnim izlazom iz naše situacije jer, ostaviti neke od naših drugova i drugarica same sebi, značilo bi unapred ih osuditi na smrt. Treba, znači, najhladnokrvnije razmotriti kako podeliti ljude na grupe. Počeli smo već da diskutujemo o svakom pojedincu, kad li eto opet stigao Petar. Javlja nam: pokret!

Odahnusmo. Znači ostajemo zajedno. Bilo je otprilike oko 5 sati posle podne. Sastanak je završen.

Pokret! Gledam kako se formira kolona. Gledam Ivku i dete na njenim rukama, gledam Ljubu na čelu kolone, prebro-

javam drugove i na kraju iza male Anike ulazim u kolonu, koja ide ka Sutjesci.

U sumrak prelazimo preko trošnog drvenog mosta šumnu Sutjesku. Srećemo se sa borcima Šeste istočnobosanske brigade, koja je ceo dan bila u borbi.

Idemo dalje, celu noć. Ide se korak po korak, svaki čas zastajkujući. Čelo kolone svaki čas šalje po vezi komande:

Ne lupaj!

Lezi!

Čuti, smrtna opasnost!

Gasi cigaretu... i tako dalje.

Povremeno tišinu noći razbije mitraljeski rafal, pa opet mir. Onda visoko zasvetli raketa, pa opet mitraljezi, švapska psovka, tajac, udarac konjskog kopita o kamen i tako celu noć, a san ide na oči. Hodaš kao u nekom užasnom bunilu.

U samo svitanje trebalo je preći neku livadu okruženu šumom, ali nas tu neprijatelj otkri.

Nasta lom! Ne znaš odakle i ko puca. Avioni, topovi, bacači, mitraljezi! Čini ti se da zrna i iz zemlje izlaze. Grmi i fijuče na sve strane.

Napred, trkom!

Preko livade prebacujemo se pojedinačno. Kontrolišem prebacivanje. Svi su prešli, od mojih niko nije stradao. Kažem sam sebi »od mojih«, kao da onaj drug što je pao nije isto tako moj iako je iz neke druge jedinice. Dolazi red na mene. Trčim, oko mene fijuče. Na sredini livade stoje zidovi srušene kuće. Bacim se kraj zida da odahnem. Oko mene zrna samo fijuču. Ja dahćući ležim i najednom ugledam pred sobom na dohvat ruke šumsku jagodu i, ne znam zašto, setim se jedne scene iz dramatizacije Hašekovog Švejka, koju smo pre rata igrali u pozorištu. U toj sceni Švejk isto tako u vreme najveće pucnjave ugleda cvetak nezaboravka i glasno poviče: »Jojna, fergismajniht« i odjednom počnem da se smejem kao lud. Najednom, s druge strane zida čujem glas Nikole Hercigonje: »Šta ti je, Zagorec, da nisi poludio?«

»Nisam«, odgovorim ja, »nego sam se nečeg setio«.

I u onoj buci od puškaranja i bombardovanja vičući ispričam Nikoli čega sam se setio. Sad i on poče da se smeje. Ležali

smo tako neko vreme svaki sa svoje strane zida i smejali se Švejku i sebi.

Jagode smo, naravno, pojeli i onda se prebacili dalje.

Taj dan sve do mraka nije bilo ni tren mira. Avioni su u pravim valovima dolazili i izručivali na nas svoje bombe i mitraljirali. »Štuke« su zavijale, a sve ostalo oružje sekundiralo je u tom paklenom koncertu.

Od šume je ostalo samo isečeno granje, ogolela i osakaćena stabla, a mrtvi i ranjeni drugovi ležali su svuda okolo. Pomagali smo jedan drugome kako smo najbolje znali.

Još dok su »Štuke« dolazile, naš drug Žorž Skrigin legao je na leđa, priredio svoj fotografski aparat u želji da snimi bombe u letu. Sav zabavljen svojim poslom potpuno je zaboravio na opasnost takvog snimanja. Na našu sreću bombe su ovog puta pale jedno stotinjak metara dalje od nas. Žorž uzbuđen progovori:

»Eto, tako, majku mu božju, ja sad tu slikam, a oni tamo bacaju bombe.«

Nama ostalima je u svakom slučaju bilo milije da su bombe pale »tamo«, a ne »tu« kako je to poželeo Žorž.

U jednom kratkom predahu, dok su »Štuke« otišle na neki aerodrom po novi tovar bombi, prebrojili smo se i konstatovali da smo imali sreće, jer niko »od nas« nije poginuo. Bilo nas je ugruvanih, zaglušenih, ali smo svi mogli da se krećemo bez tuđe pomoći. Krenuli smo dalje.

Kraj nekog potoka stali smo da se odmorimo i večeramo. Jeli smo mitraljezom isečena konja. Kažem ja da u svakom zlu ima i trenutak dobra. A posle večere Nikola je razvukao harmoniku i neizbežna partizanska pesma poručivala je Švabama:

Tuđe horde nas ne plaše...

Joža RUTIĆ

DALEKI OTSJAJ VATRE

Neposredno pred bitku na Sutjesci bio sam u Centralnoj bolnici kao bolesnik od pegavog tifusa. U selu gde smo bili smešteni sve su kuće i kolibe bile prepune bolesnika. Pegavac je u to vreme oterao u bolnicu veliki broj drugova. Mnoge od njih pokosila je smrt. Nedostajalo je ono što je bilo najvažnije za lečenje: lekovi i hrana.

Nas dvadesetak spavali smo u nekoj pojati sa senom. Bili smo klonuli od teške bolesti koja nas je potpuno iznurila. Jedva smo se kretali. Tumarali smo okolo i grejali se na suncu. Mora da smo ostavljali vrlo mučan utisak onako bledi, ispijeni, mršavi, izgubljenog pogleda.

Iznad svega mučila nas je glad. Oskudan obrok skroba, parče hleba ili nekoliko krompira samo su još više potsticali neutoljivu glad. A mi smo bili izmučeni bolešću, našim organizmima bila je neophodna hrana da bi izdržali tešku borbu sa opakom bolešću. Činilo nam se da nismo bili u stanju ni o čemu drugom da mislimo do o jelu. A hrane nije bilo. Hiljade partizana prošlo je ovuda pre nas. Trebalo je i njih nahraniti.

Izlazili smo iz pojate i švrljali po kamenjaru i ledini. Uzaludno smo vrebali ma šta što bi se moglo pojesti. Tragali

smo za nekim korenjem koje bi se moglo jesti i grickali smo travu. Nekome je palo napamet da se mogu jesti puževi. Svi smo se razmileli tražeći ih po travi. Nadali smo se da ćemo njima utoliti glad, ali nam se nada brzo ugasila: našli smo svega nekoliko puževa. Oko nas su bili samo kamen i šuma. A tamo dalje uzdizalo se suro golo stenje.

Iz daljine je potmulo odjekivala pucnjava. Znali smo da nas Nemci napadaju sa svih strana, da je počela Peta ofanziva. A mi smo sedeli u selu, bespomoćni, bez oružja, bez snage. Mučila su nas pitanja: hoće li biti pokreta, kuda će s nama ovako nepokretnim, gde je sada bataljon?

Nisam tačno znao koliko dugo sam bio odvojen od bataljona. Usled bolesti nisam imao jasne pojmove o vremenu. Mutno mi je bilo i sećanje na to gde i kada sam kao bolesnik upućen u bolnicu. Uzalud sam pokušavao da rekonstruišem tok bolesti i lečenja i pravce kretanja bolnice. Nisam nalazio odgovore na pitanja koja sam sebi postavljao, niti sam mogao stvoriti sebi pretstavu o tome šta se sve dogodilo otkada me je bolest bila ophrvala. Nisam uopšte bio svestan onoga šta se sa mnom događalo u tom vremenu.

Ali s jednim sam bio načisto: bilo mi je neizdrživo teško bez starih drugova. Sve bih dao samo da mogu opet da se nađem među njima, da nosim pušku o ramenu, da budem uz intimne prijatelje, da opet budem sposoban da s njima delim napore marševa, burna doživljavanja borbi, radosti pobede, težinu povlačenja. Da opet sve bude kao pre bolesti.

Stalno sam mislio kako da se dokopam čete. Ta misao mi nije dala mira. Ali lekari mi nikako nisu dozvoljavali da napustim bolnicu dok se ne oporavim. Za moje razloge nisu hteli ni da čuju. Tu kompromisa nije bilo.

Te noći nisam mogao da zaspim. Rešio sam da ujutru odem iz bolnice i bez dozvole i da pođem u potragu za svojim bataljonom.

U rano jutro neprimetno sam se izvukao iz pojate i brzo zamakao u šumu. Kuda? Pojma nisam imao gde može da bude moja jedinica. Znao sam samo u kom pravcu su prolazile par-

tizanske kolone. Pošao sam tragom, širokim i utabanim od prolaza mnoštva ljudi i konja.

Tako je počeo moj dugi put. Sam, iznemogao i bolestan, išao sam utabanom stazom, posrtao po kamenjaru i kozjim stazama, napregnuto se spuštao strmom kamenitom putanjom klisure pazeći da se ne survam u ponor, zastajao svaki čas na teškoj uzbrdici, jer mi je ponestajalo daha. Od partizana ni traga. Uspon do brega budio je nade da ću na vidiku, koji mi bude pružio njegov vrh, ugledati začelje partizanske kolone, logor ili dim vatre. Razočarenje bi ubrzo potislo buđenje nove nade da će se to desiti posle sledećeg brega. I tako se to produžilo u nedogled.

Umor je postajao neizdržljiv, vukao je zemlji telo željno odmora, a nije se smelo zaostati. Kratak predah, mučno odvajanje od zemlje koja je mamila na odmaranje, i opet naporan put. Iz iznurenog tela trebalo je izvući zadnje ostatke snage da bi se izdržalo pod teškim teretom bolesti, gladi i potpune iscrpenosti.

Kada je pala noć, nisam mogao dalje. Srušio sam se na zemlju, bespomoćan. Ugasio se i zadnji tračak nade. Tada mi se odjednom učinilo da nešto nazirem u noći. Napregao sam oči i sada sam već bio siguran. Bio je to daleki otsjaj vatre. Potstaknut novom nadom, napregao sam poslednje snage. Teturao sam, spoticao se u pomrčini, naletao na drveće i stene, rukama i nogama pipkao ispred sebe i tražio prolaze, padao i ponovo ustajao. Puta više nije bilo pod nogama, postojao je samo pravac ka otsjaju vatre.

Kada sam se privukao vatrama, ugledao sam partizane. Ne bih više mogao opisati šta sam u tom trenutku osećao. Malo kasnije doteturao sam se i do svog bataljona koji je, srećom, bio u blizini.

Bio sam opet među drugovima iz čete. S njima sam produžio u susret borbama na Sutjesci. Kasnije sam čuo o tragičnoj sudbini Centralne bolnice. Nemci su masakrirali bespomoćne teške ranjenike i bolesnike sa kojima sam do juče bio zajedno.

Bane BOŽOVIĆ

ZAVOJI OD BUKOVOG LIŠĆA

Poslije zamornog marša iz Boričja (Pirnog Dola), preko Pišća, Gornjeg Unča, Bešića i Paklišta, Sedma krajiška brigada je prešla Pivu preko visećeg mosta kod sela Mratinja, vjerovatno sa zadatkom da sa Desetom hercegovačkom brigadom obezbijedi prelaz kod Mratinja, koji je s juga bio sasvim izložen dejstvu neprijatelja. Kakvo je i koliko bilo naše fizičko naprezanje na tom maršu po kiši, niz strmovite i klizave staze kanjona Pive, gdje su ljudi i konji padali, najbolje se vidi po tome što je jednoj našoj grupi, koja je išla kasnije, u nešto povoljnijoj situaciji, bila potrebna cijela noć i drugi dan do 9 sati, što znači nešto oko dvanaest sati, da bi prevalila put od 9 kilometara vazdušne linije. (Naravno, tome je, pored teškog terena, mnogo doprinijela mračna i kišovita noć.)

Kolona puna zamora i fizičke iscrpenosti, sve se više cijepala u kolonice i grupice. Sa čela su prenošena naređenja: »Kolona brže«, »Bataljon brže«, »Četa brže...« Međutim, i ta naređenja su bila isto tako isprekidana i nevezana kao i sama kolona. No, trag tih naređenja nije nestao. Okupljeni oko i pored sela, tek što smo sjeli ili se naslonili, stiže naređenje da što prije i što brže iziđemo na Javorak (Pivski), posljednju prepreku Nijemcima do Mratinja.

Kod Javorka je proplanak koji strmo pada prema jugu, odakle mu prilazi staza iz sela Brljeva. Staza pada i prema sjeveru, ka Mratinju. Zato je Javorak bio vanredno značajan taktički i topografski objekt, posljednji pogodan oslonac za odbranu mratinjskog prelaza s juga.

Zbog kratkoće vremena naređenje štaba brigade nije preneseno preko štabova bataljona, komandi četa i vodova, već direktno od štaba brigade i štabova bataljona na sve borce. Pred sve borce i rukovodioce brigade postavio se jedan jedini zadatak: u toku dana (30 maja), izbiti na Javorak prije Nijemaca. I, zaista, brigada je, kao jedan čovjek, krenula na izvršenje postavljenog zadatka, penjući se bespućem ili jadnim planinskim stazama po sjevernim padinama Javorka. Ne znam kad smo posljednji put jeli, isto tako kao što nijesam znao da li je potrebno da se jede i da li ima šta da se jede. Ali, svijest, samoprijegor, mladalačka životnost, pokrenuli su brigadu i njene jedinice. Brzo su od glavnine brigade počeli da se odvajaju pojedinci i grupe da bi se, nakon dvočasovnog penjanja uz strme obronke Javorka, našli sakupljeni na njegovom platou.

Volja je više nego udesetorostručila snage, ali, ipak, zbog fizičke iscrpenosti i zamora na usiljenom maršu uz strme padine, u prvom naletu, bez zastoja, od brigade se, poslije dvočasovnog penjanja, na Javorak popelo jedva šesdesetak boraca i rukovodilaca, među kojima i oko 25 iz moje čete (3 četa 4 bataljona). O odmoru ni govora, samo koliko je bilo nužno da malo odahnemo i obrišemo znoj sa lica. To je sve. Slili smo se u jednu zbijenu, jedinstvenu jedinicu; slili su nas dobiveno naređenje i važnost zadatka.

Razvijeni streljački stroj prve grupe boraca iz moje čete koji, za određeno vrijeme, vrši zadatak bataljona, pa i brigade, gdje je svaki borac bio starješina a starješina borac, počeo je juriš kroz guste šume Javorka. Izdržali su, pobijedili i uspjeli onoliko koliko je bilo potrebno da pristigne glavnina bataljona, brigade.

Juriš na isturene njemačke položaje bio je tako silovit i tako snažan, da ni mi sami nijesmo bili svjesni odakle nam

i otkuda takva fizička snaga. Uspio je više od onog što se normalno smatra da može učiniti, i u daleko povoljnijim uslovima, grupa od 25 boraca. Uspio zahvaljujući svijesti boraca, ostvarenom iznenađenju, tom našem isprobanom i ubojitom oružju, brzini juriša i povoljnijem topografskom odnosu terena. Neprijateljeva tehnička i brojna superiornost, da ne govorimo o drugim elementima, ovdje nije došla do izražaja. Iscrpeni, gladni i nenaspavani moji drugovi, ali sa visokom moralnom obavezom, bacili su na koljena njemački bataljon i toliko ga onesposobili, da tog dana (a možda ni sledećih) nije ni pokušao da ponovo krene u napad. U tom, i u svakom drugom jurišu, izvođenom i pod daleko povoljnijim uslovima, prirodno, imali smo i mi mrtvih, teže i lakše ranjenih. Prepolovljeni smo. Od nas 25 ostalo je samo 13. Jedan od težih ranjenika bio sam i ja.

Nalazio sam se na desnom krilu streljačkog stroja. U jurišu, prelazeći jedan proplanak, nekoliko drugova i ja bili smo, vatrom neprijatelja, prisiljeni da za trenutak zastanemo. Svako je uzeo zaklon. Bilo ih je dosta. Ja sam zalegao za jedan manji obli kamen ni tridesetak santimetara debljine i zaklonio desnu stranu tijela. Tek što sam uhvatio zaklon, bili smo, po širini i dubini streljačkog stroja, obasuti jakom puščanom i mitraljeskom vatrom. U sam kamen udarila je jedna granata ručnog bacača i teško me izranjavila po cijelom tijelu, od stopala do glave, naročito po prednjem dijelu. Učinilo mi se to, u prvom trenutku, lakim i bezazlenim, sve dok sa svih strana, kao iz podzemnih izvora poslije kiše, nije potekla krv. Mlazevi krvi, naročito iz predjela jetre, išli su tako snažno da je ubrzo i moje odijelo počelo da mijenja boju. Sve više malaksavam, ali čekanja nema. Neprijatelj je tu, pred nama, u jurišu nas je zaustavio. Pokušavam da ustanem, da sâm izvršim zadatak bolničara, da ne uzimam sa položaja borca, jer je svaki od njih tada zamjenjivao više boraca. Pokušavam, koristeći kamen koji mi je dotada bio zaklon, da se ispravim, ali je sve uzalud. Pištolj više ne mogu da držim u ruci. Snaga me sve više izdaje. Šmajser više ne može da služi onom čemu je na-

mijenjen. Ne preostaje mi drugo ništa nego da dozovem i potražim pomoć.

Rastojanje između nas je bilo više desetina metara, a u jurišu se još više povećalo uslijed poginulih i ranjenih. To moje vikanje, bolje reći jaukanje, čuo je i neprijatelj, ali i moj lijevi susjed, drug koji, srećom, nije bio ranjen. Dotrčao je, pokušao da me uzme na leđa, ali nije mogao jer je i on, kao i svi mi, bio iscrpen. Neprevijena, vukao me kroz besputnu šumu. Vukao me sve dok nijesmo došli do jedne kolibe u »pozadini«. To je, koliko se sjećam, bilo daleko nekoliko stotina metara. Tu sam prepoznao drugove iz štaba brigade. Previše me. Pokušaše da zaustave krvarenje, ali im se na licu i u očima moglo vidjeti ono što nijesu htijeli i nijesu mogli da kažu — žalost za svima koji su poginuli i ranjeni. Bol i žalost za drugovima bio je pomiješan i sa ponosom što smo baš mi hrabro izvršili zadatak, zadržali neprijatelja i onemogućili mu dalje napredovanje. Čini mi se da je u kolibi bila i neka karlica sa varenikom. Dali su mi da pijem, ali moj organizam nije više mogao da primi ni takvu hranu. Likove drugova sve slabije razaznajem, dok mi se najzad ne izgubiše...

Organizovana je evakuacija ranjenih. Osjećao sam da je to posljednji dug, i dužnost, i oproštaj s nama, a i oni su to osjećali. U rijetkim trenucima dolaženja svijesti vidio sam da me moji iscrpeni drugovi nose na ramenima. Klecaju im koljena od napora i gladi, a oni nose i mene i druge, jer je i to bio dio naše borbe — borbe za sve i za jednog čovjeka. I sada, kada je jedan borac na položaju značio desetinu, pa i vod, odvojeno je njih nekoliko da spasu ranjene drugove, da ih ne ostave na milost i nemilost divljini šume i neprijatelju, ili da na njihovim, drugarskim rukama dočekaju smrt. To je ono što je nosilo nas, svakog borca, to je vjera koja je bodrila, to je snaga i sadržina našeg moralnog jedinstva. I sada niz padine Javorka, upravo onim krivudavim i strmim stazama kojima smo prije jedan dan žurili na izvršenje teškog zadatka, spuštamo se, ali više ne svojim nogama, već na nogama naših drugova. Danas teško mogu vjerno dozvati tu sliku sebi i onih koji su bili na nosilima. Žalost za izgubljenim drugovima bila

je teža od fizičke iscrpenosti, jer je nas starih boraca iz dana u dan bivalo sve manje.

Put u Centralnu bolnicu vodi nas ponovo preko visećeg mosta na Pivi. Prolazimo pored kolona koje pristižu da ojačaju front na otsjeku Javorka. Koliko je trajao i kakav je bio taj put do Centralne bolnice, ne znam. Nijesam ni onda znao, ne znam ni danas. Tek drugi dan došao sam sasvim k sebi. Sjećam se kad me je jedna bolničarka previla i čupala mi iz tijela onu parčad koja su se mogla otstraniti.

Bolnica, ne sa bijelim krevetima, toplim sobama, ljekovima i instrumentima, već samo zaklonitiji dio ratnog poprišta, jedna zaravan na čijoj travi i kamenjaru leže ranjenici, kojima partizanke, bolničarke, jedva uspijevaju pružiti i najnužniju pomoć. Bilo je i tu teških trenutaka. Gledao sam najbolje drugove, znane i neznane, kako umiru junački, tiho i nečujno; neko poznatom ostavi u amanet da mu, ako preživi, pozdravi porodicu. Jedan je ranjenik, kad se spuštala noć, naslonio glavu na grudi svog druga, a kad se probudio, drug mu je bio mrtav. Prespavao je noć na mrtvom tijelu druga.

Stiglo je naređenje za pokret. Trebalo nas je sve prebaciti. Konja je malo, a teških ranjenika mnogo. Disciplina i svijest partizana pokazala je i ovdje svoje. Obezbijeđeni su prvo najteži među teškim ranjenicima. Među njima sam bio i ja, te sam dobio konja. Kuda je trebalo da krene bolnica, nijesmo znali. Ali smo znali da nam je obezbijeđen put i da nismo ostavljeni sami sebi. Ne mogu ni izdaleka opisati taj pokret ranjenika, taj hod ljudi kojima je, skoro svakom, odnijet neki dio tijela, tu kolonu koja čitave sate troši da bi prešla dva-tri kilometra. To je bio hod po mukama, hod koji je crpao i posljednje snage, hod praćen neprijateljskim mitraljiranjem i bombardovanjem. Kolona, »nošena« mislim na drugove, koji nas borbom obezbjeđuju, brzo je brojno rasla — povećavao se broj ranjenika, a u isto vrijeme je i tako brzo kopnjela — jer se broj živih smanjivao. U takvom teškom smjenjivanju ranjavanja i smrti stigli smo do Sutjeske.

Brza planiska rijeka ispriječila se pred nama. Avijacija bombarduje kanjone i pojačava njen žubor. Sve to skupa

pretvara se u užasan kovitlac. Nalazimo se na desnoj obali te male rijeke koja je za nas velika prepreka, i njena plitka voda za nas je duboka. Treba je preći jer preko njene lijeve obale vodi put iz obruča. Taj dan i taj prelaz ostali su mi u najživljem sjećanju kao jedan od najtežih i najupečatljivijih prizora. Naišli smo na prelaz gdje je dubina bila nešto iznad koljena. Trebalo je tu gaziti. Niz strme obale počeše da silaze prvi ranjenici. Pocijepana obuća na iznemoglim nogama kliza se po pločastom, ljigavom kamenju rijeke. Gazi se pojedinačno, a davi skupno. Traže ranjenici jedan od drugog pomoć pa ih, zagrljene, odnose u nepovrat hladni talasi Sutjeske. A mi sa obale bespomoćno gledamo. I tražimo rješenje — kako da pređemo tu ludu vodu, a da ne odnese i nas ostale. Sutjeska odjednom postade saveznik onog koji nije uspio da nas uništi. Brzinom i snagom svojih talasa poče da ranjava kolonu koju neprijatelj nije uspio da dotuče — bez milosti se okomi baš na ranjenike.

Gazimo zajedno, ruku pod ruku. Grupa za grupom, uz ogromne napore, prelazila je na drugu obalu, ali je rijeka ipak progutala 30—40 ranjenika. Na obalama Sutjeske ovjenčala se slavom jedna generacija koja je pošla da raskine lance ropstva ili da nestane.

Prešao sam Sutjesku, ali ostadoh bez konja. Kako da nastavim put? Poslije kraćeg razmišljanja odlučih da produžim odvojeno od bolnice, sam. Zašto — teško bih i danas to mogao da objasnim. Kao i onda. Bilo mi je jedino poznato da je opšti pravac proboja i izvlačenja — istočna Bosna. Nastavio sam bez sekcije, bez vodiča, bez pretpostavljenog i potčinjenog. Ali je, ipak, postojao »vodič«. Ostao je trag naših prvih grupa i jedinica, koje su bile na čelu proboja, ostao je trag i neprijatelja. Dotada besputne šume Zelengore mijenjaju svoju »putnu mrežu«. Od dotada obične planinske staze, nastaje mnoštvo drugih staza. I te staze postaju, od 3 ili 4 pa sve do 15 ili 16 juna, moj vodič i moj putokaz. Neprevijen, još uvijek pognut, bez oružja, sa štapom u rukama, bez hrane, nastavih put. Išao sam neposredno pored staze ili stazom, brižljivo osmatrajući, koliko su mi oči to dozvoljavale, jer su i one slabije

vidjele. Upočetku sam se kretao ispod jednog kilometra na čas, bilo da se radilo o penjanju ili spuštanju. Morao sam, i pored strahovitih fizičkih naprezanja, zbog potpune usamljenosti, da budem jako oprezan i danju i noću, jer je za mene onda, u prašumama Zelengore, svako bio neprijatelj — čovjek i zvijer. Dan mi je bio teži od noći. Noću se nijesam kretao, ostajao sam obično u kakvom grmlju ili pećini. Povremeno sam gubio svijest te sam, znajući to, uvijek kad bih negdje zastao ili prenoćio, dobro zapamtio predmete, drvo ili kamen, kako bih docnije znao da nastavim put.

Na tom putu naišao sam i na ovakav prizor. Nedaleko od mene, pored puta, dva ranjena i iznemogla druga, čupaju čim mogu, vjerovatno već nekoliko dana, meso sa uginula, a dobrim dijelom već i pojedena konja. Jedan od njih je imao mali običan nož, tup i zarđao. Njime je sa butina konja, koliko mu je to snaga dozvoljavala, kidao meso i jeo ga ili, bolje reći, gutao. Nesnosna glad, višednevna usamljenost bez jela i ma čega drugog, prinudila je i mene da rukama grčevito čupam meso uginulog konja. I tako smo, udruženi, nas trojica »osvojili« konja i dobro se najeli. Tek sam poslije toga primjetio pored konja malu, kratku talijansku pušku. U meni se odmah javi misao da je uzmem, iako sam znao da pripada jednom od ove dvojice. Mislio sam da će se suprotstaviti kad budu vidjeli pušku u mojim rukama. Ne! Kad sam je uzeo u ruke, okrenuo sam se put njih, ali oni su me gledali ravnodušno i otsutno, ne shvatajući šta sam učinio. Glad je učinila svoje — njihove postupke i odluke nije više kontrolisao razum.

Ustao sam i pošao dalje, nijesam ih pozvao da idu sa mnom, niti su oni mene ma šta pitali. Puška mi je otada služila ne samo kao štap, već i kao odbrana, bar sam se osjećao mnogo sigurnijim. Znao sam da me neće napasti divlja zvijer jer se i ona, ukoliko nije uništena, uplašena duboko sakrila u neku jazbinu Zelengore, ili je uspjela da »probije« »neprijateljski obruč«. I tako nastavih put, ne znajući ni tada, a ni danas, kako se zvalo koje mjesto, ni ono gdje sam se najeo konjetine, ni ona preko kojih je trebalo da prođem. Daleko, u daljini, ispred mene, javlja mi se nov orijentir, nov

putokaz. Čuju se žestoki okršaji i bombardovanje iz vazduha. Po putu primijetih neku travu, mirisala je na biljeli luk. Tada nijesam znao kako se zvala. A odakle bih i znao?! To je bila srijemuša koju su naše jedinice upotrebljavale za jelo. I to je za mene bio još jedan dokaz da idem pravim putem, i nova hrana koju sam upisao u svoj jelovnik, otada, za idućih petnaest dana, osnovna i jedina. Na daljem putu srijemuši se pridružio sok ispod bukove kore. Sisao sam taj sok s vremena na vrijeme i on me jako osvježavao. To me održavalo u životu i davalo mi onaj potreban minimum snage da mogu produžiti put.

Od posljednjeg previjanja prošlo je već oko nedelju dana. Zavoji su usput poispadali, a rane ostale gole. Sam sam previjao one koje sam mogao da vidim po prsima i trbuhu, ali ne više bijelim zavojima, već zelenim bukovim lišćem. To lišće grubo je pritiskalo i nagrizalo ionako već izmrcvareno i iznemoglo tijelo. Za nekoliko dana rane postadoše gnijezdo smrada i crvi. Čupao sam ih i čistio bukovom grančicom tamo gdje sam ih vidio i našao. »Zelenu« gazu sam često mijenjao, bilo je bar nje dosta i pored mene i iznad mene, na bukvama. Zdravlje mi se, i takvo kakvo je bilo, počelo pogoršavati. Kretanje i dalje sporo, i sve sporije, jer mi rane po tijelu sada napada novi neprijatelj — crvi. Čisti planinski vazduh zakužen je smradom od mene. Ali odluka je pala još na Sutjesci, kad sam se odvojio od bolnice. Izdržaću i učiniću sve što mogu u toj borbi za samoodržanje.

Ne znam, ali mi se čini da ne mogu realno prikazati sve ono što sam tada doživio. U putu sam, ponekad, sretao po neku manju grupicu zdravih boraca koji su žurili u suprotnom pravcu. Sjećam se da me je jedna takva grupa zvala da idem sa njom, u pravcu Gackog. Ja nisam htio, iako sam jednog iz grupe prepoznao. Bio je to moj drug iz gimnazije. Nailazio sam kroz tu sada »bezopasnu« pozadinu i na lica koja sjede gore, u gustim bukovim granama, da bi se privremeno sklonila od neprijatelja i da bi, vjerovatno, tu, iznad zemlje, u granama, osvježena planinskim vjetrom, izdahnula čista, kao što je čista bila i njihova borba.

Nailazio sam i na velike vatre koje je neprijatelj ložio suvim bukovim stablima da bi se oko njih grijao i odmarao. Gledao sam u njihove kazane pored vatre. Slušao sam zveckanje njihovih porcija. To je sve bilo i blizu i daleko od mene. To je bilo noću i ja sam im »pravio društvo«, ali ne pored vatre i kazana, ne sa porcijom u rukama. Nijesam mogao više ni noću da spavam, ali ne od bolova i rana, već od gladi i iscrpenosti. Ta me nesanica svakim danom iscrpljuje sve više. Više gotovo i ne razlikujem ni boje u prirodi, ni što je brdo a što nije. Ali mi je u sjećanju ostala upečatljiva slika, tada me je natjerala da se osmjehnem, kada sam, negdje sa nekog brda, iz šume, osmotrio u daljini pred sobom kuću ili kuće lijepe, obijeljene. Prviput poslije petnaest dana! Prvi osmjeh na usnama, iako nijesam imao čak ni za to dovoljno snage. Te prve kuće koje sam vidio i planina koja se iznad njih dizala — Jahorina (nju sam brzo prepoznao jer sam sa svojom četom bio u njenoj okolini 1942 godine) — bile su za mene siguran znak da sam na pravom putu. Uvjerio sam se da je to pravac kojim treba i dalje da produžim pa da stignem u istočnu Bosnu. Sada je najteže prošlo.

Jedan dan kasnije došao sam u te kuće, u selo Miljevinu, i prviput poslije petnaest dana progovorio sa živim ljudskim bićem. Izvukao sam se i sišao iz puste planine. To je, za mene, bilo novo rađanje, nov život. Tu sam dobio i prvo jelo koje, inače, troši ljudski rod. Našao sam u jednoj razbijenoj bačvi, u njenim dugama, neke ostatke pekmeza. Ovaj seljak drugo mi nije imao šta dati, jer je i on bio pogođen užasnom ofanzivom. Tu sam se malo odmorio, ne plašeći se više usamljenosti, navikavajući sebe i svoje misli na to da sam rođen i podignut u kući, prije dvadeset i tri godine i da je to normalan čovjekov život, a ne onaj pusti, usamljeni, šumski život. Trebalo je na to naviknuti i sebe i svoje živce. Skoro da još ne umijem da mislim, ne mislim mislima normalnog čovjeka. Petnaestodnevno usamljeno lutanje po šumi ostavilo je traga. Upočetku sam teško mogao brzo da mislim, da razgovaram, ne mogu da se snađem u novoj sredini. Toliko se više ne mogu snaći, da se nijesam ni sjetio da sa sebe skinem bukove zavoje, već

sam i dalje bez previjanja produžio put. Sad znam kuda, jer više nijesam sam, sada imam nove vodiče, izostale naše drugove i zaštitne dijelove. Pobijedio sam divljine Zelengore. Prihvaćen od naših jedinica, uskoro, negdje oko 19 ili 20 juna, na Romaniji, u istočnoj Bosni, pronašao sam i svoju jedinicu. Ona više nije bila onako brojna, više nije bila onako snažna. To je sada mala borbena grupa sa ponekim starim poznatim drugom, kome sam i ja bio poznat i koji je, vjerovatno, već prije dvadesetak dana izbrisao iz spiska živih boraca naše brigade i moje drugove i mene, one teške ranjenike sa Javorka 30 maja 1943 godine.

I tada, u sredini svojih drugova i poznanika, bolje prepoznajem ja njih nego oni mene. Drugovi iz moje čete i brigade ne mogu da se načude tome što sam živ, ponovo među njima i sa njima. Da se tu nalazi onaj sa kojim su se na Javorku ti isti drugovi bili oprostili, možda i zauvijek. Bio sam tako blijed, tako mršav, sa uvučenim očima, upala lica i jadna izgleda, ali više ne mladić od dvadeset i tri godine, već daleko i daleko stariji. Kad sam se pogledao na malo ogledalce, teško sam mogao sebe prepoznati.

I odavde, ponovo iz svoje brigade, upućuju me u bolnicu, gdje mi zavoje od bukovog lišća zamjenjuju čistim i bijelim zavojima.

Radomir ŠĆEPANOVIĆ

MJESEC I PO DANA U PIVSKOJ PUSTINJI

Osmi ili 9 jun 1943

Nalazio sam se u Centralnoj bolnici na Rudinama. Bolnica je bila smeštena u seoskim kućama i kolibama. Avioni su bombardovali i mitraljirali bolnicu. Borba se vodila ispod Durmitora, u pravcu Mratinja, Vučeva, Ćureva i Zelengore. Istog dana oko pola noći bolnica je dobila naredbu za pokret prema Pivi. Ešelon teških ranjenika sa nosilima zaostao je u pećinama iznad Pive na tzv. Pivskim Gredama, više Lesišta. Pionirski vod Treće sandžačke brigade srušio je most na Pivi. Svaki prelaz bio je onemogućen. Zaštitnice bolnice vodile su žestoke borbe. Pošto je bio onemogućen prelaz, smešteni smo u Gredama, udaljenim od Pive otprilike dva kilometra. Sa nama je ostalo šest bolničarki. Ranjenika je bilo pedeset dva, od kojih su većina bili bez nogu ili su imali noge u gipsu. Ja sam jedini imao zdrave noge i ruke, ali sam bio bez očiju.

Deseti jun

Hrane nijesmo imali. Bolničarke su brale koprive, srijemuš, lukomaču i bukov list te nas tako hranile.

Četrnaesti jun

Nastupa teška žeđ. Usne su nam ispucale od žeđi. Drugovi teško govore. Borbe se čuju u pravcu Sutjeske i Zelengore. Rešili smo da pošaljemo bolničarke da donesu vode sa Pive...

Prošao je četrnaesti, petnaesti, a bolničarke se nisu vratile. Odlučili smo da pužemo prema reci. Čuli smo kako Piva huči. Voda nam je prosto mirisala. Celi dan smo puzili. Pužući, poderali smo ono malo odela što smo imali na sebi. Spustili smo se ipak do vode na oko četrdeset metara, ali niko do nje nije mogao doći. Predložili su meni pošto imam zdrave noge i ruke da donosim vodu, a oni će meni pokazivati pravac. Nismo imali posude za vodu osim dve porcije, a to je bilo malo. Drugovi su našli mešinu, u kojoj su Crnogorci seljaci nosili hranu bežeći pred neprijateljem. Dali su mi mešinu. Uputio sam se prema Pivi. Put do reke bio je veoma okomit. Puzao sam se do vode. I sam sam bio vrlo žedan. Drugovi su me savetovali da ne pijem mnogo vode, jer će mi oduzeti snagu u nogama. Svaki put kad bih sišao pio bih po nekoliko gutljaja vode. I drugovi su se napili. Drugovi su mi namestili mešinu kako je bilo najlakše nositi. Izgledala je kao ruksag.

Šesnaesti jun

Više za vodu niko i ne pita. Sad nastupa teška glad. Bolničarki nema da nam beru srijemuš, lukomaču i bukovo lišće. Drugovi bi puzali levo desno po nekoliko metara da nađu neki struk te hrane, ili neku kost od crknutih konja, koji su zaostali iza partizanske komore. Tako je drug Jure Martinović, tražeći hranu, našao bolničarke poubijane na gomili. Čim nam je to ispričao, drugovi su otpuzili tamo da se i sami uvere. Bolničarke su poubijane i izmrcvarene verovatno od Italijana. Među njima bila je i sestra Marka Stipića, komesara čete iz Prve dalmatinske brigade, koji je bio bez obe noge i nalazio se sa nama. Pokušaj da ih sahranimo ostao je bez uspeha, pošto je predeo kamenit, a mi nismo imali nikakvih sredstava da bismo svoju zamisao ostvarili.

Sedamnaesti jun

Drug Josip, teški ranjenik, umire. Prezimena mu se ne sećam, ali je pričao da je rođen u Mariboru i da je radio kao metalski radnik u Karlovcu. Bo je borac Baniske brigade. Na umoru, zvao je majku. Majka mu se zvala Fija. Svi smo oko njega ležali skoro nepomični i kao za sebe, neki glasno a neki poluglasno, govorili:

— Ovako ćemo, jedan po jedan, svi...

Jedna je misao pratila sve nas: niko i nikada neće znati kako smo se mučili i gde smo umrli... Prolazili su dani naših strašnih muka. Vreme se menjalo, čas kiša, čas sunce koje nam je povećavalo ionako teške muke.

Dvadeset prvi jun

Teška glad. Pojedini drugovi od gladi gube svest. Srijemuš, lukomača i bukov list teško se nalaze... Tog dana lutao je pored Pive jedan konj. Bio je, kako govorahu drugovi, strašno mršav. Zastao je baš na onom mestu odakle smo se snabdevali vodom. U blizini smo našli jednu pušku koja je imala samo dva metka. Drugovi su se dogovorili ko će da puca na konja da bi bio dobar pogodak. Dogovorili smo se da to učini drug Vojo, rodom iz Titograda, komesar čete Lovćenskog bataljona Prve proleterske brigade. Konja je oborio jednim metkom. Ponovo određuju mene da donesem meso. Uzeo sam nož i mešinu i napipao konja. Počeo sam seći. Konj se, međutim odjednom ritnuo zadnjim nogama, udario me i oborio na kamenje. Drugovi su me zvali. Ja sam ih čuo, ali nisam imao snage da se odazovem. Posle kratkog vremena podigao sam se sav izubijan. Drugovi su povikali: »Živ je!« Pitao sam ih: »Gde je konj?« Objasnili su mi i ja sam prišao konju s leđa da me opet ne bi udario. Uzeo sam drvo i mlatio ga po glavi. Kad nije više pokazivao znake života, potražio sam nož. Našao sam ga zabodenog u konju. Odmah sam se dao na posao. Rasporio sam ga. Skinuo s leđa mešinu i u nju trpao srce, džigericu, bubrege, meso i sve to odneo drugovima. To je bila velika radost. Podelili smo svakom po parče, i onako živo meso jeli. Još

nekoliko puta na taj način sam nahranio drugove. Kad smo se malo najeli, onda smo pravili »šnicle«, koje smo pekli na suncu.

Na konjsku strvinu noću su napadali vukovi, a danju orlovi-lešinari. Teže nam se bilo braniti od orlova nego od vukova. Danju smo orlove terali kamenicama. Oni bi se odmicali po nekoilko metara, i opet bi se vraćali. Vukovi su noću zavijali oko nas, ali nam nisu smeli prići.

Dvadeset četvrti jun

Tek što je svanulo i prvi sunčevi zraci obasjali Vučevo i okolna brda, a iznenada se pojavi rulja od deset naoružanih četnika i Italijana. Zašli su redom i pretresali nas. Oduzeli su nam satove, skinuli cipele i sve od odela što je pretstavljalo ikakvu vrednost. Ostali smo potpuno bosi, a neki skoro i goli. Došlo je i do svađe između tih krvoloka oko plena. Drug Vojo i Marko povikali su tada:

— Lako vam je, izrodi, gnjaviti teške ranjenike!

Povratila su se dvojica. Voju su prebili ruke, a Marku su povredili nos i polomili nekoliko zuba. Onda su se izgubili preteći: »Čekajte samo do sjutra, dok vam dođu karabinjeri!«

Prošlo je i dva i tri dana, a njihovi karabinjeri nisu dolazili.

Dvadeset sedmi jun

Vreme još uvek promenljivo. Rane su nam se ucrvljale. Ostali smo bosi i goli. Već smo sve preostalo na nama pocepali zavijajući rane. Na nama je ostala još samo po bluza. Koža nam je izgorela i ispucala od jake vrućine i prljavštine. Kako govorahu, svi smo izgledali tada kao živi leševi. Toga dana posle podne očekivani krvoloci pojaviše se iz dva pravca: od Mratinja četnici i Italijani, a od Šćepan-Polja ustaše i Nemci. Drug Andrija, radnik Vojnotehničkog zavoda iz Kragujevca, vodnik iz Kragujevačkog bataljona Prve proleterske brigade povika glasno:

— Drugovi, dolaze lešinari broj jedan!

Mi smo ga pitali šta to znači.

Odgovorio je da su fašisti lešinari broj jedan, orlovi broj dva, a vuci broj tri. Fašisti su nam prišli na dvadeset metara. Ćute. Ništa ne govore. Ja sam bio nasekao mesa i taman krenuo da ga nosim drugovima. Odjednom su nas zasule ručne bombe, zatim nekoliko rafala iz šmajsera. Bio sam daleko otprilike dvadeset metara od grupe. Nijedno parče me nije zakačilo. Fašisti su zatim prišli ranjenicima koji su se još micali i tukli ih štapovima i kundacima. Tako su malog Milana, koji je imao svega trinaest godina, tukli štapovima po glavi i boli u usta. Jaukao je kao svako dete. Mali Milan je bio rodom iz okoline Travnika. Ustaše su mu pobile roditelje. Našao ga je Sava Kovačević u šumi i poveo sa sobom. U borbi mu je bila prelomljena noga. Bilo mi je teže slušati Milanov plač od svega ostaloga. Lešinari broj jedan, kako ih je drug Andrija nazvao, kroz smeh i Milanovo ječanje govorili su: »gut«, »bono«, »oficijalo«, »kaputo«, »macare«... Domaći izdajnici govorili su: »Ovo su sve propalice, kafanski ljudi, koji ne poštuju ni zakon ni red, i koje je Tito samo mogao zavesti«.

Slušao sam sve njihove razgovore i razmišljao šta ću sada. Drugovi su mi svi izginuli, a, eto, ja, daleko svega dvadest metara od njih, ležim u granju, u ovoj pivskoj pustinji, gde nema nigde živog bića, osim poneke zveri. Ne vidim na oči. Crvi mi napadaju očne kapke i druge rane. Reših se, ustadoh, da i mene ubiju da se ne mučim dalje.

Skinuo sam mešinu sa leđa u kojoj sam nosio meso da nahranim drugove. Pomerih se malo da me bolje vide i naslonih se na jedan grm. Fašisti su me ugledali. Nekoliko njih povika: »Eno još jednoga!«

Uputili su se prema meni. Čuo sam topot i škripu teških fašističkih čizama. Prišli su. Zavoja na glavi nisam imao. Lice mi je bilo sve krvavo; nosna kost slomljena, a kosa opala kao i nokti na rukama i nogama. Na srpskohrvatskom su me pitali: »Kuda sam vodio borbe kada sam ranjen u oči?« Ja sam ćutao. Jedan od njih reče: »Možda je gluv, pa ne čuje«. Drugi je odmah dodao: »Udri ga štapom po glavi!« Osetio sam tup udarac po glavi. Ipak sam se održao na nogama. Sledio je još jači udarac u prsa. Pao sam na kamenje. Rezak zvuk iz pištolja prekratio

mi je dalje sećanje. Jedino sam osetio nešto toplo u glavi... Osvestio sam se noću između dvadeset sedmog i dvadeset osmog juna. Nova rana na glavi naročito me je bolela. Kiša je lila kao iz kabla. Ne čuju se ni ptice da cvrkuću, po tome sam zaključio da je noć. Osećao sam jaku hladnoću. Pitao sam se zašto sam tako nesrećan da se mučim posle mojih drugova? Došao sam do zaključka da mi jedino preostaje da se utopim u Pivi i da se rešim svojih teških muka.

Najedanput čuo sam glas među streljanim ranjenicima:
— Jao meni, drugovi moji!

Poznao sam glas druga Rajka, koji je rodom od Travnika, a borac je bio Četvrte crnogorske brigade. Puzio sam prema glasu. On je osetio da mu se nešto približava kroz mračnu noć. Mislio je da je vuk i bacao se kamenicama. Ja sam se javio:

— Rajko, ja sam, Slavko Čvoro!

On se toliko obradovao i uzviknuo: »Pa zar si živ? Ja sam mislio da nije ostao niko osim mene!« Pitao me je da li sam ranjen? Odgovorih mu da jesam. »Meni su i drugu nogu prebili, a ranjen sam i u rame«. Taj naš razgovor slušali su Radosav Petrović i drug Andrija. Radosav je bio učitelj, rodom iz Boke, koji je mene dobro poznavao. Prilikom napada na Livno, avgusta 1942 godine, bio je domobranski satnik. Tada se predao sa čitavom satnijom bataljonu u kome sam i ja bio. Bio je borac u prvoj četi petog bataljona Treće sandžačke brigade. Sa njima je još preživeo drug iz Beogradskog bataljona, kome se imena više ne sećam. Bio je delegat voda. Skupili smo se zajedno i dogovarali šta dalje da radimo. U tome su se javila još dva druga koji su ostali živi. Stipe i Avdo. Njihovih prezimena se ne sećam, ali znam da su oba rodom od Mostara, jedan je bio pomoćnik, a drugi komesar čete iz Desete hercegovačke brigade. Oba su bila ponovo teško ranjena. Pošto zavoja nismo imali, a i veš smo bili već upotrebili, preostale su nam jedino postave od bluza, koje smo cepali i sa njima zavijali rane.

Više se datuma ne sećam. Dani su prolazili. Hrane nema. Poneku kost glođemo. Ja sam se setio mešine koja je ostala puna mesa. Našao sam je. Hranu iz nje trošili smo još par dana. Bili smo u sve težem položaju. Drug Radosav i Avdo su umrli.

Jednog dana pojavio se Ilija Živković, seljak iz okoline Šćepan-Polja. Prišao nam je i upitao: »Jeste li živi?«

Kada smo se odazvali dao nam je po šaku zobi i kukuruza. Pitali smo ga koji je datum i mesec? Odgovorio je da je mesec jul i da je pre tri dana bio Petrovdan. Zaključio sam da je petnaesti jul. Pitao nas je odakle smo rodom. Teško smo odgovarali, pošto su nam sva usta bila u ranama i zubi polomljeni. On je onda otišao u Pravcu Rudina. Naišao je na zbeg koji je iz Bosne pred neprijateljem otstupao sa našim jedinicama. Pričao je izbeglicama da se u grupi ranjenika nalazi Slavko Čvoro. Oni su ga pitali kakav izgleda. On im je rekao: »Slab, mršav, bez očiju, i ima zlatne zube«.

Dvadeset prvog jula pošli su da me traže: strina, snaha i sestra od strica. Našli su nas. Beograđanin i Stipe su umrli. Andrija i Rajko bili su na umoru. Donele su nam mleka i zobenog kačamaka. Ja i Rajko smo popili po malo mleka, a Andrija je sve što stavi u usta povraćao. Mene su onda preneli u Rudine. Posle dva-tri dana neki seljaci mi rekoše da su umrli i Rajko i Andrija.

Otprilike mesec dana krio sam se ispod Durmitora. Prilikom dolaska Druge proleterske divizije, pod komandom Peka Dapčevića, početkom septembra, došla su mi braća, Risto, rođeni brat, i Dušan, brat od strica, sada major JNA. Braća su me preko slobodne teritorije prenela na Romaniju u rodno mesto. Po Romaniji sam se krio od neprijatelja do 25 marta 1945 godine, kada me je komandant Dvadeset i sedme divizije drug Miloš Zekić uputio u Dom slepih u Zemun.

Slavko ČVORO

SMRT NA LOMAČI

U Kneževićima je 8 juna 1943 godine održan kratak sastanak u Štabu Treće divizije sa komandom Durmitorskog područja na kome je donesena odluka: da se svi teški ranjenici sklone u kanjon Pive, a pokretni odmah po grupama upućuju u pravcu Vučeva; da se sanitetsko osoblje brigadâ i divizije kao i dijela Centralne bolnice i pozadinski radnici, angažuju i obrazuju ovu evakuaciju; da se grupe snabdiju stokom i sanitetskim materijalom i, na kraju, da se obavijesti stanovništvo da se sklanja ispred neprijatelja u šume i u kanjon Pive i Tare. Ovakva odluka je donijeta poslije dobijanja depeše od Vrhovnog štaba da i Treća divizija krene za glavninom a poslije neuspjelog pokušaja da se prebaci na desnu obalu r. Tare.

Prije 8 juna nekoliko su puta đavane direktive da ranjenici krenu za glavninom, pa zatim da ostanu sa Trećom divizijom i, najzad, da se podijele na manje grupe i smjeste po pećinama i šumama u blizini sela koja bi se o njima starala uz pomoć ostavljenog sanitetskog osoblja. Ranjenici su se nalazili od Sušice do reke Pive, a najviše u selima Nedajno, Nikovići, Šarići, Jerinići, Žeično i Crkvice. Jedan dio se već prebacivao u pravcu Vučeva za Sedmom baniskom divizijom. Ta

razbacanost je otežavala evakuaciju, a pritisak neprijatelja na snage divizije koja se našla na platou Pivske Planine stalno se pojačavao.

Prikupljanje i evakuaciju u pravcu Sutjeske ometala je artiljerija sa desne obale reke Tare, a stalno bombardovanje »Štuka« i »Savoja« povećavalo je ionako veliki broj ranjenika.

Već 9 juna su ranjenici bili prikupljeni u selima Žeično i Pregvožđe, a manjim dijelom na Rudinama. Ali je put Rudine — Šćepan Polje, po odlasku Prve dalmatinske brigade, bio pod artiljeriskom vatrom, te se evakuisanje ranjenika vršilo dvijema kozjim stazama, od kojih jedna vodi od Pregvožđa preko Brvnenog Dola na Kruševo, a druga od sela Žeično preko Ravne Kose za Čokovu Luku.

Dio teških ranjenika (oko 60) smješten je u Alugama, na desnoj strani Pive, i oko trideset na lijevoj, iznad Čokove Luke, dok je na Rudinama ostalo jedanaest nosila, kao i manje grupice po ostalim selima, koje nijesu na vrijeme evakuisane. Koliko je bilo ranjenika teško je znati. Neprijateljska avijacija otkrila je pravce kretanja kolona i artiljerija iz Huma i Kosmana je počela već devetog poslije podne da kontroliše i ove dvije staze, naročito prvu. Neki zarobljeni Italijani koji su nosili ranjenike počeli su napuštati nosila i sklanjati se po gredama i šumama. Ostavljeni ranjenici zakrčivali su put, a kolona, koja je bespomoćno stajala, bila je dobra meta neprijateljskoj avijaciji i artiljeriji. Tu je za ranjenike počela Sutjeska, jer ih je oko 500—600 ostavilo život u kanjonu Pive. Uprkos svemu tome, njihova mirnoća i pribranost i dandanas zaslužuju divljenje. Davali su sve od sebe da bi olakšali napore zdravih drugova. Bili su svijesni situacije u kojoj se našla njihova zaštitnica, Treća divizija. Znali su da je za njih i radi njih bilo usporeno povlačenje Savine divizije. A kada su i njeni bataljoni počeli da promiču pored kolone, hitajući na Vučevo, sve češće su se mogli čuti preklinjući glasovi: »Ne napuštajte nas, drugovi!« ... Ranjenici su bili svijesni da za njih ne važe nikakvi međunarodni propisi, da jedini zakon koji neprijatelj poštuje jesu puška i bomba zdravog borca, njegova četa, bataljon i brigada, koji sada prelaze Pivu. A ta ista Piva se pred

njima ispriječila i odvaja ih od putanje uz Vučevo, teške i za zdravog čovjeka, do koje je trebalo prijeći ono par dasaka namještenih preko rijeke, koje je neprijatelj svakog trenutka mogao porušiti.

Osmog i devetog juna ubrzano se prebacivalo preko Pive, a već noću desetog juna i posljednji se borac peo ka Vučevu. Kolonu je i uz Vučevo neprekidno pratila neprijateljska artiljerija, a pri samom vrhu su je prihvatale »Štuke« i »Savoje«.

Desetog je Treća divizija ostala na Vučevu. Zašto je to bilo potrebno? Zašto u ovakvoj situaciji gubiti jedan dan? Da li radi pristizanja ponekog zaostalog ranjenika i njegovog spasavanja? Da li radi odmora i pripreme za dalji put? U svakom slučaju, izgubilo se dragocjeno vrijeme. Toga dana su jedinice i ranjenici doživjeli strašno bombardovanje, zbog koga se ni vatra nije smjela ložiti. Nešto zbog bombardovanja, a nešto u potrazi za hranom i vodom ranjenici su se počeli razilaziti. Naročito su ih privlačile neke kolibe koje su se podalje vidjele. Predveče ih je bilo teško prikupiti.

Po odluci štaba divizije formirani su ešeloni pešaka i konjanika sa tri brigadne bolnice i postavljen je štab koji će se starati o kretanju i daljem maršu ranjenika. Za sve te dužnosti bilo je određeno ljudstvo iz pozadinskih komandi mjesta, područja i oko 60 pozadinskih radnika, kao i potrebno sanitetsko osoblje.

Da stignemo i pređemo Dragoš-Sedlo i da čelo ranjenika izbije do Ravnog Borja, iznad sela Keljića, trebalo nam je ići čitavu noć 10/11, čitav dan 11 i do poslije podne 12 juna. Kratak put, ali dugo putovanje. Tamo smo našli Savu sa štabom. Izdao je naređenje da se u prvi mrak ranjenici počnu spuštati ka Sutjesci. Tada naiđe veliki prolom oblaka, a zatim osu paljbu i neprijateljska artiljerija sa lijeve obale. Ječi Sutjeska. I naša artiljerija sa Skakavca gađa. Trebalo je utrošiti preostale granate i... od oruđa se rastati. Predveče je u našoj blizini počela pucnjava i začuše se povici »ura«. Iznenađenje! Dva bataljona Pete crnogorske brzo su intervenisala. To je bila naletjela neka neprijateljska patrola. Opet čekanje. Negdje oko 21 časa

dato je naređenje da se počnemo spuštati, a zatim drugo — da stanemo. Onda je došlo novo: »Komunisti, naprijed«, a potom da svak ostane na svom mjestu. Veza vezu stiže. Ništa se ne vidi. Glib i klizavo. Neko je pao sa konja. Čuje se jauk ranjenika, hučanje Sutjeske i po koji pucanj.

U toku noći počeo je prelaz uzvodno od Tjentišta. Magla je i hladno. Nakupilo se mnogo ranjenika i boraca. Gužva. Svak hoće prvi da pređe. Mada je strogo naređeno da bude najveća tišina, tu i tamo začuje se pitanje: »Koliko je, druže, Sutjeska duboka?« Ona je sada prepreka, ranjenici je ne poznaju, ne znaju njenu ćud, a vide je mutnu i brzu, te osjećaju njenu hladnoću iako još nijesu ni zagazili u nju. O neprijatelju ne misle. Njega znaju. I njegovu ćud. O tome će misliti poslije, kad pređu Sutjesku. Neko je pao u vodu i viče »spasavajte«, a drugome posrnuo konj i on traži pomoć. Broj takvih koji je traži naglo se povećava. Utom neko predloži da se prelaz vrši na drugi način. Po 5—10 boraca hvataju se za ruke i tako prelaze. To je brže i sigurnije. Smanjuju se povici i zapomaganja.

Na lijevoj obali Sutjeske je zakrčeno. Sustigli su se borci, komore i ranjenici, a zora sviće. Pa ipak, do 6 ili 7 sati prelaženje je završeno. Ranjenici su razmješteni u potoke lijevo od Tjentišta, a komora je ostala na putanji ispod šume. Bataljoni su naprijed i već čitav sat vode borbu. Po detonacijama bombi, pucnjevima i povicima »ura« svak osjeća da se neprijatelj dobro utvrdio. Neko je izdao naređenje — »Sve što može da puca i vodi borbu treba da se popne na kosu iznad potoka radi obezbjeđenja bolnice«. Ostavljen sam za vezu između ranjenika i te grupe na kosi. Borba se pojačava. Poslije dizanja magle, ranjenike je sunce ogrijalo pa drijemaju. Neko je i zaspao. Niko ne govori. Lica sumorna i nekako nezainteresovana. Kao da ih se ne tiče što se oko njih zbiva. Da li su svijesni situacije u kojoj se nalaze, da li ih je umor savladao, ili glad, ili imaju povjerenja u bataljone koji jurišaju i ko zna po koji put prave prolaz za njih? Da li im se sjećanje vraća na to kako su i oni postali ranjenici u odbrani ranjenika? Ili se možda potsjećaju puta od Pive i mrtvih drugova koji su ostali.

Sa položaja natrči po koji borac tražeći bataljonsku ili brigadnu komoru i hitno se vraća sa municijom na položaj. Negdje oko 9 ili 10 časova paljba je splasnula. Ranjenici puni nade da je obruč probijen, uznemireni su i pitaju: »Hoćemo li već naprijed?« Ponovo paljba. Oko podne počeše male grupice boraca da prolaze između ranjenika. Na pitanja nijesu odgovarali. U komori je nastala užurbanost. Neko je kasnije preneo naređenje da se treba razbiti po grupama i probijati, da je Sava poginuo i da proboj nije uspio. »Ovo svima saopštiti« — glasilo je naređenje. Ko ga je izdao, niko nije ni upitao. Ali njegovo sprovođenje u život teško je padalo ne samo onome kome se prenosilo nego i onome ko ga je prenosio. Svako je tražio poznatog, zdravijeg od sebe. Neki su odmah donijeli odluku da se vraćaju za Sandžak ili Crnu Goru, neko za Hercegovinu ili Dalmaciju, dok su neki govorili da njima povratka nema, jer su Banija, Krajina, Srbija i njihove jedinice naprijed. Oni će se probijati. Svi su jedinstveni samo u jednom — da se moraju probijati pa ma kud pošli. Obavještavajući ranjenike, naišao sam uvrh potoka na grupu polupreboljelih tifusara koji su sjekli parčad mesa sa konja koji se još koprcao. Malo dalje drug Vojo Jakentić nešto je bilježio u svesku. Kad sam ga obavijestio o situaciji, mirno reče: »Čekaj, dok ovu sliku opišem u dnevniku«. Ustvari, tifusari su sjekli njegova konja, a pošto se on zbog uzetosti bez konja nije mogao kretati, to je bilo kao da sjeku njegove sopstvene noge. Tu je i ostao, strijeljali su ga Nijemci, i njegov dnevnik niko neće pročitati. Kako koja grupa boraca naiđe i ugleda ranjenike, usporava hod kao da nešto traži ili da bi htjela reći: »Eto, drugovi, sve smo učinili da vas spasemo, ali sada i sebi tražimo spasa«. Borba se, doduše, još vodi, ali ne više onom žestinom kao ranije. Po vatri se osjeća da se neprijateljsko lijevo krilo pomjera u pravcu Tjentišta: mitraljeski rafali zakačinju bukove grane u potocima, dok se ranije čulo samo po koje zalutalo zrno. Dio Sandžačke brigade prošao je kosom iznad potoka, ka Sutjesci. Grupa, koja se jutros popela na kosu iznad potoka radi obezbjeđenja bolnice, ne javlja se. To je bilo rukovodstvo ranjenika. Trebalo se u najtežem momentu naći među njima.

Obavještavajući ranjenike, počeo sam se i sam penjati uz kosu. Razmišljao sam kuda ću sada, sa kim ću se i u kom pravcu probijati. I sâm sam ranjenik, ali u ruku, a ovdje noge više vrijede no mnogo ruku. Tek mi je sada postalo jasno zašto se zdravi grupišu. I ja ih tražim. Popeo sam se na kosu, ali se iza nje ispriječila druga i, vjerovatno, kada bih se i na nju popeo naišao bih na slijedeću, i tako redom. Sio sam. Zašto? Ne znam. Obuzela me neka otupljenost. Sjetio sam se brata iz 2 bataljona Pete crnogorske i koji je desetak minuta pre vijesti o Savinoj pogibiji prihvatio drugog brata — mladića od sedamnaest godina — iz komore i poveo ga u pravcu položaja. Sjetih se i Sutjeske i svih sela i puteva gdje sam prije rata proveo četiri godine na trasiranju. »Probiti se mogu, moram« — to je sada bila jedina misao koja me je okupila.

Pošao sam ka Sutjesci i pri spuštanju naišao na konja privezanog za bukvu i natovarenog sa dve vreće ječma. Neko je bio jednu razvezao. Po zemlji prosuto zrnje. Napunio sam dva džepa pelerine, rastovario konja i pustio ga da bar on ne lipše od gladi. Sa Tjentišta su se već čuli rafali i pojedinačni pucnji. Mislim da nijesam mnogo žurio dok sam došao do Sutjeske. Zagazio sam uzvodno od jutrošnjeg prelaza, ali u tom času mitraljeski rafal poče da bućka po vodi. Požurio sam da se što pre dočepam onostrane obale i vrba, te potrčah uzvodno. Mitraljez je kosio iznad glave, a nedužne grančice vrba padale su u vodu. Neprijatelj me je rafalima pratio. Zbog toga sam se vratio i, zaklonjen vrbama, pošao nizvodno. Ispod samog Tjentišta, na obali, opazio sam na oko 150 metara mitraljesko gnijezdo i vojnike koji su, vjerovatno, kontrolisali Sutjesku. Šćućurio sam se iza prvog većeg drveta i tu, svjestan opasnosti, čekao noć.

Čim se smračilo, počeo sam se penjati uz potok. Grančice su pucketale lomeći se pod nogama, a meni se činilo da se to čuje jače nego detonacija bombe, te sam skinuo obuću. Tek tada osjetih da je sve mokro. Uvrh potoka legao sam i, onako umoran, smjesta zaspao. Kad sam se sjutradan probudio, sunce je već bilo visoko. Nalazio sam se iznad sela Mrkalja. Da bih

se što više od sela udaljio, počeo sam se penjati uzbrdo. Svuda sam nailazio na svježe grobove. I ovdje se vodila borba, ali kad je i ko tu borbu vodio i gdje je sada neprijatelj — to nijesam znao.

Pošto sam ušao u gušću šumu, pošao sam polako preko strane u pravcu Šadića. Sunce je visoko. Popeo sam se na jednu stijenu. Vide se sela preko Sutjeske. Čuje se i po koji rafal iz pravca Tjentišta. Razmišljajući kuda da krenem, čuh konjski topot, a zatim i govor, pa zviždukk i jako lomljenje grančica. Dva velika crna vučjaka sjuriše se niz stranu. Pretrnuo sam. Konačno spazih i kolonu koja se spuštala ka Popovu Mostu. Pripio sam se uz stijenu i gledao ispod sebe. Ne samo u mislima nego mi se čini da i očima vidim jedino vučjake, i to sa svih strana, pa naprežem uši da li ću čuti još koji zviždukk. Od ove se stijene nijesam odvajao dok nije došla noć. »Neprikosnoveni obrok suve hrane«, ječam, pokretao je ipak žljezde da luče pljuvačku. Pušilo mi se, a imao sam i duvana i vatre. Nikada ni prije, a ni poslije, nijesam u sebi našao snage da ne pušim, ali tada je bilo dovoljno samo da pomislim na one vučjake, pa da izgubim svaku volju za pušenjem.

Kada sam se u toku noći približavao Šadićima, tojest prvim livadama iznad sela, najedanput je nešto počelo da lomi granje i da bježi ispred mene. Šta je to bilo — ne znam, ali sam se brzo udaljio u suprotnom pravcu i dočepao se ivice šume i prve livade. Već se pokazao mjesec. Požurio sam preko nepokošene livade, ali se odjednom sjetih da ostavljam trag za sobom. Da bih to izbjegao, pošao sam ka potoku čiji se žubor čuo lijevo od mene, zagazio i počeo se obazrivo spuštati ka Šadićima. Kad sam ugledao minaret džamije, izišao sam na obalu i počeo osluškivati. Ispod Đurđevice čuo se mitraljeski rafal, što znači da je neprijatelj postavio stražu. Znam da je ispod Šadića postojao most i sigurno je straža na njemu. Moram čekati jutro. Potražih pored potoka grm i smjestih se. Pištolj i dvije bombe su mi jedini drugovi . . . Sunce me je probudilo. Preko mosta su se vidjeli rovovi, ali nijesam primjetio nikoga. Tek kad mi se pogled zadržao na selu Đurđevici, opazih vojsku i konje puštene po baščama i njivama. Oko 10 sati, — to je

bilo 15 juna, — čelo jedne kolone izbi od Kruševa, desnom obalom Sutjeske. Bilo je oko tri stotine ljudi. Spremali su se da logoruju u Šadićkom polju. Postaviše kazane, pustiše konje da pasu, a vojnici požuriše na Sutjesku da se umivaju. Tada oživješe i rovovi na lijevoj obali rijeke. Dakle, grm ne smijem napuštati. Svega pedesetak metara od mene nalazio se početak nekadašnjeg sela Šadića, od koga su ostale samo zidine. To je djelo četnika. Neko je, doduše, jednu zidinu pokrio, ali u njoj nikoga ne vidim. Jedini znak života bila je mačka koja se sunčala na nagoreloj ozidini. Iza podne dve mazge, pasući, dođoše blizu. Šta ću sad: ne smijem da ih gonim, a ako priđu bliže, mogu se poplašiti i na mene skrenuti nečiju pažnju. A njima prija trava oko zgarišta i neće da odu. Tada dođoše dva nenaoružana vojnika, obiđoše zgarišta, uđoše u onu krovinjaru, a mačka uznemirena novodošlicama poče da bježi preko livade. Vojnici su je opazili i gađali kamenjem. Mazge se vratiše ka logoru, a malo poslije i vojnici.

Ječam iz džepova brzo se smanjivao, a žeđ se stalno povećavala. Svakog sata morao sam da pijem, i to uvek sve veće količine. Tu sam proveo i noć, a već ujutru vojnici su se spakovali i kolona je produžila ka Popovom Mostu. Ali, na lijevoj obali ostali su posjednuti rovovi. Doneo sam odluku da predanim na istom mjestu, a u toku noći da se prebacim preko Sutjeske između Šadića i Popova Mosta. Čim je pala noć, mitraljeski rafali unakrsnom vatrom i svjetlećim mecima počeše da kontrolišu rijeku. Nijesam bio načisto da li neprijatelj razbija strah ili neko pokušava da se prebaci preko Sutjeske. Bio sam primoran da promijenim odluku i da sačekam slijedeći dan. Osvanuo je lijep sunčani sedamnaesti jun. Preko noći sam malo spavao, a više mislio šta da radim, donosio sam razne odluke, i kolebao se između njih. Teško je misliti i donositi odluke gladan, iznuren i u neizvjesnosti. Tako sam razmišljao i tog jutra kad opazih kako se od sela Đurđevice ka mostu u Šadićima spušta, u koloni po jedan, oko dvadeset vojnika. Najprije sam pomislio da su me ugledali. Pregledao sam pištolj i odvio bombu. Da bježim, nijesam imao snage. Kad su došli do mosta, počeli su se prebacivati trčeći jedan za drugim. Prvo

su se dva puškomitraljesca postavila lijevo i desno od mosta. Kada su i ostali prešli, rasporediše se ispred puškomitraljezaca i zauzeše ležeći stav, a veća grupa vojnika sa Đurđevice posmatrala je njihov rad. Zatim su se u streljačkom stroju počeli prebacivati ka selu, dok su puškomitraljesci ostali na istom mjestu. Pratio sam ih pogledom do polovine polja, sve dok mi to nije spriječila krošnja jednog velikog oraha. Minuti su se otegli u vječnost. Sve što sam tih časova mislio bilo je to hoće li dve »kragujevčanke« izvršiti zadatak i da li je metak u pištolju ispravan. Odjeknuše dva rafala iz mašinke, a zatim nekoliko pojedinačnih pucnjeva, baš tamo negdje u blizini oraha. Potom se začuše glasovi i uskoro ugledah vojnike kako se vraćaju ka mostu. Dvojica su između sebe vodila jednog čovjeka. Pred njima je treći s pištoljem u ruci izdavao neka naređenja. Ususret im dođoše i puškomitraljesci. Onaj što je nosio pištolj, mjereći koracima, odmaknuo je uhvaćenog oko desetak metara i okrenuo ga leđima prema vojnicima. Vidim hoće da ga strijeljaju. Zarobljenik bi se, čim bi ga postavili, okretao licem prema dželatima. To se ponovilo nekoliko puta. Onaj s pištoljem, valjda razjaren takvim preziranjem smrti, priđe mu i iz pištolja opali u nogu. Zarobljenik se, i onako iznuren, sruši od te rane na zemlju. Vojnici pođoše ka mostu, a dvojica uzeše ranjenika između sebe. Kad su prešli most, starješina im izdade neko naređenje i oni složiše oružje u kupu, a dvojica ostaše kod ranjenika da ga čuvaju. Ostali počeše da donose granje iz šume i da ga stavljaju na jednu gomilu. Kad je gomila narasla, potpališe vatru i posjedaše oko nje. Isprva sam se čudio što će im vatra na junskom suncu. No, ona dva vojnika koja su čuvala ranjenika privedoše ga do vatre, a na drugu stranu stadoše druga dvojica. Zenice mi se raširiše. Još ne mogu da vjerujem da je vatra naložena zbog ranjenika, kad, najedanput, kao po komandi, baciše ranjenika u plamen. On pokuša da se izvuče na drugu stranu, ali ga i tamo sačekaše dvojica i ponovo baciše u plamen. U sjećanju mi se urezalo da se to ponovilo jedanaest puta. Jedanaest puta iskakao je iz ognja, i svaki put je sve više ličio na živu baklju. I ko zna dokle bi nacisti produžili da uživaju u toj jezivoj divljačkoj

igri, da im se žrtva nije, bez svijesti, stropoštala kraj vatre. Tada je odjeknuo najprije jedan, a zatim drugi pucanj pištolja. A onda su vojnici mirno uzeli oružje i uputili se uzbrdo ka Đurđevici. Sa zgarišta lomače još se dizao dim. Bio sam izbezumljen.

Dok se sve to odigravalo, tražio sam u sebi snage da nešto uradim, ali šta? Da su bili bliže, na dometu bombe, možda bih nešto i pokušao, a ovako? Razmišljao sam o njemu, o tome ko je to bio što je na lomači žrtvovao svoj život za našu borbu, i zar je toliko veliki njegov grijeh što se borio za slobodu svoga naroda i svoju? Ili je to bila odmazda što se usudio da im gleda u oči kada su ga htjeli strijeljati? Možda sam se baš s njim srio prije dvije noći kad smo se, uplašeni, udaljavali jedan od drugog prilazeći Šadićima?

Sačekao sam noć 17/18 juna i sa prvim mrakom počeo se približavati Sutjesci. Da bih prešao tih 700 metara i pregazio rijeku, trebala mi je čitava noć. Ujutru 18 juna bio sam tek na drugoj obali. Ali, toga jutra i neprijatelj je počeo napuštati njenu dolinu i posjednute visove. Put ka slobodi bio je otvoren. Pogledao sam preko Sutjeske. Pod orahom u Šadićkom polju vidjela su se dva trupa.

Miloš M. RADOVIĆ

Pivo Karamatijević: NA TJENTIŠTU (litografija)

JEDNO NEIZVRŠENO NAREĐENJE

Bilo je negde više Popovog Mosta. Vratio se Boško iz štaba brigade, tmuran i neveseo. Izdvoji me nastranu i saopšti da su mu naredili da sav sanitetski materijal moramo zakopati i ostaviti, jer se noćas radi o biti i ne biti... »Kako, bez sanduka? Čime drugove da previjem? Čime da ih lečim? Šta sam ja onda? Zašta im trebam? Ne, neću, Boško, ja to naređenje neću da izvršim« rekoh mu i pogledah na moje lepe sanduke, koje sam volela, koji su mi bili sve blago i od kojih su mnogi čekali život.

Šime i Sava petljali su nešto oko mazge, hranili je nekim suvim grančicama. Stajka se zgrčila, premrzla i mokra do gole kože od kiše. Svi čekamo nešto, sa svačijeg lica se čita užas: zar da sve ovo propadne? Zar sanduk koji sam otela od Italijana pun lekova, joda, špriceva, doboš sa gazom i to sterilnom, koju sam sterilizovala na svoj način, u jednoj peći, zar pun sanduk lepih belih zavoja koji su tako lepo stajali preko ispucale i prljave ruke borca, koji je trčao k meni i tražio pomoć, zar sve to da propadne? Zar da nemam čime da pokrijem mesto gde je nekada stajalo oko? Zar Rada i Mija da lišim toga? Ne, ne mogu da izvršim naređenje. Plačem i borim se.

Plačem kao malo dete, jer treba pogaziti naređenje čoveka koji je za mene značio mnogo, koga sam mnogo volela i poštovala. Krcun je rekao, a ja da ne poslušam? A kako da poslušam kad ne mogu? Sve se to mutilo u mojoj glavi. Boško samo sleže ramenima: »Naređenje je i — kvit! Moramo slušati ... « »Ne moram«, vičem ja na sav glas. »Tovari, Šime! Pokret sa stvarima! Šta tu ima! Neka me posle zovu na odgovornost. A ako ne pređem, lakše će mi biti, pokušala sam ... « »Uvek si bila na svoju ruku, naopaka! Ja sam ti preneo a ti kako hoćeš « — veli Boško i polazi za kolonom, koja već kreće.

Brzo tovarimo konje džakovima, a Šime svoju mazgu priteže. Sanduci se bacaju na nju i krećemo dalje »u kompletnom sastavu«, kako Sava kaže, pa kako bude. Noć je tmurna, kišna. Voda te natapa, pa se jedva krećeš, pored gladi i iznurenosti. Ide se brzo. Svuda kroz kolonu samo šapat i prenošenje naređenja: »Brže, brže! Pazi na vezu!« Čujem i Krcunov glas. Joj, da mi je samo njega preći da me ne opazi! Teže mi je to nego sve. Samo da se izvučem da me ne zaustavi i pita zašto ne slušam. Pucnjavu i grmljavinu, koja prolama na sve strane kao i da ne čujem. Oguglali smo na sve to. Jedna misao nas muči: da li ćemo uspeti da sve prenesemo? Stajka trčka oko konja i osvrće se da li je stižemo. Šime vuče mazgu, tegli s njom. Šibam je da ide, gonim, guram. Još samo malo, još ovu noć. Moramo proći. Kolona se vuče, sve teže i teže se ide. Brdo je veliko. Gladni smo, umorni i pokisli. Sviće već. S jedne čuke tuku nas mitraljezom. Čistina je tamo gde treba preći. Borci pretrčavaju. Gledam Stajku i Savu. Jure napred i gone konjića. Prešli su. Red je na mene i Šimu. On je star, iznemogao, a dobar drug. Žao mi ga je. Cele noći tegli i vuče, a sada kada treba, baš ne može ni sebe da izvuče. Uzimam mu mazgu iz ruke, njemu trpam rep mazgin u ruke i tako krećemo. Mazga će ga izvući, mislim ja, biće sve dobro. »Moramo, Šime, ne brini, ja mogu, samo se ti drži čvrsto«. Zrna pljušte na sve strane oko nas. Jurimo, ni sama ne znam sada kako. Glavno je da se ide i da je opasnost prošla. Šta nas tamo čeka od Krcuna tek ćemo videti ...

Kraj jednog drveta stoji Stajka, Sava a malo podalje Boško. Čeka da vidi šta će biti s nama. Radost na Savinom licu se tako lepo čita. Plače kao malo dete, grli Šima i nastavljamo put. Malo dalje, kroz kolonu, koju smo nekako sustigli, ugleda nas i Krcun. Pogleda nas sve redom, odmahnu glavom, nasmeši se blago, i produži put ne govoreći ništa. »Prošlo je najteže«, velim Bošku zadovoljna, koreći ga što je hteo da uvek bude poslušan, i pretim mu šalom da ako bude ranjen, traži drugi sanitet da ga previje, jer mu nijedan zavoj neću dati . . .

Vera KREMIĆ

NE DOZVOLJAVA DA GA PREVIJE TEŽE RANJENI

Ječi cela dolina Sutjeske. Sava je poginuo odmah, u samo svitanje, pri prvom jurišu na neprijatelja. Bitka se rasplamsala na sve strane. Članovi štaba Savine divizije jedva stižu da daju savete i upute svima onima koji im se obraćaju. Stojim pored samog Ivana Milutinovića, člana Vrhovnog štaba, koji se našao tu. Prema pravcu neprijateljskih rafala nas dvojica se zaklanjamo iza jedne nevelike bukve, poluistrulelog stabla, sa koje nas zasipaju lišće i granje pokošeni vatrom neprijateljskih oruđa. Koji stotinak metara iza nas su ranjenici i bolesnici. Eto, i njihovi pretstavnici dolaze kod Milutina sa predlogom da učestvuju u proboju neprijateljskog obruča. Iako sam do samog Milutina, ne čujem njegov odgovor delegaciji ranjenika, toliko je učestana i jaka naša i neprijateljska vatra. Milutin još nije završio razgovor sa pretstavnicima ranjenika, a pred njega izlazi mlad borac, komesar neke čete Mostarskog bataljona. Raportira o broju mrtvih i ranjenih i pita: da li je vreme da njegova jedinica golim noževima juriša na neprijateljske bunkere. Milutin je uzbuđen i pogledom mi daje znak na komesarove ranjave šake. Upućuje ga da se previje i rukom mu pokazuje pravac kuda da pođe. Zagledam bolje i vidim da su prsti na jednoj komesarovoj ruci otsečeni, a da

sa druge vise delići kože kao pocepana krpa. Komesar se uputi pravcem koji mu je označen i odmah se vrati neprevijen. — »Ne mogu dozvoliti da mi lekar ukazuje pomoć, jer ima težih ranjenika od mene koji još nisu došli na red, a u takve spada i sam lekar« — reče komesar drugu Milutinu i još jednom ponovi svoj raniji zahtev. Posle Milutinovog odgovora trčećim korakom se uputi u pravcu svoje jedinice, a krv mu je jednako curila iz teško ranjenih ruku.

* * *

Sakupljamo se po grupama, vodimo borbu sa delovima neprijateljskih jedinica i tražimo najpodesnija mesta za proboj obruča. Grupa u kojoj sam i ja sprema se da pređe Sutjesku u pravcu Volujaka i krene dalje za Crnu Goru. Našoj grupi — koja se prikuplja uz jednu stenu nad kojom se nalaze neprijateljski stražari sa psima — pristupa jedan ranjeni borac i sedajući odmah otpoče tiho da priča drugu do sebe: Raniše me još na početku borbe. Vidim da ne mogu sebe previti i pođem da tražim previjalište. Nisam prešao ni desetak metara kad u maloj udoljici — iznad koje su kosili neprijateljski mitraljezi — profesor dr Sima Milošević, — iako i sam ranjen, — trči na sve strane i ukazuje lekarsku pomoć. Gledam ga kako uz krajnji napor nastoji da svaki sekund iskoristi za pomoć najtežim ranjenicima: jednome cepa košulju i zavija ranu; drugome svojim perorezom vadi iz noge zaglavljeno tane, trećem, koji u ropcu izdiše, podešava ranac ispod glave, i — prožet tim utiskom — nisam se usudio da mu priđem i zatražim pomoć, jer je i on pred onim najtežim ranjenicima zaboravio na sebe i svoje stanje. Svi koji dolaze kod njega, ili su već tu, idu pognuti ili leže da ih ne pokose neprijateljska oruđa, pošto plitka udoljica ne pruža zaštitu nikome ko stoji uspravno. Sem onda kada je nagnut nad ranjenikom, dr Sima zaboravlja sebe, kreće se ili stoji potpuno uspravno i pritom hladnokrvno uklanja iza svojih naočara upalo lišće i bukove grančice, koje, prema jačini neprijateljskih rafala, sve gušće i češće padaju sa retkih bukovih stabala.

Miloš R. RADOVIĆ

PODVIG DEVETORICE

Poslije proboja naših jedinica iz neprijateljskog obruča u dolini Sutjeske bilo je dosta boraca koji su iz ovih ili onih razloga izgubili vezu sa svojim jedinicama i ostali otsječeni. Takav je bio slučaj i sa našom grupom od 9 boraca Pete crnogorske brigade.

Iz tog vremena u sjećanju mi je jedna topla junska noć, tiha i vedra, puna mjesečine. Umorni i gladni, jer više dana ništa nijesmo jeli, išli smo ka jednom brdu iznad Sutjeske. Znali smo: neprijatelj je na njemu — treba ga likvidirati. I još nešto. Čuli smo, neki i vidjeli, da je poginuo drug Sava. Prožimao nas je bol za izgubljenim drugom i hrabrim komandantom, ali i mržnja, i želja za osvetom. Zato možda nijesmo ni oklijevali. Riješili smo da utvrđenje napadnemo bombama — svi.

Podijelili smo se u tri grupe. Stevo Boljević, politički komesar 2-gog bataljona naše brigade, sa još dva druga — jedna, Petruša Raičević, Danica Tomašević delegat voda i jedan drug — druga, Velizar Škerović, Miloš Lalević i još jedan drug — treća grupa.

Približavali smo se vrhu ćutke, kroz noć, okićeni »kragujevčankama« i »bredama«. Nije lako ići uzbrdo. Onako umornim i izgladnjelim, noge su nam klecale. »Lakše, primijetiće

nas!« začu se glas jednog druga. Išli smo još pažljivije. Ipak, ispod Daničine noge kamen polete nizbrdo. Ona se trže i čitavim tijelom baci na njega. Znala je šta će biti ako nas, prije vremena, osjeti neprijateljska straža. »Povrijedi li ruku«, upitah je, jer je bila ranjena u lijevu. »Ne. Ništa mi nije. Zdrava je desna. Moći ću baciti bombe. . .« Ruka joj je krvarila, ali ona to nije htjela reći. Zna da je ovdje svaki minut dragocjen.

Još smo podaleko od utvrđenja. »Petruša«, šapnu Danica. Okrenuh se, misleći da joj treba previti ruku. Ali ona upita: »Koje ćemo prvo baciti?«

»Šta? . . . bombe? . . . je li?«

»Da, meni je lakše »brede«, jer me lijeva ruka boli, a nekako se i brže mogu bacati«, reče ona.

»Ne, Danice, prvo treba »kragujevčanku«, ona ima veće razorno dejstvo«.

Što smo se više približavali utvrđenju, išli smo sporije, da nas Njemci ne bi osjetili.

»Tišina, stanite malo«, prenosimo jedno drugom riječi komesara Boljevića.

Dogovorili smo se da Stevo sa svojom grupom zaobiđe utvrđenje. Kada čujemo njihove bombe i mi ostali izvršićemo juriš.

Nastavili smo, puzeći, da se primičemo utvrđenju. S vremena na vrijeme primjećivali smo stražara. Šeta. Čas se pojavi, čas nestane pa se ponovo vrati. Mislila sam: »Šetaj, šetaj zlikovče, nećeš dugo!«

Već smo se približili. Bombe su razvidane. Nestrpljivo očekujemo kada će Stevova grupa ubaciti bombe u neprijateljske bunkere.

Najzad, u dubokoj tišini, odjeknuše eksplozije ručnih bombi, praćene snažnim muškim »Ura-a-a!« izmiješanim sa glasovima Velizara Škerovića i Miloša Lalevića: »Naprijed Peta proleterska!«

Jurišali smo svi. Bombe su eksplodirale. Zemlja i kamenje obasuše nas sa svih strana. Iz bunkera, a bilo ih je više, razlijegoše se krici ranjenih neprijateljskih vojnika.

Mada smo ih iznenadili, dočekali su nas žestokom vatrom. Rafali iz njihovih mitraljeza neprekidno šibaju. Ali za kratko. Uskoro počeše da otstupaju. Bez reda. Ne znaju koliko nas ima. Napuštaju bunkere, ostavljaju mrtve i ranjene, mitraljeze, bacače i municiju.

Negdje daleko, mnogo daleko, čuje se grmljavina topova.

I mi smo imali žrtava. Poginula su dva neustrašiva borca, politički komesar Stevo Boljević i drugarica Tomašević.

Kasnije su slijedile nove borbe. Trebalo je još mnogo čemu odoljeti i istrajati dok smo izašli iz neprijateljskog obruča i povezali se sa našim jedinicama.

Petruša RAIČEVIĆ

PRIKLJUČI SE KOLONI OSME BRIGADE

Deveti jun. Bliži se veče. Naša kolona jedva se kreće naprijed. Negdje ispod Volujaka odjekuje grmljavina topova. Gađaju u pravcu kuda idemo. Ili se to meni tako čini? Lijevo, ukoso dobuje paklena strijeljačka vatra. To me ohrabruje. Iz iskustva znamo da je najsigurnije ići gdje su okršaji. Tamo ima naših. Uvijek je veća opasnost na stranama odakle ne dopire borba.

Stiže vijest da je čelo kolone izbilo na Sutjesku. Čemu ova vijest? Ne razumijem. Ali slutim da to treba nešto da znači. To je dovoljno. Nalijeću »Štuke«. Neko je komandovao da legnemo. Zemlja je vlažna. Iznad nas su se natkrilile stoljetnje krošnje. Avione ne vidimo.

— Da sada ne naleteše ne bi imali prilike da predahnemo — reče Pero i protegnu se po šušnju.

Pogled mi se prikova za prljav zavoj oko Perine glave. Osvrnuh se. Svuda zavoji, zavoji . . . Miriše osušena krv.

— Diži se! Naprijed! — pade komanda.

Iznikну kolona. Ljudi nijemo zakoračiše. Jedan partizan kleči pored opruženog tijela. Prilazim mu.

— Je li živ?

Meni se okrenu lice obliveno suzama.

— Nije, druže komesare. On je...

Kretnja ruke kaza sve. I više od toga. Poznavao sam ih obojicu. Sreli smo se prije godinu dana. Tada smo odlazili s Banije u Prvu brigadu Hrvatske.

Osjećam ranu. Opet peče. Prije četiri dana, na Tari, stavili su mi prvi zavoj. Nisu dospjeli da ga skinu. Da li ima još zavoja? Sumnjam. Previjajući ranu, doktor Ivo Brodarac mi je rekao:

— Nemamo dovoljno zavoja.

Podigao sam pogled. Njegove su oči molile da ga razumijem. Nijesam mu ništa odgovorio. Makaze su imale posljednju riječ. Pola je zavoja ostalo u njegovim rukama.

Spustila se noć. Kolona se zaustavila u usjeku šumskog puta. Gacamo po blatu. U blizini se čuje plač djece. Podilazi me jeza. Nigdje se ne čuje pucnjava. U ovakvim uslovima dječji plač je teži od mitraljeskih rafala. Kolona ne kreće. Stojimo dugo. Osjećam da se klatim. Noge otkazuju. Odlučih da saznam odakle nejač ovdje. Sudarih se sa strminom. Rana me žignu. Zdravom lijevom rukom pokušavam da se uhvatim za nešto. Ničega nema. Pužem. Tako imam više snage. Moram izaći, mislio sam. A zbog čega? Oslušnuh. Djeca više ne cvile. Nikoga nema. Obuze me san. Vjerovao sam da ću se probuditi kad kolona krene. Ali rasanio sam se kada nikoga nije bilo u blizini. Pritisnula me je tišina noći, teška kao stijena. Osluškujem. Ni glasa. Kao da nekog dozivam. Pridižem se sa tla. Moram krenuti. A kuda? Gdje su sada naši? Nije trebalo da se udaljim s puta. Ionako djecu nisam vidio, niti saznao odkuda ona ovdje. Zašto se odmah nisam vratio.

Išao sam oprezno. Iziđoh na put. Posrnuh o nešto meko. Čovjek! Jeste, čovjek je. Pokušavam da ga probudim.

— Druže, druže!

Nema odziva. Prsti mi se zaustaviše na njegovom vratu. Dodirujem hladnu vlažnu kožu. On je mrtav. Produžih. Ubrzo se ukazala bjelina svitanja i čuo šum gorske vode.

— Sutjeska! Umalo ne viknuh iz sveg glasa.

Kotrljam se niz strminu. Ugledah zaravan pored vode. Naši su kod rijeke. Prilazim drugovima. Jedna grupica sa suprotne obale maše rukama. Traže da se prelazi. Nekoliko se boraca koleba. Zgledavaju se. Priđoh im. A gdje su ranjenici?, sinu mi u glavi. Pogledah oko sebe. Ranjenika nema.

— Gdje su ranjenici? — upitah druga Đuku.

On me odmjeri pogledom koji nisam razumio. Pokaza mi na suprotnu obalu, okrenu se i priđe vodi. Osvrnu se nazad kao da nekoga traži. Dođe grupici koja se kolebala, zasuka nogavice, ispravi se i odlučno reče:

— Za mnom!

Prvi zagazi u vodu. Borci krenuše za njim. Treća je jedna drugarica. Obrazuju živi lanac. Svi oko mene živnuše. Oni s druge strane hrabre one na prijelazu. Pogledah uzvodno.

— Odoše! — povika neko iza mojih leđa.

Osvrnuh se. Ruke svih pokazuju na maticu. Živi se lanac zaustavio. Đuka je na izlazu iz matice. Povici. Bodre ih oni s druge strane. Čuju se i psovke.

— Krenite, krenite! — povika neko.

Voda se bijesno prelijeva i pjeni. Učini mi se da naglo buja. Prepliću se vodeni kovitlaci. Suprotna obala, čini mi se poče da promiče nekuda uzvodno. Stresoh glavom. Žamor raste. Povici se prolamaju iznad rijeke. Živi se lanac opet pokrenuo. Povija se. Borci počeše da posrću. Kolona se prekinu. Jedan očajnički krik nadjača ostale. Nesrećna djevojka odbaci pušku i potonu. Zatim se pojavi iz vode i pogleda prema nama. Oči su molile pomoć i opraštale se. Voda je nanese na stijenu koja štrči prema svijetlu jutra. Učestaše krici. Više je ne vidimo. Živi lanac ponovo zastade. Voda kovitla, reklo bi se sve bješnje i bješnje. Zanosi izmučena tijela koja posrću. Još jedan borac grabi rukama, ali je nemoćan da se odupre podivljaloj snazi vode. Pada. Preostali se hvataju čvršće. Prelaze maticu i spajaju se sa Đukom i drugom koji se pribio uz njega. Izlaze.

Pred očima mi treperi, u ušima tutnji. Miješa se buka vode s kricima koji nestadoše. Onda osjetih nešto nalik na srdžbu, prezir prema nečemu. Zdravom rukom podigoh krajeve šinjela. Ne osvrnuh se ni na koga. Nijemo, s prividnim mirom,

zagazih u rijeku. Koračam žurno. Treba da je što prije prebrodim. Osjećam da posrćem. Noge mi izmiču ispod tijela. Zaboravljam na opasnost. Ruka ispušta krajeve šinjela. Matica me grabi, zanosi i vuče sebi. Nesvjesno se raskoračih i pogledah nizvodno. Stijena tamo prijeteći štrči. Do mene dopiru povici. Slabo razabirem riječi. Zaokuplja me ubilački osjećaj samoće. Zašto sam pošao sam? Zašto? . . . Potmulo odzvanja u meni. Voda me zanosi. Pomislih da se pustim. Povici se pojačavaju. Razabrah:

— Ne daj se! Sačekaj! Ne gledaj u talase! Ovamo gledaj!

Podigoh glavu prema obali. Dva druga užurbano mlataraju rukama. Bodre me. Vaso ulijeće u vodu. Tetura ali napreduje. Približava se. Osjetih da mi se vraća snaga. Vidim užagrene oči. Ivica prihvaća podužu trklju. Otkuda mu ona? Gdje je nađe? Pruža je. Svijetlo spasenja zablista mi u svijesti. Lijevom rukom stegoh vrh trklje. Ivica je u vodi preko koljena. Vaso se zaustavio. I on prihvaća trklju. Neko me dograbi za lijevo rame, a po desnom osjetih udar. Bol se brzo ugasi. Desna se ruka pokrenu prema trklji. Sve je manji pritisak vode. Iza mene se pojačava žamor. Sada bolje razabirem glasove. Ivica i Vaso skoro me iznose na obalu. Okrećem se prema rijeci. Noge mi klecaju. Ostao sam bez pantalona koje je iskidala voda. To kao da samo ja primjećujem. Opet mi se oči vraćaju divljoj rijeci i onima što su pošli u njenu maticu.

Novougaženom stazicom izašli smo uz strminu iznad Sutjeske. Dočekao nas je proplanak osunčen i sićušan u krugu stoljetnjih stabala. Zaustavih se na njemu u želji da se odmorim i osušim. Odozgo sa rijeke izviralo je ljudstvo i prikupljalo se ivicom čistine. Nisam imao volje ni za šta. U mislima su mi se kovitlali talasi i lica koje je progutala voda. Odbio sam sve pozive da krenem. Nije mi se išlo sa ove čistine. Sunce je sve jače i jače grijalo. Osjećanje ništavnosti onesposobljenoga za borbu sve me jače i jače pritiskalo. Utonuh u san.

Nisam dugo spavao. Možda jedan sat. Nešto me je probudilo, možda mir koji je zavladao pošto su drugovi otišli. Ogledah se oko sebe. Nigdje nikoga. Ne čuju se ljudski glasovi. Unaokolo odjekuje pucnjava. Imam utisak da se borbe vode

podalje. Brzo sam shvatio odakle sam došao. Kuda krenuti? Dvije staze ugažene kroz travu vode u suprotnim pravcima. Da li još ima naših s one strane rijeke? mučilo me pitanje. Ne smijem više ostati ovdje, zaključih. Okrenuh desno i zađoh u šumu. Mnogo ranjenika leži po zemlji. Poneki sjede oslonjeni na stabla. Ljubopitljivo me pogledavaju. Ne poznajem nikoga. Usta su mi zapečena, grlo suvo. Nije uspio pokušaj da oslovim jednog druga bez nogu. Nastavih dalje. Obuzima me strah, mora koja davi nemoćnoga među bespomoćnim. Već pet dana bježim od nemoćnih i uklanjam se od sposobnih za borbu. Među ranjenicima se ne mogu zadržati, jer me ubija očaj nemoći. Sa zdravima me je stid, jer počinjem da prezirem sebe zbog uobrazilje da djelujem zabušantski. Bio sam ranjenik lutalica. Pet dana nemam svoga mjesta. Zaostajem ili srljam naprijed. Nešto me nejasno progoni.

— Druže! Nazad! — čuh povik.

— Nazad, nazad! — učestaše glasovi.

Stadoh zbunjen. Osvrnuh se prema ranjenicima koji su mi dovikivali, pokazivali rukama i pogledima nekuda kroz sjenovitu šumu kuda sam pošao. Spazih Njemce. Nisu daleko. Do njih nema ni tridesetak koraka. Razvijeni su u strijeljački stroj. Tek tada nesta moje gluvoće. Sada jasno čujem eksplozije bombi i reske rafale mašinki. Njemci hladnokrvno, metodično ubijaju. Niko od naših ranjenika ne pokušava da se skloni. Oni to i ne mogu. Svi su nepokretni. Ostaje im samo jedno: da uskrate Njemcima zadovoljstvo ubijanja pa se sami ubijaju pretežno bombama. Pred očima mi se magli. Njemci me lako mogu videti. Zašto u mene ne pucaju? Ja sam jedini na nogama od ovih koje imaju pred sobom. Zar to ne vide. Učinilo mi se da neko ponavlja: »Skloni se! Bježi ovadve!«. Da li su to bili povici prisebnijih ili moji unutarnji krici, nikada neću saznati. Počeo sam polako da uzmičem.

— Ubij me, druže!

— Druže, ne ostavljaj me fašistima!

— Idi za našima, druže komesare! Bježi!

— Zdravo drugovi! Osvetićemo . . . držite se . . . — da li sam to izgovorio ili želio kazati?

Znam samo da me je bilo stid pred njima i da sam činio pokušaje da im se zbog nečega izvinim. Svjedoka pokolja o kojem pričam vjerovatno nema. Do danas nijednoga ne sretoh. Ako se neki pojavi govoriće isto što i ja. To je bilo hladno, sračunato masakriranje nemoćnih. Za kratko vrijeme dok sam bio očevidac, Njemci nisu poštedili nikoga. Išli su od jednog do drugog ranjenika i ubijali. To su činili sa sigurnog otstojanja, jer su oni koji su to još mogli palili ručne bombe i obračunavali se sa sobom. Obmanjivao bih ako bih tvrdio da su naši drugovi mirno išli u smrt. Ne. U njihovim očima iskrio je strah. Ali ja nisam čuo krik bola. Nije bilo ni jauka ni suza. Naši su drugovi ostali i na tome mjestu vjerni sebi.

Prešao sam poljanu i udario stazom koja je sjekla padinu. Ubrzo sam došao iznad jedne uvale iz koje je dopirao žamor. Oko tridesetak boraca okupilo se kraj nekoliko vatrica. Spustih se ka njima. Bilo je tu boraca iz raznih jedinica Sedme divizije. Većina ih je iz 1 bataljona Šesnaeste brigade. To je ranije bio 4 bataljon Prve hrvatske udarne brigade. I ja sam bio u njemu. Drugovi zagrajaše kada me ugledaše.

— Ljudi, drugovi! — obratih se svima. — Njemci su tu iza nas. Ubijaju ranjenike. Moramo odmah dalje!

Smiju mi se.

— A gdje ih nema, druže komesare? — podrugljivo će Đuka.

Pokojni Diduljica, visok, koščat seljak, borac od početka 1942, moj dobar drug, diže se i uhvati me za ruku:

— Druže komesare! Sjedi s nama da nešto pojedeš. Stići ćemo. Hajde — molio je.

Držao se kao čovjek koji vjeruje da sam malo šenuo. Privukao me je vatri. Pekli su nekakvo meso. Zaboravih na sve i sjedoh. Preda mnom više ničega nije bilo osim komadića mesa na žaru. Diduljica mi pruži jedan. Prikuči drugi i za sebe reče:

— A ovaj će meni.

Strpah u usta onaj komadić mesa. Mozak opet poče da radi. Uspravih se odlučno.

— Dižite se! Za mnom.

Niko se ne pomaknu. Gledam po ljudima. Uprijeh prstom u pokojnog Dragana Čavića. On je bio mlađi od mene. Znao sam da me mnogo voli i da će me prvi poslušati. Bio sam upočetku ustanka mezimče njegovog brata koji je poginuo kao komandant bataljona. Dragan, ne odvajajući očiju od mene, uprti puškomitraljez. Dižem jednog po jednog od onih sa kojima sam bio bliskiji. Iskupi se oko petnaestak boraca s dva puškomitraljeza. Ostali ne pokazuju nimalo volje da krenu. Počeh ubjeđivati. Oni mi se potsmjehuju. Ne vjeruju mi, a možda me i ne razumiju. U svakom slučaju oni nisu sposobni da shvate položaj u kojem se nalaze. Zapovijedih mojoj grupi da pođe. Oprostih se s onima što ostaju. Đuka i Diduljica uglas mi zaželiše srećan put.

Neko dobaci:

— Polako, eto i nas za vama.

Ostavili smo udolinu i dimove. Oko vatrice šćućurili se gladni ljudi.

Nisam pomišljao da će to biti moje posljednje viđenje s njima. Nikada nisam saznao kako su završili ti samoprijegorni ratnici koje je glad dovela u položaj jedva sposobnih za rasuđivanje.

Išli smo polako novoutrvenom stazom kroz staru šumu. Tada nisam znao da ona vodi ka potoku Hrčavki preko grebena koga čine Tisovo Brdo i Ozren. Nisam znao koliko je to dugo trajalo. Znam, usput nismo naišli na naše dijelove sve dok nismo nabasali na 3 bataljon Šesnaeste brigade. Zapravo sreli smo Štab toga bataljona. U sjećanju su mi ostala izmučena ratnička lica drugova sa kojima me vežu mnoge uspomene: Jovo Čakalo, komandant, Milan Knežević, komesar, Milan Petrović-Gigac, zamjenik komandanta, Stevan Vučković, operativni oficir bataljona. Bio sam presrećan što sam stigao do svoga bataljona.

Oni nisu prikrivali ljutnju na ranjenika-lutalicu.

Najviše se ljutio komesar bataljona. Sasuo je na mene rafal grdnji prije nego sam uspio da ijednu prozborim. Ostali su mu se pridružili. Oni su me suviše voljeli da bi mogli mirno

da prelaze preko moga divljeg ponašanja od dana ranjavanja Ali nisu imali vremena da iskažu sve što su imali na umu.

Njemci su prešli u napad. Potiskuju naše čete niz Tisovo Brdo. Naiđe kolona dijelova Osme brigade. Pojavila se stazom koja je vodila niže od one kojom sam ja izbio. Nisam slutio da je na grebenu iznad Hrčavke ostao još samo jedan uzani prolaz za naše borce koji se izvlače sa Sutjeske. To sam brzo shvatio iz riječi druga Čakala. Napetost je rasla kao bujica. Njemci se približavaju. Borci ustupaju stablo po stablo. Druga četa u otstupanju nailazi na nas. Prvu, moju četu, ne vidim. Ona je desno od Druge. Borci koji su došli sa mnom mirno stoje zaklanjajući se iza stabala.

Ne pomjeraju se s mjesta.

Čekaju.

Svima napeto tuku damari. Već vidim Njemce. Bijesno nasrću. Zgledavamo se. Čakalo siječe pogledima po našima i neprijatelju. Možemo otstupiti. Uzmaknuti brzo i svaliti se u kanjon Hrčavke. Ako to učinimo niko od naših neće prijeći preko toga potoka. Nema prostora za uzmicanje pod borbom.

Čakalo se odlučio na najteže, ali jedino mogućno rešenje — protivnapad. Protivnapad na brojno jačeg i to s ljudstvom koje je od istog protivnika već jednom prisiljeno na povlačenje. Ratnici znaju koliko hrabrosti i rizika ima u takvom poduhvatu.

Pala je komanda za protivnapad. Otsječna, oštra kao nož. Njemci ne pomišljaju na zaustavljanje. Nastupaju brzo u nadi da će u kratkom roku riješiti sukob u svoju korist. Oni su na domak cilja. Ni časa ne smijemo gubiti. Municije je malo. Neprijatelja treba suzbiti grudima, nožem. Zbog toga mu se moramo približiti. I starješine i borci kreću u jednom stroju. Ja predvodim moju grupu. Odjeknu plotun. Prasnuše bombe. Načas nestade umora, iznemoglosti. Njemci se brane žestokom vatrom. Njima ne manjka municije.

Mali zastanak, mala neodlučnost može potstaći neprijatelja, može ga ohrabriti. Bodrimo se i krećemo naprijed. A zatim — vatra jenjava. Njemci gube glave. Komešaju se. Dreka njihovih zapovjednika ne pomaže. Okreću nam leđa. Bježe.

Treba da ih gonimo. To pokušavamo, ali ne ide. Nemamo snage. Uzbrdica je i jedva se krećemo. Borci posrću, padaju. Njemci nam nestaju s vidika. Ne možemo ih goniti. Zaliježemo. Neko umiruje ranjene. Pripremamo se za odbijanje novog napada.

Tada mi priđe, komesar bataljona. Zahtijeva da ih napustim.

— Priključi se koloni Osme brigade. Vidjećemo se opet — reče.

— Doviđenja, Milane. Zdravo drugovi! — opraštam se i odlazim.

Svi zdravi ostadoše da brane prolaz. Ulazim u kolonu. Ljudi mirno nastavljaju put. Ne osvrću se na bijesno fijukanje tanadi. Nailazimo na veliku strminu. Konji se otiskuju. Ljudi sjedaju i spuštaju se niza stranu. Tako su sigurniji.

Kurir Opalić i još jedan drug navode kljuse na strminu. Na konjčetu je ukipljen starac izmučena lica, oštre sijede bradice, smrtno blijed, sa velikom petokrakom na šeširu. Kljuse se oprlo prednjim nogama, nemoćno drhti. Spušta se klizeći. Kuriri pridržavaju starca. Bodre ga.

— Ne daj se, druže, Nazore. Čvrsto te držimo.

Jure nizbrdicom. Pretječu. Stojim i gledam ih dok se ne izgubiše između drveća. Avioni sipaju bombe poviše nas, na grebenu gdje je ostao moj bataljon. Stižem u potok. Vidim starca. Sjedi i maramicom briše čelo.

Spustih se preko puta od njega. Pogledi mu se zaustavljaju na premorenom ljudstvu koje prolazi.

Dok gledam starca sjetih se stihova koje je ispjevao. Mislim da sam ih naučio još u trećem razredu osnovne škole.

Odmor je trajao kratko. Nazora podižu na konja. Krećemo dalje. Svuda okolo tutnje topovi.

Ljubomir KLJAJIĆ

TO SE NE MOŽE ZABORAVITI

Nismo pošteno ni odahnuli od Četvrte ofanzive i nedavnih juriša oko Foče i onih ovde, na Javorku [nikšićkom], još nam nisu zarasle ni rane koje smo dobili u borbama i pokretima od Knina do Nikšića, niti su nam se promrzli delovi tela otkravili, a već stiže naređenje da hitno krenemo i bez zastanka prevalimo put do Šćepan-Polja i da tamo zaustavimo Nemce koji su nadirali od Foče.

Krenula je Druga proleterska sa Javorka, gde je, pre kratkog vremena, zajedno sa Crnogorcima, u čast Prvog maja pregazila i uništila mnogo italijanskih vojnika. Tu smo pred marš primili uobičajeno sledovanje hrane i ne sluteći koliko će vremena proći dok se tako nešto opet ponovi, daleko tamo, preko Sutjeske, Zelengore, Jahorine i Romanije, čak u dolini reke Krivaje.

Na Šćepan-Polje stigli smo na vreme, zaustavili Nemce, prepustili položaj drugim našim jedinicama i, kroz kišu i gustu maglu koja se spustila na zaravan Vučeva, krenuli ka dolini Sutjeske. Ceo sastav jedinice već je bio upoznat sa onim što nam neprijatelj sprema u novoj ofanzivi.

Kolona se kretala nemo i brzo, a iz nje se povremeno odvajao poneki borac da bi kraj puta nabrao rukovet srijemuše

ili otkinuo granu sa mladim bukovim lišćem, i trčeći opet pristizao da zauzme svoje mesto u koloni, deleći drugovima srijemušu i lišće.

Spustili smo se blizu Sutjeske i već čujemo njene brze valove koji udaraju u stene i nekako čudno šume dubokom klisurastom dolinom. U neposrednoj blizini zaparaše rafali, odjeknuše eksplozije bombi, a na tamnom nebu zasvetleše izbačene rakete.

Naša isturena patrola na vreme je otkrila Nemce koji su, izgleda, kao i mi, bili u pokretu. Išli su od Borovna prema Tjentištu. Patrola je otvorila vatru na njih. Četvrti bataljon je bez oklevanja pošao na juriš. Nemci nisu izdržali naš prvi nalet, već su se brzo povukli prema zidinama Borovna. Zidine su im pružale dobar zaklon i položaj, išlo im je na ruku ravno zemljište preko koga smo morali dalje napadati, te su tako i uspeli odbiti naš juriš. Odmah je usledio drugi. Pripreme za njega nisu bile duge, jer se nije imalo šta ni pripremati. Pravila o popuni municijom ili drugim potrebama ovde su bila suvišna, neprimenljiva; sve što se imalo bilo je neposredno kod boraca. Komore su bile prazne, ili ih nije ni bilo, a borci su imali samo oružje i municiju. Sve ostalo što nam je nedostajalo moglo se naći jedino kod neprijatelja.

U ponovljenom napadu naša 3-ća četa je jurišala preko ravne livade. Zasula nas je kiša mitraljeskih i puščanih zrna. Došli smo blizu zidina, ali ih nismo mogli zauzeti. I moj puškomitraljez (bio sam desetar), zasut zemljom, prestao je da radi. Povukli smo se.

Rešeno je da se napad ponovi noću. Zadatak da napadne na zidine Borovna opet je dobila naša četa. Sazvane su starešine čete, komandiri vodova i svi desetari da im se saopšti zadatak, da se čuje njihovo mišljenje o načinu njegovog izvršenja. Brojno malo stanje čete, zbijenost neprijatelja na malom prostoru, a i ranije iskustvo, upućivali su na to da je najbolje da napad izvedu bombaši. Komandir je naredio da se obrazuju dve grupe od boraca koji se dobrovoljno jave. One će napadati iz dva različna pravca, već određena, a ostatak čete će se kretati pozadi grupa i u pogodnom trenutku stupiti u borbu. Posle

ovakve pripreme održan je i partiski sastanak. Na njemu je kratko izložena situacija i zadatak komunista u održavanju morala u tako teškoj situaciji, u kojoj čovek, ako nije čvrst kao čelik, lako može da klone duhom. Na sastanku je bilo govora i o nebudnosti. Sa Šćepan-Polja pobegla su nam dva borca, nedavno zarobljena domobrana koji su bili izjavili da žele da se bore kao partizani. Ali, eto, nisu mogli izdržati.

Ishrana je bila najveći problem. Iznemogli borci savijali su se od gladi, organizam je slabio, počela je epidemija tifusa. Nakon sastanka otišli smo u svoje vodove i desetine i upoznali borce sa zadatkom čete. Komandiri vodova i desetari su se prvi javili u bombaše. Javio sam se i ja, a zatim i borci. Među prvima se javio drug Nikolica (tako smo ga zvali), najmlađi među nama. Imao je petnaest godina, a već je godinu dana u borbi zajedno sa nama. Stupio je u brigadu kada smo prolazili kroz njegovo selo Čelebić, u Livanjskom Polju. Tamo nije imao više nikoga od bliže rodbine. Majku, oca i ostale pobile su ustaše. Našli smo ga tužnog i utučenog na seoskom putu.

Do pada mraka osmatrali smo teren i utvrđivali pravce kojima će se kretati bombaške grupe, a kada je i to bilo gotovo, smestili smo se kod ostalih boraca zaklonjenih u šumi. Odmarali smo se i šalili na račun svojih poteškoća i pretstojećeg napada. Borac Perović je pričao kako je, još na Šćepan-Polju, sa još jednim drugom išao noću preko Tare, na onu stranu gde su bili Nemci, ne bi li negde u selu našao nešto za jelo, i kako su ih komandir i komesar čete kritikovali za taj njihov »poduhvat«. Jedan drug je govorio kako se pretstojeći zadatak mora izvršiti i zbog toga što će nam omogućiti da dođemo do hleba, konzervi, putera i municije. Pažljivo smo ga slušali i odobravali mu; želeli smo da se to i ostvari.

VEČERA NA BOROVNU

Svi smo čuli kada je drug Cvetić, koji se nalazio na osiguranju, dotrčao i izvestio komandira čete da je u jednu uvalu pozadi Borovna, na koje ćemo napadati, pristigla kolona natovarenih konja i da Nemci, izgleda, rastovaraju konje. Odmah smo pretpostavili da u tome tovaru ima hleba, kon-

zervi i dvopeka. Nekima to nije bilo dovoljno, pa su spominjali i vino i druge, nemoguće stvari. Neki su čak predlagali da krenemo u napad dok se Nemci ne predomisle i premeste tovar na drugo mesto.

Čim je pao mrak krenuli smo ka cilju. Oblaci su tamnu noć učinili još tamnijom. Išao sam na čelu jedne bombaške grupe, u koloni u kojoj su se svi držali jedan za drugog. Svako, ma i najmanje izostajanje ili prekidanje kolone učinilo bi, u ovakvoj noći, da se pogubimo, a dozivanje je, zbog blizine neprijatelja i naše namere da ga iznenadimo, bilo isključeno. Tiho smo, korak po korak, kretali u neizvesnost, jer nismo znali gde ćemo susresti neprijatelja. Noć je sakrila ono što smo danju gledali, sve je sada izgledalo drukčije. Drveće i žbunje, pored kojih prolazimo, izgledaju nam kao ljudi koji stoje. Nije nam to prvi ovakav doživljaj, ali srce ipak užurbanije kuca, a vreme vrlo polako prolazi. Čini nam se da se u noćnoj tišini daleko čuju naši koraci iako svaki pažljivo odmeravamo, iako nogu polako spuštamo na zemlju. Željno očekujemo da otpočne borba. Tada će nestati i ove neizvesnosti. Ni na neprijateljevoj strani nije se ništa čulo. I on je, verovatno, pažljivo osluškivao, jer je znao da smo mi tu, negde u blizini, i da je noć naš dobar saveznik.

Izlazimo iz sitne, prilično guste šume i čini nam se da bismo već morali biti blizu proplanka sa onim zidinama. Koračali smo dalje kad, u neposrednoj blizini, nekoliko metara ispred nas, urliknu uplašeni Nemac i u isti mah opali iz puške. Plamen nas za tren obasja. Još dok je dolinom odjekivao ovaj usamljeni pucanj, naša grupa je poletela napred. Osetili smo onim istančanim ratničkim čulom da je to istureni stražar, jer je, čim je opalio prvi metak, pobegao nazad. U trku smo se primakli zidinama na domak ručne bombe. Nekoliko raketa polete uvis i obasja gole zidine i prostor oko njih. Brzo se bacismo na zemlju. Ugledasmo i Nemce kako trče po zidinama. Drugi su ka njima trčali iz jedne uvale. Videlo se da smo ih iznenadili. Poletele su prve naše bombe, počela je borba, koja je, po jačini vatre, izgledala kao susret dve veće jedinice. Nemci su otvarali besomučnu vatru iz automatskog oružja. Noć

je začas bila išarana bezbrojnim crvenim tragovima mitraljeskih i puščanih zrna i raznobojnim raketama. Iz daljine, negde od Drine, počela je u mrak, bez cilja, gađati nemačka artiljerija; eksplozije su odjekivale u kanjonu, daleko iza naših leđa. Probudila se cela dolina Sutjeske. Sve je uzavrelo, a pucalo se i tamo gde nije niko napadao.

Kad su izletele rakete, našao sam se iza omanje gomile kamenja, koju je nekad nabacio seljak krčeći novu njivu. Ispred mene se nalazio zid, a iza njegovog ugla jedan Nemac je gađao iz automata i bacao bombe, koje su eksplodirale iza nas. Bacao sam prvu bombu. Nisam dobro odmerio i ona je prebacila, druga je pala desno, iza zida. Tada primetih da Nemac namešta šlem na glavu. Uzeh pušku, ali mi ona, baš kad sam hteo da opalim, od naglog udara polete iz ruke. Puščano zrno pogodilo je njen magacin i raznelo ga. Prihvatih pušku i ponovo je odbacih, jer je bila neupotrebljiva. Uzeh bombu »kragujevčanku« i, sad bolje pazeći, pogodih tačno u ugao zida odakle su nas gađali Nemci. Sa eksplozijom »kragujevčanke«, stopi se naše »ura«. Upali smo u prve zidine. Na mestu eksplozije moje treće bombe našli smo dvojicu mrtvih. Jedan je još u ruci držao automat. Uzeo sma ga i on mi je dalje služio umesto razbijene puške. Izmešasmo se sa Nemcima. Počelo je rvanje. Visok Nemac, sa nožem na pušci, iznenada se sruči na druga Petra Miljkovića i protera mu ceo nož kroz ruku iza šake. Jedan naš drug pritrča i ubi Nemca. S drugim Nemcem, kome je goreo šinjel, uhvatio se Đokić. Švaba je dahtao kao bik, valjda ga je Đokić, jedini koji je imao još puno snage, bio dobro pritegao. I tu je situaciju raščistio neki od naših boraca, pritrčavši u pomoć Đokiću, kome je Nemac već pocepao šinjel i odelo. Jednome drugu je Nemac polomio rebra rvući se sa njim. Taj naš drug je ostao negde u Zelengori. Ja se nisam smeo upustiti u rvanje, jer mom protivniku ne bi bilo teško savladati ovakvu »silu«, visoku nešto više od metra i tešku oko trideset kilograma, pa sam zbog toga dobro osmatrao oko sebe da mi se neki Švaba ne približi na tako opasno otstojanje. Dok smo privodili kraju ovo rvanje, spojili smo se sa drugom bombaškom grupom. Tada nas Nemci ponovo zasuše bombama

i počeše jurišati. Hteli su da nas izbace iz zauzetog dela zidina. Bombe su eksplodirale oko nas i osećali smo kako nam rasprsnuta parčad cepaju odelo i probijaju kožu. Drug Nikolica vrati Nemcima jednu bombu koja je pala pored njega. Skočili smo iz zaklona i svi odjednom jurišali dalje. Nemci su uzmicali kroz mrak. Zauzeli smo sve zidine i uputili se, preko jedne male uvale, ka obližnjem uzvišenju sa koga je još dejstvovao mitraljez. U uvali naiđosmo na šatore iz kojih je istrčavao još poneki Nemac.

Da se ne ulazi u šatore, bilo bi suvišno komandovati. Ovde je, uistinu, došla do punog izražaja ona narodna da glad nema očiju. Zavlačili smo se u šatore, neko je raspakivao veliki ranac i vadio nešto iz njega, drugi je uzimao čitav ranac i sa njim kretao ka visu sa koga se više nije javljao nemački mitraljez. Nemci su se povukli.

Jedan po jedan izlazili smo na vis, otvarali konzerve i kutije sa puterom i marmeladom. Navalili smo kao vuci. Zaboravili smo na sve, pa i na ovu noćašnju borbu. Ni pomakli se nismo na opomenu komandira da zauzmemo položaj, jer će Nemci, sigurno, izvršiti protivnapad. To je bilo jedino naređenje koje nismo izvršili, koje nismo mogli izvršiti. Moglo je to dovesti u pitanje i naš teško ostvareni večerašnji uspeh, ali tada o tome nismo mi mislili. Nismo se setili ni da pogledamo rane iz kojih je tekla krv, ni da povadimo parčiće bombi koji su virili iz mesa. To smo uradili tek posle »večere«.

Pantalone su mi bile pocepane na mnogo mesta, a iz nogu i ogrebotina na glavi izvadio sam više parčadi pleha od bombe.

Perović i ja pojeli smo šest konzervi od po pola kilograma i više od dva kilograma hleba. Jedva smo ustali. Ukrutili nas opterećeni želuci. Organizam je sada tražio vode, a nje nije bilo. U jednom rancu pronašli smo čuturicu punu tekućine, ali, za nesreću, pod svetlom bateriske lampe, video sam da je crvena. Nikad nisam pio alkoholna pića pa pružih čuturicu Peroviću. Rekao sam mu da je to vino. Zadovoljno se osmehnuo, prihvatio čuturicu i pozvao još neke drugove. Tek što tekućina zaklokota iz čuturice, on naglo prestade piti, izbljuva tečnost iz usta, nešto opsova i žalosno izusti: »Hipermangan«. Počeše me redom psovati, misleći da sam im namerno podvalio.

Posle »večere« komandir je raspoređivao četu po položaju, a meni naredi da, sa još dvojicom drugova iz desetine, krenem niz uvalu, prema Sutjesci, i izvidim šta je bilo sa konjima koji su danas po podne tu bili pristigli.

Došli smo do kraja livade, tamo gde počinje šuma koja se prostirala sve do Sutjeske, i nismo bili razočarani. Na ivici šume naišli smo na nekoliko malih tovarnih konja, uplašenih borbom. Neki su se otrgli sa veza i pobegli. Upalio sam bateriisku lampu i pod njenom svetlošću ugledasmo poveću gomilu sanduka u kojima su bile ručne bombe, municija i mine za minobacače, ali hrane nije bilo, a ni onoga vina o kome smo toga dana razgovarali. Opomenuli su me drugovi da ne svetlim lampom, jer su i na onoj drugoj strani Sutjeske bili Nemci. Bez svetla smo krenuli dalje da izvidimo uvalu do kraja. Išao sam na čelu trojke i pod jednom bukvom nagazih na ljudsko telo. Jednom, pa drugom nogom. Iznenađen, viknuo sam dosta glasno: »Nemci«, i preskočio napred, jer mi se učinilo da se telo, kad sam ga nagazio, pomaklo. Perović, koji je išao za mnom isto tako je nagazio na ljude, a kad sam viknuo »Nemci«, Uroš, koji je išao poslednji, ne znajući o čemu se radi, potrča ka nama, ali tada udari u ljudsko telo i pade preko njega. Mislio je da se nalazi iznad mene i Perovića. Perović i ja smo zastali iza susedne bukve, a Uroš je pitao one ispod sebe: »Gde su Nemci, zašto ste legli«, a zatim dobro opsovao. Pozvah Uroša, a on kad priđe upita da li je onaj, preko koga je pao, bio Perović. Umesto odgovora upitah ga da li tamo zaista neko leži i kad odgovori potvrdno kazah mu da je Perović tu, do mene. Sad smo svi bili u neprijatnoj neizvesnosti. Šta da radimo, šta da preduzmemo? Između nas i tih što leže samo je nekoliko metara. Osluškivali smo, ništa nismo čuli. Upravih tamo mlaz svetlosti bateriske lampe. Ugledasmo dva Nemca, samo su im noge i glave pod šlemovima virile ispod ćebeta, kojim su bili pokriveni. Perovićev puškomitraljez bio je već upravljen na njih, spreman da otvori vatru. Uroš je gledao u njih kao da ne veruje svojim očima; upravio je i on pušku u ta tela na kojima je malopre ležao. Gledao sam, zbunjen, i ja. Dosetih se jadu i brzo izgovorih: »Mrtvi su«. Prišli smo i otkrili Nemce obli-

vene krvlju. Tu su ih, iz zidina, izneli njihovi. Složili smo se da ne idemo dalje, da ne bismo doživeli još neko takvo iznenađenje. Dogovorili smo se da o ovom slučaju ne kazujemo ostalim drugovima u četi, jer će nam se smejati i dugo zbijati šale na naš račun. Ipak, to nije zadugo ostala tajna.

Ostatak noći proveli smo na položaju i u iznošenju municije i ostalog materijala.

TADA NISMO ZNALI DA ĆE KOŠUR UĆI U ISTORIJU

Mislili smo da ćemo ujutru poći dalje, u nove borbe.

Nije naša proleterska krv naučila da miruje.

Na položaju nas je smenila druga jedinica i pre svanuća smo krenuli, ali, nažalost, marš je bio kratak. Završio se s one strane Sutjeske, koju smo pregazili držeći se za ruke, kao što smo već gazili Uvac, Lim i druge reke. Zanosila nas je brza i do pojasa duboka voda, ali lanac nije bio prekinut. Kolona se zaustavila na mestu gde su nekad bile kolibe koje su pripadale selu Krekovima. Odatle smo, kroz retku jutarnju maglu koja je ispunjavala dolinu, ugledali brdo koje se neposredno izdiže na levoj obali Sutjeske. Trenutno, to brdo nije bilo ni po čemu važno, izuzev što je već posednuto Nemcima i što nam pretstoji napad na njega. Bio je to Košur. Tada nismo znali da će ono ući u istoriju, i u budućnost.

Nemci su zaposeli Košur čim su stigli u dolinu Sutjeske. Bio im je on itekako važan zbog daljeg prodora uz kanjon Sutjeske. Naše pravovremeno izbijanje u dolinu omelo im je planove. Sada je trebalo zadržavati Nemce ili ih, po mogućnosti, odbaciti nazad, prema Foči, da bi glavnina naših snaga prešla Sutjesku. Bio je to težak zadatak, poveren našoj brigadi, a nešto kasnije u njemu su učestvovale i druge naše jedinice.

Pasivna odbrana nije svojstvena proleterima. Ona bi, sigurno, brzo iscrpla snagu brigade i dala inicijativu neprijatelju. Zato su proleteri odmah prešli u napad. Ređali su se juriši, jedan za drugim, danju i noću, nekoliko dana, sve dok nismo dobili smenu i krenuli u proboj preko Zelengore. Napadima smo oduzeli neprijatelju inicijativu i naterali ga da se brani.

Košur je bio posednut sa svih strana. Nemci su, tu-i-tamo, iskopali i rovove, delimično između sebe povezane. Nakon naših prvih juriša, mnogi rovovi bili su ispunjeni leševima. Nemci su ih izbacivali, trebalo im je prostora, a nisu imali vremena ni da mrtve sahrane ni da kopaju nove rovove.

Jednoga dana naša četa je, sa istočne strane, od reke, jurišala prema vrhu brda. Prolomilo se kroz maglu proletersko »ura«. Zauzeli smo nekoliko isturenih rovova, a onda nas je zaustavila vatra nemačkih puškomitraljeza i strelaca, koji su imali dobar položaj i dobru preglednost. Nas nekoliko krenulo je ponovo napred. Morali smo zatvoriti oči da ih sačuvamo od zemlje koja je prskala oko nogu. Zaustavili smo se tražeći makar kakav zaklon. Jedan puškomitraljezac bio je pogođen u trenutku kada je kleknuo da postavi na zemlju puškomitraljez. Lagano kao da okleva, legao je pored svog oružja. Ponovili smo juriš. Kiša zrna je udarala oko nas. Prema vatri kojom smo obasipani, malo nas je padalo. Meni je jedno zrno preseklo cipelu odozdo i malo zakačilo stopalo. Nisam na to obraćao pažnju. U trku smo se približili rovu. Nemci su bacili bombe, koje su eksplodirale pozadi naših leđa, i počeše bežati iz rova. Najpre potrčaše dvojica, od kojih je jedan uspeo pobeći, zatim još dvojica. Ovi se brzo prostreše po zemlji. Na kraju, iskoči jedan dugonja sa »šarcem«, a za njim još jedan, koji je nosio doboše sa redenicima. Ovom drugom redenici brzo ispadoše iz ruku, a dugajlija produži bežati ne osvrćući se na pomoćnika. Učinilo mi se da će pobeći, pa sam potrčao za njim što sam mogao brže. U trku sam ga gađao iz puške, ali on ne pade. Već sam mislio da će pobeći. Zato zastadoh i opalih. Dugajlija se, koliko je dug i širok, preturi preko omanjeg žbuna. Pozadi, iza rova, drugovi su vikali da se vratim, jer su Nemci tukli iz drugih rovova. Čuo sam kada su me zvali, ali ni govora o vraćanju, dok ne skinem mali planinski ranac sa dugajlijinih leđa. Pritrčao sam mu i počeo skidati ranac. U njemu je bila samo jedna konzerva i pola hleba. Drugovi su me videli, ali od magle nisu mogli razaznati šta radim. Neki su mislili da sam ranjen. Kada sam osetio da me Nemci iz obližnjih rovova ne primećuju, počeh otkopčavati Švabine planinske cipele. Bile su

nove, verovatno tek uzete iz magacina uoči samog polaska u ovu ofanzivu. Nisam imao nož da presečem pertle pa mi se činilo da je prošlo dosta vremena dok sam otkopčao prvu cipelu. I baš tada, sa daljine od sto metara, možda i manje, mitraljez osu dug rafal. Nekoliko zrna se zari oko mene i u mrtvog Nemca. Posu nas zemlja. Pomislih da bežim, ali kako ću od sramote, kad sam skinuo samo jednu cipelu. Pružio sam se po zemlji i počeo otkopčavati drugu. Ponovo je osuo dug rafal. Jedno, pa još jedno zrno pogodi u mrtvog Nemca. Prođoše zrna kroz mrtvo telo i zariše se u zemlju na drugoj strani. Nije mi bilo prijatno, ali kad sam započeo, moram i dovršiti. Skinuo sam i drugu cipelu, brzo dohvatio pušku i Švabin puškomitraljez i potrčao ka drugovima. Kad sam dotrčao do njih, neki su se smejali, a neki su me psovali. I Jovanović me je najpre psovao — mogao si poginuti, kaže: a nakon malo vremena tražio je da mu dam cipele, ubeđujući me da će mi biti velike i teške. Konzervu i hleb sam podelio sa drugovima. Svaki je dobio pomalo.

Pretposlednjeg dana naše borbe na Košuru Nemcima je pristiglo pojačanje. Po svemu je izgledalo da će izvršiti protivnapad. Ujutru su i pokušali, ali su bili odbijeni. Nastupali su nezgodnim terenom, grebenom od Košura prema selu Krekovima, koji smo zasipali vatrom sa svih strana.

U štabu su osećali da snage bataljona neće biti u stanju izdržati napade jačih nemačkih snaga koje bi bile bolje raspoređene od ovih jutrošnjih. Zato je naređeno mom komandiru čete da pošalje patrolu ka Trećem bataljonu, koji se nalazio preko rečice Hrčavke, da nam, po mogućnosti, pošalje pojačanje.

DESETINA — TRI BORCA I DESETAR — IDE U PATROLU

Pozva me komandir i reče da treba da izvršim jedan vrlo važan zadatak: da Štabu Trećeg bataljona predam pismo koje mi je dao. Naglasi da se tačno ne zna gde je bataljon — rukom je pokazao pravac ka magli iznad Hrčavke, u pravcu Vrbnice — a postoji i mogućnost da se naiđe i na neprijatelja, te da zbog toga moramo oprezno ići.

Uzeo sam pismo i pozvao »celu« svoju desetinu — tri borca, izmorena u borbama koje smo vodili ovih dana. Saopštih im, ukratko, naš zadatak. Oni su samo upitali da li je to mnogo daleko i da li ćemo putem naići na kakvo selo.

Ti borci su bili moji najbolji drugovi. Delili smo i dobro i zlo, radosti i teškoće borbe. Ni najmanje se na njih nisam mogao požaliti; ni u borbama oko Sutjeske nisu gunđali. Sve što se od njih tražilo, izvršavali su najsavesnije. Ništa nam nije bilo teško i nemogućno.

Poslednjih dana borbi oko Sutjeske Božo je rekao, pokazujući mi otekle noge, da teško ide. Onda je dodao: »Ali vas neću ostaviti dok me rafal ne preseče«. To je obećanje i ispunio.

Krenuli smo nas četvorica, bez vodiča, nepoznatim putem, preko puste prostorije, koju je takvom rat načinio, da tražimo Treći bataljon, da bi njegovi borci pomogli našem bataljonu koji se krajnjim naporima nosi sa nadmoćnijim neprijateljem na Košuru. Pregazili smo do pojasa duboku, od učestalih kiša nabujalu Hrčavku, i produžili polako i oprezno njenom dolinom, obavijenom dosta gustom maglom. Odjednom, desno i vrlo blizu, ugledasmo krupnog osamarenog konja kako pase. Zastali smo, sklonili se pozadi jednog žbuna i odatle pažljivo osmatrali. Malo ulevo ugledasmo još jednog konja. Iz tog pravca čuo se i govor ljudi. Pomislili smo da to može biti bataljon koji tražimo (imale su tada i naše jedinice još ponekog konja). No ta pomisao nije nam umanjila opreznost. Pošli smo i polako se približavali mestu odakle se povremeno čuo razgovor. U magli i na nepoznatom terenu bilo je teško oceniti koliko je to daleko. Najposle ugledasmo konturu čoveka, koja brzo iščeznu u magli. Bili su to Nemci. Jedan od drugova predloži da otvorimo vatru, pa da se udaljimo ulevo, jer smo došli među Nemce zato što smo se spustili suviše nisko. Složio sam se i ja, kao vođa patrole. Upravismo tri puške i Perovićev puškomitraljez prema šatoru pred kojim su stajala dva Nemca. Razlegoše se pucnji. Jedan Nemac se, kriknuvši, sruši, a drugi iz šatora pretrčaše preko njega. Pade još jedan, a ostali se izgubiše u magli. Konji zafrktaše i razbežaše se po

livadi. Nas četvorica potrčasmo u suprotnom pravcu. Već smo bili prilično odmakli, kad iz polja osuše rafali, čija zrna nisu bila upravljena baš za nama. Gađali su još dugo, a mi smo se kretali dalje, osluškivali i osmatrali, nastojeći da zapamtimo objekte i predmete pored kojih se krećemo da bismo se lakše vratili. Još nigde bataljona koji tražimo, a na Košuru se i dalje čuju mitraljezi, puške i bombe. Putem smo razgovarali najviše o tome da li će bataljon izdržati dok se mi vratimo sa traženim pojačanjem.

Prešli smo već dosta nepoznatog terena i kad smo bili pri kraju vrha jedne uvale, zarasle u korov i divlju travuljinu, na malom brežuljku ispred nas, ne više od deset metara daleko, ugledasno jedan, pa malo dalje još jedan »šarac«. Oba postavljena za dejstvo. Pored njih sanduci sa municijom. Ali ljude nigde ne vidimo. Bilo nam je neprijatno. Nismo znali čiji su — takve imaju i Nemci i partizani. Brzo sam uzeo jedan ja, a Uroš drugi. Okrenuli smo ih u suprotnom pravcu i legli pozadi njih, spremni da otvorimo vatru. Dok su drugovi osmatrali, otvorio sam jedan sanduk za municiju i u njemu našao redenik napunjen nemačkom i jugoslovenskom municijom; bilo je metaka sa crnim i žutim mesinganim čaurama, belim i žutim čeličnim navlakama na zrnima i bi mi odmah jasno da nisu nemački. Pokazao sam metke drugovima. I oni su bili istog mišljenja. Otvorio sam još jedan sanduk i u njemu našao mnogo bolji znak raspoznavanja — opanke sa prečanicama i šarene srpske, prilično poderane, čarape.

Jedan drug posumnja da bi to moglo biti četničko. Ne, nisu to mogli biti četnički, jer četnicima Nemci ne daju svoje čuvene »šarce«, već stare, trofejne, različnog porekla, a mi smo i te dobro poznavali.

Odlučio sam da se javim, no sa tim se nisu složili svi drugovi. Predlagali su da se malo uklonimo s toga mesta i da čekamo dok po mitraljeze dođu oni čiji su. Ipak sam se javio jednim kratkim »alo«. Niko nije odgovorio, pa sam ponovio poziv malo glasnije. Tada se iz obližnjeg žbuna javi nesiguran glas.Upitah: »Ko je tamo?« Umesto odgovora čuo se razgovor sličan međusobnom objašnjavanju. Zatim upitaše: »A ko je

tamo?« Malo poćutah pa odgovorih: »Ovde partizani«. Nije im to bilo dovoljno, hteli su se što bolje uveriti, jer je njihovo oružje prešlo u nepoznate ruke. Nekako im dokazasmo da smo iz Četvrtog bataljona Druge proleterske, na što i oni, na kraju, odgovoriše da su partizani iz naše brigade. Pojaviše se. Zaista, bili su to drugovi iz bataljona koji tražimo. Istureni ovde na položaj, napustili su ga. Otišli su, jedan za drugim, da beru jagode i kopaju nekakvo korenje iz jedne zapuštene njive. Ponudili su i nama to korenje veličine kokošijeg jajeta; imalo je nepoznat ukus, ali se moglo jesti. Bili su postiđeni, a naročito im je bilo neprijatno kad smo ih upitali gde je njihov štab bataljona. Nisu nam rekli da štabu ne govorimo o našem susretu, ali smo osećali da su o tome mislili. Verovali smo da tako nešto više neće napraviti, pa o tome nismo kasnije nikome ništa pričali. Jedan je ostao na položaju, a drugi se uputio sa nama. Nakon pola sata hoda stigli smo u štab bataljona i predali pismo komandantu. Bili smo do kože mokri, blatnjavi, ali ni ovde nije bilo mogućnosti da se bar malo prosušimo. Počeli smo drhtati od hladnoće pojačane glađu i nesanicom. Videli smo kako komesar bataljona, ozbiljna, ispijena lica, nešto diskutuje sa komandantom. Sigurno u vezi sa pismom. Komandant izvadi blok iz torbice, olovkom napisa nekoliko redova i predade mi zatvorenu kovertu. Reče još: »Pozdravi tvoje i reci da nismo mogli izdvojiti nikoga, suviše smo razvučeni.«

Pozdravio sam se i sa drugovima krenuo natrag. Malo više smo zaobišli ono mesto gde smo jutros naišli na Nemce. Na Košur smo stigli posle podne i našli četu na istom položaju gde smo je i ostavili, udaljenu od Nemaca oko stotinu metara. Pismo je upućeno štabu bataljona.

UMESTO SPOMENIKA IMENA NA BUKOVOM STABLU

Morali smo opet napadati vlastitim snagama. Nismo skoro ni predahnuli, a već je naređeno da idemo u napad. Sad smo jurišali sa severne strane, prema vrhu Košura. Bilo nas je malo, četa se proredila. Mnogi drugovi bili su izbačeni iz stroja,

poginuli ili ranjeni. Naša četa pošla je na juriš sa manje od dvadeset boraca.

Vatra je snažna. Vrh brda je obavijen gustim dimom. Zauzeli smo neke rovove na desnom krilu. Vod na levom krilu je ponovio juriš jer malopre nije uspeo. Pored mene pade mrtav, sav izrešetan, komandir voda Ljubiša Maksić. Padoše još dvojica drugova. Jedan od njih je Božo, borac moje desetine. Izvlačeći mrtve drugove povukli smo se do malog mrtvog ugla na ivici šume, u neposrednoj blizini Nemaca. Zaustavismo se na položaju odakle ćemo tući Nemce; tu ćemo sahraniti i poginule drugove. Nekolicina poče motkama i rukama kopati raku pod starom bukvom, čije su grane lomili rafali nemačkih mitraljeza. U raku smo najpre položili telo mrtvog komandira. Sahranjivali smo starešinu i voljenog druga, koji nas je u svakoj situaciji razveseljavao svojom duhovitošću, druga koji nam je primerom pokazivao kako se treba boriti. Zatim sahranismo još dvojucu dobrih drugova, starih i hrabrih boraca. Na bukvi, iznad humke koja je sakrila mrtva tela, urezali smo njihova imena i datum. Poslednja počast koju smo ovde mogli odati svom komandiru i prvoborcu, užičkom omladincu, radniku i proleteru, i dvojici boraca, krajiških seljaka, naših dragih drugova, bili su rafali naših mitraljeza, upravljeni na Nemce. Pošle su suze niz tvrda lica boraca koji su se našli pod bukvom. Moralo je popustiti i naše u borbi otvrdlo srce. Išle su nam suze, iako smo znali da tako mora biti, da se bez žrtava neće doći do cilja. Suze teškog rastanka sa voljenim drugovima, suze zaveta da ćemo ih osvetiti.

RASTANAK S DRUGOM

Kroz rastrgane oblake probijali su se sunčani zraci koje nismo videli otkada smo došli u dolinu Sutjeske. Zaželeli smo se sunca jer nas poslednjih dana, u ovoj dolini, tuče neprekidna hladna kiša. Sa suncem će se, sigurno, pojaviti i avioni. Nas neće moći napadati jer smo tako blizu nemačkih jedinica, ali druge, one dalje, napadaće, čak i pojedinca ako ga uoče. To smo već i sami iskusili.

Ovo je poslednji dan koji moramo izdržati na Košuru. Time je naš zadatak izvršen. Naveče će nam doći smena, a naša brigada će krenuti u proboj preko Zelengore. Ali i ovaj, poslednji dan treba provesti u borbi, u napadima.

Ponovo smo jurišali, zauzeli neke rovove i izmešali se sa Nemcima. U tom krkljancu uskočih u jedan poduži rov na čijem drugom kraju ugledah Nemca. U isti mah jedan na drugoga upravismo puške i opalismo. Nemcu ispade puška iz ruke i on se polako spusti na nju, a ja brzo iskočih iz rova i opsovah sam sebe što sam išao u rov. Tek tada osetih kako mi nešto toplo ide niz levu nogu. Bio sam ranjen usred butine. Sklonih se nazad i pozvah Perovića. On zamota ranu postavom iscepanom od šinjela, a onda me povede ka štabu bataljona. Išli smo polako i dugo. Kad smo se spuštali niz jedan brežuljak, u čijem se podnožju nalazila omanja špilja u kojoj je bio štab bataljona, naiđoše, desno od nas, tri »Štuke« u prilično niskom letu. Legli smo uz neko žbunje, ali je bilo kasno. Primetile su nas. Jedna »Štuka« skrenu ka nama, obori kljun i, uz divljačko zavijanje sirene, skoro okomito, poče se približavati. Pusti dve bombe i naglo se vinu uvis. Bombe su pale poviše nas. Razleže se eksplozija, posuše nas zemlja i grane. Druga »Štuka« se ustremi na nas, izbaci bombe, ali nas i one ne pogodiše. Naiđe i treća. Učinilo nam se da ova neće promašiti. Zatvorih oči pre nego što se, u neposrednoj blizini, prolomi eksplozija. Kad sam se osvestio bio sam nekoliko metara dalje. Ugledah Perovića pored sebe, otresa me od zemlje i nešto psuje na račun Nemaca. Pokušao sam se pomaći, ali mi je leva noga bila utrnula. Dobio sam još jednu ranu. Iznad one prve zjapila je još jedna, u debelom mesu. Parče bombe duboko se zarilo i polomilo karličnu kost na levoj strani. Krv je lila, činilo mi se da me napušta i poslednji gram snage.

Oko nas je sada bilo nekoliko levkova od bombi, a granje, posečeno kao sekirom, ležalo je razbacano po zemlji. Došla je k nama drugarica Mara, referent saniteta bataljona, i previla mi rane. Morao sam tu čekati do mraka, pa tek onda da me nekako prebace do brigadne bolnice. Leva noga mi se ukočila, bolovi su bili sve žešći. U takvom stanju osvojiše me

strašne misli. Ranjen sam tako jako, leva noga bespomoćna, ne mogu se lako kretati. A znao sam u kakvom se stanju nalaze naše bolnice i ranjenici i bila mi je prilično poznata ozbiljnost situacije u kojoj se nalazi naša vojska u zahvatu Sutjeske i Zelengore. Uz sve to — ovo je veče kada moja brigada napušta Košur i Sutjesku i kreće u proboj. Bilo mi je jasno da se u ovoj ofanzivi mora mnogo šta žrtvovati i da će mnogi, ovakvi kakav sam sada i ja, zauvek ostati u kanjonima Pive i Sutjeske, u Zelengori, jer im se ne može pomoći. Svega toga sam bio svestan, ali najteže mi je bilo pomiriti se s tim što moram napustiti svoje drugove i večeras, kad ovde stigne moja četa, pozdraviti se sa Perovićem, Urošem, Nikolicom i drugim. Teško je bilo misliti, ali se odluka morala doneti.

Je li za mene prestala borba? Još sam živ. Šta bi to onda značilo? Rekli smo davno da ćemo ići do kraja, do poslednjeg daha. Takav smo zavet dali. I tu skoro onim drugovima koji su zauvek ostali na Košuru.

Po padu mraka stigla je naša četa, bolje reći, ostatak čete smanjene na Košuru. Ostavila je za sobom humke poginulih drugova. Drugovi sa Košura dolazili su i pozdravljali se sa mnom. Zaželeli su mi da brzo ozdravim i da se opet nađemo zajedno, u streljačkom stroju. Hrabrili su me. Onda je Uroš doveo jednog od poslednjih preostalih konja našeg bataljona. Nekako su me natovarili na samar i krenuli smo u pravcu Tjentišta. Tamo se nalazila naša brigadna bolnica.

SAM

Do brigadne bolnice išli smo besputnim terenom. Uroš me pridržavao, inače bih pao s konja. U nekom grmu i kapu sam izgubio. Negde na polovini puta sreo nas je referent saniteta brigade, Boško Vidaković. Dao mi je injekciju protiv tetanusa, poslednju koju je imao. Uvek sam mu zahvalan zbog toga, jer mi se čini da je i ta injekcija mnogo pomogla da ostanem živ.

Brigadna bolnica je imala oko trideset srednjih i lakših ranjenika. Za one koji nisu mogli pešačiti bilo je konja. Ranjenici su bili razmešteni ispod bukava, pored same Sutjeske. I mene je Uroš smestio pod jednu bukvu, a zatim me upitao da li da ostane kod mene ili će samo konja ostaviti. Mislio sam da će bolnica imati nekoga konja i za mene pa sam mu rekao da ide nazad. Znao sam koliko je potreban jedinici. Rekao sam mu da povede i konja, jer taj je, sigurno, nosio municiju ili neke druge bataljonske potrebe.

Celu noć ležao sam na zemlji. Bio sam se ukočio, a od bolova nisam mogao zaspati. U svanuće čuo sam naređenje za pokret. Ranjenici su ustajali, sami ili uz pomoć drugova određenih da se za njih brinu. Pred sam pokret došla je k meni jedna drugarica. Tek tada je videla da sam došao u bolnicu i upitala me da li mogu ići. Pokazao sam joj rane i rekao da sam konja vratio bataljonu. Pogledala me i, odlazeći, ravnodušno dobacila: »Pa, onda ostani«. Gledao sam za njom dok god sam je mogao pratiti pogledom između drveća. Još dugo su mi u ušima ostale njene reči: »Pa, onda ostani«. Čudio sam se zašto je baš tako morala reći.

Ostao sam sam, uz obalu Sutjeske. U tutnjavi aviona koji su poranili, u eksplozijama koje su dolazile iz raznih pravaca i ovog jutra, više nego ikad, odjekivale klisurom, stvarao sam plan. Šta da radim? Pokušao sam da ustanem. Morao sam odustati. Bolovi su bili strašni, organizam klonuo, mračilo mi se pred očima. Na rukama i desnoj nozi najzad sam se odvukao do granja jedne izvaljene bukve i uzeo dve motke sa rakljama koje će mi poslužiti za kretanje. Uspravio sam se nekako uz bukvu, izvadio pištolj, napunio ga i ponovo stavio u futrolu. Otvorio sam preostalu »kragujevčanku« i ponovo zavrnuo poklopac. Odlučio sam da idem, bilo kako bilo, dok god budem osećao da sam živ. Ako sretnem Nemce? . . .

Mislio sam o životu više nego ikada ranije. Trebalo je još boriti se. Uverenje u našu pobedu vuklo me napred, teralo da oprobam i ovaj poslednji očajnički poduhvat i pobedim svoju fizičku iznemoglost. Uostalom bio sam komunist.

Krenuo sam sa štapovima pod miškom, opirući se na desnu i vukući za sobom ukrućenu levu nogu. Strašno sam izgledao: odelo pocepano, poprskan krvlju koja se skorila, upalih očiju, bez kape, raščupane i krvave kose.

Pravo strašilo. Išao sam, ipak. Deset metara, pa odmor. Pri pokušaju da dalje krenem često sam padao u nesvest. I tako celim putem. Duže odmore, radi spavanja, nisam pravio, naročito ne kroz Zelengoru. Rane su se nalazile na delovima tela na kojima teško stoje zavoji čak i onda kada se čovek ne bi morao kretati, pa su često padali, te sam najviše išao sa otkrivenim ranama. Zavijao sam ih povremeno košuljom, koju sam pocepao, i postavom od bluze. Pantalone su mi bile mokre od gnoja, a neprijatan zadah širio se daleko oko mene.

Zelengorom sam se kretao putem kojim su prošle naše jedinice, putem kojim ranije, pre njih, sigurno nije niko išao, nijedna vojska. Ni sada nije to put, već trag obeležen oglodanim kosturima konja, leševima ljudi, uništenim oružjem i drvećem oguljene kore, ispod koje su partizani tražili meku i slatkastu letorast drveta koje je baš tada bujalo. Upočetku su me prestizali neki delovi naših jedinica iz zaštitnice a nekoliko puta, noću i danju, susretao sam se sa nemačkim patrolama i kolonama, ali sam ih uvek na vreme i srećno izbegao.

Na putu preko Zelengore doživeo sam najstrašniji dan koji se može zamisliti. Gledao sam krvnički obračun Nemaca sa našim teškim ranjenicima koji su se zatekli u jednoj dubokoj uvali kroz koju protiče planinski potok.

Od vrha uvale, tamo otkuda je dolazio potok, čula se paljba automatskog oružja i pušaka. Naglo se približavala grupi od preko pedeset ranjenika. Morao sam preći potok baš tamo gde su se sada nalazili ranjenici. Tamo se nalazilo neko brvno za prelaz. Ali sam odlučio da ostanem u brdu iznad ranjenika, tamo gde sam se našao kad sam čuo pucnjavu. Tako sam postupio jer mi se činilo da neću moći preći potok i udaljiti se od njega pre dolaska Nemaca. Namestio sam se između dve trule klade, malo se zatrpao starim lišćem, i osmatrao u pravcu potoka. Prvo se pojavilo desetak boraca. Užurbano su otstu-

pali i prošli s one strane ranjenika. Povremeno su se zaustavljali i otvarali vatru. Malo zatim pojaviše se prvi Nemci i kad ugledaše ranjenike, ustremiše se na njih kao zveri. Kroz pucanj pištolja, automata i pušaka čuli su se poslednji krici ranjenika. Brzo je sve bilo gotovo. Nemci se udaljiše, a sa pravca kojim sam došao naiđe neka kolona, prođe neposredno pored mene, a zatim skrenu u uvalu, za onima koji su poubijali ranjenike.

Već se bilo smrklo kada sam ustao i krenuo dalje. Strašno je bilo proći pored mrtvih drugova ranjenika, ali ih nikako, nikako nisam mogao zaobići.

Nailazio sam i posle na naše ranjenike. Među njima je bilo takvih koji bi mogli ići, kad se, pomireni sa sudbnom, ne bi prepustili bolovima i gladi. Vukao sam se pored njih, neki su me molili da ih ubijem, druge sam ja molio da idu sa mnom da ne budem sam. Neki su pokušavali, ali su ponovo padali i ostajali.

Pri izlasku iz Zelengore naišao sam na druga Đuru Kalabu, borca Sedme krajiške brigade. I on je bio ranjen, ali lakše od mene. On mi je u daljem kretanju mnogo pomogao.

Jedno jutro, penjući se uz ogranke Jahorine, osetio sam da me u ranama nešto neobično bocka. Zamolih Kalabu da pogleda šta je to, jer nisam mogao videti rane pozadi. Reče da su mi rane pune crvi. Već oživeli, mileli su i po pantalonama. Na jednom potočiću prao sam rane i trebio crve. Pomagao mi je drug Kalaba, što mu nikad neću zaboraviti.

Zelengoru sam prešao hraneći se bukovim lišćem i srijemušom. Pio sam vodu na svakom potočiću koji sam prešao, a njih je po Zelengori mnogo.

Po prelasku Miljevine, drug Kalaba se češće spuštao do kuća i donosio pomalo hrane. Sada nam je najveća briga bila da stignemo u svoje jedinice. I to smo doživeli. Kad sam došao u brigadu, mnogi drugovi su jedva poverovali da sam to ja. Znali su u kakvom sam stanju ostao na Sutjesci.

Došli su u brigadnu bolnicu i drugovi iz moje čete, ali među njima nije bilo onih koji su sačinjavali moju desetinu. Četa je bila, skoro sva, sastavljena od novih boraca.

Bilo je lepo u brigadnoj bolnici. Nismo se mnogo kretali, a i hrane je bilo dosta. Napustio sam bolnicu i pošao u četu sa još nezaraslim ranama. Baš tih dana u brigadi je pročitan Ukaz Vrhovnog komandanta kojim sam i ja proizveden u čin zastavnika. Tako sam, posle svih muka Pete ofanzive, postao oficir u svojoj sedamnaestoj godini.

Mile ŽAKULA

NA LJUBIN-GROBU

Jutarnje sunce obasjava vrhove Volujaka i mirisave četirane Zelengore. Kratko zatišje povremeno prekine klepet krila preplašene ptice i prasak njemačkog mitraljeza, koji potsjeća na kljucanje djetlića po truloj kori starog drveta. Poslije desetodnevnih, neprekidnih okršaja i proboja njemačkih utvrđenja na Pivi, Sutjesci, Volujaku i Mratinju, borci 2-ge čete, u sastavu bataljona i brigade,[1] naslonjeni na obližnje jele, sjede, umorni, gladni i drijemovni, očekujući, možda, odlučujuću bitku. Većina boraca drijema, dok se poneki »osvježava« mladim bukovim listom i srijemušom. Kuvari stoje bez svojih konja na koje su doskora tovarili kazane, hranu, čađave puške, rančeve i ostale prnje. Prije dva-tri dana konje su morali poklati za ručak, a kazane zatrpati u granje.

— Najbolje bi bilo da nabijete kazane na glave, umjesto šljemova! Jedino tako možete uplašiti Švabe, kao mi četnike kod Nevesinja. Najurismo ih bombama, a onaj vražji Joleta nađe im za čukom kazan sa kačamakom, pa otisnu sve za njima. Vjerujte, kuvari, da ne bi kazana, ne uhvatismo živijeh ni onu trojicu bradonja! Ona im lupa kazana još više zagrija

---

[1] Četvrte crnogorske brigade

tabane, pa okrenuše pravo na zasjedu 3-će čete — ćaska Ćaleta, pomoćnik mitraljesca.

Na to se pred Ćaletom isprsi Dragoje, invalid iz Prvog svjetskog rata:

— Što si ti udario po nama, kô Maksim po diviziji? Zlu ne trebalo, mogu i ja na ovo jedno oko da nišanim i da ovom mojom posestrimom ošinem po Švabama... Kad sam ja na Solunu sijao švapske grobove, ti si golu zadnjicu slikao po pepelu, a sad mi se nešto tu kočiš kao bakovito june! Nema danas po tri porcije skroba »repete«! Da vidimo kako ćeš se bez njih boriti.

— E, da mi je samo tiganj ribe i bocun vina, ne bi mi trebale vaše, — odgovori Ćaleta.

Niže od čete, na omanjem proplanku, dremuckaju tri konja iz pratećeg voda, natovarena bacačem, »Bredom« i protivkolcem. Konje je oko sebe okupio Čebo: dva konja držao je o povodcu u jednoj ruci, a glavu zagnjurio u grivu trećega. Da bi razbio neprijatnu tišinu poslije Ćaletinog i Dragojevog prepiranja, komandir povika:

— Ne spavaj, Čebo!

Čebo se malo ispravi, protegnu se, protrlja podbule kapke, pa zijevajući:

— Ama, vidiš da stojim, puška mi o ramenu! I ponovo zagnjuri nos u putaljevu grivu.

— Pusti tu kljusad neka malo pasu, a ti ljudski odremaj. Što si ih okupio kao Mara gatara!

Nova kolona teških ranjenika i tifusara pristiže sa Sutjeske. Prestade i najmanji žagor; lica boraca našeg bataljona dobiše ozbiljan izgled. Zelengora, ne tako visoka, ali šumovita i besputna, sklonila je u svoje vrtače i bregove pored nas još i Krajišnike, Banijce, Dalmatince, Srbijance, Hercegovce — ima tu boraca iz svih naših krajeva. Besumnje, svi smo u obruču. Na pedesetak metara ispred nas nalazi se Vrhovni štab i engleska vojna misija, koja je došla da ustanovi ko se za koga u Jugoslaviji bori. Drug Tito sjedi, naslonjen na jednoj od izvaljenih jela: na koljenu drži ratnu torbicu, po kojoj je položio vojnu kartu. Nešto u nju pažljivo unosi — kao da je dopu-

njuje novim puteljcima. U tom momentu stigoše komandanti divizija i nekih brigada, među kojima prepoznah komandanta naše brigade, Vaka Đurovića.

Iza najviših vrhova pojaviše se u pravcu nas dva njemačka »Junkersa«; izvijaju se lijevo i desno da bi nas negdje uočili, ali, na naše iznenađenje, baciše nam samo nekoliko paketa letaka, okrenuše se još nekoliko puta, mitraljirajući po šumi, i odoše u pravu Rajlovca. Nekoliko letaka pade oko nas: pozivaju da se predamo; kažu da su „zarobili cijeli Vrhovni štab, na čelu sa Titom«. Ukoliko se ne predamo, prijete najmodernijim oružjem. Jedan letak uhvati Kordunaš Mamula:

— Gle, gle, što buncaju! Vele da su uhvatili Tita, a ne znaju kako im on kroji kapu dolje na onoj kladi.

Nekoliko letaka pade kod Čebe, on ih pokupi, pa zovnu:

— Pušači, naprijed! ostali, pljuckajte!

Za jedan tren sakupi se oko Čebe petnaestak pušača, kojima dobro dođe ova šala, jer nam je poodavno nestalo papira, pa smo duvan zamotavali u suv bukov list. Čebo pažljivo isječe papir, oponašajući kuvare kad su nam nekad mjerkali po parče mesa ili hljeba. Zatim poče da izdaje sljedovanje. Iza dvojice drugova Ćaleta ispruži svoju dugačku ruku da bi neopažen, dobio neki papirić više. Ali, Čebi nije mogao umaknuti. Pošto ga je odmjerio, prekide podjelu, dostojanstveno se ispravi, pa zapita:

— Jesi li dolijao?! A kad ono pređosmo Sutjesku, ti svima razdijeli one lire da puše, a šepavom Čebu ne treba, on je konjovodac. E, brajko moj, daću ti samo jedan, mada i to nijesi zaslužio!

Užurbanost i smijeh na račun Ćalete i Čebe prekide kurir Radisav, koji donese usmeno naređenje za pokret u pravcu Košute (tt 1871) i Ljubin Groba (5 km zapadno od s. Zamrštena). Uvijek spremni za pokret, uputismo se u tom pravcu, prolazeći pored Vrhovnog komandanta, koji je izdavao naređenje našem komandantu brigade, drugu Vaku. Znali smo: ako Nijemci zaposjednu Ljubin Grob i Košutu, onda smo obrali bostan. Svi smo radoznali kud li je Tito odlučio proboj. Većina

nas je mislila da će baš preko Ljubin-Groba. Ovog su mišljenja, izgleda, bili i njemački komandanti.

Pošto kolona pređe preko izvaljene jelike, na kojoj ostadoše drugovi Tito i Vako, pojaviše se eskadrile njemačkih »Štuka« i talijanskih »Savoja«. Kad avioni izbaciše teret i prođoše, kolona trčećim korakom produži u pravcu Ljubin-Groba, ispod iskidanih stogodišnjih stabala i oblaka zagušljivog dima. Već smo na položaju. Očekujemo svog komandanta brigade. On je u ovako teškim momentima uvijek izlazio na čelo kolone, lično izviđao položaj i davao raspored za borbu. Ovog puta, umjesto komandanta, stiže nam tužna vijest o njegovoj pogibiji i posljednjoj poruci: da po svaku cijenu sačuvamo Ljubin-Grob i Košutu. Ovo je, sigurno, bila i Titova poruka. Poslije ove tužne vijesti, komandant bataljona, Bako Jugović, sa komandirima četa, istrča na ivicu Ljubin-Groba, i dade raspored za borbu: Druga četa da zaposjedne ivicu Ljubin-Groba, 3-ća Košutu, a jedan vod 1-ve čete prevoj između Košute i Ljubin-Groba. Drugi vod 1-ve čete ostaće u rezervi. Dok je Bako raspoređivao čete za borbu, komesar se pobrinuo da se prikupe šatorska krila za borce naše čete. Šatorska krila posudio je od četa koje su donekle bile maskirane ispod zelenih bukava. Maskiranje zeleno-plavim njemačkim šatorima bilo je neophodno zbog aviona koji bi nas bez toga brzo uočili na goloj, zelenoj ivici Ljubin-Groba. Brzo smo maskirali položaj, jer smo svakog časa očekivali avione. Borci koji nijesu uhvatili prirodan zaklon, rukama čupaju kamenje ispod sebe, stavljaju ga ispred glave i maskiraju nabujalom travom. Drugih sredstava nije bilo. Njemačka prethodnica već je stigla na prve vatrene položaje. Iza prvog streljačkog stroja žurilo je prema nama trčećim korakom nekoliko jačih kolona. U kolonama je kaskalo i dosta konja natovarenih brdskim topovima, bacačima i municijom. Tobdžije su, izgleda, imale za cilj da svoja oružja postave na samom Ljubin-Grobu, a nijesu ni slutili da ih na tom mjestu čeka šačica iscrpenih boraca koja je baš tog momenta dobila vijest da je i Tito ranjen. Nijesmo znali da li je teže, može li da izdaje naređenja. Bilo nam je poznato da se nalazi kod našeg Štaba brigade, na dvjesta metara ispod položaja koje moramo braniti, jer tu se nalaze i teški ranjenici. Svaki borac zna šta sve

zavisi od toga ako nas Švabe potisnu samo dvjesta metara. A da li će nas potisnuti, ne zavisi samo od nas, to zavisi i od Prve proleterske i Krajišnika, koji se bore i brane na drugoj strani. Ali, nama se čini da smo danas dobili najteži zadatak otkako smo se prihvatili oružja. Oko nas vri kao u kazanu. Brane se Dalmatinci, Banijci, Krajišnici i Prva proleterska. Kako li ćemo izdržati? Već nam se čini da se vodi borba na život i smrt, za svaku stopu, za svaku bukvu. Govori se da je sinoć komandant Treće krajiške tražio od Tita da iz svoje brigade uzme od najboljih najbolje i da se sa tom grupom bez metka probije Švabama iza leđa, da hladnim oružjem uništi zasjede i da se tako, nabrzinu, izvuku ranjenici. Da li je to Stari usvojio, ostalo nam je nepoznato.

— Drugovi, štedite municiju, dugo je do noći! — opominje komandant. Niko da nije metka opalio dok ne dadnem znak pištaljkom!

Izgleda, nijesu nas još opazili, ne pucaju, ali se ipak prebacuju čas sa lijevog čas sa desnog krila u solidnom vojničkom redu. Vidimo da su ovi izvježbani baš za planinske borbe. Već su na tristo, na dvjesto metara; još smo nezapaženi. Oni se i dalje oprezno prebacuju... Evo ih na šezdeset metara! Ovako blizu dosad smo ih gledali samo zarobljene i mrtve. Rumeni, ugojeni, svježih lica, svi približnih godina; nijedan od njih nije star kao naš Jakša Brajović ili Pero Popadić, a ni oni nijesu naši najstariji. Nijedan od Nijemaca nije ni tako mlad kao naš Lule Kojdić ili Miloš, pa ni oni opet nijesu naši najmlađi. Na svakom je Švabi nova zelena uniforma, dobre cipele; svaki peti nosi »šarac«, a ostali mašinke; nijednu pušku ne vidjesmo. Na leđima svaki nosi ranac sa žutom telećom dlakom, a rančevi se nadimaju od municije i hrane, na čemu im najviše zavidimo. Naše su uniforme šarolike, poderane, zakrpljene svakojakim zakrpama i prljave od blata. Prsti nam sijevaju kroz opanke, municije ponestalo, svi smo jednako gladni, jednako umorni, pa prema njemačkim vojnicima izgledamo kao divlji. Forsirali smo mnoge rijeke širom zemlje, na juriš zauzimali mnoge naše gradove, gazili snežne namete preko najviših planina, ali smo uvijek bivali jači, borbeniji, vještiji. No Peta

ofanziva, odnosno Sutjeska i Zelengora, prešla je preko nas kao parni valjak. Ležimo pribijeni uza zemlju, kao mačke koje čekaju pacova; svima su čula do krajnosti napregnuta, svi mišići su spremni da dočekaju. Evo ih na pedeset metara! Nadmoćniji su, ima ih masa, svaki je već pripremio bombu. Neki od nas pritegao mitraljez, neki pušku. Sad nam stoje samo na mušicama. Zašto komandir ne daje znak pištaljkom? Vidimo i čujemo njihove oficire kako pozadi streljačkog stroja zajapurenih glava, razmahani, viču »forverc, forverc!« Dvojica od njih drže na lancu po jednog razjarenog vučjaka, koji su nas, izgleda, opazili prije svojih gospodara. Možda je baš onaj veliki preksinoć iskidao ona naša tri sirota tifusara u jednoj vrtači, pa se ostrvio — mlatara Švabom kao torbicom.

— E, vala ću prvo njega. . . gunđa moj pomoćnik, Injac. Njegovu prijetnju prekide zvuk pištaljke, koji odmah utonu u prasak naših mitraljeza i pušaka i u naš poklik — ura! Nastao je takav lom i graja, da se i meni samom učini da nas na Ljubin-Grobu ima triput više. Zbunjeni neočekivanom vatrom iz neposredne blizine, Nijemci počeše da se komešaju, nestade vojničkog reda i discipline; neki tvrdoglavci jurnuše put nas, neki počeše da se ukopavaju, dok veći deo poče da bježi nazad. Ni sami oficiri nijesu znali šta da preduzmu, pa počeše divljački da urliču i nasrću put nas sa onom grupom koja se bila odlučno riješila da zauzme položaj na Ljubin-Grobu. Ovoj je grupi uspjelo da dođe na domet ručnih bombi ali, na njihovu nesreću, već ih je bilo malo. Kad su se sagledali, počeli su i oni da bježe, ali nijesu stigli ni tamo ni ovamo — ostali su u omanjoj uvali između dvije paklene vatre, ravnodušni i prema svojim starješinama, i prema nama. Kolone, koje su se kretale pozadi ovih jurišnih grupa, za tren oka oformiše gust streljački stroj, koji je od nas bio udaljen oko petsto metara.

— Već smo se ovde otkrili; sada je cilj onu rulju prikovati uz čistu ledinu i ne dozvoliti ni koraka naprijed! Municija se mora štedjeti! Samo siguran pogodak! — čula se opomena komandanta Jugovića.

— Ne šenluče ovi moji džabe, druže Bako! — reče vodnik Joleta. — Pogledaj koliko ih je samo oteglo papke! A vrijedi

onaj oficir sa vučjakom više nego sva utrošena municija! Za ostale da ne govorimo!

Između nas i glavnog njemačkog položaja ležalo je ukočenih vilica oko trideset »esesovaca«, svi pod punom ratnom opremom. Trebalo bi se nekako tamo prebaciti i pokupiti oružje i municiju, a i rančevi su im sigurno puni. Jedna grupa naših odluči da pođe u »akciju« na švapske rančeve i nove mašinke:

— Pustite vi tu »elitu« neka se zrači! I naši su puškomitraljezi i »kragujevke« dobri. Važno je oko i srce — ne odobrava komesar »akciju«.

— Tebi ćemo donijeti najbolju, druže komesare, samo nas pusti! — moli Čaleta.

— Znam ja da je vama najviše stalo do rančeva, ali, strpite se, drugovi, svi smo gladni! Teško je prebacivanje preko ove čistine. Nemojte bez potrebe ginuti! Vidite li gdje su postavili ona dva »šarca«. Bilo bi bolje da se malo bolje zaklonite — savjetovao je komesar.

Da bi se uvjerio da li je komesarova bojazan opravdana, Čaleta skide sa glave kapu, postavi je na rezervnu cijev od svog mitraljeza i tako je polako izdiže iznad zaklona. Prasak švapskog mitraljeza iznenadi Čaleta, pa kao da je promolio glavu, začas spusti kapu u zaklon i zakuka:

— Ovo je sada dronjak, nije kapa, uh, majku im! Ajme, kako ću sad ovako gologlav komesaru na oči?

— Vidiš kud bi te ta tvoja »tetka« odvela, moj Čaleta! — kori ga Pijevac, njegov pomoćnik na mitraljezu. — Zbog nje bi i glavu izgubio; samo da si pomolio, ne bi ni mrdnuo!

— Ča mi se ti praviš, jarče božiji? — uvrijedi se Čaleta. Ti bi spucô psa pod dlakom, a ne bi sad izio konzervu, ako bi je našao u švapskom rancu! A jesi li primijetio odakle ono »šarac« izrešeta kapu? — upita blaže.

— Iz prvog rova, što je maskiran kao grm.

— E, kad si vidio, evo ti mitraljez, pa udri! I to brzom paljbom! Pravo u onaj »šarac«! A ja ću u nekoliko skokova da se prebacim do prvog »Frica«, ćopim ga na leđa, i eto me nazad. Zauvar je da nešto pojedemo.

Pijevac ga nekako ružno popriječi očima:

— A šta ćeš od lešine, sapela te... nijesi, valjda, strvina?

— Što si zapeo... — brani se Ćaleta — kanda ću Švabu da pojedem!

— A što bi ga onda nosio ovamo?

— E, gospe ti, stavio bih ga umjesto zaklona: ako bi oni pucali, nek pucaju u svoga.

Pijevac ipak sleže ramenima i sumnjivo zavrte glavom.

Komesar Pavle i zamjenik komandanta, Katnić, neprekidno gledaju dogledom kako iz pozadine pristižu nove dugačke kolone. Namjeravaju da ugroze naše lijevo krilo. Nove kolone, sa konjima koji se uvijaju pod teškim bacačima i brdskim topovima već su umakle pod najbliži brežuljak, ispred nas. Još nijesmo uspjeli da potpuno zaustavimo nastupanje njihovog lijevog krila, a po našem streljačkom stroju osuše jaku artiljerisku vatru. Iza toga, na našem lijevom krilu, oformiše dva streljačka stroja. Dok su ovi zadnji sipali vatru iz bacača i automatskih oružja, dotle su ovi prednji, na našu sreću, pošli na juriš. Ove nijesmo pustili blizu, kao prve, bili su pokošeni — ostali su isprevrtani oko trista metara ispred naših položaja. U okršaju nam pogiboše četiri druga, a pet ih je ranjeno. Artiljerija i dalje sipa; nadamo se novom jurišu. Ali, još ne nastupaju; sad se preživeli ukopavaju. Mi se ne smijemo više ukopavati — postali bi očigledna meta avionima koje svaki čas očekujemo. Da bi zbrinule ranjenike, odnekle se pojaviše Olga i Ana, bataljonske bolničarke. Vješto uhvatiše ranjenog Milorada Lakića, koga smo od milošte zvali Mujo, te ga odnesoše do prvog zaklona. Kad mu očistiše ranu, ukrutiše mu nogu jelovom daščicom. Lakićevo preklinjanje da mu mnogo ne stežu ranu, stisak usana i škrgutanje zubima, nije omelo rad bolničarki.

— Daj, Olga, još malo zavoja, da ova krv jednom stane! — molila je Ana.

— Ni đavolje krpe ne dam više, makar mi bio i brat od strica! Ovo malo što imam, moram čuvati za teže ranjenike. Tek je podne, a borba je taman počela — ciktala je Olga.

Ana se okrenu oko sebe, dohvati bolničke makaze, izmeri za jednu podlanicu svog šinjela i poče rezati.

— Što ćeš to, Ana? — pita je ranjeni Mujo.

— Svakako mi je dug, a tebi neće smetati, ako te po zavoju omotam koji put ovim jakim štofom; manje će krvariti.

Prije nego ga odnesoše, Mujo dozva svog pomoćnika, koji je naslijedio njegov mitraljez:

— Štedi municiju, Rade, okreni jedinačnu paljbu! Trebalo bi podmazati ležište čaure. Evo imam još malo ulja. Imam malo i dum-dum... — Uze Radovu pušku, a njemu dade sav pribor puškomitraljeza.

— Vodite ga u šumu, čuju se avioni! Kupus će od vas napraviti! — opominjao je komandir Begović.

Ana je nastavila da priča novosti koje je čula od kurira Proščevića: »Tito se nalazi kod nas, u štabu brigade, dobro se osjeća. Neki od engleske misije predlagali da se pregovara sa Nijemcima za predaju, jer je tobože ovo nemogućno izdržati. Ali im je Tito odbrusio da o predaji pitaju borce, a ne njega, pokazujući rukom baš na ove položaje.

— Da li im možemo do noći odoljeti? — pitao se komandant i gledao neujednačene snage.

Nijemci jurišaju, ali bez uspjeha.

— Neće preko nas živih! — poručivali su borci teškim ranjenicima.

Zamišljen, gledajući izrovanu zemlju, Joleta ispruži desnu ruku i prstima dokuči jedno tupo olovno zrno; okrenu ga u ruci, pa tiho reče:

— Evo i nas, Ljubo, došli smo da te okajemo ili da i mi kod tebe mirno počinemo!

Joleta izgovori ove riječi na Ljubin-Grobu, mirno preklapajući mutne oči. A te oči, iznurene od nesanice i gladi, tako su bile hladne kao da se ništa oko njega ne zbiva.

Joletovo razmišljanje prekide dolazak njemačkih eskadrila. Brujanje opterećenih motora i zavijanje sirena razliježe se visovima Zelengore. Borci 2-ge čete čekaju nepomično i svaki pokret i svaki skok njemačkog vojnika proprate samo po jednim zrnom. Nijemci počeše iznad nas bacati crvene rakete kako bi

pilotima pokazali gdje su nam položaji. Na to piloti istresoše prvu seriju bombi po samoj ivici Ljubin-Groba. Nekoliko drugova poče da se uvija i grči: ranjeni su! A borba se nastavlja. Bljesak avionskih i ručnih bombi, granata, štektanje naših i njemačkih mitraljeza — sve se to sliva u jedan jedini zvuk, težak i nepodnošljiv. Pijesak i zemlja pršte po očima, sumporast dim grebe nam grlo, pljušte željezni »geleri«. Nekog je, sigurno, raznijela bomba, jer na Injčevu glavu pade jedna ruka. I opet lom, grmljavina, urlanje; pljušti kamen i željezo, trešti vazduh, tutnji zemlja. Onda se podiže zavjesa crnog dima. Iza te zavjese ukaza se ivica Ljubin-Groba, na kojoj ležimo i koja više ne liči na oranicu, već na čudno radilište. Ukazaše se preživjeli borci: svi drže bombe u rukama i, onako garavi, nagorjelih i pocijepanih odijela, čekaju borbu prsa u prsa. Avioni i dalje kruže, mitraljiraju i sipaju nekakve sitnije bombe, kao kruške iz vreće. Aviona je mnogo — ima ih skoro koliko i nas preživjelih na ovoj ivici uzvišice koju branimo. Tek je pola dva! Samo da odu! Ali oni ne odlaze: piloti olakšavaju svoje aparate i svaki napravi još po nekoliko krugova iznad nas, a onda, poređani kao po koncu, iščezavaju iza visokih zelenih bregova u pravcu Rajlovca.

Od ovih eskadrila odvojiše se dva omanja »Junkersa« koji, leteći nisko, počeše da nas mitraljiraju ubitačnom vatrom. Ovi avioni nijesu na prvi pogled bili toliko opasni, pa ipak, u prvom naletu, teško raniše zamjenika komandanta, Vojina Katnića i Pavla Janjevića, komesara. I ovog su puta bili skupa. Rođeni su u istom selu, vršnjaci su. Pavle je postao profesor, a Vojin je bio zemljoradnik. Od prvog dana ustanka stalno su zajedno, bili su u pravom smislu drugovi pa, eto, skupa su od jedne bombe i ranjeni. Katnić kroz stomak i skršena mu je lijeva ruka, Pavle na dvanaest mjesta, ali, izgleda, da bi prebolio kad bi bilo mogućnosti za liječenje.

— Ubij me, Vojo!

— Anu ti mene, Pajo! Ti ćeš preboljeti, pa me okaj!

Tišina. Vojo grčevito steže usne i zube, između kojih se pojavi krvava pjena. Pavle izvadi pištolj iz futrole. To isto uradi i Vojo.

— Pucaj u me, Vojo!

— Ne, no ti u mene!

Vojo je jedinac u roditelja. Pavle ima sestru Jelenu, koja je prvog dana ustanka pošla sa njima. Sad je preuzela dužnost četne bolničarke, Mace, koja je poginula previjajući na Sutjesci ranjenog druga. Vojinovo i Pavlovo ranjavanje duboko je potreslo preživjele, ali se niko ne usudi da to saopšti Jeleni. Jelena je baš tada previjala ostale ranjenike, pod kišom kuršuma. Vojin više ne može ni da govori; samo drži otkočen pištolj u desnoj ruci. A Pavle jedva šapće:

— Dvadeset zdravih boraca trebalo bi da nas nose, a ovih dvadeset ljudi angažovati za nas dvojicu je teško; možda će baš od njih zavisiti večerašnji ishod u proboju.

Uto odnekle priskoči Jelena i pade po ranjenom bratu; vješto mu iščupa pištolj iz ruke i tresnu o ledinu. Vojin iskoristi ovu priliku i okrenu cijev prema sebi...

— Vala, ako danas ostanemo živi, na prvom skojevskom sastanku ima da onog škiljavog Acu napsujem kao grivu! — zabrunda Komatina. — Kad smo imali posljednji sastanak, puškomitraljezac, Vlajko Brajović, predloži da se primi njegov pomoćnik, Ljuboje: krajnje je hrabar, dao bi život za druga, iskren je... A moj ti Aco dočeka Vlajka kao iz topa: »Slušaj, Vlajko, ti samo otskoro poznaješ Ljuboja, ali taj ima mnogo mušica u glavi. Hoće zarobljenika do gola skinuti; kad ga on uhvati, nikom ga ne dovodi. Tvrdoglav je i samovoljan, a ode li u patrolu, niko ne zna gdje je. Kad se vrati, naći ćeš mu u rancu po čitavu šunku«.

Evo zašto se Komatina u ovim trenucima sjetio Ljuboja:

Kad je komandir Begović prebacio Vlajka sa puškomitraljezom na lijevo krilo, prvi je poginuo novi pomoćnik, Jovović. Kad smo ih ono odbili bombama, poginuo je i Vlajko — kažu da je stojeći bacao bombe, pa ga Švabo sasjekao mašinkom. U ovom posljednjem bombardovanju Ljuboju su odbijene obje noge ispod koljena. Onako prebijen isprašio je iz Vlajkova mitraljeza i posljednji metak; jedinu bombu koju je imao stavio je sebi pod stomak: dok je Joleta došao, sve je bilo gotovo; samo je izvukao onaj mitraljez, bez ijednog metka...

Vlajko nam je jutros govorio:

— Da mi se samo najesti kačamaka i kisela mlijeka i sa Gostilja pogledati još jednom kuću u Bjelopavlićima, ne bih, vala, žalio poginuti.

— Za njega i Ljuboja nije bilo prepreka otkad su u jednoj trojci — veli moj pomoćnik, Injac. — A ostao je sam u majke, drugi su svi nastradali od ustaša.

— Eto, zato je meni žao na Acu što Ljuboje nije umro kao skojevac — veli Komatina. — Da smo ga bar primili, pa poginuo, poginuo ko i ostali . . .

Ležimo u dobrom zaklonu, pokriveni šatorima, pa nas ni ona dva aviona, izgleda, još nisu uočila: odatle tučemo Švabe koji pokušavaju da krenu naprijed. Naš se mitraljez pojavi samo povremeno; sva trojica smo zdravi, dok su se ostali drugovi po Ljubin-Grobu skoro ućutali. Samo što ponekad zalaje Ćaletin mitraljez. Vlajko je poginuo, Mujo ranjen, a iza njega ostao je Rade.

Po planinskoj tvrdoj travi, prema kosim zracima popodnevnog sunca, opet zasvjetlucaše njemački šlemovi kao lubenice na dobro nagnojenoj njivi. Sada su Nijemci pošli u napad bez rančeva: pužu po travi u nešto gušćem streljačkom stroju. Sa nekoliko mojih, Ćaletinih i Radovih brzih rafala, uz pomoć plotuna pušaka preživjelih boraca, komandira, Joleta i dvije bolničarke, prisilili smo Švabe da se vrate na polazni položaj.

Ovakav otpor kao da rasrdi pilote, pa svoje mašine okrenuše iznad Košute i pustiše ih u niskom letu niz Ljubin-Grob, skoro da krilima zakače zemlju. Čudan orkan, koji naleti odmah iza aviona, zahvati nam oba šatorska krila, a Injcu odnese kapu sa glave, pa to sve odjuri na čistu ledinu, desetak metara od nas. Nas trojica ostasmo razgolićeni kao miševi, pribijeni jedan uz drugog. I više na nas ne sipaju sitne bombe, ne tuku nas iz mitraljeza: posada je uhvatila za mašinke, pištolje i ručne bombe, pa nas direktno tuče; u žutim košuljama, zasukanih rukava, naginju se piloti iz kabina, prijete rukom. Otkriveni, čekamo skupljeni na ovoj goleti kao tri zeca. Kad se avioni okrenu od nas, pa se ponovo spuste niz padinu Ljubin-Groba, sledi se krv u žilama . . .

— Ako bi čovjek, ludom srećom, ovo preživio i dočekao da i mi imamo avione, odmah bi otišao u avijaciju — reče Injac.

— A šta bi ti sa tom mašinerijom i grdosijom? — veli Komatina. Evo, još smo na zemlji, pa si izgubio kapu, a kad bi se izvio pod oblake, ne znam bi li ti gaće ostale. Treba za to škole i pameti.

— Ama, ne bih ja morao odmah da budem pilot; samo, onako nešto mislim, kada bi kojeg zarobili, ja bih njega za vrat, da pilotira, a ja bih samo po njihovim kolonama. Vidiš kako nas izrešetaše, a kada bih se ja počeo svetiti, čemerna im majka! Injac se odjednom pribi uza zemlju; to uradismo i ja i Komatina — vidjeli smo izbačene bombe iz aviona, pa kao zemljani ćupovi lete u pravcu nas, pišteći kroz vazduh. Jaka eksplozija: jedna, druga, treća, četvrta! Komatina obojicu opipa, pa pošto je ustanovio da dišemo, malo se nasmiješi i kroz kašalj prošapta:

— Pa, nekad nam dobro dođe i ovaj dim, sad nas neće moći šišati mitraljezom!

Injac zavrti glavom, pa veli:

— Neš' ni glave izvući, a da ne govorimo o pilotiranju!

Komatina se odjednom obrecnu i prijekorno odmjeri Injca:

— Dede, obriši taj nos i gledaj ispred sebe. Sad će oni juriš ... Ja od danas nikad, nikad ne bih zaželio da čujem motore aviona ...

Zvuci novih eskadrila počeše da se razliježu po visovima Zelengore. Komatina naćuli uši i laktom udari Injca u rebra:

— Dede, sada, Marko, pritegni petlju!

— Ama, kud prije, nedjelja ih sapela?! Znači da nije daleko taj Rajlovac. Ja mislim da bi mi tamo stigli za dva sata, sada kad bi se dobro najeli — veli Injac.

— Hm, dva sata! Ima dva sata, ali zečijeg hoda, pod pasjom komandom! — dobaci Komatina. Za ovakve razgovore bilo je vremena, pošto eskadrile krenuše na Prvu proletersku diviziju, na Banijce i Dalmatince ... Odvojiše se samo dva omanja aviona, da smijene one ranije iznad nas. Prilikom smjene, naši stari čuvari ne propustiše da novajlije upoznaju sa situacijom

na Ljubin-Grobu, pokazujući prstima na preživjele. Onda na nas baciše posljednju bombu, ispališe posljednji rafal i odletješe.

Injac se malo ispravi i zaprijeti prstom:

— Očitaću ja vama očenaš kad li tad li!

Komatina ščepa Injca za ruku i povuče zemlji:

— Što tražiš vraga? Vidiš da su ova dva tek došla, a puni su bombi kao šopane ćurke.

— Kao da ne znaju gdje smo — veli Injac — znaju, bolan, kao da su nas ovdje postavili. Znam ja da će nam ovi skuhati kašu, ali, eto, hoću da im prkosim.

— Odakle bi ga čo'ek potpalio kada bi mi došo šaka, mrki mu ponedeljak! — brine se Komatina. Da mi je u kakvu akciju na aerodrom, svaki bi planuo kao barut, a onim pilotima zavrnuo bih šije kao vrapcima.

— Ko će zapaliti čelik, moj brate, sav je u oklopu! Ko zna gdje on drži taj benzin? — kaže Injac.

— Našao bi' ja njemu damar, kao i onim kamionima, samo da ga se na zemlji dočepam — zatrese Komatina glavom i ramenima, zapljunuvši u garave dlanove kao da je već stigao do aviona.

I novajlije se gordo izviše iznad Košute i pustiše mašine u obrušavajućem letu, pikirajući kao da će propelerima zabosti u ledinu. Čekali smo u svom zaklonu i ćutali . . . Vazdušni pritisak od jedne eksplodirane bombe prevrnu dugačkog Acu koji je upravo trčao u svoj zaklon. Bio je iskusan, kao da ima za sobom sto godina neprekidnog rata. I sad smo mislili da je mrtav, ali, kad su avioni poodmakli, on skoči i pretrča u svoj zaklon. I ovi nam prijete. Izgleda da su i bezobzirniji, ali, rekao bih, nijesu izvježbani u gađanju kao prvi. Samo je jedan pilot bio smjeliji pa je svoju mašinu puštao skoro do zemlje. Ovo mi dade povoda da legnem na leđa, pritegnem kundak mitraljeza na lijevo rame te, uprkos iznemoglim rukama i trzajima mitraljeza, pustim cio rafal na avion. Pridruži mi se i Komatina sa svojom »zbrojovkom«. Zahvaljujući tome što je u šaržeru bilo nekoliko dum-dum zrna, primijetismo da se zadimi oko krila. To osjeti i pilot, te naglo izdiže mašinu naviše, okrenu se i istrese nam nekoliko serija bombi, povezanih žicom. Ali, više se nije spuštao tako nisko. Štaviše, kroz nekoliko minuta otišao je

odakle je i došao. Sada smo svi počeli gađati onog što je ostao, a koji se nije usuđivao kao ispočetka da leti nisko iznad naših glava nego je sa visine, neprecizno i na brzu ruku, istresao bombe i mitraljirao. Dan je bio pri kraju. Ivica Ljubin-Groba već je bila nedokučiva sunčevim zracima, pa i njemačkom preciznom gađanju. Ovaj posljednji avion smo i dalje gađali; Komatina je sjedio i, naslonivši lakat na koljeno, samo gađao. U najvećem zanosu uhvati se za vrat, a ruka mu ogreznu u krvi.

— Ala me nekako oprži! — reče brišući lijevu stranu vrata.

— E, sada lezi, sad ćeš se znati čuvati! — prekori ga Marko. Komatina odvi nov zavoj, te mu zavezasmo ranu koja nije bila teška, ali je i kroz debelu gazu išla krv.

Opet zavlada tišina. Da otuda, prema horizontu, ne sijevne neki top i da nije ovog aviona, ko bi mogao pomisliti da tu, u blizini, leže dva iskrvavljena protivnika, koji se bore na život i smrt. Komandant Jugović, hrabar, okretan i izvanredno izvježban oficir, čitav dan se prebacivao od jedne trojke do druge, ali kada je vidio izmrcvarenu četu, zalegao je u prvi zaklon, položio glavu među dlanove i poblijedio:

— Izgibe 2-ga četa! — govorio je kao u bunilu. Da, pala je kocka na njih, ali sve je bilo kao san; nemoguće je, nemoguće da svi izginu! A kako će izgledati večerašnji proboj, to mogu samo pretpostaviti. Da bar ima mogućnosti da im se oda posljednja pošta! Preživjeli su ostali bez municije, Ljubin-Grob je sada osjetljiv kao ljuska od jajeta . . . — Komandant se odjednom trže i pozva kurira Bebu:

— Odmah donesite i posljednji metak iz rezerve!

Kurir se malo uzvrpolji i počeša iza uha, pa, oklijevajući, dodade:

— A sutra, a noćas? Jesi li rekao da nikom za rezervu ne pričam?

— Sutra, i noćas, i večeras, sve je sada — brzo . . .!

Za rezervu municije niko nije znao, pa ni komandir. Zato nas ovo obradova i okrijepi, kao da će nam Bebo, pored municije, donijeti svakom i po pečena ovna. I opet je komandant zario nokte u svoju kosu:

— Da, cio dan bije nas željezna kiša, ali još moramo izdržati, još najmanje jedan sat. I noćašnji proboj treba izdržati i sjutra, a možda i sjutra ovdje, i umrijeti kao ovi danas. Ako noćas ne probijemo, to je već jasno... Da bar vode ima, opekla se usta i okorjelo grlo.

Dok komandant, pod utiskom događaja današnjeg dana, u mislima tuguje za odabranom četom, visoko iznad položaja kruže i pište orlušine, a čitava jata gavranova jure za avionima...

Ipak smo im danas gorak zalogaj, tvrd orah. Jesmo izginuli, ali i oni su platili: srazmjerno ih je dvaput više mrtvih nego naših; a i nije mnogo važno koliko je njih izginulo; mi izgubismo četu da bismo dobili u vremenu. U ovom zatišju svi smo se zanijeli u nekakve misli, ali nijedan nije daleko od onog što nas danas tišti. Zar je mogao Jovica Dokić, Sarajlija, da i ovom prilikom ne pomisli na oca, preminulog u jučerašnjim okršajima, koga nijesmo uspjeli ni sahraniti? Komatina je mislio na dvadeset kilograma kukuruznog brašna koje je zakopao pod hrastove žile, više svoje kuće, pa veli:

— Ako bi zapalio kuću, nek se opet nađe koja palenta. Samo, zaboravih reći sestri Jeki gdje je brašno; a da zna, dobro bi joj došlo kada dođu vile očima. Kako je samo to brašno žuto, u državi nema slađeg kukuruza nego u Baniji. Da nam je sada jedna vruća palenta. I Jeka je sigurno gladna, ako je živa, a miši piruju po brašnu.

Sve naše misli zasjenjuje pomisao na jelo; ta misao nas baca u trenutan san, a to je opasnije od ikakvog protivnika. U ovim momentima mogao bi Švabo da nas rukama podavi...

Još jutros, kad smo zauzimali položaj, desetar Mićo zavalio se u siguran zaklon.

— E, tu ti je, bogami, sigurno! — dobaci mu Bojica. — Ako ih ne nagrdiš više no Mandušić skadarskih Turaka, nikom ni riječi ne mrči da si kućić...

Mićo zakrenu svoj široki vrat i mrko popriječi Bojicu:

— Ne sprdaj se tu, već uzimaj zaklon i ne otkrivaj položaj! Vidiš koliko ih je!

— Neka njih, vala, još taman ovoliko!

— Ama, pošteno da ti kažem, ja im se danas nimalo ne radujem! — Mićo se približi Bojici, pa poluglasno dodade: nemamo dosta municije!

— Hajde, jadan, ima kod njih čega voliš; i ovo smo od njih oteli, a otećemo i još koliko nam god treba!

— E, ne, bogami, danas đavoljeg metka! — Desetar je ozbiljno cijenio situaciju i bio je u pravu; čuvao je municiju cio dan, ali koji mu je god od Švaba sjeo na mušicu, brzo je našao nosom ledinu. To je bilo jutros, i cio dan. Ali sad Mićo iskoči iz rova, držeći u ruci pola uha i parče kože od sljepoočnice.

— Nije mi za ovo što mi kožu okrznu, to će zarasti, ali mi uho nagrdiše! Bez uha, taman kus dovijeka! — Desetar nije bio omiljen samo među nama. Bio je to i ljubimac mladih snaša i djevojaka kud god smo prolazili. Zato smo svi sažaljevali desetara i njegovo uho, osim Dudukovića, koji dobaci:

— Neka, da nisam ni ja sam krnj u brigadi!

— Ala nam danas dozlogrdiše! — nastavi desetar. — Baš sam ga bio uhvatio na nišan i okinuo; a vidjeh, naslonio mašinku na prsa i mene nišani, trag mu se utro . . . — Zanoseći svoje široke pleći, Mićo se kao pijan odljuljao do bolničarke Mirge.

Prateći šalu oko Mićine rane, sjetih se jutrošnjeg ranjavanja i pogibije Vojina Skobića, takođe mitraljesca. Ne mogu zaboraviti njegov ukočeni pogled, dok je izdisao, savladan teškim ranama. I otac mu je od puške poginuo — bio je lovac i time hranio sedmoro djece i bolesnu ženu. A Vojin pogibe u osamnaestoj godini. Kad smo mu prišli smrtno ranjenom, u džepu je imao pismo od malog brata Mile. Pisano nevještom dječjom rukom, pismo je glasilo:

»Mili Vojo, ljetos, kad su se u Odrovici kosile livade, ustaše su uvatile strica Rista i strinu Milku te ih zaklali. Mi djeca smo svi živi, samo nemamo što jesti. Ovaj kurir kaže da te poznaje i veli da nosiš mitraljez i donesi štogod da jedemo, pa opet hajde u borbu. Ja čuvam stražu od Kupresa, a Sreto od Bugojna. Kad povičemo »krmad u krompire«, to nam je znak da dolazi neka ustaška patrola, a onda djeca jedno preko drugog bježe u šipražje. Donesi nam kaku pušku ili pištolj i smrt fašizmu!« Ukočeni Vojinov pogled kao da je tražio

desetoro preplašene i izgladnjele djece i onaj svoj kućerak koji je sa sjeverne strane podbočio sa dvije otanje grede da ga ne bi preturio vjetar.

Nekako predveče stigoše u našu četu, kao pojačanje, tri nova druga, među kojima prepoznah Đorđa Todorovića, po njegovim navikama iz djetinjstva — pomalo se ljulja i klati glavom lijevo i desno. Još prije nego što smo se poljubili, onaj stari Đorđo, uvijek nasmijan i raspoložen, razjapi svoje široke usne i dodade:

— Živa ikad, mrtva nikad!

Bio sam uzbuđen i srećan što nekog od svojih starih poznanika vidjeh živa. Ova trojka došla je iz Desete hercegovačke brigade, iz sastava Savine divizije. Oni su za nas bili i prvi vjesnici o bici za ranjenike, koja se odigrala dvadeset i četiri časa poslije našeg prelaska preko Sutjeske; o masovnoj pogibiji sa obje strane; o rvanju i davljenju po njemačkim rovovima i spasavanju ranjenika sa Sutjeske. Osjetih da Đorđo hoće nešto da mi kaže, ali se koleba. I ja imam mnogo da ispričam Đorđu, ali ovog puta prećutah. Radoznao za svoj rodni kraj, Đorđo me ipak stade zapitkivati o ostalih petnaest drugova što pođoše sa mnom u proletere; dođe red i na njegovog brata od ujaka, Vojina Skobića. Bi mi neprijatno i žao, ali mu, ipak, rekoh istinu. Đorđe se na to okrenu lijevo i desno kao da nešto traži, zgrabi pušku, prebaci se u opustio Vlajkov rov, zaleže i poče da gađa. Vodnik Joveta je dovikivao Komatinu da se prebaci u šumu, radi previjanja.

— Umotao je meni Injac šiju, ne brigaj ti! — reče Komatina. — Još ćemo ovo malo da izdržimo i isprašimo municiju, ukoliko navale na nas. Kud sad da idem, ko Branković sa Kosova!

Švabe su se ispred nas već odavno prićutale. Samo nas povremeno gađaju lakim bacačima. Injac naslućuje da će još biti krvi:

— Samo neka nema aviona, a neka ih ovako ima hiljadu, neće nam ni primaći — veli on.

Oštro šišteći kroz vazduh, jedna granata lakog bacača lupi između Injčevih i Milovanovih kukova. Injac se brzo okrenu, dohvati granatu, hitro je baci odakle je i došla i dodade:

— E, ovaka vam svaka bila! — Zatim se zagleda u dlan, opržila ga je granata.

— Bogme, da je eksplodirala, onda bi nas tek opržila! — mudruje Komatina.

Zatišje prolazi. Švabe ponovo otvoriše vatru iz svih oružja. Osmatrajući, Injac stisnu zube i kao gunđa:

— Opet krkljanac! Sad će juriš! — brzo je nizao šaržere.

Komatina se pogurio, samo gađa i žmirka; ponekad im nešto opsuje, jer mu trzaj »zbrojovke« povrijedi vrat kad god opali.

— Vala, ni na Kupresu nije gore vrilo nego danas! — opet gunđa Injac i otpuhuje na nos.

— Podilaze vam! — povika Joveta, okrenuvši se ulijevo i gađajući one koji nam se približavaju da bace bombe. Mi ih ne vidimo ispod brežuljka, pošto nam ne daju ni oka da otvorimo. Tako njihove bombaše vidi samo Joveta, tuče ih i zove u pomoć:

— Ima ih dosta, Živko! Brže mitraljez, požuri, Žiža! — Desetar dotrča upomoć i sad ih jedino oni gađaju.

Komatina se odjednom trže:

— Evo ih! — šapnu i dohvati pripremljenu »kragujevku«, lupi njome o kamen, bomba zasikta, on se ispravi da bi što bolje bacio i pogodio cilj. Dok se njegova bomba šišteći još kretala po vazduhu, on onako ispravljen, još poskoči od zemlje, pa, izgovorivši samo kratko »kr«, pade preko Markovih leđa kao posječen bor. Marko se pribrano okrenu, raskopča mu bluzu i košulju i naglo se trže:

— Ih, sav je ko rešeto!

Komatina je bombom pogodio cilj. Spasao je situaciju, to smo očima vidjeli. Šta je značilo ono njegovo »kr«, nismo mogli da objasnimo: da li je nešto htio reći; ili se sjetio svoje omiljene pjesme: »Krajina se sastala sa Likom«; ili je htio da zove Dalmatinca Krešu, — ostalo nam je nepoznato. Injac gleda Milovana, pa mu navališe suze. Izgubio je najboljeg druga. Pričaju da je zavolio njegovu sestru Jelku, i Komatina mu je obećao dati kad se završi rat. A Injčeva rodica Stana zavoljela Komatinu kad smo bili u Livanjskom Polju. Sad je već sve bilo i prošlo! U Markovom oku ponovo zablistaše suze; okrenu

Komatinu na leđa, opruži mu ruke i noge i stavi mu uz desnu ruku i onu što je danas donese orkan u naš rov:

— Ovo je, Milovane, Stankina ruka, ali ne one moje rodice iz Sajkovića, nego našeg ratnog druga, Stanke Stojović! Neka je ovdje kod tvoje ruke, da ne ostane ovako sama, kao otsječena grana. E, jadna ti je ova naša mladost! — uzdahnu Injac, pa nastavi: — Evo, svu sam municiju nanizao u šaržere, stavio sam u pušku pet metaka pa, koji od nas dvojice ostane posljednji, nek se ne muči sa municijom . . . Vidi, eno i Jakova! — uzviknu odjednom, ugledavši Jakova Ćaletu kako se preko čistine prebacuje u šumu, krvavog lica, držeći se za lijevo oko.

Joveta je samo gađao i upozoravao nas da pripremimo bombe. Živka je sa mitraljezom prebacio u Ćaletin rov, te je sam ostao. Uznemirilo nas je njegovo opominjanje na bombe kojih mi više nijesmo imali, a primijetili smo da je i on svoje davno istrošio. Šta da se radi?

Tada odjeknu komandirov glas:

— Bombe, municiju, pomoć! Rezervni vod 1-ve čete na položaj, brže, brže!

Ovo nas malo okuraži. Oni sigurno imaju i sakrivenih bombi po rančevima za koje, možda, nije znao ni komandir. Gledali smo, čas Jovetu kako užurbano gađa ispred nas, kao i maloprije kad je Komatina bacio posljednju bombu. Potom nas ohrabri rezervni vod 1-ve čete, koji se već prebacivao preko čistine put nas, pod kišom mitraljeskih rafala iz onog aviona koji se još vrzmao iznad Ljubin-Groba. Ovo nam dade povoda da kratkim rafalima ućutkamo jedno mitraljesko gnijezdo, koje je štitilo svoje bombaše od Jovetina karabina.

— Tako, tako! — rekoh — sad mi štitimo Jovetu, a Joveta nas. Unakrsna vatra! Samo da nam je još koji šaržer! — Uto mi bljesnu pred očima — potres od eksplozije ispred nogara i cijevi mitraljeza otrže mi iz ruku oružje; osjetio sam tupe, a potom vrele udarce po rukama i glavi. Injac me odgurnu laktom i uhvati za mitraljez, pa reče:

— Uh, majku mu, pa i njemu odbilo nogu!

Ja se okrenuh Joveti, pomislivši da nam ode i poslednja nada, ali me još više zbuni kad Joveta prodorno zaurlika:

— Bježe, ura! — Mašući rukom pozivao je vod 1-ve čete da zauzme položaj.

— Pa nije Joveta ranjen! — rekoh.

— Kakav Joveta? Ovom našem pobri prebilo nogu, jesi li ćorav! — pokaza Marko prstom desnu nogu puškomitraljeza, koja je stvarno bila prebijena. — Vidiš da sam naslonio golu cijev na kamen, pa me svega strese kad ispalim rafal.

Avion je još nasrtao i baš tog časa poletio niz ivicu, povišе naših glava, ali nas nije gađao zbog svojih bombaša koji su već bili blizu. Jedino su im članovi posade iz aviona pokazivali rukama gdje se koji od nas nalazi, i uz to ih potpomagali sirenama i zvukom motora pod punim gasom. Rezervni vod 1-ve čete već je bio ispod same ivice koju su Švabe tukle ručnim bombama i obavile oblacima dima. Joveta mi maše rukom i pokazuje da se hitro prebacim u šumu, do previjališta, dok se avion okrene i vrati. Injac i Joveta su ostali na svom mjestu, a ja sam potrčao prema šumi. Rezervni vod je već bombama prebacivao ivicu na njemačkom položaju, a Nijemci su, opet, prebacivali ivicu sa one strane, preko živog Joveta i Marka, koji su jedini gospodarili ivicom. Ja sam dotrčao skoro do šume; avion je letio iznad mene, čuh kako neko uzviknu:

— Lezi, pustio je!

Preda mnom se zadesila omanja uvala. Vjerovatno je ovdje nekad vjetar izvalio neku jeliku, pa je na obrasloj ledini ostao prirodni zaklon. Na onu opomenu zagnjurih se pravo u uvalu, lupivši glavom o mravinjak, koji se nalazio na prednjoj strani uvale, jer se na ruke nijesam mogao dočekati. Ne znam da li sam prije udario glavom o mravinjak ili je bomba prije eksplodirala sa druge strane mravinjaka, ali osjetio sam takav udarac po glavi, da mi se sve eksplozije što sam ih slušao u toku dana povampiriše u bubnim opnama: čujem samo nepodnošljivo pištanje i eksplozije, strašnije nego ikad. Još sam pri svijesti: gledam kako komandir Begović baca bombe, ali ne čujem njihovih eksplozija; vidim rezervni vod kako brani Ljubin-Grob, kako borci jurišaju i prave zaklone od izginulih prethodnika. Onda osjetih malaksalost i sijevanje ispred očiju: ivica Ljubin-Groba i predjeli oko njega lagano mi se okrenuše

na suprotnu stranu. Činilo mi se da i dalje gledam. Vidio sam našeg širokog, malog Nova Kovačevića, kako se rve sa jednim bradonjom više Nevesinja. Eno talijanskog narednika; iza jednog kamena prstima hvata vrh bajoneta, te ga pustimice baca na Bojicu. Bajonet proleti pored Bojičinog uha i zabi se u jednu jeliku. A sad vidim dijelove Savine divizije kako prelaze žičani most na Pivi, koji se stalno ljulja iznad nabujale rijeke koja divlje huči, koluta veliko kamenje i nosi obale. A sad sam u borbi na Gornjem Vakufu i vidim kako na Kobiljoj Glavi leži petnaest naših drugova ukočenih vilica; među njima je Blažo Zećanin, profesor, kao običan borac — drži stisnutu bombu u desnoj šaci i ukočen leži na četiri koraka ispred njemačkog mitraljeskog gnijezda. Sad vidim Marka Injca kako komanduje eskadrilama aviona i mlati po Švabama. Sad, opet, Ferdu kako svira na usnu harmoniku, a zviždukanjem ga prati Dušan Devura. Vojin Poleksić lupa u kantu, Lule pjeva, a Grahora ga prati — sve sam drugove, žive i mrtve, vidio, ali nijesam bio načisto kojima pripadam. . .

Kad sam pogledao, ruke su mi bile u čistim zavojima; glava mi je ležala u Aninom krilu, dok mi je Mirga nakvašenom maramom brisala garež po licu i zalijevala vodom. Mirga me nešto pita. Ja gledam kako ona miče usnama, ali joj ne čujem glasa. Pitao sam je što hoće, a ona se tužno nasmiješi i poče da priča rukama, kao sa pravim gluhaćem. Shvatio sam da su me Mirga i Ana iznijele ispod onog aviona. Mislio sam da je jedina naša četa bila žrtva ovog kobnog julskog dana. Ali kad sam se okrenuo oko sebe, dobio sam utisak da pola našeg bataljona leži u bijelim zavojima. Iz svih jedinica, sa svih strana, dolazili su novi ranjenici. . . Mirga mi rukama objasni da su se Švabe okanile juriša na Ljubin-Grob i da su Kozarčani izvršili proboj iz obruča. Sve sam razumio, ali u mojim bubnim opnama i dalje su grmile eksplozije, zujali avioni, pištale bombe, šištale granate, prskali kuršumi i grmili poklici »ura«.

Hvatala se noć. Umorni, čađavih lica, pristizali su posljednji živi borci sa Ljubin-Groba i Košute.

Veselin BILANOVIĆ

KAKO SAM ZAPAMTIO BORBU NA SUTJESCI

Nismo ni znali da teška borba na Sinjajevini, noću između 17 i 18 maja 1943 godine, u kojoj su poginuli drugovi Pero Dragišić, Perlajn, Stipanićev Marko, a teže su ranjeni komesar 2 čete, Luka Tanjga i još neki, znači početak jednomesečnih teških borbi i patnji. Put od Sinjajevine do Sutjeske, prerovan granatama i avionskim bombama, a obeležen leševima i delovima ljudi i oružja, kuda smo osvajali prolaz, ili išli pod zaštitom drugih naših jedinica, trajao je desetak dana. Pri spuštanju ka Sutjesci primetili smo u jednoj jaruzi da su neki naši borci zaklali i deru jedno ostarelo kljuse. Nešto zbog njegove starosti, a nešto i iz predrasude o konjetini, mi smo se zgražavali, kako ovi drugovi mogu jesti te »odrtine«, mada i sami nismo bili u boljem položaju, jer u našoj komori, kojoj je još samo ime ostalo, imali smo svega nekoliko kilograma ječma ili zobi.

Oguljene bukve oko nas nisu takve postale da bi nam poslužile kao putokaz, mada su i takvu ulogu imale, već je njihova kora služila kao hrana borcima koji su pre nas tuda prošli.

Prešli smo preko brvna na Sutjesci, a onda krenuli uzbrdo, na Bare. Duga kolona krenula je cik-cak uz visoku str-

minu. Umorni i gladni, borci su teško savladavali uzbrdicu. Usput je neki od drugova pričao, pokazujući na hridine levo od nas, kako se tu, pre nekoliko dana, Druga proleterska brigada borila protiv Nemaca, pa ih je naterala u provaliju, tako da su pojedini nemački vojnici zajedno sa svojim »šarcima« padali i razbijali se u komade. Kad smo prišli bliže Barama, borci su se počeli izdvajati iz kolone, a na momente je izgledalo da se razvijamo u strelce. Ustvari, ovde smo došli do poznate srijemuše, koja kao da nas je privlačila svojim mirisom belog luka. Brali smo, jeli, stavljali u torbice, i može se reći da smo se malo okrepili ovom spasonosnom travom.

Na Bare smo došli 5 juna posle podne. Bila je tišina i sve je izgledalo pustinjski mirno. Nije se moglo ni slutiti kakav će sutrašnji dan biti. Komandant bataljona Obrad Egić, iako je kod nas tek od pre petnaestak dana, stekao je puni autoritet vojnog rukovodioca.

Naša 3 četa dobila je zadatak da zaposedne položaj iznad Bara. Kako nije bilo nikakve momentalne opasnosti, mi smo na položaj isturili jedan vod, a ostali deo čete sklonio se dublje iza brda. Tišina je ubrzo narušena od nemačke artiljerije, koja je počela da tuče po Barama, prebacujući granate iznad naših glava. Topovski pucnji jedva su se čuli negde iza brda, a granate su u većem rastojanju padale na čitavom terenu naše brigade, kao da su označavale teren koji će narednih dana postati nezaboravno poprište.

Tu, na Barama ranjen je i komandant brigade drug Ljubo Vučković, poginula Biserka Bukić, ranjen kurir štaba brigade, Stevo Đurić i dr.

Sutradan kad je svanulo cela četa je izašla na položaj. Mada je bio jun, bilo je dosta sveže, pala gusta magla, a iz nje su vlažile vrlo sitne kapljice, što je više potsećalo na jesen. Ispred nas je teren nepoznat. Od ranog jutra, pa negde do deset sati, neprestano se čulo kako po kamenjaru udaraju konjske potkovice i vojničke cokule, pa je bilo jasno da se radi o nekoj ogromnoj koloni. Znalo se da je to neprijatelj. Ali ko je, kuda ide ta vojska, koliko je ima, to je za nas bila tajna. Odmah izjutra Egić nam je naredio da pravimo zaklone. Teško smo

prilazili tome, jer smo mi retko kad ranije pravili neka jača utvrđenja. To je i razumljivo, jer činjenica da smo za nekoliko meseci došli od Vrlike do Sinjajevine boreći se neprekidno, sama govori da smo više vodili ofanzivne borbe. Ipak smo sagradili zaklone i dobro ih rasporedili.

Radi izviđanja neprijatelja, krenula je nizbrdo jedna patrola koju su sačinjavali: Stevo Opačić, Jandrija Alfirević, Đuro Jovičić i Luka Opačić. Oni su se spustili blizu Nemaca, koji su se ispod brda raspoređivali i utvrđivali. Međutim, patroli se desila jedna nezgoda, koja ih je mogla skupo stajati. Magla, koja je bila gusta kao testo, štitila ih je kad su silazili nizbrdo, ali ih je istovremeno dovela u neposrednu blizinu Nemaca. Kad su se borci približili Nemcima, magla je nestala, kao da ju je neko rukom otklonio. Pri povratku Nemci su ih primetili, otvorili vatru na njih, ali im je ipak uspelo da se srećno izvuku.

Sad je bilo jasno. To se neka velika nemačka jedinica koncentriše i raspoređuje ispred nas i svakako će navaliti da nas otera. Avioni, koji su iznad nas kružili i bombardovali, doduše više položaje 2 i 3 bataljona, zatim artiljeriska paljba na položaje naše brigade i najzad minobacači, koji su tukli položaj našeg bataljona, a naročito naše 3 čete, sve nam je to pokazivalo da svakog časa možemo očekivati napade nemačke pešadije. S druge strane, često ponavljanje komandanta Egića da se položaj ne sme napustiti do poslednjeg, što smo mi prenosili borcima, jasno nam je stavljao do znanja da je ovo presudna bitka i da se mora istrajati do kraja.

Oko 11 sati magle je potpuno nestalo i mi smo prvi put videli kako izgleda teren ispred našeg položaja, a isto tako i raspored neprijateljskih snaga. Na brdu, koje je dominiralo našim položajem, nalazili su se nemački minobacači, koji su, zajedno sa artiljerijom, neprestano tukli naše položaje. Mitraljeska vatra nagoveštavala je napad. I zaista odjednom su se pojavili nemački vojnici razvijeni u strelce, krećući se prema našem položaju. Ubrzo je došlo do upotrebe i ručnih bombi. Otpočeli su napadi i naši protivnapadi. Sve se to dešavalo na vrlo kratkom otstojanju. Nemcima je bilo teško da priđu bliže, jer su ih takvi pokušaji stajali žrtava, a i ubedili se da smo mi rešeni da ni po koju cenu ne napuštamo položaje. Za nas je

bilo i suviše riskantno da ih napadamo na brisanom prostoru, jer smo bili izloženi njihovoj strahovitoj vatri, pa ipak smo povremeno ispadali i odgonili ih iz neposredne blizine. Desno od nas čula se žestoka borba kod naših 2 i 3 bataljona. Ona je naročito postajala oštra, kad bi nemački avioni bacili municiju padobranima, koja je ponekad padala na samu liniju fronta, pa se radilo o tome ko će je ugrabiti — naši ili Nemci.

Sa manjim zatišjima tako je prošla i noć. Drugog dana borbe su bile još žešće. Bila je potrebna neprekidna budnost, jer su se Nemci nalazili u neposrednoj blizini i moglo se očekivati da će svakog časa navaliti na same naše zaklone, što su često i pokušavali. Minobacačka i mitraljeska vatra neprestano je zasipala naš položaj, pa je bilo vrlo teško obići zaklone, izvući mrtve, a naročito ranjene drugove da im se ukaže pomoć. Nemci su se posebno okomili na jedan istureniji zaklon i neprestanom paljbom srušili ga i u njemu ubili jednog druga. Omladincu Janku Rusiću, dok je pucao iz svog zaklona, blizu nogu je eksplodirala minobacačka granata, rasekla mu stopalo i nanela druge povrede. Vodnik Stevo Opačić, uprkos neprijateljskoj paljbi, otrčao je kod Rusića i izneo ga na leđima da bi mu ukazali pomoć, ali je on ipak podlegao. Na levom našem krilu nalazio se jedan vis, na koji se bilo teško popeti i u najmirnije doba. Tu se ipak, i pod neprijateljskom vatrom, popela jedna grupa naših drugova s puškomitraljezom koja je, koristeći vanrednu preglednost, umnogome onemogućila neprijatelju prilaz ispred naših položaja. Uočivši koliko je za njih opasan ovaj mitraljez, Nemci su nastojali na svaki način da ga ućutkaju. Tukli su ga jakom vatrom i ubili jednog druga, dok su ostali izdržali do naređenja za povlačenje.

Oko pet sati, posle podne, nalazio sam se na levom krilu čete. Odjednom je drug Jovan Novaković izišao iz svoga zaklona da bi se malo odmorio posle duže napetosti i zamorenosti u neprekidnoj borbi. Ali, dok je on savijao cigaretu u blizini je udarila topovska granata od koje ga je jedno parče pogodilo u glavu, pa je ostao na mestu mrtav.

I druga noć je prošla slično prethodnoj. Vatra je bila kao i ranije, ali je nemačkih napada bilo nešto manje. Mi smo u

potpunosti očuvali svoje položaje. Sledećeg dana, oko deset sati, Nemci su izvršili napad na 4 bataljon, koji se nalazio na našem desnom krilu, potisli ga i zaposeli njegove položaje. Istovremeno posmatrali smo jedan neobičan prizor, kad je na jednoj maloj čuki, na našem desnom krilu, udarila topovska granata i eksplodirala pod jednim drugom, za koga smo kasnije saznali da je to bio Jarić, iz Zrmanje. On je odbačen od zemlje, a onda se otkotrljao niz jednu strminu, koja se nalazila iza njegovog zaklona. Kod nas se situacija pogoršala, kad su Nemci zaposeli položaj našeg 4 bataljona. Morali smo se malo rokirati, ali je ovaj deo položaja i dalje ostao pod našom vatrom. Negde posle podne Nemci su odlučili da zaposednu i deo položaja koji smo mi napustili, a time bi nas ozbiljno ugrozili sa desnog krila. Mi smo dali odlučan otpor, a zatim prešli u protivnapad i potisli ih. Ali, kako je tu bila čistina, koja je tučena njihovom jakom vatrom, nismo mogli da ih i dalje gonimo. Tako se i desilo da smo im na jednoj manjoj ravnici ubili mitraljesca, pa su se oni nekako privukli, uhvatili ga za nogu i odvukli, a mitraljez je ostao na istom mestu, jer do njega nismo mogli ni mi ni oni.

Za sve vreme, dok smo bili na Barama, dobili smo dva puta po malo konjskog mesa i po neku kašiku kaše, koja je ustvari bila jedva brašnom zamućena konjska čorba. Da bismo utolili glad, svako jutro pojedini drugovi i drugarice išli bi u »lov« na puževe, kuvali ih u porciji i jeli. Bila su dva suprotna gledanja na ovaj izvor hrane. Drugovi iz primorskih krajeva smatrali su puževe ukusnom hranom, pa su ih jeli i onda kad je snabdevanje bilo normalno. Međutim, za nas iz Kninske Krajine ovo je izgledalo strašno, jer smo još iz detinjstva imali loše mišljenje o puževima kao hrani za ljude. Zbog toga smo osećali kao da gubimo od dostojanstva kad smo, pomalo i krišom jedan od drugog, počeli da pečemo puževe i da ih jedemo. Drugarica Luca Sladojev, kad sam je zamolio da i meni ispeče oko dvadeset puževa radovala se tome što više neće morati da uvek loži posebnu vatru kad hoće da jede puževe, jer nisam dozvoljavao da ih sprema na vatri oko koje sedimo. Tako smo na Barama savladali i ovu »prepreku«, kojoj samo zamenik komandira Glišo nije »podlegao«.

Pred samo veče, 8 juna, nastalo je zatišje. Nemci su se povukli na polazne položaje. Mi smo dobili naređenje da se pripremimo za povlačenje. I baš u tom momentu Nemci su zasuli rafalom jedan naš zaklon i kroz puškarnicu ubili druga koji je u njemu bio, kao da smo bili dužni da još i ovu poslednju žrtvu ostavimo na Barama, i kao da smo ih malo već ostavili.

Spuštamo se sa položaja, umorni, gladni a i proređeni. Nema među nama drugova koje smo toliko voleli. Komandiru Ivanu Niniću nije bilo potrebno da prenosi preko veze — »tišina«, jer je ona nastala sama od sebe. Prenoćili smo u vrhu jedne drâge, obrasle šumom, ispod samih Bara, gde smo pre tri dana došli i dobili zadatke koje smo časno izvršili. Sutradan smo nastavili prema Sutjesci. Pored puta ostaje drug Jovo Torbica, iscrpen i nemoćan da stane na noge. Mada smo bili uvereni da će neko doći po njega, ipak nam je teško padao rastanak s njim, jer nismo imali nikakvih mogućnosti da mu pomognemo.

Kad smo došli do Sutjeske naišli smo na put kojim su prošle ostale naše jedinice i bolnice. Ovim putem smo išli kratko vreme, ali dovoljno da shvatimo šta se sve dešavalo iza naših leđa, dok smo se borili na Barama. Leševi oko puta, pocrneli od sunca, tifusari sa svojim ispijenim licima i ravnodušnošću, koja se samo kod njih može primetiti, a među njima poneko je, već ko zna po koji put, uzeo i glođe neku konjsku koščinu. Iako je put bio prerovan granatama i bombama, kad smo mi tuda naišli, vladala je potpuna tišina.

Međutim, na samom zaokretu, odakle je trebalo da krenemo levo od Sutjeske, uzbrdo, na nas je otvorena žestoka artiljeriska i mitraljeska vatra. Nastala je pometnja u koloni, koju je neprijatelj tukao po čitavoj njenoj dubini. Sklonili smo se zajedno među žile jedne bukve, zamenik komandira Glišo Opačić, bolničarka Ika i ja. U isti mah pored nas je udarila topovska granata. Glišo je teško ranjen na četiri mesta, dok je nas dvoje ostalo sa manjim povredama. Ika mu je zavila dve rane, ali kako je artiljerija nastavila ponovo brzom paljbom da bije, ona je otišla prema Sutjesci, misleći, valjda, da će on tamo doći kad bude sigurnije. Svi borci su se sklonili na obalu reke, ne znajući šta se desilo sa Glišom. Uprtio sam ga na leđa i poneo

prema Sutjesci preko ugla jedne livadice, u koju su se noge utapale. Kad smo bili nasred puta do reke, praćeni mitraljeskom vatrom, Glišo mi je najednom rekao: »Đurđu — kako je on mene voleo da zove — stani, pade mi kapa«. Ja sam iskrenuo glavu, pogledao ga i rekao, da dovraga ide on i njegova kapa, neka čuva glavu, a kapa već ionako ima pustih dosta.

Ostavio sam Glišu pored reke i pošao da potražim ostale drugove. Drug Simo Marinković reče mi da neki drugovi prelaze na drugu stranu Sutjeske. Prešao sam Sutjesku i našao drugove Đuru Bursaća-Grbonju, Luku Opačića, Luku Vješticu, Božu Ćuka i malog Vićenca. Ubeđivao sam ih dugo da idemo, govorio im da je Glišo ranjen, da će naši da krenu, da će uskoro Nemci biti tu itd., ali sve to nije pomoglo. Oni su shvatali što ja govorim, ali su bili nemoćni za dalji pokret. Umor i glad nadjačali su ih i mi smo se tu poslednji put rastali. Slomljen je Đuro Bursać, razvijen momak i možda najviši u brigadi, jedinac u oca, koji ga je toliko pazio i ponosio se njime. Bio je to div-čovek, koji je po desetak kilometara mogao pešačiti i stalno nositi puškomitraljez na desnom ramenu, kao da je to najobičnija mašinka, a istovremeno je bio najpoznatiji pevač u brigadi, čije pevanje nije govorilo samo o njegovoj neumornosti, već je činilo da i drugi zaboravljaju svoje teškoće. On i Janko Rusić otrgli su se iz četnički zatrovanog kraja i sa ostalim naprednim omladincima otišli u partizane. O poslednjim časovima ovih drugova nije mi ništa poznato.

Kad sam se vratio preko Sutjeske bataljon je već bio krenuo. Pošao sam za njim, ali sam se setio Gliše i pomislio da je on, možda, ostao, pa sam se vratio da vidim. Našao sam ga gde sam ga i ostavio. Sad je nastalo ono najteže. Niti se zna kuda ići, niti ga mogu nositi, a ni ostaviti. Uprtio sam ga opet i ponio uzbrdo, ali srećom naiđem na Iliju Cvijanovića, a malo dalje i na Ivu Ninića. Posadili smo ga na pušku koju smo nas dvojica uzeli za krajeve, a on nam se držao rukama oko vrata, i tako ga poneli uz nepregledno brdo. Sporo i jadno je bilo to putovanje, jer smo mi s teškom mukom i sebe nosili. Pored nas je naišao jedan drug, vodeći konja, a kad smo ga pitali iz koje je jedinice, reče da je iz Desete hercegovačke brigade. Tražili smo da dâ konja za ranjenika, ali on nije hteo sve dok

mu Glišo nije opsovao što bogova i zapretio da će ga ubiti. Sad je bilo lakše. Brže smo išli, a pored nas su ostajali iznemogli i ranjeni drugovi iz drugih naših jedinica. Kad smo se popeli blizu vrha brda, naišli smo na nekolicinu onih koji su se izgubili od jedinice, ali koji se nisu mnogo ni trudili da je sustignu, te su sačinjavali takozvane »repove«. Dok smo se ovde odmarali, videli smo u šumi ostavljenu jednu strašno mršavu kljusinu, koja nije mogla dalje da ide. Ovi »repovi« i Ilija tražili su nož da zakolju onu ragu, ali ja nisam dao kako se ne bi zadržavali. Međutim, oni su ipak otišli, ubili kljuse iz puške, ali su se odmah posvađali oko toga kome će bubrezi, jer izgleda to je jedino nešto i vredelo. Da bi ih izmirio otišao sam i uzeo bubrege za ranjenika.

Noćili smo u jednoj drâgi ispod prevoja na kome je, kako su nam neki rekli, poginuo komandant Četvrte crnogorske brigade, a izjutra smo ižišli i na sam prevoj. Ugledali smo u neposrednoj blizini ovog prevoja, pored nekoliko sanduka municije, jednog teškog mitraljeza i više pušaka, i nekoliko ranjenih i iznemoglih drugova. Naišli smo i na druga Milana Budimira, borca naše čete, koji je ranjen na Barama, a zatim upućen u bolnicu. Žao nam je svakog druga, kad pored njega prolazimo, a znamo da mu ne možemo pomoći, ali to izgleda još teže, kad se čovek na ovakav način rastaje sa drugovima iz svoje jedinice. Takav je momenat bio i kad me pogledao drug Budimir, koji se dotle uspuzao uzbrdo, jedva oko pedeset metara, i rekao: »Komesare, nemoj me i ti ostaviti«. Nismo ga mogli nositi, a nismo znali ni jednu utešnu reč da mu kažemo. Rekao sam mu da će možda naići neki naši koji će ih poneti, a i mi ćemo poslati po njih kad dođemo u sastav čete. Ovo sam rekao više zbog toga da bih olakšao i njemu i sebi, nego što sam stvarno video neku perspektivu. Sad sam mnogo manje s tim računao, nego juče kad je ostao Torbica. Verovao sam ipak da ću poslati drugove po Budimira, ali to je bilo nemogućno.

Sa ovog prevoja silazi se niz jednu veliku strminu na rečicu. Kako je bilo nemogućno jahati niz tu stranu, to je Ilija odveo konja, a ja sam Glišu stavio na ćebe, pa sam ispred njega trčao nizbrdo, a on se na ćebetu vrlo brzo spuzao, tako da sam ga morao povremeno zaustavljati, inače bi se o drveće

izudarao ili upao u provaliju. U potoku smo našli veći broj seljaka gde nešto kuvaju, peru itd., a prilikom svakog naleta aviona sklanjali su se pod neke okopine. Zatim smo ranjenika stavili na konja i krenuli uzbrdo s druge strane. Usput smo naišli na nešto zaostalih boraca naše čete, pa smo ih sakupljali i vodili sa sobom. Tako smo naišli i na Todu Opačića, koji je iznuren ležao pored puta, ali je našao snage da krene sa nama dalje. Na brdu, čije ime sad ne znam, došli smo u sastav čete, a Glišu predali bolnici. Bilo je i radosti, jer su drugovi u četi i bataljonu brinuli za nas i više verovali da smo izginuli.

Ovde smo se zadržali kratko vreme, a onda krenuli dalje. Ne znam kako se ovi predeli zovu, jer u njima nismo vodili veće borbe. Međutim, kad smo se spustili u jedan potok, ispred Milinklade, naišli smo na neprijateljsku vatru koja se neće lako zaboraviti. Naime, pored potoka je trebalo pretrčavati brisani prostor, koji je bio tučen iz dobro postavljenih i ušančenih neprijateljskih mitraljeza, koje nije uspela da ućutka naša vatra, pod čijom smo se zaštitom prebacivali. Zaista se trebalo napregnuti do krajnjih granica da bi se brzo prebacili na drugu stranu. Uspeli smo uz relativno male gubitke i krenuli uzbrdo. Međutim, dok smo do potoka nekako i išli, jer je bila nizbrdica, sad je bilo mnogo teže, jer uzbrdo su došli do većeg izražaja glad i umor, koji su kao mora pritiskali borce.

Na Milinkladi smo došli negde oko jedanaest časova. Šumsko-industrisku železničku prugu prešli smo na nekoliko mesta. Ovde smo očekivali neprijatelja, ali ga nismo našli. Zaustavili smo se na jednom prevoju i seli da se odmorimo. Tada smo primetili da su nedavno tu bili i nemački vojnici. Jedan od njihovih tragova bili su komadi papira masni od putera. Ovih tragova je brzo nestalo, jer su neki uzimali ove hartije pa sa njih strugali mrvice putera, a neki su jeli sve zajedno.

Patrola, koju smo isturili napred, uhvatila je jednog seljaka koji je gonio konja, natovarenog municijom, za Nemce. Municiju smo uzeli, a njega sproveli štabu. Nekolicina nas vadila je metke iz redenika nemačkog »šarca«. Da bismo izbegli svako iznenađenje, u ovoj gustoj i visokoj jelovoj šumi, uputili smo patrole u razne pravce. Gustina šume onemogućavala je pregled terena, pa smo zbog toga, i pored naših patrola, bili iznenađeni.

Dok smo se odmarali, vadili municiju iz redenika, na nas su s desne strane navalili Nemci, sa kojima se mimoišla naša patrola i koje smo primetili tek kada su se skoro izmešali sa nama. Na povik jednog druga: »Nemci«, mi smo svi zgrabili oružje, ali su već bombe oko nas grmele. Nastala je prava tuča prsa u prsa. U tom metežu mi smo se povlačili i zauzimali položaj na jednoj maloj kosi udaljenoj svega 60—70 metara od mesta sukoba. Ispod ove kose nalazila se jedna manja uvala. Neprijatelj, koji je mislio da mi bežimo, počeo je da nas prati u stopu, ali se odjednom našao u ovoj uvali, ispred naših cevi, koje su već označavale liniju fronta, i na dometu naših bombi. Nastao je pravi metež. Uzalud su Nemci i »vražjaci« bacali rakete, koje su davale signal za juriš, oni se nisu mogli približiti nama. Egić je naredio da jurišamo, pa smo pritisli sa svih strana, i posle izvesnog vremena došlo je do paničnog bežanja neprijatelja. Neki naši borci su upadali među neprijateljske vojnike i hvatali se sa njima za gušu.

Najurili smo jaku jedinicu Nemaca i »vražjaka« i gonili ih bez predaha. Ali odmah, kad smo krenuli iz uvale, primetili smo da je pored nas poginuo jedan čovek u nemačkoj uniformi i sa nemačkim telećakom na leđima. Prišli smo k njemu, jer nas je čudilo, ko ga je ubio, kad je neprijatelj već odmicao na jednu visoravan, odakle ga nije mogao pogoditi puščanim metkom, a neverovatno je i da bi jedan neprijateljski vojnik sam tu ostao, pošto je prema odeći izgledalo da je to Nemac. Iznenadili smo se, kad smo na njemu videli titovku sa petokrakom zvezdom. Bio je to naš drug, koji je ovde sačekan i ubijen. Dok smo stajali oko njega, odjednom između dve ležeće suve jele ustade jedan pripadnik »Vražje divizije«, pored koga je bio puškomitraljez »Brno«. Digao je ruke uvis, pa rekao: »Braćo, nemojte me ubiti, ja sam Srbin, ime mi je Đuro, a kuća mi je daleko 12 kilometara od Slavonskog Broda«. Usto nam je odmah ponudio kutiju »Morave«, koja je valjda trebalo da potvrdi njegovu nacionalnu pripadnost. Za ovog izroda teška je optužba naš drug koji je još topao ležao pred njim, a kome je on tek pre nekoliko minuta oduzeo život na jedan podmukli način. Kukavički strah od zaslužene kazne naveo je ovog izdajnika da se poziva na srpstvo, iako je s oružjem u ruci služio

onima koji su Srbe stavili van zakona i uništavali ih kao insekte. Razume se da je kažnjen za svoja nedela.

U daljoj poteri za neprijateljskim vojnicima dostizali smo ih i ubijali. Manje njihove otpore smo brzo lomili, ali oni nisu uspevali da organizuju jaču odbranu. Ova borba dala nam je najdragoceniji plen, o kome smo ranije govorili i skoro se zavetovali da ćemo ga osvojiti u prvom sudaru sa Nemcima. Naime, zaplenili smo nemački »šarac«, koji će sad iz naših ruku da seje smrt po svojim kovačima »Ibermenšima«. Skupili smo se oko njega i razgledali ga sa naročitim interesovanjem i zadovoljstvom, a Stevo Opačić, ga je rastavljao i objašnjavao koji deo čemu služi, kao što je on to činio i kod nekog drugog zaplenjenog oružja, koje dotle nismo poznavali. Sa pobedničkim ponosom pokazali smo ovaj naš plen pomoćniku komesara brigade, drugu Jovu Kapičiću, koji je bio vrlo zadovoljan našim podvigom u ovoj borbi. Međutim, ovaj plen, koji je bio prvi za našu, ali ne i za neke druge naše jedinice, nije dugo ostao u našim rukama. Naređeno nam je da ga uništimo, a mesto njega da nosimo puškomitraljez »Brno«. Iako nam je ovo za momenat ugasilo oduševljenje, mi smo brzo shvatili u čemu je smisao ovog naređenja. Radilo se o tome da smo imali malo municije, jedini njeni izvori su otimanje od neprijatelja, a da nam još pretstoje teške borbe. U takvoj situaciji mi bismo brzo ostali bez municije, jer bi »šarac« za kratko vreme »progutao« sve zalihe kojima raspolaže naša četa, koje su već bile prišle kraju pre ove borbe.

Bogati ranci poginulih neprijateljskih vojnika nisu ništa manje značajni od zaplenjene municije, jer što se tiče hrane, naša je komora već odavno mogla biti rasformirana, a njeno postojanje imalo je skoro samo moralno dejstvo. Razdelili smo veći deo zaplenjene hrane, a nešto poneli drugovima koji su iz različitih razloga ostali na polaznom položaju. Ovako osveženi i zadovoljni, vratili smo se u uvalu, u kojoj se odigrao glavni okršaj.

Sad smo tek saznali koji su sve drugovi poginuli. Nema više veselog Raškovića, Luke Torbice i nekih drugih, a smrtno ranjenog Jandriju Alfirevića uputili smo u bolnicu u koju nije živ stigao. Lakše ranjene poveli smo sobom i krenuli niz Vrb-

nicu dvojako raspoloženi: s jedne strane zadovoljni što smo onakvom brzinom potukli toliko neprijateljskih vojnika, a s druge strane — tuga i bol za poginulim drugovima, jer iako je srazmera daleko išla u našu korist, to za nas nije bilo dovoljno. Zbog toga smo postajali još ogorčeniji prema neprijatelju i čekali nove sukobe da osvetimo naše drugove.

Kad smo išli niz Vrbnicu, proneo se glas u koloni da su se Saveznici iskrcali na Pantelariju. Slični glasovi često su nas radovali pri marševanju, ali su se dosad gotovo uvek odnosili na uspehe na našem i Istočnom frontu. O iskrcavanju zapadnih saveznika mnogo i odavno se govorilo, pa je ova vest dobro došla već i zbog toga da potpuno ne prestanemo da verujemo u nju. Nije nam bilo prijatno, kad smo tu Pantelariju jedva pronašli na karti, ali je to ipak bio znak da je krenulo i na Zapadu.

Do Miljevine nismo imali naročito teških borbi kao neke druge naše jedinice. Kad smo se spuštali u Miljevinu, bilo je oko deset sati. Mislim da je bio 15 jun. Pri ulasku u selo, sustigli smo još jednu našu kolonu, koja se bila zaustavila. Išli smo donekle pored nje, a onda smo i mi stali. Svi smo morali da prelazimo preko jednog mosta, koji je bio tučen jakom neprijateljskom vatrom. Na njemu je već bilo nekoliko poginulih drugova i ubijenih konja. Sa začelja su pitali zašto čelo ne kreće, jer se nije znalo kuda stvarno treba proći. Visoka brda omogućavala su neprijatelju da na nas gađa i preko naših drugova koji su držali položaje oko sela.

Oko podne naišla su dva nemačka izviđačka aviona, koje smo mi zvali »Rode«, i mitraljirali teren na kome smo se nalazili. Spuštali su se veoma nisko kao da će nas zakačiti točkovima. Neko je vikao da pucamo na njih. Svako je sa svoga mesta, otvarao na njih vatru iz pušaka i mitraljeza. Avioni su se sve više dizali a zatim se izgubili u pravcu Sarajeva.

Međutim, ubrzo nas je skupo stajala ova pobeda. Od Sarajeva je u nekoliko navrata došlo desetak aviona, među kojima su poznate »Štuke« i »Meseršmiti«. Tukli su po dubini naših kolona. Smenjivali su se iznad nas i dok su nas jedni nadletali, drugi su pravili krug prema Foči i opet nastavljali istim putem

iznad naših glava. Sklonio sam se sa četom kod nekog drveća i grmlja ispod neke male čuke na kojoj je bila kućica, a u njoj i oko nje nekoliko drugova. Oko sebe smo stavili kamenje i svaki, koji je bio blizu kamena, obziđivao se toliko da ga mitraljeski metak sa strane ne pogodi. Neki drugovi su legli u jarak, koji je tuda voda napravila. Pored moje glave stavio je glavu jedan nepoznat drug, iz one druge kolone, a noge je okrenuo u drugom pravcu. Gledali smo avione kako se smenjuju nad nama u niskom letu, kako otiskuju bombe, a zatim smo slušali kako one oko nas eksplodiraju, praćene skoro istovremenim jaukom pojedinih drugova. Avioni su najviše bacali neke ogromne bombe, koje imaju oblik bureta, pa se u vazduhu otvaraju, a iz njih bi letelo više malih bombi, treperеći svojim krilcima, zahvatajući širi prostor, kao da poznaju ciljeve koje moraju pogoditi.

Jedan takav »sanduk« pušten je iznad nas. Posmatrali smo kad se otkačio i pošao prema nama. Za tren oka iz njega su poletele manje bombe, koje su potsećale na velike kruške sa ponekim listom. Učinilo mi se da će mi jedna pasti pravo na stomak, dok sam primetio da ostale idu nešto dalje. Ni danas ne mogu da objasnim zašto, ali verovatno instiktivno, a možda i da bi »umanjio« posledice, odjednom sam digao u zrak noge i ruke kako bi dočekao bombu. Međutim, ona je eksplodirala kraj glave moje i moga druga, koji se posle toga nije više digao. Podigao sam se, zovnuo ga i malo gurnuo, ali sam brzo video da nikakva pomoć ne treba, jer je on mrtav.

Ostali smo ovde do pred samo veče, koje je i onako najkasnije dolazilo od svih večeri u godini, a ovog dana i od svih večeri u životu. Avioni su tukli i okolinu Miljevine, gde su naše druge jedinice držale položaj i štitile naš prolaz. Naročito su žestoko tukli jedan zaseok u drugom kraju Miljevine, za koji se govorilo da je u njemu neka jedinica Četvrte crnogorske brigade. Cela Miljevina je mutno izgledala. Mada je bio vedar i sunčan dan, vazduh je bio taman i zasićen dimom i prašinom, pa je izgledalo kao da se i vreme nešto naljutilo.

Kad je sunce zašlo, krenuli smo u pravcu mosta. Nešto dalje od moje čete video sam u jarku gde leži pola jednog dru-

ga. Bomba ga je pogodila, na njemu eksplodirala, otsekla mu noge, a nekim čudom ostao je na njemu opasač i jedna »biokovska bomba«, iz čega sam zaključio da je Dalmatinac. Bomba je visila baš preko onog dela kuda je presečen.

Prebacili smo se do mosta, a zatim trčećim korakom preko njega na drugu stranu, pa sad ko uspe. Trčali smo pored poginulih drugova koji nisu imali sreće da pređu.

Svi iz čete, koji nisu stradali u bombardovanju, srećno su prešli preko mosta. Međutim, sad se pojavio drugi problem. Neki drugovi ispred nas prekinuli su vezu, tako da smo, bez kontinuiteta sa čelom, došli do ceste na kojoj je bio veliki nemački tenk. Nismo ni znali da su srbijanski proleteri još jutros »oduzeli život« ovom nemačkom »tigru«. Brzo smo odlučili da idemo preko puta pa makar skakali i na tenk, ali smo se obradovali, kad smo videli da je »mrtvo« ovo čelično čudo. Kad smo prešli put, noć je već pokrivala zemlju. Prvo nam je bilo da uhvatimo vezu sa glavninom brigade. Izvesnu dezorijentaciju uneli su neki drugovi, koji su vikali »Druga dalmatinska ovamo«, a ustvari radilo se o dvema grupicama drugova koje su izgubile vezu, pa su na ovaj način htele da im i drugi priđu, kako bi zajedno lakše vezu uspostavili. No, ubrzo je veza uspostavljena i mi smo se iskupili, raspitujući se kako je ko prošao, ko je poginuo, ko ranjen itd.

Još odmah, posle prelaska mosta, pojedini drugovi, uprkos žestokoj minobacačkoj vatri, uspeli su da uberu po neki struk luka, trčeći preko bašta. Sad kad smo prešli, gledalo se nešto za hranu. Sreli smo Đuru »kaplara« koji je prešao pre nas i našao negde ječma, te natrpao pun, inače neobično dubok, džep na svome italijanskom mantilu. Davao nam je po šaku ječma, a mi smo tome dodavali tek zametnute male jabuke, te ovako »garniran« ječam lakše je prolazio. Drugi naši pronašli su kajmaka, hleba i ostale hrane u selu. Neki su zaklali po koju svinju, kokoš itd. Možda sam se našao u težoj situaciji nego i jedan od mojih drugova, jer, kao komesar čete, nisam smeo da dozvolim samovoljno uzimanje hrane, ali bih im rado pomogao da pojedemo ono što su već uzeli. Odlučio sam se za ovo drugo, a sve sam im govorio kako više ne bi smeli da uzimamo,

mada sam nastojao da se i ja ne stidim kad jedemo ono što smo već našli.

Međutim, ovako »bezvlašće« u snabdevanju, koje su potpuno razumeli i seljaci od kojih smo uzimali hranu, trajalo je samo to veče. Već sutradan snabdeveni smo preko intendanture, pa je oduzeto i ono što se nalazilo po rancima pojedinaca i dato zajednici a svako samovoljno oduzimanje od seljaka oštro je kažnjavano, kao i pre ofanzive. Tako smo nastavili kroz istočnu Bosnu. Borbe su se i dalje ređale jedna za drugom, ali to je za nas bilo normalno stanje. Iako je i kasnije bilo raznih teškoća, ipak se one sa Sutjeske i Zelengore nisu, ili ne u onoj meri, ponovile nikad do kraja rata, a možda baš i zbog toga što smo onako nadjačali one u Zelengori, odnosno Petoj ofanzivi, jer se posle ni po nemačkim glavama nije vrtela ideja o našem potpunom uništenju, čemu je i bila namenjena ova velika ofanziva.

Đuro S. ALFIREVIĆ

ČETVRTI BATALJON DRUGE PROLETERSKE

Četvrti bataljon Druge proleterske brigade dobio je svoj naziv 1 marta 1942 godine, kada je u Čajniču formirana ova brigada. On je postao od Užičkog bataljona (a ovaj od Prve i Treće užičke i Druge zlatiborske čete) koji je novembra i početkom decembra 1941 uspeo da se povuče, boreći se celo vreme tokom Prve neprijateljske ofanzive, u pravcu Sandžaka i Bosne. Na dan formiranja brigade za rukovodioce bataljona postavljeni su: komandant Miodrag Milovanović-Lune, komesar Dobrilo Petrović, zamenik komandanta Jevrem Popović-Ješo i zamenik komesara Aleksa Dejović.

Da bi čitalac imao što potpuniju sliku učešća 4-og bataljona Druge proleterske brigade u bici na Sutjesci, u slamanju obruča takozvane Pete neprijateljske ofanzive, smatram da je neophodno istaći nekoliko prethodnih napomena.

Četvrti bataljon imao je prilično osobenosti. Sačinjavali su ga uglavnom omladinci do dvadesetak godina. Bataljon je imao mnogo dečaka. Po tome se razlikovao od ostalih bataljona Druge proleterske brigade. Bili su to jaki, izdržljivi, vedri i hrabri partizani iz zapadne Srbije, većinom iz užičkog kraja, po čemu su i bataljon zvali užičkim. Svi su oni još izmalena

navikli na težak život. Glad, nesanicu, marševe, koji su bili naš čest pratilac, podnosili su stoički.

Kad je bataljon prolazio selima, često se čulo: »Eno đaka...«, a rukovodioci drugih jedinica u šali su se obraćali starešinama: »Kako vaši osnovci?« Srednjoškolci, čobančići, dečaci iz Doma ratne siročadi iz Užica, šegrti, besprizorni — sačinjavali su gro bataljona.

Do formiranja Druge proleterske brigade nije bio redak slučaj da se po mećavi i dubokom snegu, u nemogućnosti da se kreću, neki od dečaka nađu na leđima jačih drugova. Mada naizgled nedorasli velikim delima, ovi dečaci su često izvršavali veoma teške zadatke. Boško Buha, četrnaestogodišnji seljačić, postao je najpoznatiji bombaš u brigadi, Savo Jovanović-Sirogojno bombaš »kome je sve polazilo za rukom«, Gojko Kovačević-Zera, Petar Višnjić, Bačković, Boško Matić, Božo Kojadinović, Bakovac i mnogi drugi — skoro da nisu znali za strah. U velikoj bici na Gatu, juna 1942 godine, sačekivali su četnike na nekoliko metara i ubijali ih. Gledao sam tada »Sirogojna« kad je, pošto su četnici izvršili juriš na naše borce, uhvatio rukom za vruću cev svoje puške »partizanke« razmahnuo i kundakom udario četnika po glavi koji se gušao sa jednim partizanom. U ovoj borbi je oko 50 naših boraca izbačeno iz stroja. Četnici su bili zarobili drugaricu Maru Kusturić, kasnijeg referenta saniteta u bataljonu. Nju su streljali. Preko noći se osvestila i sa probušenim grudima stigla svoju jedinicu.

Mnogo uzbudljivih primera su doživeli borci 4-og bataljona u toku Prve, Druge, Treće i Četvrte neprijateljske ofanzive. Ipak, najteže je bilo u Petoj, kada je bataljon više nego prepolovljen koje gubicima u borbama, koje od tifusa i drugih bolesti.

* * *

Polovinom maja 1943 godine 4 bataljon Druge proleterske brigade našao se kod Šćepan-Polja, na maloj zaravni u procepu hučne Pive i Tare, upravo, na samim njihovim stavama — gde čine Drinu. Naš bataljon dobio je zadatak da na Šćepan-Polju prikuplja tifusare i štiti viseće mostove na Tari

i Pivi preko kojih su prelazile naše jedinice. Shvatili smo da je lakše nositi se sa Nemcima nego izbeći opasnu bolest.

Prvog dana na Šćepan-Polju nije nas uznemiravao neprijatelj. Unaokolo, daleko od nas, čuje se tutnjava granata i avionskih bombi. Iako se već po tome mogla nazreti namera neprijatelja, borci nisu mnogo razmišljali o mogućnom opkoljavanju. Suviše su bili zauzeti neposrednim brigama: kako uputiti bolesnike na sabirno mesto, čime se nahraniti. Naš bataljon su ranije proređivale svakodnevne borbe, a poslednjih nedelja pegavi tifus je bio naš saputnik i neprijatelj koji nas je kosio. Sada se tome priključila i glad. U komori je nestalo bogatog plena hrane koji smo zarobili od neprijatelja na Javorku.

Sutradan, tek što se razdanilo, pojaviše se avioni. Odnekud dolete nekoliko granata. Uzavre kanjon Tare. Ostali smo mirni. Ne prođe dugo a iz aviona uslediše mitraljeski rafali i bombe. Ječi u stenama. Priljubili smo se uz zemlju.

— Drugovi — reče komesar bataljona, — znajte da nas neće ostaviti na miru. Pretpostavljam, ove nekolike granate ispaljene su radi korekture vatre...

Nije se prevario. Uskoro teško smo mogli razgraničiti šta nas je više pritiskivalo: glad ili neprijateljske artiljeriske granate i avionske bombe, koje nas zasipaju. Šest dana smo ostali na Šćepan-Polju. Celo vreme smo bili izloženi paljbi topova, dok su avioni samo još jednom posejali bombe po našim položajima.

Jednog dana u predahu vatre, neprijateljska pešadija je jurišala na nas. Sa zebnjom smo očekivali tu borbu, ali smo istovremeno računali da ćemo, u slučaju uspeha, doći do hrane. Izvršili smo protivnapad. To Nemci nisu očekivali. Povukli su se, ali rančeve nisu ostavili.

Glad nas je iscrpljivala. Ljudi se počeše žaliti da im se zateže koža na licu. Mnogima je glas istanjčao. Nikada ranije 4 bataljon nije bio tako tmuran. Razgovor je sveden na najmanju meru. Poslednjih dana jedino se petnastogodišnji »Sirogojno« nasmeje. Danas se kikotao kad se spotakao o panj i pao.

Jedna naša četa bila je isturena do samog ušća Sutjeske. U borbi prsa u prsa Nemci su je odbacili i ona je došla u sastav bataljona. Neprijateljska artiljerija sada je još bešnje tukla naše položaje. Ni noću nas nisu ostavljali na miru. Imali smo gubitaka.

Šest dana je prošlo. Dobili smo naređenje da se bataljon prebaci preko Vučevice, levom obalom Drine ka Borovnu.

Dan je osvanuo vedar kad smo se već kretali pored leve obale Drine. Bili smo iscrpeni od umora i gladi. Dan pre toga pojeli smo po komadić konjskog mesa. Priželjkivali smo susret s neprijateljem, iako nas nesanica štipa za oči, glave otežale i kao da nas zemlja vuče k sebi. Zavidimo ogromnim bukvama i četinarima na uspravnom stasu.

Sunce prodire kroz zelen zastor lišća i rešetkaste grane. Neprijateljska artiljerija tuče po Šćepan-Polju. Cenimo da su položaji topova nedaleko od Drine, nizvodno. Na pravcu kuda mi krećemo Drina je mutna. Zlokobno bungura. U tišaku, pod stoletnom bukvom, okreće se naduven ljudski leš.

— Ko zna koliko bi se dnevnica dalo na uviđaje da nije rat, — reče učiteljac Milan Kovačević. — Ovako nikom ništa: poginuo i Drina ga progutala.

— Danas njega, sutra mene, prekosutra tebe! — uzdahnu Janjanin.

Topovi gruvaju bez prekida. Mi smo već pristigli. Postavljeni su pored same Drine na nepun kilometar od nas, nedaleko od bivše žandarmeriske kasarne. Naređen je odmor. Šest drugova su dobili mitraljeze i dosta municije.

— Idu na topove, — pronese se kolonom.

— E, blago vama! — dobaci neko kad ovi krenuše.

— Brzo će doći do hrane! — dodade neko, — jer bez punih neprijateljskih rančeva ne može se više.

Šest mitraljeza se privlačilo mestu odakle već danima čelična ždrela istresaju smrt. Iznureni ljudi i ne pomišljaju da će se ona možda okrenuti na njih. Bolje je i poginuti nego umreti od tifusa i gladi, ili biti teže ranjen. Ko da nosi ranjene? Jedva vučemo noge! Oružje nam otežalo. Nositi ranjenika, to je teže nego biti ranjen. A poginuti, toga se tada nije

niko plašio. Pa ipak, svi smo voleli da zaplenimo rančeve i da živimo.

Na dve-tri stotine metara partizanska šestorka je razaznavala komande neprijateljskih starešina. Zaključili su da su topovi postavljeni s one strane Drine blizu puta koji vodi od Foče ka Šćepan-Polju. Prišli su na obalu prema neprijatelju. Dva Nemca su primetila patrolu. Pojurili su ka gumenom čamcu koji je bio vezan za čelično uže preprečeno preko reke. Švabe zaveslaše osvrćući se prema partizanskoj patroli. Čamac nije bio još pristao s one strane uz obalu, kada su poskakali u vodu do pojasa. Naša patrola je već bila na obali. Prvi rafal našeg mitraljeza svalio ih je u vodu. Šestorka ošinu po tobdžijama i topovima. Treštali su mitraljezi bez prekida na posadu neprijateljskih topova udaljenih do dvesta metara. Neprijatelj je bio panično zbunjen. Tako je posada topova bila brzo likvidirana, a topovi ućutkani.

Nedaleko od topova, na stazi se našla nemačka komora od oko dvadesetak natovarenih konja. Naši preneše mitraljeske snopove na konjski karavan. Vodiči počeše da beže i padaju, konji da njište. Nastade neopisivo komešanje. Nizbrdo su se kotrljali hleb i konzerve, otiskivale se neke kante, zavežljaji. Kolona je brzo izmasakrirana. Na našu patrolu nije opaljen nijedan metak. A naši ljudi su čežnjivo gledali u hleb. Ko sada ne bi prokleo Drinu? Ko je ne bi omrznuo? Isprečila se da bi se produžilo gladovanje gladnih. Da ne uberemo plodove svoga uspeha.

Napustili smo obalu Drine i krenuli ka Dragoš-Sedlu. Šuma. Dan odmiče a mi se sporo krećemo. Obnevideli smo od gladi. Nedaleko od Hadžića Ravni odjeknuše dva pucnja. Komandant bataljona Božo Đorđević dade znak da stanemo. On je pre nekoliko dana smenio komandanta Rodoljuba Maksića. Pucnji su se čuli iz pravca kuda se kretala naša patrola prethodnica. Komandant naredi da pustimo jednog našeg konja stazom, a mi skrenusmo u šumu. Zaogrnuli smo se zelenim šatorima koje smo zaplenili u borbi protiv Italijana na Javorku [nikšićkom]. Nismo dugo išli, a patrola sa čela kolone u kojoj je bio i komandant, javi da su dva naša druga iz prethodnice

poginula. Dočekala ih zaseda. Sada je patrola povećala budnost. Uočila je dva Nemca koji su ležali licem okrenuti stazi. Šlemovi su im prekriveni mrežama. Ogrnuti zelenim šatorskim krilima jedva su uočljivi. I sad su se čula opet samo dva pucnja. Gađali su komandant i još jedan drug. Šlemovi klonuše, a dvojica naših im pritrčaše. Malo je bilo onoga što smo želeli. Ni da se čestito prezalogaji.

Šuma nam izgleda neprekidna. Borci su iscrpeni, jedva se kreću. Odmor se daje svakih dvadeset minuta.

— Još malo drugovi, uskoro ćemo u Borovno — govori pomoćnik komesara Darijević-Čače. — Tamo su Nemci, biće da se jede. . .

— Pobićemo ih i gotovo! Kad se najedemo lako ćemo — odlučno tvrdi vodnik Ljubiša Maksić, rođeni brat Rodoljuba Maksića.

Kolona sporo odmiče. Već sat-dva ne čuje se reč. Ni misli ne kruže daleko: Borovno, Nemci. Čelni u koloni zakorači udesno sa staze i podiže praznu korzervu. Zagleda se u nju, odmahnu glavom i pomirisa.

— Dajde je! — reče onaj iza njega. Ovaj pruži praznu limenu konzervu. I on je zagleda i pomirisa.

— Pruži je i meni, Rade, — procedi treći.

Prazna konzerva ode od ruke do ruke duž kolone.

Borovno. Borci bi hteli odmah da napadnu. Starešine hoće najpre da izvide položaje. Odlučeno je da se izvrši napad oko 11 časova noću. Nemci su smešteni u staru napuštenu kamenu zgradu. Okolo su izgradili i prilično utvrdili položaje. S jedne strane bio je teško pristupačan kamenjar. Komandant je odlučio da gro jedinice napadne baš preko toga kamenjara. I, dobro je učinio. Kad je noć poodmakla, napali smo jednovremeno sa svih strana.

Sa kakvom smo snagom jurnuli! Dotada nisam imao prilike da vidim i osetim kako je nemogućno isprečiti se rešenosti gladnih da se domognu hleba. Gladnih, ali ne i od gladi potpuno iscrpenih. Ni neprijateljska oružja koja su ostvarila maksimalnu gustinu vatre, ni njegova upornost, nisu nas zaustavili. Nemci su nas na nož dočekivali. Ali, nisu mogli izdržati

Oton Postružnik: BRIGA *(ulje)*

pritisak. Drugovi, određeni da napadaju preko slabije branjenog kamenjara, najpre su prodrli i pripomogli da se i na drugoj strani slomi otpor neprijatelja koji je najzad pobegao. Našli smo nekoliko mrtvih Nemaca i zaplenili dva mitraljeza. Bilo je i namirnica. Pošteno smo se najeli. To je bila jedina akcija u Petoj ofanzivi u kojoj se naš bataljon domogao hrane.

Osvanuo je drugi jun. U Borovnu smo pronašli šest mrtvih Nemaca. Ko zna koliko ih je ranjeno. Tu smo se nahranili. Ostatak hrane preko obroka ostavljen je iznemoglim drugovima koji su znatno izostali iza kolone. Okrepljeni, sad smo razmišljali o budućim borbama koje svuda unaokolo nagoveštava daleka tutnjava topova, mina i avionskih bombi. Uvereni smo u svoju izdržljivost. Šume, jaruge, mećave, žege — na sve ovo smo navikli. Ni bolest ni gladovanje nisu nas ranije štedeli. Bilo je prilika kad smo napadali deset puta brojno jačeg neprijatelja, pa smo ga uspešno tukli. Perica Višnjić veli da bi mogao sve napore borbe podneti, kad bi svakodnevno imao dobar komad kukuruzna hleba. Boško Buha, koji tek što se oporavio od tifusa, kao da se pribojava ranjavanja:

— Znate, — kaže — kad puzim prema bunkeru, padne mi na um da bih mogao biti ranjen pa štucnem. Iako me vi smatrate dečakom, oni bi me isekli. Još je teže — ranjen, a glad te mori...

— Ovo drugo nije lako, priznajem — prekide ga Bačković. — A za slučaj ranjavanja pored bunkera, ne treba se uzrujavati. Sećaš se našeg Tucovića kad su ga hteli ranjenog da zarobe: bombu podase i problem je rešen.

Sunce upeklo. Borci se bište na travi. Drugi su na položaju. Živahni su, znatno rečitiji nego prethodnih dana. Čak poneko i zvižduće. Ipak nas ne napušta pomisao da već sutra nećemo imati šta da jedemo. Nekoliko boraca predlaže da se ukinu intendanti, »kad tako i tako nemaju posla«. Zaključuju: »Lako je snaći se u punoj kući, tada i sami možemo baratati namirnicama.«

Opet pokret. Sada preko Sutjeske, pravac Košur. Komesar čete Mirko Popović prikuplja svoje borce koji su bili zaostali za nama. Njegova četa će i dalje ostati u Borovnu, zajedno

sa jedinicom koja će nas smeniti. Saznajemo da neke naše jedinice kod Suhe vode ogorčene borbe. Mi smo lako odbacili slabe snage neprijatelja blizu Tjentišta i produžili ka Košuru, na koji su bili istovremeno izbili naš 3 bataljon i Nemci. Naši su deo brda držali celu noć, a izjutra otstupili.

Osvanuo je 4 jun. Zajedno sa 1-vim bataljonom naše brigade sudarili smo se s Nemcima. Šesta istočnobosanska brigada napadala je na istom sektoru. I naša četa, koja je ostala u Borovnu, priključila nam se pošto ju je neprijatelj jakim snagama zbacio sa ovog uporišta.

Košur — prilično prostrano i pošumljeno brdo. Deo koji su Nemci zauzeli utvrdili su drvenim bunkerima. Kad pada kiša, reklo bi se, šuma, iz koje nikada niko nije otsekao stoletnu bukvu da je proda, tužna je, plače. Kapi vode padaju sa zelenog i pućkaju na suvo lišće. Kad duva vetar — šuma stravično huči, kao neka golema nadošla reka. Leti, kad sunce na liticama prlji, ovde je neobično lepo. Prsti sunčevi mučno prodiru kroz zeleni ćilim, šumsko cveće miriše, ptice cvrkuću, svežina krepi. I sada je svakako lepo, ali mi tu lepotu ne osećamo. Gladni smo. Juče nismo ništa jeli. Sunce se već drugi dan ne pomalja, ali ga i ne želimo. Avioni bi nam dosadili.

Tamo podalje, s one strane, u podnožju Košura, žubori večito bistar potok Hrčavka.

Nemci su bili poseli Košur. Naleteli smo na njih veoma žestoko. Ustuknuli su sa isturenih položaja. Zauzeli smo puteljak koji vijuga podnožjem brda i uspeli se još nekoliko desetina metara uz blagu padinu. Odmah smo se na brzu ruku utvrdili. Neko je podesio zaklon od kamenja, neko iskoristio debelu bukvu, a poneki su iskopali plitke rovove, jer dalje kretanje nije bilo mogućno. Ne samo što nismo mogli da dalje odbacimo Nemce, već smo bili prinuđeni da odbijemo njihove uzastopne protivnapade. Tek što su se Nemci ućutali, neke naše jedinice počeše da prolaze puteljkom. Tamo nedaleko od puteljka, tamo je Ozren. Njega je neprijatelj kasnije poseo jakim snagama, u nameri da preseče put koji od Sutjeske vodi ka Zelengori. Puteljak je u ovom bespuću jedino mogućan prolaz za naše kolone.

Komandant bataljona puzi od borca do borca i govori da ne smemo uzmaći. Zatim je iskupio komandire i komesare:

— Drugovi! — kazao je. — Ovaj položaj moramo održati po svaku cenu. Štab brigade je naredio da ne smemo otstupiti. Za mnoge naše jedinice ovo je jedina staza kojom se mogu prebacivati... Neprijatelj namerava da posedne Košur, Krekove i Ozren kako bi razdvojio naše snage...

Puteljak — uska staza kojom se konj teško kreće, vijuga kroz gustu šumu podnožja Košura. Mnogo je vojski tabalo njegovu sabijenu crnu podlogu. Nekada su verovatno njime jedino išli čobani sa stadima ovaca. Sada njime klimaju izmorene noge gladnih i premorenih partizana. Prolaze turobna lica mladih ljudi, mrka od nesanice i svakojakih zala, sita ovakvog života koji znači patnju. Zračak nade bljesne jedino kad dobiju komadić presne ili polukuvane konjetine, parče proje ili zobenice; i kad se sudare s neprijateljem. I onda, umesto straha, ozare se nadom pri pomisli da će, kad ga unište, kod njega naći nešto za jelo. Neprijatelj svakako ima hrane, on je i došao u ove planine i naše ravnice, da otima tuđi zalogaj. »Mi od njega otimamo naše«, kako kaže Milun-Seljo. »Takav je rat, takva je revolucija« — to se često čuje među nama.

Na Košuru smo držali položaje šest dana. Jednom smo odbili sedam neprijateljskih napada. Nemci su osetili šta za nas znači puteljak. Jedinice su skoro stalno njime prolazile.

Kad pade noć poče kiša. Mokri smo. Vatru ne smemo založiti. Hladno je. Nemci nam ne daju mira. Pokušavaju da nas zbace sa dela brda. Sna nema. Crno testo noći dosadno pritiskuje. Puteljkom šljapkaju umorne noge. Po celu noć, bez reči.

Osvanu dugo očekivani dan. Iako su oblaci niski, doleteše avioni. Ne vide nas od šume, ali dobro cene: bacaju bombe na naše položaje i mitraljiraju. Prethodno je iz rejona Hrčavke izbačeno nekoliko signalnih raketa. Istovremeno je i nemačka pešadija krenula u napad. Osuli smo vatru na nju. Nemci su pokušali da se probiju na našem levom krilu, koje su najpre gađali paklenom minobacačkom vatrom. Poginulo je nekoliko

naših boraca, ali Nemci su odbačeni. Pred našim zaklonima ostalo je osam leševa u zelenim uniformama. Čuli su se i jauci s one strane. Verovatno ranjenici. Napad je odbijen. Čak smo uspeli da popravimo svoje položaje.

Sat-dva posle okršaja s Nemcima, stazom naiđe jedna krajiška jedinica. Ranije su je napali avioni. Kažu, dva druga su poginula a nekoliko ih je ranjeno. Na začelju njihove kolone četvorica partizana jedva su nosili na improvizovanim nosilima Mila učiteljca. Bio je teško ranjen u nogu parčetom avionske bombe. On je pohađao Učiteljsku školu u Užicu, pa kad nas je video zajauka:

— Joj, Užičani, ostavite me kod sebe...

Ona četvorica što su ga nosili posrnuše i padoše. Dvojica od njih se jedva podigoše. Mile je jaukao. U tom momentu Nemci opet nasrnuše na naše položaje. Jedna njihova patrola prišunjala se našem levom krilu, pa je ošinula rafalima po začelju kolone Krajišnika. Ranjeni Mile opet je bio pogođen. Više se nije javio, a četvorica drugova koji su ga nosili produžiše puteljkom. Još jedan borac je toga dana poginuo na stazi. Ranije je i on bio ranjen. Ispustio je samo prigušeno »joj« — to je bio jedini protest protiv smrti. Odmakao je još dvadesetak metara i survao se pored puteljka.

I tako smo toga dana ipak izdržali. Puteljak, iako ugrožavan, ostao je u našim rukama. Njime su odmicale kolone u kojima su ljudi često izgledali kao potkraćeni stubovi. Stajali su da bi se odmorili, jer sesti moglo bi da znači — više se ne dići. Ljudi na puteljku nisu pridavali mnogo značaja neprijateljskim naletima. Oguglali su...

Prolaze sati. Nemci nas ne napadaju. Nesanica osvaja borce. Desetari su najizdržljiviji. Joco pokretom ruke upozorava svoga »kolegu« »Otrova« da tamo u njegovoj desetini jedan drug »struže«. Potom je i Joca drmusao Ivu, bivšeg kuvara.

— Smatraš da ne čuju tvoje hrkanje — prekoreva ga. Misliće da svi spavamo, pa će navaliti.... — pokušavao je da ga rasani. Borac je podigao glavu, ali kapci se nisu otvarali.

Niski oblaci suze izmaglicom. Bilo je već predvečerje kad je komandant saopštio starešinama da se izvrši popuna municijom. Neko sa položaja je glasno mislio:

— Najzad, da malo odahnemo...

Ne znam ko je to rekao, ali siguran sam da je taj drug očekivao smenu. Hrana i smena — to su bile kratke ali najomiljenije teme razgovora. Nikada ranije nismo toliko gladovali i bili u neizvesnosti koliko ćemo dugo držati položaje. Tako blizu Nemaca ljudi su postajali nervozni. Pomalo su izražavali ljutnju na starešine zašto im ne daju određene odgovore o situaciji. Kad se zamenik komandanta Lazar Tešić, iako ranjen, našao na levom krilu i počeo bodriti borce govoreći da »ono što na sve strane puca ipak nije strašno« i da ćemo za desetak minuta preduzeti napad, jedan mu nabusito odvrati:

— Što nisi doneo koji zalogaj hleba, nego samo »borba«, »borba«; kamo smena, oči mi ispadoše!

— A bogme, teško je! — umešao se mladi skojevac Lazić. — Ali šta ćeš, niko od nas nema hleba.

— Ima li, nema li, — ja ovako više ne mogu! — opet će onaj.

— Ne misliš, valjda, da nam komandir želi zlo? — odvrati Lazić.

— Pusti me bar ti da na miru umrem, više ne mogu, ne mogu, i ne mogu...

Dobismo naređenje za napad. Ponovo uzavre šuma, ponovo Košur postade maglovit od dima. Nemci nas dočekaše spremno: iz bunkera sagrađenih od oblih balvana lizao je plamen, izvijale se rakete i zaplitale u grane drveća ili plivale povrh njih. Gađali smo iz sveg naoružanja i privlačili se neprijateljskim položajima. Otkrivali smo rovove za koje nismo znali da postoje, nicali su nemački zakloni iza kojih su sukljali rafali. Pokatkad se razaznavao tup udarac ručne bombe o stablo bukve i prigušeni jauci naših ranjenika. Protivnički ranjenici, koji se takođe na mahove čuju, znatno su grlatiji. Možda nam se to samo pričinjava.

Levo krilo bataljona prilično je napredovalo. Ipak, naš pritisak je slab da bismo mogli računati na proboj. Onaj borac što se žalio da ne može izdržati privukao se jednom povećem rovu i bacio bombu u njega. Ubio je tri Nemca i odmah zaseo među njih. Nije imao sreće: nije ništa našao za jelo. U pokretu ka istom rovu Lazić je zajaukao. »Kritizer« je odmah otpuzao nazad ka drugu i previo ga.

Padaju drugovi. Napred se više ne može. Pokušasmo juriš. Ne uspevamo. Kako bismo i mogli prodreti kad se jedva krećemo. Nismo u stanju da se sjurimo na neprijateljske položaje. Stiče se utisak da bismo zbog sporog kretanja svi izginuli pre nego što bismo se domogli nemačkih rovova. Bili smo prinuđeni da se vratimo na prvobitne položaje.

Opet smo nedaleko od puteljka. Tišina. Daleko, levo i desno od nas, vodi se žestoka borba. Čuju se i topovi.

Ranjeni drugovi, koji još nisu evakuisani sa prihvatnih mesta, ne čuju se. Komandant razgovara sa ostalim članovima štaba bataljona kako da organizuje odmor ljudi na položaju. I on je izgubio nadu da će smena uskoro doći. Ocenio je da nespavanje iscrpljuje ljude koliko i gladovanje i da se bez sna ne može dugo izdržati. Zato treba nastojati da se borci svaki na svom mestu na smenu odmaraju.

Ali, Nemci nisu dugo mirovali. Pripucaše, pa prestadoše. Celu noć su »čarkali«. Ipak, bolje smo prošli nego prethodne noći. Rukovodioci su stalno kontrolisali budnost boraca. Nije se smelo dozvoliti da nas neprijatelj iznenadi.

U praskozorje Nemci su pojačali vatru. Prihvatili smo borbu. Opet pokušasmo da prodremo preko njihovih položaja. Nemamo snage. Prema mogućnostima suviše želimo. Brzo su nas »ućutkali«.

Galama, čuju se deca. Trgosmo se iz barutne monotonije. Dvadesetak žena, dece i staraca sa zavežljajima žuri puteljkom. »Zbeg« — pomislili smo. Bosa i poluobučena dečica živahno skakuću, skrećući levo-desno od staze. Pokatkad snop zrna prostruže iznad njihovih glava, ali to ih mnogo ne uzbuđuje. Susreću se sa nekim borcima koji idu u suprotnom pravcu i bez reči se mimoilaze.

— Ostavi to, crklo mi, dabogda — oštro zapara ženski glas. Majka grdi muškarčića koji se maša pušaka razbacanih pored puteljka.

Kiša poče da pada. Peti jun, letnji mesec. Mileta Milanović, komesar treće čete, razgovara iza breščića sa komandirom Rodoljubom:

— Da sam se bar na Borovnu dobro najeo, lakše bih izdržao — veli Mileta — nego tamo zakasnih, a ovde nema šta da staviš u usta.

— Kažu da je strašno umreti od gladi — prihvati Maksić.

— Bolje je poginuti: zaleteti se među Nemce pa dokle doguraš.

— Ne razumem zašto smo ovde tako dugo? Zar nas ne mogu smeniti ovi što prolaze puteljkom?

— Ama, i ovi što idu stazom nisu bolji od nas. Vidiš, kosturi su, izgledaju kao da su se iz grobova digli. Ali, red bi bio da nas neko smeni.

— Čini mi se da se više ne zna ko kuda ide! Opkoljeni smo mi, druškane.

— Predosetio sam ja to još pre neki dan. I borci osećaju.

— Meni Krsto reče: »Pusti me da idem u ... samo da ovde ne skapam od gladi i nesanice«.

— On je dobar borac!

— I meni se smučilo. Stalno očekujem kad će nas Nemci iza leđa u potiljak zgoditi.

— Neki borci reaguju. Traže hleba. Ja se pravim kao da ih ne čujem. Lagao sam ih, kao što su i mene lagali.

— Ja sam im najpre pokazivao Nemce i govorio: »Eno tamo hleba, idi pa uzmi«, a sada i sam hulim.

Nedaleko od Milete sedeo je komesar bataljona i slušao razgovor. Prišao im je.

— Nije lako! Bili razočarani ili ne, nije baš svejedno.

— Čekaj! — prekinuo ga Mileta. — Reci ti nama iskreno, kakva je situacija, ima li nade na opstanak? Mi vidimo koliko je sati!

— Ama, nadu ne smemo gubiti. Četiri ofanzive su za nama. Uvek smo se uspešno probijali...

— Čekaj, brate. Opet ti levo-desno. Ima li smisla da se i dalje borimo, ili... Od čete je ostalo 17 ljudi sposobnih za borbu.

Nemci pripucaše. Počeše pojačavati vatru. Doleću mine. Neke eksplodiraju u granama pre nego što padnu na zemlju.

— Udri, majku ti... Krv ćeš propištati, ali ovde nećeš doći — viče neko na sav glas.

U oba pravca miču se puteljkom pognute ljudske prilike. Poneki nemaju oružja, a ne uzimaju ono pored staze. Pokisli su. Ima ih pocepanih i bosih. Niti ih ko pita ko su i kuda idu, niti se kome oni obraćaju. Jedino po petokrakim zvezdama zaključujemo da su partizani. Kad su zafijukale mine neki su seli pored puteljka, dok su drugi produžili kao da se ništa ne događa. Nekima je odeća umrljana krvlju. Ili su ranjeni ili su teglili ranjenike.

Smrdi od eksplozije. I vonj nezakopanih leševa se oseća iako je hladno. Nekoliko mrtvih drugova, poginulih u poslednjem jurišu, ostalo je ispred naših položaja. Ranjenicima se pravovremeno ne ukazuje pomoć. Referent saniteta u bataljonu, drugarica Mara Kusturić, trudi se da previje što više ranjenika. Milu je uz slomljenu nogu privezala pušku. Mada smo u šumi, pogodnije drvo nije našla. Ni zavoja nema. Košulje mrtvih su zavoj za žive.

Čini nam se kao da nikada nijednu borbu nismo dobili. Bataljon je proređen. Jedino kad Nemci napadaju vidi se da nije skrhan, ljudi kao da se razbude, živahnu. I sve češće iznemoglim glasom prete Nemcima: »Odi da te pojedem!« »Majku ti švapsku, 'oćeš našeg mesa!« »Kosti će ti istruliti u ovoj šumi!...«

Po podne smo bili relativno mirni. Predveče je obnovljen dvoboj. Borci kao da prvi put gađaju: žale se da ih usled trzaja zgib ramena zaboli i onda utrne. Gunđanje je prestalo. Upale oči na izmršavelim licima nasađuju zelene uniforme na mušice oružja. Za koji minut tegobe se zaboravljaju. Maštanje o smeni i hlebu prestaje. Opet smo jedna misao, iako zakratko.

Tek što se spustio mrak, puteljkom prođe neka jedinica u dosta dugačkoj koloni. Na začelju se čuje rika govečeta. Jednog pa drugog. Kao da mi pred oči iskrsoše kazani u kojima se kuva meso. Sutradan sam čuo da su se mnogi drugovi na položajima obradovali. Očekivali su da će dobiti parče goveđeg mesa. Neki su se hvalili da im je satima voda išla na usta, izazvana rikom goveda. Sa željom da se nahranimo proveli smo i ovu noć, uoči 6 juna.

Puca zora koja nam neće doneti nikakvo poboljšanje. Začudo, Nemci miruju kao da su u dubokom snu. Dva slavuja, tu iza nas, vezu veselu pesmu Košuru, brdu patnji. Kao da se nadmeću ko će duže da istraje. Jedan je u vrzini ispod položaja druge čete, a drugi bliže desnom krilu. Pomislih: pesma za naš bataljon, za mnoge poslednja. Znam da ćemo se teško izvući iz neprijateljskog zagrljaja. Više nije nikakva tajna da smo u obruču. Sirogojno podiže prćasti nosić iz naslaganog lisnatog granja koje koristi kao zaklon, pa doviknu drugu s leva, pokazujući na žbun odakle peva slavuj:

— Čuješ, Boronja! Onaj 'oće pesmom da nas nahrani.

— Ptica ko ptica!

— Jel' da lepo peva? — nasmeja se Sirogojno.

— Pusti pesmu k vragu.

— Kod mene, znaš, u mome selu, čim grane prolećno sunce, slavuji pevaju na sve strane. A ima li kod tebe slavuja?

Pitanje je ostalo bez odgovora. Boronja nije slušao Sirogojna. Utom neprijateljski mitraljez odbroja nekoliko rafala. Prenusmo se kao iz polusna. Očekivali smo da će Nemci jurišati. Pronese se vest da je Mile Kozmar, kasapin iz našeg bataljona, prethodne večeri ukrao jednu izmršavelu kravu iz komore jedinice koja je prolazila puteljkom, ali su ga uhvatili. Jedinica je imala dve krave koje je čuvala radi mleka za ranjenike i bolesnike. A Mile nije mogao da gleda svoje bolesne drugove. Prvi put u životu je ukrao.

Sa bukava na malom uzvišenju iza naših položaja pogled je dopirao daleko u neprijateljsku dubinu. Pokušavali smo da sa njih osmatramo. Nemci su nam ubili jednog druga koji se stropoštao sa visine. Mitraljeska zrna su često češljala grane

ovih bukava. I sad se jedan drug uspeo visoko i dogledom osmotrio neprijatelja. Još nije kročio na zemlju, a zrna počeše krckati grane i ostavljati ožiljke po stablima.

— Noge mi drhte, jedva sam se popeo, a još teže sišao — reče borac kad se dotače zemlje.

— I ne vidim dobro: gledam gore kroz dogled, sve mi mutno, drveće igra... Došlo vreme da umiremo od gladi.

Prvi put otkako smo partizani jedemo šumsko bilje. Ljudi na smenu skidaju koru mladih bukava i ispod nje stružu po-koricu. Neki su preko puteljka našli jagorčevinu i kiselicu. Hvale se da ovo bilje nije loše. Malo kasnije njih nekoliko počeše da se previjaju. Zaboleo ih stomak.

Sve nas tišti ista muka: hrana i smena. Možda ovo drugo i ne bi izazivalo osećanje tegobe kad bismo se nahranili. Divlji luk i potkorica od bukava ne mogu da utole glad koja razgoni misli, odremljuje, siše srž iz kostiju. Ljudi su se ušiljili. Telo je lako, samo je glava na istančalom vratu teška.

Gledam naš položaj koji se pružio po leđima Košura. Ljudi se više ni iz pozadine ne vide dobro. Nekoliko dana smo tu, pa su imali vremena da podešavaju svoje zaklone, kako bi im bilo što udobnije i kako bi se što bolje zaklonili. »Udobnije« to znači izrađen rov za ležeći stav sa otvorom za ceđenje vode, sa nabacanim granjem na kome se može ležati a da se telo ne pokvasi. Stiče se utisak da borci uređuju svoje zaklone kao da će tu ostati ko zna koliko dugo.

— Ko će večeras u patrolu? — pita komandant Božo. — Dvojica treba da krenu duž potoka Hrčavke...

— Ja ću! — diže se Ratko Gerzovac. Javi se još jedan drug.

U tom pravcu komandant je slao nekoliko patrola, ali se niko nije vraćao. Borci su ovo patroliranje nazvali »patrola smrti«, a izviđanje sa bukava »osmatračnica smrti«. Smatrao sam da su oni što odlaze u patrole ili izginuli ili dezertirali. Prethodne noći trojica naših su nestali sa položaja. Ratko je nekada bio četnik koga smo zarobili. Nehotice posumnjah u njegovu dobru nameru kad se javio.

Opet galama. Manja jedinica prolazi puteljkom. Jedan Italijan se razvikao:

— Italijano nosi, nosi, a nema manđare! Neće više! Ide Italijano u ... materina.

— Idi, bre, ko te zadržava! — nabusito odgovori jedan partizan. — Eno ti ga tamo Švaba!

— Idi ti Švabo! Ja volim da radi...

Bilo je više Italijana. Dvojica su imala puške i petokrake na kapama. Ostali bez oružja. I oni su malaksali, ali vrlo govorljivi. Drugarica Stanka Borovi lako otskakuta na stazu i reče komesaru jedinice da su nemački položaji blizu i da je galama nepoželjna.

— Tebi kao da je sve potaman? — obratih joj se kad se vratila. — Trčkaš živahno poput veverice.

— Tako izgleda, a svaki dram tela je gladan; osećam kako kopnim. Iz dana u dan sve više.

Drugarice kao da mnogo ne uzrujava veoma delikatna situacija. Milena Sitarica uporno »pronalazi« tifusare na položajima. Još na Šćepan-Polju dobila je zadatak da motri na sve nas i čim kod nekoga uoči znake tifusa, da ga izoluje. Olga Matić, nekada mala, zdepasta i punih obraza, sada je izbuljena, potamnela, ali se još nije požalila da ne može izdržati. Zora i Slavica Gulin su skoro po ceo dan deljale opnu ispod bukove kore i leno je žvakale. Nisu išle da traže divlji luk. Stizale su da obave i druge poslove: previjale su ranjenike, izvlačile mrtve drugove, donosile vodu na položaj (ne toliko da je borci piju koliko da isplaču usta, »zarđala«, lepljiva). Dok je bilo dovoljno municije, prinosile su pune redenike mitraljescima, a otkako je naređeno da se dugim rafalima gađa samo kad neprijatelj juriša, toga posla su oslobođene. Još jedan posao su drugarice obavljale bez zaduženja: obilazile su drugove u zaklonima i sa njima provodile po koji minut. To su činile sve, nekako toplo, delovale su razgaljujuće. Dok je Danica Milosavljević i u jurišima i u odbrani uporedo učestvovala sa drugovima, Zora i Slavica su obično tešile ranjenike. Govorile su: »Lakše je ranjenicima kad s njima razgovaramo, zaboravljaju na bolove«.

Zapraštaše nemački mitraljezi. Primetih da se neko surva sa »osmatračnice smrti«. Istovremeno zapijukaše mine. Zamagliše vidik prema neprijatelju. Zatim, opet tajac. Neko jauče. Vidim jednog borca baulja sa položaja. Napreže se, grabeći rukama rastinje. Leva noga mu omlitavila. Sve glasnije kuka. Tri drugarice u pognutom stavu priskočiše mu u pomoć i odneše ga.

Juče su se dobro čuli neprijateljski ranjenici. Oni su odmah previjeni, dobili su injekcije, za dva-tri sata našli su se u bolnici. Nad njima će bdeti lekari, bolničke sestre, biće upotrebljeni mnogi lekovi. Ako izgube krv dobiće drugu, litar, dva, tri. A naš Miroljub koji baulja? Ne znam da li će se naći tople vode da mu drugarice operu ranu! Krv mu neće isteći, nju je isisala vlaga Košura zajedno sa poslednjim atomima snage. Zna samo za partizansku negu bez belih mantila i mekih kreveta, koja će i njemu sada biti pružena. Još nešto zna: ta nega koju će osetiti nije po sili dužnosti, uzvrat za nedeljnu ili mesečnu platu u novcu. Ona se pruža da bi želje koje su u nama vrile i sada nisu ugašene, opet postale neugasiv plamen; da naša reka nikada ne presahne obiljem vode. On hoće da naša jutra budu samo naša, ali za ostvarenje takvih želja plaća se skupa cena. Eto, Miroljub već odavno plaća, sada je već izbrojao poslednje pare.

I ovaj drugi dan se osnurao. Nikad se više neće povratiti. Čamimo u zaklonima. Izviđač je sa bukve primetio da su Nemci postali pokretljiviji nego obično. Očekujemo napad. Ne bi se moglo reći da su oni ljubitelji noćnih okršaja.

Moglo je biti oko pola noći kad su udarili. Naročito je bio žestok pritisak na treću četu. Među prvima je poginuo vodnik Ljubiša Maksić, brat Rodoljuba Maksića, komandira čete.

Plameni jezici mina i granata pokazuju se na sve strane. Nemci počeše da krešte: »Forverc!«, »Forverc!« — razaznaje se u zaglušnoj pucnjavi. Naši štede municiju. Rečeno je: povlači za oroz samo kad vidiš neprijatelja. Naši raketama obasjavaju poprište, da bi se videlo dokle su Nemci prišli. Primećujemo — privlače se puzeći između bukava. Pokušali su juriš.

Zasuli smo ih bombama. Povukli su se bežeći ka svojim položajima. Ovaj napad ih je koštao dosta žrtava. Jedino su malo dublje prodrli u rejon treće čete.

Pred jutro smo saznali da je treća četa znatno proređena. Izgleda da su mnoge iz ove čete Nemci iznenadili na spavanju. Istina, izdržali su pritisak, ali kad se neprijatelj povukao, »povukli« se i oni. Deo boraca je iza svojih zaklona dočekao jutro. Komesara Milanovića, komandira Maksića i desetak boraca nigde nije bilo. Pričalo se kasnije da je u pometnji neko (verovatno u magnovenju) »naredio« te su oni napustili svoja mesta. Ova grupa iz treće čete nekako se probila kroz neprijateljski obruč. Negde u Bosni su sreli druga Rodoljuba Čolakovića i izneli mu neke pojedinosti iz borbi kod Sutjeske.

Toga jutra doživeli smo još jedno iznenađenje. Ratko Gerzovac je prethodnog dana predveče otišao u patrolu. Brzo se izgubio od svoga druga s namerom da dezertira. Probijajući se noću kroz šumu svugde je nailazio na Nemce. Čim bi ih primetio ustuknuo bi, pa pokušao na drugoj strani. Kad je već skoro pao od umora seo je i razmišljao.

— Tako, mislim ja šta da radim? — pričao je svojim drugovima. — I da se probijem gde bi posle? Četnicima? — ni za živu glavu; oni bi me sigurno ubili, a kod kuće se ne može nezapažen opstati. Pretresi su česti. Čujem ja njištanje konja. Pomislih, da je parče mesa . . . Sedim na brdašcetu. Znam, gledao sam s jedne strane silnu vojsku, preplavila je brdo, a s druge ljude koji se jedva vuku, skoro izbezumljeni od gladi i bolesti. Zar napustiti one s kojima sam podelio toliko dobra i zla! . . . Svoje ljude koji se jedini bore širom zemlje za pravu slobodu . . .

Digao se Ratko i otišao odakle su se čuli konji. Nekoliko ih je bilo privezanih. Polako se privukao i odvezao dva koji su bili natovareni korpama hleba. Poveo ih je kroz šumu. Ali, jedan Nemac, valjda stražar, čuo je lomljavu grančica i počeo nešto da viče. Ratko je požurio i odmakao. Čuo je kako Nemac »sakramentira«. On je mirno produžio. Zorom se našao među svojim drugovima. Tek što je dan poodmakao svi su dobili po

parče kuvanog mesa i hleba. Kakvo iznenađenje, kakvo zadovoljstvo.

— Video sam one naše jadnike — pričao je Ratko svojim drugovima. — Tamo dole pored Hrčavke Andriju, a čak tamo dalje Rista.

— Gde si ih, bre, video, s kim naopako? — prekinuše ga.

— Jutros, bilo je dobro svanulo, ja vodim konje i vidim Andriju, prepoznao sam ga, udarilo ga i razbucalo grudni koš. Valjda znate da se pre nekoliko dana i on bio javio u »patrolu smrti« . . .

Naši izviđači su ustanovili da neprijatelj vrši pripreme za novi juriš. Borci su upozoreni da Nemci smeraju jači napad i da se o svakom metku mora voditi mnogo računa. Kako ljudi isto misle! Da li bi neko bio spreman da pomisli da se radi o dogovoru? Jovo »brkajlija« reče:

— Svejedno mi je da li će napadati slabije ili jače. Ostaću iza ove bukve dok ne poginem.

To prihvatiše Milun i još neki. Istovetno mišljenje. Nikakva sumnja i strah ih ne glođu. I, toga dana, 7 juna, bilo je oblačno. Više nas nije interesovalo ko prolazi puteljkom, koga branimo već nekoliko dana. Znamo da on vodi za Milinkladu. Moramo ga još braniti, to je izvesno. Nema više danonoćnog defilovanja stazom. Valjda su najzad svi na svojim mestima. Valjda nismo mi osuđeni da do poslednjeg daha ostanemo na omrznutom brdu. Šta li je sa naređenjima? Imamo li s kim drugim vezu osim sa rasutim lutalicama?

Kao pritiskom na dugme grunuše Nemci uzduž položaja. Verovatno nijedno njihovo oružje nije ostalo tada da ne dejstvuje. Sa naše strane samo pokoji rafal iz mitraljeza. Borci — skoro ravnodušni. Bledo-tamna put njihovih lica zabrinjuje. Svaki je bolestan. Ako ni od čega drugog, a ono od gladi. Zagnjurili su glave nisko iza zaklona i samo povremeno, za delić sekunde, ošinu pogledom prostor ispred sebe da ih Švabe ne bi iznenadile svojim nailaskom.

Otuda vrše pritisak, reklo bi se, kao nikad ranije. Lokalnim jurišima hoće da nam skrenu pažnju na tu stranu; ili da bi još bolje ispitali jačinu i rešenost naših ljudi da brane

položaje po svaku cenu. Tamo kod 1-vog bataljona ozbiljno vrše juriš. U zaglušnoj tutnjavi pokatkad se razazna urlanje Nemaca koje vetar donosi.

Nemci koji pokušavaju puzanjem da se prišunjaju rovovima, stapaju se sa zelenom okolinom. Nije ih lako primetiti. Borci se žale da teško pogađaju. Nišani im igraju, a cilj beži iz zareza. Neprijatelj sve besomučnije navaljuje. Prinuđeni smo da gađamo najgušćom vatrom. Prisećamo se komandantovih upozorenja: »Oskudni smo...«, ali šta se može. Dva streljačka stroja pužu k nama u neprekidnom lancu.

— Držite se, drugovi! — jedva se čuje nečiji glas.

— Udri, pa ga živa grizi! — malo kasnije nadvisi nečiji bariton.

Svako za sebe psuje Nemce i preti. Grane padaju sa bukava kao da ih desetine sekira sasecaju. Stabla su procvetala ožiljcima; na sve strane fijuče, pljaska, puca, urla, lomi se. Predosećamo da ne možemo izdržati pritisak. Tri naše desetine su se povukle za po nekoliko metara. Borci već bacaju bombe na prvi neprijateljski stroj. I drugi se približava.

Odjednom se tamo kod Nemaca uz jaku eksploziju podiže veliki stub crnog dima. Naši pogledi se zalepiše na to mesto. Za delić sekunde kao da zaboravismo na odbranu. Nešto kasnije opet se prolomi eksplozija kod Nemaca. Mi se ozarismo. Opet kod njih šiknu crn dim, pa opet.

— Naši topovi! — viče neko.

— Da vidite kako i komunisti tuku! — dopunjuje drugi.

Nemci ustuknuše. Borci, naročito oni koji su se bili malo povukli, dobiše novu snagu. Navališe kao da imaju rezervne živote. Nemci uzmiču. Poneki beže. Kako je lepo gledati neprijatelju u leđa kad beži. I gađati ga.

I ovaj, svakako jedan od najžešćih napada, uspešno smo odbili. Čak smo zaplenili jedan mitraljez sa nešto municije. Docnije smo saznali da je partizanski top dejstvovao na Košur sa Ozrena.

Proleće je rano počelo. Još u martu smo u dolini Neretve gledali kako se povetarac igra beharom procvetalog voća. Nadali smo se bogatom rodu.

Posle odbijenog juriša, jedan borac je za Nemcem prešao svoj položaj i tamo našao nekoliko jagoda. Brzo se povratio u svoj zaklon i doneo tri sitna ploda. Vest da su pronađene jagode potstakla je mnoge da ih traže.

Desetak metara ispred naših položaja progrejavalo je sunce toga dana duže nego ranije. Naši zakloni su se nalazili u debeloj hladovini, ne zato što smo mi to hteli, nego što smo morali da podesimo položaje prema zemljištu. Zrelih jagoda nije bilo u hladu. Tamo, gde je ponekad grejalo škrto sunce bilo ih je. Svi smo ih primetili. Ali, kako doći do njih? Onaj drug koji ih je već kušao, pokušao je da otpuže i da ih opet uzbere. Snop neprijateljskih zrna vratio ga je.

Pred nama je privlačan mamac. Dvadesetak koraka ka neprijatelju, negde i bliže, ispod širokog nežnog lišća, virile su crvene jagode. Naši pogledi nisu više neodređeno bludeli ili bivali pripijeni uz neprijateljske položaje. Domet očiju sada je bio kratak, a želja velika, dostižna po cenu velike odlučnosti... Svi bi hteli da okvase lepljiva usta miomirisnim plodom krupne šumske jagode. Domaći se šake ovoga voća — to je postao motiv postojanja, svrha upornog bdenja na Košuru, bliži zadatak koji se stapao sa onim — odbiti neprijatelja.

Paprat se isprečila pogledima te se potpuno ne vide primamljive jagode, čiju su žarku crvenu boju pojačavali sunčevi zraci koji su se mučno probijali kroz pokrov grana. Poneki rafal prhne tišinom. To Nemci daruju one najsmelije koji se usuđuju da otpužu onih nekoliko metara napred. Rizično je čoveku skrenuti pažnju na opasnost koja ga vreba za nekoliko jagoda. To on i sam vidi i oseća. On je puzao ka bunkerima, jurišao i kundakom tukao neprijatelja, često radi onoga neposrednog, najbližeg cilja — hleba. Zar se i onda nije ginulo!? Sada, radi ovoga cilja, pregršti jagoda, isto se gine. Nije li sada za čoveka šaka jagoda vrednija od tanjira vruće čorbe sa mesom koju je pojeo na Borovnu?! Sada, kad ljudi žvaću praznim ustima i psuju Nemcu sve što se može psovati?

— Idem da odaberem koju! — reče Borović drugu do sebe.

— Poginućeš, ostavi ćorava posla — odvrati ovaj.

Nikola Martinoski: PALI BORCI *(crtež)*

— Danas ili sutra, svejedno! — odmahnu rukom, pa odloži pušku na stranu.

— Slušaj, Boroviću! Ponesi i meni koju.

— Idi pa beri. Suviše si mudar.

— Ama, nekako, ti si, znaš, ti si slobodniji.

— Da, pevam ti pesmu! — kaza i krenu.

Stičem utisak da ga niko ne bi mogao odvratiti. Da li je ovo nagon za samoodržanjem i srljanje u smrt u svom jedinstvu? Kad mu je drug rekao »poginućeš«, Borović je razrogačio upale oči. Bio je spreman, činilo se, da prekrši osveštani zavet drugarstva, da se posvađa sa drugom, možda i da ga udari. Niko ga nije mogao zaustaviti. Glad — nagon koji tera ljude da čine svakojake istupe. Tada sam stekao utisak da glad može naterati čoveka na herojstva, a s druge strane i na kukavičluk. Zavisi do koje mere ga je obujmila. I Boroviću nije mnogo trebalo pa da izgubi kontrolu nad svojim postupcima. Sad je prilepljen uz zemlju puzao. Tamo podalje, vidim, još jedan borac puže. Bio je nesmotren. Kad je dopro do jagoda halapljivo je nabrao nekoliko komada u šaku i podigao glavu da ih stavi u usta. Postao je cilj dva neprijateljska mitraljeza. Jagode su mu svakako ostale u ustima, a on bez reči i pokreta ostade među bujadi i jagodama.

Borović je bio oprezniji. Obrstio je one oko sebe. Kad Nemci pripucaše, on se uspešno vrati u zaklon sa šakom jagoda.

— 'Oće li biti koja za mene? — obratio mu se drug.

— Sa koliko si zadovoljan?

— Pet-šest.

Borović mu sa osmehom dade sve, bilo je dvadesetak komada.

Ceo dan je trajalo natezanje sa jagodama. Oni smeliji su se izlagali smrtnoj opasnosti. Trojica su poginuli. Toga dana i neprijateljski avioni su nadletali. Očekivali smo kad će nas zasuti bombama. To nisu učinili.

Noć uoči 8 juna protekla je mirno. Zadah leševa koje su granate i mine izbacile iz plitkih grobova oseća se više nego ranije. Iako smo veoma priviknuti na svakojake ratne prizore, ipak pomisao da se oko nas, možda u najneposrednijoj blizini,

nalazi parče mesa nekog našeg druga, stvara neprijatno osećanje, koje se pojačava kad povetarac prestane i vonj leševa postane skoro nepodnošljiv. Tu-i-tamo zvezde prodiru kroz naslage oblaka. Pretpostavljamo da će nas sutra avioni uznemiravati.

Tek što se razdanilo, zujanje aviona potvrdi naše zebnje. Tamo dalje čuju se eksplozije avionskih bombi. Primećujemo eskadrile lakih bombardera. Nije vedro, ali nije ni tmurno kao što je bilo prethodnih dana.

Sa nama se već nekoliko dana nalazi i prateća četa sa komandirom Dragojlom Stojićem. Oni su nam pomagali u napadima i odbrani. I oni su otišli na naše položaje da bi »okušali sreću« sa jagodama. Nije im dobro polazilo za rukom. Dva izviđačka aviona, smenjujući se, stalno su nadletali naš bataljon. Zahvaljujući dosta gustoj šumi nisu nas primećivali. Ali, one koji bi otpuzali po jagode mogli su primetiti kroz proređene grane ukoliko avion nisko leti.

— Dokle će ova »Roda« zujati nad našim glavama? — reče Dragojlo kad se vratio iz »obilaska« položaja.

— Dok joj se ne smuči! — odgovori mu zamenik komandanta.

— E, da imamo oružje kao oni s one strane i treći deo hrane, mi bi carevali.

— Već odavno bi sedeli u Sarajevu.

— I Beograd nam se ne bi mogao odupreti.

— On je naš, što da se odupire.

— Mislim na Nemce u njemu. . .

Razgovor je bio u toku kad se opet ukaza izviđač. Leteo je nisko. Dragojlo priskoči mitraljezu i bez ustezanja ga podiže. Kratkim rafalima istrese poslednji šaržer na avion, koji je bio nad našim glavama. Gust crn dim poče da kulja iz njega. Poče da se giga levo-desno i posrće. Zatim obori kljun zemlji i pod oštrim uglom poče da pada. Sa položaja borci viču:

— Alal' vera komandire!

— Osevapio si se!

— Udri gada!

— Nauči ih pameti, komandire!

Osmesi na izmučenim licima. Već odavno nisam video ove ljude da se svi smeše, da odražavaju ushićenje za uspeh koji je postigao jedan čovek, njihov drug. U dnevnik koji sam neuredno vodio zapisah: »I mi smo kao ova šuma: radujemo se proleću, ožiljci ostaju po nama, mnoga stabla su prestala da žive. Da li je tako? Naša rasuđivanja nisu pouzdana.« Da, tako je sa bukvama, tako je i sa nama. Mesto gde je uništena bukva, kultivisano je njenim postojanjem. Na starim panjevima uzrašće izdanci, još stasitiji i otporniji. Njih neće tresti šedit i ekrazit, one će biti očeličene sokovima iz žila predaka. Nije li tako i sa nama posustalim na krčevini života!?

Velikih uzbuđenja u ovim prilikama nije moglo da bude. Obaranje aviona sve nas je ozarilo. Oteo nam se smešak, ali nije bilo onog beskrajnog zanosa kao nekada, komentara koji nisu prestajali satima pa i danima. Oboreni avion nije dovoljna cena koju je neprijatelj platio za naše gubitke.

Jagode su opet postale želja mnogih boraca. Možda svih nas koji smo na Košuru. Neki su ih uporno gledali smerajući da noću otpužu do njih. Bilo je i takvih koji su se žalili da ih je vid izdao, jer ih ne primećuju. Poneko se usudi i oprezno se dovuče do zrelih plodova. Tu-i-tamo su »ilegalno« organizovane smene za »napad« na jagode: najpre ode jedan, pa drugi, pa treći. Dvojica su zaradila rane.

Skoro pred smiraj sunca primili smo naređenje za pokret. Kad padne mrak trebalo je da krenemo u pravcu Lučkih Koliba. Rekoše, čim prođe jedna baniska jedinica dobićemo smenu. Puteljkom retko ko prolazi. Na Barama se vodi neprekidna uporna borba. Tamo tutnji, kod nas odjekuje. Verovatno je tamo odjekivalo kad kod nas zamumlaju granate i mine.

Rukovodioci su pošli da saopšte borcima naređenje za pripremu pokreta, kako bi ovi prestali sa »jurišima« na jagode. Baš tada primetih da trojica boraca pužu ka jagodama, na položaju 2-ge čete. Požurih da im saopštim odluku kako bi se ova trojica povratila. Ali, nisam stigao na vreme. Bili su suviše smeli. Nemci su ih primetili. Počeli su da štepuju mitraljezi i automati. Zasuli su ih kišom zrna. Nijedan od ove trojice se više nikada nije podigao.

Vest da se pripremamo za pokret nisu primili drugovi na položaju sa velikim oduševljenjem. Pre bi se moglo reći — sa izvesnom strepnjom. Kad im rekoh da ćemo za sat-dva krenuti i da će nas smeniti Šesta istočnobosanska jedan me upita:

— A 'oće li biti da se nešto pojede?

— Valjda će se tamo nešto naći — neizvesno pretpostavih.

— Ko zna da li ćemo moći hodati, već smo zaboravili kako se kreće nogama.

Tama obavi okolinu. Crne prilike koje se ne primećuju na otstojanju većem od dva metra, ustaju sa zemlje, a druge lêžu. Smena. Iskupljamo se na puteljku koji smo uporno branili i odbranili.

Četvrti bataljon! Neverovatno! Prvi put posle dolaska na Košur pregledno vidimo koliko nas ima. Kolona je veoma skraćena. Nikada nije bila tako kratka. Nekada je kolona jedne naše čete bila znatno duža.

Krenuli smo bez reči. Krenuli smo stazom u pravcu Lučkih Koliba. Na puteljak se niko ne okreće. Pod nogama nam je ugažena staza. Pored nje neki borci za koje se ne zna jesu li živi. Tifusari, svakako. Košur ostaje za nama, nem, crn i pakostan. Na njemu su ostali naši drugovi, mnogo njih, oni koji su se zaista borili do poslednjeg daha, drugovi i drugarice koji ga nikad neće napustiti. Rekoše, bataljon je izvršio zadatak.

Odmičemo. Ne tako posustalo kao što smo se pribojavali. Smeša sete i izvesne doze straha sa Košura kao da pospešuje naše kretanje. Kao da je brojni neprijatelj ostao na spavanju, a mi mu izmakli iz sigurnog zahvata. Koješta, mi mu nismo bili zalogaj. A on je hteo da nas u slast samelje. Ne ide to lako: nije teško gutati ohlađen kačamak ili gnjilu mušmulu. Ako je kačamak vruć oprljićeš usta i izbaciti vreo zalogaj. Ili, ako nisi mušmulu danima držao u slami da bi ugnjilela, već si je zagrizao tek sa grane odbranu, skupiće ti usta, nećeš je samleti, pljucnućeš i opsovati. Desi se da mušmula stoji deset dana u slami, ali ti opet skupi usta u prsten kad je zagrizeš. Ne da se, otima se. Uopštavam što čujem:

— Mi smo ugnjilela mušmula! — šapće mi Ive kad smo posle sat-dva pešačenja seli da se odmorimo.

— Zrela može, gnjila ne! — rekoh. — Da smo takvi nama bi se onaj mravinjak na Košuru nasladio.

— Nisu oni imali snage, kao i mi. Neki drugi bi nas već odavno sravnili sa zemljom.

— Što ti ne preletiš u svoj rodni kraj, tvoji bi te lepo dočekali! — upada u reč Jovo Nego.

— Eh, kad bi moglo...

— Eh, kad bi oni mogli da nas se najedu. Ipak smo kačamak s vatre...

Šuma, samo šuma. Tu-i-tamo otravljene čistine. Kolona se rasteže pa skuplja. »Veza« — cede s čela kolone. Upozoreni smo da je opasno dremati. Urvine mame posustale i pospane. Staza se i ne vidi, slediš leđa druga ispred sebe. A ako on skrene, dvojica-trojica će za njim nizbrdicom kao niz nos. Ako nije jendek, čuće se samo »auh«: neko će udariti glavom o stablo ili se saplesti o vrzinu.

Kad su zabrujali avioni bilo se razdanilo. Oblačno je. To ne smeta neprijateljskim mašinama, lete nisko kao da bište. Gađaju iz mitraljeza i gde ne treba, uprazno. Nas ne primećuju. Ipak smo vrlo oprezni. Čim se približi zujanje motora, mi se zaklanjamo. Jedan avion se nakreće čas na jedan čas na drugi bok. Tamo podalje, možda negde u rejonu Sutjeske, potmulo odjekuju avionske bombe i artiljerija.

Lučke Kolibe, 9 jun. Već poodavno brigada nije bila na okupu. Sada smo svi tu. Prvi bataljon je došao zajedno s nama. Veoma su i oni nastradali. Malo ih je ostalo. Brigada — neverovatno: stotinak boraca, nema više. Stradali smo kao nikad ranije. Ne znam otkuda kuvano meso koje smo dobili. Potkrepili smo se dobro.

— Kad bi svaki dan dobili kao danas! — reče jedan borac.

— Samo da se krećemo, to je moja želja — prihvati drugi.

— Imaš pravo: ako danas ne nađemo nešto, sutra mora da bude.

— Naravno. Na Košuru nam niko nije hteo doneti. Uostalom, nikada ni ranije nismo dobijali na tanjiru, nego skidali sa neprijateljskog oružja.

Kako žarko želimo da se izvučemo iz obruča. O tome se naveliko vode razgovori među nama. Onda bi bilo hrane. Popunićemo kratke kolone, oporavićemo se od bolesti i umora.

Naređeno je da u toku noći krenemo prema Košuti, šumovitom i kamenitom planinskom uzvišenju. Postoji mogućnost da neprijatelj naiđe iz toga pravca. Čim se spustio mrak pošli smo i ubrzo stigli do cilja.

Košuta! Koliko nas potseća na Košur, a sličnost samo po nazivu. Ježimo se od svega što nas potseća na brdo koje nam je odnelo snagu, drugove, zdravlje. Kao da je i mladost naša ostala tamo. Onih nekoliko dana bila je godina, deset. Dani dugački, svaki za sebe težak, sutrašnji je teži od današnjeg. Ipak, ovde smo mirni. Poseli smo neprekidni položaj prema uzvišenju i držali ga do 10 juna, do pada mraka.

Vest koja nas uznemirila: Nemci su prodrli i zauzeli deo puteljka kod Košura. Šesta istočnobosanska brigada, koja nas je tamo smenila, nije izdržala pritisak. Ona je za našim petama prispela u Lučke Kolibe. Ali, nismo verovali da je time bilo već sve svršeno, da su naši bivši položaji izgubljeni. Naši mrtvi drugovi, napori, mnogo šta našega je tamo ostalo. Neka praznina je u nama ispunila do sada pun prostor. Izgubili smo nešto što je nama pripadalo, nešto skupo i, možda, to nismo znali, još potrebno. Zar se morao izgubiti puteljak?! Zar smo mi morali saznati za to?! Vidiš, komesar čete pokunjen, neki borci žure mračnim pogledom u dolju. A da smo mi bili tamo? Možda ne bi izdržali pritisak. A zar, opet, nisu tamo bila pokuljala dva lanca na nas? Šteta. Da smo ostali, creva bi nam još više istanjčala. Neko je pregažen. Možda je svejedno: mi ili neka druga jedinica. Bolje je što smo izmakli. A da li je bolje što je puteljak kod Košura izgubljen? Kuda će proći ostale jedinice iz rejona Sutjeske: Savina divizija, Prva dalmatinska?

Rekoše: ranjena Ranka partizanka prispela sa Sutjeske. Ona je, kazaše, iz Prve proleterske. Ko zna kako je bila dospela

tamo. Kad je krenula stazom pored Košura, Nemci su bili već presekli puteljak. Projahala je na belom konju, usred dana. Ponegde je išla šumom. Nedaleko od Košura naišla je na jednu drugaricu takođe ranjenu. Obadve su zajedno dojahale. Da nisu opisale put kojim su prešle, niko im ne bi verovao u priče da tamo ima mnogo Nemaca, da su u pokretu, da po šumama ima naših ranjenih drugova itd. Govorilo se da je ona poslednji partizan koji je prošao puteljkom. Priključila se grupi Glige Mandića. Odmah za njom Nemci su sklopili čeljust, tako da se više nije moglo stazom prolaziti.

Mrak se spušta. Mi smo već bili dobili naređenje za prikupljanje. Znači, napustićemo Košutu. Važno je da se krećemo. Najradije bismo da nigde ne ostajemo više od desetak časova. Eh, kad bi se naše želje mogle ispunjavati. Kako su različite, sada, uzavrele, mnoge nedostižne, dečačke... Da se što pre završi rat — to svakoga tišti. Ali samo sa ishodom za koji smo tako mnogo dali. Nikako drugačije. Ljudi o tome razgovaraju:

— Još pet Košura ću podneti samo da budemo ljudi... Da mi ne kroji kapu onaj moj Gliša kavgadžija, što ubi čoveka i ni dlaka mu sa glave nije falila.

— Veliš, da ne argatuješ.

— Ama, gladujem sada da ne gladujem u miru. I deca moja da ne gladuju. Kako li su sada, jadna, ni ona nemaju ništa jesti, verovatno; ah, neće valjda dugo...

— Kad bi bilo samo gladovanje!

— Zagriz'o si, sinko majčin, sad žvaći do kraja. Nazad se ne može.

— I da nisam zagriz'o ranije, ja bi to sad učinio. Treba li da ti se zakunem?

— Ti si svestan, radnik, a šta da kažeš za onoga seljaka — golja!

— Kako šta da kažem! I on je među nama. I seljaci k'o i radnici: neko se bori da bi živeo bolje, a neko da ne gleda nepravdu.

— Da, da! Kad se rat završi: uvek će mi se krčkati kačamak na šporetu.

— Nisi rek'o sve: ako dočekaš kraj.

Opet smo jedan za drugim. Znamo da ćemo uskoro vršiti proboj. Sa našom brigadom je trebalo da krenu Šesta istočnobosanska i Druga dalmatinska. One će kasnije. Noć kao i ostale poslednjih dana: neprozirna, puna vlage. Zelenilo miriše, prohladno je. Pravac Stružinsko Brdo — Ratkovac. Iako smo skoro ceo dan mirovali, osećamo umor. Zastanci su česti.

Celu noć smo pešačili. Noge se udrvenile, bride. Oči su najumornije. Čim je svanulo, živahnuli smo:

— Nema aviona, možda ćemo danas biti mirni.

— Čekaj, dok se malo više rasane. Iako je oblačno, doleteće. Da se slučajno ne plaše naših lovaca?

— Može im i Dragojlov mitraljez očitati očenaš. Nije ono na Košuru bio slučaj. Čuje se da i druge jedinice obaraju.

— Srećni smo što je ovde šuma.

— Ako ti srećom nazivaš sve što te štiti od neprijatelja, onda neka ti bude.

Ljudi počeše raspravljati o sreći i nesreći. Gegamo i pričamo. Neko naziva zeleni ogrtač srećom, a neko to što ga Nemac promašio sa deset metara. Jedan veli da srećom naziva pola sanduka municije što je našao u šumi, a nesrećom kad zaostane iza kolone i zaspi na ledini, Nemac naiđe i rani ga.

Toga dana, 11 juna, avioni su nadletali, ali nas nisu gađali. Odmičemo. Intendanti su pronašli hleba. Tvrd, ali dobrodošao. Izgleda, zaplenjen od Nemaca. Tek oko podne smo prispeli u selo Ratkovac. Bili smo na oprezi. Očekivao se neprijatelj.

Razgovarao sam sa dosta boraca iz bataljona. Kao da se u ljude vraća otsutna snaga, sporo, jedva uočljivo. Nikome nije svejedno gde je neprijatelj, hoćemo li se uspešno probiti. Iscrpenost je utukla osmehe i osećanja koja ih potstiču. Izgledamo suviše zreli, stari. Ni dečaci — Perica, Sirogojno, Kojadinović — ne vragolišu, kao da su i oni razmenili četvrtu desetinku godina.

Ako se može govoriti o nekom odmoru tokom Pete ofanzive, onda je to za naš bataljon bilo u Ratkovcu. Bolje rečeno — odmorili smo dušu. Iako su borci čamili u nanizanim zase-

dama, to nije bilo ono dosadno, iznurujuće ležanje i čučanje. Ovde smo se kretali jedan drugom, razgovaralo se i, nadasve, znali smo da tu nećemo ostati dugo, što nas je okrepljivalo. U nama nisu odzvanjali prigušeni krici dosade kao na Košuru, neka vedrina nas sve više obujmljuje.

Sledeća noć — bez promena. Kako je prijatno zaspati bez prezanja na pucanj! Tamo daleko, okolo, puca se kao i sinoć, preksinoć.

Ceo dan, 12 juna, vrzmali smo se po Ratkovcu, po položajima sasvim provizorno podešenim. Prava jesenja kiša počela je trusiti kad još nije bilo svanulo i produžila do pada mraka. Iščuđavamo se drskosti neprijatelja: avioni lete veoma nisko. Kao da bište šume, traže nešto izgubljeno. Kako bismo voleli da ih urazumimo. Svakako bismo mogli imati uspeha kad bismo gađali iz mitraljeza. Znamo, viši interesi su u pitanju: prikriti sopstvene pokrete što bolje. Zato je i naređeno: ne pucati na avione, osim...

Tek što se spustio mrak napustili smo položaje i krenuli pravcem Ocrkavlje. Naš cilj je svakome jasan: preći put Kalinovik — Foča. Kolonom se saznalo da su tu poslednje veće prepreke koje valja savladati. Ne isključuje se mogućnost da ćemo se i ranije sresti s neprijateljem. Prviput otkako je počela ofanziva osećamo neodoljivu želju da krenemo ka jednom cilju. Zapravo, do sada nismo ni imali takav cilj koji bi obeležavao kraj muka; nikada nije bio tako blizu — noć hoda. Nismo nahranjeni, ali nismo ni gladni kao pre nekoliko dana. Ne bismo mogli izdržati da maršujemo celu noć da nismo pojeli opet po komad mesa. Tačno je što reče jedan drug: gladne su nam i oči. Dugo ćemo se hraniti jedući i uporno gledajući u jelo.

U pokretu ka putu, prethodnice Druge proleterske su nailazile na Nemce. Nije bilo potrebe da se cela brigada razvija za borbu. Izgleda, ipak je to učinjeno. Rekoše da je pred jutro jedan naš bataljon odbacio jače snage neprijatelja koje su mu se bile isprečile.

Zora nije bila još zarudela kad smo se približili putu. Napred puca sve žešće. Cela brigada je spremna da se bori.

Pomišljamo da je to ta prepreka, još jedina ozbiljna, preostala. Nju treba prebroditi svakako.

Silovito smo udarili na iznenađenog neprijatelja. Verovatno su ga naše patrole prenule iz sna. Pršte mitraljeski rafali. Bez reči se napreduje, neprijatelj uzmiče ka putu. Pogdegde prolomi bomba, zakašlje mina. Izgleda, Nemci vrlo neprecizno gađaju.

Put još nije sasvim blizu, ali je ipak na domaku. Kroz pucnjavu razaznajemo ispred sebe tutanj tenkovskih motora. Tenkovi na putu! Kao da dolaze s obe strane. Pretpostavljamo: mora da imaju jako pešadisko obezbeđenje s kojim ćemo se mi obračunati. Naše nade da ćemo uskoro biti izvan obruča, poče da potkopava sumnja.

— More, da nagrnemo složno, pa šta bude! — više za sebe predlaže jedan drug.

— Ako može bez nagrtanja, u redu! — prihvati drugi i nabi glavu k zemlji, jer pored nas počeše da fućkaju zrna.

Znali smo, sad će naš protivkolac stupiti u dejstvo, valjda će nam otvoriti put. Ako on ništa ne učini, moraćemo ručnim bombama da pokušamo. Nisu se naši bombaši jednom privlačili tenkovima. Možda sada to neće biti potrebno. Gde je naš protivkolac?. . .

* * *

Protivkolac Druge proleterske brigade odigrao je u Petoj ofanzivi značajnu ulogu. Tobdžije su duže vreme bili zajedno sa 4 bataljonom. Pri proboju gledali smo kako dejstvuju na putu Foča — Kalinovik. U svakom slučaju o njima, topu i tobdžijama, treba nešto više reći od onoga najbitnijeg — proboja.

Često su tobdžije iz Druge proleterske bacale najpotrebnije stvari i hranu da bi u kritičnoj situaciji izvukle oruđe u pravi čas na određeno mesto. Ljubomorno su čuvale oskudnu municiju. Dok su ostali mislili da nema nijedne granate, oni su »za svaki slučaj« čuvali jednu-dve. Dešavalo se, pre Pete ofanzive, da u nekoj manje značajnoj borbi neki starešina zatraži da dejstvuju. Njihov odgovor je bio kratak: »Nema municije! Nijednog zrna«.

U napadu na grad tobdžije su često bile pred streljačkim strojem svoje jedinice, privlačeći top bliže cilju. Svojim oruđem — lično su ga obezbeđivali. Toliko puta je po štitu pljuštala čelična kiša! A iza njega zaklonjena posada vrebala je tenk.

Pri nastupanju, noću bi dovlačili svoje oruđe na blisko otstojanje. U napadu na Livno, naprimer, privukli su ga dvadesetak metara od bunkera. Malo su imali municije. Izvadili su zatvarač i kroz cev nišanili u puškarnicu. Nisu dugo čekali, a iz otvora je blesnula svetlost. Neprijatelj je gađao. To je bilo dovoljno da tobdžija još bolje nanišani. Dušan Kerić opalio je prvi metak iz topa. Pogodio je u otvor. Glavni bunker je uklonjen. Sve je živo u njemu ubijeno. Ostali bunkeri su padali jedan za drugim i bez upotrebe protivkolca. . .

U Petoj ofanzivi, naredbom Vrhovnog štaba, trebalo je zakopati sve teško oružje. To je bilo u interesu rasterećenja jedinica. Na predlog posade protivkolca, borci Prateće čete su rešili da svoj top nose. Povijala se kičma Mileti, Boži, Dušanu i drugima. Smela odluka tražila je ogromne napore ljudi. Često je trebalo da se umesto konja upregnu ljudi i da iznesu topovsku cev u bespuća Zelengore. Konj koji je dotada vukao tu cev, tešku oko stotinak kilograma, nije mogao dalje da je nosi. Borci su dobrovoljno bacali i najmilije uspomene da bi izvukli svoj protivkolac. Svi su davali sve da se ne postide odluke za koju su im mnogi rekli da je neće izvršiti. Iscrpeni borci su bili živi kosturi. Da je barem nešto da se prezalogaji.

— Obnevideo sam — procedi pomoćnik nišandžije.

— Od gladi — prihvati sumorni drug do njega.

— Pogledaj butine ove naše kljuvere što sada nosi mitraljeze. Nije sama kost.

— More i koža bi dobro došla.

Selo Vrbnica. Predah. Polumrtvi konj je žvakao krupnu travu. Čežnjivi pogledi partizana pratili su pokrete njegovih vilica. Neprecizna artiljeriska vatra, ko zna odakle, prati kolone. Jedna granata zaluta i tresnu nedaleko od konja. On kao pokošen pade. Udarilo ga parče granate. Čim se konj sruši na zemlju, borci Prateće čete odmah počeše da dreše dva mitra-

ljeza koje je on nosio. Konj je brzo bio oderan, meso skinuto, neki su malo pripekli i jeli.

— E, drugovi, ko je došao do mesa neka nosi mitraljeze! — obrati se jedan borac iz Prateće čete partizanima koji su već bili pored vatre i okretali ražnjiće.

Niko ne odgovori. Svaki se zadubio u misli. Sad je bilo malo nade da će konj smeniti tobdžije kad iziđu iz ovih vrleti. Jedino ako nekog ne zaplene u borbi.

I kiša poče. Crna zemlja se raskalja. Ionako teške noge postadoše još teže. Pod krošnje drveća nije vredelo ići. Trebalo je što dalje izmaći neprijatelju, probiti se iz obruča. . .

— Ko zna da li ćemo je ikad upotrebiti — reče prvi od trojice koji su nosili cev.

— Teško je u to verovati. Pre ćemo izginuti — odvrati drugi. — I te municije nikad nemamo.

— Ne klecaj, bogamu, zguli mi kožu — osorno će treći. — Svi odoše napred, a Prateća tegli li tegli!

— Kad smo izdržali dosad, istrajaćemo i otsad — otseče Dušan. Nego, izgleda da smo na začelju kolone.

— Jesmo, zar ti tek sad primećuješ — kao za sebe veli onaj na sredini cevi.

— Zamisli, tresne granata među nas, a cev odleti ustranu i ostane sva iskrzana? — ozbiljno će prvi od trojice koji su nosili cev. — I više je niko ne može upotrebiti.

— Kud ona tu i mi, — opet će Dušan.

Mračila se svest ljudima. Glad i umor su veći neprijatelji nego Nemci i obruč. Posrtali su pod teretom rastavljenog topa. Menjali se na svakih stotinu metara, padali i dizali se. I išli napred. Možda su svi priželjkivali da ga ostave. Svaki za sebe. Ali niko nije imao smelosti da to i kaže. Prestali su i sa razgovorom. I za to treba snage. A nju valja čuvati za top.

Daleko ispred njih rika topova, tresak bombi i neprestano štepovanje mitraljeza nisu privukli pažnju tobdžija. To je Prva proleterska probijala obruč. Kasnije smo čuli kako je divno uspela. Nemci su izginuli i ostali na bojnom polju. Pričalo se kako im je preseo doručak. Borci Prve proleterske brigade su prešli put Kalinovik — Foča. Našli su se iza obruča.

Mi nismo bili na istom pravcu gde i oni. Ali, trebalo je da pređemo isti put.

Čelične nemani tukle su sa puta iz topova i mitraljeza. Vrhovni štab i veći deo snaga bili su u obruču.

— Protivkolac napred! — prenosilo se kolonom naređenje.

Od usta do usta ponavljali su ljudi jedno te isto, sve do boraca Prateće čete. I kroz Prateću do zadnjeg vojnika u koloni. Taj zadnji je isto tako izustio: »Protivkolac napred!« — kolona se i dalje vukla kao da nije ništa naređeno. Tobdžije kao da nisu mogle shvatiti da su oni ti koji sa jedinim topom u brigadi moraju produžiti napred. Opet je usledilo isto naređenje. I ponovila se pređašnja scena.

Kolonom se pronosila još jedna vest: tenkovi su preprečili put brigadi i ostalim jedinicama. Ta vest dođe i do Dragoljuba Stojića, komandira Prateće. I on i njegovi borci kao da se probudiše. Gledaju jedan drugoga. Reklo bi se hoće da kažu: »Treba nešto činiti«.

— Pa, drugovi, — obrati se Dragoljub — drugih topova u brigadi nema. Teško oružje je pokopano.

Kao da su napojeni novom snagom, borcima se ozariše lica. Njihov znoj neće biti uzaludan. Napeše se, pritegnuše svoja oružja i krenuše brzo. Kud ode umor? Kao da ga izbrisa ona reč »tenkovi«! Pa i glad pobeže!

— Srećno! Srećno, drugovi! — govorili su im partizani iz zaustavljenih kolona, dok su oni promicali.

»A gde ste bili da pomognete!« — mislile su tobdžije a nisu htele to da im kažu. Granate su fijukale iznad glava. Dragojlo naredi nosiocima municije da idu jarkom: »Ako tebe pogode, onda nam top ništa ne vredi«.

Došli su blizu puta. Prikriveno su prilazili. Iza vrzine su počeli da sklapaju oružje. Neprijatelj je bio tu, na stotinak metara: grdosija-tenk gađao je partizane koji su prelazili put.

Dragojlo naredi da se prinese sva municija: jedna granata za koju su svi znali i dve rezervne, koje su bile »vojna tajna«. Po običaju, Dušan je okrenuo cev u pravcu tenka i cenio da li će pogoditi baš u gusenicu. Top nema nišanske

sprave, pa valja dobro kroz cev nanišaniti. Svi rade užurbano i bez reči. Dušan pruži ruku, a donosilac pre nego što mu dade granatu, prinese je ustima, poljubi čelik i prošapta:

— Rođena moja, osvetlaj obraz.

Dušan napuni. Pogledom ošinu svoje drugove kao da bi hteo nešto pitati, pa opali. Granata tresnu, odvali gusenicu i okrenu tenk. Odmah su opalili i drugu. Još jedan tenk osta nepomičan na putu. Posade i jednog i drugog iskočiše i pokušaše da pobegnu. I treća, poslednja granata, pogodila je odabrani cilj. Ostali tenkovi se povukoše najvećom brzinom. Partizani jurnuše u gustim kolonama. . .

Protivkolac je otvorio put, doneo je radost brigadi — probijen je i poslednji obruč neprijatelja! Jedna od najtežih bitki koje su vodile naše jedinice bila je dobijena. Iako ofanziva nije završena, puca se pozadi nas, odječe, ali pred nama su široki vidici, više nismo u obruču.

* * *

Nije više bilo teško preći put. Otkad nismo videli tucanik na dugačkoj nabijenoj beloj traci. Telo zmije koja nas je danima klještila bilo je presečeno na dva dela: Prva proleterska brigada je »precvikovala« neman podalje od nas, čitavih petnaestak kilometara, a mi ovde na pravcu Ocrkavlje — Tekeušići.

Trebalo nas je videti i zavideti našoj detinjoj radosti. Nismo se kikotali, a smejali smo se bez kraja. Trčkali smo da bi što dalje i što pre odmakli od puta, straha, od pretnje. Za nama će nagrnuti i ostale jedinice, pohitaće da bi se što pre prebacile. Jer, neprijatelj smera kako će ovu brešu zatvoriti, on ju je bio zatvorio, ali se verovatno nije nadao da ćemo baš ovuda naići. Inače bi dovukao toliko snaga da mu mi ne bismo mogli naškoditi. Osetio je sada i on gore.

Iza nas je ostao pakao, ostala je Peta ofanziva. Biće još borbi, još ćemo susretati neprijateljske jedinice koje su uključene u ofanzivu, ali ono najteže je prošlo. Naša brigada je stresla veliko breme koje ju je potkratilo, uzelo deo života od svakog njenog pripadnika.

Pred nama su novi vidici: Treskavica, pruga Sarajevo — Višegrad, Bosanska Krajina. Narašće naše jedinice. Pred nama su nove pobede, ozdravljenje, radosti.

* * *

Ove doline gledam posle četrnaest godina: Tara, Piva, Drina, Sutjeska. Ne mogu da ih poznam. Bile su drugačije onoga ratnog leta kad je besnela Peta ofanziva. Drina, njena dolina. Samo na jednom mestu behar nošen vetrom zasipao je reku. Izgledalo je kao da padaju krupne pahuljice snega. Prolećnji dani, maj je lep bio i u ratu.

Nekada je u ovim dolinama bilo malo seljaka. Pobegli su od mirisa baruta. Malo ih je ostalo da se pate u borbi za život. Od ugnjilelih krušaka pravili su kruškov hleb, ni slan ni sladak. Najpre su kruške sušili pa ih mleli i od te lepljive mase pekli hleb. Glad i pustoš rata pretvorili su dolinu u najdivljiji kraj u kome je čovek vrebao čoveka.

I sada, kad gledam mlade voćnjake i bele kuće koje nekada nisu postojale, prisećam se starca koji je preturao brojanice i hulio Drinu koja ga je okovala. Od nje nije odvajao pogled, a četnici su mu stalno pretili. Voli Drinu što je nepresušna životom. »O, Drino vodo 'ladna« — počinjao bi starac da jadikuje, pa pričao kako je ona okov, a istovremeno i lepotica njihova. Dva sina splavara mu je uzela. Pričao je starac, a suze su mu vrcale iz upalih očiju. Partizana se nije bojao, ali je mnogo neprijatelja imao. I Drinu, prijatelja i neprijatelja.

Pusta i tužna je bila Drina. Nije bilo triftara koji su nekada skakutali po balvanima i svojim capinima gurali ih na maticu. A sada: gledam vesele momke koji vešto zakačinju debele balvane vičući ko zna šta, verovatno se sporazumevaju kako će najbolje dogurati stabla borova do ustave gde će skovati splav. Drina huči, a oni se dozivaju na valovima, veselo, poletno.

Kod nekada stare žandarmeriske stanice, gde smo pobili posadu artiljerije koja je tukla Šćepan-Polje, sada je tamo podignuta nova kuća. Dečica se igraju, trčkaraju oko kuće,

vragolišu. Voćnjak, mlad, koji kobne 1943 nije postojao, uokviruje kućicu. Na mestu gde su bili postavljeni topovi rascvetale se šljive, ovde one nisu debelih stabala, vidi se da su skoro posađene.

Naš karavan odmiče. Krećemo starim stazama, putevima koji su nam poznati iz ratnih dana. Penjemo se na Vučevo. Gledamo kanjon Tare i Pive. Asocijacija na dolazak 4-og bataljona na Šćepan-Polje: gladni, izmoreni; neprijateljska artiljerija nas gađa; početak velikih iskušenja. Reke su skrivene dubokim kanjonima i gorjem. Štrče vrhovi planina. Durmitor, sur sa ogromnim gromadama koje štrče u nebo. Sve smo ove lance prepešačili. Vidimo plato dole, duboko, kraj Drine. Rekoše — tu će se podići kosturnica: izginuli u borbi na Sutjesci i bližoj okolini biće opet u istoj jedinici koja se nikada neće rasformirati, nikada neće biti potkraćena. Biće to nova Ćele-Kula boraca iz svih krajeva naše domovine. Sećam se, prevrtala je artiljerija svaki pedalj ove zaravni kojom su se kretale kolone tifusara. Bez svesti nailazili su na most preko Tare napuštajući zaravan Šćepan-Polja.

Staze se ne primećuju, zarasle su, po njima se danas retko ko kreće. Tu-i-tamo nađe se pokoje parče kože od cipele i oplakana bela kost. Debele bukove kore jedva pokazuju inicijale, koji to više nisu, početna slova imena i prezimena nekog ranjenog ili umornog borca koji je tu ostavio zadnji spomen o svom postojanju, tu na nekada mladoj bukvi. Sećam se, vukle su se kolone gladnih i ranjenih, ali su se borile do zadnjeg znaka svoga života. Ko zna do kada će ove bolne uspomene ostati na ovim krševima, uspomene koje potsećaju na velike borbe na život i smrt.

— Eno, tamo daleko, pokazah prstom svome drugu, tamo smo nekada prolazili kroz čestar. Jedna staza vodi kroz njega. Ceo naš bataljon se kretao ka Borovnu. Nemačka patrola nam je tu ubila našu patrolu.

— Jeste li im se osvetili?

— Tu istu patrolu rastavili smo od života. Na isti način kao i oni naše drugove: dva pucnja, dva pogotka, šlemovi su klonuli.

Borovno. Sada tamo svetlucaju novopodignute kućice. Noć, tako lepo izgleda ovaj kraj. Onda kad je ofanziva besnela i što je bilo žitelja, pobeglo je, domovi im nestali u vatri i jauku. Sada život bruji, bez straha za sutra, normalno, kao da nikada nije bilo teško. Jedino stariji, oni koji su prepatili tegobe rata, oni koji se sećaju Sutjeske, pričaju mladeži mnogo šta neverovatnog. Tradicija se brižno čuva, nova pokolenja će znati šta se sve ovuda zbivalo. Ne samo iz knjiga: otac sinu će prenositi užase koje je ovaj kraj doživeo, deda će pričati unuku, da bi i on umeo poštovati ovu grudu visinske zemlje koja je škrta, ali mila, jer je rodni kraj.

Sada svetluca kroz prozore seoskih kuća. Nekada se na svetlost pucalo. Nismo smeli raskraviti konjetinu na vatri. Ne znaš šta je gore: ako je podložiš i prikriješ plamen, izdigne se dim i eto ti aviona, a ako reskiraš i suvim drvima potpališ, sručiće se kiša granata, mina, mitraljeskih zrna — tušta i tma smrti.

Na Starom Brodu se ne čuje stokratno ječanje mitraljeza. Tu sada mašine bruje — pilana. Mašine vitlaju debele bukove oblice sekući ih u tanke, kao papir savitljive ploče, koje će se kasnije upotrebiti za izradu furnira i panel ploča. Drina, njena dolina. Nekada stecište svakojakih vojski, naša giljotina i ubiralište pobeda. Sada niz nju, niz njenu dolinu vrvi život. Fabrika azota upošljuje nekadašnje goroseče, gorštake iz ovih šuma. Koliko mnogo obećava ova dolina. Mislim: hidrocentrale, turizam, voćarski krajevi, stočarstvo — ovde može da cvetaju. To će i biti. Za to smo se mi i borili. Zato je Sutjeska crvenela, Drina valjala naša telesa, šuma gorela od baruta.

Ovi krajevi će sačuvati mnogo tajni, ove bukve su jedini svedoci mnogih ispovesti onih naših drugova koji su u ovoj divljini umirali, ranjeni, gladni, bolesni. Oni su se njoj, ovoj šumi, jadali, ovu zemlju su pritiskivali i noktima kopali, poveravali joj svoje sve. Nekada. A sada: kolika razlika!

Jevrem POPOVIĆ

PRILOZI

OBOSTRANI PREGLED SNAGA U BICI NA SUTJESCI[1]

A. — VRHOVNI ŠTAB I JEDINICE NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE I PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE

I. — VRHOVNI ŠTAB

Vrhovni komandant NOV i POJ
JOSIP BROZ TITO
generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije

Vrhovni komandant je neposredno komandovao i Glavnom operativnom grupom koja je učestvovala u Bici.

U sastavu Vrhovnog štaba u ovom periodu nalazilo se 19 članova — rukovodilaca iz raznih krajeva zemlje. Devetorica su bila na Sutjesci dok su se ostali nalazili kod neposredno potčinjenih štabova širom Jugoslavije kao organi Vrhovnog štaba.

Dužnost načelnika Vrhovnog štaba u Bici na Sutjesci vršio je zamenik načelnika VŠ. Načelnik je imao i pomoćnika.

Vrhovni štab je imao ove otseke (podeljene na sekcije):

Operativni otsek: a) Sekcija za pripremu i izvođenje operacija, b) Sekcija za organizaciju, formaciju i mobilizaciju vojske, i c) Sekcija za nastavu i obuku.

Obaveštajni otsek: a) Sekcija za obaveštavanje (prikupljanje podataka) o neprijatelju na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, i b) Sekcija za kontra-špijunažu na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji.

Ekonomski otsek: a) Sekcija za naoružanje i ubojnu opremu, b) Sekcija za ishranu i dotur hrane, i c) Sekcija za odeću i obućnu opremu.

Vojno-sudski otsek imao je zadatak: da se stara o organizaciji pravosuđa u vojsci; da vodi istragu po krivičnim delima na osnovu dostavljenog istražnog materijala i da donosi presude. Imao je da održava vezu sa Obaveštajnim otsekom i Komisijom za borbu protiv *pete kolone.*

---

[1] O pojedinim jedinicama i organima izneseno je onoliko podataka koliko je dosad prikupljeno, otuda i nesrazmera u podacima, a negde možda ima i netačnosti. S obzirom da podaci u celini daju priličan uvid u naše i neprijateljske snage, redakcija ih stoga ovde i objavljuje. Ispravke i dopune, koje učesnici naknadno dostave, kao i podaci do kojih se bude došlo naknadnim istraživanjem biće objavljeni u narednim knjigama.

Pozadinski otsek imao je zadatak: da organizuje komande područja i komande mesta i da vodi nadzor i kontrolu nad njihovim radom. U svom radu upravljao se po naredbi VŠ od septembra 1942 god.

Tehnički otsek je imao ove sekcije: a) Građevinsku — za građenje puteva, vojnih objekata i naselja, b) Poštansko-telefonsku — za održavanje i izgrađivanje telefonskih linija, c) Saobraćajnu — za organizaciju tranzitnog i lokalnog saobraćaja na oslobođenoj teritoriji, i d) Industrisku sekciju — za organizaciju i nadzor nad pilanama, mlinovima, fabrikama kože itd.

Sanitetski otsek je imao: a) referenta za sanitet operativne vojske, b) referenta za bolnice, c) referenta za epidemiologiju (zarazne bolesti), i d) referenta za apotekarstvo.

Postojala je i Komisija za borbu protiv petokolonaša. Ona je imala zadatak: da vodi borbu protiv pete kolone i narodnih neprijatelja svih vrsta.

Održavala je tesnu vezu sa Obaveštajnim otsekom i Vojno-sudskim otsekom.

Pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba bio je Prateći bataljon Vrhovnog štaba i Haubički divizion Vrhovnog štaba.

Sastav Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba: 1, 2, 3 i pionirska četa i [konjički] Eskadron Vrhovnog štaba.

Brojno stanje VŠ sa Pratećim bataljonom i Haubičkim divizionom moglo je iznositi do 500 ljudi.

Pod Vrhovnim štabom je bila i Centralna bolnica sa ranjenicima.

II. — GLAVNA OPERATIVNA GRUPA VRHOVNOG ŠTABA

Glavnu operativnu grupu u toku operacija maja — juna 1943 sačinjavale su Prva proleterska, Druga proleterska, Treća udarna i Sedma udarna baniska divizija i Drinska operativna grupa.

1. — *PRVA PROLETERSKA UDARNA DIVIZIJA*

Sastav: Štab, Prateća četa, Brdski divizion, Obaveštajni centar, tri organske brigade (Prva proleterska, Treća krajiška i Treća sandžačka), a na početku Pete neprijateljske ofanzive bila je potčinjena Prvoj proleterskoj diviziji i Treća dalmatinska brigada (po rasformiranju Devete dalmatinske divizije).

Brojno stanje svih jedinica Divizije pred ofanzivom iznosilo je ukupno oko 4.500 vojnika.

a) *Brdski divizion*

Rešenjem Štaba Prve divizije od 3 maja 1943 formiran je u sastavu divizije brdski artiljeriski divizion. Njegov formaciski naziv bio je: Brdski divizion Prve proleterske udarne divizije NOVJ.

U sastav diviziona ušli su: dve brdske baterije 75 mm i manevarsko odeljenje topa 65 mm (svega 4 topa 75 mm i 1 top 65 mm).

Brojno stanje diviziske artiljerije bilo je 167 boraca.

Prateća četa Prve divizije na dan 15 maja 1943 je imala brojno stanje od 95 ljudi.

b) *Prva proleterska brigada*

Sastav: Štab, pet bataljona 1, 2, 3 (Kragujevački), 4 (Kraljevački) i 6 (Beogradski), Prateća četa, brdska baterija, pionirski vod, intendantura i sanitet.

Bataljoni su imali po tri čete (1, 2 i 3) od po dva ili tri voda, Prateću četu i Radni vod. Treći (Kragujevački) bataljon je imao još i Omladinsku četu.

Brojno stanje Brigade na dan 15 maja 1943 iznosilo je 1.230 ljudi.

c) *Treća krajiška proleterska brigada*

Sastav: Štab, Četa pratećih oruđa, četiri bataljona (1, 2, 3 i 4), zaštitni vod, brigadni sanitet, brigadna bolnica, intendantura i odeljenje kurira.

Bataljoni su imali po tri čete, Prateći i Radni vod i sanitet.

U početku ofanzive Brigada je brojala 1.207 boraca i starešina, od kojih 126 žena.

Naoružanje Brigade: 744 puške, 66 puškomitraljeza, 8 teških mitraljeza, 4 minobacača 81 mm i 78.912 puščanih, odnosno mitraljeskih metaka.

Krajem maja Brigada je imala 298 članova partije, 94 kandidata i 416 skojevaca.

d) *Treća sandžačka brigada*

Pred početak neprijateljske ofanzive Brigada je brojala oko 850 boraca naoružanih sa oko 600 pušaka, 60 automatskih oruđa i dva mala topa (jedan »Pito« i jedan protivtenkovski). Oružje je bilo raznih modela i raznog porekla.

Neposredno na Sutjesci brojno stanje Brigade iznosilo je, i to: Prvi bataljon oko 140 ljudi, Drugi bataljon oko 110 ljudi, Četvrti bataljon oko 200 ljudi, Peti bataljon oko 170 ljudi, — svega sa brigadnim delovima van bataljona oko 700 ljudi.

Brigada je pretrpela ogromne gubitke: Prvi bataljon izgubio je oko 70 boraca, Drugi bataljon oko 50 boraca, Četvrti bataljon oko 120 boraca, Peti bataljon oko 70 boraca. Ukupni gubici Treće sandžačke brigade u Bici na Sutjesci iznosili su preko 300 ljudi.

Pred Petom ofanzivom Brigada je imala sledeći sastav: Štab, prištapske delove i četiri bataljona.

e) *Treća dalmatinska brigada*

Za vreme Četvrte neprijateljske ofanzive, u februaru 1943, ušla je u sastav Devete dalmatinske divizije, a po rasformiranju ove divizije, polovinom aprila 1943, brigada je reorganizovana i popunjena borcima iz Četvrte i Pete brigade. Brigada je 29 aprila dobila naređenje da se prebaci u Sandžak, u sastav Prve proleterske divizije.

Brojno stanje Brigade iznosilo je oko 900 boraca.

Po pristizanju Sedme baniske divizije na ovaj sektor (kod Pljevalja), potčinjena joj je Treća dalmatinska brigada 18 maja 1943.

Brigada je rasformirana 4 juna. Njen Drugi bataljon je popunjen i upućen u Drugu dalmatinsku brigadu. Ostali borci formirali su dva ojačana bataljona i upućeni su za popunu jedinica Prve i Druge divizije, u čiji su sastav ušli tek kod sela Miljevine.

Sastav pred ofanzivom: Štab, pet bataljona, intendantura, sanitet i bolnica.

2. — *DRUGA PROLETERSKA UDARNA DIVIZIJA*

Sastav: Štab (7 ljudi), Prateća četa (81 borac), brdska baterija (87 boraca), sanitet (18 ljudi) i tri brigade (Četvrta proleterska (crnogorska), Sedma krajiška i Druga dalmatinska).

Brojno stanje Divizije 15 maja 1943 moglo je iznositi najviše do 3.500 boraca.

a) *Četvrta proleterska (crnogorska) brigada*

U Petu ofanzivu Brigada je ušla u sledećem sastavu: Štab, prištapski delovi i četiri bataljona.

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 iznosilo je 1.377 boraca.

b) *Sedma krajiška brigada*

Uoči Pete neprijateljske ofanzive Brigada je imala 763 borca i rukovodilaca. Od ovoga broja bilo je 169 članova KPJ, 58 kandidata za KPJ i 221 član SKOJ-a.

Ofanziva je zatekla Brigadu u rejonu sela G. i D. Lipovo, a bila je orijentisana ka Kolašinu.

U duhu odluke o pregrupisavanju snaga Glavne operativne grupe, Brigada je u toku 19—20 maja prebačena na pravac Gacko—Pivska Župa gde je bila Deseta hercegovačka brigada.

U borbama od 31 maja do 6 juna Brigada je pretrpela velike gubitke. Poginulo je i ranjeno oko 200 boraca i rukovodilaca.

U rejonu Vučeva zakopano je teško naoružanje: mitraljezi, minobacači, top »Pito« i sve drugo što se nije više moglo nositi.

Sedma krajiška brigada imala je pred ofanzivom sledeći sastav: Štab, prištapski delovi, tri bataljona (1, 3 i 4). (Drugi bataljon je bio u Bosanskoj Krajini).

Po završetku borbi na Sutjesci Brigada je imala svega 480 boraca i rukovodilaca. Ona je u toku ove neprijateljske ofanzive pretrpela ogromne žrtve, tj. 300 poginulih, umrlih od bolesti i iscrpenosti i nestalih. Među poginulim su i 50 članova KPJ i 120 članova SKOJ-a.

c) *Druga dalmatinska brigada*

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 bilo je 1.050 boraca, od kojih 83 drugarice.

Sastav pred ofanzivom: Štab, prištapski delovi i četiri bataljona (1, 2, 3 i 4).

3. — *TREĆA UDARNA DIVIZIJA*

Sastav: Štab, četa za vezu, Prateća četa, baterija brdskih topova, pionirska četa, sanitet i tri brigade (Peta crnogorska, Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska).

Brojno stanje Divizije iznosilo je oko 3.200 boraca.

Privremeno pod komandom Treće divizije bili su 1 i 2 bataljon Druge proleterske brigade kod Javorka (nikšićkog).

a) *Peta crnogorska brigada*

Pri proboju na Sutjesci jedan se deo Brigade probio za Bosnu a drugi za Crnu Goru, pretrpevši velike gubitke. Kod Vrbničkih Koliba mislilo se, s obzirom na malobrojnost Brigade, na njeno rasformiranje, ali to nije dozvolio Tito. Formirana su tri bataljona i Brigada se tada nalazila u sastavu Druge proleterske divizije.

U Petu neprijateljsku ofanzivu Brigada je ušla u sledećem sastavu: Štab, prištapski delovi, Četa pratećih oruđa i pet bataljona.

b) *Deseta hercegovačka brigada*

Sastav: Štab, šest bataljona, Omladinska četa (dečaka), baterija topova (prateća četa), brigadna komora, sanitet i bolnica.

Omladinska četa sastavljena je pretežno od dečaka od 13 do 15 godina i nalazila se uz Štab brigade. Rasformirana je 13 juna u zaseoku Sokoli.

Brigada je stupila u Petu neprijateljsku ofanzivu sa oko 1.240 boraca. Na Lučkim Kolibama imala je svega 600 ljudi i samo tri bataljona (Mostarski bataljon je ostao kod Treće divizije).

Na početku neprijateljske ofanzive Štab brigade i tri bataljona (2, 3 i 4) su bili na otseku Ravno, a tri bataljona (1, 5 i 6) na nikšićkom otseku.

Šestog juna rasformiran je 1 i 6 bataljon u Prepeličju. Njihovim ljudstvom popunjeni su 2, 4 i 5 bataljon.

Deseta hercegovačka brigada je 13 juna okrenula na jug za Hercegovinu, odvojivši se od Glavne operativne grupe koja je produžila prema severu.

c) *Prva dalmatinska brigada*

Polovinom maja 1943 Brigada se prebacila u rejon sela Bajovog Polja radi odmora i oporavka posle borbi i marševa od zapadne Bosne do Crne Gore u toku Četvrte neprijateljske ofanzive u kojoj se proslavila naročito prelaskom r. Neretve.

U Petoj ofanzivi Brigada je bila u zaštitnici Glavne operativne grupe na pravcu Piva—Tara—Komarnica.

Sastav brigade: Štab, intendantura, sanitet, Prateća četa i četiri bataljona (1, 2, 3 i 4 sa nazivima: »Ante Jonić«, »Bude Borjan«, »Jozo Jurčević« i »Tadija Anušić«). Bataljoni su imali po tri čete i Prateći vod.

4. — *SEDMA BANISKA DIVIZIJA*

Peta neprijateljska ofanziva zatekla je ovu diviziju na liniji odbrane južno od Pljevalja.

Sastav: Štab, prištapski delovi, tri baniske brigade (7-ma, 8-ma i 16-ta).

Ukupno brojno stanje Divizije iznosilo je oko 1.200 boraca.

a) *Sedma baniska brigada*

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

b) *Osma baniska brigada*

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

Po završetku Pete neprijateljske ofanzive brojno stanje Osme baniske brigade bilo je: na spisku 420, a na licu svega 211 boraca. Međutim, na početku Četvrte neprijateljske ofanzive brojno stanje Brigade bilo je 1.350 boraca, kada je brojno stanje četa prelazilo preko 100 ljudi. Sadanje brojno stanje Brigade jasno pokazuje kakvi su bili napori i stradanja Osme baniske brigade u toku Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive za prvih pet meseci 1943 godine.

c) *Šesnaesta baniska brigada*

Sastav: Štab, prištapski delovi i tri bataljona.

5. — *DRINSKA OPERATIVNA GRUPA*

Glavna operativna grupa ojačana je sa dve brigade (Šestom istočnobosanskom i Majevičkom) koje su došle sa prostorije Birča, iz istočne Bosne. Tada je Vrhovni štab formirao Drinsku operativnu grupu (10 maja 1943) radi objedinjavanja komandovanja nad našim snagama na frontu Goražde — Foča.

Sastav: tri brigade (Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Majevička).

Štab Druge proleterske brigade komandovao je Drinskom operativnom grupom.

Brojno stanje Drinske operativne grupe iznosilo je oko 2.800 boraca.

a) *Druga proleterska brigada*

Sastav: Štab, pet bataljona (1, 2, 3, 4 i 5), Prateća četa, zastavni vod, kurirsko odeljenje, intendantura sa kuhinjom i komorom, i sanitet.

Brojno stanje Brigade 10 aprila 1943 iznosilo je 1.449 boraca.

Peti bataljon je rasformiran na Vučevu 29 maja.

Intendantura brigade je imala: radionice (krojačku, obućarsku, opančarsku, potkivačku, puškarsku i pekarsku), bojnu komoru i intendantsku komoru.

Brigadni sanitet je imao brigadnu bolnicu i brigadno previjalište.

Prateća četa je imala dva voda mitraljeza i vod topova.

b) *Šesta istočnobosanska brigada*

Sastav: Štab, tri bataljona (1, 2 i 3), Prateći vod i prištapski delovi — svega oko 630 boraca. Četvrti bataljon (Birčanski) je bio na svom terenu i nije učestvovao u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

U borbama na Sutjesci do 3 juna Šesta brigada je pretrpela osetne gubitke, a osobito Prvi bataljon. Bataljoni su bili brojno oslabljeni, usled čega su četvrte čete rasformirane. Brojno stanje bataljona iznosilo je 120—130 ljudi. Do tada je Brigada bila već izgubila oko 200 ljudi, od kojih je većina bila u brigadnoj bolnici. Prema tome, borbena snaga Brigade bila je znatno umanjena.

Najveće gubitke pretrpela je Brigada u početnim borbama, naročito kod Čajniča, Zavajita i Trovrha, jer njeni štabovi i komande tada još nisu bili vični rukovođenju u borbi kao što su to bile proleterske jedinice. Ali su zadaci izvršavani.

Na završetku ofanzive Brigada je bila brojno prepolovljena. Od 630 boraca, koliko je bilo u početku, poginulo je, ranjeno, nestalo ili se priključilo drugim jedinicama 349 ljudi. Kad se ovom broju doda još 100 boraca (80 Glasinčana iz 3-eg i 20 Gučevaca iz 2-og bataljona) koji su pušteni na »otsustvo« na Glasinac, onda se dobija stvarni broj boraca koji je ostao u Brigadi, a to je 180 ljudi. To je bila efektivna snaga ove Brigade do njene popune iz Birča.

c) *Majevička brigada*

U početku je nosila naziv Prva, kasnije Petnaesta majevička brigada, a u Petoj neprijateljskoj ofanzivi zvala se samo Majevička brigada.

Početkom aprila 1943, Majevička brigada, zajedno sa Šestom istočnobosanskom, po direktivi Vrhovnog štaba probila se iz istočne Bosne na jug u sastav Glavne operativne grupe VŠ.

Do početka Pete ofanzive glavnina Brigade nalazila se u rejonu Ustikoline, na levoj obale Drine i, sa Šestom istočnobosanskom bri-

gadom na desnoj obali Drine, obezbeđivala je levi bok Glavne operativne grupe.

Sastav brigade: Štab, prištapski delovi i pet bataljona (1, 2, 3, 4 i 5). Bataljoni 1—4 su imali po tri čete, a Peti bataljon, koji je nazivan i Bataljon pratećih oruđa, imao je u sastavu: četu minobacača i protivtenkovskih pušaka, četu mitraljeza i tehnički vod (inžinjerci-mineri i vezisti-telefonisti).

Brigada je brojala oko 650 boraca, a bataljoni su imali po oko 140 boraca, sem Petog koji je imao oko 70 boraca. Polovina boraca i rukovodilaca bili su članovi Partije i SKOJ-a.

Majevička brigada je bila popunjena najvećim delom borcima-omladincima (od 17—19 godina), te se s pravom mogla nazvati *omladinskom brigadom*. Ona je bila najmlađa od svih brigada u sastavu Glavne operativne grupe VŠ.

Pred početak Pete ofanzive ušla je u sastav Drinske operativne grupe.

U borbama je Brigada pretrpela velike gubitke. Od 650 ljudi koliko je imala početkom aprila, iz Pete ofanzive je izišlo svega oko 300.

Drinska operativna grupa prestala je da dejstvuje 23 maja kada je komandant Prve proleterske divizije, po naređenju Vrhovnog komandanta, primio komandu nad jedinicama fočanskog sektora.

Kad je VŠ 29 maja konkretizovao ideju proboja preko Sutjeske, ponovo je objedinio Drugu proletersku, Majevičku i Šestu bosansku brigadu pod Štabom Druge proleterske brigade.

Izgleda da je Drinska operativna grupa definitivno rasformirana na sastanku u Mratinju (savetovanje VŠ 3 juna) i posle 4 juna ona se više ne pominje u dokumentima.

6. — *CENTRALNA BOLNICA*

Aprila 1943, posle 90 dana marša, Centralna bolnica je došla na teritoriju Crne Gore.

Početkom maja Centralna bolnica je bila razmeštena ovako:

Bolnica br. 1 u selima na Šćepan-Polju (oko 100 ranjenika na nosilima) i Rudinama (oko 400 ranjenika »konjanika«). Ova je bolnica lečila teške, nepokretne ranjenike.

Bolnica br. 2 bila je u selu Humu i lečila bolesnike od pegavog tifusa. Imala je oko 400 bolesnika.

Bolnica br. 3 lečila je rekonvalescente od pegavca, interne bolesnike i lake ranjenike, svega oko 2.500 bolesnika i ranjenika. Bila je razmeštena na široj prostoriji sandžačke visoravni.

Uz Centralnu bolnicu bio je i dečiji dom — jedan broj prikupljene dece poginulih roditelja.

Ukupan broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je početkom maja oko 3.000. Ali su i divizije i brigade vodile sobom prosečno po 150 u svakoj diviziskoj bolnici i oko 50 u svakoj brigadnoj ambulanti, te treba još dodati bar 1.000 ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata.

Rukovođenje Centralnom bolnicom vršio je Sanitetski otsek VŠ. Centralni komitet KPJ dodelio je bolnici nekoliko komunista aktivista. Pored toga, radila je i jedna posebna ekipa partiskih radnika.

Prvih dana juna u Centralnoj bolnici bilo je — prema sačuvanom izveštaju pok. Stanka Martinovića — i to: 1.088 pešaka, 575 »konjanika« i 137 ranjenika na nosilima. U odnosu na brojno stanje u početku maja razlika je za 1.200. Ustvari za to vreme otpušten je iz Centralne bolnice u jedinice veći broj ranjenika i bolesnika, ali je znatan broj i primljen iz borbi oko Foče i Ćeotine.

Treba imati u vidu da je čitav Sanitetski otsek VŠ imao svega tri lekara, od kojih jedan u visokim godinama i iznemogao. Ranjenička kolona bila je dugačka preko 50 km.

Još 3 juna, na savetovanju u Mratinju, odlučeno je da se teški ranjenici ostave skriveni u špiljama i pećinama Pivskog kanjona, a pokretni ranjenici da idu sa 3 i 7 divizijom. Ali je 6 juna, usled pogoršanja situacije, naređeno obustavljanje daljeg prebacivanja jedinica i ranjenika na levu obalu Pive.

O broju gubitaka Centralne bolnice u Petoj neprijateljskoj ofanzivi zna se pouzdano samo to da je broj ranjenika i bolesnika početkom juna iznosio oko 2.000, a da je sa Sedmom divizijom stiglo u Zelengoru 600. Međutim, od grupe koja se kretala sa Trećom divizijom probilo se prema istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku verovatno oko 300. Prema tome, ukupan broj ranjenika iz Centralne bolnice koji su preživeli ofanzivu iznosi oko 900—1.000.

7. — *ŠTABOVI DIVIZIJA I BRIGADA*

a) *Štab divizije*

Štab divizije su sačinjavali: komandant, politički komesar, načelnik štaba, šef obaveštajnog centra, referent saniteta i intendant.

b) *Štab brigade*

Štab brigade bio je ovakvog sastava: komandant, politički komesar, zamenik komandanta, zamenik političkog komesara, načelnik štaba, šef obaveštajnog centra, referent saniteta i intendant. U štabu brigade nalazio se i politodel (najmanje dva člana).

8. — *SUDOVI ČASTI ZA OFICIRE*

Maja 1943 izišla je Uredba o ustanovljavanju sudova časti za oficire NOV i POJ kod svih štabova brigada, divizija i korpusa.

Sastav — tri člana: politički komesar brigade, odnosno divizije, odnosno korpusa, kao stalni član, i dva oficira, kao povremeni članovi, koji se biraju iz redova svih oficira koji potpadaju pod nadležnost toga suda.

Pri Vrhovnom štabu NOV i POJ postojao je Sud časti od pet članova.

9. — *PROMENE U TOKU OFANZIVE*

— Prepotčinjavanje jedinica —

Udarna grupa bataljona formirana je 10 maja 1943 pod komandom zamenika komandanta Četvrte crnogorske brigade.

Sastav: Treći bataljon *Četvrte crnogorske brigade,* 2 i 4 bataljon *Pete crnogorske brigade* i *Zetski partizanski odred* (od dva slabija bataljona, pridružen).

U duhu odluke VŠ da se Glavna operativna grupa povrati i probija na severozapad, Udarna grupa bataljona je upućena iz rejona Bioča u sastav svojih brigada. Treći bataljon Četvrte crnogorske brigade krenuo je 18 maja u sastav svoje brigade, a bataljoni Pete crnogorske brigade i Zetski odred krenuli su noću 19/20-og i 23-eg stigli u sastav Pete brigade. Tada je od Zetskog odreda obrazovan Peti bataljon Pete crnogorske brigade.

Treća dalmatinska brigada potčinjena je 18 maja Sedmoj baniskoj diviziji zapadno od Pljevalja, a 30 maja stavljena je pod komandu Prve divizije po dolasku na Rudine. Treća dalmatinska brigada je

rasformirana 4 juna, a njeno ljudstvo popunilo je jedinice Prve i Druge proleterske divizije.

Zbog odlaska Štaba Prve proleterske divizije sa Prvom proleterskom i Trećom krajiškom brigadom na fočanski pravac (u vezi odluke Vrhovnog komandanta od 20 maja), *Treća sandžačka brigada* Prve divizije, južno od Pljevalja, stavljena je pod komandu Sedme baniske divizije. Tada je pod komandom Sedme divizije bilo pet brigada (njene tri, Treća sandžačka i Treća dalmatinska).

Sedma krajiška brigada Druge divizije upućena je 19 maja (od Mojkovca ka Ravnom) za pojačanje Desete hercegovačke brigade i stavljena pod komandu Treće divizije.

Naređeno je Trećoj diviziji 19 maja da 1 i 2 bataljon *Druge proleterske brigade* sa pravca Nikšića uputi u sastav svoje brigade. Vrhovni štab je tog dana obavestio *Drinsku operativnu grupu* da joj šalje ova dva bataljona. Bataljoni su prebačeni na Vučevo 22 maja.

Po naređenju Vrhovnog komandanta (od 22 ili 23 maja) Štab *Prve proleterske divizije* primio je komandu nad *manevarskom grupom* od pet brigada (na fočanskom sektoru): Prvom i Drugom proleterskom, Trećom krajiškom, Majevičkom i Šestom istočnobosanskom brigadom.

Treća sandžačka brigada stavljena je pod komandu Treće divizije (biće 28 maja).

Peti bataljon *Druge proleterske brigade* rasformiran je 28 maja na Vučevu.

Štab *Druge proleterske divizije* imao je 31 maja pod svojom komandom (kod Javorka i Mratinja), pored svoje tri brigade (Četvrte crnogorske, Sedme krajiške i Druge dalmatinske), još i *Desetu hercegovačku brigadu.*

Treća divizija imala je sada Prvu dalmatinsku, Petu crnogorsku i Treću sandžačku brigadu koja je ušla u njen sastav. Ali su 2 juna Trećoj diviziji vraćene Deseta hercegovačka i Sedma krajiška brigada (radi zaštite južnog boka Glavne operativne grupe).

Na savetovanju VŠ u Mratinju 3 juna obrazovane su dve grupe: *severna* od Prve i Druge divizije i *južna* grupa od Treće i Sedme divizije. Severna grupa bila je pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, a za južnu grupu (Treću i Sedmu diviziju) formiran je odlukom VŠ 4 juna poseban operativni štab. Na jednom dokumentu južne grupe stoji naziv *Štab Grupe 2*, ali prema izjavama i pisanju učesnika to nije bio formaciski naziv grupe, već se time htelo da se obmane neprijatelj o njenoj jačini.

Tom odlukom *Treća sandžačka brigada* izuzeta je iz sastava Prve divizije i ušla u sastav Treće divizije. Dužnost komandanta Treće divizije preuzeo je Sava Kovačević, a komandanta Pete crnogorske brigade Savo Burić. *Deseta hercegovačka brigada* izišla je iz sastava Treće divizije (sem Mostarskog bataljona).

Tada je Štab *Druge proleterske divizije* preuzeo komandu nad četiri brigade: Drugom proleterskom, Četvrtom crnogorskom, Drugom dalmatinskom i Desetom hercegovačkom, a Štab *Prve proleterske divizije* nad pet brigada: Prvom proleterskom, Trećom i Sedmom krajiškom, Majevičkom i Šestom istočnobosanskom.

U to vreme *Treća* i *Sedma divizija* imale su u svom sastavu po tri brigade, i to svoje prvobitne, sem što je u Trećoj diviziji mesto Desete hercegovačke sada bila *Treća sandžačka brigada*. Dakle, svega je bilo 15 brigada (pošto je Treća dalmatinska rasformirana).

Druga proleterska i *Sedma baniska divizija* obrazovale su 16 juna jednu grupu pod Štabom Druge proleterske divizije za prelaz komunikacije u dolini Prače.

B. — NEPRIJATELJSKE SNAGE

Vrhovni komandant nemačkih oružanih snaga Jugoistoka bio je general-pukovnik Ler (Löhr).

Komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj bio je general Liters (Lüters). On je bio glavnokomandujući svih neprijateljskih snaga u Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

I. — NEMAČKE SNAGE

Nemačke posadne divizije: 704, 714, 717 i 718 neposredno pred ofanzivu preformirane su u lovačke divizije punog sastava, popunjene mlađim ljudstvom i naoružanjem. Postavljen je nov komandni kadar zaključno sa štabom divizije. Divizijama su dati novi nazivi: 104, 114, 117 i 118.

Za izvođenje tzv. operacije »Švarc«, koja je bila po redu Peta ofanziva velikih razmera protiv NOV i POJ, Nemci su angažovali svoj privremeno formirani armiski korpus »Kroacien« (Croatien) pod komandom general-potpukovnika Litersa. Sastav:

118 lovačka divizija

U aprilu i početkom maja preformirana od 718 pešadiske divizije, sastava: Štab, 738 i 750 lovački puk od po tri bataljona; 668 artiljeriski puk od tri diviziona; diviziski prištapski bataljoni: izviđački, protivtenkovski, pionirski, za vezu, dopunski; i trupe za snabdevanje. Formacisko brojno stanje Divizije bilo je 18.000 ljudi, ali se računa da je uzelo učešća u ofanzivi oko 10.000 ljudi. Do 14 aprila bio je komandant general Fortner, a potom general Kibler (Kübler).

Divizija je dejstvovala u maju i junu na prostoriji: gornji tok Drine, Foča, Kalinovik, pl. Romanija, — u četiri borbene grupe i to:

a) borbena grupa »Anaker« (Annacker), sastava: Štab 738 lovačkog puka sa prištapskim pukovskim delovima; 2 i 3 bataljon 738 lovačkog puka, delovi 118 pionirskog bataljona; 2 divizion 668 artiljeriskog puka i 118 izviđački bataljon;

b) borbena grupa »Henčel« (Hentschel), sastava: 3 bataljon 750 lovačkog puka, 1 bataljon 738 lovačkog puka i delovi 118 pionirskog bataljona;

c) borbena grupa »Vavrik« (Wawrik), sastava: 1 i 2 bataljon 750 lovačkog puka i 1 divizion 668 artiljeriskog puka;

d) 4 domobranska lovačka brigada, čiji će se sastav prikazati pod naslovom »Domobranske i ustaške trupe«.

Grupa »Henčel« i grupa »Vavrik« sjedinile su se u Foči i obrazovale borbenu grupu »Gertler«, koja je nastupala uz desnu obalu Drine ka ušću Pive i Tare.

Kod 118 lovačke divizije reorganizovano je komandovanje 31 maja tako da su od 1 i 3 bataljona 738 puka i tri bataljona 750 puka formirane dve grupe: grupa »Gertler« (verovatno Štab 668 artiljeriskog puka sa delovima u neposrednom sastavu, neke baterije i oba bataljona 738 puka), i grupa »Tribukajt« (verovatno 750 puk sa delom baterija 768 artiljeriskog puka).

Grupa »Anaker« ostala je i dalje, ali je ovom reorganizacijom nešto smanjena.

7 SS divizija »Princ Eugen«

Sastav[2]: Štab, 13 i 14 brdski lovački puk od po tri bataljona; 7 brdski artiljeriski puk od tri diviziona; diviziski prištapski bataljoni: izviđački, pionirski, protivtenkovski, protivavionski, za vezu, bolničarski, intendantski i za dotur. Brojno stanje divizije 22.000 ljudi, komandant general Pleps (Phleps), a posle njega Šmithuber (Schmidthuber).

Krajem aprila 1943 bila je dislocirana u Širokom Brijegu i u Ljubuškom.

Od 15 maja divizija nastupa preko Neretve u dve borbene grupe: SS borbena grupa »Jug«, sastava: 14 SS lovački puk i 2 četa 202 tenkovskog bataljona, pravcem Čapljina — Stolac — Plana — Vilusi — Nikšić, i SS borbena grupa »Sever«, sastava: 13 SS lovački puk i 1 četa 202 tenkovskog bataljona, pravcem Mostar — Nevesinje — Gacko — Plana, a sa linije Plana — Stepen — Avtovac produžava sa tri paralelne kolone, svaka jačine ojačanog bataljona. Po dolasku 7 SS divizije u Nikšić, upućen je motorizovani odred »Šmithuber« (bataljon pešadije ojačan tenkovima) preko Danilovgrada u Podgoricu (Titograd). Do polovine juna divizija je u nastupanju opštim pravcem Nikšić — Šavnik (u dve kolone); od polovine juna prebacuje se preko Bileće na prostoriju Gacko — Avtovac, a odatle 13 SS lovački puk na Čemerno, a 14 SS lovački puk na pl. Maglić; 18 juna divizija je ponovo prikupljena na prostoriji Gacko — Avtovac, odakle se prebacuje: Štab divizije u Sarajevo, 13 SS lovački puk u Ljubuški, a 14 SS lovački puk u Mostar.

1 brdska divizija

Prebačena je aprila 1943 sa Kubanskog mostobrana u Niš i okolinu, a odatle na prostoriju: Raška — Novi Pazar — Kosovska Mitrovica — Peć. Brojna jačina 18.000 ljudi. Računa se da je učestvovala u borbama sa oko 10.000 ljudi. Komandant, general Štetner (Stettner).

Sastav: Štab, 98 i 99 brdski lovački puk od po tri bataljona; 79 brdski artiljeriski puk od tri diviziona; 54 protivtenkovski bataljon; 54 brdski lovački bataljon; 54 pionirski bataljon; 54 brdski bataljon za vezu; 54 poljski dopunski bataljon; 54 vod poljske žandarmerije i trupe za snabdevanje.

U Petoj neprijateljskoj ofanzivi divizija je bila na pravcu glavnog udara nemačkih snaga nadirući u četiri borbene grupe, i to:

a) borbena grupa »Remolt« (severna grupa), sastava: 99 brdski lovački puk, 1 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka, 2 četa 54 pionirskog bataljona i delovi 54 tenkovskog bataljona, — nadirući pravcem: Kosovska Mitrovica — Rožaj — Berane i dalje na Mojkovac;

b) motorizovani odred »Daumiler«, sastava: Štab 54 artiljeriskog diviziona sa svojom izviđačkom i teškom četom i 1 četa 98 brdskog lovačkog puka;

c) borbena grupa »Salminger« (južna grupa), sastava: 98 brdski lovački puk, 2 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka (bez jedne baterije) i 1 četa 54 pionirskog bataljona, — nadirući pravcem: Peć — Andrijevica — Kolašin — Podgorica (Titograd), i

d) opšta rezerva divizije, sastava: 3 bataljon 98 brdskog lovačkog puka, 3 divizion i 1 baterija 2 diviziona 79 brdskog artiljeriskog puka, 54 pionirski bataljon bez 1 i 2 čete i 54 brdski lovački bataljon.

---

[2] Sastav je iz 1942 godine, a ostao je isti i u 1943. Izgleda da u toku Pete neprijateljske ofanzive SS divizija »Princ Eugen« nije još imala brojnu oznaku 7.

Divizija je 1 V zauzela Berane, 14 V Andrijevicu i Murino, 16 V Šahoviće i Mojkovac i 26 V izbila na r. Taru i r. Moraču. Krajem juna i početkom jula Divizija je bila na drumu Žabljak — Šavnik (glavnina), a potom preko Podgorice i Peći odlazi za Grčku u sastav 22 brdskog armiskog korpusa. Vratila se početkom decembra i učestvovala u akciji »Kugelblic« (Kugelblitz) u istočnoj Bosni.

Puk »Brandenburg«

Bio je u početku pod komandom 1 brdske divizije pod nazivom »taktički puk Brandenburg« (jačine oko 2.000 ljudi). 24 maja Brandenburški puk odlazi od Lijeve Rijeke i Bioča pod komandu 369 divizije u Čajniče. Puk su sačinjavali: 2 bataljon 4 puka »Brandenburg«, 15 padobranska četa 4 puka »Brandenburg« i 2 bataljon 1 puka »Brandenburg«.

Puk je operisao na pravcu: Peć — Andrijevica — Berane — Klisura — Bioče — Čajniče — Ćeotina — Sutjeska — pl. Maglić.

Borbena grupa »Ludviger«

Sastav: 724 lovački puk 104 lovačke divizije, ojačan delovima 734 lovačkog puka, i 2 divizion 654 artiljeriskog puka. U Petoj neprijateljskoj ofanzivi Grupa (oko 4.000 ljudi bez Bugara) je bila neposredno potčinjena generalu Litersu.

Uoči ofanzive ojačani 724 puk (104 divizije) bio je kod Prijepolja i Brodareva, gde je stigao maršem pravcem: Užice — Nova Varoš — Prijepolje.

61 bugarski puk, koji je dosada bio pod komandom 369 nemačke divizije, po pristizanju u Prijepolje, ulazi pod komandu 104 lovačke divizije, tj. u sastav borbene grupe »Ludviger«. Grupa zatim preko Pljevalja i r. Tare odlazi na Žabljak i do sredine juna je u borbama u Petoj ofanzivi; do kraja juna 2 bataljon 724 lovačkog puka prebacuje se preko Čajniča i Goražda na prostoriju Foča — Kalinovik, a krajem juna i početkom jula Grupa se prebacuje na prostoriju Pljevlja — Prijepolje, odakle maršuje za Rašku, gde se ukrcava i transportuje za Grčku.

Štab 104 lovačke divizije i delovi koji nisu učestvovali u Petoj ofanzivi (deo 734 pešadiskog puka, 1 i 3 divizion 654 artiljeriskog puka, 104 izviđački bataljon, 104 pionirski bataljon, 104 poljski dopunski bataljon, 104 bataljon za vezu i trupe za snabdevanje) bili su uglavnom na prostoriji: Bor, Požarevac, Beograd, Valjevo, a od 18 do 24 juna na ukrcavanju i transportovanju za Grčku.

369 legionarska divizija (»Vražja«)

Divizija nije cela sudelovala u operacijama (svega 9.000). Komandant je bio general Najdhold (Neidhold), a potom general Rajneke (Reineke). Starešinski kadar: 90% Nemci, 10% legionari, a ljudstvo 100% legionari. Imala je u svom sastavu 369 i 370 pešadiski puk, 369 artiljeriski puk i ostale delove.

U toku Pete ofanzive nastupala je na pravcu: Višegrad — Goražde — Foča i dalje prema r. Ćeotini i preko pl. Ljubišnje na Taru.

U borbama učestvuje prvo 369 pukovska grupa, sastava: 1, 2 i 3 bataljon 369 pešadiskog puka, 369 pionirski bataljon, 369 protivtenkovski bataljon, 369 izviđački bataljon, 2 i 3 divizion 369 artiljeriskog puka i 3 četa 202 tenkovskog bataljona. Štab 369 divizije sa ostalim svojim snagama i 12 tenkovskom četom stigao je u toku ofanzive na front.

Pod komandom 369 divizije bio je privremeno i 61 i 63 bugarski puk.

U drugoj liniji bile su nemačke 117 i 373 divizija.

117 lovačka divizija preformirana je u Sarajevu marta i aprila 1943 od 717 pešadiske divizije. Sastav: 737 i 749 lovački puk od po tri bataljona, 670 artiljeriski puk od tri diviziona, i diviziski prištapski bataljoni. U Petoj ofanzivi zatvarala je pravac ka Sarajevu i Višegradu. Krajem maja i početkom juna priprema se i preko Srbije prebacuje u Grčku na Peloponez. Komandant divizije bio je general Videman (Widemann).

373 legionarska divizija je formirana krajem aprila 1943 u Delershajmu (Döllersheim). Prebačena je u Jugoslaviju zbog uspešnog razvoja oslobodilačke borbe u Bosni i Hrvatskoj. Njeni poslednji delovi iskrcali su se 16 maja oko Banja Luke i rasporedili na prostoriju: Travnik — Jajce — Bugojno — Konjic, gde su ostali do kraja juna 1943. Ona je preuzela od 7 SS divizije obezbeđenje boksitnih rudnika u rejonu Mostara.

Sastav: 383 i 384 pešadiski puk od po tri bataljona, 373 artiljeriski puk od tri diviziona, i diviziski prištapski bataljoni. Komandant divizije bio je do kraja avgusta general Celinger (Zellinger), a potom general Aldrian.

II. — ITALIJANSKE SNAGE

Italijanske snage su bile raspoređene na okupiranoj teritoriji naše zemlje, i to:

1. — **Druga armija**

Posedala je Sloveniju, Hrvatsko Primorje i Dalmaciju sa Bokom Kotorskom do granice prema Crnoj Gori. Komandant je do 15 II 1943 bio general Mario Roata (Mario Roatta), a posle general Mario Roboti (Mario Robotti).

Od 9 maja 1942 Armija nosi naziv »Glavna komanda oružanih snaga za Sloveniju i Dalmaciju« (Comando Superiore delle Forze Armate Slovenija — Dalmazia ili skraćeno »Supersloda«); a od 15 maja 1943 ponovo dobija naziv »Druga armija«.

U armiji su bili 5, 6, 11 i 18 armiski korpus. U Petoj ofanzivi uzeće učešća divizije (neke i samo delimično) 6 armiskog korpusa.

Šesti armiski korpus do maja 1943 posedao je teritoriju u granicama: Kotor — Bileća — Gacko — Foča — Konjic — r. Neretva do ušća (s tim što je prema severozapadu obuhvatao i Ljubuški sa okolinom) — o. Pelješac — o. Korčula — o. Mljet. Po dolasku Nemaca u rudarsku zonu Mostara, u drugoj polovini maja, 6 armiski korpus povlači diviziju »Marke« na obalu, pomerajući time svoju severnu granicu prema jugu na liniju: Gacko — Stolac — Čapljina — Ljubuški. Sedište Korpusa bilo je u Dubrovniku, a komandant je bio od 1 III 1943 general Sandro Pijaconi (Sandro Piazzoni). Korpus je imao ove divizije: »Marke«, »Mesina«, »Murđe« i »Emilija« koja je početkom jula prešla pod Komandu trupa Crne Gore.

2. — **Komanda trupa Crne Gore**

U Crnoj Gori i Sandžaku Italijani su imali 14 okupacioni korpus, tzv. Comando truppe Montenegro. Komandant italijanskih snaga u Crnoj Gori bio je Alesandro Pircio Biroli (Alessandro Pirzio Birolli), guverner Crne Gore.

U sastavu trupa Crne Gore bile su divizije: »Taurinenze« (»Taurinense«) na prostoriji: Foča, Pljevlja, Prijepolje, Priboj; »Venecija« (»Venezia«), na prostoriji: Kovren, Šahovići, Andrijevica, Brodarevo, Kolašin, Mateševo; »Ferara« (»Ferrara«) na prostoriji: Javorak, Gvozd, Gornje Polje, Nikšić, Lukovo; »Peruđa« (»Perugia«) na prostoriji: Zla Gora, Bileća, Vilusi, Trubjela, Budoš; »Emilija« (»Emilia«) u Boki Kotorskoj (od početka jula pod Komandom trupa Crne Gore).

Tek 22 maja 1943 Musolini je pisao Hitleru da će u ofanzivi protiv partizana uzeti učešća i italijanske trupe, naređujući u isto vreme Pirciju Biroliju da se o tome sporazume sa Nemcima. Tada je italijanska Vrhovna komanda naredila »Superslodi« (2 armiji) evakuaciju Mostara.

Neposredno u ofanzivi učestvuju tri kompletne divizije sa teritorije Crne Gore, i to: »Taurinenze« sa oko 10.000 vojnika, »Ferara« sa oko 10.000 vojnika i »Venecija« sa oko 8.000 vojnika.

Pored toga, Italijani su imali diviziju »Marke« u donjem toku Neretve, diviziju »Emilija« u Boki Kotorskoj sa grupom »Negro« u Nikšiću, diviziju »Peruđa« na navedenoj prostoriji i diviziju »Murđe« u širem rejonu Dubrovnika. I one su, iako neke samo delimično, uzele učešća u ofanzivi. Delovi ovih divizija iznosili su oko 15.000 vojnika.

a) **Divizija »Ferara« (»Ferrara«)**

Sedište divizije bilo je u Nikšiću, a njen komandant na dan 10 juna 1943 bio je Čeriana Maineri Karlo (Ceriana Mayneri Carlo), pa je verovatno bio i na početku operacija. Formacisko brojno stanje divizije bilo je 12.624 vojnika, ali se računa da je u operaciji bilo oko 10.000 vojnika.

Pronađeni sastav divizije: Štab, 336 ljudi; dva pešadiska puka, 47 i 48 — 6.556 vojnika, jedan artiljeriski puk 2.769 vojnika, dve čete minobacača — 464 vojnika, dve prateće baterije 47/32 — 464 vojnika, 1 telegrafska četa — 275 vojnika, 1 pionirska četa — 275 vojnika, 1 mitraljeski bataljon — 408 vojnika, i ostali delovi 129 vojnika.

Na početku Pete ofanzive, 15 maja 1943, divizija je bila raspoređena na prostoru Tisa — Tovič — Nikšić.

Prodor Udarne grupe bataljona kod Bioča prinudio je Nemce i Italijane da tamo hitno upute svoje jedinice. Italijani su 13 maja uputili 383 puk iz Podgorice i Danilovgrada u Bioče, a 127 puk iz Skadra ka Podgorici. Po pristizanju u Podgoricu, dva bataljona 127 pp upućena su kod Velje Glavice u pomoć 383 pp. U Podgoricu je stigao i 3 bataljon 127 pešadiskog puka. U izveštaju od 18 maja javlja se da na području divizije »Ferara« dejstvuje 86-ta legija crnih košulja. Do 28 maja divizija je dostigla položaj: Lokva, k 1275, k 1019, Bornata Glava, južno od Razmet-Dola, Pejar Do.

Prema dnevnom izveštaju od 29 maja vidi se da su iz Podgorice krenule grupe kolone »Mori« i da su stigle u Ubli-Razdolje, a već 31 maja taktička grupa »Mori« ove divizije, bez jednog bataljona 47 puka, vratila se u diviziju i prešla pod komandu generala Izaske (Isasca), u diviziju »Venecija«. Izveštaj od 5 juna javlja da divizija vrši pokret za koncentraciju severno od Komarnice. Skica od 6 juna prikazuje kretanje divizije od 15 maja dalje iz okoline Nikšića na jugoistok u Lazinu, a odatle pravo na sever u okolinu Šavnika. Izveštaj od 18 juna kaže da divizija vrši čišćenje između Tare i Pive. Prema izveštaju od 13 juna — dva bataljona 83 pešadiskog puka divizije »Venecija« dolaze kamionima u Šavnik pod taktičku komandu divizije »Ferara«.

b) **Divizija »Taurinenze« (»Taurinense«)**

Imala je sedište u Foči, Pljevljima, Prijepolju i Priboju. Po jednoj belešci, komandant divizije bio je general Vivalda Lorenco (Lorenzo). U jednom dokumentu is 1943 godine bilo je njeno brojno stanje 14.462 vojnika, ali se računa da je u borbi moglo učestvovati oko 10.000 vojnika.

Prema dnevnom izveštaju od 15 maja, divizija se nalazila na prostoru Priboj, Prijepolje, Gluševac, Pljevlja. Na dan 16 maja zatvarala je Pljevlja s dve strane. Prema skici od 6 juna drži front od Pljevalja do Vrulje i u toj liniji kreće na zapad. Po izveštaju od 7 juna divizija očekuje pojačanje bataljonom »Pinerolo«. Na području divizije dejstvovao je 4 alpiski puk, pojačan bataljonom »Fenestrele« (Fenestrelle), na liniji Zegreda, Karna Gora, Zekovo Brdo, i držao vezu sa 724 nemačkim bataljonom. Od jedinica divizije »Taurinenze« bila je formirana grupa (nepoznate jačine) i upućena pod taktičku komandu divizije »Venecija«. To je bila grupa »Izaska«, nazvana po zameniku komandanta divizije »Venecija«. Ta je grupa 11 juna rasformirana i vraćena diviziji »Taurinenze« u zonu Žabljaka radi daljeg čišćenja terena.

Prema dnevnom izveštaju od 14 juna, divizija je izvršila zadatak koji joj je određen u okviru operacija.

c) **Divizija »Venecija« (»Venezia«)**

Imala je sedište u Kovrenu, Šahovićima, Andrijevici, Brodarevu, Kolašinu i Matešević. Po jednoj belešci komandant divizije bio je Bomini Silvio, a zamenik komandanta brigadni general Karlo Izaska (Carlo Isasca). Formacisko brojno stanje bilo joj je 12.624 vojnika. Računa se da je u operacijama učestvovalo oko 8.000 vojnika.

Organsko stanje jedinica se ne vidi iz dokumenata, ali se u izveštajima pominje 84 pešadiski puk, a vidi se da je u oktobru 1943 imala u svom sastavu i 83 puk, a na jednom dokumentu bez datuma pominje se i 19 puk (možda artiljeriski), zatim je divizija imala grupu »Oglianero« (čitaj Oljanero) ili »Olagnero« (čitaj Olanjero), — u izveštajima su upotrebljena oba naziva, — taktičku grupu »Mori«, iz divizije »Ferara«, bez jednog bataljona 47 puka, i grupu »Izaska«.

15 maja divizija je bila na prostoru Bijelo Polje — Šahovići. Prema skici od 6 juna divizija je krenula iz Bijelog Polja na sever u Brodarevo. Druga kolona krenula je desno, prema Zahumskom.

Prema dnevnom izveštaju od 16 maja jedna kolona je dostigla selo Šljepašnicu, a patrole Crno Brdo, Kukulje, Orahovicu, Sutivan. Izveštaj od 18 maja kaže da kolona od četiri bataljona iz Kolašina i Mateševa kreće u pravcu Lijeve Rijeke. Po izveštaju od 19 maja kolona iz Bijelog Polja stigla je na k 1262; druga kolona upućena je za Metanac. Po izveštaju od 21 maja kolona iz Bijelog Polja stigla je u Brodoravo; druga kolona vrši čišćenje u zoni Mahala — Kanje, a grupa »Oglianero« (»Olagnero«) rasporedila se od Tare Vukovet (13 km južno od Kolašina) do Vjetarnika (severno od Bioča). Sa ovom grupom sarađuju nacionalističke snage zone i jedan bataljon crnih košulja.

Dalji dnevni izveštaji navode kretanje nekih jedinica ove divizije. Tako je 29 maja 84 pešadiski puk vršio čišćenje u zoni Bara, a 31 maja, pojačan »Dobrovoljačkom antikomunističkom milicijom« (MVAC[3]), nalazio se u Visočkom i Savinom Polju, a taktička grupa »Mori«, iz divizije

---

[3] Milizia Volontaria Anticomunista

»Ferara«, bez jednog bataljona 47 puka prešla je pod komandu generala Izaske i upućena na front Bare — Starac.

7 juna Divizija je u zoni Rastok i u garnizonu Brodarevo.

11 juna rasformirana je grupa »Izaska« i upućena svojoj jedinici u diviziju »Taurinenze«.

13 juna dva bataljona 83 pešadiskog puka idu u diviziju »Ferara« u Šavnik.

d) **Divizija »Emilija« (»Emilia«)**

Sedište divizije — Herceg Novi.

Komandant je general Negro Silvio, ali se pominje i general G. Romano — možda pre ili posle Pete ofanzive.

Brojno stanje formacisko je 14.297 vojnika. U svom sastavu 1942 godine imala je 119 i 120 pešadiski puk, 155 artiljeriski puk, 255 mitraljeski bataljon i 155 inžinjeriski bataljon.

Prema dnevnom izveštaju od 12 maja 1943 komandant 6 armiskog korpusa i guverner Crne Gore Pircio Biroli sporazumeli su se da divizija formira taktičku grupu »Negro«, po imenu komandanta divizije. Grupa se sastojala iz dva bataljona 120 puka, 1 bataljona 119 puka, dve baterije, jednog eskadrona lakih tenkova sa odgovarajućim pomoćnim jedinicama. Zadatak grupe bio je da jednim bataljonom zatvori sedlo Trubjelu, a ostale jedinice da smene diviziju »Ferara« u Nikšiću, koja će dejstvovati ofanzivno. Italijanski Generalštab je ovo odobrio 15 maja.

Prema izveštaju od 23 maja — grupa »Negro« dobila je zapovest za pokret u Nikšić.

2 juna 1943 Divizija je prešla u sastav italijanskih trupa Crne Gore pod komandu 14 armiskog korpusa.

e) **Divizija »Zara« (Zadarska divizija)**

U dosadašnjim obradama Pete neprijateljske ofanzive nigde se ne pominje učešće dvizije »Zara«. Možda zato što se ona ne nalazi na skicama ili u izveštajima operativnih jedinica jer, verovatno, nije neposredno učestvovala u borbi. Sigurno je da je mnogo takvih dokumenata uništeno ili izgubljeno, pa je moguće da su nestali i dokumenti ove jedinice. Ipak, raspolažemo jednim dnevnim izveštajem od 4 juna 1943 koji za diviziju »Zara« kaže:

»U zoru 8 juna divizija je spremna za pokret severno od Šavnika u pravcu istočnih padina Durmitora«.

Nije poznato da li je tu bila čitava divizija ili samo neki delovi i pod čijom je neposrednom komandom bila.

Inače je sedište divizije bilo u Zadru, a komandant je bio general Viale Karlo (Carlo). Brojno je stanje po dokumentima bilo 10.666 vojnika, a u njenom sastavu bio je 291 i 292 pešadiski puk, 158 artiljeriski puk, 107 legija crnih košulja, 158 mitraljeski bataljon i 30 mešoviti inžinjeriski bataljon.

f) **Divizija »Marke« (»Marche«)**

Imala je sedište u Dubrovniku, a komandant je bio general G. Amiko (Amico). Njeno formacisko brojno stanje bilo je 12.624 vojnika. U sastavu Divizije bili su 55 i 56 pešadiski puk, 32 artiljeriski puk i 49 legija crnih košulja.

Nije učestvovala neposredno u borbi, već je od 31 maja, po naređenju italijanskog Generalštaba, bila spremna za sprečavanje partizanskog prodora u južnu Hercegovinu, s tim da može intervenisati sve do zone Gacka. Kada je 18 armiski korpus zatražio pomoć od nje, zapadno od poverene joj zone, dnevni izveštaj od 7 juna 1943 javlja da je divizija »Marke« zbog operacija u Crnoj Gori koncentrisala svoje snage na desnom krilu i da se na drugom mestu ne može upotrebiti.

III. — DOMOBRANSKE I USTAŠKE TRUPE

4 domobranska lovačka brigada

Zapovednik brigade bio je pukovnik Gaščić. U sastavu 4 lovačke brigade bili su 7 i 13 pešadiski (lovački) puk od po 2 bojne (bataljona) i topnička pukovnija od dva diviziona (9-ti i 11-ti). Komandant 7 pešadiskog puka bio je pukovnik Metikoš, a komandant 13 pešadiskog puka pukovnik Pilar. Komandant topničke pukovnije bio je pukovnik Domanik. Pred ofanzivu pukovi su reorganizovani. Mlađim godištima trećih bojni 7 i 13 pešadiskog puka koje nisu učestvovale u Petoj ofanzivi popunjene su 1 i 2 bojna 7 i 13 pešadiskog puka, tako da su pukovi od po dve bojne manje-više popunjeni do formaciskog sastava, kako po broju domobrana, tako i po broju oružja. Sem toga, pukovi su popunjeni pripadnicima nemačke manjine i ljudstvom koje se vratilo sa Istočnog fronta i onim koje je bilo na obuci u Nemačkoj. U početku maja Brigada je primila 1.000 novih nemačkih pušaka koje su podeljene pukovima. 10 maja otpočeo je pokret Brigade iz oblasti Travnik — Bugojno — G. i D. Vakuf preko Vrela Bosne ka Kalinoviku, a zatim preko Foče ka Sandžaku.

Brigada je bila u sastavu 118 lovačke divizije kao njena borbena grupa. Njeno formacisko brojno stanje bilo je 7.306 ljudi.

Od 1—17 juna Brigada je dejstvovala na području slivova Tare, Pive i Sutjeske, a zatim se pukovi izvlače iz borbe i prebacuju preko Foče, Kalinovika i Trnova do Blagaja i tu ostaju.

Komandant 4 lovačke brigade u svojoj bojnoj relaciji navodi da su uzroci neuspeha Brigade u borbama što nije bila dovoljno opremljena tovarnim grlima, naročito 13 pešadiski puk, te nije bila osposobljena za rad na planinskom zemljištu, a usto još i usled nedostataka naoružanja i opreme, kao i zbog slabog morala domobrana.

Pri izbijanju Glavne operativne grupe iz obruča ušli su u akciju i 9, 14 i 15 domobranski puk i I ustaška brigada. Njihova ukupna jačina (sa 4 lovačkom brigadom), kako se uzima, iznosila je oko 11.000 ljudi.

IV. — BUGARSKE JEDINICE

Na početku operacija bili su kod Mokre Gore 61 i 63 bugarski pešadiski puk, oba pod komandom nemačke 369 divizije.

Po dolasku 369 divizije na levu obalu Drine, 63 bugarski puk je ostao u rejonu Mokre Gore za pojačanje neprijateljskog obruča na pravcu koji je išao desnom obalom Drine.

U operacijama je angažovan 61 bugarski puk, koji je došao 20 maja u zonu Prijepolje, Brodarevo namesto 724 puka iz 104 lovačke divizije, i ušao pod njenu komandu. Brojno stanje puka računa se na oko 2.000 ljudi. Puk je 7 juna ušao u sastav 1 brdske divizije.

V. — »NACIONALNE« CRNOGORSKE FORMACIJE I ČETNICI

Pored navedenih neprijateljskih snaga, u Petoj ofanzivi su učestvovali i crnogorski nacionalisti i četnici (oko Bioča, u Hercegovini i istočnoj Bosni) pod komandom italijanskih jedinica. Njihovo učešće vidi se iz dokumenata, ali se njihovi komandanti retko pominju, a ne vidi se ni jačina tih snaga. Njihov broj se računa na oko 4.000 ljudi. Imali su samo lako naoružanje, ali su njihove usluge Italijanima dobro došle usled poznavanja jezika, terena i običaja. Zato su ih Italijani štitili od Nemaca, koji su nameravali da ih razoružaju. Navodimo samo nekoliko dnevnih izveštaja o njihovom učešću.

Prema dnevnom izveštaju od 15 maja 1943 »nacionalne« trupe na sektoru divizije »Ferara«, pomognute italijanskom artiljerijom, dostigle su liniju Tisa — Rastovac i upale u zonu Tović (kod Nikšića). Na sektoru Podgorice »nacionalni« bataljon, pojačan vodom crnih košulja, počeo je pokret radi okupiranja Stražišta. One 16 maja vrše čišćenje u zoni Gornje Polje i Tović, a 18 maja vode borbu sa partizanima i gube Kablenu Glavu i Kunak. 19 maja vode borbe sa partizanima u zoni Prijevora, a 21-og sarađuju sa grupom »Oglianero« na frontu Tara Vukovet — Vjetarnik.

»Nacionalne« jedinice generala Popovića napustile su 23 maja zonu Velimlje — Trubjela, da ih Nemci ne bi smatrali za četnike i razoružali.

Italijanski Generalštab upućuje 2-goj armiji 1 juna akt iz kog se vidi da se po naređenju italijanskih komandi protiv partizana bore »nacionalne« crnogorske formacije i kaže da će, ako neke od ovih formacija pripadaju Mihailoviću, biti razoružane po uništenju partizana.

Prema dnevnom izveštaju od 17 juna 1943 završen je period operacija protiv partizana, a 23 juna italijanski Generalštab naređuje trupama, koje su bile u operacijama u Crnoj Gori, da se vrate u svoje baze.

VI. — AVIJACIJA U PETOJ OFANZIVI

Neprijateljska avijacija sa aerodroma u Sarajevu, Mostaru i Podgorici bila je predviđena za podršku operacija u Petoj ofanzivi. Uzele su učešća nemačke i italijanske vazduhoplovne jedinice u jačini od oko jedne mešovite vazduhoplovne divizije.

Aktivnost avijacije češće se pominje u dnevnim izveštajima koji su slati od guvernera Crne Gore preko 6-og armiskog korpusa Komandi 2-ge armije, ali se navode samo jedinice 61-ve grupe 14 armiskog korpusa, a pominje se i 20 grupa 6-og korpusa[4].

---

[4] Za izradu sastava obostranih snaga korišćeni su sledeći izvori i literatura:

1) Radovi učesnika u Bici na Sutjesci koji su objavljeni u ovoj ili će biti objavljeni u narednim knjigama.

2) Istoriski arhiv CK SKJ, br. 1362.

3) Ratni arhiv VII JNA, k. 710, br. reg. 6/1—4; k. 758 (Istorijat); k. 781, br. reg. 1—13; italijanski fond: k. 780, dok. 3/6; k. 362, dok. 2/2, 15—20/4, 22—24/4, 28—30/4, 39/4, 1/5, 5/5, 9/5, 11/5, 13/5; k. 324, dok. 27/2; k. 325, dok. 4/1, 17/1; k. 326, dok. 2/2; k. 102, dok. 4/1, 15/2, 31/4; k. 101, dok. 10/7, 12/7, 18/7; k. 57, dok. 6/1—3, 6/1—25, 6/1—29, 8/1—35.

ZAKLJUČAK O ODNOSU OBOSTRANIH SNAGA U BICI

Naše snage

Četiri divizije i jedna grupa od 3 brigade, svega: 16 brigada (do rasformiranja Treće dalmatinske), 67 bataljona (sa Pratećim bataljonom VŠ) i 2 diviziona i 1 baterija artiljerije. Ali su oruđa zakopana u toku ofanzive, i to: haubice 28 maja u s. Ograđenici, a topovi Brdskog diviziona 5 juna na Dragoš-Sedlu (1 baterije) i 8 juna na k 1405 (2 baterije).

Ukupno brojno stanje Glavne operativne grupe VŠ bilo je oko 19.700 ljudi (sa ranjenicima).

Neprijateljske snage

a) *Nemačke snage*

Četiri divizije (po 2 lovačka puka) i 2 puka van divizija, svega 10 pešadiskih pukova, 50 bataljona (sa prištapskim) i 4 artiljeriska puka po 3 diviziona i 1 divizion van puka, svega 13 artiljeriskih diviziona.

Ukupno brojno stanje oko 57.000 vojnika.

b) *Italijanske snage*

Tri kompletne divizije (od po 2 pešadiska puka po 3 bataljona) i 2 pešadiska puka iz Skadra, 3 artiljeriska puka (najmanje), 1 mitraljeski bataljon, nekoliko bataljona iz ostalih divizija i odgovarajuće pomoćne jedinice.

Ukupno brojno stanje oko 43.000 vojnika.

c) *Domobranske i ustaške trupe*

Angažovana su 4 domobranska pešadiska puka (kompletni ili delimično), 1 artiljeriski puk i 1 ustaška brigada, — svega oko 11.000 ljudi.

---

4) Rudi Petovar, Šesta proleterska istočnobosanska brigada, Beograd, 1951, str. 212 i dalje.

5) Nemačke snage na teritoriji Jugoslavije u 1943 godini (Rad Vojnog istoriskog instituta JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 6/1952, str. 80—93).

6) Italijanske snage na teritoriji Jugoslavije u 1943 godini (Rad VII JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 5/1952, str. 82—106).

7) Nemačke i italijanske snage na teritoriji Jugoslavije u 1942 godini (Rad VII JNA objavljen u Vojnoistoriskom glasniku 3/1952, str. 58—110).

8) P. Tomac, Peta neprijateljska ofanziva, Beograd, 1953, str. 123, 134, 180, 181, s.

9) Đuro Kladarin, Slom Četvrte i Pete okupatorsko-kvislinške ofanzive, drugo izdanje, Zagreb, 1956, str. 412, 356, 391, 398.

10) Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd, 1957, str. 435, s, 441, 445, 463, 426.

11) Đuro Kladarin, Bitka na Sutjesci (novi rukopis), str. 132, s, 89—93.

d) *Bugarske jedinice*

1 pešadiski puk od oko 2.000 ljudi.

e) *»Nacionalne« crnogorske formacije i četnici*

Oko 4.000 ljudi.

Jačina svih neprijateljskih snaga bila je: 7 divizija, 2 brigade, 23 pešadiska puka, 8 artiljeriskih pukova i odgovarajuće pomoćne jedinice.

Ukupno brojno stanje svih neprijateljskih snaga iznosilo je preko 117.000 vojnika.

Prema tome, međusobni brojni odnos od 1:7 (ne računajući naše ranjenike i bolesnike) u korist neprijatelja za nas je daleko nepovoljniji nego što ga te brojke inače pokazuju jer treba uzeti u obzir i ostale značajne faktore i teške uslove koji su nas pritiskivali tokom ove bitke, kao što su: veliki broj ranjenika, bolesnika i izbeglica, ogromna tehnička inferiornost, nemogućnost snabdevanja, manevrovanja i ojačavanja snaga, glad, fizička iscrpenost i druge teškoće.

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

VRHOVNI KOMANDANT NOV I POJ JOSIP BROZ TITO, ZA VREME OFANZIVNIH DEJSTAVA GLAVNE OPERATIVNE GRUPE VŠ U SANDŽAKU PRE POČETKA PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE, POČETKOM MAJA 1943

(Vojni muzej JNA)

JEDINICE NOV I POJ KOD BOANA (CRNA GORA) PRE POČETKA PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE, MAJ 1943

(Ž. Skrigin)

KURIR NA ZASTANKU POD DURMITOROM, MAJ 1943

(Ž. Skrigin)

ŠTAB TREĆEG (KRAGUJEVAČKOG) BATALJONA PRVE PROLETERSKE BRIGADE SA KURIRIMA POD PLANINOM LJUBIŠNJOM, MAJ 1943

(Vojni muzej JNA)

BORCI ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE U POKRETU KA PIVI

MAJA 1943

(Ž. Skrigin)

DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE KORISTE SVOJ GUMENI ČAMAC ZA PRELAZ PREKO REKE PIVE KOD SELA GORNJEG KRUŠEVA, 29 MAJ 1943

(Vojni muzej JNA)

ARTILJERISKI DIVIZION PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZI REKU PIVU, 30 MAJA 1943, KORISTEĆI VISEĆI MOST KOJI JE PODIGLA PIONIRSKA ČETA VRHOVNOG ŠTABA 1942

(Vojni muzej JNA)

BOLNICA, KOMORA I NAROD PRELAZE REKU KOD ČOKOVE LUKE (GORNJE KRUŠEVO), POČETKOM JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

DEO KOLONE PETE CRNOGORSKE BRIGADE U POKRETU NEGDE KOD MAGLIČA, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

VISORAVAN VUČEVO SA MAGLIČEM

(Vojni muzej JNA)

JEDINICE PRVE PROLETERSKE BRIGADE NA KRATKOM ZASTANKU KOD SUHE GORE (NA VUČEVU) 6 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

PROTIVKOLSKA ČETA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA DRAGOŠ-SEDLU SPREMNA ZA POKRET POSLE ZAKOPAVANJA ORUĐA, 7 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

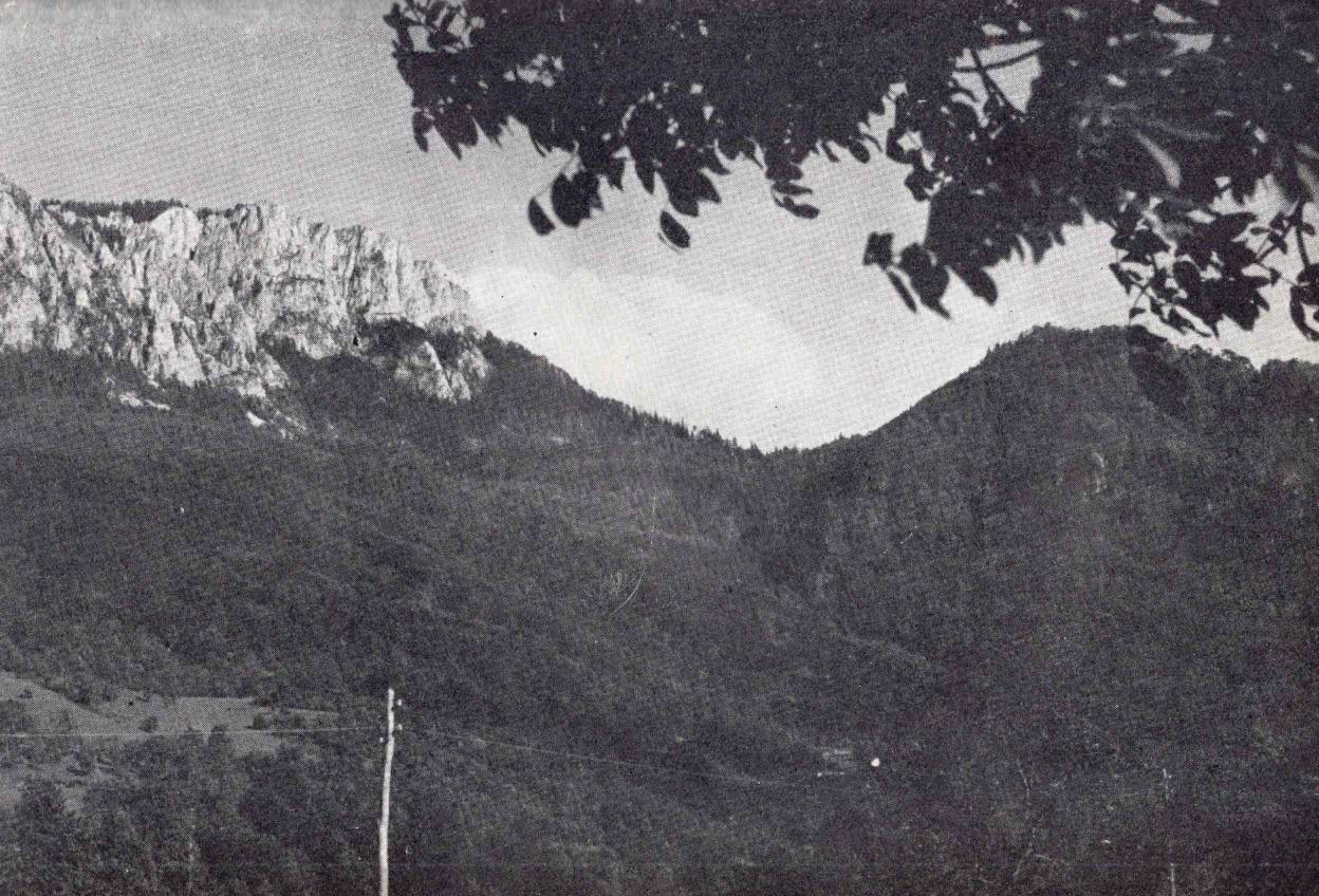

DRAGOŠ SEDLO

(Vojni muzej JNA)

IMPROVIZOVANI MOST PREKO REKE SUTJESKE KOD TJENTIŠTA PREKO KOGA SU 8 JUNA 1943 PREŠLE JEDINICE DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE

(Vojni muzej JNA)

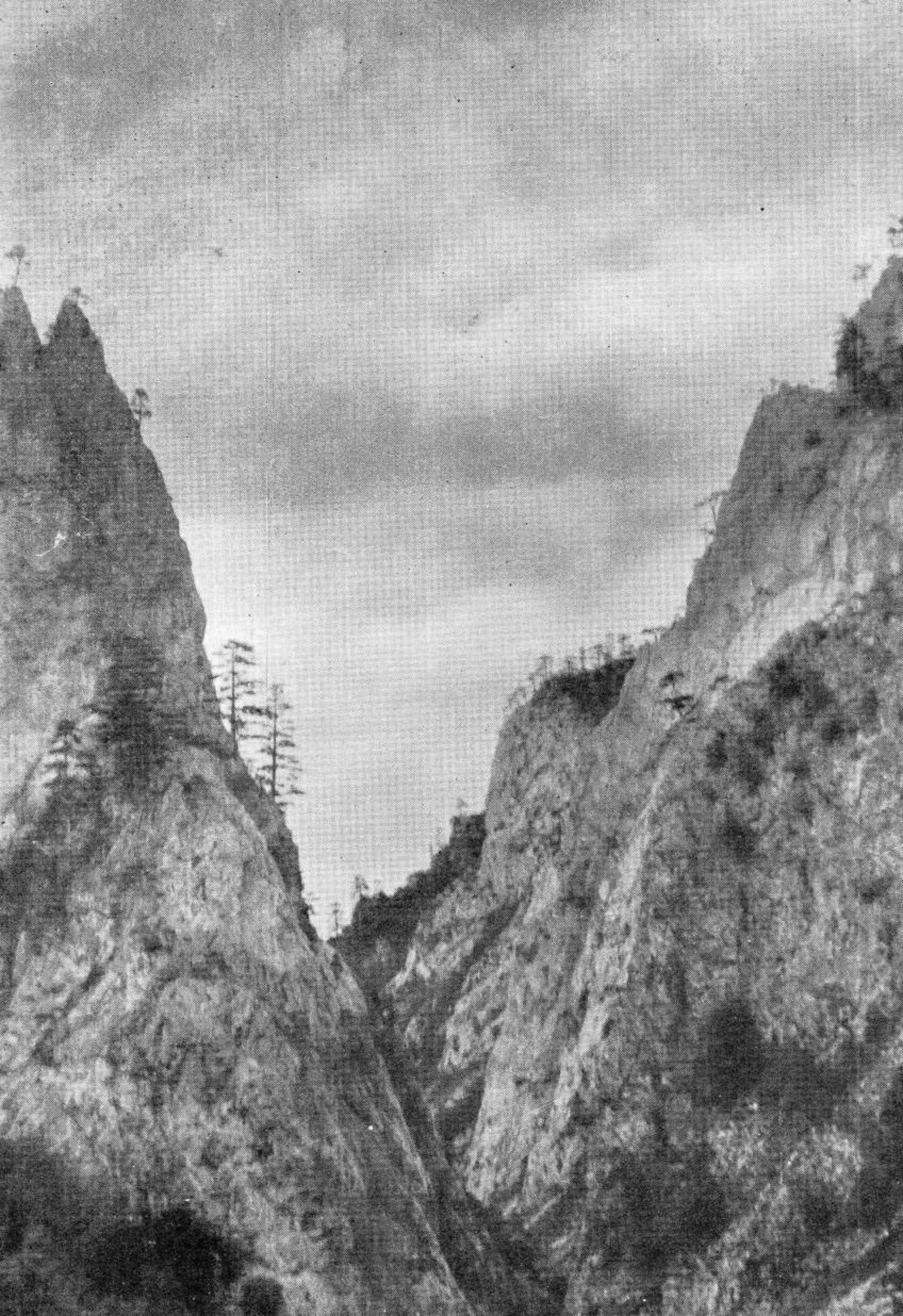

KANJON SUTJESKE

JEDINICE ČETVRTE CRNOGORSKE BRIGADE U POKRETU KOD SUHE NA SUTJESCI, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

DOLINA SUTJESKE KOD TJENTIŠTA

(Vojni muzej JNA)

POSLE BOMBARDOVANJA NA MILINKLADI, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

TITO SA dr RIBAROM NA ZELENGORI, 12 JUN 1943

(Savo Orović)

RANJENICI IZBIJAJU NA LUČKE KOLIBE, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

ZELENGORA. POZORIŠTE NARODNOG OSLOBOĐENJA I BOLNICA ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE NA ZASTANKU, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

RADIOSTANICA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE POSLE PRELASKA SUTJESKE

(Pavle Bojčević)

IZNEMOGLO GRLO SA RADIOSTANICOM NA STAZI PRI PRODIRANJU NAŠIH JEDINICA KROZ ZELENGORU 8 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

BALINOVAC. OBOLELI OD TIFUSA I RANJENICI U POKRETU,
JUN 1943

(Ž. Skrigin)

ŠTAB PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE FORMULIŠE ODLUKU ZA PRODIRANJE KA RATAJU POSLE RAZBIJANJA NEPRIJATELJA U BOJU NA BALINOVCU. S LEVA NA DESNO: KOČA POPOVIĆ, KOMANDANT, FILIP KLJAJIĆ-FIĆA, KOMESAR, VASO JOVANOVIĆ, NAČELNIK ŠTABA I VLADO SEKULIĆ

(Vojni muzej JNA)

POKRET KROZ ZELENGORU KA MILJEVINI, JUN 1943

(Ž. Skrigin)

OD IZDAVAČA

SUTJESKA se objavljuje kao jubilarno izdanje o petnaestogodišnjici velike Bitke. Radovi su prikupljeni uz svestranu podršku Inicijativnog odbora koji je na sednicama održanim u maju i junu 1957 godine, posle upoznavanja sa nacrtom osnovne zamisli Uređivačkog odbora biblioteke »Iz ratne prošlosti naših naroda« Vojnoizdavačkog zavoda JNA »Vojno delo«, dao smernice za pripremanje publikacija o Bici na Sutjesci.

U preko trista dosad neobjavljivanih radova raznovrsnog sadržaja, sabranih u ovoj ediciji, učesnici znatno obogaćuju opšti fond pisane reči o Narodnooslobodilačkom ratu i Revoluciji. Poseban značaj ovih radova je u tome što na jednostavan i neposredan način dočaravaju strahote uslova u kojima je izvojevana ova veličanstvena pobeda. Tu se iznose ogromni napori, istrajnost, odlučnost, drugarstvo, inicijativa, borbenost i herojizam naših jedinica, boraca i starešina, a nisu mimoiđene ni pojedinačne krize koje su nastajale u vrelom obruču neprijateljske ofanzive, gde su, pored neprijateljskog zrna i bombe, smrt donosile i strašna glad i bolest — tifus. Ovi radovi poslužiće kao izvorna građa istoričarima, umetnicima, književnicima i drugim naučnim i kulturnim radnicima za stvaranje novih dela o ovoj epopeji. Pri tome će, verujemo, njihovu pažnju posebno privlačiti prilozi o atmosferi koja je pratila ta zbivanja.

Redakcija je u okviru pripremanja rukopisa za štampu proveravala najvažnije činjenice — u pogledu vremena, mesta, aktera i radnje.

Pravi značaj ovih radova može se sagledati tek onda kad se ima u vidu da je veliki broj autentičnih dokumenata o Narodnooslobodilačkoj borbi propao u toku brojnih i žestokih neprijateljskih ofanziva.

Uređivački odbor biblioteke »Iz ratne prošlosti naših naroda« nastaviće sa organizovanim i sistematskim prikupljanjem i objavljivanjem radova (članaka, rasprava, sećanja, ratnih dnevnika i drugih ratnih beležaka, dokumentarnih fotografija i sl.) i za ostale događaje Narodnooslobodilačkog rata, za dejstva pojedinih jedinica, kao i razne druge oblike Narodnooslobodilačke borbe, koji će biti objavljivani po ciklusima u posebnim izdanjima ove biblioteke.

SADRŽAJ

Strana

J. B. Tito * * * — — — — — — — — — — — — VII

I

Velimir Terzić: BITKA NA SUTJESCI — — — — — — — 3
Koča Popović: POBEDA NA SUTJESCI — DELO SVIH JEDINICA KOJE SU UČESTVOVALE U BICI — — — — — — 57
Peko Dapčević: DRUGA PROLETERSKA DIVIZIJA OD KOLAŠINA, PREKO SUTJESKE, DO SJETLINE — — — — 65
Pavle Jakšić: SEĆANJE NA BORBENI PUT SEDME BANISKE DIVIZIJE — — — — — — — — — — — — 99
Grupa rukovodilaca Treće divizije: TREĆA UDARNA DIVIZIJA U BICI NA SUTJESCI — — — — — — — — — 137
Rudolf Primorac: ZAŠTITNIČKE BORBE TREĆE UDARNE DIVIZIJE PRI PROBOJU NA SUTJESCI — — — — — 181
Rudi Petovar i Miloš Zekić: ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA U BICI NA SUTJESCI — — — — — — — 205
Pero Kosorić i Vukašin Subotić: MAJEVIČKA BRIGADA NA SUTJESCI — — — — — — — — — — — — 237
Dr Gojko Nikoliš: RANJENICI U BICI NA SUTJESCI — — — 271
Milutin Morača: NAPORI PETE KRAJIŠKE DIVIZIJE ZA SADEJSTVO GLAVNOJ OPERATIVNOJ GRUPI — — — 301
Mitar Vujović: O INTENDANTSKOJ SLUŽBI — — — — — 319
Slobodan Nakićenović: RADIO-VEZE VRHOVNOG ŠTABA U PERIODU PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE — — — 329

II

Dr Ivan Ribar: MOJE USPOMENE SA SUTJESKE — — — — 361
Vicko Krstulović: SJEĆANJA NA DEVETU DALMATINSKU DIVIZIJU I NJENE DIJELOVE KOJI SU UČESTVOVALI U BICI NA SUTJESCI — — — — — — — — — — — 374
Vladimir Smirnov: DVA FRAGMENTA SA MOG PUTA — — 386

Strana

Dr Saša Božović: U SANITETU DRUGE PROLETERSKE — — 392
Radonja Dodig: *I TITO JE RANJEN* — — — — — — — 413
Radomir Burić: BRIGA ZA RANJENIKE — — — — — — 419
Dr Slavko Borojević: OD POTPEĆI DO RATAJA — — — — 441
Milosav Bojić: ODLOMCI IZ DNEVNIKA KOMESARA ČETE — 451
Luka Božović: OMLADINCI NA BALINOVCU — — — — — 474
Vjeko Afrić: POKRET, VATRA ... I SMRT — — — — — — 483
Joža Rutić: OSMI JUN 1943 GODINE — — — — — — — 495
Bane Božović: DALEKI OTSJAJ VATRE — — — — — — — 499
Radomir Šćepanović: ZAVOJI OD BUKOVOG LIŠĆA — — — 502
Slavko Čvoro: MJESEC I PO DANA U PIVSKOJ PUSTINJI — 512
Miloš M. Radović: SMRT NA LOMAČI — — — — — — — 519
Vera Kremić: JEDNO NEIZVRŠENO NAREĐENJE — — — — 529
Miloš R. Radović: NE DOZVOLJAVA DA GA PREVIJE TEŽE RANJENI — — — — — — — — — — — — — 532
Petruša Raičević: PODVIG DEVETORICE — — — — — — 534
Ljubomir Kljajić: PRIKLJUČI SE KOLONI OSME BRIGADE — 537
Mile Žakula: TO SE NE MOŽE ZABORAVITI — — — — — 546
Veselin Bilanović: NA LJUBIN-GROBU — — — — — — — 566
Đuro S. Alfirević: KAKO SAM ZAPAMTIO BORBU NA SUTJESCI — — — — — — — — — — — — — — 588
Jevrem Popović: ČETVRTI BATALJON DRUGE PROLETERSKE 603

PRILOZI:

PREGLED OBOSTRANIH SNAGA
DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE
NAPOMENA REDAKCIJE
KARTA 1 : 500.000 TERITORIJE NA KOJOJ SU SE ODVIJALE OPERACIJE GLAVNE OPERATIVNE GRUPE VRHOVNOG ŠTABA (prilog 1)
KARTA *TJENTIŠTE* 1 : 100.000 (prilog 2)

SUTJESKA I

PIŠU UČESNICI

*

JEZIČKI REDAKTORI:
Dobrivoje Alimpić, Stevan Kojić, Stana Stanić, Miodrag Živanović

*

TEHNIČKI UREDNIK
major
Slobodan M. Mitić

*

KOREKTORI:
Ružica Janković, Veljko Aleksić,
Vojislav Vujanić, Ružica Ivanović

*

Dato u štampu juna 1958
Štampanje završeno juna 1958

Štampa Vojnoštamparsko preduzeće — Beograd

ISPRAVKE

Strana	Red	Stoji	Treba
13	5 odozgo	Slepač	Slepac
19	3 odozdo	Branića	Vranića
20	1 odozgo	komandat	komandant
23	3 odozgo (fusnota 17) posle reči bezbednost, dodati: trougla Durmitor — Maglić — Šćepan Polje (sa planinskim i rečnim prelazima), koji je za nas, kao manevarski oslonac, bio od životne važnosti, kao i osiguranje (i dalje kao u tekstu)		
105	15 odozgo	da iz baza	da se iz baza
239	5 odozdo	Fadil[16]	Fadil[15]
279	6 odozdo	što znači	šta znači
342	15 odozgo (prije depeše)	20 V 1942	20 V 1943
363	1 odozgo	sa šečljićem	sa češljićem
465	(fusnota 41)	Mladen Mitrić	Mladen Mitrović
566	3 odozgo	četirane	četinare

TERITORIJA

na kojoj su se odvijale operacije Glavne operativne grupe VŠ maja - juna 1943 i na kojoj se odigrala Bitka na Sutjesci

Prilog 1

uz knjigu Sutjeska, izdanje VIZ JNA „Vojno delo", Beograd 1958

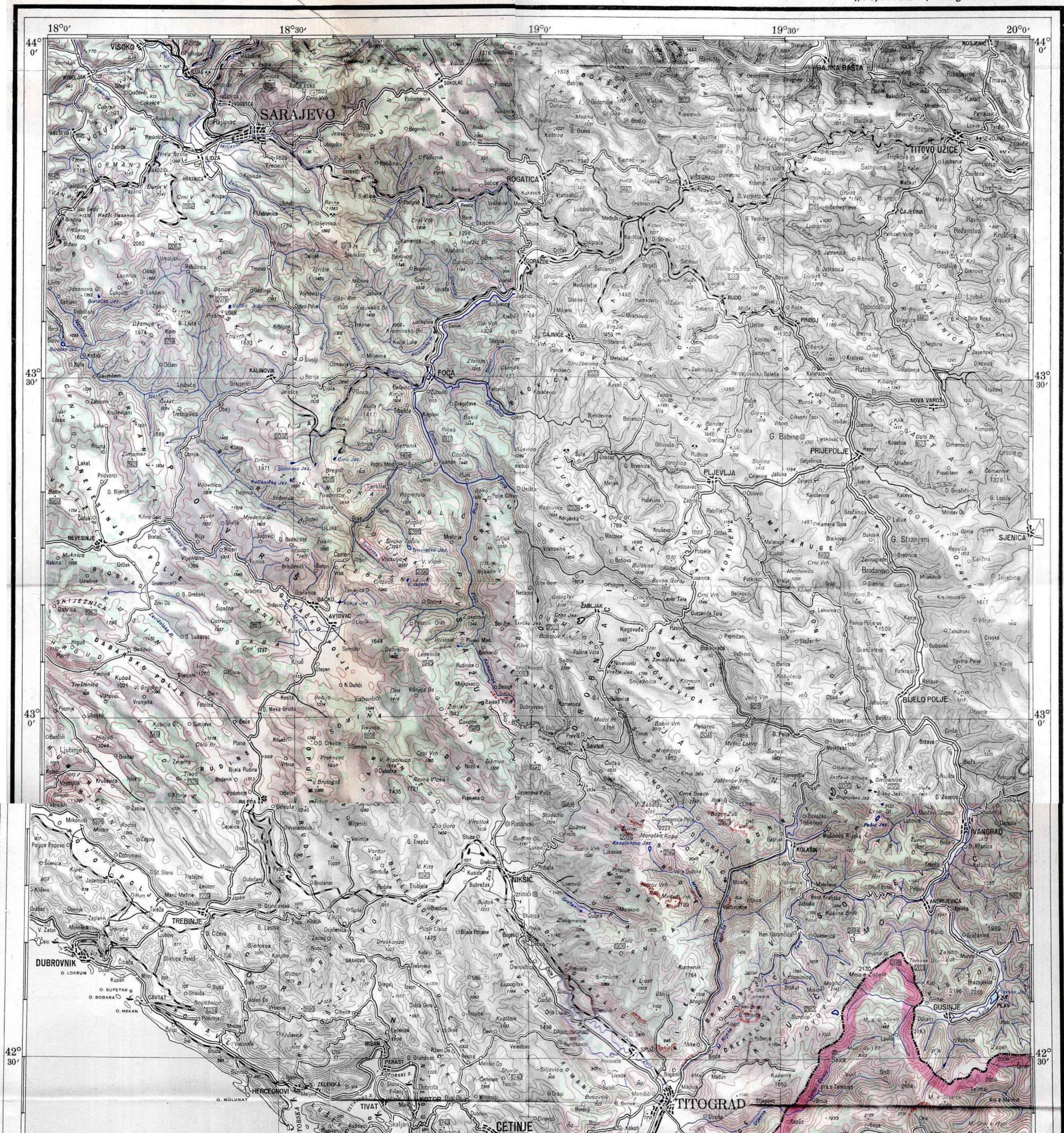

Reprodukovano u GI JNA 1958 g. prema podacima iz 1950 godine.

1:500000

1 centimetar na karti = 5 kilometara u prirodi

10 km 5 0 5 10 15 20 25 30 35 40 kilometara

EKVIDISTANCIJA: *100 met. do nadmorske visine 500 met.*
250 met. preko nadmorske visine 500 met.

Razmer 1:100 000

HORIZONTALE NA

Reprodukovano u GI JNA 1958 g. prema podacima iz 1948 godine.

103.505/2
CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA BEOGRAD